

R.İ.Dadaşova

Səfəvilərin son dövrü

(ingilisdilli tarixşünaslıqda)

Bakı - «Nurlan» - 2003

Tədqiqat işi Bakı Dövlət Universitetinin Qədim Dünya və Orta Əsrlər tarixi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Baş elmi məsləhətçi: *Şeyxülislam Allahşükür PAŞAZADƏ*
tarix elmləri doktoru, professor

Elmi redaktor: *Yaqub MAHMUDO V*
Əməkdar elm xadimi,
tarix elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: *S.M. ONULLAHİ*
tarix elmləri doktoru, professor;
R.A.MUĞANLİNSKİ
tarix elmləri namizədi, dosent.

Kitab Azərbaycan Səfəvilər sülaləsinin yaratdığı və idarə etdiyi güdrətli Səfəvi imperiyasının tarixinə həsr olunmuşdur. Əsərdə Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq Səfəvilərin son dövr tarixi ingilisdilli tədqiqatlardakı, həmçinin ilk mənbələrdəki zəngin fakt materialları əsasında araşdırılır. Müəllif, yeri gəldikcə, xarici ölkə tarixçilərinin əsərlərinə öz tənqidi münasibətini bildirir.

Kitab tarixçilər, ali məktəblərin tarix fakültələrinin tələbə, magistr və aspirantları, habelə tarixlə maraqlanan geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

0503020907

R-----Qrifli nəşr

N(098) - 2003

@ «Nurlan», 2003

MÜNDƏRİCAT

	şh.
Ön söz.....	5
Giriş.....	7
I Fəsil. Mənbələr və ədəbiyyat	17
§ 1. Mənbələr.....	17
§ 2. Ədəbiyyat.....	32
II Fəsil. İqtisadi həyat	50
§1. Ümumi iqtisadi vəziyyət.....	50
2.1.1. İxrac.....	69
2.1.2. İdxal.....	73
§2. Şəhərlər.....	74
III Fəsil. Siyasi və sosial həyat	87
§ 1. Siyasi vəziyyət.....	87
3.1.1. Dövlət quruluşu.....	99
3.1.2. Ordu.....	104
§2. Sosial vəziyyət və siyasi mübarizə.....	176
3.2.1. Əhəlinin etnik tərkibi.....	176
3.2.2. Əfqan işğalı dövründə əhəlinin vəziyyəti.....	185
3.2.3. Siyasi mübarizə.....	191
IV Fəsil. Xarici siyasət və beynəlxalq ticarət əlaqələri	240
§1. Xarici siyasət.....	240
§2. Beynəlxalq ticarət əlaqələri.....	309
V Fəsil. Mədəni həyat	341
§1. Mədəniyyət və poeziya.....	341
5.1.1. Ədəbiyyat və fəlsəfə.....	342
5.1.2. Memarlıq.....	350
5.1.3. Təsviri sənət.....	356
5.1.4. Musiqi.....	357
§2. Dini-mənəvi həyat.....	361
VI Fəsil. Səfvi dövlətinin süqutu səbəblərini ingiliscəli təmsilində	390
Nəticə.....	412
Xülasə.....	417
İstifadə olunmuş mənbələr və ədəbiyyat.....	419

CONTENTS

	page
Preface	5
Introductory	7
Chapter I. Sources and literature	17
§1. Sources.....	17
§2. Literature.....	32
Chapter II. Economic life	50
§1. Common economic situation.....	50
2.1.1. Export.....	69
2.1.2. Import.....	73
§2. Cities.....	74
Chapter III. Political and social life	87
§1. Political situation.....	87
3.1.1. The structure of state.....	99
3.1.2. Army.....	104
§2. Social situation and political struggle.....	176
3.2.1. The ethnic structure of population.....	176
3.2.2. The sufferings of people during the Afghan occupation.....	185
3.2.3. The political struggle.....	191
Chapter IV. Foreign politics and international trade relations	240
§1. Foreign politics.....	240
§2. International trade relations.....	309
Chapter V. Cultural life	341
§1. Culture and poetry.....	341
5.1.1. Literature and philosophy.....	342
5.1.2. Architecture.....	350
5.1.3. Painting.....	356
5.1.4. Music.....	357
§2. Religious-spiritual life.....	361
Chapter VI. The reasons of fall of Safavi state in English-language historiography	390
Conclusion	412
Summary	417
Bibliography	419

ÖN SÖZ

Səfəvişünaslığa yeni töhfə

Səfəvi dövləti Azərbaycan xalqının dövlətçilik tarixində mühüm yer tutur. 200 ildən çox bir tarixi dövr ərzində təkcə Azərbaycamı və qonşu ölkələri deyil, Yaxın və Orta Şərqi çox geniş ərazilərini idarə edən Azərbaycan Səfəvilər sülaləsi türk dövlətçiliyinin tarixinə parlaq səhifələr həkk etmişdir. Digər böyük türk imperiyaları kimi Səfəvi dövləti də uzun müddət onun hakimiyyəti altında yaşamış xalqlara əmin-amanlıq gətirmiş, təkcə Azərbaycan türklərinin deyil, bu dövlətin tərkibinə daxil olan başqa xalqların, o cümlədən İran xalqlarının maddi və mənəvi mədəniyyətinin qorunub saxlanması, daha da tərəqqi etməsində olduqca mühüm rol oynamışdır.

Dövlətçilik tariximizə dair aparılmış tədqiqatlar aydın sübut edir ki, xarici ölkələrin (o cümlədən, vaxtı ilə Azərbaycan imperiyalarının tərkibinə daxil olan ölkələrin!) bir çox «araşdırıcıları» özlərinə «tarix yaratmaq» məqsədilə ya xalqımızın dövlətçilik tarixinə sahib çıxmağa çalışmış, ya da bu şanlı tarixi saxtalaşdırmaq üçün dəridən - qabıqdan çıxmışlar.

Azərbaycan torpaqları 1813 və 1828-ci illərdə Rusiya və İran arasında bölüşdürüldükdən sonra belə saxtalaşdırmalar daha da artmış və intensiv xarakter almışdır.

Azərbaycanın siyasi varlığını öz içərilərində əridib yoxa çıxarmaq, xalqımızın azadlıq və müstəqillik ruhunu məhv etmək kimi məkrli niyyəti qarşısına məqsəd qoyan velikorus və fars şovinistləri, bu baxımdan, ən ağır zərbəni Səfəvi tarixinə vurmuşlar.

Böyük coğrafi kəşflər dövründə və bundan sonra Yaxın və Orta Şərqdə möhkəmlənmək siyasəti yeridən qərb ölkələrinin böyük dövlətçilik və Avropamərkəzlilik mövqeyindən çıxış edən tarixçiləri də eyni yolla getmişlər. Bu ruhda yazılan tarix əsərləri sırasında, əlbəttə, ingilisdilli tarixşünaslıq istisna təşkil etmir.

Rəhimə Dadaşovanın oxucu mühakiməsinə təqdim olunan «Səfəvilərin son dövrü» monoqrafiyası bu baxımdan olduqca aktual problemə həsr olunmuşdur. Müəllif özünün vaxtında yazılmış bu əsərinə mümkün olan bütün ingilisdilli əsərləri, habelə ilk mənbələri tədqiqat süzgəcindən keçirərək maraqlı bir araşdırma ortaya qoymuşdur. Müəllifin bu qiymətli monoqrafiyasında göstərilən əsərlərdəki və ilk mənbələrdəki zəngin fəkt materialları əsasında

Səfəvilərin son dövr tarixinin, demək olar ki, bütün məsələlərinə nəzər salınır. Başlıcası isə budur ki, R. Dadaşova Səfəvi tarixinin, özü də bu mühüm problemi işıqlandırarkən ingilisdilli tarixşünaslıqda yol verilmiş təhriflərə, saxtalaşdırmalara öz mövqeyini bildirir, elmi-tənqidi müqayisə yolu ilə tutarlı cavab verir. Elə buna görə də Rəhimə Dadaşovanın «Səfəvilərin son dövrü monoqrafiyası milli-mənəvi dirçəliş dövrünü yaşadığımız və Azərbaycançılıq məfkurəsinin formalaşdığı indiki vaxtda Azərbaycan səfəvişünaslığına mühüm töhvədir.

**Yaqub MAHMUDOV,
Əməkdar elm xadimi,
Tarix elmləri doktoru, professor**

GİRİŞ

XVII əsrin sonu - XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövləti tarixinin öyrənilməsi vətən tarixşünashğının, səfəvişünashğın vacib istiqamətlərindən biridir. Tədqiq olunan problemin aktuallığı da, hər şeydən əvvəl, bununla izah olunur. Digər tərəfdən, Səfəvilərin son dövr tarixinin müxtəlif aspektlərinə istər Azərbaycan tarixçiləri, istərsə də xarici ölkə tədqiqatçıları tərəfindən xeyli əsər həsr edildiyinə baxmayaraq, həmin problem indiyədək istənilən səviyyədə araşdırılmamışdır. Odur ki, tədqiqat obyektini olaraq seçdiyimiz həmin problemin daha dərinlən öyrənilməsinə böyük ehtiyac var. Tədqiqat işində Səfəvi dövlətinin tənəzzül və süqut dövrünün ayrı-ayrı məqamlarına dair müxtəlif müəlliflərin nəzər nöqtələrini izləmək, bu problemin ingilisdilli tarixşünashqda Səfəvi imperiyası və onunla qonşu dövlətlərin tarixinə həsr olunmuş əsərlərdə öyrənilmə dərəcəsini araşdırmaq yönündə mövcud boşluğu aradan qaldırmağa cəhd etmişik. Belə ki, Azərbaycan tarixşünashğında Səfəvi dövlətinin tarixinə həsr olunmuş çox sayda tədqiqat işinin mövcudluğuna baxmayaraq, mərhum akademik Z. Bünyadovun 1986-cı ildə «Gülüstani-İrəm» əsərinin təkrar nəşrinin redaktəsi zamanı haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi: «müasir Azərbaycan tarixşünashğında indiyədək, ... I Abbasdan sonrakı Səfəvilərin ... hakimiyət dövründə Azərbaycan (o cümlədən ümumən Səfəvi - R.D.) tarixinə dair monoqrafik tədqiqat yoxdur... (ümumiyyətlə) XVII əsrin II yarısının siyasi tarixinə dair araşdırma mövcud deyil» (99, s. 8, 246). O zamandan 17 ildən artıq müddət keçməsinə baxmayaraq, vəziyyət dəyişməmiş, Səfəvi dövlətinin son dövrünə dair tədqiqat işi yaranmamış və bu dövrə dair ingilisdilli tarixşünashqda mövcud bilgiləri də ümumiləşdirməyə xüsusi cəhd edilməmişdir. Biz qarşımıza məhz bu məqsədi qoymuş, Azərbaycan tarixşünashğında ilk dəfə olaraq Səfəvi dövlətinin son dövrünə dair həm Azərbaycan, Rusiya, həm də ingilisdilli tarixşünashqda əksini tapmış fikir və mülahizələri vahid tədqiqat işində toplamağa, onları müqayisəli təhlil etməyə, Səfəvi imperiyasının süqut səbəblərini aşkarlamağa cəhd göstərmişik. Zənnimizcə, hazırkı tədqiqat işi bu sahədə ilk təşəbbüs olaraq, tarixşünashğımızın zənginləşməsinə xidmət edəcəkdir.

Ümumiyyətlə, böyük imperiyaların dağılması və tarix səhnəsindən silinməsi səbəblərinin araşdırılması tarixşünashq elmi üçün maraq kəsb edən problemlərdəndir. Orta əsrlərdə Şərqdə mövcud olmuş böyük imperiyalardan biri - Səfəvi dövlətinin yaranmasından beş yüz il ötdüyü bir zaman, bu, bir zamanlar

qüdrətli türk imperiyası olmuş, Azərbaycan dövlətçilik tarixinin qızıl səhifəsi, Şah İsmayıl yadigarı olan bir dövlətin tənəzzül və süqut səbəblərinin araşdırılması vətən tarixşünaslığı üçün də önəmli məsələlərdəndir. Bu baxımdan, Azərbaycanın əvvəlcə mərkəzi, özəyi («bütün XVI əsr ərzində Azərbaycan, dövlətin /Səfəvi dövlətinin - R.D./ metropoliyası və mərkəzi vilayəti olaraq qaldı...» - 110, s. 8), daha sonra isə vacib vilayətlərdən biri olduğu Səfəvi dövlətinin ümumi və xüsusilə də son dövr tarixinin öyrənilməsi prosesində müxtəlif dillərdə, o cümlədən, ingilis dilində nəşr edilmiş, müəlliflərinin çox zaman bizim əlimizdə olmayan mənbələrə istinad etdikləri əsərlərində mövcud olan zəngin faktiki materialların araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Digər tərəfdən, tədqiq olunan mövzunun aktuallığı həm də onunla əlaqədardır ki, «Orta Asiya, Çin, Hindistan və İran körfəzi ölkələrini Qara dəniz və Aralıq dənizi hövzələri ilə, Yaxın və Orta Şərq ölkələrini isə Dərbənd keçidi və Volqa-Xəzər su yolu vasitəsilə Rusiya ilə əlaqələndirən beynəlxalq ticarət yolları Səfəvi dövləti ərazisindən keçirdi. Bu da sonuncunun xarici siyasi əlaqələrinə öz müsbət təsirini göstərirdi» (148, s. 1). Bu mənada xarici ölkə tədqiqatçılarının, o cümlədən ingilis, Amerika tarixçilərinin əsərləri və konkret sənədlərin analizi həm Səfəvi tarixşünaslığında mübahisəli məsələlərin həllinə, həm də Qərbi Avropa ölkələrinin Şərqdə müstəmləkə siyasətinin təkamülü, ümumən Avropa və Asiya ölkələrinin XVII - XVIII əsrlərdə beynəlxalq münasibətləri kimi ümumdünya tarixinin bir çox problemlərinin, habelə Azərbaycan xalqının Avropa xalqları ilə sosial-iqtisadi və siyasi əlaqələrinin daha dərinəndən araşdırılması üçün əhəmiyyətlidir. Müasir dövrdə Qərblə inteqrasiya yolunu tutmuş Azərbaycan dövlətinin Avropa ilə əlaqələrinin qədim tarixi köklərinin aşkarlanması, onların araşdırılması, elmi maraq doğurmaqla yanaşı həm də siyasi baxımdan əhəmiyyətli və zəruridir ki, bu da, tədqiqat probleminin aktuallığını şərtləndirən

cəhətlərdəndir. Belə ki, Səfəvi dövlətinin Qərb dövlətləri ilə qarşılıqlı münasibətlərini əsaslı şəkildə öyrənmədən Avropa-Şərq diplomatik və iqtisadi əlaqələr tarixini tam əhatə etmək qeyri-mümkündür.

Səfəvi dövlətini qərb dövlətləri ilə yaxınlaşdıran məqamlara gəlincə, bunlar dövlətin mövcudluğunun ilk zamanlarında daha çox siyasi məram daşıyırdı; belə ki, XV əsrin ortalarından etibarən Avropa və Asiyanın bir sıra dövlətlərinin xarici siyasətlərində əsas problemə çevrilmiş Osmanlı imperiyasına qarşı mübarizə kampaniyasının müxtəlif dövrlərində Səfəvilər dövləti antitürk koalisiyasında qabaqcıl yer tutmuşdur. Osmanlı imperiyasının Avropada irəliləməsinin qarşısını almaq, düşmənlərinə arxadan zərbə endirmək, onun qüvvələrini iki cəbhəyə bölmək məqsədilə qərb dövlətləri Səfəvilərlə sıx əlaqələr

qururlar; eyni məramlı Səfəvi hökmdarları özləri də bu əlaqələrə ciddi-cəhdlə səy göstərirdilər. Beləliklə, «Şərqlə Qərb arasında ənənəvi ticarət yolları üzərində ciddi maneə olan, hər iki qitədə - Avropa və Asiyadakı qonşuları üçün hərbi-siyasi təhlükə törədən «türk problemi»» (148, s. 2) Səfəvilərlə Qərb dövlətləri arasında təmasın əsas səbəblərindən olmuşdur. V.V.Bartoldun sözləri ilə ifadə etsək: «İran (Səfəvi dövləti - R.D.) bu zaman dünya ticarətində yalnız ikinci dərəcəli rol oynaya bilirdi, çünki karvan ticarəti (artıq) əhəmiyyətini itirmişdi, İranla dəniz ticarəti isə avropalılar üçün ... Hindistanla ticarətin əlavəsindən başqa bir şey deyildi. ... (Odur ki, Qərbi Avropa dövlətləri) İrana (Səfəvi dövlətinə - R.D.) siyasi məqsədlərlə - Türkiyə ilə mübarizələrində özlərinə müttəfiq tapmaq üçün diqqət ayırırdılar» (92, s. 759)

XVII əsrdə Səfəvi dövlətinin qərb dövlətləri ilə əlaqələrində iqtisadi amil dominanta çevrilir. Tədqiqatlar göstərir ki, ilkin kapital yığıcı adlandırılan proses şəraitində «Avropa millətləri arasında Asiya məhsulları və Amerika xəzinələrinə sahib çıxmaq uğrunda rəqabət» (141, s. 365) gedən zaman «böyük coğrafi kəşflər nəticəsində əlverişsiz vəziyyətə düşmüş və İspaniya, Portuqaliya, Osmanlı imperiyası ilə açıq hərbi-siyasi qarşıdurma iqtidarında olmayan, kraliçə I Yelizaveta Tüdorun (1558-1603) zamanında qəti şəkildə müstəmləkə hökmranlığı yoluna qədəm qoymuş İngiltərə Hindistanla birbaşa əlaqələrini Volqa-Xəzər yolu, yəni Rusiya ərazisi vasitəsilə qurmağa qərar verir» (160, s. 2). Məlum olduğu kimi, 1554-cü ildə yaradılmış, inhisar qaydada Ağ dəniz vasitəsilə Rusiya ilə ticarət edən Moskva şirkəti 1561-1581-ci illər ərzində Səfəvi dövlətinə altı ticarət ekspedisiyası göndərir.

XVI əsrin II yarısında ingilislərin Səfəvi dövləti ilə ticarəti ilkin müstəmləkə axtarışları səciyyəsi daşıyırdı: belə ki, «şirkət (Moskva şirkəti - R.D.) Səfəvi dövlətinin geniş ərazisini ingilis mahudu üçün əlverişli satış bazarı kimi istifadə etmək ..., bu dövlət ərazisində ipək ticarətini inhisara almaq, ... Səfəvi dövləti ilə Avropa ölkələri arasında ipək ticarətində vasitəçiliyi öz əlinə almaq niyyətində idi ... Öz növbəsində, Osmanlı imperiyası və Portuqaliya tərəfindən Aralıq, Qara dənizləri və Hind okeanı hövzəsində ticarətdən sıxışdırılmış Səfəvi dövləti də iqtisadi tənəzzülünün qarşısını almaq məqsədilə Xəzər-Volqa yolu ilə Rusiya ərazisindən keçməklə Avropa ilə birbaşa ticarət münasibətləri qurmağa səy göstərdiyindən, İngiltərə ilə əlaqələr yaradılması onun maraqlarına cavab verirdi. Digər tərəfdən, Səfəvilər bununla bir sıra siyasi problemlərinin həllinə, ilk növbədə İngiltərə ilə Osmanlılara qarşı hərbi-siyasi ittifaqa ümid bəsləyirdilər» (148, s. 42). Lakin məlum olduğu kimi «XVI əsrin 60-cı illərində bərqərar olmuş Səfəvi-İngiltərə əlaqələri Rusiyanın Şərqlə bağlı

niyyətlərlə bir araya gəlmədiyindən daimi iqtisadi və siyasi münasibətlərə çevrilə bilmədi» (148, s.42).

Yeni tarixi reallıqlar Qərbin Şərq, o cümlədən Səfəvi bazarına daxil olmaq arzusunu gerçəkləşdirdi. Qərbi Avropa dövlətlərinin Səfəvi dövləti ilə əlaqələrinin təşkilinə, o zaman dəbdə olan vasitə - ticarət kompaniyaları xeyli dərəcədə rəvac verirdi. Məlum olduğu kimi «Avropa kapitalının Səfəvi dövləti hüdudlarında bazara çıxış uğrunda XVI əsrdə başlanmış mübarizəsi XVII əsrin əvvəllərində daha da güclənir. Şərq bazarında hökmranlıq uğrunda Hollandiya, Venesiya, Portuqaliya və İngiltərə kapitalları arasında mübarizə Venesiya kapitalının arxa plana keçməsi ilə nəticələndi». (133, s. 69) Bunun əsas səbəbi o idi ki, Venesiya ticarət kapitalı ayrı-ayrı tacirlərin xarici ticarət kapitalından təşkil olunmuşdu və onun inkişafı daxili istehsal məhsullarının digər ölkələrə ixracı ilə deyil, Şərq ölkələri ilə kapitalist Avropası arasında ticarət vasitəçiliyi ilə şərtlənirdi (141, s. 340-341). Beləliklə, «XVII əsrin əvvəllərində Şərqdəki satış bazarlarında nüfuz dairələri uğrunda mübarizə əsasən üç ölkə İngiltərə, Portuqaliya və Hollandiya arasında cərəyan etməyə başlayır. Hollandiyanın ticarət kompaniyaları Şərqdə öz rəqabət qabiliyyətlərini gücləndirmək üçün 1602-ci ildə bir təşkilatda - Hollandiya «Ost-Hind» kompaniyasında (1602-1798 - bundan sonra Hollandiya Şərqi-Hind kompaniyası - R.D.) birləşdilər və iyirmi il ərzində İrən körfəzində ticarət sahəsində demək olar ki, inhisar hüquqa məlik oldular. Bir müddət sonra, qarşısında analoji məqsədlər duran İngiltərənin «Ost-Hind» kompaniyası (1600-1858 - bundan sonra ingilis Şərqi-Hind kompaniyası - R.D.) yaranmış siyasi vəziyyətdən şah hökumətinin rəğbətini qazanmaq üçün istifadə edir: 1622-ci ildə ingilis donanması Şah I Abbasa portuqaliyalıları zəbt etdikləri Hörmüzdən və İrən körfəzindəki daha bir neçə adadan qovub çıxarmaqda yardım göstərir» (133, s. 69). Bunun əvəzində, Şah I Abbas (1587-1629) ingilis tacirlərinə xam ipəyi birinci əldən almağa icazə verir. Müqayisə üçün deyək ki, yerli tacirlərə belə bir hüquq 1629-cu ildə onun ölümündən sonra I Səfi (1629-1642) tərəfindən bəxş edilir (169, s. 38).

«1623-cü ildə Səfəvi İrənı ilə Hollandiyanın Şərqi-Hind kompaniyası arasında bağlanmış ticarət müqaviləsi isə Avropa kapitalının Yaxın Şərq ölkələrini müstəmləkə əsarətinə alma prosesinin başlanğıcını əks etdirən səciyyəvi sənəd olur. Bu müqaviləyə görə hollandiyalı tacirlərə Səfəvi dövləti ərazisində ticarət sahəsində müstəsna hüquqlar verilir: onlar Səfəvilərə tabe olan bütün ölkə və vilayətlərdə heç bir rüsum ödəmədən maneəsiz ticarət edə bilərdilər, bundan əlavə həmin ərazilərin hakimləri hollandiyalıların əlverişli ticarəti üçün bütün lazımi şəraiti yaratmalı, onları mallarının daşınması üçün

nəqliyyat vasitələri ilə təchiz etməli idilər; nəhayət, hollandiyalılar istənilən malları almaq və satmaq hüququna malik idilər... 1631-ci il Hollandiya-İran müqaviləsinə görə Hollandiyada ticarət edən Səfəvi tacirləri üçün də eyni hüquqlar təsbit olunurdu. Lakin bu formallıqdan başqa bir şey deyildi, çünki Səfəvi tacirləri... çox nadir hallarda... Hollandiyaya gedib çıxırdılar» (133, s. 70).

Avropa ölkələrinin Şərq bazarları uğrunda mübarizəsinə qoşulan Fransa isə Səfəvi dövləti ilə bilavasitə ticarət münasibətlərinə XVII əsrin 40-cu illərindən başlayaraq girir. 1648-ci ildə şah II Abbasın fərmanı ilə fransız tacirlərinə portuqaliyalı, hollandiyalı və ingilis tacirləri ilə eyni hüquqlar bəxş olunur. 1664-cü ildə Səfəvi sarayına təşrif buyurmuş Fransa səfirliyi Fransa dövlət xadimi J.Kolberin təşəbbüsü ilə yaradılmış Fransa Ost-hind (1664-1719; bundan sonra Fransa Şərqi-Hind - R.D.) ticarət kompaniyasının «şah xəzinəsinə hər il 30.000 livr haqq ödəmək şərtilə, mallarına görə gömrük rüsumu ödəməkdən» azad olunmasına nail olur (208, s. 44). 1671-ci ildə şah hökuməti fransız kompaniyasına Səfəvi dövləti ərazisində bəxş etdiyi gömrüksüz ticarət imtiyazını bir daha təsdiq edir (208, s. 50).

Alman dövləti olan Holşteyn də XVII əsrin 30-cu illərində xam ipək bazarına girişmək üçün mübarizəyə başlayır və bu məqsədlə Moskvaya və Səfəvi paytaxtına xüsusi səfərət yolları. A.Olearinin katib qismində iştirak etdiyi həmin səfirliyin məqsədi xam ipəyi Volqa-Xəzər yolu ilə Moskvaya, oradan isə Baltik dənizi vasitəsilə Holşteynə istiqamətləndirmək idi. Belə ki, «okean ticarətində Hollandiya, ingilis və fransız kompaniyaları kimi güclü rəqiblərlə rəqabət imkanına malik olmayan xeyli zəif alman ticarət burjuaziyası özünün Şərq ölkələri ilə ticarətini Volqa-Xəzər yolu ilə həyata keçirmək istəyirdi» (133, s. 72). Səfirlik rəsmi uğur qazanırsa da, bir sıra iqtisadi və siyasi amillər ucubandan Holşteyn ticarət kompaniyası öz niyyətlərini praktiki olaraq reallaşdıra bilmir.

Səfəvi dövlətinin xarici ticarətində Rusiya ən əhəmiyyətli mövqeyə malik idi. V.V.Bartold göstərdiyi kimi: «ruslar (həmişə) Xəzər dənizini daxili rus dənizinə çevirmək məqsədi güdürdülər» (92, s. 763). Belə ki: «Qərbi Avropanın ticarət-sənaye kapitalından zəif olan rus ticarət kapitalı, Rusiyanın Yaxın Şərq, o cümlədən Səfəvi dövləti ilə ərazi yaxınlığı və rus hökumətinin Volqa-Xəzər yolu vasitəsilə ticarətə münasibətdə sərt siyasət yeritməsi sayəsində göstərilən coğrafi məkanda daha güclü Qərbi Avropa kapitalı ilə rəqabət ehtimalından qurtulurdu... Volqa-Xəzər yolu üzrə tranzit ticarətin perspektivliliyi, bəzən hətta İstanbul və Aleppodan (Hələbdən - R.D.) keçən xam ipək tranzitini zərərə altına alırdı» (133, s. 72.).

XVII əsrin son rübündən İsveç də Səfəvi dövləti ilə ticarət əlaqələri qurmağa can atmağa başlayır. 70-ci illərin sonunda Səfəvi sarayına İsveç kralının xüsusi qramotası ilə göndərilmiş L.Fabrisiusun missiyasının məqsədi Səfəvi xam ipəyini İsveçə istiqamətləndirməkdən ibarət idi. L.Fabrisius bu missiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı xeyli çətinliklə üzləşməli olur. Belə ki, onun sözləri ilə desək: «mənə (L.Fabrisiusa - R.D.) İsveçin nə kimi krallıq və ticarət baxımından necə əlverişli ölkə olmasını (Səfəvi sarayındakılara - R.D.) anlatmaq çox çətin oldu...» (9, s.71-72).

Ümumən, Səfəvi dövlətinin xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi XVII əsrin müxtəlif dövrlərində müxtəlif olub, xarici siyasət və iqtisadi səciyyəli amillərdən asılı olaraq ciddi surətdə dəyişirdi. Portuqalialılar və hollandiyalılar tərəfindən yaradılan hər cür çətinliklərə baxmayaraq, İngilis Şərqi-Hind şirkəti tədricən Şərqdə və o cümlədən Səfəvi dövlətində möhkəmləndi. Fransa 1718-ci ildə Səfəvi dövləti ilə ticarət müqaviləsi bağlayaraq, bu ölkə ərazisində konsul xidmətini bərqərar etdi. Hollandiya Şərqi-Hind şirkəti Hörmüzdə mövqelərini gücləndirdi. Bütün bu sadalananlar araşdırdığımız dövrdə Qərbi dövlətlərinin Səfəvi dövlətinə marağını şərtləndirirdi ki, bu da öz növbəsində, həmin dövlətlərin tarixşünaslığında, rəsmi sənədlər və ayrı-ayrı vətəndaşların müxtəlif səciyyəli qeydlərində bizim üçün maraq kəsb edən çox sayda məlumatların mövcudluğunu izah edir.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi bir sıra daxili və xarici siyasi amillərlə, o cümlədən Səfəvi dövlətinin son - tənəzzül və süqut dövrü ilə şərtlənir. Bu dövrdə bir sıra obyektiv və subyektiv səciyyəli səbəblər üzündən (Şah Süleymanın /1666-1694/ uğursuz vəliəhd seçimi, Şah Hüseynin /1694-1722/ dövlət işlərinə biganəliyi, bacarıqsızlığı, qətiyyətsizliyi, hərəmxana mühitinə varislərə destruktiv təsiri, irticaçı feodal əyanları və şiə ruhanilərinin güclənməsi, müctəhid Məhəmməd Bağır əl-Məclisin yeritdiyi qeyri-tolerant dini siyasət, ordunun uzun müddət /1639-cu il Zuhab sülhündən sonra/ fəaliyyətsiz qalma səbəbindən döyüş ruhunun zəifləməsi və mənəvi düşkünlük, mərkəzdənqaçma meyilləri və şah hökumətinin bunun qarşısını ala bilməməsi, qeyri-adekvat və qeyri-effektiv tədbirləri, əfqan, daha sonra rus, türk işğalları və bunların nəticələri, Nadirin hakimiyyəti ələ keçirmək uğrunda mübarizəsinin güclənməsi və s.) XVIII əsrin birinci qərinasında Səfəvi monarxiyası siyasi səhnəni tərk edir. Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi müəyyən olunarkən məhz bu amillərə daha çox diqqət ayrılmışdır.

Hal-hazırkı tədqiqat işimizin əsas məqsədi ingilis dilində olan istər ilk mənbələrdə, istərsə də tədqiqat əsərlərində olan məlumatlar əsasında Səfəvi

dövlətinin, xüsusilə, onun son dövr tarixinin o dövrün vacib tarixi prosesləri ilə vəhdətdə vahid problem kimi araşdırılmasıdır. Bu məqsədlə, Səfəvi dövlətinin XVII əsrin sonu - XVIII əsrin əvvəllərində iqtisadi həyatı, siyasi tarixi, mədəniyyət və məişət problemlərinə dair tədqiq olunan dövrün rəsmi sənədlərində və tədqiqatçıların müvafiq araşdırmalarında əksini tapmış məsələlərə, ilk növbədə, faktiki materiallara tərəfimizdən xüsusi diqqət yetirilmiş, indiyə qədər məlum olmayan hadisə və faktlar aşkarlanmış, məlum məqamlar isə dəqiqləşdirilmiş, yeni baxımdan şərh edilmişdir.

Tədqiqat işi, əsasən, tədqiq olunan dövrə dair zəmanəmizə qədər gəlib çatmış istər Avropa, istərsə də şərq dillərində olan sənədlərlə müqayisə olunaraq tənqidi analiz edilmiş ingilisdilli tarixşünaslıq nümunələri əsasında yazılmışdır. Qarşıya qoyulmuş problemin həlli məqsədilə istifadə olunmuş ədəbiyyatın bəzisinə Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə müraici olunmuşdur.

Tədqiqat prosesi zamanı araşdırılan mövzunun ayn-ayrı aspektlərinin öyrənilməsində böyük rol oynamış tanınmış Azərbaycan (O.Əfəndiyev, Y.Mahmudov, F.Əliyev, S.Onullahi, S.Aşurbəyli, M.Heydərov, S.Məmmədov, Ş. Fərzəliyev, B.Əhmədov, H.Abdullayev, Ə. Rəhmani, Ə.Əbdürrəhmanov və b.) və Rusiya (V.V.Bartold, İ.P.Petruşevski, P.P.Buşev, V.N.Leviatov, N.A.Smimov, N.N.Tumanoviç, E.S.Zevakin və b.) tarixçilərinin əsərlərində əksini tapmış mülahizələr və gəlinmiş nəticələr nəzərə alınmışdır. Bununla belə, hazırkı əsərin yazılmasında əsas vurğu tədqiqat mövzusunun adından məlum olduğu kimi ingilis və amerikalı müəlliflərin əsərlərində yer almış məlumatlara edilmişdir. Belə ki, «elmin inkişafının hazırkı mərhələsində...ciddi tədqiqatların aparılması zamanı bütün dillərdə olan mənbələrin kompleks istifadəsi zəruri sayılır» (99, s. 8). Əlimiz çatan kitabxanalarda olmayan bir çox qiymətli mənbələrə əsaslanan və faktik material baxımından zəngin olan bu əsərlərdə Səfəvi dövlətinin ümumən və bizim üçün maraq kəsb edən son dövr tarixinə dair xeyli əhəmiyyətli materiallar vardır. Mənbələr sırasına müxtəlif dövlətlərin arxiv sənədləri, rəsmi şəxslərin yazışmaları; Qərbi Avropa dövlətlərinin Səfəvi dövləti, Osmanlı imperiyası, Rusiya və s. fəaliyyət göstərən diplomatik missiyalarına göndərdikləri məktub, təlimat və ismarıqları; Avropa ölkələrinin konsullarının, İngiltərə, Fransa və Hollandiya Şərqi-Hind kompaniyaları rezidentlərinin verdikləri məlumatlar; Səfəvi dövlətinə bu və ya digər məqsədlə (siyasi, iqtisadi, dini təbliğat və s.) yönəldilən şəxslərə verilən tapşırıqlar, habelə məqsədli səfərdən qayıtmış şəxslərin hökumətlərinə etdikləri hesabatları özündə əks etdirən sənədlər; Səfəvi dövlətinə səyahət etmiş və ya yolüstü bu ölkədə səfərdə olmuş şəxslərin xatirələri, səyahətnamələri və s. aid etmək olar.

Tədqiq etdiyimiz mövzunun daha əhatəli və detallarla təhlili üçün əhəmiyyətli olan, bəzən tədqiqat işimizin xronoloji çərçivəsi həddləri xaricinə çıxan mənbələrə, o cümlədən anonim və müəllifi bəlli olan şərq və qərb mənbələrinə də müraciət etməyi məqsədəuyğun saymışıq. Bəzi şərq mənbələrinin ingilis, rus dillərində olan interpretasiyalarından da istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyinə toxunarkən, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq, son Səfəvi dövrü ciddi elmi tədqiqat obyektinə çevrilmiş; ingilisdilli tarixşünaslıq nümunələri əsasında işıqlandırılmış, bu dövrə dair ingilis, amerikan, Azərbaycan və rus tarixşünaslıqlarında mövcud məlumatlar müqayisəli şəkildə təhlil olunmuş, Səfəvi imperiyasının tənəzzül dövrü tədqiqat prosesinə cəlb edilmiş zəngin faktiki materiallar əsasında yeni baxımdan öyrənilmiş, dövlətin süqut səbəbləri müxtəlif tarixşünaslıqlarda əksini tapmış mülahizələr bazasında təhlil edilmiş; ingilis Şərqi-Hind kompaniyasının «Qombrun gündəliyi», «İran və Fars körfəzi ilə bağlı sənədlər» adlı toplusu, Hollandiya Şərqi-Hind kompaniyasının «Daqrecister» qeydiyyat jurnalı və s. kimi ingilisdilli ədəbiyyat vasitəsilə istinad etdiyimiz ilkin mənbələr, habelə ingilis, Amerika tarixçilərinin çox sayda orijinal əsərləri elmi dövriyyəyə daxil edilmiş və təhlil olunmuşdur. Bu mənbələr bizə Səfəvi dövlətinin XVII - XVIII əsrin əvvəllərindəki tarixinə, ictimai-siyasi, iqtisadi, dini-mənəvi, beynəlxalq, o cümlədən xarici-iqtisadi həyatına dair vacib, əhəmiyyətli məqamları izləmək və xarici tarixşünaslıqda bu problemlə bağlı kök salmış dominant mövqelərlə tanış olmaq imkanı yaradır. Belə ki, araşdırılmış materiallar sayəsində biz qərb tarixşünaslığında Səfəvi dövlətinin Zuhab sülhündən (1639) sonra sülh şəraitində daxili vəziyyəti; xarici siyasəti; ordunun inkişaf etdirilməsi qayğısına qalınmaması; dövlət aparatında rüşvətxorluq, korrupsiya və bürokratizmin baş alıb getməsi; dini sahədə təhlükəli tendensiyalar və s. ilə bağlı nəzər-nöqtələrini müəyyən etmək imkanı əldə etmiş oluruq ki, bu da bizə belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir: Osmanlı imperiyası kimi ciddi, güclü rəqiblə, onun ən qüdrətli çağlarında uzunmüddətli müharibələr silsiləsi, habelə böyük coğrafi kəşflərin mənfi nəticələri səbəbindən xeyli zəifləmiş Səfəvi dövlətinin tənəzzül və süqutunu, Azərbaycan və rus tarixşünaslıqlarında iqrar edildiyi kimi obyektiv - sosial-iqtisadi amillərlə bərabər, ingilisdilli tarixşünaslıqda irəli sürülən subyektiv səciyyəli, ikinci dərəcəli amillər də şərtləndirmişlər. İngiltərə, Fransa, Hollandiya Şərqi-Hind kompaniyalarının Səfəvi dövləti ərazisində fəaliyyəti ilə bağlı yeni məlumatlar isə Qərbi Avropa dövlətlərinin bu ölkədə həyata keçirdikləri ticarət ekspansiyasını yeni baxımdan

təhlil etməyə imkan verir ki, bu da, öz növbəsində, səfəvişünaslıq elmini yeni fakt və qənaətlərlə zənginləşdirir.

Tədqiq olunan mövzuya dair mövcud ədəbiyyatın çoxluğu və problemin çoxşaxəliliyi səbəbindən, əldə etdiyimiz bütün elmi nəticələrin qətiliyi və şübhəsizliyinə iddia etmirik; belə ki, istər tədqiqatımızda toxunulmuş, istərsə də obyektiv səbəblər üzündən əldə edə bilmədiyimiz və bu səbəbdən tərəfimizdən araşdırılmamış mənbələr, habelə ayrı-ayrı müəllif əsərlərinin bundan sonrakı tədqiqi eyni problemə dair mövcud mülahizələrə yenidən baxılmasına səbəb olacaqdır. Yəni biz belə bir qənaətdəyik ki, Səfəvi tarixinə dair yeni mənbələr aşkar olunduqca və tədqiqatlar dərinləşdikcə bu tarixin ayrı-ayrı məsələləri barədə yeni fikirlər və mülahizələr irəli sürüləcəkdir. Biz, həmçinin, ayrı-ayrı müəlliflərin fikirlərindən iqtibaslara adətən olduğundan daha tez-tez müraciət etməli olduğumuzun da fərqi deyik. Fikrimizcə, tədqiqat işinin xarakteri, yəni araşdırmanın tarixşünaslıq səpgisində aparılmasının özü, bu növ yanaşmaya müəyyən dərəcədə bəraət qazandırır.

Hazırki əsər, Səfəvi tarixinin son dövrünün lazımınca araşdırılmamış olduğu hazırki şəraitdə müəyyən praktiki əhəmiyyət də kəsb edir; belə ki, burada əksini tapmış faktiki material, araşdırmaların nəticələri və ayrı-ayrı qənaətlər istər Səfəvi dövləti və Azərbaycanın, istərsə də digər dövlətlərin (İran, Türkiyə, İngiltərə, Əfqanıstan və s.) tarixinə dair ümumiləşdirilmiş əsərlərin tərtibi zamanı istifadə oluna, habelə XVII əsrin sonu -XVIII əsrin əvvəllərində Qərb-Şərq kontekstində beynəlxalq münasibətlərin tədqiqi prosesinə cəlb edilə bilər.

I FƏSİL

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

§1. Mənbələr

Tədqiqat obyektini seçdiyimiz problemin ingilisdilli ədəbiyyatda əks olunması vəziyyətini obyektiv surətdə araşdırmaq üçün öncə mövzu ilə bağlı ilk mənbələri nəzərdən keçirmək vacibdir. Digər tərəfdən, Səfəvi dövlətinin tarixini ümumdünya-tarixi proseslərinin çərçivəsi xaricində, böyük coğrafi kəşflər, ilkin kapital yığıcı, Avropa ölkələrinin şərqdə müstəmləkə siyasəti və s. kimi ümumi tarixin əhəmiyyətli məsələlərini nəzərə almadan tədqiq etmək mümkün deyildir. Odur ki, Səfəvi dövlətinin XVII əsrin sonu - XVIII əsrin əvvəllərində Qərbi Avropa dövlətləri ilə münasibətlərini həm ayrı-ayrılıqda həmin dövlətlərin o dövrdəki maraqlarını, həm də ümumən bütün Qərbi Avropada gedən prosesləri nəzərə almaq şərti ilə təhlil etmək lazımdır. Əlbəttə ki, burada ilk növbədə qərbdə yeni, kapitalist istehsal üsulunun bərqərar olmasını, tamamlanma üzrə olan ilkin kapital yığıcı prosesini, bəzi Qərbi Avropa ölkələrinin Şərqlə bağlı müstəmləkəçilik niyyətlərini, Niderland (XVI əsr), İngiltərə (XVII əsr) burjuva inqilablarını, Avropada gedən otuzillik müharibəni (1618-1648), Rusiyada Romanovların hakimiyyətə gəlməsini, Rusiya-Səfəvi münasibətlərini, I Pyotrun Xəzərlə bağlı işğalçılıq planlarını, İngiltərə, Fransa, Hollandiya Şərqi-Hind kompaniyalarının yaranmalarını, öz fəaliyyət məkanlarını genişləndirmələrini və s. kimi prosesləri nəzərdən qaçırmaz. Bu cəhətdən, Qərbi Avropa dövlətlərinin ticarət siyasətlərini, kapital yığıcı, şərqlə bağlı müstəmləkəçilik planlarını özündə əks etdirən, eyni zamanda araşdırdığımız dövrdə Səfəvi sülaləsinin daxili və xarici siyasət yönündə fəaliyyətini, bu dövlətin siyasi-iqtisadi həyatının bir çox aspektlərini, habelə əhalinin mədəniyyət və məişətinin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən məxəzlər sırasında Səfəvi dövləti ərazisində fəaliyyət göstərən İngiltərə Şərqi-Hind kompaniyasının __ «Qombrun gündəliyi» (58), Hollandiya Şərqi-Hind kompaniyasının «Daqrecister» qeydiyyat jurnalı (48), habelə «İran və Fars körfəzi ilə bağlı sənədlər» adlı məcmuənin (68) adlarını çəkmək olar. Bu məxəzlərdən, obyektiv səbəblər üzündən orijinalda istifadə imkanından məhrum olmuş olsaq da, ingilisdilli tarixşünaslıq nümunələri vasitəsilə, onlarla bilvasitə tanışlıq sayəsində həmin mənbələrdə araşdırdığımız dövrə dair mövcud faktiki materialları tədqiqat prosesinə cəlb edə bilmişik.

Qombrun gündəliyində, ingilis Şərqi-Hind kompaniyasının Qombrun (Bəndər-Abbas) şurasının nümayəndələri, kompaniyalarının gündəlik fəaliyyətini, əlaqələrini əks etdirərək, baş verən bütün hadisələrə aid qeydlər etmişlər. «İran və Fars körfəzi» seriyasından olan qeydlərin XV cildinin (1729-1752-ci illəri əhatə edir) böyük hissəsini Qombrun şurası agentinin və kompaniyanın İsfahan, Bəsrə şəhərlərində nümayəndələrinin çox sayda məktubları təşkil edir ki, bunlar da, öz növbəsində, Qombrun gündəliyində toplanmışdır. Burada, kompaniyanın Səfəvi hökuməti ilə əlaqələrinə, Nadir şahın donanma yaratmaq planlarına, İran körfəzində, kompaniyanın nümayəndəliklərinin fəaliyyət göstərdikləri İsfahan, Kirman, Şiraz, Bəsrə şəhərlərində baş verən hadisələrə aydınlıq gətirən xeyli material vardır.

«Daqrecister» İsfahanın mühasirəsinin 1722-ci ilin martından avqustunadək olan dövrünü detallarla əks etdirən qiymətli və ən ətraflı mənbələrdəndir. Bu, Hollandiya Şərqi-Hind kompaniyasının İsfahandakı baş nümayəndəsi Nikolas Şorer və onun asistentləri tərəfindən aparılan qeydlərin məcmusudur. İngilis Şərqi-Hind kompaniyasının İsfahandakı nümayəndələri Ouen Filips və köməkçisinin həmin dövrə aid qeydləri də olduqca maraqlıdır. O.Filipsi rezident vəzifəsində əvəz etmiş Vilyam Kokkellin adını da bura əlavə etmək lazımdır. O, kompaniyanın İsfahandakı rezidenti olarkən Əfqan Əşrəfin və II Təhmasibin hakimiyyət dövrü, Nadirin de-yure hakimiyyətinin başlanğıcının şahidi olmuş, onunla şəxsən kontaktda olmuş, Şah II Təhmasiblə bir neçə dəfə müxtəlif şəraitlərdə görüşmüş və məlumat toplamaq imkanına malik olmuşdur. 1733-cü ilin mayında Qombruna agent təyin edilməş Vilyam Kokkel 1737-ci ilin fevralınadək burada qalmışdır. Məhz 1737-ci ilin 9 (20) fevralda V.Kokkell kompaniyalarının Bombeydəki sədrlər şurasına təyinat alır; bu, Qombrun gündəliyindəki xüsusi qeyddən aydın olur (58,24). Hindistanda ikən Kokkell C.Freyzer ilə yazışmağa başlayır, onu lazımi materiallarla təchiz edir ki, sonuncu, məhz bunun əsasında özünün «Nadir şah» əsərini yazır. Bu barədə C.Freyzer, əsərinin müqəddiməsində belə yazmışdır: «Nadir şahın ilkin fəaliyyəti barədə hesabatı mənə təqdim etdiyinə görə, bir müddət İranda (Persia - burada Səfəvi dövləti - R.D.) rezident olmuş, onların dilində danışan, ara-sıra fatehlə (Nadirlə - R.D.) birgə yürüşlərdə olan, hal-hazırda isə İngiltərədə yaşayan bir centlmənə hədsiz minnətdaram» (54, s.71,128). Məlumat üçün qeyd edək ki, C.Freyzer özü şəxsən heç vaxt Səfəvi dövlətində olmamışdır; o, ingilis Şərqi-Hind kompaniyasının 1730-1740-cı illər ərzində Surat, Kambay və Əhmədabad (Hindistan) müəssisələrinin dəftərxana-larında çalışmışdır.

Mənbələr sırasına müxtəlif dövlətlərin rəsmi şəxslərinin yazışmalarını, Qərbi Avropa dövlətlərinin müxtəlif ölkələrdə, o cümlədən Səfəvi dövləti və Osmanlı Türkiyəsində fəaliyyət göstərən diplomatik missiyalarına göndərdikləri məktub, depeşa, təlimatları, Səfəvi dövlətinə bu və ya digər (iqtisadi, siyasi, dini təbliğat və s.) məqsədlə yönəldilən şəxslərə verilən tapşırıqları, habelə məqsədli səfərdən qayıtmış şəxslərin hesabatlarını özündə əks etdirən sənədləri aid etmək olar.

Səfəvi dövlətinin XVII əsrin sonu - XVIII əsrin əvvəllərində tarixinin (siyasi vəziyyət, iqtisadi əlaqələr, dini görüşlər, mədəniyyət, məişət xüsusiyyətləri) öyrənilməsi üçün xüsusi növ məxəz rolunu bilavasitə bu dövlətə səyahət etmiş və ya yolüstü bu ölkədə səfərdə olmuş şəxslərin xatirələri və səyahətnamələri oynayır. İngilisdilli mənbələr arasında da səyahətlərin təsviri, şübhəsiz ki, xüsusilə qiymətlidir. Avropalı səyyahları, ilk növbədə Səfəvi dövləti ilə ticarət məsələləri maraqlandırdığından, onlar bununla bağlı müvafiq məqamlar üzərində xüsusi dayanırlar. Tədqiqat işimiz üçün A.Oleari, E.Kempfer, J.Şarden, Korneli de Brün (1703-1707), C.Hanvey (1743-1747), Pyetro della Valle (1617-1623), Yan Streys və başqalarının verdiyi məlumatlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bəzi müəlliflər isə Səfəvi dövləti ərazisində heç vaxt olmamış, lakin bu ölkə barədə bizə müasiri olduqları dövrün mənbələrindən əldə etdikləri əsasında qiymətli məlumatlar vermişlər.

1632-ci ildə Şlezviq-Holşteyn hersoqu, Fridrix Kruziusun başçılığı altında Moskvaya səfirlik yollayır. Səfirlik 1634-cü ildə çar Aleksey Mixayloviçin yanında olur və İrana keçib getmək üçün icazə verilməsini xahiş edir. Bu səfirliyin katibi öz səyahəti barədə olduqca maraqlı təsvir vermiş Adam Oleari (1603-1671) idi. 1636-1638-ci illərdə Səfəvi dövlətində olmuş A.Oleari 1643-cü ildə latınca yazdığı «Səyahətlər» (67) əsərində, E.Braunun sözləri ilə desək, «özünün ehtiyatlı müşahidələri» (215, s. 115) ilə bölüşmüşdür. Fars və türk dillərini kifayət qədər yaxşı bilən A.Olearinin əsəri XVII əsr İranına dair ən yaxşı icmallardan biridir. A.Olearinin əsəri ingilis dilinə 1669-cu ildə Con Deyvies tərəfindən tərcümə edilmişdir. V.Bartoldun təbirincə, «Gilan ipəyinin İrandan ixracını təşkil etmək məqsədilə Qoştiniyadan xüsusi göndərilmiş səfərin iştirakçısı, ...alman alimi Oleari (Səfəvi dövləti barədə - R.D.) daha maraqlı məlumatlar verir» (92, s. 760).

Hugenot zərgər Jan Şarden Səfəvi dövlətində hər dəfə təqribən altı il olmaqla iki dəfə olmuşdur: 1664-1670 və 1671-1677. Onun «Səyahətnamə» (45) əsəri dəfələrlə nəşr edilmişdir.

Alman təbiətşünası, həkim və səyyah olan Engelbert Kempfer (1651-1716) 1683-1684-cü illərdə Səfəvi dövlətində olmuşdur. 1685-ci ilin sonundan etibarən Ost-Hind kompaniyasının həkimi qisminə Hindistan, İndoneziya və Siamda işləmişdir. E.Kempferin Səfəvilərin sarayda Azərbaycan dilindən istifadə etməsi haqqında, Bakıda olarkən Abşeronun neft və duz mədənləri, şəhərin iqtisadi həyatı, memarlıq abidələri, sənətkarlıq emalatxanaları və s. barədə verdiyi məlumatlar xüsusilə qiymətlidir (14).

XVII əsrin I rübündə romalı Pyetro della Valle Səfəvi dövlətinə siyasi məqsədlə səfər edir. Belə ki, o, «şah Abbası (I Abbas - R.D.) Türkiyəyə qarşı ispan kralı ilə ittifaq bağlamağa sövq etməyə çalışırdı, lakin ispanlar Portuqaliyaya sahib olduqlarından, ispanlar və iranlıların maraqları bir-birinə zidd idi və iranlıların (ingilislərin köməyi ilə - R.D.) Hörmüz limanını ələ keçirməsi ispanlara qarşı müharibə aktı demək idi. Odur ki, della Valle öz məqsədinə nail olmur, əksinə, iranlılarla, ispanların düşməni ingilislər arasında yaxınlaşma baş verir» (92, s. 759). Yeri gəlmişkən, Yəhya Qəzvininin «Lubb-ət-təvəri» (1524) əsəri Avropada məhz Pyetro della Vallenin italyancaya tərcüməsi sayəsində tanınmışdır.

C.Hanvey haqqında yazılanlardan məlum olur ki, o, «eyni zamanda tanınmış tacir, səyyah, ictimai xadim... və müəllim idi. 1712-ci ildə doğulmuşdur. S-Peterburqda Dinqli evinin şərikinə çevrilmiş Hanvey 1743-cü ildə kompaniyanın maraqları ilə əlaqədar İran və Rusiyaya səfər etmiş, 1750-ci ildə Londona qayıtmışdır. Burada o, ictimai fəaliyyətlə məşğul olmağa başlamış, çox sayda yüksək qurumlar (institutlar) yaratmış, gənclərin rifahı ilə xüsusilə maraqlanmışdır. 1786-cı ildə vəfat edən Hanveyin şəərəfinə Vestminster Abbatlığında monument inşa edilmişdir» (220, s. 541-542, qeyd 1).

1743-1744-cü illərdə İranda olmuş Conas Hanvey 1753-cü ildə özünün iki cildlik «An historical account of the British Trade over the Caspian Sea, with a journal of travels» (Xəzər dənizi hövzəsində ingilis ticarətinin tarixi nəticələri və səyahətlər jurnalı) (61) əsərini çap etdirmişdir. C.Hanvey bu əsərini daha iki cildlə tamamlamışdır: I cild - «İran inqilabı» adlanır ki, buraya «Şah Sultan Hüseynin hakimiyyəti, əfqanların müdaxiləsi, Sultan Mir Mahmud və onun xələfi Əşrəfin hakimiyyətləri haqda» («The reign of Shah Sultan Hussein, with the invasion of the Afghans. and the reigns of Sultan Mir Mahmud and his successor Ashreff») hissə daxildir. II cild isə «Uzurpator Nadirqulunun hakimiyyətə yiyələnməsi...» («The history of the celebrated usurper Nadir Kouli: from his birth in 1687 till his death in 1747, to which are added some particulars of the unfortunate reign of his successor Adil Shah») adlanır. L.Lokharta görə,

1753-cü il London nəşri dörd cilddən ibarət olmuşdur və onun III cildində Nadirin iyirmi il (1727-1747) ərzində yüksəlişi, demək olar ki, tamamilə, izlənilmişdir (245, s. 308-309).

Bu mənbələrin önəmli cəhəti onların, bir qayda olaraq, yeni, əsrarəngiz, özləri və həmvətənləri üçün maraqlı, cəlbədicə olan bir ölkəyə düşmüş insanların şəxsi müşahidə və təəssürlərinə əsaslanmasındadır. Həmin müəlliflərin gördükləri hər bir şeyi - hansına ki, Səfəvi dövlətində yaşayan və ya ümumiyyətlə, müsəlman olan müəlliflər əhəmiyyət vermirdilər - mümkün qədər ətraflı təsvir etməyə həvəsli olmaları məhz bu amillə şərtlənirdi. Elə bu səbəbdən XVIII əsr Avropa səyyahlarının məlumatları Səfəvi dövlətinin həmin dövrdə siyasi, təsərrüfat həyatı, maddi və mənəvi mədəniyyətinin öyrənilməsi prosesində önəmli yer tuturlar (160a, s. 13).

Hərçənd ki, Səfəvi dövlətinə təşrif buyurmuş şəxslər öhdələrinə düşən müəyyən olunmuş vəzifələrdən başqa daha bir funksiya - öz ölkələrinin Şərqlə bağlı siyasətinin müvəffəqiyyətinin təmin olunması nəfənə kəşfiyyət xarakterli məlumat toplanılması (məsələn, yaşayış məntəqələrinin koordinatlarının, onlar arasında yolların, bölgələrin iqlim şəraitinin və təbii xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi) missiyasını həyata keçirirdilər. Hər halda müxtəlif sosial və əmlak qruplarını təmsil edən, müxtəlif məqsədləri olan səyahətçilərin verdikləri məlumatlara çox ehtiyatlı yanaşma, tənqidi münasibət, hərtərəfli analiz, başqa mənbələrin məlumatları ilə tutuşdurma tələb olunur. Xüsusilə, şəxsi ad və toponimlərin əksəriyyəti əcnəbilər tərəfindən özünəməxsus şəkildə və ya tamamilə səhv işlədilir, bəzən eyni bir müəllif eyni bir adı müxtəlif məqamlarda müxtəlif formalarda verir, ayrı-ayrı şəxslər, hadisələr, dini görüşlər, mədəniyyət barəsində qərəzli mövqedən çıxışlar edilir, bu və ya digər səbəbdən həqiqətə uyğun olmayan məlumatlar verilir (160a, s. 14).

Araşdırdığımız dövrdə Səfəvi dövlətinin tarixinə dair maraqlı məlumatlara rast gəlinən daha bir qrup mənbə - bu dövlətin ərazisində dini təbliğat fəaliyyətini həyata keçirən, müxtəlif məzhəb, təriqət, ordenləri (yezuit, karmelit, kapuçin, fraksiskançı, baptist, dominikan, hugenot və s.) təmsil edən missionerlərin yazışmaları və xatirələridir.

İsfahandakı Kapuçin missiyasının başçısı Rafael dü Man 1644-1696-cı illərdə Səfəvi İranda yaşamış və burada vəfat etmişdir. Onun «İran dövləti 1660-cı ildə» əsəri Səfəvi dövlət qurumları haqda xeyli müfəssəl məlumat verir.

XVII əsrin sonuna yaxın Səfəvi dövlətinə təşrif buyurmuş fransız missioneri Pyer Martin Qavderan (Pere Martin Gauderean) bu ölkəyə həsr olunmuş bir neçə kitabın müəllifidir. 1698-ci ildə apostol qismində Hindistana səfər edən və yolüstü Səfəvi dövlətinin ərazisindən keçən Ankor arxiyepiskopu, Pyer Qavderanı özünə

müavin təyin edir. Qeyd etmək lazımdır ki, P.Qavderan, həmçinin arxiyepiskopun Səfəvi dövlətinə səfərinin nəticələrini əks etdirən əsərin (57) də müəllifidir (271, s. 404).

1698-ci ildə İsfahandakı Kapuçin missiyasına katib qismində göndərilmiş bacarıqlı Jan Bilin de Kansevils (Jean Bilin de Cansevilles) əslində Səfəvi dövlətində öz fəaliyyətini genişləndirmək əzmində olan Fransa Şərqi-Hind kompaniyasının nəfəsinə buradakı ticarət şəraiti və imkanlarını daxilədən öyrənmək məramına qulluq edirdi. Onun Fransaya göndərdiyi çoxlu sayda məlumatların toplandığı memorandumların xeyli hissəsi Parisdə, Xarici İşlər Nazirliyinin arxivində qorunub saxlanılıb (271, s. 404-405). Bu məlumatlarda Səfəvi dövlətinin iqtisadi vəziyyəti və ticarət imkanlarına dair maraqlı faktlar mövcuddur. Biz Rafael dü Man, Pyer Qavderan, Jan Bilin de Kansevilsin ingilisdilli tarixşünaslıq nümunələrində əksini tapmış məlumatlarımıza istinad etmişik.

Səfəvi dövlətinin əfqanlar tərəfindən işğal olunduğu zaman (1722-1729) burada olmuş avropalılardan biri də, 1707-ci ildə ölkəyə təşrif buyurmuş polyak yezuit Tadeuş Kruşinski (1675-1756). Çox qabiliyyətli, bacarıqlı və çalışqan şəxs olan Tadeuş 1720-ci ildə Səfəvi dövlətindəki yezuit missiyasının rəhbərlərindən birinə (procurator-general) çevrilir. Dilöyrənmə sahəsində əhəmiyyətli, nəzərəcarpacaq irəliləyiş əldə edən T.Kruşinski, tezliklə Səfəvi sarayında tərcüməçi qismində fəaliyyətə başlayır. Hətta İsfahanın mühasirəsindən sonra belə T.Kruşinski, Əfqan Mahmudun hökumətliyi etdiyi sarayda öz fəaliyyətini davam etdirir. O, yalnız Əşrəfin hakimiyyətdə bərqərar olmasından sonra Avropaya qayıdır (271. s.408). Türkiyəyə 1726-cı ildə gəlmiş T.Kruşinski burada Üsküdüdə (Radosta) yaşayarkən «Tarixi-səyyahi-Məsihi» (Xristian səyyahın tarix) (18) əsərini yazmışdır. Özünün «İran inqilabının tarixi» (62) əsərində T.Kruşinski Səfəvi sülaləsinin yaranma dövründən 1727-ci ilədək zaman barədə məlumat vermişdir. Əsərdə əfqan işğalları və onun nəticələri barədə xüsusilə detallarla məlumat verilir.

XVII - XVIII əsrlərdə Səfəvi dövləti ərazisində dini təbliğat aparmış karmelitlərin rəsmi xronikası mövcuddur ki, burada araşdırdığımız dövrə bağlı zəngin məlumat vardır (38, 38a).

Yezuit missioner Pyer Başudun ləzgilər tərəfindən mühasirədə olan Şamaxıdakı vəziyyəti əks etdirən 1721-ci il 25 sentyabr tarixli məktubu maraqlı mənbədir (41a).

Tədqiqat işimizin adından da göründüyü kimi, XVII əsrin sonu - XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətinin tarixinin ingilisdilli tarixşünaslıq nümunələri əsasında işıqlandırılması qarşıya məqsəd qoyulduğundan, həmin tarixşünaslıq

nümayəndələri tərəfindən bilavasitə istifadə olunmuş, lakin bizim üçün əlimizdə olmaması səbəbindən istifadəsi mümkün olmayan bəzi mənbələrə, ümumən tədqiqat işinin nəfəsinə bilavasitə istinadlar edilmişdir. Bu mənada biz L.Lokhart, R.Seyvori, V.Minorski və başqalarının əsərlərində yer almış iqtibas və istinadlara vurğu etmişik. Zənnimizcə adı çəkilən müəlliflərin yaşayb-yaratdıqları ölkələrin arxiv və kitabxanalarından yararlanma imkanlarının bizdə olmadığı, həmçinin bunun tədqiqat işimizin mövzusu və xarakterinə zidd olmadığı nəzərə alınarsa, bu amil bizə irad tutulmaz.

Biz tədqiq etdiyimiz mövzunun daha əhatəli və detallarla təhlili üçün əhəmiyyətli və hətta vacib olan, lakin bəzən tədqiqat işimizin xronoloji çərçivəsi hüdudları xaricinə çıxan mənbə və sənədlərə də müraciət etməyi məqsədəuyğun saymışıq. Bu mənada toxunduğumuz problemin bəzi aspektləri öz təsdiqi və ya tamamlanmasını şərq müəlliflərinin (Mirzə Məhəmməd Mehdi xan Astarabadi, Məhəmməd Kazım, Məhəmməd Xəlil, Məhəmməd Möhsün, Şeyx əl-Həzin, Fəzlullah ibn Ruzbihan Hunci, Həsən Fəsayi və b.) əsərlərində, o cümlədən, onların ingilis interpretasiyalarında tapmışdır.

Fəzlullah ibn Ruzbihan Hunci Ağqoyunlu sultanı Yaqubun on iki illik hakimiyyəti dövrünün müasiri və şahidi olmuşdur. Yaqubun hakimiyyətinin son illərində (1487-ci ildən etibarən) Fəzlullah sarayda divanın katibi vəzifəsini icra etmiş, hökmdarı səfərlər və ölkə üzrə səyahətlərdə müşayiət etmiş, hesabatlar tərtib etmişdir. Faktiki materiallarla zəngin bu əsəri ingiliscəyə tərcümə etmiş V.F.Minorski onun haqqında yazmışdır ki, «(əsər) İran tarixşünaslığı və ədəbiyyatında xüsusi yer tutmağa layiqdir» (10, s.7). «Tarixi aləm arayı Amin»-də Səfəvi sülaləsinin uzaq sələflərinin dini görüşləri haqqında nadir faktlar mövcuddur (10).

Şeyx Əli Həzin (1692-1779) Şeyx Səfiəddinin mənəvi rəhbəri olmuş Şeyx Zahid Gilaninin nəslindən olub, doğum ilindən 1734-cü ilədək, yəni vətəni tərəkənd Hindistana gedənədək doğma şəhəri İsfahanda yaşamışdır. Onun, müasirləri olan qabaqcıl dövlət və din xadimləri, şairlər haqqında, həmçinin İsfahanın əfqan işğalı altında olduğu dövr barədə məlumatlar verdiyi «Təzkirat-ül-əhval» 1741-ci ildə qələmə alınmışdır (75). Bu əsər 1830-1831-ci illərdə F.K.Belfur tərəfindən ingiliscəyə tərcüməsi ilə birlikdə nəşr edilmişdir (215, s.115-116). Baxmayaraq ki, Şeyx Həzin İranı Nadirin de-fakto hökumranlığı zamanında tərəkənd etmişdi və Səfəvi nəslinin qanuni hakimiyyətinin tərəfdarı idi, bu ona Nadiri görkəmli hərbi xadim kimi tərifləməyə, mədh etməyə mane olmurdu: hətta Nadirin Hindistanı işğal etməsi

barədə (Şeyx Həzin özü bu zaman Hindistanda idi) yazdıqlarında da Nadiri vəsf edirdi.

Tədqiq etdiyimiz mövzunun daha əhatəli və detallarla təhlili üçün əhəmiyyətli və hətta vacib olan, lakin bəzən tədqiqat işimizin xronoloji çərçivəsi hüdudları xaricinə çıxan şərq müəlliflərinin əsərlərinə də müraciət etməyi məqsəduyğun saymışıq. Toxunduğumuz problemin bəzi aspektləri öz təsdiqi və ya tamamlanmasını şərq müəlliflərinin Mirzə Məhəmməd Mehdi xan Astarabadi, Məhəmməd Kazım, Şeyx əl-Həzin, Fəzlullah ibn Ruzbihan Hunci, Həsən Fəsayi, Həsən bəy Rumlu, İsgəndər bəy Münşi və b. əsərlərində tapmışdır ki, biz bu əsərlərin ingilis və rus dillərində Dian interpretasiyalarından istifadə etmişik.

V.Bartolda görə, «Mərv şəhərinin vəziri Məhəmməd Kazımın Nadir şahın tarixi haqqında yazdığı əsəri («Kitabi-Nadiri») material zənginliyi baxımından digər əsərlərdən, hətta artıq XVIII əsrdə fransız və ingilis dillərinə çevrilmiş Mirzə Mehdi can Astrabadinin əsərindən də üstündür.» (93, s. 302). V.Minorski isə üstünlüyü «Tarixi-Nadir»ə (70) verir. Əslən Astrabadlı olan Mirzə Mehdiinin doğum tarixi dəqiq bilinmir, lakin məlumdur ki, XVII əsrin sonlarında anadan olmuşdur. Türk dilini mükəmməl bilirdi, türk dilinin qrammatikası (məbanil-lüğət) və danışıq kitabının müqəddiməsində M.Mehdi göstərir ki, hələ gənc yaşlarından Mir Əlişir Nəvainin əsərlərini oxuyub, başa düşməyə olan möhtəşəm istəyi səbəbindən çətin sözləri toplayaraq lüğət hazırlamaq qərarına gəlir. Fərziyyəyə görə, Mirzə Mehdi Astarabadlı olduğuna görə, çox güman ki, Fətəli xan Qacarın xidmətinə daxil olmuş, onu Səriyə müşayiət etmiş, Təhmasibin sarayında 1726-cı ildən və ya bir qədər sonra hər hansı vəzifə utmuş, yəqin ki, şah fərmanlarının tərtibatçısı və katib qismində çalışmışdır. 1731-ci ilin yanvarında Nadirin böyük oğlu Rzaqulu ilə Fatimə Sultan bəyimin nikah kontraktının müqəddiməsini məhz o yazmışdır. Nadirin 8 mart, 1736-cı ildə tacqoyma nərasimindən sonra Mirzə Mehdi rəsmi tarixşünas təyin olunur (245, s.293).

Əbd-əl-Rəzzaqın «Maasiri-Sultaniyə» əsərini H.Bridjs ingiliscəyə tərcümə edərək «Qacarlar sülaləsi» (216) adı ilə çap etdirib. H.Büsse Həsən-i Fəsayinin «Farsnameyi-Nasiri» əsərini tərcümə edərək «İrənin Qacarlar dövrü tarixi» (43) adı altında çap etdirmişdir. İngilis dilinə tərcümə edilmiş şərq mənbələri sırasına (Tarixi Aləm-arayı Abbasi) və «Təzkirat-əl-Mülük»ü də aid etmək İsgəndər bəy Münşinin «Tarixi Aləm-arayı Abbasi» (186) əsərini fars dilindən ingiliscəyə Rocer Seyvori tərcümə etmişdir. O, iki cildlik bu tərcüməni 1979-cu ildə işıq üzü görmüş «İrən irsi» seriyasında nəşr etdirmişdir. Özünün dediyi kimi. R.Seyvori, fars dilini bilməyən tədqiqatçılara Səfəvi dövrü

tarixşünaslığının ən əhəmiyyətli mənbələrindən biri olan adı çəkilən əsərlə tanış olmaq imkanı vermək istəyi ilə bu tərcüməni etmişdir (265, müqəddimə).

Bu günədək Səfəvi inzibati məşını haqqında müfəssəl məlumat verən anonim mənbə - «Təzkirat-əl-Mülük» (69) əsərini Vladimir Minorski tərcümə edib, 1943-cü ildə çap etdirmişdir.

Biz, Səfəvi dövlətinin tədqiq etdiyimiz dövr tarixinə dair məlumatları müxtəlif Avropa dillərində olub, ingilis, rus, Azərbaycan dillərinə tərcümə edilmiş və elə buna görə də tərəfimizdən istifadəsi mümkün olmuş ən müxtəlif mənbələrdən əxz etmişik (İ.Lerx (21), H. Bryus (64) Oruc bəy Bayat (15), Həsən bəy Rumlu (39), P.S.Gilanents (20), C.Bell (42), K. Brün (16), G.Kareri (44), C.Kuk (46), Y. Streys (33), J.Tiflisi (36), A.Şemaxesi (34) və b.). Həmin mənbələrin öyrənilməsi və Səfəvi dövlətinin tarixinin tədqiqi prosesinə cəlb edilməsi baxımından Y.Mahmudov (145, 146, 147), S.Onullahi (173), F.Əliyev (80, 81, 82, 112, 113), O.Əfəndiyev (109, 110), M.Heydərov (131, 132, 133), S.Aşurbəyli (85, 87, 88), H.Abdullayev (77, 78), S.Məmmədov (152, 153, 154), Ə.Rəhmani (187), Ş.Fərzəliyev (116) və b. əsərlərində xeyli iş görülmüşdür.

1511-ci ildən alban katalikoslarının iqamətgahına çevrilmiş Qandzasar monastırında 1702-ci ildə ali dini vəzifəyə seçilmiş və ömrünün axırına - 1702-ci ilədək bu vəzifədə olmuş, əsl-kökü alban hökmdarları olan Mehranilər sülaləsinə gedib çıxan, Qarabağın Aşağı Xaçen mahalı sahibkarları nəslindən olan Yesai Həsən Cəlaləyanın «Alban ölkəsinin qısa tarixi» (6) əsəri araşdırdığımız dövr barədə xeyli maraqlı materiallarla zəngindir. Burada müəllifin müxtəlif hadisələrə və tarixi şəxsiyyətlərə erməni millətçiliyi rakursundan yanaşması, zənnimizcə, Səfəvi dövlətinin iqtisadi vəziyyəti, xüsusilə vergi sistemi ilə bağlı qiymətli məlumatlar verən əsərin bir mənbə kimi əhəmiyyətini azaltmır. «Yesainin katalikosluğu elə dövrə təsadüf edirdi ki, bu vaxt ticarət kapitalının inkişafı sayəsində Qarabağ əhalisinin yuxarı təbəqəsi arasında, tənəzzül və dağınıqlıq mərhələsinə yaşamağa başlamış Səfəvi İrənı zülmündən azad olmaq məqsədilə hərəkət başlanır» (198, s. 6). Şah Sultan Hüseynin müasiri olmuş Y.H.Cəlaləyanın əsərində əhalinin siyahıya alınması, onun üzərinə yeni vergilərin qoyulması, habelə vergi yığanlar tərəfindən incidilməsi, Azərbaycanın şimal hissələrində dövlət əleyhinə hərəkət və s. barədə məlumatlar əhəmiyyətlidir.

Əsərin ermənicədən rusçaya Azərb. SSR. EA-nın Tarix İnstitutunun elmi işçisi T.A.Ter-Qriqoryan tərəfindən 1940-cı ildə tərcümə edilməsinə baxmayaraq, yalnız 1989-cu ildə mərhum akademikimiz Z.Bünyadovun təşəbbüsü və redaktorluğu ilə nəşr edilmişdir. Bundan əvvəl isə bu əsər üç dəfə - 1839-cu ildə Şuşada, 1868-ci ildə Yerusəlimdə, M.Brosse tərəfindən fransızçaya

tərcüməsi isə 1876-cı ildə Peterburqda «Erməni hekayətləri toplusu» adlanan məcmuənin II cildində çap edilmişdir.

Anonim müəllifin «İran şahı Təhmasibqulu xanın tarixi» (12) əsərinin fransız dilindən ruscaya tərcüməsində tədqiq etdiyimiz dövrlə bağlı bir sıra maraqlı məlumatlar vardır. Əsərdə əfqan işğalından sonra Səfəvilər sülaləsini müvəqqəti bərpa etmiş Nadirqulu haqqında XVIII əsr Avropasında mövcud, bəzən absurd fikirlər (məsələn, müxtəlif mənbələrdə onun isveçrəli, hollandiyalı, ingilis və ya fransız olması, müsəlmanlığı guya sonradan qəbul etməsi və s. barədə) öz əksini tapmışdır. Əsərin əsas məramını Nadirin həyat və fəaliyyətini əks etdirməyin təşkil etməsinə baxmayaraq, anonim müəllif Şah Hüseynin (1694-1722) hakimiyyət illəri, onun xarakter və xüsusiyyətləri, əfqan təbəələr, onların liderləri - Mir Veys, Mahmud, Əşrəf; Səfəvi paytaxtının süqutu haqqında maraq kəsb edən narrativ səciyyəli məlumatlara da diqqət ayırır. Əsərdə mübahisəli mülahizələr (məsələn, əfqanların əslən Şirvandan olmaları (12, s.14), habelə şahzadə Təhmasibin mühasirədə olan İsfahandan çıxarılma planı ilə bağlı ermənilərin əfqan mühasirəçilərini xəbərdar etmələri (12, s. 24) və s. barədə məlumatlara rast gəlinir. Əsərdə Şah Hüseynin şərab düşgünü, hərəmxana həyatının girovu olması, iradəsizliyi; öz şərəf, ləyaqəti və dövlətin qüdrəti barədə qayğılanması ucbatından, hakimiyyətin «lənətə gəlmiş xacələrin» əlində cəmlənməsi (12, s.13), habelə uğursuz varis seçimi və s. Səfəvi sülaləsinin süqutunu şərtləndirən səbəblər kimi dəyərləndirilir.

Əsərdə ermənilər və Ermənistan haqqında absurd, heç bir dəlilə və sübuta söykənməyən fikirlər birmənalı şəkildə hiddətə səbəb olur. Belə ki, anonim müəllif çox savadsızcasına iddia edir kiErmənistan ... üç hissəyə bölünüb ki, bunlardan birincisi Dəclə və Fəratdan qərbə doğru yerləşib və Turkomanıya adlanır, paytaxtı... Erzurem (yəqin Ərzurum nəzərdə tutulur - R.D.); ikincisi şimalda Gürcüstanla Araz çayı arasında yerləşir və İrəvan əyaləti adlanır, paytaxt şəhərinin adı ilə; üçüncüsü isə... paytaxtı Tavrıs şəhəri olmaqla Aderbiyan (yəni Azərbaycan - R.D.) adı ilə tanınır. Uzun müddət Turkomanıyanın sahibi olan türklər, dəfələrlə bütün Ermənistanı ələ keçirmək üçün həmlələr etmişlər, lakin əvvəllər bu onlara nəsib olmamışdır, o vaxtadək ki, İranda baş alıb gedən son özbaşmaqlar (əfqan işğalları - R.D.) onlara əlverişli və rahat fürsət yaratdı» (12, s.94-95). Şübhəsiz ki, bu fikirlər məntiqsiz olub, başdan-ayağadək uydurma, falsifikasiyadan başqa bir şey deyildir. Müəllifin ermənipərəst olub, onların təəssübünü çəkməsi açıq-aydın sezilir ki, bu da ona obyektiv olmaqda mane olub. Bununla belə, əsərin önəmli cəhəti Nadirin hakimiyyətə gəlməsi ilə bağlı maraqlı faktlarla zəngin olmasındadır.

Nadirin Muğan çölündə keçirdiyi qurultayda onun şəxsi dövəti ilə iştirak etmiş Eçmiədzin katalikosu Abraam Kretasi, orada keçirilmiş tədbirlər barədə xeyli faktik məlumatlar verir (17). Müəyyən səbəblər üzündən Muğanı 5 martda (1736) tərək etməli olan katalikos, Nadirin tacqoyma mərasimində (8 mart, 1736) iştirak edə bilmir. Katalikosun bu mərasim və ondan sonra baş verənlərlə bağlı məlumatları Muğanda, Mirzə Mehdinin çadırında qalan, bu səbəbdən Nadirin iqamətgahına yaxın olan Ter Tuma adlı erməni dindarının verdiyi xəbərlərə əsaslanır.

Səfəvi dövləti barədə Avropa ölkələri konsullarının, ingilis, fransız və Hollandiya Şərqi-Hind kompaniyalarının rezidentlərinin verdikləri məlumatlar çox əhəmiyyətlidir.

1715-ci ilin 13 avqustunda Parisdə imzalanmış yeni ticarət müqaviləsinin şərtlərinə əsasən Şəvalye Anje de Jarden fransız konsulu qismində İsfahana yollanır. Qardaşı Fransuaz da onu səfərdə müşayiət edirdi. Jarden qardaşları on altı il müddətində Səfəvi dövlətində qalırlar: əfqanlar tərəfindən İsfahanın mühasirəsinin, Mahmud və Əşrəfin uzurpatorluq dövrlərində Səfəvi dövlətinin ən çətin, böhranlı günlərinin canlı şahidi olur və yalnız Nadirqulu bəyin əfqanları ölkədən qovub, Səfəvi sülaləsini bərpa etməsindən sonra, Fransaya qayıda bilərlər (271, s.407). Şəvalye de Jardenin canlı şahidi olduğu hadisələr haqqında verdiyi məlumatlar obyektivliyə yaxın lığı cəhətdən qiymətli və əhəmiyyət ildir (76). 1727-1730-cu illərdə İsfahanda fransız konsulu olmuş Şəvalye de Jardenin, mənşəcə erməni olan tərcüməçisi və katibi Cozef Apisalaymiyan İsfahanın mühasirədə olduğu dövr haqqında maraqlı məlumatlar verir (40). Bu şəxs 1722-ci ilin 20 oktyabrında, İsfahanın əfqanlara təslim olacağı aydın olan bir vaxtda fransız konsulu tərəfindən İsfahandakı fransızların mənafeyinin müdafiəsi üçün Əfqan Mahmudla danışıq aparmaq məqsədilə Fərəhabada ezam olunmuşdu. Əfqan lideri onu ehtiramla qarşılayaraq, fransız konsulunun xahişinə əməl edəcəyini bildirmişdi. Lakin C.Apisalaymiyanın qeydlərinin ən maraqlı hissəsi, Fərəhabadda missiyasını həyata keçirdiyi zaman, Şah Sultan Hüseynin taxt-tacdan Mahmudun xeyrinə imtina etməsi kimi tarixi hadisənin şəxsən şahidi olması ilə bağlı verdiyi məlumatlardır. Məhz bu məlumatlara istinadən fransız tarixşünası M.Kleyrak (63) həmin dövrü işləmişdir. Petros di Sargis Gilanentz (20) də Cozefin məlumatlarına istinad etmişdir (məsələn, Mahmudun İsfahana daxil olma prosesini təsvir edərkən).

Şirazdakı fransız konsulu Etyen Paderi mənşəcə yunan olub, Fransa səfirliyində tərcüməçi kimi fəaliyyət göstərmişdi. Bacarıqlı, qabiliyyətli şəxs olan Etyen yunan, fransız, italyan, ispan, portuqal, həmçinin türk, fars və ərəb

dillərini bilirdi. Onun Səfəvi dövlətinin müxtəlif bölgələrindən Fransaya göndərdiyi ismarıclarda (deneşə) ölkədəki vəziyyət, baş verən bu və ya digər hadisə ilə bağlı məlumatlar verilir (51). Onun deneşələri «Papiers de Paderi» başlığı altında «Negociations en Perse» məcmuəsində toplanıb. Biz onun depeşələrindən L.Lokhartın əsərlərində ara-sıra verilmiş iqtibaslardan istifadə etmişik.

Müxtəlif Avropa ölkələrinin Səfəvi dövlətində, habelə Türkiyə, Rusiyadakı səfirlərinin yazışmaları, habelə elçilərin məlumatları tədqiq etdiyimiz dövrün siyasi hadisələrinə xeyli aydınlıq gətirmək iqtidarında olan ilkin mənbələrdir.

İngilisdilli tarixşünaslıq nümunələrində İngiltərənin İstanbuldakı səfirləri (Böyük Britaniyanın Səfəvi dövlətində diplomatik və konsulluq korpusu, nümayəndələri yox idi) Abraham Stenyan (49), xələfi Örl Kinnoul (50), İngiltərənin Peterburqdakı nümayəndəsi nazir Edvard Finç, Böyük Britaniyanın Peterburqda fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Turaley, xələfi Örl Hindford, xələfi II Örl Bukkingem; Bəndər-Abbas (Qombrun), İsfahan, Kirman və Şirazda fəaliyyətini bərqərar etmiş İngilis Şərqi-Hind Kompaniyasının nümayəndələri - rezident V.Kokkel, onun assistenti C.Gikki, Qombrun agentləri Con Horn, İsfahandakı nümayəndə Peyerson, Kirmandakı nümayəndə Qreyvs; Fransa Şərqi-Hind Kompaniyasının nümayəndələri J.Otter, rezident Duplessis və başqalarının yazışmalarına istinadlar edilmişdir ki, biz yeri gəldikcə, onlardan istifadə etmişik.

Tədqiqat prosesində, ingilis dilində olan mənbələr qismində, «Britanika» (53) və «İranika» (53a) ensiklopediyalarında Səfəvi dövləti, Səfəvi hökmdarları və şəhərləri barədə verilmiş məlumatlardan da istifadə etmişik.

Beləliklə, ingiliscə müəllif əsərləri, rəsmi sənədlər, təsərrüfata dair hesabatlar və s. Səfəvi dövlətinin XVII əsrin sonu - XVIII əsrin əvvəllərində tarixinə dair ümumi ad - ingilisdilli mənbələr qismində çıxış edərək, tədqiq olunan dövrün tarixi mənzərəsini daha dəqiq, əhatəli təsvir etmək, canlandırmaq yönündə, şübhəsiz, vacib yer tutur. Lakin artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu mənbələrlə iş tədqiqatçıdan nəinki tək-cə tənqidi, ehtiyatlı yanaşmanı, digər mənbələrin məlumatları ilə ciddi tutuşdurmanı, həmçinin onların ümumdünya-tarixi prosesləri çərçivəsində təhlilini tələb edir. Yalnız bu şərtlər daxilində tədqiq etdiyimiz problemlərin hərtərəfli təhlili, öyrənilməsi, onun az öyrənilmiş tərəflərinin maksimum işıqlandırılması mümkündür.

Səfəvi dövlətinin süqut ərəfəsində daxili iqtisadi və siyasi vəziyyəti barədə maraq kəsb edən xeyli sayda məlumatlara Rusiya dövlətinin elçisi,

sonralar Həştərxan qubernatoru olmuş, imperiatriçə Anna İvanovnanın hakimiyyəti dövründə isə Biron tərəfindən dövlətə xəyanətdə suçlandırılaraq edam olunmuş Artemiy Petroviç Volnskinin (1689-1740) «Jurnal»ında rast gəlinir. Biz həmin jumala bilavasitə deyil, arxiv materialları əsasında P.P.Buşevin tərtib etdiyi, həmin mənbənin təhlilinə həsr edilmiş «Artemi Volnskinin 1715-1718-ci illərdə İrana səfirliyi» (102) monoqrafiyasına əsasən bilavasitə istinad etmişik. Bu mənbə müvafiq dövrdə Səfəvi dövlətində hökm sürən siyasi, iqtisadi həyat, Şah və Etimədül-Dövlə daxil olmaqla siyasi elitanın müxtəlif nümayəndələrinin səciyyəsi, baş alıb gedən rüşvətخورluq, bürokratiya, orduda özbaşınalıq, ölkəni bürümüş etiraz və üsyanlar, mövcud dini durum, əcnəbilərə, o cümlədən, missionerlərə münasibət və s. barədə zəngin məlumatlar verir. Bu da təbiidir, çünki A.P.Volnski missiyanın leqal məqsədi Rusiya - İran ticarət müqaviləsi bağlamaq idisə, əsl məram İrandakı vəziyyəti yerindəcə öyrənib, çarın bu ölkə ilə bağlı bütün suallarını dürist, əhatəli cavablandırmaq idi. Odur ki, səfir Səfəvi dövlətində gördüyü, eşitdiyi, duyduğu ən xırda detalları böyük həvəs və dəqiqliklə öz gündəliyində qeyd etmişdi. Hərçənd ki, P.P.Buşev 1254 səhifəlik Volnski jurnalını «müşahidələrin dərinliyinə, təsvirin ifadəlilik gücünə görə olduqca qiymətli tarixi sənəd» (102, s. 18) kimi qiymətləndirirsə də, A. Volnskinin özünü «XVII əsrin sonu - XVIII əsrin əvvəllərinin təhkimçidvoryan mühitinin bütün naqisliklərinə - təmkimli olmayan, hədsiz qəddarlıq, yekəbaşlıq, rüşvətخورluq, şöhrətpərəstlik, yuxarıda dayananlar qarşısında təzim, özündən asılı olanlara münasibətdə yekəxanılıq, ikrah nümayiş etdirmək kimi xüsusiyyətlərə malik tipik nümayəndəsi» kimi səciyyələndirir (102, s.16).

A.P.Volnski Şah Sultan Hüseyni Səfəvi dövlətindəki acınacaqlı vəziyyətin əsas günahkarı kimi suçlandırdı. Öz silki mənsubiyyətinə uyğun olaraq A.Volnski Səfəvi dövlətinin tənəzzülünün əsl sosial-iqtisadi və siyasi səbəblərini başa düşə bilmir və çıxış yolunu yalnız tənbel, zəif iradəli Şah Hüseynin ağıllı, enerjili şahla əvəz olunmasında gördü. Təqribən eyni məzmunlu məlumatlara Osmanlı dövlətinin elçisi, A.P.Volnskidən bir neçə il sonra (1719) Səfəvi dövlətində olmuş Dürri Əfəndinin də xatirələrində rast gəlinir. Biz bu mənbəyə L.Lokhartın əsərində verilmiş məlumatlar əsasında istinad etmişik. Dürri Əfəndi də A.P.Volnski kimi, Şah Hüseynin tez bir zamanda bacarıqlı, iradəli başqa bir şahla əvəzlənməyəcəyi təqdirdə Səfəvi dövlətini acı aqibət gözlədiyi barədə uzaqgörənliklə məlumat verirdi.

I Pyotrun Xəzərboyuna yürüşünün iştirakçısı olmuş Henri Bryusun «Xatirələr»i (64) maraqlı mənbədir. I Pyotrun xüsusi tapşırığı ilə Sulaq və Ağraxan çaylarının mənbəyi yaxınlığında inşa edilən Krepost Svyatoqo Kresta

qalasının baş mühəndisi qismində çalışmış H.Bryus çarın Xəzərboyuna yürüşü ilə bağlı maraqlı faktlar barədə məlumat verir.

Səfəvi dövlətinin əfqanlar tərəfindən işğalı, əfqan-türk müharibəsi barədə türk sultanı III Əhməd in (1703-1730) sarayında rəsmi tarixşünas olmuş, «Tarixi-Rəşid»in müəlliflərindən biri Çələbizadə xeyli məlumat verir. Belə ki, bu şəxs əfqan Əşrəfin elçisi Abdal-Əzizin İstanbulda sultanla audiensiyasının şəxsən iştirakçısı olmuş, elçinin gətirdiyi məktubları və sultan, habelə türk müftisinin cavab mətnlərini saraydakıların hüzurunda oxumuşdur. L.Lokhart müvafiq dövrün işıqlandırılması zamanı Çələbizadə məlumatlarına xeyli yer vermişdir (246, s.283-286).

Səfəvi dövlətinin vilayətlərindən biri olan Gürcüstanla bağlı hadisələrin təsvirində tanınmış gürcü tarixçisi və coğrafiyaçısı Vaxušt Baqrationinin (1696-1784) məlumatları əhəmiyyətlidir. «Gürcüstanın 1469-cu ildə üç çarlıq və beş knyazlığa parçalandıqdan sonrakı dövrünün tarixi çar VI Vaxtanqın (1703-1725) əmrinə əsasən tərtib edilmiş, onun oğlu Vaxušt (1696-1778) tərəfindən yenidən işlənmişdir» (10, s. 148-149). VI Vaxtanqın qeyri-qanuni oğlu olan Vaxušt 1724-cü ildən Moskvada mühacirətdə yaşamışdır. ««Sakartvelos sxovreba» (Gürcüstanın həyatı, 1745) adlı əsas əsərində ilk dəfə gürcü xalqının keçmişini tənqidi şəkildə tədqiq etməyə cəhd göstərmişdir» (ASE, II cild s.422). Tarixi və tarixi-coğrafi hissələrdən ibarət olan bu əsər tam şəkildə ilk dəfə gürcü dilində 1973-cü ildə nəşr olunub (4). Vaxušta daha çox fransız Brosse özünün «Gürcüstan tarixi» əsərində istinad etmişdir.

Toxunduğumuz problemlərin bəzi aspektləri öz təsdiqi və əlavəsini şərq müəlliflərindən Şərifxan Bidlisi, Övliya Çələbi, Həsən bəy Qumlu, Məhəmməd Xəlil, Məhəmməd Möhsün, Məhəmməd Kazım və b. əsərlərində tapmışdır.

§ 2. Ədəbiyyat

İngilisdilli tarixşünaslıq nümunələrinin xülasəsinə keçid almamışdan, görkəmli Azərbaycan tarixçisi Y.Mahmudovun belə bir fikrini diqqətə çatdırmaq istərdik ki, həqiqətən «...Səfəvi tarixinin ayrı-ayrı məsələlərinin araşdırılması baxımından xarici ölkə tarixçiləri də müəyyən iş görmüşlər. Əlimiz yetən kitabxanalarda saxlanılmayan bir çox qiymətli mənbələrə əsaslanan bu tarixçilərin əsərləri, müəyyən elmi qüsurlarına baxmayaraq, bəzən ayrı-ayrı elmi məsələlərin əsaslandırılmasında faktik material baxımından xeyli köməyə gəlir» (150, s.19).

Kembridc professoru L.Lokhartın 1958-ci ildə nəşr olunmuş «Səfəvi sülaləsinin tənəzzülü və İranın əfqanlar tərəfindən işğalı» (246) monoqrafiyasında tədqiq etdiyimiz dövrlə bağlı daha çox material vardır, zira L.Lokhartın tədqiqat obyektı ilə bizim araşdırma predmetimizin xronoloji çərçivələri bir-birinə uyğun gəlir. İstər şərq məxəzlərinə istinadən, istərsə də, qərb tarixşünaslıq nümunələri əsasında L.Lokhart Səfəvi dövlətinin son dövrünün geniş, əhatəli təsvirini verməyə cəhd edir. Zənnimizcə, bu cəhd uğurlu sayıla bilər. Əsərdə Səfəvi sülaləsinin tənəzzül səbəbləri araşdırılır, Şah Sultan Hüseynin (1694-1722) ətraflı səciyyəsi verilir, onun hakimiyyəti dövründə Səfəvi dövlətinin ərazisi, əhalisi, inzibati quruluşu, daxili vəziyyəti, beynəlxalq əlaqələri, xarici siyasəti, qonşu dövlətlərlə (Türkiyə, Rusiya, Moğol imperiyası, Oman) münasibətləri; mövqeləri zəifləmiş rəsmi ideologiya olan şiəliyin dirçəldilməsi yönündə Mollabaşı Məhəmməd Bağır əl-Məclisinin söyləri; ölkədə yaşayan sünnilərin və dini azlıqların (atəşpərəstlər, yəhudilər, xristianlar) vəziyyəti; gilzay və abdal əfqanların üsyanları; A.Volnskinin missiyası; Qəndəharlı Mahmudun İsfahana yürüşü barədə məlumat verilir, Gülnabad döyüşü (8 mart, 1722), İsfahanın altı aylıq mühasirəsinin (mart-oktyabr, 1722) müfəssəl təsviri verilir, I Pyotrın Xəzərboyuna yürüşü, türk işğalları, Təhməsib-Nadir münasibətləri, nəhayət Səfəvi monarxiyasının bərpası prosesi əks olunur. Ümumiyyətlə, L.Lokhartın əsəri son Səfəvi dövrünə dair ingilisdilli tarixşünaslıqda ən dəyərli əsər sayıla bilər. Lakin o da, M.Heydərovun fikrini nəzərə alsaq, bir çox başqa Qərbi Avropa tarixçiləri kimi Səfəvi dövlətinin XVII əsrin sonu - XVIII əsrin əvvəllərində tənəzzülü səbəblərini araşdırarkən, «siyasi, daha çox isə ikinci dərəcəli subyektiv amilləri» (133, s. 125) qabardır, sosial-iqtisadi səbəbləri kölgədə qoyur. Belə ki, L.Lokhart, Səfəvilərin süqut səbəbləri kimi hərəmxana şəraitində şahzadələrin - gələcək şahların degenerasiyasını (bu praktikanın ixtirasına görə, demək olar ki, bütün Avropa tarixçiləri yekdilliklə Şah I Abbası (1587-1629) suçlandırırlar); ordunun 1639-cu il Zuhab sülhündən sonra davam etmiş uzunmüddətli sülh şəraitində fəaliyyətsizlik səbəbindən gücdən düşməsini, təcrübəsizliyini; xəssə torpaq formasının genişlənməsini; son Səfəvi şahlarının içki və digər məstedici vasitələrə aludə olmalarını, qorxaqlıq və hərbi işlərə biganəliklərini; dövlət məmurlarının həddən ziyadə korrupsiya və rüşvətخورluğa mübtəla olmalarını; dini rəhbərlərin fanatik tədbirləri, dövlət idarəçiliyində müstəsna rol oynamağa cəhd etmələrini; gürcü və əfqan faktorlarını; Osmanlı-Səfəvi müharibələrini; dövlətin taleyüklü dövründə Etimadül-Dövlə Fətəli xan

Dağıstanın fiziki cəhətdən aradan götürülməsini; Nadirqulu xan Əfşarın şahlıq ambisiyalarını və s. göstərir.

L.Lokhartın «Nadir Şah» (245) monoqrafiyası zaman etibarilə «Səfəvi sülaləsinin tənəzzülü...» əsərindən 20 il əvvəl işıq üzü görmüşdürsə də, əslində sonuncu, birincinin məntiqi başlanğıcıdır. Əsər, adından məlum olduğu kimi, H.Vamberinin «Asiyanın son böyük fətəhi» (273, s.339) adlandırdığı türk dünyasının qüdrətli sərkərdəsi Nadirə həsr olunmuşdur. L.Lokhart «çobanlıqdan şahlığa yüksələ bilmiş» (245, s. 1) Nadiri bütün əsər boyunca əmir Teymurla müqayisə edərək, onun özünü məhz Teymurləngə bənzətmək, onun dəst-xəttinə sadıq qalmaq üçün səy göstərdiyi fikrini vurğulayır, bu fikrini əsaslandırmaq üçün onların həyat və fəaliyyətlərində hətta təsadüfi paralellərə böyük önəm verir. Nadir şəxsiyyətinə ehtiram və rəğbətini gizlətməyən müəllif onu «hərbi düha» (245, s.266) adlandırır və G.Kerzonun belə bir fikri ilə razılaşdığını bildirir ki, «Avropanın XIX əsrdə Napaleonu var idisə, Asiyanın belə bir fenomeni artıq XVIII əsrdə var idi» (219, s.575).

Türk dünyasının böyük oğlu Nadirin şəxsiyyəti, dövlət başçısı, müzəffər sərkərdə kimi məziyyətlərinin təhlilinə ingilisdilli tarixşünaslıqda M.Düranın 1908-ci ildə işıq üzü görmüş «Nadir şah» (222) əsəri də həsr edilmişdir. Lakin zənnimizcə, L.Lokhartın eyni adlı tədqiqat işi daha uğurludur.

«Nadir şah»ın girişində Kembric professoru Səfəvi dövlətinin tənəzzülü və süqut səbəblərinə toxunaraq, son Səfəvi dövrünə qısa ekskurs edir, Nadirin şəcərəsini, onun mənsub olduğu tayfanın tarixçəsini araşdırır, türklüyünü vurğulayır (245. s.17). Təhməsiblə aralarında olan münasibətlərə aydınlıq gətirir.

London Universitetinin professoru, məşhur şərqşünas alim V.Minorskinin «İranika» (250) məcmuəsində toplanmış iyirmi seçilmiş məqalə müxtəlif dövrlərdə İran həyatının müxtəlif sahələrini əks etdirən mükəmməl elmi tədqiqat işidir. Məcmuə Tehran Universiteti nəşrlərinin 775-ci cildində (1964) çap olunmuşdur. Bizim, üzərində daha çox dayandığımız məqalə «Müsəlman sivilizasiyasında ümumilik və müxtəliflik» mövzusunda keçirilmiş konferensiyada (1955) edilmiş «İran: din və tarix» adlı çıxışın mətnidir. Burada İran ərazisinin müsəlman ərəblər tərəfindən işğal, onlara qarşı bir-birinin ardınca üsyanlar, «şüubilik nəzəriyyələrinin Abbasidlər dövründə islamaqədərki yaddaşı dirçəltməsi» (250, s.243), yerli sülalələrin siyasi emansipasiyası, sufi mistisizmi, səlcuq türklərinin, moñqolların, teymurlərin, Səfəvilərin, Nadir şah, Qacarlar və Rza şah Pəhləvinin hökmranlığı dövründə dini vəziyyəti ilə bağlı maraqlı mülahizələr irəli sürülür. Şiəliyə dair fikir yürüdərkən V.Minorski belə qənaətə

gəlir ki. «şəlik, nəinki təkcə iki yüz iyirmi iki illik Səfəvi hakimiyyəti dövründə, hətta bizim günlərdə də özünün müqavimət (müxalifət) ətri, əhval-ruhiyyəsi ilə, əzabkeşliyi, üsyankarlığı ilə İran xarakteri ilə uyarlı cütlük təşkil edir» (250, s.256).

V.Minorskinin səfəvişünaslıq sahəsində ən böyük xidmətlərindən biri, anonim müəllifin «Təzkiratül-Mülük» (250a) əsərini ingiliscəyə tərcümə etməsi olmuşdur. Bu tərcüməyə ön söz yazmış və izahlar etmiş V.Minorski Səfəvi inzibati idarəetməsi haqda olan bu qiymətli mənbəni dünya miqyasında tanıtmışdır.

Səfəvi dövlətinin tarixinə dair ən məşhur əsərlər sırasında Toronto Universitetinin professoru Rocer Seyvorinin «İran Səfəvilərin hakimiyyəti altında» (264) əsəri və «Səfəvi İranının tarixinə dair hekayələr» (265) adlanan məqalələr toplusu xüsusi yer tutur. Bu əsərlərdə müəllif müxtəlif mənbələr - Qərbi Avropa və Amerika tarixşünaslığında toplanmış faktiki materiallardan və şərq mənbələrindən istifadə edərək Səfəvi dövlətinin yaranışı, dövlət quruluşu, hüquqi və inzibati idarəçiliyi, xarici siyasət məsələlərini, xüsusilə Qərblə əlaqələrini geniş işıqlandırmış, sülalənin mövcudiyatının müxtəlif mərhələlərində sosial, iqtisadi, siyasi tarixini, intellektual həyatını araşdırmışdır. Müəllifin Səfəvi dövlətinin tənəzzül və süqutu ilə bağlı fikir və mülahizələri tədqiqatımız üçün xüsusilə önəmlidir. Lakin R.Seyvorinin Səfəvilərin türk mənşəli olmasını şübhə altına alması, əlbəttə ki, qeyri-məqbuldur.

Amerika Şərqsünaslıq Cəmiyyətinin dərgisində dərc etdirdiyi «Səfəvilər dövründə Xəlifət əl-xülafa institutu» məqaləsində (263) R.Seyvori, sufilik ideoloji bazası üzərində hakimiyyətə gəlmiş Səfəvilərin zamanında sufiliyin böhranı, onun mövqelərinin geriləməsi, sufi təriqətlərinin daxili quruluşu və s. barədə olduqca maraqlı məlumat verir.

Oksford Universitetinin professoru Core Kerzon, özünün iki cildlik «İran və İran məsələsi» (219, 220) əsərində İran tarixinə qısa ekskurs etməkdən əlavə, onun bütün vilayətlərinin iqtisadi-coğrafi vəziyyəti barədə məlumat verir, torpaq mülkiyyət formaları, təbii sərvətlər, istehsal sahələri, ticarət, iqtisadi əlaqələr, o cümlədən İngilis Şərqi-Hind kompaniyası və onun bu ölkə ərazisində iflası, Rusiya-İran ticarət əlaqələri, Fransa və Hollandiya Şərqi-Hind kompaniyalarının buradakı fəaliyyəti, İran körfəzində fəaliyyət göstərən limanların dövriyyəsi və s. haqqında kifayət qədər geniş söhbət açır. Onun Səfəvi dövlətinin vilayətləri barədə verdiyi məlumatlar arasında Azərbaycanla bağlı xeyli maraqlı fikirlər yer almışdır. Yeri gəlmişkən, «Azərbaycan» sözünün etimologiyasını araşdıran

C.Kerzon onun «Azər» - od və «bəycan» - qoruyucu sözlərindən yarandığı qənaətinə gəlir və bunu hələ qədimdən atəşpərəstlərin bu regionda çox olması faktı ilə izah edir (219, s.517). «Xorasan istisna olmaqla İrənin ən tez-tez xarici təcavüzə məruz qalan bu vilayətinin (Azərbaycan nəzərdə tutulur - R.D.) İrə tarixində «xüsusi siyasi maraqlar» (219, s.514) kəsb etdiyini vurğulayan müəllif, onun iqlimi, əhalisi, gəlir və vergiləri, paytaxtı Təbriz şəhəri barədə, habelə ən önəmli - «erməni problemi» haqda məlumat verir: «Burada ...burnunu hər yerə soxan ermənilər və onların ayrılmaz və qarşısızalmaz iddiaları mövcuddur» (219, s.515). Bir daha qeyd edək ki, bu sözlər 1892-ci ildə avropalı tədqiqatçı tərəfindən deyilib.

C.Kerzon Azərbaycanın Avropanın diqqətini özünə cəlb etməsini və missioner fəaliyyətin ocağı olmasını qədim xristian icmalarına aid olan çox sayda əhalinin məskunluğu ilə izah edir (219, s.514).

Azərbaycanın siyasi problemlərinə gəlinə, C.Kerzon belə bir məntiqi nəticə hasil edir ki, «Azərbaycanın heç bir siyasi problemi Rusiya və Türkiyənin ayrı-ayrılıqda və ya hər hansı mümkün ittifaqda, fəal müdaxiləsi olmadan yaranmır» (219, s.514).

C.Kerzona görə, «məhz Azərbaycanda bütün İrə əhalisinin ən qətiyyətli və döyüşkən elementləri yetişmişdir; Təbriz kimi kommərsiya mərkəzi olan, zəngin resurslarına görə Şimali İrənin taxıl anbarı adlandırılan bu məkana, ədalət naminə, qayğısız yanaşmaq və ya nəzarətsiz qoymaq yaramaz» (219, s.515).

A.Vilson «İrə körfəzi: erkən zamanlardan XX əsrin əvvəllərinədək dövrün tarixi oçerki» (277) əsərində Qərbi Avropa dövlətlərinin İrə körfəzi hövzəsində bərqərar olmaq uğrunda apardıqları mübarizəni ardıcıl şəkildə araşdırmışdır. Əsər, tədqiq olunan dövrdə ingilis-Səfəvi, Hollandiya-Səfəvi iqtisadi əlaqələrinə dair maraqlı məlumatların, habelə nadir fotosəkillərin zənginliyi baxımından böyük maraqlar doğurur. A.Vilsonun «İrə həyatı və adət-ənənələri» (276) əsərində də bizi maraqlandıran dövrün sosial-məişət həyatına dair maraqlar kəsb edən məlumatlar mövcuddur.

Oksford Universitetinin nəşri - E.Qroseqlozun «İrənlə tanışlıq» (232) əsərində İrənin coğrafiyası; əhalisi (burada məskunlaşmış tayfalar), onun mənəviyyəti, adət-ənənələri (o cümlədən, dini mərasimlər); tarixi keçmiş, ərazisində mövcud olmuş qədim dövlətlər, məşhur hökmdar və sərkərdələri, ərəb, türk işğalları; ədəbiyyat və mədəniyyəti, görkəmli, dünya şöhrətli şairləri və s. barədə, zənnimizcə, xeyli maraqlı məlumatlar toplanmışdır. Əsərdə E.Qroseqloz qarşısına qoyduğu məqsədə sadıq qalaraq, qərb oxucusunu İrənlə -

«Arlər ölkəsi» ilə yaxından tanış edir, bu qədim və zəngin tarixə malik ölkənin möhtəşəmliyi önündə öz valehliyini biruzə verir. Diqqətimizi çəkən məqamlardan biri, Oksford professorunun İranla Amerika arasında paralellər axtarmaq istəyi oldu. Müəllif yazır: «Ari İran və Amerikan mədəniyyətləri arasında qohumluq dillərinin oxşarlığı və bir çox fars sözləri ilə ümumi köklü olmasından bilinir: padər «fazə»; mädər və bəradər «mazə» və «brazə», du «tu» və şeş «siks» sözlərinə uyğun gəlir... Yaxınlıq həтта... təmiz iranlılar və tipik amerikan və ya ingilislərə xas başın uzunluğu (long heads), uzunsov gözlər (level eyes), hündür alın və düz burunda da özünü göstərir...» (232, s.11). Bunun ardınca daha «müəmmal» yaxınlıqlar, paralellər (atlara və at sürməyə məhəbbət, qonaqpərvərlik, səmimilik, açıq məkanları sevmək, mistikaya inam, isti içkilərə meyl və s.) sezən müəllif Amerikanı İran irsi ilə yaxınlaşdırmağa ciddi-cəhd edir.

E.Qroseqloz «Kraliçə Yelizavetanın (Tüdor - R.D.) müasiri Böyük Şah Abbası və Nadiri» Əhəməni hökmdarı Dara və 260-cı ildə Roma imperatoru Valerianı əsir götürmüş Sasani hökmdarı Şapurla birlikdə İranın tarixində görkəmli yer tutan şəxslər sırasında sadalayır (232, s. 18).

ABŞ-ın İrandakı elçisi S.Bencaminin «İran» əsəri (213) 1887-ci ildə Nyu-Yorkda işıq üzü görmüşdür. Kitabın nəşr olunduğu dövr elə bir vaxt idi ki, qərb oxucusu İran haqqında kifayət qədər məlumatlı deyildi, istifadəsində olan məlumatlar isə qırıq-qırıq olub, heç də həmişə doğru-dürüstlüyü ilə seçilmirdi. XIX əsrin sonunda İrana dünya kapitalının marağının artması fonunda bu növ məlumatsızlığın, boşluğun aradan qaldırılması tələb olunurdu ki, S.Bencamin də sırası oxucunun başa düşəcəyi sadə, anlaşılıqlı tərzdə bu ölkənin - əfsanəvi qəhrəmanlar dövründən Fətəli şah Qacarın (1797-1834) hakimiyyətə gəlməsinədək olan dövr tarixini əks etdirməyə cəhd göstərmişdir. Kitabın ön sözündə «bu kitab İrani necə varsa, eləcə, olduğu kimi təsvir etmək məramı daşıyır» (213, s.5) deyən amerikan müəllif Səfəvi sülaləsinin tarixi üzərində xeyli dayanır, Səfəvi dövlətinə daha çox diqqət ayırsa da, Azərbaycan dövlətinin tarixinin bir çox vacib məqamlarını ya özünün iranpərəstlik meyli ucbatından və ya qəsdən diqqətdən kənar saxlayır, nəzərə çatdırmır.

Məşhur ingilis arxeoloqu, numizmat və şərqşünas-tarixçisi S.Len-Pulun 1894-cü ildə işıq üzü görmüş «Müsəlman sülalələri » (243) əsəri XIX əsrin güclü inkişaf edən şərqşünaslıq və Şərq numizmatikası elmlərinin son nailiyyətləri əsasında yazılmış olaraq, Səfəvi dövlətinin tarixinin öyrənilməsində müəyyən maraq kəsb edir. Şübhəsiz ki, bu əsər bir sıra kəm-kəsirlərinə, qeyri-dəqiqliklərinə baxmayaraq, şərqşünaslıq elminin inkişafında hiss olunacaq rol oynamış oldu,

P.Qryazneviçin sözləri ilə desək, «...(kitab) ilk dəfə olaraq müsəlman Şərqi tarixinin xronoloji məhək daşını, özəyini bərpa edir və artıq bir neçə onillik ərzində müsəlman dünyasının yüz əlliyə yaxın daha əhəmiyyətli sülalələrinin xronologiya və genealogiyası üzrə ziddiyyətli məlumatlar burulğanında əsl bələdçi qisminə xidmət göstərir» (135, s.7).

S.Len-Pul Səfəvilər sülaləsi haqqında məlumatı Əfşarlar, Zəndlər, Qacarlar, Əfqanıstan hökmdarları ilə birlikdə (92-96-cı fəsillər) «İran şahları (907-1311/1052-1893)» başlığı altında yerləşdirmiş, Səfəvilər üzərində, müqayisədə daha çox dayanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sülalənin genealogiyası, özündən əvvəlki digər Azərbaycan sülalələri ilə müqayisədə daha dəqiq əks olunmuşdur.

Səfəvi dövlətinin tarixşünaslığında əhəmiyyətli işlərdən biri də E.Braunun 1802-ci ildə işıq üzü görmüş «Müasir İran ədəbiyyatı tarixi (1500-1924)» (215) adlı əsəridir. Bir neçə dəfə təkrar nəşr və yeni işləmələrdən sonra bu çoxcildlik əsər «İrannın ədəbiyyat tarixi» adı ilə 1928-ci ildə çap olunub. Xeyli sayda istər orijinal, istərsə də tərcümə olunmuş halda olan ilkin mənbələr əsasında E.Braun İran və fars mədəniyyətinin təsiri altına düşmüş ölkələrdə ədəbi fikrin inkişafını (həm nəsr, həm də poeziya sahəsində) əsaslı şəkildə işıqlandırmışdır. Bu əsərin önəmi ondadır ki, ədəbiyyatın başlıca tədqiqat mövzusu olmasına baxmayaraq, qarşısına qoyulan vəzifənin daha əhatəli həlli məqsədilə müəllif, müvafiq dövrlərin tarixi hadisələrinin kifayət qədər geniş icmalını vermişdir. Bu mənada bizim üçün xüsusi maraq kəsb edən, adı çəkilən əsərin II kitabının I hissəsində («Son dörd əsr ərzində İran tarixinin ümumi cizgiləri», «Səfəvi sülaləsi haqqında bəzi vacib mülahizələr») Səfəvilər sülaləsi, onun bərqərar olması, tərəqqi və tənəzzülü barədə əhəmiyyətli fikirlərdir. V.Bartoldun düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi, «E.Braunun «İrannın ədəbiyyat tarixi» əsəri, müəyyən dərəcədə İrannın nəinki mədəni, həmçinin siyasi tarixinə dair əsər kimi qəbul edilməlidir» (93, s.322). Müəyyən qeyri-dəqiqliklərinə baxmayaraq V.Bartoldun fikrincə, «...bu əsərin elmi əhəmiyyəti əhatə etdiyi materialların miqdarı və diqqətə çatdırılan nəzər-nöqtələr etibarilə fəvqəladə dərəcədə böyükdür» (93, s.324).

C.Malkolm (247, 248) və P.Sayksın (269, 270) müxtəlif məsələlər, o cümlədən Səfəvi dövlətinin diplomatik və ticarət əlaqələrinin tədqiqinə həsr olunan əsərlərinin xülasəsinə gəlinə, bu əsərlərdə bizi maraqlandıran dövrdə Səfəvi dövlətinin İngiltərə ilə münasibətləri, İngiltərənin Şərqdə yeritdiyi müstəmləkə siyasəti və s. barədə əhəmiyyətli faktiki material və maraqlı müşahidələr diqqəti çəkir. Bir sıra məsələlər, o cümlədən İngiltərənin Şərq

siyasətinin mahiyyəti və xarakteri ilə bağlı gəlinən nəticələr mübahisəli olsa da, tədqiq etdiyimiz mövzunun bir sıra aspektlərinin öyrənilməsində həmin materialların tənqidi istifadəsi əhəmiyyətli ola bilər. Hərçənd ki, V.V.Bartold adı çəkilən əsərlər barədə öz rəyini belə bildirmişdir: «XIX əsrdə İran tarixinə dair əsas ümumi əsər Malkolmun ...1815-ci ildə işıq üzü görmüş əsəri sayılırdı... 1915-ci ildə səyahətçi Sayks bu köhnəlmiş (artıq yüz il keçmişdi - R.D.) əsəri yenisi ilə ...əvəz etməyə cəhd etdi, lakin Sayksın əsəri, baxmayaraq ki, 1921-ci ildə ikinci dəfə də nəşr edilir, ...şübhəsiz ki, uğursuzdur, burada yalnız ... müəyyən tikililər və Avropada naməlum olan yazılı mənbələr haqqında bəzi məlumatlar qiymətlidir» (92, s.771). P.Sayksın əsəri (1921-ci il nəşri) barədə V.V.Bartold «Rusiya coğrafiya cəmiyyətinin xəbərləri»ndə mənfəi resenziya da vermişdi. Həmin resenziyada V.Bartold göstərir ki, «...podpolkovnik Sayksın əsəri XX əsrin oxucuları üçün Malkomun (1815) kitabının XIX əsr oxucuları üçün kəsb etdiyi əhəmiyyəti heç vəchlə əvəz edə bilməzdi... Sayks və ümumiyyətlə, ingilis alimlərinin əksəriyyəti beynəlxalq elmin tələblərindən daha çox, ingilis oxucusunun tələbatını nəzərə alırlar» (93, s.412).

Həqiqətən də, XX əsrdə Qərbdə işıq üzü görmüş tarixşünaslıq nümunələri ilə bağlı N.K.Belovanın belə bir fikri səciyyəvi sayıla bilər: «XX əsrdə İrana dair burjua tarixşünaslığında kifayət qədər geniş qərb və şərq mənbələrinə əsaslanan ayrı-ayrı tədqiqatlar meydana çıxmağa başlayır ki, bunlarda İranın tarixi keçmişinin detallarla, lakin yalnız siyasi tarixinin, özü də süjet xətti sülalələr və müharibələr tarixi üzərində qurulmaqla bərpasına cəhd edilirdi» (94, s.89). N.K.Belovanın düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi, orta əsr İranına dair burjua tədqiqatlarının tematik dairəsi «dövlət quruculuğu, dini doktrina, siyasi tarix məsələləri çərçivəsindən» (95, s. 229) kənara çıxmırdı. Lakin buna baxmayaraq, ümumən qərb və o cümlədən ingilisdilli tarixşünaslıq nümunələri, heç şübhəsiz ki, tədqiq etdiyimiz dövrün tarixi mənzərəsinin daha dəqiq canlandırılması üçün əhəmiyyətlidir.

Bu cəhətdən, maraq kəsb edən işlərdən biri şahlıq İranında təhsil nazirinin müşaviri qismində çalışmış H.Haasın «İran» (234) əsəridir. İranda çalışdığı müddət ərzində özünün qeyd etdiyi kimi «İran xalqının həqiqi səmimiyyətini və dostluğunu hiss etmiş» H.Haas qərb oxucusunu bu ölkənin tarixi, mədəniyyəti, iqtisadiyyatı, habelə Rza şah Pəhləvi (1925-1941), onun islahatları və s. ilə tanış etmək qərarına gəlir. Lakin müəllifin məhz bu iranpərəst əhval-ruhiyyəsi, dəst-xəttindəki bu meyl onun İranın, xüsusilə orta əsr tarixinə dair mülahizələrinin obyektivliyinə neqativ təsir göstərməyə bilməzdi. Məhz bu səbəbdən H.Haas

bəzən bilməyərəkdən, bəzən isə qəsdən səhv və xətalara yol vermişdir ki, bizim üçün maraqlı olan Səfəvilər dövrünə aid də belə xətalara istisna təşkil etmir.

Mançester Universitetinin professoru K.E.Bosvort özünün «Müsəlman sülalələri. Xronologiya və genealogiya üzrə sorğu kitabı»nda (97) (bu kitab 1967-ci ildə Edinburq universiteti tərəfindən çap olunmuş «Islamic Surveys» seriyasından olan məcmuədə (№5) dərc olunmuşdu), adından da göründüyü kimi, öz qarşısına xüsusi tədqiqat vəzifəsi qoymadan, sadəcə istifadəsi çox rahat sorğu kitabçası tərtib etməyə cəhd göstərmişdir. Bu kitab Qərbi Avropada müsəlman sülalələri barədə mövcud olan bilgilər, xüsusilə çap olunmuş materialları əks etdirən (əsasən, Stenli Len-Pulun əsəri) müsəlman sülalələrinin xronoloji cədvəllərini (xəlifə, sultan, şah, hökmdar və valilərin adları, onların hakimiyyət illəri göstərilməklə) hər birinin müsəlman dünyası tarixində tutduğu mövqe, görkəmli nümayəndələri, habelə hökumətlik dövrlərində baş vermiş vacib hadisələr əks olunmaqla qısa tarixi oçerklərlə zənginləşdirmişdir. Müxtəlif sülalələr barədə oçerklər həcmcə və məzmunca bir-birindən xeyli fərqlənsə də, ümumən götürüldükdə, bu məlumatlar yetərli sayıla bilər. Hərçənd ki, K.Bosvortun kitabında yalnız daha çox məşhur olanları sadalanır, nisbətən az əhəmiyyətliələrinin adları isə hallandırılır. İstər Azərbaycanın, istərsə də ümumiyyətlə, Ön Asiyanın tarixində əhəmiyyətli rol oynamış bir çox Azərbaycan mənşəli sülalələr barədə məlumat verilməsi bizim üçün önəmlidir. Əsərin 77-ci bölümündə Səfəvilər barədə məlumat verilir, lakin bu sülalə barədə bilgilərə digər sülalələrə dair xülasələrdə də rast gəlinir.

Biz K.E.Bosvortun kitabının orijinalından deyil, P.A.Qryazneviç tərəfindən edilmiş tərcüməsindən istifadəni məqsəduyğun saydıq, belə ki, müəllifin özü bu interpretasiyanın (rusca nəşrin) ön sözündə qeyd etmişdir ki. «P.Qryazneviç tərəfindən çap olunan bu nəşrdə həm mənim tərəfindən ona verilmiş, həm də onun özünün etdiyi bir sıra düzəlişlər yerinə yetirilmişdir... Rusca tərcümədə ingiliscə nəşrin müxtəlif - həm faktiki, həm də mətbəə xətalara düzəldilmişdir... Bəzi sülalələr barədə yeni material əlavə edilmişdir... Beləliklə, bu kitab (rusca nəşr olunan - R.D.) əhəmiyyətli dərəcədə yüksək səviyyədə işıq üzünə çıxır...» (135, s. 14-15).

Amerikan alim, professor Riçard Frayn «İran irsi» (227) adlı əsəri İran ərazisində yaşamış xalqların eramızdan əvvəl VIII əsrdən, eramızın X əsrinədək olan tarixi və mədəniyyətinə həsr olunmuşdur. Bununla belə müəllifin Səfəvilər dövrü ilə etdiyi müqayisələr, sezdiyi paralellər maraqlıdır. Həmin müəllifin İslam amilinin İran həyatında rolunun tədqiqinə dair «İranda islam» (226) əsərində şəiəliyin mahiyyəti, onun Səfəvi dövləti çərçivəsində tutduğu mövqe ilə bağlı maraqlı mülahizələr yer almışdır. R.Frayn 1975-ci ildə nəşr etdirdiyi «İran tarixinin Kembriç versiyası»

(228) adlı tədqiqat əsəri də Səfəvi dövrünə dair maraqlı fikir və mülahizələrlə diqqəti cəlb edir.

Səfəvi dövlətində mövcud tədavül münasibətlərin, dövrüyyədə olan pul vahidləri, möhürlər və s. ilə bağlı H.Rabino (258) və R.Stüart-Pulun (268) əsərlərində xeyli maraqlı numizmatik məlumatlar yer almışdır.

Xeyli sayda alim əməyinin nəticəsi olan, dəfələrlə təkrar nəşr olunmuş «İran tarixinin Kembric versiyası» (271) fundamental tədqiqat əsəridir. VI cild «Teymurilər və Səfəvilər dövrü» adlanır ki, bizi maraqlandıran dövr barədə xeyli maraqlı, lakin əlbəttə ki, təhriflərdən xali olmayan materiallar məhz bu cildə toplanmışdır. Bu məcmuənin müəllif kollektivi İran dövləti tarixini tam əks etdirməyə iddialı olmadığını kitabın ön sözündə bəyan etmişdir. Bizi maraqlandıran dövrlə bağlı VI cildə də irəli sürülən mülahizələr N.K.Belovanın yuxarıda verilən fikrini bir daha təsdiq edir.

Son illərdə yaranmış əsərlər arasında İ.Lapidusun «İslam cəmiyyətlərinin tarixi» (244) diqqəti çəkir. Əsərdə Kaliforniya Universitetinin professoru ilkin mənbələr və müxtəlif müəlliflərin çox sayda tədqiqatları əsasında VII əsrdən başlayaraq bizim günlərimizədək müsəlman dünyasının əhatəli tarixi icmalını verir, illüstrasiyalar, fotosəkillər, xəritə və cədvəllər vasitəsilə mətnlərin daha maraqlı, anlaşılıq, izahlı olmasını təmin edir. İ.Lapidus Afrikadan başlamış Cənubi-Şərqi Asiyayadək ərazidə yerləşən müsəlman dövlətlərinin yalnız tarixi və siyasi həyatını işıqlandırmaqla kifayətlənməyərək, həmin ölkələrdə mövcudluqları ərzində gedən əsas proseslərin tədqiqinə xüsusi diqqət ayırmışdır. Tədqiqat işimiz üçün maraqlı olan adı çəkilən kitabın ikinci «X -XIX əsrlərdə islam cəmiyyətlərinin dünya üzrə yayılması» fəslidir ki, burada Səfəvi dövlətinin tarixinə dair məsələlərə toxunarkən müəllif türk faktorunu lazımınca işıqlandırmamışdır. Bu, təbii ki, təqdirəlayiq hal deyil.

İngilisdilli tarixşünaslıqda sırf Azərbaycanla bağlı azsaylı tədqiqat işləri içərisində, zənnimizcə, Bakımıza həsr olunmuş, Londonda işıq üzü görmüş J.D.Henrinin «Bakı: hadisələr tarixi» (237) əsəri xüsusi qeyd olunmalıdır. Bakıya hissələnən məhəbbət və ehtiramla yazılmış bu əsərdə onun tarixi, təbii sərvətləri, burada baş vermiş hadisələr, o cümlədən, 1728-ci ildə şəhərin ruslar tərəfindən işğalı barədə maraqlı məlumatlar verilir, oxucuda obyektiv təəssürat yaradır. Müəllif «əbədi odlar məskəni» (237, s.21) adlandırdığı Bakı haqqında müxtəlif dövrlərdə Abşeronda olmuş səyahətçilərin (E.Kempfer, C.Hanvey və b.), tədqiqatçıların fikir və mülahizələrini əks etdirən, bir sıra illüstrasiya və xəritələrlə təchiz olunmuş bu kitabında şəhərimizin neft və qaz ehtiyatları barədə xeyli

müfəssəl məlumat verir. Araşdırdığımız dövrdə Bakının tarixinə dair də bu kitabda əhəmiyyətli məlumatlar vardır.

Azərbaycana dair ingilis dilində nəşr olunmuş son əsərlərdən biri O.A.Ştadtın «Azərbaycan türkləri: Rusiya idarəçiliyi altında hakimiyyət və şəxsiyyət» (209) kitabıdır. Burada amerikalı tədqiqatçı Şimali Azərbaycanın XIX əsrin birinci çarinasında Rusiyanın tərkibinə daxil edilməsindən başlayaraq 1990-cı ilin yanvar hadisələrinədək olan dövr ərzində ölkəmizdə mövcud olmuş ictimai-siyasi hadisələrin geniş materiallar əsasında təhlilinə cəhd etmişdir. Hərçənd ki, əsərin əsas tədqiqat obyektini yuxarıda göstərilən zaman çərçivəsini əhatə edir, O.A.Ştadt mövzunun daha əhatəli ifadəsi məqsədilə xalqımızın erkən tarixinə diqqət yetirmiş, onun Rusiyanın siyasi təsir orbitinə düşməsi tarixçəsinə nəzər salmışdır ki, bu cəhətdən tədqiqat işimiz üçün maraq kəsb edir.

Səfəvi dövlətinin mədəniyyətinin işıqlandırılmasında İran İnstitutunun direktoru Artur Poupun «İran incəsənətinin şedəvrləri» (256), habelə «İran memarlığı» (257) əsərləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Birinci əsərin sırf incəsənətlə bağlı oçerklərdən təşkil olunmasına baxmayaraq, regionun tarixinin qısa icmalında Səfəvilərə dair verilən məlumat diqqətə layiqdir (256, s.6). II kitabda isə ən qədim zamanlardan başlamış Səfəvilərdəki İran memarlığının inkişaf yolu əks olunmuşdur. Məşhur tikililər - məscid, mədrəsə, hökumət binaları barədə çoxlu sayda fotomateriallar da daxil olmaqla geniş, müfəssəl məlumat verilir.

Səfəvi dövlətində musiqinin inkişafı məsələlərinə toxunan çox az ədəbiyyat tapmaq olar ki, bunların da arasında daha çox məşhur olanı Ella Zonnisin «Klassik İran musiqisi» (278) kitabıdır. Müəllifin tədqiqat predmeti ilə yaxından və dərinlən tanış olduğı sezilirsə də, Səfəvi dövlətinin mədəni inkişafı məsələlərində türk etnosunun təsiri faktı, bir sözlə, türk faktoru nəzərə alınmır. Bu da öz növbəsində, E. Zonnisə tədqiq olunan problemlə kifayət qədər obyektiv işıqlandırmaqda mane olur. Hətta bilavasitə tədqiqat predmeti olmayan tarixi dərkənlərdə da iranpərəstlik mövqeyi aydın sezilir. Əsər boyunca islamın guya musiqini qadağan etməsi barədə fikir əsas leytmativ təşkil edir ki, bununla heç cürə razılaşmaq olmaz. Fikrimizcə, təkcə Quranın musiqi üstə avazla oxunması, Quran qiraətinin xüsusi sənət növü kimi təbliğı və təşviqi faktı bütün əks arqumentləri alt-üst etmək iqtidarındadır. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, islam əyləncə xarakterli, insanı azdıran musiqini təqdir etmir. Bu tendensiyalar çıxılmaqla, ümumən, adı çəkilən əsər araşdırdığımız dövrün musiqi həyatı barədə müəyyən fikir formalaşdırmaq cəhətdən əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat siyahısında sadalanan kitabların bir qismi bizi maraqlandıran mövzu baxımından o qədər də çox materialla təchiz etmək iqtidarında olmasa da, toxunulan problemlərin əhatəli, aydın təhlilinə bu və ya digər dərəcədə yardım göstərmişdir. İstifadə olunmuş ədəbiyyatların xülasəsinin tamlığı baxımından R.Ballard (217), A. Banani (211), B. de Bode (212), A.Cekson (241), D.Donaldson (221), M.Düran (222), V.Foster (225), H.Gibb (230), E.Herzfeld (236), D.Horn (239, 240), C.Kron (218), Q.Qrünebaum (233), A.Ləmbton (242), C.Marlou (249), R.Nikolson (252, 253), A.Olmstid (254), M.Pereyra (255), Pouel-Prays (257a), K.Rays (261), D.Riding (260), R.Sevell (266), H.Spenser (267), P.Şuqar (268a), V.Teylor (74), A.Toynbi (272), D.Vilber (274), M.Vilbur (275) və b. əsərlərinin adlarını çəkmək lazımdır.

Bir neçə kəlmə də ingilis dilində olmayan, lakin tədqiqatımız üçün maraq kəsb edən iki alman müəllifin əsərləri barədə məlumat verməyi məqsəduyğun sayırıq. 1882-ci ildən Könisberq, 1889-cu ildən isə Qalle universitetlərində Şərq dilləri professoru olmuş alman semitoloqu, tarixçi, ərəbşünas, yunan elminin ərəb mədəniyyətinə təsirinə, yəhudi, ərəb və türk dillərinin qramatikasına dair tədqiqatların müəllifi olan Avqust Müllerin (1848-1892) ən məşhur əsəri XIX əsrin sonu - XX əsrlərdə Almaniya və Rusiyada geniş yayılmış dörd cildlik «İslam tarixi»dir (165). Bu əsərdə A.Müllerin Səfəvilər sülaləsi, onun İslam aləmində oynadığı rol, Səfəvi dövlətinin teokratik səciyyəsi ilə bağlı maraqlı, əsasən obyektiv fikirləri yer almışdır. Müəllifin Səfəvi sülaləsi, onun görkəmli nümayəndələri, şiəlik, fars milləti ilə bağlı düşüncələri, zənnimizcə, böyük maraq kəsb edir. «Səfəvilərin yüksəlişi İran dövlətinin orta əsrlərdə inkişafını sona çatdırıb, yeni tarixinin təməlini qoyur» (165, s.406) deyən A.Müller sonda «əfqanların qüdrətindən deyil, daha çox Hüseyn (Şah Sultan Hüseyn - R.D.) və onun mollalarının zəifliyi, ağılasıqmaz səfəhliyi ucbatından yaranmış müsibətin İran müstəqilliyinin ... süqutu olmasa da, artıq çoxdan bəri hökmranlıq etməyən sülalənin həqiqətən də sonu oldu» fikrini söyləyir (165, s. 411). Alman professor da Nadirin şəxsiyyətini yüksək qiymətləndirir, onun «nəinki döyüşlərdə qəhrəman, həmçinin görkəmli və uzaqgörən ağıla malik insan» olduğunu (165, s.414) vurğulayır.

Daha bir alman tədqiqatçısı Hans Robert Romerin «İranın Zalım İsmayılın ölümündən sonra 1577-1581-ci illərdə tənəzzül» (188) adlı tədqiqat işi 1938-ci ildə Qettingendə d-r Hintsin elmi rəhbərliyi altında Georq Avqust Universitetində müdafiə olunmuşdur. Əsərdə şah Məhəmməd Xudabəndənin (1578-1587) dövründə Səfəvi dövlətinin siyasi vəziyyəti təhlil olunur, Şah I Abbasın anası Xeyrənnisə bəyim barədə maraqlı mülahizələr irəli sürülür, imperiyanın tənəzzülünün

rüşeymlərinin məhz bu dövrdə cücərməsindən bəhs edilir ki, bu da bizim tədqiqat üçün əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan tarixçilərinə gəlincə, O.Əfəndiyev (109, 110) Səfəvi dövlətinin XVI əsr tarixinə dair araşdırmaları və Səfəvi dövlətinin meydana gəlməsi məsələsinə və bu dövlətin XVI əsr tarixinə həsr etdiyi iki qiymətli monoqrafiyası ilə, sözsüz ki, bu Azərbaycan sülaləsinin tarixşünaslığına böyük töhfə vermiş və onu xeyli zənginləşdirmişdir. Y.Mahmudov O.Əfəndiyevin tədqiqatlarını çox düzgün səciyyələndirərək yazır: «O.Əfəndiyevin tədqiqatlarının mühüm cəhəti... bundan ibarətdir ki, o, öz axtarışlarında ənənəvi şərq mənbələri ilə yanaşı, Avropa mənbələrinə də müraciət etmiş, qərb tarixçilərinin əsərlərindəki faktik materiallara, nisbətən geniş yer vermişdir. Nəticədə müəllif öz sələflərindən fərqli olaraq, tədqiqatlarında Səfəvi dövlətinin Qərb ölkələri ilə əlaqələrinə də xeyli diqqət yetirmiş. bu istiqamətdə maraqlı elmi müşahidələr aparmışdır» (150, s. 18).

Bizim tədqiqat işində araşdırılan dövrün hadisələrinə aydınlıq gətirilməsi, onların köklərinin, səbəb-nəticə ardıcılığının ayırd edilməsi baxımından O.Əfəndiyevin göstərilən əsərlərinə müraciət edilmişdir.

Səfəvi dövlətinin Avropa ölkələri ilə əlaqələrinin, Qərbi Avropa kapitalının Ön Asiyaya axımının başlanğıc dövrünün tədqiqi sahəsində, nəinki Azərbaycan, həmçinin keçmiş sovet tarixşünaslığında ilk dəfə Ə.Şahməliyev (195) böyük iş görmüşdür. Onun Avropa dövlətlərinin XVI əsrdə Ön Şərqdə yeridəkləri ticarət siyasətinə həsr olunmuş məqalə və monoqrafiyalarında Səfəvi dövlətinin tarixinə dair şərq və Avropa müəlliflərinin məlumatlarının ümumiləşdirilməsi əsasında Şərq və Qərb dövlətləri arasında əlaqələrin möhkəmlənməsi prosesində Səfəvi dövlətinin rolu işıqlandırılmış, Qərbin Azərbaycanda həyata keçirdiyi iqtisadi-ticarət fəaliyyətinin xarakteri, mahiyyəti açıqlanmışdır.

XV əsrin II yarısı - XVII əsrin əvvəllərində Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin Qərbi Avropa dövlətləri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsi sahəsində Y.Mahmudov (144-150) böyük rol oynamışdır. Onun tədqiqatlarının önəmli cəhəti ondan ibarətdir ki, qeyd olunan məsələyə nəinki Azərbaycan, hətta dünya tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq ayrıca elmi problem kimi yanaşılmışdır. Y.Mahmudov istər vətən, istərsə də xarici ölkə tarixçilərinin əsərlərindən, tarixşünaslıq nümunələrindən geniş istifadə edərək, onlara müxtəlif dillərdə olan məxəzlərə istinad etməklə tənqidi yanaşaraq Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin Qərbi Avropa dövlətləri ilə əlaqələrinin inkişafını Şah I Abbas hakimiyyətinin sonunadək detallarla izləmiş, mükəmməl tədqiqat işi aparmışdır.

XVI əsrin II yarısı - XVII əsrin I yarısında İngiltərənin Şərqdə ticarət-iqtisadi siyasətinin araşdırılmasına B.Əhmədovun bir neçə müvəffəqiyyətli tədqiqat işi həsr olunmuşdur (89,111). Onun araşdırmalarında irəli sürülən mülahizələr və qət edilən nəticələrdən bizim tədqiqat işimizdə, yeri gəldikcə istifadə olunmuşdur.

Fuad Əliyev özünün «XVIII əsrin I yarısında Azərbaycanda antiiran çıxışlar və türk işğalına qarşı mübarizə» (80) əsərində Səfəvi dövlətinin siyasi, iqtisadi, sosial həyatına dair çox maraqlı məlumatlar verir, xüsusi tədqiqat obyektinə olaraq, Azərbaycan xalqının XVIII əsrin 20-40-cı illərində Osmanlı işğalına qarşı apardığı mübarizə hərəkatını təhlil etmiş, Rusiyadakı zəngin arxiv materiallarına, müxtəlif məxəzlərə, həmçinin sələflərinin əldə etdikləri nəticələrə istinad edərək, mövzunu kompleks şəkildə işləmişdir. Əsərdə Bakının ruslar tərəfindən zəbt edilməsi (80, s.57-62), Rusiyaya meyillər ətrafı şəkildə tədqiq edilmişdir. Osmanlı ordusunun 1723-1725-ci illərdə irəliləməsinə qarşı Azərbaycan xalqının mübarizəsi diqqətlə işıqlandırılmış, lakin bu hərəkatın sonrakı illəri müəllifin nəzər-diqqətindən kənar qalmışdır. F.Əliyevin digər əsərlərində (81, 82, 112, 113) də mövzumuzun müxtəlif aspektlərinə dair materiallar vardır.

Osmanlı qoşunlarının yürüşlərinə qarşı Qafqaz xalqlarının birgə çıxışları azərbaycanlılar və ermənilərin qarşılıqlı tarixi əlaqələrinin öyrənilməsi kontekstində öz geniş əksini S.Məmmədovun (152-154, 156) əsərlərində tapmışdır.

M. Heydərovun Səfəvi dövlətinin iqtisadi, sosial vəziyyəti ilə bağlı maraqlı tədqiqatları da xüsusi qeyd olunmalıdır (131, 132). Xüsusilə onun sonuncu əsərində (133) Səfəvilərin son dövründə iqtisadi vəziyyət, ticarət əlaqələrinə dair maraqlı məlumatlar çox saydadır.

Azərbaycan tarixşünaslığında Səfəvi dövlətinin erkən və orta dövrlərində siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni həyatının, ticarət, kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq məsələlərinin, xarici və daxili siyasətinin araşdırılması ilə yuxarıda adları sadalananlardan əlavə bir sıra tədqiqatçılar, o cümlədən S.Aşurbəyli (85, 86, 88), Ə.Ciddi (106a), Ş.Fərzəliyev (116), Z.Həsənəliyev (129), D.Həsənzadə (130), A.Hüseynov (136a), X.Qambayzadə (127) A.Quliyev (136), R.Muğanlinski (160), T.Musəvi (161, 162), S.Onullahi (173), Ə.Rəcəbli (185), Ə.Rəhmani (186, 187) və b. məşğul olmuşlar. Baxmayaraq ki, Səfəvi dövlətinin tənəzzül və süqut dövrü Azərbaycan tarixşünaslığında ayrıca mövzu kimi işlənilməmişdir, ümumiyyətlə, Səfəvilərin son dövrünün ayrı-ayrı məqamlarına dair tədqiqat işləri yox deyildir: H.Abdullayev (77, 78), S.Aşurbəyli (87), Ə.Əbdürrəhmanov (79), F.Əliyev (80-82, 112, 113), F.Hacıyev (117), M.Heydərov (133), A.Quliyev (136),

G.Məmmədova (155), Q. Məmmədov (151), T.Mustafayev (163-164), Ə.Rəcəbli (185), L.Yunusova (201-203) və b. öz əsərlərində həmin dövrün müxtəlif problemlərinə bu və ya digər dərəcədə toxunmuşlar. Əlbəttə, XIX əsrin ensiklopedik biliyə malik alim, görkəmli Azərbaycan tarixçisi Abbasqulu ağa Bakıxanovun monumental əsəri olan «Gülüstani-İrəm» (2, 2.1) xüsusi qeyd olunmalıdır. Bu əsərdə A.Bakıxanov qədim, orta əsrlər və öz dövrünün mənbələrinə istinadən Şirvan və Dağıstanın ən qədim zamanlardan 1813-cü ilədək olan tarixini izləmişdir: təbii ki, əsərdə bütövlükdə Səfəvilər dövrünə dair olduqca maraqlı məlumatlar vardır. Z.Bünyadovun göstərdiyi kimi: «A.A.Bakıxanovun «Gülüstani-İrəm» əsəri yarandığı dövr üçün unikal olub, bizim dövrümüzdə də öz əhəmiyyətini itirməmişdir; A.A.Bakıxanovun zəkası, ensiklopedik istedadı Azərbaycan tarixçilərinin hal-hazırkı nəslinə üçün də təqlid nümunəsi olmalıdır» (99, s. 8).

Tədqiqat prosesində toxunulan problemlərin ümumiləşdirilməsi baxımından Səfəvi tarixşünaslığının yeni faktlar, nəticə və mülahizələrlə xeyli zənginləşdirmiş Azərbaycan tədqiqatçılarının əsərləri olduqca əhəmiyyətli olmuşdur.

Səfəvi dövləti tarixinin ayrı-ayrı aspektləri rus tarixçilərinin də diqqətindən kənar qalmamışdır. XIX əsrin böyük rus tarixçisi Sergey Solovyovun «Ən qədim zamanlardan bəri Rusiya tarixi» (191) əsərində Rusiya-Səfəvi münasibətləri kontekstində Səfəvi tarixşünaslığına dair xeyli materiala rast gəlinir. Bizim araşdırdığımız dövrlə bağlı məlumatlar, əsasən, adı çəkilən əsərin XVIII cildində toplanmışdır. S.Solovyov Rusiyanın Xəzərboyu regionunda yeritdiyi siyasətə, onun Osmanlı imperiyası ilə qarşılıqlı əlaqələrinə xüsusi diqqət vermişdir. Lakin S.Solovyov Azərbaycanı, Rusiya-Osmanlı ziddiyyətlərinin əsas düşyün nöqtələrindən biri kimi qəbul etmir və ümumiyyətlə, başqa oktyabr inqilabına qədərki tarixçilər kimi, Azərbaycan məfhumu yerinə «İran torpağı» ifadəsini işlədir, azərbaycanlıları isə gah fars, gah da türk adlandırır.

XIX əsr rus tarixşünaslığında Səfəvi dövlətinin son dövr tarixinə dair diqqətçəkən ədəbiyyat 1869-cu ildə nəşr olunmuş «1722-ci ildən 1803-cü ilədək Qafqazın yeni tarixinə dair materiallar» (100) adlı üç cildlik əsərdir ki, onun müəllifi 1796-1797-ci illərdə imperatriçə II Yekaterinanın təşəbbüsü ilə həyata keçirilən general V.Zubov ekspedisiyasının iştirakçısı olmuş P.Q.Butkovdur (1775-1857). Müəllif ömrünün on iki ilini (1791-1803) Qafqazda keçirmiş və Azərbaycanın XVIII əsrdə siyasi və iqtisadi vəziyyətinə dair zəngin məlumat vermişdir. Oktyabr çevrilişinə (1917) qədərki rus tarixşünaslığında bizi maraqlandıran problemlərə dair məlumatlar A.E.Krımskiy (128), P.P.Melqunov (157), M.N.Sobolev (190) və b. əsərlərində yer almışdır.

Səfəvi dövləti tarixinin öyrənilməsində keçmiş SSRİ alimlərinin Azərbaycanın orta əsrlər tarixinə və ümumən İran tarixinə dair tədqiqatları böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bunların içərisində görkəmli sovet şərqşünasları V.V.Bartold (91-93) və İ.P.Petruşevskinin (177-180) xidmətləri xüsusi qeyd olunmalıdır. Ya xın və Orta Şərq xalqlarının tarixi, coğrafiyası, mədəniyyəti, ədəbiyyatı və dininə aid 400-dən çox əsərin müəllifi olan akademik V.V.Bartoldun «İran. Tarixi icmal» (93), «Müsəlman dünyasının tarixində Xəzəryanı vilayətlərin yeri» (92) əsərlərində Səfəvi dövlətinə dair maraqlı materiallar vardır.

İ.P.Petruşevskinin araşdırmaları ilə əlaqədar Y.Mahmudov çox haqlı olaraq göstərir ki, məhz onun «fundamental elmi-tədqiqat işləri Azərbaycan və qonşu ölkələrin tarixşünaslığında... Səfəvi tarixi ilə bağlı elmi araşdırmaların genişlənməsinə mühüm təkan vermişdir» (150, s. 17).

Səfəvi dövləti tarixinin müxtəlif aspektlərinin işıqlandırılması baxımından sovet tarixşünaslığında M.R.Arunova (83, K.Z.Əşrəfyanla birgə), P.P.Buşev (101-103), K.Z.Əşrəfyan (84), V.N.Leviatov (138), V.P.Listov (139), R.M.Maqqomedov (142), N.D.Mikluxo-Maklay (159), A.P.Novoseltsev (169, 170), M.A.Polievktev (183-184), N.A.Smirnov (189), N.N.Tumanoviç (199), E.S.Zevakin (206-207), A.A.Zonnenştral-Piskorskiy (208) və b.-nin əsərlərinin adı xüsusi çəkilməlidir. Bu əsərlərdən ayrılıqda götürülmüş problemin həllinə həsr olunmuş tədqiqat işləri arasında səciyyəvi, Rusiya-Səfəvi ticarət və siyasi münasibətlər tarixini geniş şəkildə işıqlandırması ilə seçilən P.P.Buşevin (101-103) əsərlərini və ingilis kapitalının İran körfəzi rayonuna daxil olma prosesi, orada möhkəmlənməsinə və s. dair araşdırmaların aparıldığı N.N.Tumanoviç (199), E.L.Şteynberq (196) və V. V. Ştokmerin (197) əsərlərini xüsusi qeyd etmək olar. Müəllif kollektivləri tərəfindən yaradılmış ümumi xarakterli tədqiqat işlərini (31,106, 118,121,122, 124,125, 171,172, 200 və s.) də ayrıca qeyd etmək lazımdır.

Tədqiqat obyektinə Səfəvi dövləti olmayan bəzi müəlliflərin, o cümlədən P.P.Çerkasov (105), M.V.Fexner (114), O.P.Markova (140), A.F.Miller (158), Q.A.Nekrasov (166), L.A.Nikitina (167), A.D.Noviçev (168), A.P.Novoseltsev (170), E.A.Paxomova (174), S.A.Pokrovskiy (182), M.N.Sobolev (190), E.V.Spiridonova (192), B.N.Zaxoder (204-205) və b. əsərlərində əksini tapmış fikir və mülahizələr bizim tədqiqat işimiz üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Həmin əsərlərdə İran, Osmanlı Türkiyəsi, Rusiya, İngiltərə və digər ölkələrin tarixinə dair məlumatları diqqətlə analiz edərək, biz bilavasitə araşdırdığımız mövzunun müxtəlif problemlərini daha obyektiv işıqlandırmaq imkanını əldə etmişik.

II FƏSİL

İQTİSADI HƏYAT

§1. Ümumi iqtisadi vəziyyət

Ümumiyyətlə, ingilisdilli tarixşünaslıq nümayəndələrinin siyasi tarix məsələlərinə daha çox diqqət ayırmağa meyilli olmaları bu fəslin yazılmasına dair adı çəkilən tarixşünaslıqda məlumat qıtlığını şərtləndirir. Lakin tədqiq etdiyimiz dövrdə Səfəvi dövlətinin ümumi iqtisadi mənzərəsini yaratmaq məqsədilə biz Azərbaycan və rus tarixşünaslıqlarında məsələ ilə bağlı mövcud məlumatları diqqətə çatdıraraq, ara-sıra ingilisdilli müəlliflərin və müxtəlif avropalı səyyahların bu və ya digər problemə münasibətlərini əks etdirməklə kifayətlənmək məcburiyyətində qalmalı olmuşuq. Bununla, elmi tədqiqatın ingilisdilli tarixşünaslıq nümayəndələrinin fikirləri əsasında qurulması məramından bir qədər uzaqlaşmağımızın fərqi deyildir. Lakin, fikrimizcə, obyektiv reallıq bizim nəzər-nöqtəmizə bəraət qazandırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumən, Asiyada yaradılmış mərkəzləşdirilmiş dövlətlər «Avropanın XVI-XVII əsrlərdəki mütəlak monarxiyalarından onunla fərqlənirdi ki, onlarda iqtisadi və qismən feodal pərakəndəliyi tam aradan qaldırılmışdı; əksər ölkələrdə natural təsərrüfat dominant olaraq qonunub saxlanmışdı» (125, s. 9). Bütün bu dəyişənləri Səfəvi dövlətinə də şamil etmək olar.

XVII əsrin son rübündə Səfəvi dövlətinin iqtisadi vəziyyəti ilə bağlı A.Müller J.Şardendən belə bir iqtibas gətirir ki, «o vaxt (söhbət 1677-ci ildən gedir - R.D.) Şirazdan tutmuş özbəklərin ölkəsinin ucqarlarından hər yanda iş aparan hind tacirlərinin sələmçiliyi ucbatından bütün nəğd pullar İrandan qoparılmışdı (Məlum olduğu kimi, «..XI əsrin əvvəllərində İran, gümüş böhranı ilə əlaqədar qızıl pul sisteminə keçmişdi ...lakin monqolların zamanında qızıl sikkələr buraxılması dayanır və yalnız XVIII əsrdə bərpa olunur» - 93, s. 254.-- Bu o deməkdir ki, araşdırdığımız dövrdə Səfəvi İranının tədavülündə gümüş pullar dövr edirdi - R.D.); qərblə və şimali-şərqlə əlaqələr türklər və özbəklərin düşmən sərhədləri ilə kəsilmişdi: beləliklə, nəinki heç bir şey ölkənin iqtisadi dirçəliyinə yardım etmirdi, hətta onun (iqtisadi inkişafın - R.D.) varlığı üçün hər hansı şərait belə yox idi» (165, s. 407-408).

M.Heydərov öz növbəsində göstərir ki, «şəriət sələmçiliyi qəti qadağan etdiyindən (müsəlman şərqində), bu tam inkişaf edə, başqa ölkələrdə olduğu kimi

rol oynaya bilmirdi. Buna baxmayaraq, zaman-zaman müsəlman şərqinin bəzi yerlərində, o cümlədən Azərbaycanda (bütün Səfəvi dövlətində - R.D.) sələmçilik şəriətə rəğmən özünə pərdələnmiş yollarla da olsa yol açə bilirdi. Sələmin Quranda qadağan olunması (II surə, 276 ayə) artıq erkən orta əsrlərdən başlayaraq, iqtisadi reallıqla ziddiyyət təşkil etməyə başlamışdı. İnkişaf etmiş və son feodalizm dövründə müsəlman şərqində əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı həmin ziddiyyətləri daha da qabartmışdı. Sələmçilik ilk monqol hökmdarlarının dövründə islamın hakim ideologiya kimi mövqelərinin zəifləməsi ilə əlaqədar geniş inkişaf edir. Səfəvilər dövründə sələmçiliyin (leqal və qeyri-leqal formaları) növbəti vüsəti isə islamın zəifləməsi ilə deyil, əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar olur» (133, s. 52).

A.Oleari göstərir ki, Səfəvi dövlətində sələmlə məşğul olanları (sudxorları) cəzalandırırdılar: Ərdəbildə 50%-lə borc pul vermiş şəxsin çəkiclə bütün dişlərini vurub sıdırmışdılar (67, s. 370).

Pula olan kəskin ehtiyac sələmçiliyin rolunu artırır, onun müxtəlif yollarla bəpəə olunmasına gətirib çıxarırdı. Şah I Abbasın dövründə Səfəvi dövlətindən qiymətli metalların çıxarılmasına ciddi qadağa qoyulduğu halda, şah II Abbas və şah Süleymanın dövründə ticarət fəaliyyəti sahəsində böyük azadlıqlara malik hind tacirlərinin sayəsində ölkədən həmin metalların axını güclənir.

«Xarici ticarətdə Yeni Culfadan olan erməni tacirlərinin mövqelərini xeyli zəiflətməmiş hind tacirləri Səfəvi dövlətinin maliyyə vəziyyətinə güclü təsir göstərilirdilər. Bebləklə, hind tacirlərinin qiymətli metalları Səfəvi dövlətindən ixrac etmələri XVII əsrin II yarısında pula ehtiyacın artması fonunda sikkə aclığını şərtləndirən əsas amillərdən biri olur» (133, s. 53). Sələmin leqal formaları haqda Rafael dü Man maraqlı hiylə faktlarının mövcudluğunu göstərir. Digər tərəfdən, şəriətin qadağası qeyri-müsəlmanlara şamil edilmirdi; sələmlə ermənilər, yəhudilər və hindlilər məşğul olurdu. J.Tavernye göstərir ki, varlanmış hind tacirlərinin sələmçilik fəaliyyəti bir çox şəhər və kəndlərin əhalisini var-yoxdan çıxarmışdı (133, s. 54-55).

Ticarət sahəsinə dövlətin münasibətinə gəlinə, V.Bartold doğru olaraq qeyd etmişdir ki, «biz fransız və ya ingilis ticarətini İngiltərə və ya Fransanın siyasi hökumətləri olmadan təsəvvür edə bilmərik: bunların biri digəri ilə sıx bağlıdır. Müsəlman dünyasında isə tacirlərin dövlət hakimiyyəti ilə heç bir əlaqəsi yoxdur» (92, s. 700).

«Tarixi mənbələrin nədənsə taun, vəba kimi xəstəliklər və dağıdıcı təbiət hadisələri barədə az məlumat verməsi və ya bu mövzunun üstündən sükutla keçməsi

ilə» razılaşmayan L.İ.Lavrov yazır ki, «bu (yanaşma - R.D.) doğru deyil, belə ki, təbii dağıntılar və kütləvi qırğınla nəticələnən xəstəliklər... iqtisadi, demoqrafik və siyasi vəziyyətə böyük təsir göstərir» (137, s. 65). Müəllif araşdır-dığımız dövr ərzində Səfəvi dövlətinin ərazisində baş vermiş bir sıra təbii fəlakət və epidemiyalar barədə məlumat verir. Məsələn, 1668-ci ilin 13 yanvarında Dağıstan və şimali Azərbaycanda böyük sahəni əhatə etmiş və dağıdıcı qüvvə etibarilə çox güclü zəlzələ barədə məlumat verən L.Lavrov, yeraltı təkanların martadək təkrarlandığı və nəticədə Şamaxı şəhəri və Saxur kəndinin dağıldığını göstərir (137, s. 67). Daha bir böyük zəlzələ 1688/89-cu illərdə Dağıstanda baş verir. Etnoqraf alim L.İ.Lavrov 1677/78-ci illərdə Dağıstanda taun xəstəliyinin yayılması, bir neçə ildən sonra epidemiyanın yeni dalğasının uzun müddət davam etməsi, «...təkcə lak kəndi Qumukda 500-dən çox adamın öldüyü», həmin xəstəliyin 1687/88-ci illərdə Tabasaranda tüğyan etdiyi, habelə 1716/17-ci illərdə Azərbaycanda tüğyan etməsi nəticəsində təkcə Şamaxı və onun ətraflarında 70 min adamın öldüyü və epidemiyanın Dağıstana da yayıldığı, 1726-cı ildə Rəştdə peyda olmuş xəstəliyin dəniz havası ilə şimalda böyük ərazilərə yayılması barədə də məlumat verir (137, s. 67-70).

Səfəvi dövləti ərazisində ərzaq qıtlığı ilə bağlı qiymətlərin birdən-birə qsa müddət ərzində dəfələrlə qalxması barədə müxtəlif müəlliflər məlumat verirlər. XVII əsrin 70-80-ci illərində baş verən bahalaşmalardan bəhs edərəkən, M.Heydərov Zəkəriyyə Əylisliyə istinadən 1673-cü ilin əvvəlində onun 250 dian, düyünün 250 dian, ətin 200 dian, çovdarnın 200 diana satılmağa başlaması barədə, habelə 1691-ci il aclığı zamanı çovdarnın taxıldan da baha satıldığı, düyünün 2000 diana satıldığı barədə məlumat verir (133, s. 36-37). Dian - «danq»ın təhrif olunmuş formasıdır. Danqın abbasiyə nisbəti 7:1 = 10:1 kimi idi; şah Hüseynin dövründə 1 abbası 7 danqa bərabər idi (133, s. 35). M.Heydərov qeyd edir ki, «sosial mənşəli səbəblər üzündən baş verən ərzaq qıtlıqları xüsusilə ciddi və uzunsürən olurdu...» (133, s. 37).

XVII-XVIII əsrlərin hüdudlarında kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin xeyli artması barədə Şirvanda olmuş Komeli de Brün də məlumat vermişdir: «Artıq 2-3 ildir ki, yağış olmayıb, hər şey dəhşətli dərəcədə bahalaşib... (adətən) 2 sola (1681-ci ildə 21,25 sol = 1 böyük abbası - R.D.) olan çörəyə görə indi 10 sol ödəyirlər; qalan ərzaqların qiymətləri də elə bu səviyyədə qalxıb» (16, s. 42; 133, s. 38).

Ümumilikdə isə, ərzaq məhsullarının bahalaşması təkcə quraqlıqla deyil, Səfəvi dövlətində araşdırdığımız dövrdə feodal iqtisadiyyatının tənəzzülü ilə şərtlənirdi: «güclənmiş feodal istismarı kəndlilərin öz yerlərini qoyub qaçmasına

səbəb olurdu ki, bu da öz növbəsində əkinlərin və heyvandarlığın məhvinə gətirib çıxarırdı»(133, s.38).

Səfəvi dövlətində korrupsiyanın səviyyəsi və iqtisadi böhranın göstəricisi kimi, 1717-ci ildə vergilərin və qiymətlərin artırılması və xalq kütlələrinin buna qarşı etiraz aksiyalarını göstərmək olar. P.Buşevin yazdığı kimi, «21 aprel - 4 may (1717) arasında baş verən hadisələr mərkəzi hakimiyyətin laxladığını, daxildəki sosial-siyasi ziddiyyətlərin və əhəlinin narazılığını nümayiş etdirdi» (102, s. 106).

A.Volinski 24 aprel tarixində öz jurnalında yazırdı: «Burada, İsfahanda (Qispoqan) qiyam (rebellion) qalxıb, əvvəlcə kasıblar qalxdılar, onlara isə lütlər qoşuldular; ona görə ki, çörəyi çox baha qiymətə satırlar... Əvvəllər çörəyin batmanı (Təbriz batmanı - 2,969kq, şah batmanı - 5,939kq bərabərdir - R.D.) 4 altına (3 qəpik) idisə, indi 4 qrivno (10 qəpik) olmuşdu. Ətin batmanı 5 altın idisə, indi 6-8 qrivnaya qalxmışdı. Taxıl (1 batman) 2 qrivnaya idisə, indi 8 qrivna olmuşdu» (32, s. 157 ob; 102, s.157 ob.).

Bu qiyam - çörək qiyamı haqda məlumat verən A.Volinski əhəlinin İsfahanda ərzaq sursatları və istehsal olunan parça üzərində öz inhisarını bərqərar etmiş iqtidar sahibləri tərəfindən hədsiz dərəcədə qarət olunduğunu göstərir. «Bütün xərc (xarc - burada ərzaq - R.D.), habelə ən yaxşı parçaları satmaq bunların istehsal olunduğu zavod və müəssisələrin sahiblərinə qadağan edilib. Bütün bunları Etimədül-Dövlə (Extema-Dovlet) adından alıb-satırlar, ...başqaları yalnız ondan alıb-sata bilirlər, kimsə (başqa yerdən) gətirərsə, bunu satın alanlara satmalıdır, o (sonuncu - R.D.) isə öz növbəsində bunları şəhərdə reallaşdıracaqdır»(102,s. 106-107).

Təbii ki, aclıq şəraitində belə ticarət sistemi çörəyin qiymətinin daha da bahalaşmasına və geniş əhəli kütləsinin narazılığına səbəb olur. A.Volinski çörək qiyamının yaratdığı rezonans barədə belə yazır: «(Qiyam barədə) eşidəndə şah qiyamçıları dilə gətirmək üçün divanbəyini göndərir, lakin onu daş-qalaq edirlər. Sonra isə şahın evinə (sarayın qarşısına - R.D.) əlində ağac çubuq və daşlar olan 3000-nə yaxın adam gəlib darvazanı sındırırlar. Şah hərəmxanada gizləndi və onlar (hücum çəkənlər -R.D.) oraya getmədilər: Həmin gecə (şah) 3-4 nəfərlə yeni qala olan (saray - R.D.) Fərəhabada (Farabat) mürəxxəs oldu» (32, s. 158; 102, s. 107).

Çox maraqlıdır, çörək alverçilərindən, yəni yaranmış vəziyyətin əsl günahkarlarından diqqəti yayındırmaq məqsədilə paytaxt İsfahanda belə bir təbliğat aparılır ki, guya çörəyin bahalaşmasına bəşkar məhz «kafir elçilər»dir. Belə ki, A.Volnskinin yazdığına görə, onun missiyasının şəhərə ərzaq almaq üçün

göndərilmiş nökrinin rus elçiliyindən olduğunu bildikdə, «onu öldürmək istəyiblər və deyiblər ki, elçi (burada A.Volinski - R.D.) bura gələn kimi çörək onun ucbatından... bahalaşıb» (32, str. 158 ob.).

Gilan əyalətində 1717-ci ildə baş vermiş qiyam XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərində şah Sultan Hüseynin həyata keçirdiyi vergilərin artırılması siyasətinə narazılıqdan irəli gəlirdi. Belə ki, «XVII əsr ərzində kəndlilər, sənətkarlar və tacirlər üzərinə qoyulmuş vergilər yavaş-yavaş, aramla artırılırdı, 1698-1701-ci illər ərzində isə bunlar birdən-birə 2-3 dəfə artırıldı... Bundan əlavə 3 yeni vergi növü («XVIII əsrin I yarısında renta və verginin natural forması əsas formalar idi» - 138, s. 26) təsis olundu» (123, s. 306).

Hər halda qiyamlar şah hökumətini gələcək addımları atarkən daha ehtiyatlı olmağa məcbur edirdi. Belə ki, ölkənin hərbi cəhətdən böhran keçirdiyi zaman Bəhreyndə, Xorasana və Heratda hərbi uğursuzluqlar fonunda şah yanında keçirilən şurada «qoşun toplanması məqsədilə bütün ölkə miqyasında adi vergilərdən əlavə 350000 tümən miqdarında əlavə ödənc» tətbiq edilməsi qərara alınarsa da, A.Volnskinin yazdığına görə, «...nanəci xalqın hər yanda qiyam qaldıracağından ehtiyatlanaraq, həmin məbləği təbəələrdən deyil, senat (burada Ali şura - R.D.) üzvlərindən, əyalətlərdə xanlardan və hakimlərdən, bütün əyanlardan, habelə tacirlərdən toplamağı qərara alırlar» (32, s. 270-273 ob.). Xorasana özbək hücumlarından ehtiyatlanan şura qərara gəlir ki, «Məşhəddəki əsas məscid (imam Rza məqbərəsi -R.D.) və şah evindəki qızıl və digər (qiymətli) şeyləri yığışdırıb, bura İsfahana gətirmək» lazımdır (32, s. 271). P.Buşev göstərir ki, bu addımların atılmasına səbəb «şah xəzinəsinin acınacaqlı maliyyə vəziyyəti..., əhalinin vergi ödəmə qabiliyyətinin aşağı səviyyəsi və vergilərin yığılmasına fəal şəkildə müqavimət göstərməsi» idi (102, s. 163).

Y.H.Cəlalyan vergilərlə bağlı yazır: «Hakimiyyətinin onuncu ilində (1704 - R.D.) şah Sultan Hüseyn əhalinin siyahıya alınmasının keçirilməsi haqqında əmr verdi (Qeyd etmək lazımdır ki, siyahıyaalma ölkədə güclü iqtisadi tənəzzüldən sonra baş verdi -R.D.) ...Beləliklə onun (şahın) məmurları hakimiyyətə sədaqətli adamlar, mirzələr, katiblər yaşı 15 və ondan yuxarı olan bütün adamları düzgün və heç nə gizlətmədən qeydiyyat almaq üçün yola düşdülər. O (şah), tərkibində həmçinin hədə olan şah fərmanı verdi: «Kim ... gizlənməmiş şəxsi tapıb, onun barəsində şahın məlumat verərsə, gizlənmənin başı şahın əmlakı isə onu tapana çatacaq»» (6, s. 18).

Daha sonra Y.H.Cəlalyan göstərir ki: «...Monastır, ...kənd kilsələri, yepiskop, monax, iyerey və ümumiyyətlə hamı daxil olmaqla siyahıya alındılar. Bu bitdikdən sonra onlar tacirləri, səyyahları... siyahıya almağa başladılar... Hamı

siyahıya alındıqdan sonra onları (siyahıları) şaha göstərdilər. Siyahıdakılar üzərinə əvvəlki ilə müqayisədə 3 qat artıq vergi təyin edildi. Kilsə xadimlərinin üzərinə də həmçinin vergi qoyulur, halbuki əvvəllər bunu etmirdilər; bir də ki, onlara adi adamlara nisbətən 10 dəfə çox vergi təyin olunur. Siyahıyaalma zorla 3 il müddətinə başa çatır... Əmr olunur ki, əhalidən (adambaşından) ötən 3 il üçün yeni ölçü ilə vergi toplanılsın... Təbrizdə bulunan Atrpatakan vəziri Mirzə Tahir adlı birisi 1100 kişi ilə Qarabağ ölkəsinə və Gəncə şəhərinə gəlib qəbul olunmuş məbləğdən də çox vergi qoparmağa başladı. Ordu siyahıya salınmış müxtəlif vilayət və kəndlərə səpələnir. Vergi həddindən artıq olduğundan, ödəmək (dözmək) mümkün deyildi, odur ki, əhalini incidir, əzab verir, döyməklə istədikləri qədər qoparırdılar» (6, s. 19).

«Hər il üzərinə vergi qoyulmuş əhali yenidən sayılırdı, vergi toplayanlar isə gəlib, səliqə ilə vergiləri yığirdılar. Daha sonra apikuran (abikuran - suvarmadan istifadə üçün tətbiq olunan vergi) adlanan, həmçinin şahzadə ixracat (şahzadəyi-ixracat -şahzadələrin xərclərini ödəmək üçün vergi) vergisi, bir qədər sonra şeş dinar adlı vergi (6 dinar həcmində vergi - təyinatı qeyri-məlumdur) əlavə olunur. Bu vergiləri 3 dəfə artırırldılar.

Bütün bunlardan sonra şah fərman verir ki, bütün vilayət, kənd və qəsəbələrdə torpaq, su, bağ, otlaq, ağac və digər əkinlər, bir sozlə, insana vacib olan hər bir şey siyahıya alınsın... Eyni zamanda tərəkəmə tayfaları (köçəri türkmən tayfaları) da siyahıya alınır. Siyahıya onların otlaq yerləri, at və digər heyvan sütülləri də salınmışdı.

Bütün bu sadələdqlarımız yeni soyğunçuluq oldu, belə ki, əvvəllər təyin edilmiş vergilərə əlavə olunmuşdu və qeyd etmək lazımdır ki, əvvəlki vergilər də çox ağır idi, indi isə yükü azaltmaq əvəzinə, üzərinə daha çox əlavə olundu» (6, s. 20).

Ümumiyyətlə, XVII əsrin II onilliyi ərzində Səfəvi dövləti ərazisində həyata keçirilən vergi siyasəti ilə əlaqədar məlumatlara ən çox Y. H. Cəlalyanın əsərində rast gəlinir. Belə ki, Y.H.Cəlalyanın yazdığı kimi: «...İran dövlətində qəbul olunmuş qaydaya görə, bütün şəhər və vilayətlərə hakim və hərbi rəislər - xan, sultan, qulbəyi, vəzir, darğa və tiyuldar təyin olunurdu. Əvvəllər... onlar o qədər də asan dəyişdirilmir və vəzifələrindən uzaqlaşdırılmırdılar... indi isə bu şahın (şah Sultan Hüseyn) dövründə ayrı qayda-qanun bərqərar olundu. Şah və onun nazirləri haramzadə olub, onları (vəzifəli şəxsləri - R.D.) tez-tez dəyişirdilər: 1 il ərzində eyni şəhərə 2 və ya 3 hakim bir-birinin ardınca göndərilirdi. Öz vəzifəsini pulla əldə etmiş bu şəxslər yerlərdə hər hansı ədalət hissindən uzaq, xalqın hüquqlarını saya salmadan öz təbəələrini qarət edir, soyurdular» (6, s. 20).

L.Lokhart göstərir ki, ucqarlardakı vəziyyət, demək olar ki, mərkəzi hakimiyyətin nəzər-diqqətindən kənar qalmışdı. Yerli hakimlər və digər funksionerlər özbaşınalılar edirdilər, hər bir məsələyə yalnız öz şəxsi mənafeləri baxımından yanaşırdılar. Onlar «vəzifələrin pulla alınması-satıldığı bir zaman tutduqları mövqeni mümkün qədər uzun müddət qonuyub saxlamaq və ya yeni mənsəb əldə etmək məqsədilə şahın nazirlərinə böyük məbləğdə rüşvət vermək məcburiyyətində qalırdılar. Bu da təbii ki, yerli əhalinin amansızcasına talan edilməsinə səbəb olurdu» (246, s. 44).

Y.H.Cəlalyan məmur özbaşınalığını belə bir faktla göstərir ki, «...məvacib alan bütün kənd və digər yaşayış məntəqələrinin hakimləri, həmçinin təyin olunmuş sərkərdələrdən ... onlara müəyyən olunmuş məvacibin 1/10 hissəsi dövlətin xeyrinə tutulurdu. Onlar isə öz növbələrində bunu öz vəsaitlərindən ödəmir, tabeliklərində olanlardan, özü də artıqlaması ilə toplayırdılar... Bundan əlavə... onlar (qeyri-müsəlman - R.D.) qız və oğlanları zorla tutub aparır, kişi və qadınlara zorən islamı qəbul etdirir, qalanlarının isə (yəni onların qohumlarının) əmlakını əllərindən alıb, dinini dəyişənlərə (müsəlmanlığı qəbul etmişlərə -R.D.) verirdilər...»(6, s. 21).

«Təzkirat əl-mülük»də XVII-XVIII əsrlərin hüduqlarında Səfəvi dövlətində yüksək vəzifəli saray əyanlarının siyahısı və onların müxtəlif sahələr üzrə illik gəlirləri barədə müfəssəl məlumat verilir. Mənbədən məlum olur ki, saray əyanlarının bir qrupu, habelə əyalət hakimləri bütün əsas gəlir mənbələrini öz əllərində cəmləşdirərək, eyni zamanda çox yüksək məvacib alırlarmış (69, s. 104-106). Lakin ««Təzkirat əl-mülük»də göstərilən rəqəmlər dövlət xidmətində olan feodal əyanların yalnız rəsmən müəyyən edilmiş məvacibləri, habelə tiyuldan gələn gəlirlərinin pulla ifadəsidir. Əslində isə feodallar bir qayda olaraq, öz təbəələrindən divanın müəyyən etdiyi məbləğdən xeyli çox miqdarda gəlir götürürdülər» (133, s.137). XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərində yerli feodallar mərkəzi hakimiyyətin mövqelərinin zəifləməsindən istifadə edərək, ayrı-ayrı vilayətlərin iqtisadiyyatını öz əllərinə alaraq, şəhər və kəndlərin əhalisinin amansızcasına istismarı sayəsində böyük sərvət toplayırdılar. Məhz yerli feodalların iqtisadi mövqelərinin güclənməsi mərkəzdənqaçma meyillərinin artmasına və XVIII əsrin birinci rübündə onların açıqcasına antisəfəvi mövqedən çıxışlar etmələrinə yol açır. Maraqlı faktdır ki, «Bakının neft və duz mədənlərindən böyük vəsait əldə edən şah xəzinəsi həmin gəlirləri şah hökuməti qarşısında göstərdiyi xidmətlər müqabilində ayrı-ayrı feodallar arasında səxavətlə bölüşdürürdü. Məsələn, şah Hüseynin ... 1699-cu ilə aid fərmanından görüldüyü kimi, Bakının neft, duz

mədənlərindən gələn gəlirdən hər il 12 түmən Kaxetiya hakimi Rüstəm xan Badadibəyin məvacibinə yönəldilmiş» (133, s. 137).

Yüksək səviyyəli dövlət məmurlarının məvacibləri ilə bağlı məlumatlara İ.P.Petruşevskinin, Rafael dü Manın verdiyi və «Təzkirat əl-mülük»də verilmiş məlumatları tutuşduraraq etdiyi müqayisədə rast gəlirik. Onun tərtib etdiyi siyahını tədqiqat işimizin məqsədlərinə bilavasitə aidiyyatı olduğundan nəzərə çatdırırıq:

Məmur	İllik gəlir, min dinarla	
	Rafael dü Mana görə (1660-cı il)	«Təzkirat əl-mülük»ə görə
Baş vəzir	10.000 15.000	8.230
Qorçubaşı	-	14.910
Sədn-əzəm	10.000	13.600
Tüfəngçibaşı	6.000	7.110
Mirşikar	30.000	10.500
Divanbəyi	15.000	5.000
Qullarağası	20.000	-
Topçubaşı	20.000	5.000
Mustoufi əl-məmalik		3.020

(178, s. 199).

Cədvəldən göründüyü kimi, bizi maraqlandıran dövrdə, yəni XVII əsrin sonu - XVIII əsrin əvvəllərində məmurların gəlirlərinin (rəsmi gəlirlərin) əhəmiyyətli dərəcədə azalması müşahidə olunur. Digər tərəfdən, «Təzkirat əl-mülük»dən məlum olduğu kimi, pul sikkələrində nəcib metalların miqdarının xeyli azalması pulun nominal dəyərini enməsinə səbəb olur (69, s. 59-71; 133, s. 139).

Bürokratik aparata gəlincə, onun sayı şah I Abbasdan sonra nəinki ixtisar olunmur, əksinə, daha da artırdı. I Abbasın 44 minlik nizami ordusu var idisə (178, s. 81), II Abbasın dövründə, XVII əsrin II yarısında ordu iki dəfədən də çox artmışdı. Bu da təbii ki, Səfəvi dövlətinin gəlirlərinin xeyli hissəsinin ordunun ehtiyaclarına yönəldilməsini tələb edirdi. Məsələn, 40-50 minlik tüfəngçilərin hər biri ildə 4-5 түmən, 18 min qulamın hər biri isə 5-8 түmən, təqribən elə bu qədər də, sayı 22 min olan qorçular məvacib alırdılar (133, s. 140). Bu, ancaq nizami ordunun xərcləri idi, bura xeyli sayda muzzdlu döyüşçüləri də əlavə etsək, (məsələn, təkcə Azərbaycanda XVII-XVIII əsrlərin hüduunda 23 min çərik var idi - 178, s. 142; 133, s. 140), hərbi xərclərin həcmi təsəvvür etmək çətin olmaz.

XVII əsrin sonunda sırası döyüşçülərin gəlirləri məmurların rəsmi gəlirləri ilə müqayisədə daha çox azalmışdı. Qoşunun məvacib almaması Səfəvi dövlətinin maliyyə vəziyyətinin çətinləşməsi ilə əlaqədar idi ki, nəticədə «onlar (əsgərlər - R.D.) yalnız qarətlər hesabına yaşayırdılar» (16, s. 49-51; 133, s. 140).

P.Buşevin fikrincə, Səfəvi dövlətində iqtisadi vəziyyətin çətinliyini xarakterizə edən cəhətlərdən biri səfir və elçilərə münasibətdə dövlətin üzərinə götürdüyü maddi öhdəlikləri yerinə yetirə bilməməsində özünü biruzə verirdi. Belə ki, Volinski missiyasına azuqə pulunun ödənilməsi məsələsi şah hökuməti üçün böyük başağrısına çevrilir. P.Buşevin fikrincə, «şah xəzinəsinin maliyyə cəhətdən tükənmiş vəziyyətdə olması Etimadül-Dövləni bu xərci (azuqə pulunun ödənilməsini - R.D.) Şamaxı xanının üzərinə qoymağa vadar edir. Xosrov xan (Şamaxı xanı - R.D.) bütün digər ucqarların feodalları kimi, mərkəzi hakimiyyətin zəifliyindən istifadə edərək, topladığı vergilərin bir hissəsini özü mənimsəyir, şahın xərclərini «öz cibindən» ödəmək istəmir» (102, s. 230).

A.Volinski yazır ki, Şirvan əyalətinin illik gəliri 8 min tümən (80 min rubl) olduğu halda, «şəhər hakimləri... 2-3 dəfə çox - 200 min rubl toplayır, öz ciblərinə bölüşdürüdürlər» (102, s. 249; 32, s. 553-554).

Məlum olduğu kimi, əsrlər boyu Səfəvi İranında kəndlilərin üzərinə soyurset mükəlləfiyyəti qoyulmuşdu. Bunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, kəndlilər onların yaşadıkları ərazidən keçən dövlət məmurlarını təmənnasız olaraq, həm gecələmək üçün yerlə, həm də ərzaq və digər sursatlarla təmin etməli idilər (123, s. 304-305). Təbii ki, mərkəzi hakimiyyətin zəiflədiyi vaxtlarda kəndlilər belə arzuolunmaz «səyahətçilər» qarşı hətta silah işlətməklə çıxış edirdilər. Məsələn, 1716-cı ilin 18 dekabrında Bərzənt kəndinə Volinski missiyasının üzvləri üçün mənzil kirayə etmək üçün gəlmiş mehmandarın adamlarını yerli sakinlər döymüşdülər (32, s. 75 ob).

Mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsinin göstəricisi kimi, yollar və karvan marşrutlarının nəzarətsizliyini, onların təhlükəsizliyinin isə yox dərəcəsində olmasını misal çəkmək olar. L.Lokhart yazır ki, «Yolları qorunmalı olan mühafizəçilər - rahdarlar hər hansı hadisə baş verərkən, yaranmış qarışıqlıqdan istifadə edərək, qorunmalı olduqları adamlarla kobud və sərt davranaraq, onları çox vaxt özləri soymaqla məşğul olurdular» (246, s. 44). R.Seyvori bununla bağlı yazır ki, «dövlət işlərinə biganəlik həm Süleyman, həm də Sultan Hüseyn hakimiyyətinin ... xarakterik cəhəti olmuşdur. Bu biganəlik imperiya daxilində korupsiya, rüşvətخورluğun artması və əyabtlərdə idarəetmənin effektivliyi ilə nəticələnirdi. Yolların təhlükəliliyi... artmışdı. Yola çıxmış adamlar onları qorunmalı olan məmurlar tərəfindən qarət olunurdular» (264, s. 241).

L.Lokhart 1700-1701-ci illərdə Səfəvi dövlətində olmuş Pol Lukas adlı fransızın yol mühafizə dəstələrinin özbaşnalığı və qəddarlığından şikayətləndiyini qeyd edir. Pol Lukasın dediyinə görə, şah karvanları soymaqla məşğul olanların qarşısını almaq üçün saxladığı cəza dəstələrinə soyğunçuları qətlə yetirməyi əmr edərək, «tədbirli» mühafizəçilər bir neçə soyğunçunu öldürüb, başlarını kəsib şahə gətirir və mükafat istəyirlər; bundan əlavə, daha bir neçə qarətçinin də başlarını göndərəcəklərinə şahı əmin edərək xeyli ənam qoparırlar. Lakin bu işdə həddindən çox canfəşanlıq göstərən mühafizəçilərin yalanları tezliklə faş olur. Belə ki, bir dəfə soyğunçu adı ilə kəsilib göndərilmiş başlar içərisində, təsadüfən, şahın xidmətində olan zərgərin - Jord adlı fransızın xidmətçisi olan zəncinin kəlləsi aşkar olunur (246, s. 45). K.Brüin bu barədə yazırdı: «...Əhəmiyyətli yollar əvvəllər yüksək səviyyədə qorunduğu halda, indi oğrular və soyğunçularla dolu idi» (47, s. 211). Həmin müəllif göstərir ki, Şamaxıda «qoşunlara uzun müddətdən bəri məvəcib ödənilmədiyindən, əsgərlər yalnız qarətlər hesabına dolanırdılar» (16, s. 49-51). T.Kruşinski iddia edir ki, həmin dövrdə bir çox hakimlər soyğunçu dəstələr ilə əlaqədar idilər və qarət olunmuş mallardan bac alırdılar (62.1., s. 114). T.Kruşinski həmçinin göstərir ki, tacirlər çox zaman tamamilə qarət olunmamaq üçün soyğunçuların başçıları ilə sövdələşərək, müəyyən miqdar pul ödəyirdilər (62. 1, s. 117).

Səfəvi dövlətindən keçən ticarət yollarının təhlükəliliyi məsələsinə toxunan M.Heydərov göstərir ki: «XVII-XVIII əsrlərin hüduqlarında karvan yolları xüsusilə təhlükəli olmuşdu». Bunun səbəbini müəllif «mərkəzi siyasi hakimiyyətin zəifləməsi və bunun nəticəsində mərkəzi və yerli dövlət orqanlarının funksional atrofiyaya uğramasında» görür (133, s. 62).

J.Şarden XVII əsrin 70-ci illərində yollarda baş verən qarətlərdən bəhs edərək, Təbrizdən gələn 2000 nəfər tacir və 200 mühafizəçidən ibarət karvanın soyulması və 300000 tükənlik malın qarəti barədə məlumat verir (45. 1., s. 348-349; 133, s. 62).

Ticarət yollarının xeyli uzun və əziyyətli olması, quldurlar, çox vaxt isə feodal hakimlər tərəfindən qarət olunma ehtimalı tacirlərdən güclü təşkilatlanmanı tələb edirdi. Bundan ötrü iri tacirlərin başçısı məlik ət-tuccar tərəfindən idarə olunan xüsusi tacir təşkilatları fəaliyyət göstərirdi. J.Şarden bütün şəhərlərdə məlik ət-tuccarların mövcud olduğunu (45.4, s.262; 133, str. 64), V.Minorski isə həmin başçının tacirlərin yığıncığında seçildiyini qeyd edir (250 a, s. 149).

Rusiyadan Səfəvi dövlətinə Azərbaycan şəhərlərindən keçərək gedən karvanlar İ.Lerxin məlumatına görə, aşağıdakı marşrut üzrə hərəkət edirdi:

Həştərxan - Qızlar - Tarku - Dərbənd - Bakı - Şamaxı - Cavad - Lənkəran - Rəşt (21, s. 56). Lakin XVIII əsrdən etibarən Rusiyanın Xəzər dənizindəki fəaliyyəti genişləndikdən sonra Azərbaycana gələn karvan yollarının əhəmiyyəti nisbətən azaldı. Dəniz yolu karvan yollarına nisbətən təhlükəsiz olduğu və ucuz başa gəldiyi üçün Rusiya dövləti hələ Xəzər boyu əyalətləri ələ keçirməzdən əvvəl bir sıra ticarət gəmiləri tikdirmişdi. «XVIII əsrin 20-ci illərində Xəzər dənizində üzən böyük gəmilərin, demək olar ki, hamısı rus dövlətinə mənsub idi... azərbaycanlı tacirlər (öz növbələrində -R.D.) ...rus gəmi sahiblərinə yol xərci vermək şərti ilə öz mallarını Xəzərin istədikləri limanına apara bilirdilər». Onların haqqında «Həştərxan quberniyası dəftərxanasından şimali rus şəhərlərində ticarət etmək üçün pasport verilmiş Bakı və Salyan tacirlərinin siyahısı» adlı sənəddə məlumat verilir (113, s. 78).

Təbriz bazarlarında ən iri sıralarda sənətkarlıq məhsulları satılırdı. C.Kareri göstərir ki, Təbriz keysariyyəsində (şah bazarında) xüsusi piştaxtalar sırasında zərgərlik və gümüş məmulatları satılırdı (133, s. 41).

Bundan əlavə, hər hansı sahə üzrə ixtisaslaşmış bazarlar və ticarət cərgələri olurdu. Bəzi tacir-sənətkarlar təkcə öz sənət məhsulları ilə deyil, özgələrin istehsal etdiklərini satmaqla da məşğul olurdular. Rafael dü Man göstərir ki, bunun üçün həmin şəxsin müəyyən miqdar kapitalı - məhiyyəsi (məya) olmalı idi. Bu olmadığı halda həmin şəxs öz sahəsinin dəlallına çevrilirdi ki, bu da «emalatxanadan daha gəlirli olurdu». Rafael dü Man pərakəndə satışla məşğul olanları üç kateqoriyaya ayırır: dəllallar, xırda furuşilər (xırdavat ticarəti ilə məşğul olanlar) və əfrabnişinlər (açıq hava altında, piştaxtasız alver edənlər). Topdansatışla məşğul olan tacirlər isə başqa ölkə və şəhərlərlə ticarət edərək, yerli bazarı gətirmə mallarla təchiz edirdilər. (133, s. 48)

M.Heydərov göstərir ki, «karvansaraylar bütün şəhər və qəsəbələrdə var idi. Bəzi xırda şəhərlərdə tikilmiş karvansaraylar iri şəhərdəkilərdən heç də geri qalmırdı. Məsələn, Miyanə karvansarayı Səfəvi dövləti ərazisində ən yaxşılarından biri sayılırdı. Zəncandakı karvansaray memarlıq, bədii tərtibat cəhətdən çox gözəl idi... Əsasən topdansatış ticarətin aparıldığı məkan olan karvansaraylarda... müxtəlif ölkə və şəhərlərdən gəlmiş tacirlər qalırdılar. Karvansaraylar adətən bazar meydanlarına yaxın yerləşirdi. Vacib əhəmiyyətli ticarət mərkəzlərində müxtəlif ölkə tacirlərinin öz karvansayaqları olurdu... Səfəvi dövlətini XVII əsrdə ziyarət etmiş əcnəbilərin, demək olar ki, hamısı bu dövldəki karvansarayların ticarət üçün ən rahat və şərqdə ən gözəl olduğunu vurğulayırlar. Karvansaraylar şəhərlərdə tacir malları üçün ən təhlükəsiz yerlər sayılırdı» (133, s. 24-25).

Karvansarayların potensial tutumu məsələsini araşdırarkən, Səfəvi dövlətində xarici ticarətin miqyaslarının genişliyi qənaətinə gəlinir. Məsələn, J.Şarden Təbrizdə hər biri 300 adam tutan böyük karvansarayların olduğunu, Komeliy de Bruin isə Şamaxı karvansarayının təkcə alt məntəbəsinə 40 otağın olduğunu göstərir (133, s. 25).

Şəhərlərə satmaq üçün gətirilən mallardan «həm şəhərə daxil olmaq və həmçinin də bazar meydanında satmaq üçün ayrıca gömrük alınır. Birinci rahdari, ikinci isə mizan (ölçü - çəki) gömrüyü adlandırılırdı. Rahdari gömrüyünü... təkcə şəhərə daxil olanda deyil, bir şəhərdən başqasına gedəndə də vermək lazım gəlirdi. Əks təqdirdə rahdarlar (torpaqbasdı vergisini toplayanlar) taciri yolunu davam etməyə qoymurdular. Mizan puluna gəlincə isə, bazara gətirilən hər hansı bir mal tərəzidə çəkilir, sonra isə malın keyfiyyət və ağırlığına görə mal sahibindən pul alınır» (113, s. 44).

Səfəvi dövləti ərazisinə gətirilən eyni mala görə bir neçə dəfə gömrük haqqı ödənilməsi ilə bağlı A.Oleari göstərir ki, XVII əsrin 30-cu illərində «nəinki səhəddə, ölkənin daxilində də, vacib ticarət şəhərlərində, keçid və körpülərin mövcud olduğu bir çox yerlərdə həm yerli əhali, həm də əcnəbilər müəyyən miqdar rüsum ödəməli idilər» (25, s. 889).

Gömrük məmurları tərəfindən gətirilən malların yoxlanılması şəhər darvazaları yaxınlığında və ya karvansaraylarda təşkil olunurdu. Müxtəlif mənbələr Səfəvi dövləti ərazisində gömrük məntəqələrinin çox sayda olması barədə məlumat verirlər. Məsələn, Naxçıvandan Ərdəbilədək dörd gömrük məntəqəsi keçilirdi. Səfəvi dövləti ərazisində ən böyük gömrük məntəqələri Bəndər Abbasda və Mərənddə idi.

XVII əsrin sonunda rahdari vergisi artır. M.Heydərovun fikrincə: «XVII-XVIII əsrlərin hüdudlarında ticari-gömrük yığımlarının 2-3 dəfə artma tendensiyası həm Səfəvi, həm də qonşu dövlətlərin tranzit yolları üçün səciyyəvi idi. Bu, əlbəttə ki, Səfəvi dövlətinin feodal iqtisadiyyatının ümumi tənəzzülü ilə əlaqədar şah xəzinəsinin gəlirlərinin azalmasından irəli gəlirdi. Xəzinə feodal əyanlarının yüksək təbəqəsinin gəlirlərinin azalmasını kompensasiya etmək məqsədilə şah hökuməti kəndlərdə və şəhərlərdə vergi yükünü də artırır. Bu da azmış kimi, yerli hakimlər və gömrük məmurları müəyyən edilmiş gömrük haqqını artırıqlaması ilə toplayaraq, qarətçilərdən az fərqlənirdilər» (133, s. 119).

Beləliklə, araşdırdığımız dövrdə (XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəlləri) Səfəvi dövlətinin gömrük siyasəti M.Heydərovun fikrincə, belə ümumiləşdirilə bilər: «1) gömrük məntəqələrinin sayı artırılır; 2) rahdarların miqdarı çoxaldılır; 3) gömrük məntəqələrində tam nəzarətsizlik hökm sürür. Gömrük haqqı

yığınının faktiki kəmiyyəti fiksə edilmiş rəsmi gömrük tarifini xeyli üstələyirdi» (133, s. 120).

Bəndər-Abbas gömrüyündə XVII əsrin sonunda gömrük rüsumu məlun ümumi qiymətinin 14-16% həcmində hesablanırdı ki, bu da çox böyük göstərici idi (133, s. 121).

M.Heydərovun sözləri ilə desək, onsuz da «feodalların həm kənddə və həm də şəhərdə hökmranlığı cəmiyyətdə kəskin şəkildə ifadə olunmuş təbəqələşmə və təbəqə imtiyazlarının mövcud olmaması, şəhər özünüidarçılığının, şəhərlərin sosial-hüquqi statusunun olmaması və bir sıra digər amillər ona gətirib çıxardı ki, müsəlman şərqində... orta əsrlərdə tacirlər xüsusi təbəqəyə çevrilmədilər... Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə... ticarət kapitalının feodal münasibətləri sistemi ilə əlaqəsi nəinki möhkəmlənir, hətta daha yüksək inkişaf pilləsinə qalxır» (133, s. 11-12).

Ticarət-gömrük yığımının dəfələrlə artması isə ticarətin iqtisadi stimulumu laxladır. Ticarətin bəzi sahələri, xüsusilə xarici ticarət az gəlirli və ya tam gəlirsiz olmağa başlayır ki, bu da iri tacirlərin əksəriyyətinin müflisləşməsinə və xırda tacirlərin bir təbəqə kimi silinməsinə gətirib çıxarır. «XVII əsrin sonunda bütün Səfəvi dövlətində başlamış iqtisadi tənəzzül XVIII əsrin birinci yarısında ölkənin təsərrüfat həyatının bütün sahələrinə olduğu kimi öz mənfi təsirini ticarətə də göstərir» (113, s. 55).

M.Çulkova istinadən F.Əliyev göstərir ki, «XVIII əsrin I yarısında Səfəvi dövlətinin bir çox şəhərlərində ... metal pullar zərb edilirdi» ki, bu da iqtisadi tənəzzüldən irəli gəlirdi. Ümumiyyətlə isə «İran gümüş pulları təmiz və yüksək əyarlı gümüşdən kəsilirdi. Lakin həmin pullar zərbxanadan çıxıb saxta pul kəsənlərin əlinə düşən kimi onu mislə əridib qəlp pul zərb edirdilər... Qəlp gümüş: pulların bazarda dövriyyə etməsi ticarətə ağır zərbə endirirdi. Məhz buna görə də «gümüş» pullara etibar etmədən çox vaxt alıcıdan mis pulları qəbul edirdilər» (113, s. 52).

M.Heydərov da təsdiq edir ki, XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərində sikkələrin keyfiyyəti pisləşmişdi (133, s. 36). «XVII-XVIII əsrlərin hüduunda abbasinin çəkisi 7,40 qramadək azalmışdı» (185, s. 104). «...Səfəvi dövlətinin bir çox vilayətləri əfqan, türk və rus dövlətlərinin üsulu ilə idarə edildiyi bir zamanda, şübhəsiz, ölkədə vahid pul dövriyyəsiindən bəhs etməyə də dəyməzdi. Adları çəkilən dövlətlər tərəfindən zəbt edilmiş yerlərdə, əsasən həmin dövlətlərin pulları dövriyyə edirdi» (113, s. 51).

Bazarlarda ölçü vahidləri də müxtəlif idi ki, bu da ölkədə vahid ölçü sisteminin olmadığından irəli gəlirdi. «İsfahanda şah arşını rus arşınından 6,5 qarış, Təbriz arşını 8,5, Şamaxı arşını isə 6 qarış qədər uzundur... Hər kəs alıb-satdığı malı... öz arşını ilə ölçürdü... Əsas çəki vahidi batman və ya man hesab olunurdu. Lakin hər şəhərin özünəməxsus... batmanı var idi. Şahın batmanı başqalarına nisbətən hamısından ağır idi. Şah batmanı 14 rus funtuna, Şamaxı batmanı 9,5, Təbriz batmanı isə 7,2 rus funtuna bərabər idi... Ən kiçik ölçü vahidi misqal idi, təqribən qrama bərabər» (113, s. 53).

Şah hökuməti ölkənin çətin iqtisadi durumunda belə vecsiz hərəkət edirdi. T.Kruşinskinin sözlərindən məlum olduğu kimi, 1706-cı ildə şah Sultan Hüseyn 60000 nəfər adamla müqəddəs ziyarətgahları - Qum şəhərində Fatimeyi-Məsumənin məqbərəsini, Səfəvi şahlarının məvzoleyini, İmam Rzanın Məşhəddəki məqbərəsini ziyarət etmək məqsədilə paytaxtı tərk etmişdi. Bu ziyarət o dərəcədə möhtəşəm, yüksək səviyyədə, qənaətsiz, bədxərcliliklə təşkil olunmuşdu ki, T.Kruşinskinin sözləri ilə desək, «nəinki nəzərdə tutulan məbləğdən çox məsrəf olunmuşdu, həmçinin ərazisindən keçilən bütün əyalətlərin var-yoxdan çıxmasına səbəb olmuşdu... Buna çəkilən xərcin yarısı Qəndəhar üsyançılarına qarşı ekspedisiya göndərilməsinə bəs edərdi» (62, s. 92).

1717-ci ildə şah xəzinəsinin hədsiz dərəcədə boşalması haqqında və şah hökumətinin bu maliyyə böhranını aradan qaldırmaq üçün gördüyü fəvqəladə tədbirlər haqqında A.P.Volnskinin aşağıdakı fikirləri təsəvvür yaradır: «(Şah) sərəncam verdi ki, Qumda basdırılmış keçmiş hökmdarları (şahların məqbərələrini - R.D.) və oradakı qəndil, şamdan və digər əşyalarda olan qızıl və gümüşü götürüb, İsfahana gətirsinlər. Eləcə də zati-aliləri... qızıl, gümüşdən olan qabları və digər əşyalarının hamısını yığıb, onlardan, ixtiyarında olacaq qoşunların məvacibini vermək üçün pul kəsdirilməsini əmr etdi, belə ki, indi xəzinə boşalıb və qoşunlara ödəməyə pul yoxdur. Deyilənə görə, ...(Təbrizdə) nə qədər qoşun toplayırlarsa da, məvacib verilmədiyindən hamısı qaçmağa üz qoyur» (32, s. 318, 318 ob).

Torpaq məsələsinə gəlincə, V. N. Leviatov yazır ki, Səfəvi dövlətində «şah hökuməti mərkəzləşmiş idarəetməni qoruyub saxlamaq və yerli hakim sahibkarların asılılığını bərqərar etmək məqsədilə bütün dövlət torpaqları üzərində şahın ali mülkiyyətçiliyi mövqeyindən çıxış edirdi. Dövlət aparatının gücünə istinadən hökumət inadla özü üçün bu vacib siyasi prinsipi həyata keçirməyə çalışırdı. Bununla əlaqədar hər hansı torpaq mülkiyyətçiliyi şahın izni sayəsində mümkün olmuş kimi görünürdü. Bu rəsmi baxış torpaq mülkiyyəti

məsələlərinə dair bütün sənədlərdə öz əksini tapmışdır» (138, s. 24-25). «Asiyanın əksəriyyət ölkələrində feodalizmin vacib xüsusiyyətlərindən biri...torpaq üzərində dövlət mülkiyyətinin üstünlük təşkil etməsidir. Ümumiyyətlə, bütün Asiyada dövlət, monarxın simasında bütün torpaqların əsas mülkiyyətçisi hesab olunurdu...» (125, s.8) O.Əfəndiyev öz növbəsində göstərir ki: «Səfəvilər dövlətinin yaranması ilə dövlət torpaqlarının (divani) və şah ailəsinin şəxsi mülklərinin (xassə) durmadan artması müşahidə edilir» (110, s. 185). A.Ləmbtonun qənaətinə görə, divani (dövlət) və xassə (səltənət) torpaqları arasında «həqiqi bölgü şah I Səfinin dövründə dəqiqləşmişdir (yəni onadək bu formalar arasında elə bir fərq mövcud olmamışdı - R.D.)» (242, s. 108). V.Minorski də J.Şardenə istinadən xassa idarəsinin ilk dəfə şah I Səfinin (1629-1642) dövründə tətbiq edildiyini göstərir (250 a, s. 26). R.Seyvori də öz növbəsində, XVI əsrdə, ilk Səfəvilər dövründə dövlətin ərazisinin məməlik və xassələrə bölünməsinə mümkün deyil deyir.

Səfəvi dövlətində «ən geniş yayılmış torpaq bağışlanması forması tiyul idi ki, bu da bağışlanmış torpaq üzərində ya müddətli, ya ömürlük, ya da irsi mülkiyyət hüququ, həmin torpaqlardan gələn gəlirlərin hamısını və ya bir hissəsini almaq hüququ verirdi. Tiyuldar bu torpağı satmaq, bağışlamaq və ya başqasına vermək hüququna məlik deyildi, lakin tiyulu vermiş şah və ya xana bunun müqabilində hər hansı xidmət göstərməli idi. Tiyul sahibi torpaqdan renta almaqla yanaşı, həmin torpaqda yaşayan əhali üzərində idarəetmə hüququna məlik idi. Bu növ geniş hüquqlar... təmin edən tiyul bəzən əvvəllər olduğu kimi soyurqal adlandırılırdı, lakin XVIII əsrdə bu termin artıq istifadədən çıxırdı» (138, s. 25).

«...Daha bir torpaq mülkiyyəti forması olan «mülk» ... onunla fərqlənirdi ki, mülk sahibi onu tam və ya qismən sata, bağışlaya və ya hər hansı şərtlərlə kiməsə verə bilərdi. Bu, mülkiyyətin daha tam (mükəmməl - R.D.) forması idi. Əvəzində hər hansı məbləğin divana (xəzinəyə - R.D.) keçirilməsi və ya xidmət göstərilməsi tələb olunan adi mülklə yanaşı, onun borc və vergilərdən azad edilmiş forması - «mülk-xalisə» də mövcud idi» (138, s. 25).

L.Lokhart göstərir ki: «XVII əsrin sonuna yaxın mülk torpaq forması dövlət ərazisinin yalnız bir hissəsində mövcudiyatını saxlamışdı, qalan hissə xassə torpaqlarına çevrilmişdi. Ümumilikdə sərhədyanı ərazilərdə yerləşən vilayətlər xassə torpaqlarına çevrilmişdi ki, bu da onların düşmən hücumlarından qorunması məqsədilə atılmış bir addım idi» (246, s. 14).

Xassə torpaqlarının inzibati idarəetməsi nazir və mustaufiyi-xassə (xəzinədar) tərəfindən həyata keçirilirdi. Burada həmçinin funksiyaları mülk torpaqlarda bəylərbəyilərin funksiyaları ilə analoji olan vəzirlər fəaliyyət göstərirdi.

İsfahan mühasirəsinin ən qızğın vaxtında - 1722-ci ilin ortalarında pul dəyərdən düşür; lakin inflyasiya səbəbindən deyil, pul müqabilində almağa bir şey tapılmadığından. Pulun yararsızlaşması ilə bağlı Məhəmməd Möhsün «Zübdətül-Təvarix»də özünün şəxsən iştirakçısı olduğu hadisədən bəhs edərək yazır ki, bir neçə nəfərlə birlikdə gizli ərzaq ehtiyatlarını axtarmaq məqsədilə evbəev gəzərək bir nəfər varlı tacirin evinin çardağında 14 dolu kisə taparkən möhkəm sevinibləmiş; lakin kisələrin ağzı açılarkən, orada hər hansı ərzaq məhsulu əvəzinə təzə kəsilmiş abbasilər (pul vahidi - R.D.) aşkar edirlər. Müəllif əlavə edir ki, onlar bu «tapıntıdan» məyus olurlar və heyfslənərək, pullara məhəl belə qoymadan axtarışlarını davam etdirmək məqsədilə evi tərk edirlər (246, s.166).

Haqqında danışılan dövrdə dövlət xəzinəsinin boşalmasını təsdiq edən faktlardan biri də şahın İsfahan qarnizonuna nəzərdə tutulan haqqı verməkdə çətinlik çəkməsi idi. L.Lokhart göstərir ki, «o (şah Hüseyn - R.D.), Hollandiya Şərqi-Hind kompaniyasından böyük miqdarda və ingilis kompaniyasından nisbətən az miqdarda pul götürür və özünün bəzi qiymətli əntiq əşyalarını girov şəklində qoyur. Mühasirənin sonuna yaxın hər bir əsgərə gündəlik 2 əşrəfi... miqdarında pul vəsaiti verilirdi. Lakin mühasirə özünün dəhşətli sonuna yaxınlaşdıqca pul hər hansı dəyərini itirir» (246, s. 168). Əfqan Mahmudun hakimiyyətə yiyələndikdən sonra atdığı ilk addımlardan biri şah xəzinəsini ələ keçirməsi olur. Hərçənd ki, Məhəmməd Möhsün «200 il ərzində toplanmış varidatın» əfqanların əlinə keçməsinə vurğulayır, lakin L.Lokhart bunu şişirdilmiş məlumat adlandıraraq, «Mahmudun əlinə keçən zaman xəzinədə elə də böyük məbləğin olmasının» güman etmədiyini bildirir (246, s. 192). Əlbəttə, nəzərə alınsa ki, yuxarıda göstəriləyi kimi şah Hüseyn İsfahanın mühasirəsi zamanı qoşun əsgərlərinin mizdunu vermək üçün çətinlik çəkirdi, öz xəzinə ehtiyatlarını işlədirdi, L.Lokhartın mülahizəsi inandırıcı görünür.

L.Lokhart göstərir ki, Bağdad hakimi Həsən paşanın, əfqanlar tərəfindən zəbt olunmuş İsfahana əfqan hökmdar Mahmudun vəziyyəti, qüvvələri ilə bağlı məlumat əldə etmək məqsədilə əzəm etdiyi nümayəndəsi Osman ağa burada çətinliklə Cozef Apisalaymiyanla iki dəfə görüşməyə nail olur (belə ki, Əfqan Mahmud elçinin məlumat toplamaq imkanlarını qəsdən azaldırdı - R.D.). Bu

görüşlərdə Osman ağa Cozefdən «İsfahanla bağlı bəzi şeyləri soruşur..., Bəndər-Abbasda nə qədər gömrük haqqı alındığı ilə maraqlanı». Cozefin verdiyi məlumatlar Səfəvi paytaxtı işğal altında olduğu zaman ən iri limanda mövcud vəziyyət barədə təsəvvür yaradır. Belə ki, Cozef Qombrunda (Bəndər-Abbas) «(əvvəllər - R.D.) ildə 15000 tümən gömrük rüsumu əldə olunduğunu, lakin indi bu rəqəmin xeyli azaldığı, limanın bağlandığı və bütün gəmilərin bura gəlmək əvəzinə Bəsrəyə getdikləri» barədə məlumat verir» (246, s. 199). Bu, əfqan istilasından dövründə Səfəvi dövləti iqtisadiyyatının necə dərin tənəzzül dövrünü yaşadığını göstərir.

Əfqan hökmdarı Əsrəfin dövründə ölkədəki iqtisadi vəziyyəti müşahidə etmək imkanı olmuş daha bir şəxs, türk-əfqan sülh müqaviləsini (1727, oktyabr) ratifikasiya etmək üçün İsfahana göndərilmiş türk elçisi Məhəmməd Rəşid olmuşdur. Əsrəf tərəfindən ona təqdim olunmuş hədiyyələrin vaxtilə cah-cəlalı, qüdrətli səltənət olan İranın necə cılızlaşdığına, zövqsüzləşdiyinə dəlalət etdiyini qeyd edən türk elçisi, həmçinin İsfahan küçələrində çox sayda adamların aclıqdan öldüyünü, bəzilərinin isə öldürülmək qorxusundan öz evlərini tərk etmədiklərini sezməmişdi, baxmayaraq ki, camaatın acınacaqlı vəziyyətini gizlətmək üçün səfir və onu müşayiət edən şəxslərə şəhərə çıxmağa icazə verilmirdi (246, s. 294).

Qeyd etmək lazımdır ki, Əsrəfin dövrü il yarımliq hakimiyyəti dövründə əhalinin vəziyyəti çox acınacaqlı idi. Müharibələr, üsyanlarda öldürülmüş, aclıq və xəstəliklərdən ölmüş adamların qadın və uşaqları qul kimi satılır, əmlakları qarət olunurdu. «Müharibələr ucbatından ölkə ərazisi inzibati cəhətdən separat zonalara parçalanmış, yollar ayrı-ayrı oğru, quldur dəstələrinin nəzarəti altına düşmüş və nəticədə ticarət, iqtisadiyyat durğunluğa düşmüşdü» (246, s. 298).

Nadirin Muğan çölündə qurultay keçirdiyi zaman ölkədə iqtisadi vəziyyətin nə dərəcədə acınacaqlı olduğunu belə bir fakt aşkara çıxarır ki, Eçmiədzin katalikosu Nadirin tacqoyma mərasimini (8 mart, 1736) gözləmədən Muğanı 5 marta tərk etməsinin səbəbi kimi «...soyuq olduğunu və çörək qıtlığını» göstərir (245, s. 102).

L. Lokhartın fikrincə, təkcə katalikosun deyil, digər yüksək səviyyəli qonaqlar və vilayət hakimlərinin Nadirin tacqoyma mərasimini gözləmədən çıxıb getmələrinə də səbəb məhz çörək qıtlığı olmuşdu (245, s. 102). Həmin il çörək qıtlığı təkcə Muğanda deyil, Təbriz, Gəncə, İrəvan və digər yerlərdə də hiss olunmuşdu.

Nadirin taxta çıxması münasibətilə zərb olunmuş yeni sikkələr üzərində şair Qəvəmuddinin ərəbcə xronoqramı həkk olunur: «Əl-xeyr fi ma vaqəə» («The best is in what has occurred» -268, s. 72). Bunun mənası belədir: «Xeyir baş verənlərdədir». K. Bosvortun fikrincə, üzərinə İranın ərazi bütövlüyünün bərpası

vəzifəsi düşmüş Nadir yeni pulların kəsilməsini «ölkənin (Səfəvi dövlətinin - R.D.) maliyyə və iqtisadiyyatının tənəzzülü bahasına olsa da etdi» (97, s. 230).

A.Müller isə məsələni bir qədər başqa rəkursdan işıqlandıraraq yazır: «...Nadir ...nəinki döyüş meydanında qəhrəman idi, həm də görkəmli, uzaqgörən ağıla malik şəxs idi; o, İran şahlığında idarəetmənin və iqtisadi vəziyyətin qeyri-qənaətbəxş olduğunu anlayır... İran ticarətini yenidən canlandırmaq üçün ürəkdən çalışırdı...; onun, Abbas (şah I Abbas - R.D.) kimi donanma yaratmaq cəhdi uğursuz olsa da, onun hər şeyi yaxşı başa düşməsindən xəbər verir» (165, s. 414).

2.1.1. İxrac. İran tarixinin Kembric versiyasının müəlliflərinin fikrincə, Səfəvi dövlətinin əsas ixrac məhsulu ipək idi. İpək əsasən Mazandaran, Gilan, Gürcüstan və nisbətən az həcmdə Xorasan və Yəzdə istehsal olunurdu. İpək istehsalı XVI əsrin son rübündə Səfəvi - Türkiyə müharibələri nəticəsində xeyli tənəzzül etmişdisə də, şah I Abbasın səyləri sayəsində istehsal yenidən genişlənməmişdi. 1618-ci ilin məlumatına görə həmin il 125 ton (232000 mans) ipək istehsal olunmuşdu. A.Olearinin 20 il sonra üçün verdiyi məlumata görə, Gilanda 8000 tay, Şirvanda 3000 tay, Xorasanda 3000 tay, Mazandaran və Qarabağda isə birlikdə 2000 tay, bütövlükdə 192 ton ipək istehsal olunmuşdu. J.Şardenin haqqında məlumat verdiyi dövrdə isə istehsal daha da artmış, 270 ton olmuşdu; Y.Streys bir qədər şişirdilmiş məlumat verərək istehsal olunmuş ipəyin miqdarını 30000 tay göstərmişdir (271, s. 478). Məlumat üçün bildirək ki, Səfəvi dövlətinin süqutundan sonra ipək istehsalı 40% aşağı enmişdi. Belə ki, 1740-cı ilin sonunda C.Hanveyin verdiyi məlumata görə istehsal edilmiş ipəyin həcmi cəmi 160 ton olmuşdu.

C.Kerzon özünün «İran və İran məsələsi» əsərində Səfəvi dövlətində XVII-XVIII əsrlərdə ipək ixracının həcmi ilə bağlı məlumatları aşağıdakı sxemdə ümumiləşdirmişdir:

İllər	Müəllif	İran üzrə istehsal	Gilan üzrə istehsal	Mazandaran üzrə istehsal
1637	A.Oleari		8.000 tay	2.000 tay

1670	J.Şarden	22.000 tay	10.000 tay	2.000 tay
------	----------	------------	------------	-----------

1744	C.Hanvey		30.000 batman (hər biri 12 Lbs.)	
------	----------	--	-------------------------------------	--

(219. s. 367)

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə Səfəvi dövlətinin ixrac etdiyi ipək Avropa bazarlarında orta və əla keyfiyyətli hind, italyan ipəklərinin, türk bazarlarında isə Suriya və yunan ipəklərinin rəqabəti ilə qarşılaşırdı.

Gilan ipəyi xüsusi mövqeyə malik idi. V.Bartoldun göstərdiyi kimi, «...Gilanın iqlim xüsusiyyəti onun iqtisadi əhəmiyyətini şərtləndirir..., gilanlıların gələri ipəkçilikdən... formalaşırdı» (93, s. 272). Şərbəssi (sharbassee) və bir qədər ondan ucuz olub, əsasən Şirvanda istehsal olunan ərdəssi (ardasset) ipək növləri əla keyfiyyətli sayılır və Avropaya ixrac olunurdu. Digər ipək növləri - xadkuda pəsənd (khadkuda pasand), karvarı (carvari) və kanarı (canari) bir qədər aşağı keyfiyyətli sayılırdı. «İpək ixracının həcmi siyasi faktorlarla yanaşı, iqlim, hava şəraiti və tut ağaclarının xəstəliyə tutulma faktorlarından da asılı idi. Məsələn, şah I Səfi 1631-ci il müqaviləsində nəzərdə tutulan qədər ipək ixracının tut ağaclarının qeyri-qənaətbəxş vəziyyəti və barama qurdlarının xəstəlik nəticəsində kütləvi məhv olması səbəbindən baş tutmaması ilə əlaqədar şəxsən rica diləmişdi. 1721-ci ildə ingilis rəzidenti Ouen Filipsin verdiyi məlumatda isə göstərilirdi ki, həmin il baş vermiş zəlzələ zamanı xeyli sayda tut ağacı və barama qurdunun məhv olması ucbatından ipəyin qiyməti bahalaşmışdır» (271, s. 479).

İran tarixinin Kembric versiyasında göstərilir ki, Avropa kompaniyaları ipək ixracı sahəsində hər hansı razılaşma -sövdələşmələr əldə etmək məqsədilə bilavasitə sarayla əlaqə yaradır, rəsmilərlə uzunsürən, üzücü danışıqlar aparmaq və ya rüşvət vermək məcburiyyətində qalır, müxtəlif hadisələr -monarxların taxta çıxması, təyinatlar, Növrüz şənlikləri münasibətilə qiymətli hədiyyələr təqdim edirdilər. İpəyin qiyməti tələbatdan asılı olaraq tez-tez dəyişirdi. Belə ki, hollandların, Holşteyn səfirliyinin gəlişi ilə əlaqədar ipəyin qiyməti qalxmışdısa, səfirliyin ölkədən çıxıb getməsindən sonra qiymətlərin qalxması dayanır (271,s. 479).

İxrac prosesində yükdaşımanın qiyməti ilə əlaqədar, yenə də həmin mənbədə göstərilir ki, 1617-ci ildə İsfahandan Bəndər-Abbasadək 550 mil məsafəni dəvələr 45 günə, ulaqlar 40 günə, mullar isə 30 günə qət edirdilər və hər bir heyvan üçün 38 şahı ödənilirdi. 1639-cu ildə isə hər bir yüklənmiş heyvan üçün 25 şahı ödənilirdi. Liman şəhərində yükün gəmiyə yüklənməsi ingilislərə 20 funtsterlinqə, yəni 75 şahıya başa gəlirdi (271, s. 479-480). Qiymətlərin tez-

tez artması ölçüdə, çəkiddə, bir sözlə, vəzndə aldatmalar, gömrük vergiləri, gəmi xərcləri, malların yolda çirklənməsi və s. bu kimi səbəblər üzündən bəzən ipək ticarəti əlverişsiz, xeyirsiz olurdu. Odur ki, məsələn, hollandların Səfəvi ipəyinə olan marağı getdikcə azalırdı.

İxrac məhsulları arasında ipəkdən sonra ikinci yerdə yun dayanırdı. Kirmanda istehsal olunan yüksək keyfiyyətli, habelə az miqdarda Məşhəddə istehsal olunan yun Avropa kompaniyaları tərəfindən Livan vasitəsilə ixrac olunurdu. İngilis Şərqi-Hind kompaniyası ilk dəfə 1659-cu ildə yerli müəssisədən yun almış, 10 il ərzində hər il 10000-12000 mans miqdar olmaqla yun ixrac etmişdi. 1670-ci ildə 150 tay yun ixrac edilmişdi. 1669-1677-ci illər ərzində Londonda Səfəvi dövlətindən gətirilmiş yunun qiyməti 3 dəfə artmışdı. 1693-cü ildə 392 tay, 1697-ci ildə 254, 1698-ci ildə isə 338 tay yun ixrac olunmuşdu. Əfqan işğalı ərəfəsində ingilis fabriklərində 18000 mans yun toplanmışdı (271, s. 480).

Hollandlar da Səfəvi dövlətdən xeyli miqdarda yun ixrac edirdilər. Yun istehsalı 1670-ci ildə yerli toxuculuq sənayesinin inkişafını stimullaşdırırdı. Nəticədə Avropa kompaniyalarının yun təchizatına zərbə dəyirdi. «Bu əmtəənin emalı ilə məşğul olmaqla çörəkpulu qazananların sayının ilbəl artması, nəticə etibarilə, ona gətirib çıxarır ki, 1680-ci illərin ortalarında avropalılar yun emalını məhdudlaşdırırlar» (271, s. 480).

«Formal olaraq, Səfəvi yurisdiksiyasında olan Bəhreynin mirvari sənayesi praktiki olaraq, XVI əsrdə güclü dəniz dövləti olan Portuqaliyanın, XVII əsr ərzində isə Məşqət ərəblərin nəzarəti altında idi. (Odur ki) mirvari ixracından Səfəvi xəzinəsinə çox az gəlir daxil olurdu. Ən yaxşı mirvari hamar, yumru, təmiz... bəyaz olanı sayılırdı.

XVIII əsrin əvvəlində mirvari axtarışı ilə məşğul olmaq məqsədilə sualtı qurğudan - submarindən istifadə edilməsi ideyasının yaranması çox maraqlıdır. Şərqi-Hind kompaniyası Londonda bu ideyanın reallaşdırılmasına yaxınlaşır: mühəndislərin ixtira etdiyi qurğu sınaqdan keçirilir. Bu qurğunun köməyiylə adamlar bir neçə saat... dərinlikdə qala bilirdilər. Onların fərziyyəsinə görə, bu qurğunun köməyiylə Hörmüz yaxınlığında mirvari əldə etmək mümkün olmalı idi.

Fransız tacir və səyyahı Bilin de Kansevils də XVIII əsrin ərəfəsində oxşar ideyanın müəllifi olmuşdu. Belə ki, o, marsellilərin qəzaya uğramış gəmilərinin batmış xəzinələrini çıxarmaq üçün istifadə edilən sualtı qurğudan balıq ovunda...da istifadə etməyi təklif etmişdi. Mirvarilərdən, həmçinin bahalı parçaların dekorativ bəzədilməsində istifadə edilirdi» (271, s. 481).

Hörmüzdən qırmızı oksid və duz da ixrac edilirdi. İxrac məhsulları arasında dərman, dərman bitkiləri, ədviyyələr də vardı.

«Şiraz şərabı qadağalara baxmayaraq, saray dairələrində və ölkədə olan əcnəbilər arasında böyük hörmətə malik idi. Tavernyenin məlumatına görə, 1666-cı ildə istehsal olunmuş şərabın miqdarı 4,125 barrel (çəllək - hər birində 300 pint (1 pint = 0,5681) şərab olmaqla) idi. Bu şərabın 1/4-i Hindistana ixrac olunmuş, daha 1/4-i isə sarayın təchizatı üçün saxlanılmışdı. Ən yaxşı şərab üzümünün yetişməsi üçün şərait, iqlimin ən əlverişli olduğu yerlərdə - Azərbaycanda, Rizaiyyə gölü ətrafında, Qəzvində, Xorasanda, xüsusilə Nişapurda, Gürcüstanda və Ermənistanda, İsfahan, Yəzd və Şirazda istehsal olunurdu» (271, s. 481-482).

Şiraz şərabı avropalıların ən çox sevdiyi şərab idi. Odur ki, onlar XVII əsrin əvvəllərindən başlayaraq, şərab istehsalının artımını stimullaşdırırdılar. Bunun üçün avropalılar ermənilərlə sövdələşmələrdə bulunurdular. Tütün, marena, zəfəran, küncüt kimi müxtəlif texniki bitkilərin becərilməsi, habelə meyvə qurusu istehsalı sahələri əmtəə-pul münasibətlərinə cəlb olunur, istehsal olunan tütünün əsas hissəsi bazara çıxarırdı. Tavernye göstərir ki, tütün ticarətindən şah xəzinəsinə Təbrizdə 20 min, İsfahanda 40 min, Şirazda 12 min түмән gəlir gəlirdi (76a, s. 170). Bu, çox böyük məbləğ idi. Müqayisə üçün deyək ki, şah Süleymanın hakimiyyətinin sonuna yaxın, yəni xarici ticarətin tənəzzül keçirdiyi vaxt Səfəvi dövlətinin İran körfəzi sahillərində üç iri gömrük məntəqəsi birlikdə xəzinəyə 65000 түмән gəlir gətirə bilirdi (133, s. 134-135). P.P.Melqunov İrandan Rusiyaya ixrac olunan mallar arasında aşağıdakıları sadalayır: «...Safyan (zəfəran), ipək materialar (parçalar), xalça və süfrələr, qızıl məmulatları, silah..., təbii məhsullardan cilalanmamış qiymətli daşlar, mirvari və Hindistan malları...» (157, s. 230).

2.1.2. İdxal. Daxili tələbatın ödənilməsi, habelə reeksport üçün əsas idxal məhsulu parça idi. Yun parça əsasən İngiltərədən, az həcmdə Venesiya, Fransa və Hollandiyadan idxal edilirdi. Şərqi-Hind kompaniyasının Bəndər-Abbas vasitəsilə parça, geyim məhsullarının satışını genişləndirmək üçün etdiyi cəhdlərə baxmayaraq, idxal əsas etibarilə Livan vasitəsilə reallaşdırılırdı. Hindistandan müxtəlif növ parçalar yerli tacirlər, Hollandiya Şərqi-Hind kompaniyası və az həcmdə İngilis Şərqi-Hind kompaniyası vasitəsilə idxal edilirdi. Bir müddət hollandların Hindistandan Səfəvi dövlətinə parça idxalına qadağa qoyulur. Səfəvi dövlətinin süqutuna doğru hollandlar yenidən parça və ədviyyat idxalını bərpa edirlər (271, s. 482-483).

Səfəvi dövlətinə Hələbdən sabun, Mosuldan dəmir, Orta Asiyadan lazur, Vandan (Türkiyə) qiymətli balıq növləri və s. gətirilirdi (67, s. 313). Çindən saxsı məmulatlar, dərman otlar, ədviyyat və s. idxal edilirdi (67, s. 242). Hindistandan Səfəvi dövlətinə daha çox sənətkarlıq istehsalı üçün lazım olan metallar, o cümlədən yüksək keyfiyyətli polad (fulad) gətirilirdi. Səfəvi dövlətində bir parça belə polad (2 qılinc hazırlanmasına kifayət edən qədər) 4-5 abbasıya satılırdı (133, s. 88). Əmtəə mübadiləsinə gəlincə, məlumdur ki, Təbriz bazarına Şirvan və Gilan xam ipəyi, Marağa sınıvkası, Xəzər dənizi və Acı çayından balıq; Ərdəbil bazarına isə Talış və Gilandan balıq, müxtəlif tərəvəzlər gətirilirdi. Naxçıvan duzu və Bakı nefti həm Azərbaycan şəhərlərinə və həm də qonşu dövlətlərə daşınırdı (133, s.49). A.Oleariy, Y.Streys göstərirlər ki, Ərdəbildən başqa (burada qadağa qoyulmuşdu) hər yerdə şərab məhsulları satılırdı (67, s. 222-223; 33, s. 245). Zeytun yağı Səfəvi dövləti ərazisində hər yerə ixrac olunurdu. Uzaq və Orta Şərqdən əsasən parça, metal, qiymətli daşlar, ətirli maddələr gətirilirdi. Rusların idxal etdikləri məhsullar arasında bahalı xəzlər, dəri məmulatlar, metallar (qalay, mis) əsas yer tuturdu. «Qərbi Avropadan gətirilən məhsullar arasında ingilis və holland məhudları, Venesiya, alman, isveç və holland istehsalı olan müxtəlif şüşə (güzgü) və dəmir (yaraq, silah, iynə, sancaq və s.) məhsullar üstünlük təşkil edirdi» (133, s. 97).

Mineral sərvətlərə gəlincə, onların ehtiyatlarından istifadəyə ilk ciddi cəhd şah I Abbasın dövründə edilir (220, s. 510). J.Şardenə görə, onun diqqətini bu məsələyə çəkən, mineral suların çağladığı yerlərdə torpağın təkində qiymətli metalların aşkar edilmə faktı olmuşdu (220, s. 511). J.Şarden, həmçinin Şahi-Kuhda Kervan (Kervan), Kirman və Mazandaranda gümüş mədənlərinin, Hirkan, Kürdüstan, Parfiya və Baktriyada dəmir mədənlərinin, Sari və Qəzvin yaxınlığında mis mədənlərinin, Kirman yaxınlığında və Yəzddə qurğuşun mədənlərinin, Mazandaran Çalda (Ərəbistan ərazisi) nafta quyularının, Nişapur və Firuzguhda firuzə mədənlərinin olduğunu bildirir. Müəllif İran poladının «çox əla, kükürlə zəngin, əzəmətli, ... lakin şüşə kimi kövrək» olduğunu bildirir (220, s. 511).

§2. Şəhərlər

Ümumiyyətlə, məlum olduğu kimi, orta əsr şəhərləri 3 qismə bölünürdü: öz inkişafına görə monarxlar və ya iri əyanların iqamətgahları kimi təşəkkül tapmış şəhərlər; bu və ya digər sənət sahəsinin mərkəzi olan şəhərlər; emporiya şəhərlər - böyük karvan yollarının dünyən nöqtələrində yerləşən və ya liman

şəhərlər. Bu mənada, Səfəvi dövləti ərazisində hər üç qismə aid şəhərlər mövcud idi.

L.Lokhart göstərir ki, «böyük, qüdrətli Səfəvi şahları zamanında özünün brilyant dövrünü yaşayarkən İsfahan şəhərinin 650000 əhalisi olmuşdur». Lakin əfqan mühasirəsi vaxtı bu rəqəm kütləvi ölənlər, habelə miqrasiya səbəbindən xeyli azalır. Qısa əfqan istilasından sonra Nadir şah hökuməti Məşhəddə yerləşdirir və İsfahan özünün mərkəzdə yerləşməsinə, məqbul iqliminə və digər üstünlüklərinə baxmayaraq, bir daha İranın paytaxtına çevrilmir» (246, s. 169). L.Lokhart göstərir ki, şahın hər dəfə hər hansı səfərdən öz paytaxtına qayıtması ilə əlaqədar istiqbal - təntənəli qarşılama mərasimi təşkil olunurdu. Monarxın şəhərə daxil olması şərəfinə paytaxt İsfahan başdan-başa işığa qərq edilir - çıraqban təşkil olunurdu. 1721-ci ilin yazında şah Sultan Hüseynin Tehrandakı iqamətgahından İsfahana qayıdışı zamanı şəhərin bütün əhalisi, xarici ölkə nümayəndələri onun təntənəli rəsmi qarşılama mərasimində iştirak edirdilər (246, s. 126). Bu şəhərin paytaxt taleyi sona yetdikdən sonrakı vəziyyəti barədə XIX əsrdə İsfahanda səfərdə olmuş Ceyms Moryer belə yazmışdır: «...Elə fərz etmək olar ki, şəhər (İsfahan - R.D.) Babil kimi Allahın lənətinə gəlmişdir: evlər, bazarlar, məscidlər, saraylar, bütöv küçələr demək olar ki, tam boşalmış, tərk olunmuşdur. Mən dağıntılar arasında bir neçə mil at sürsəm də, bir nəfərlə belə rastlaşmadım, yalnız divar dibində ulayan çaqqal və yuvasına qaçan tülküdən savayı canlı görmədim» (66, s. 134). Lakin xoşbəxtlikdən İsfahanın memarlıq abidələrinə nə şəhərin əfqanlar tərəfindən mühasirəsi zamanı, nə də sonrakı mürəkkəb illər ərzində elə bir xətər toxunmamışdı.

Məlum olduğu kimi, İsfahanın XVII əsrin əvvəllərində paytaxt seçilməsi ilə eyni vaxtda, «Araz kənarında yerləşən Culfanın erməni əhalisi ərazilərini tərk edib, İsfahan yaxınlığında məskunlaşmağa məcbur edilir...» (165, s. 398). A.Müller göstərir ki, İsfahan yaxınlığında yaradılmış Yeni Culfa koloniyasının əhalisi üçün mümkün olan hər bir şey edilirdi ki, ermənilər sənət, ticarət, istehsal məşğuliyyətlərində ruhlansınlar, bununla da kasıblamış ölkənin mənafeyinə xidmət etsinlər. Abbas (I Abbas - R.D.) bu yolla xalqın özünün daxili gücünü (iqtisadi güc nəzərdə tutulur -R.D.) artırmağa cəhd edirdi...» (165, s. 398). H.Haas da öz növbəsində «I Abbasın erməni əhalini İsfahana (əslində Yeni Culfaya - R.D.) köçürməsinə iqtisadi motivi» əsas olduğunu göstərərək yazır ki: «o (I Abbas - R.D.), yeni seçdiyi paytaxtın tərəqqisinə ticarətin genişləndirilməsi yolu ilə nail olmaq istəyirdi» (234, s. 190).

Xorasana gəlincə, «Şiə dünyasının taleyi» adlı fars mənbəsində (biz onun ingiliscəyə tərcüməsindən istifadə etmişik -R.D.) göstəriləyi kimi, «vilayətin (Xorasanın - R.D.) tanınmış şəhərləri - Key Xosrovun sərkərdələrindən biri tərəfindən salınmış Tus və Sasani hökmdarı Şapur tərəfindən əsası qoyulmuş Nişapurdur. İmam Rzanın məqbərəsinin yerləşdiyi məkan olan Məşhəd bu gün bu böyük vilayətin paytaxtıdır» (72, s. 215). «Xorasanın həqiqətən də gözəl məkanları vardır. Qələti-Nadir qalası bunlardan biridir; bu qalanı, şübhəsiz ki, divlər yaratmışlar, belə ki, o, həddindən artıq sıldırım qayalarla əhatələnmiş, yalnız quşun uçub dolana biləcəyi vadidə yerləşir» (72, s. 216).

C.Malkolmun mülahizəsinə görə, Məşhəd şəhərində 60000 ev, 200000-300000 arası əhali vardı (247, s. 218). 1741-ci ilin sentyabrında bu şəhərdə olmuş Corc Tompson (George Thompson) yazırdı: «...Sülh şəraitində bura (Məşhəd - R.D.) böyük ticarət məkanı olub, gündəlik Buxara, Bəlx, Bədəxşan, Qəndəhar və Hindistandan, eyni zamanda İrənin müxtəlif yerlərindən gələn tacir karvanlarını qəbul etməklə məşğul idi. Böyük, yaxşı tikilmiş bazarlar, dükənlər varlı, zəngin tacirlər, müxtəlif millətlərdən olan adamlarla dolu idi. Burada yaxşı təmir olunmuş 90 karvansaray fəaliyyət göstərirdi. Nadir şah buraya İrənin müxtəlif ərazilərindən çox sayda adam göndərirdi ki, bütün bu tədbirlər də şəhərin çiçəklənməsinə səbəb olurdu» (61, s. 356-357). I

A.Volinski öz jurnalında Rəşt şəhəri və Gilan əyalətinin təsvirinə 4 səhifə ayırmışdır. Gilanı A.Volinski belə təsvir edir: «Böyük meşələr və bataqlıqlar içərisindədir, kiçik düzənlər belə yoxdur, ancaq və ancaq bataqlıq, keçilməz meşələr... Demək olar ki, (gilanlılar) dünyadan kənar, heç bir şey vəd etməyən yerlərdə yaşayırlar, ...odur ki, yalnız buğda (düyü) və meyvələrlə qidalanırlar, ət isə az işlədirlər» (32, s. 595, 595 ob).

Rəştdə ipəkçiliyin inkişafından bəhs edərkən A.Volinski yazır: «Burada ipək... həddindən çoxdur, bundan şah xəzinəsinə, başqa gəlirlərdən əlavə, təkcə 900000 rublluq gömrük haqqı daxil olur. Düyü buğdası da burada çox əkilir və bütün İranda bu keyfiyyətdə düyü yoxdur. (Bu düyü) bütün şah evinə kifayət edir» (32, s. 596, 596 ob). Rəştdə kустar ipək toxuculuq sənayesinin inkişafından, «nəfis parçaların» hazırlanmasından bəhs edərkən, Gilan əyalətinin şah xəzinəsinə 300000 (yəqin ki, tümən) gəlir gətirdiyini qeyd edir (32, s. 572 ob). A.Volinski xam ipəyin qiyməti maraqlandırır: burada 1 şah batmanı xam ipəyin qiyməti 10-13 rubl arasında idi (1 şah batmanı 5,939 kq olub, təqribən 14 rus funtuna bərabər idi) (32, s. 572 ob).

Gilanda hava şəraitinin qeyri-məqbul olduğu da A.Volmskinin diqqətini çəkir: «(Gilanda məkan) çox rütubətlidir və dağlar tərəfdən durmadan böyük duman və zülmət sürünüb gəlir, ona görə də burada hava qeyri-sağlam və zərərlidir. Çox nadir hallarda elə il olur ki, (zərərli) yel olmasın... Bu səbəbdən, burada ət çürümüş iy verir və camaat ancaq düyü ilə qidalanı» (32, s. 574 ob).

1717-ci ildə Gilan əyalətində yel ilə yayılmış xora xəstəliyindən 60000-dək yerli əhali məhv olmuşdu (32, s. 572).

C.Hanvey də Gilanın iqliminin buranı zəbt etmiş ruslara xələverici effektindən bəhs edərkən yazır: «Gilanın isti, rütubətli havası xeyirsiz, ziyanlı bəhrələri ilə birlikdə ruslar üçün bu vilayəti cəhənnəmə, ölü məkana çevirirdi; məhz bu səbəbdən imperiatriçə Anna (1730-1740 - R.D.) çox məntiqi surətdə, 1734-cü ildə... rusların bu vilayəti tərک etməsinə razılıq verir» (61, s. 12).

C.Kerzona görə, Gilan əvvəllər də bir çox avropalılar üçün «ölümşəcan məkan» olmuşdu: İngiltərənin Moskva kompaniyasının 5-ci ticarət ekspedisiyası 1568-1574-cü illərdə şimali İranda olarkən 5 nəfər burada xəstəlikdən ölmüş, 2 nəfər isə öldürülmüş, 1627-ci ildə Robert Şirli (Böyük Səfərin (1599-1601) iştirakçısı - R.D.) və Dodmar Kotton həyatlarını məhz burada itirmişdilər (219, s. 387).

J.Şardenin, haqqında sarkazmla «bu diyar xristianlar üçün ən əlverişli məkan olmalıydı, çünki burada onların xoşladığı iki şey - şərab və donuz əti xeyli miqdardadır» (45. 1, s. 8) söylədiyi Xəzəryanı vilayətləri C.Kerzon «İrannın iqlim, xarakteri və maraqlılığı ilə fərqlənən, onun tarixində əlahiddə, xüsusi, müstəqil rol oynamış» məkan kimi dəyərləndirir (219, s. 372). Kerzon, həmçinin Mazandarannın da qeyri-qənaətbəxş iqlimə məlik olmasını göstərərək, şah I Abbasın Mazandarana köçürtdüyü 30000 xristian ailəsinin buranın sərt havasına öyrəşə bilməyib, əziyyət çəkdiyi barədə yazır ki: «havanın sərtliyi onların məram və niyyətlərinin həyata keçməsinə o dərəcədə mane olmuşdu ki, 1630-cu ildə burada ...yalnız 400 xristian ailəsi qalmışdı» (219, s. 373).

Mazandaran vilayətinin təbiəti barədə araşdırdığımız dövrdən bir əsr sonra həmin yerlərdə səfərdə olmuş Ceyms Freyzerin verdiyi məlumatlar da fikrimizcə, maraq kəsb edir: «Əlbəttə, mən bu əyalətlər kimi hərbi cəhətdən bu qədər möhkəm, eyni zamanda qeyri-qənaətbəxş məkan heç vaxt görməmişdim və heç təəvvürümə də gətirə bilməzdim. Şah Abbas (I Abbas 1587-1629 - R.D.) dövründə salınmış Körpü (Causeway) yolu istisna olmaqla, «yol» məfhumuna uyğun gələn yollar yox idi; bu yol da o qədər itib-batıb görünməz olmuşdu ki, onu aramaq üçün bələdçi lazım idi. Əgər bələdçi tapılsa idi belə, çoxlu sayda

dağıntılar və çuxurlar, onu hər tərəfdən əhatə edən hər növ gözlənilməz tələ və sürprizlər üçün münasib keçilməz cəngəlliklər səbəbindən hərbi məqsədlər üçün yararlı idi. Torpaq sahələri əkilmişdi, əvəzində meşə ağacları və tikanlar məskən salmışdı ki, bunların da arasında göyəm kolları özünün dəbdəbəsi... ilə seçilirdi. Yerli əhali bu tikanlıqları «Pəhləvanha Mazandarani» (Mazandaran pəhləvanları - R.D.) adlandırır...» (55, s.468).

C.Kerzon «şimalda Rusiyanın Transqafqaz dominionları ilə həmsərhəd, paytaxtı Rusiya sərhəddindən 100 mildən də az məsafədə yerləşən, qərbdə İrən... kəskin, qəliz münasibətlərdə bulunduğu... Türkiyə əraziləri ilə hədudlanan» Azərbaycanı «Xorasan istisna olmaqla, İrənın ən tez-tez xarici təcavüzə məruz qalan vilayəti» kimi səciyyələndirir (219, s. 514). «Tərkibində olan insan elementləri onu imperiyanın bütün digər hissələrindən fərqləndirir... Burada cəmərd kürdlərlə yan-yanə, qədim xristian icmalarına (alban-R.D.) aid olan çox sayda əhali məskunlaşmışdır...» yazan C.Kerzon Azərbaycanın, məhz sonuncu arqumentə görə «Avropanın diqqətini özünə cəlb etdiyi və missioner fəaliyyətin ocağı olduğunu» göstərir (219, s. 514). Ümumiyyətlə, C.Kerzon Azərbaycanla bağlı əsaslı, uzaqgörən və maraqlı fikirlərin müəllifidir. Belə ki, o yazır: «...Azərbaycanın heç bir siyasi problemi Rusiya və Türkiyənin ayrı-ayrılıqda və ya hər hansı mümkün ittifaqda fəal müdaxiləsi olmadan yaranmır» (219, s. 514). Və ya başqa məqamda o göstərir ki, «burada (Azərbaycanda - R.D.), həmçinin erməni məsələsi, hər yerdə həmişə hazır olan (ubiquitous) ermənilər və onların qarşısalınmaz, cəzasız iddiaları mövcuddur» (219, s. 515). Xatırladaq ki, bu fikir 1892-ci ilin nəşrində öz əksini tapıb.

C.Kerzonun mülahizəsinə görə, «Azərbaycan» sözünün mənası od qoruyucu («azer» - od, «baycan» - qoruyucu (keeper) deməkdir ki, bu da qədim zamanlarda bu yerlərdə atəşpərəstlərin yayılması ilə izah olunur (219, s. 517). Azərbaycana olan rəğbətini gizlətməyən C.Kerzona görə, «bütün İrən əhalisinin ən qətiyyətli və döyüşkən elementlərini yetirmiş, Təbriz kimi ticarət mərkəzi olan, zəngin resurslarına görə Şimali İrənın taxıl anbarı adlandırılan bu məkana (Azərbaycana - R.D.) ədalət naminə qayğısız yanaşmaq və ya baxımsız qoymaq yaramaz» (219, s. 515).

Təbrizin maraqlı hadisələrlə zəngin tarixinin olduğunu vurğulayan C.Kerzon onun «sərhəddə yaxın ərazidə yerləşdiyindən işğalçı orduların ilk şikarı olması, ərəblər, səlcuqlar, osmanlılar, farslar və ruslar tərəfindən ələ keçirilməsini», habelə tez-tez baş verən dağıdıcı zəlzələlərdən əziyyət çəkməsini göstərir (219, s. 518). Belə ki, Təbrizdə 1721-ci ildə baş vermiş güclü zəlzələ zamanı 80000 adam

məhv olmuş, şəhərin divarları, demək olar ki, təmamilə dağılmışdı (62, p. 186). Bu səbəbdən 1723-25-ci illərdə türklərin Təbrizə hücumları zamanı, şəhərin müdafiəçiləri böyük çətinliklə üzləşirlər.

Təbrizin böyük ticarət əhəmiyyəti və varlılığı haqqında Tavernye yazırdı ki, burada «Asiyanın heç bir başqa hissəsində olmayan qədər pullar hərəkət (dövriyyə - R.D.) edir» (219, s. 520).

1671-ci ildə J.Şarden Təbriz haqqında yazırdı: «Bu, həqiqətən çox böyük və əlahiddə şəhərdir; həm səviyyəsinə, böyüklüyünə, varlığına, ticarət dövriyyəsinə və həm də əhalisinin sayına görə İranda ikinci (paytaxt İsfahandan sonra - R.D.) şəhərdir». Təbrizin bər-bəzəkli deyil, praktik, sadə stilli şəhər olmasına işarə edən J.Şarden göstərir ki, «burada 15000 ev və 15000 dükən vardır. Mən Təbrizdə çox sayda saray və dəbdəbəli evlər görmədim. Lakin burada, Asiyanın hər yerində olduğu kimi, böyük bazarlar (yarmarka) vardı. Bu bazarlar genişliyi, böyüklüyü, gözəlliyi..., tağları, bütün gün uzununu burada olan adamların sayı, saysız-hesabsız dükənləri, içərisində olan malların çeşidi ilə adamı heyran edir»... Təbrizdə 250 məscid, 300 karvansaray və 550000 əhali vardır»(219, s. 520).

Ümumiyyətlə, təkcə Azərbaycanda deyil, həmçinin bütün Yaxın Şərqdəki şəhərlər arasında həm zənginliyi, həm də ticarətinə görə istisna təşkil edən Təbriz özünün coğrafi və strateji mövqeyi sayəsində «şərq və qərb arasında yeganə rahat yol» kimi səciyyələndirilirdi. Ərazisindən keçən böyük iqtisadi əhəmiyyətə malik karvan yolları onun orta əsrlərdə inkişafında mühüm rol oynamışdır.

«1721 -ci il martın 26-da baş verən zəlzələ nəticəsində Təbrizdə 100000-ə yaxın adam həlak olduğunu» qeyd edən C. Hanvey (61, c. 2, s. 114) böyüklüyü etibarilə Təbrizi «ikinci şəhər və cənub-qərbi Azərbaycanın paytaxtı» kimi səciyyələndirir (61, c. 2, s. 114).

1717-ci ildə Təbrizdə olmuş rus səfiri A.P.Volnskinin yazdığına görə, şəhərdə 36000-ə yaxın daş və palçıqdan tikilmiş ev mövcud olmuşdur (206, s. 17).

M.Heydərov da göstərir ki, «XVII əsrin sonunda Təbrizin əhalisi 250 min olmuş, lakin XVIII əsrin əvvəlində xeyli azalmışdı. Böyüklüyünə görə Azərbaycanın ikinci şəhəri olan Ərdəbildə XVII əsrdə təqribən 50-60 min, Naxçıvan, Mərənd, Şəki, Urmiya, Tasuc və digər orta şəhərlərin hər birində 10-15 min əhali yaşayırdı» (133, s. 15).

Britanika ensiklopediyasında Bakı ilə əlaqədar göstərilir: «...kor üçbucaq formasında qeyri-məhsuldar təpə üzərində salınmışdır, Böyük

Pyotrun hakimiyyəti zamanı (rus işğalı zamanı XVIII əsrin I rübündə - R.D.) inşa edilmiş 2 qat divar və xəndəklə müdafiə olunur...» (53.1, s. 258). |

Bir çox orta əsr səyyahları karvan yollarının üstündə yerləşən, gözəl təbii limana malik Bakının «yüksək keyfiyyətli ağ və qara neft, eləcə də duz və zəfəranla zəngin olduğunu» göstərirlər (47, s. 50; 46, s. 379-383). «Bakıda ləzgi, Buxara və hind (multani) karvansarayları var idi... Bakının XVIII əsrə aid planlarında ötən əsrlərdən mövcud olan 8 karvansaray, habelə bir neçə dağılmış və ya su altında qalmış karvansaray qeyd olunmuşdur» (133, s. 24).

XVIII əsrin əvvəllərində Bakıda olmuş fransız missionerləri şəhərin sərvətləri barədə belə yazırlar: «Onun (Bakının) ətrafı yumşaq torpaqdan ibarətdir və zəfəranla çox zəngindir, lakin onun əsas neməti faydalı qazıntılardan ibarətdir. Quyulardan... o qədər çox mənfəətli neft çıxarırlar ki, şahın (bu sahədə) ildə aldığı gəlir 12000 tükənə... bərabərdir» (112, s. 35).

Qabaqcıl Qərbi Avropa ölkələrindən gəlmiş səyyahların Bakı nefti haqqında söylədiklərindən belə bir qənaətə gəlmək olur ki, Azərbaycanda hələ XVIII əsrin əvvəllərində yerli əhalinin nefti ayırıb, ondan kerosin aldığı halda, bəzi Avropa ölkələrində neft haqqında mükəmməl təsəvvür belə yox idi.

Şah Sultan Hüseynin 1711-ci ildə verdiyi fərmandan məlum olur ki, Bakının neft və duz mədənləri icarəyə verilməmiş (112, s. 36). Korneli de Brünün XVIII əsrin əvvəllərində Bakı haqqında yazdıqları xüsusi əhəmiyyətə malikdir: «Bakı şəhəri İranın qərb hissəsində (şimal-şərqində - R.D.) Şirvan diyarında, Xəzər dənizi sahilində yerləşir və hələ də onun qədim divarları qorunub saxlanılmışdır. Burada dünyada ən yaxşı sayılan qoz yağı (nut oyl) istehsal olunur: həm qəhvəyi, həm də acı... Məni əmin etdilər ki, şəhərdən iki və ya üç (leaguls) aralı, torpaq dayanmadan yanır, çünki tərkibi neft duzları ilə zəngindir...» (47, c. 1, s. 150).

Əsərinin II cildində K.Brü in Bakı hakimləri və şəhərin müdafiəsi haqqında bunları yazır: «Bu vilayətin (Şirvan - R.D.) hakimləri qısa zaman ərzində varlanmaq imkanını heç vəchlə fətvə vermirlər. Bu da onların (rus) dominantlığı dövründə çar həzrətlərinə xeyli rəğbətli münasibətdə olmalarını əsaslandırır. Müəyyən dövr ərzində hər hansı hakimiyyət subyektinə çevrilməsi (zəbt olunması - R.D.) şəhər üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi, belə ki, hər dəfə fəth olunarkən, onun müdafiəsi möhkəmləndirilir, yeni qalalar tikilirdi» (47, c. II, p. 163).

Dərbəndlə bağlı Britanika ensiklopediyasında belə göstərilir: «Dərbənd - ... farsca adı, çox güman ki, V əsrin sonu, VI əsrin əvvəllərində, Sasanilər sülaləsindən olan Qubad tərəfindən bərpa edildikdən sonra işlədilməyə başlayıb... 1722-ci ildə səbatsız İranla (burada Səfəvi dövləti - R.D.) müqayisədə

üstünlüyə malik olan Böyük Pyotr, şəhəri zəbt etdi, orada öz qamizonunu yerləşdirdi, şəhərin idarəetməsini İmamqulu bəyə etibar etdi; 1733-cü ildə iranlı Nadirşah (burada İran coğrafi məkan adı kimi işlədilir; Nadir isə, məlum olduğu kimi, mənşəcə türk idi - R.D.) şəhəri yenidən qaytardı» (53. 2., s. 105)

A.Volmski missiyasının üzvü, şotland mənşəli həkim 1715-1722-ci illər arasında iki dəfə Şamaxıda olmuş Con Bell gündəliklərində şəhəri belə təsvir edir: «Şamaxı tərənin yamacında yerləşib, yamacın bir tərəfi cənuba doğru elə əyilib ki, üzüyuxarı qalxdıqca amfiteatr təəssüratı yaranır. Məkan böyükdür, lakin şəhər çox kiçik tikilib; yalnız məmləkət hakiminin, iqtidar sahiblərinin və bir neçə varlı tacirlərin evləri istisna təşkil edir. Küçələr ensiz və əyridir... burada hava digər Xəzəryanı bölgələrdəkindən daha təmizdir» (42, c I. s. 56).

Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən biri sayılan Şamaxı Qərbdən Şərqə gedən karvan ticarət yollarının düyün nöqtəsində yerləşirdi. Əlbəttə ki, bu şəhərin belə bir mövqe tutmasında yüksək keyfiyyətli Şirvan ipəyi mühüm rol oynayırdı. Con Bell bununla bağlı yazır: «Bu şəhərdə xüsusilə xam ipəklə böyük ticarət aparılır. Ətraf bölgələrdən toplanan xam ipək ingilislərin və hollandların İsfahanda təsis etdikləri şirkətlər tərəfindən alınır və böyük qismi Hələbə göndərilir» (J.Bell, p. 60, s. 60).

Fransız missionerləri beynəlxalq ticarətdə mühüm yeri olan Şamaxını «böyük ticarət şəhəri, Moskvadan və İrandan (burada Səfəvi dövlətinin cənubundan - R.D.) gətirilən malların saxlandığı yer..., Rusiyadan və Polşadan İrana keçid yolu...» kimi səciyyələndirir və burada bir çox xarici ölkələrdən gəlmiş tacirlərə təsadüf etmələrindən bəhs edirlər: «Bu şəhər Rusiyada (Moskoviyada), İsveçrədə və Hollandiyada ticarət edənlərin görüş yeridir. Məhz buna görə də bura həmişə gəlib-gedən əcnəbilərlə dolu olur» (113, s. 38). M.Heydərov da göstərir ki, «Şamaxının əsas rolu onun Volqa-Xəzər ticarət yolu üzrə Avropa-Asiya, o cümlədən Rusiya-Azərbaycan, Rusiya-İran və Rusiya-Hindistan ticarəti üçün birja və anbar yeri kimi xidmət göstərməsində idi» (133, s. 59). Volqaboyu axın üzrə aşağı üzən gəmilər Dərbənd və ya Niyazabadda boşaldılır, buradan karvanlar Şabran və Lahıcdan keçən qısa yolla Şamaxıya gəlirdilər (67, s. 201-208).

Araşdırdığımız dövr ərzində Şamaxıya bir sıra fəlakətlər (qarət, talanlar, zəlzələ, od vurulma və s.) üz verməsəydi, yəqin ki, şəhərin ticarət sahəsindəki rolu daha da artardı. Britanika ensiklopediyasında Şamaxı ilə bağlı çox sayda təhriflərlə göstərilir ki: «Şirvanın paytaxtı Şamaxı 1712-ci ildə ləzgilər tərəfindən qarət olunmuşdur; 8 il sonra şəhər və bütün əyalət Alaud-Daulax (yəqin Davud

bəy - R.D.) adlı bir dağistanlı tərəfindən viran qoyulur, bu şəxs bir qədər sonra İran (əslində Türkiyə - R.D.) tərəfindən Şirvan xanı kimi tanınmışdır. 1724-cü ildə xanlıq Türkiyə tərəfindən tutulmuş və 10 il sonra iranlı Nadirşah Şirvanı dəhşətli talandan sonra yenidən (Səfəvi dövlətinə - R.D.) qaytarmışdır...» (53.3, s. 794). Məlum olduğu kimi, Şamaxı yerlə-yeksan edildikdən sonra onun əhalisi Ağsu ərazisində salınmış Yeni Şamaxıya köçürülür. «Beləliklə, Azərbaycanın ən qədim, zəngin və tanınmış şəhərlərindən biri olan Şamaxı şəhəri 1734-cü ildən etibarən müvəqqəti də olsa, bir ticarət mərkəzi kimi öz əhəmiyyətini itirdi. Bu vəzifə həmin vaxtdan etibarən Yeni Şamaxının öhdəsinə düşdü (112, s. 36-37).

L.Lokhartın mülahizəsinə görə, Nadir Gəncənin mühasirəsi ilə məşğul ikən, turbulent Cəfər və Tala ləzgilərini nəzarətdə saxlamaq üçün qüvvə göndərdiyi zaman Şamaxının dağıdılması və 15 mil cənubi-qərbdə yerləşən Ağsuya köçürülməsi barədə əmr verir (245, s. 87). Ağsuda Şamaxı camaatı üçün yeni binaların tikintisi, yeni şəhərin salınması üçün Nadir müharibədə əsir alınmış osmanlı türklərini buraya işçi qüvvəsi qismində göndərir. Tikinti işləri başa çatdıqdan və köçürülmə tamamlandıqdan sonra Ağsu adı Yeni Şamaxı ilə əvəzlənir, «Farsnamə» əsərində Yeni Şamaxının, həmçinin Cəliliyyəbad adı ilə tanındığı barədə məlumat verilir (43, s. 177).

«Tarixi-Nadiri»də şəhərin köçürülməsi üçün Nadirin arqumentinin Şamaxının hücumları üçün açıq olması, yəni yerləşdiyi məkanın müdafiə nöqtəyindən qeyri-qənaətbəxş olmasından ibarət olduğu vurğulanır (70, s. 154). C.Hanveyin fikrincə isə Nadirin şəhəri yerlə-yeksan etməsi və əhalisinin böyük əksəriyyətini qətlə yetirməsinə səbəb şamaxılıların 1721-ci ildə «şəhəri ləzgilərə asanlıqla güzəştə getmələri» olur (61, c 4, s. 115).

Şamaxıda əcnəbilərin ticarəti haqqında maraqlı məlumatlara XVII əsrin 80-90-cı illərində bu şəhərdə yaşamış yezuit missionerlərin məktublarında rast gəlinir. Onlardan birində deyilir: «Şamaxı böyük ticarət şəhəri olub, Moskoviya (Rusiya - R.D.) və Porta (Türkiyə - R.D.) üçün anbardır. Moskovitlərin burada öz karvansarayları və dükanları vardır ki, öz ölkələrinin qalay, mis, emal olunmuş dəri, xəz və digər ticarət məhsullarını bura gətirirlər. İranlılar, hindlilər burada ipək və pambıq, qızıl və gümüşü parçalar, habelə çox sayda xəm ipək tayaları satırlar. Tatarlar at və qul gətirirlər» (133, s. 85).

Gəncə Azərbaycanın ən yaraşlıq və böyük şəhərlərindən biri idi. 1703-cü ildə Gəncədə olmuş Korneliy de Bruin yazır ki, bu şəhərdə «əksəriyyəti ikimərtəbədən ibarət olan çoxlu daş ev, yaraşlıq geniş küçələr, gözəl bazarlar, böyük karvansaraylar və bəylərbəyinin geniş sarayı vardır, şəhərin içindən gözəl çay axır,

Gəncədə çoxlu bağ, yaxşı şərab, həddən artıq meyvə növləri mövcuddur; ağacları əsasən akasiya, sərvi və şam ağaclarından ibarətdir (16, s. 23).

F.Əliyev, fransız yezuit Avriil Filipə istinadən yazır ki, «Gəncənin tutduğu mövqə ticarət sahəsində çox əlverişli olduğu üçün orada hər zaman müxtəlif ölkələrdən gələn çoxlu əcnəbiyə təsadüf etmək olurdu» (112, s. 41-42).

Gəncə şəhəri özünün zəngin bazarı sayəsində beynəlxalq ticarətdə şöhrət qazanmışdı. Belə ki, Gəncə bazarında təkcə yerli sənətkarların hazırladıqları mallar (Gəncə ipəyi, pambıq parçalar, metal sənətkarlıq məmulatları və s.) deyil, eyni zamanda qonşu vilayətlərdən, Rusiyadan, bir çox Şərqi və Qərbi Avropa ölkələrindən gətirilmiş mallar da satılırdı. M.Heydərov yazır ki, «XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəlində Səfəvi - Osmanlı müharibələri Gəncənin iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərmiş, onun inkişafını bir neçə onilliyə dondurmuş, I Abbasın zamanında şəhərin yerləşmə məkanının dəyişdirilməsinə (1616) səbəb olmuşdu. Buna baxmayaraq, XVII-XVIII əsrlərin hüduudlarında Gəncə Azərbaycanın şimal vilayətlərinin iri ticarət-sənətkarlıq mərkəzinə çevrilərək, hətta Şamaxını belə ötür» (133, s. 15).

Xəzər sahillərinin tədqiqi ilə məşğul olan ekspedisiyanın üzvü Fyodor İvanoviç Soymonovun xatirələrində region barədə maraqlı məlumatlar vardır. Məsələn, F. İ. Soymonov öz xatirələrində Dərbəndin paraleloqram formasında olması, qala divarlarının hər iki tərəfi boyunca başdaşlarla zəngin, qədim: qəbristanlıqların uzandığını qeyd edir (134, s. 22).

Kürdən Ənzəliyədək sahilboyunu F.İ.Soymonov «hündür dağlarla əhatələnmiş, yaşıllıqlara qarq olmuş, daş evlərinin damları qırmızı kirəmitlə örtülmüş gözəl mənzərəli ərazi» kimi təsvir edir (134, s. 25). Gilanı isə F. İ.Soymonov «Xəzər dənizinin sahilində yerləşdiyi məkan, əhalisinin çoxluğu, xüsusilə də ipək emalı zavodları və ticarəti ilə bütün İranda ən yaxşı məkan» kimi xarakterizə edir (yenə orada). Şiraz şəhərinə əfqan işğalları zamanı xeyli ziyan dəymişdi. L.Lokhart göstərir ki, «xüsusilə əfqanlarla son döyüşlər zamanı (Əşrəfin Mürçaxurda məğlubiyyətindən sonra) şəhərin böyük hissəsi, bağ-bağçalar, demək olar ki, tamamilə sıradan çıxmışdı... Məhəmməd Əli xan... o zaman Farsın hakimi idi. O, bağların yenidən salınması üçün fəal addımlar atır; onun sərəncamı ilə minlərlə ağac əkilir (o cümlədən, çox sayda püstə ağacları - R.D.)» (245, s. 46).

Nadir əfqanlar üzərində qələbədən sonra Şirazda qaldığı müddət ərzində şəhərin bərpa olunması barədə əmr verir. L.Lokhart yazır: «O, Şah Çıraq (Shah Chiragh) məscidinin bərpası üçün 1500 tükən (3500 funt-sterlinq) vəsait ayırır,

bundan əlavə məscidə qızıl şamdanlar və xeyli miqdar qızıl kütləsi töhfə edir» (245, s. 46). Bu barədə Mirzə Məhəmməd Şirazi özünün «Ruznamə»sində məlumat verir.

Ümumiyyətlə, şah Sultan Hüseyn binaların tikintisində böyük marağ göstərirdi. XVIII əsrin əvvəllərindən Fərəhabadda nəhəng saray və bağ kompleksinin tikintisində başlanılır. Fərəhabad Yeni Culfanın cənubi-qərbində yerləşirdi. L.Lokhart göstərir ki, nəzərdə tutulduğuna görə, bu saray kompleksi «İrənin Versalına» çevrilməliydi (246, s. 48). Şah vaxtının əsas hissəsini sevimli iqamətgahı olan Fərəhabadda keçirirdi. O, bu yeri o qədər bəyəndi ki, hətta rəsmi paytaxtı bura köçürmək və onu «Şəhri-nau», yəni yeni şəhər adlandırmaq barədə düşünürdü. L.Lokhart Məhəmməd Möhsünə istinadən şahın Fərəhabadı genişləndirmək və gözəlləşdirməklə bağlı fəvqəladə dərəcədə çalışdığını vurğulayır (246, s. 126).

Şah Hüseyn, həmçinin bir sıra yeni məscid binalarının inşa edilməsini, bəzi köhnələrinin isə təmir və bərpasını təmin etmişdi. Onun hakimiyyəti illərində tikilmiş ən gözəl tikili isə, sözsüz ki, öz mərhum anasının şəərəfinə inşa etdirdiyi Mədrəseyi-Madəri-şahdır. Xoşbəxtlikdən bu tikili Çahari-Bağda hələ də durmaqdadır.

V. Bartoldun fikrincə, «Hind okeanı sahillərinə nisbətən, İrə körfəzinin Hörmüz boğazı da daxil olmaqla sahilləri İrənin həyatında daha çox əhəmiyyətə malik olmuşdur. Burada Hindistan və Çinlə dəniz ticarəti baxımından müəyyən əhəmiyyət daşıyan bir neçə liman mövcud idi və müxtəlif səbəblər üzündən birincilik, gah bu, gah da digər liman şəhərə keçirdi... Bəndər-Abbas XVII əsrdə, Buşir isə XVIII əsrdə bərqərar olmuşdur. XVI əsrin əvvəllərindən 1622-ci ilədək ticarət mərkəzi portuqalların əlində olan Hürmüz adası idi... Rus səyahətçisi Tumanşkiyə görə, burada portuqallar tərəfindən inşa edilmiş qala Daranın (Əhəməni hökmdarı - R.D.) Persepolisdəki sarayından sonra İrənin ən möhtəşəm, qədim abidələrindən biridir» (93, s. 267).

M.Heydərov göstərir ki, «XVII - XVIII əsrlərin hüdudlarında şəhər əhalisinin ümumi sayının intensiv şəkildə azalması prosesi istehsalçıların sayının da eyni dərəcədə azalması ilə müşayiət olunurdu. Azərbaycanın vacib ticarət-sənətkarlıq mərkəzlərinin əhalisi neçə dəfə azalmışdısa, tacir-sənətkar əhali də həmin nisbətdə məhdudlaşmalı idi. Əvvəlki şəhərlərin bir çoxu özlərinin ticarət-sənətkarlıq mərkəzləri kimi əhəmiyyətlərini itirərək, tamamilə aqrarlaşmaya məruz qalmışdılar: onların arasında Ərəş, Şabran, Miyanə, Mahmudabad və başqaları var» (133, s. 124).

Sənətkarların əksəriyyəti xarici ticarətlə əlaqədar olduqlarından, ticarətin məğistral yollarının yerdəyişməsi, dəniz ticarət yollarının inkişafı ilə əlaqədar

karvan ticarətinin zəifləməsi, sənətkar məhsullarına xarici bazarlarda tələbatın azalması nəticə etibarilə, əhəlinin sənətkarlıq, ticarətlə məşğul olan hissəsinin maddi vəziyyətinin xeyli pisləşməsinə gətirib çıxarır. Bir çox sənətkar və tacirlərə şəhərlərdə öz işi ilə məşğul olmaqda davam etmək mümkünsüz olduğundan, onlar şəhərləri tərk etməyə başlayırlar. Nəticədə XVII əsrin sonu- XVIII əsrin əvvəllərində şəhərlərin əhalisi bir neçə dəfə azalır.

Təəssüflər olsun ki, «feodalizmin son dövründə şəhərlər... feodal münasibətlərinin dağılmasına, kapitalist münasibətlərinin yaranıb, inkişaf etməsinə şərait yaratmalı» olduğu halda, Şərqi dövlətlərində və o cümlədən Səfəvi dövlətində bu baş vermədi. Odur ki, «son feodalizm dövründə Asiya şəhəri (o cümlədən, Səfəvi imperiyasının şəhərləri - R.D.) öz inkişafına görə Qərbi Avropa şəhərindən geri qalırdı» (125, s. 10)

Nəticə etibarilə, Səfəvi dövlətində ölkənin iqtisadi qüdrətinin istənilən səviyyəsi təmin olunmadı ki, bu da imperiyanın süqutunu şərtləndirən cəhətlərdən oldu.

III FƏSİL

SİYASİ VƏ SOSIAL HƏYAT

§1. Siyasi vəziyyət

Səfəvi dövlətinin XVII əsrin sonu—XVIII əsrin əvvəllərində siyasi vəziyyətinin təhlilinə keçməmişdən əvvəl, şah I Abbasın ölümündən sonra siyasi səhnədə baş verənlərə nəzər salmağa ehtiyac var. Belə ki, artıq yuxarıda göstəriləyi kimi: «Müasir Azərbaycan tarixşünaslığında indiyədək...I Abbasdan sonrakı Səfəvilərin...hakimiyyəti dövrünə ... dair monoqrafik tədqiqat ...» o cümlədən «XVII əsrin II yarısının siyasi tarixinə dair araşdırma mövcud deyil» (99, s. 8, 246, qeyd 160). Lakin yenə də yuxarıda qeyd olunduğu kimi, ingilisdilli tarixşünaslıq nümunələrində Səfəvi dövlətinin siyasi tarixinə dair xeyli faktiki material və subyektiv mülahizələr mövcuddur ki, bu da həmin tarixşünaslıq nümayəndələrinin, ümumən, siyasi problemlərə daha çox önəm vermələrindən irəli gəlir. Bir sözlə, bu bölümün işlənilməsi zamanı faktik material kasadlığından şikayətlənmək düzgün olmazdı. Lakin bu bölümə dair ən zəngin məlumatlara L.Lokhartın araşdırmalarında rast gəlinəyi qeyd olunmalıdır ki, bu da Kembriç professorunun tədqiq etdiyi dövrün araşdırdığımız dövrün xronoloji çərçivələri ilə üst-üstə düşməsi ilə şərtlənir.

Zənnimizcə, tədqiqat prosesində iqtibaslardan geniş istifadə olunması, yuxarıda qeyd olunan boşluğu aradan qaldırmaq məramına xidmət etdiyindən, habelə araşdırmamızın tarixşünaslıq bazasında aparılması mövqeyindən başa düşüləndir.

Beləliklə, L.Lokhart göstərir ki: «Şah Abbas 1629-cu ilin yanvarında son dəfə gözlərini yumanda, onun iki oğlu artıq vəfat etmişdi, üçüncü oğlu isə kor olduğundan hakimiyyət üçün yararsızlığı səbəbindən, seçim Səfi Mirzənin oğlu Sam Mirzənin üzərində dayanır. 18 yaşlı bu şahzadə hərəmxanadan gətirilərək boş qalmış taxtda əyləşdirilir, bir qədər sonra atasının adını götürür - I Səfi. Şah Səfi (1629-1642) tezliklə özünün görkəmli dövlət xadimi olan babasının layiqli varisi olmadığını aşkarasına nümayiş etdirir. Çox keçmədən o, son Səfəvi hökmdarlarının hamısının mübtəla olduğu bəlanın - hərəmxananın qeyri-məqbul həyat tərzinin qurbanına çevrilir. Şahın dövlət işlərinə marağının getdikcə azaldığı bir şəraitdə ixtiyar, nəzarət nazirlərinin əllərində cəm olmağa başlayır» (246. s. 26-27).

L.Lokhartın fikrincə, Şah Səfi «çox qəddar, zalım və qaniçən hökmdar olmuşdur» (246, s. 27). O, öz hakimiyyəti illərində bir sıra görkəmli hərbi xadimləri fiziki cəhətdən məhv etmişdi. Hərçənd ki, A.Bakıxanov Şah Səfini «cəsarətli və türklərə qarşı müharibədə ağıl-dərrakəsi ilə seçilən» şəxs kimi səciyyələndirir. (2.1, s. 121) Rus tarixşünaslığında da göstərilir ki: «...I Abbasın ən bacarıqlı silahdaşlarını özündən uzaqlaşdıran I Səfi adı bir şübhəyə görə onlardan ən qabiliyyətli, Hörmüzün fətəhi İmamqulu xanı edam etdirir». (123, s. 297-298). Bacarıqlı və təcrübəli hərbiçilərin aradan götürülməsi səbəbindəndir ki, Türkiyə ilə müharibə qızıqanda gərgin, böhranlı vəziyyət yaranır, 1638-ci ildə Bağdad itirilir, bundan bir il əvvəl isə moğol imperatoru Qəndəhəri tutur. 1639-cu ildə bağlanmış Zuhab sülhü Türkiyə ilə uzun çəkən müharibələr silsiləsinə son qoyur. Yaranmış sülh şəraitində Şah Səfi özünün baş vəziri Sarı Tağının təkidli «təkliflərinin» təzyiqlə altında mülk torpaqlarını tədricən xəssəyə çevirməyə başlayır. Uzunmüddətli sülh şəraiti, öz növbəsində, Səfəvi ordusunun keyfiyyət cəhətdən mənfi dəyişikliyə uğramasına, mənəvi və nizam-intizam cəhətdən aşınmaya məruz qalmasına səbəb olur.

1642-ci ildə həddindən artıq şərab qəbul etmək ucubatından vəfat edən Səfinin yerinə onun 10 yaşlı oğlu Abbas taxta çıxır. II Abbasın (1642-1666) belə erkən yaşında hərəmxana təlim-tərbiyəsindən aralanıb şahlıq taxtına yiyələnməsi çox mütərəqqi təsirə malik olur. Rus tarixşünaslığında isə II Abbasın «saray intriqanlarının iradəsi ilə idarə olunduğu» fikri vurğulanır. (123, s. 298) 1648-ci ildə Şah II Abbas Qəndəhəri moğollardan geri almağa nail olur. Sonralar o, ordunun əvvəlki döyüş qabiliyyətini bərpa etməyə cəhdlər etsə də, ölümü, başladığı işi yarımçıq qoyur. L.Lokhart göstərir ki, «təbiətən qəddar şəxs olan II Abbas, ümumilikdə, ölkəni ağılla və ədalətlə idarə edirdi. Atası və gələcək xələfləri kimi o da tufeyli həyat tərzinə meyl göstərsə də, hakimiyyət buxovlarını əlindən buraxmırdı» (246, s. 28). A. Bakıxanov da «ədalətlik, ciddilik və poeziyaya məhəbbət» II Abbasın səciyyəvi cəhətləri olduğunu qeyd edir (2.1, s. 121). C.Malkolm isə Şah II Abbas barəsində yazır: «Şəraba aludəçilik bu şahzadəni tez-tez eksess vəziyyətlərə salır, onun hakimiyyətinə xələl gətirirdi. Məhz belə anlarda o, çox dəyməduşər, əsəbi və ədalətsiz olurdu. Bu növ eksesslər əsasən saray divarları daxilində baş verdiyindən, ölkə əhalisi onu İranda bütün dövrlərdə hakimiyyətdə olmuş padşahların ən görkəmlisi və ədalətli kimi tanıyırdı. O (II Şah Abbas - R.D.), dövlət məmurlarına qarşı sərt, camaata qarşı isə mülayim və səbrli idi, öz təbəələrinin həyat və tərəqqisini lazımcına təmin edirdi. Abbas, adını daşdığı böyük babası kimi bütün dinlərə münasibətdə dözümlülük nümayiş

etdirirdi. Ancaq xristianlara qarşı xüsusi, müsbət mənada fərqli münasibət bəsləyirdi» (247, s. 582-583). II Abbasın dövründə «İranla (Səfəvi dövlətində - R.D.) Rusiya arasında ticarət əlaqələrinin əhəmiyyətli dərəcədə möhkəmləndiyi... fransız tacirlərinə də imtiyaz hüquqları verildiyi (ingilislərə belə imtiyazlar I Səfi tərəfindən bəxş olunmuşdu - R.D.)» məlumdur. (123, s. 298-299)

L.Lokhartın fikrincə, «...əgər II Abbasa ömür vəfa etsəydi və o, uzun zaman hakimiyyətdə qalsaydı, atasının səriştəsiz hökmranlığı dövründə başlanmış sülalənin tənəzzülü prosesini bəlkə də cilovlaya, qarşısını ala bilərdi» (246, s. 29).

II Abbas 33 yaşında (1765) vəfat edir, onun varisi 18 yaşlı oğlu Səfi olur: o, 1669-cu ildə təkrar tacqoyma zamanı şah Süleyman adını götürür. Sələfləri kimi, hərəmxanada böyümüş, idarəetmə bacarığından məhrum olan şah Süleyman yumşaq, həlim xasiyyətə malik idi. Onun bu xarakterindən hələ hərəmxanada ikən saray xacələri onu öz təsirləri altında saxlamaq üçün məharətlə istifadə edirdilər və gənc şahzadə hakimiyyətə gələndən sonra da onların təzyiqindən azad olmaq üçün özündə qüvvə tapa bilmir. Tezliklə əyyaş həyat tərzinin əsirinə çevrilən şah, öz atasından fərqli olaraq, sərxoş ikən acığı yalnız ən yaxın ətrafından çıxmaqla kifayətlənir, bir sıra yüksək təbəqə nümayəndələrinin, əyanlar, hərbi liderlərin edamı haqqında əmrələr verirdi. Məhəmməd Möhsün göstərir ki, «...vaxtının demək olar ki, hamısını şərab içməyə və əyyaş hərəkətlərə həsr edən Şah Süleyman sərxoş vəziyyətdə ikən, dövlətin dayağı olan əyanlar və dövlət xadimlərinin demək olar ki, hamısını (əlbəttə, burada şişirtməyə meyl istisna edilmir - R.D.) ölmə məhkum etmişdi» (246, s. 29).

Bu zaman saray xacələri idarəçilik sistemində yaranmış kadr boşluğundan yararlanmaq, mühüm dövlət işlərində öz yerlərini möhkəmlətmək imkanını fəvqə vermirdilər. Hərçənd ki, şahın ətrafında Etimadül-Dövlə və nazirlər vardı, lakin onların mövqeləri xacələrin hücumları qarşısında getdikcə geri çəkilirdi.

Şah Süleymanın vaxtının çox hissəsini hərəmxanada keçirməsilə bağlı Məhəmməd Möhsün yazır ki, Şah Süleyman 7 il hərəmxanada qalıb, birçə dəfə də olsun oranı tərk etməmişdi (246. s. 31). Şah Süleymanın dövründə Səfəvi dövlətinin «təsərrüfat və siyasi tənəzzülünün ilk əlamətləri görünməyə başlayır. Özbək xanlarının Xorasana hücumları bərpa olunur, hollandlar isə İran körfəzində Gışm adasını ələ keçirirlər» (123, s. 299).

Şah Süleymanın xarici siyasətinə gəlinə, qeyd etmək lazımdır ki, Avropa ölkələrinin elçiləri İsfahana gələrək, şah Süleymana Türkiyəyə qarşı onlarla

ittifaqa girməyi, əlverişli şəraitdən istifadə edərək Bağdadı və digər itirilmiş əraziləri bərpa etməyi təklif edərkən (bu zaman Osmanlılar Avropada qızğın müharibə aparır, qərb dövlətlərinə güclü təzyiq göstərirdilər - 1683-cü ildə Vyana türklər tərəfindən mühasirədəydi) şah bütün bu arqumentlərə məhəl qoymadan, Türk Sultanı ilə bağlanmış sülhü qoruyub saxlamağa və onunla dinc münasibətlərdə olmağa üstünlük verdiyini bildirir. L.Lokhartın fikrincə, «...ordunun hərbi cəhətdən qeyri-effektiv, mənəvi cəhətdən korşalmış vəziyyətdə olduğu bir vaxtda bu, hətta müdrik bir qərar idi, baxmayaraq ki, apatiya vəziyyətində verilmiş idi» (246, s. 30).

Karmelitlərin 1685-ci ildə etdikləri qeyddə bu barədə deyilir: «Bir çox xristian dövlətlərinin səfirləri şahın hüzuruna gələrək, onu türklərə qarşı müharibə etməyə ruhlandırırılar, lakin çifayda; bəzən o, səfirlərə qarşı öz hiddətini belə gizlətmir, (bu məramlı görüşlərin - R.D.) xoşuna gəlmədiyini açıqca biruzə verirdi. Belə ki, onu (şah Süleyman - R.D.) dünyada şərab və qadınlardan başqa heç nə maraqlandırmırdı» (38. s. 421).

R.Seyvori isə bunu «dövlət işlərinə biganəliyin Süleyman ...hakimiyyətinin xarakterik cəhəti» olması ilə izah edir. Onun fikrincə, bu biganəlik xarici siyasət sahəsində durğunluq, ölkənin maraqlarının qorunmaması, əraziləri genişləndirmək iddiasının yoxluğu səbəbindən ordunun gücünün, təbii ki, zəifləməsi ilə müşayiət olunurdu (264, s. 241).

XVII əsrin sonlarında, daha dəqiq desək, 1683 - 1692-ci illərdə Səfəvi İranında olmuş, mənşəcə fransız ruhanisi Pyer Sanson şah sarayında uzun müddət qalıb, Həmədan yepiskopluğunun gəlir vergisindən azad edilməsi üçün səy göstərdiyi zaman, həmçinin dövlət işlərinin vəziyyəti ilə tanış olmaq imkanı əldə edir. O da, 1695-ci ildə Parisdə çap etdirdiyi «Voyage on Relation de l'Etat present du Royayme de Perse» əsərində Şah Süleymanın dövlət işlərinə maraq göstərməməsi səbəbindən, saray xacələrinin idarəetmə sahəsində əldə etdikləri güclü nəzarətdən bəhs edir (271, s. 404). Ümumiyyətlə, Şah I Abbasın ölümü ilə Şah Süleymanın ölümü arasında olan 65 illik vaxt fərqi ərzində Səfəvi monarxiyasının zəifləməsi, tənəzzül prosesi getdikcə yüksələn xətt üzrə (yalnız Şah II Abbasın dövründə bu proses bir qədər tormozlanmışdı) inkişaf etmişdi.

Səfəvilərin son dövrünü səciyyələndirərkən Con Malkolm belə yazır: «...biz, bundan daha xoşagəlməz (tarixi baxımdan -R.D.) dövrü çətin ki təsəvvür edə bilərik. Bir əsrədək dövr əhəmiyyətə malik heç bir siyasi olay baş vermədən ötmüşdü... Bu dövr (Səfəvilərin son dövrü - R.D.) heç bir şanlı nailiyyət, tarixdə iz qoya biləcək parlaq şəxsiyyətlərlə seçilmir. Demək olar ki, millət (İran milləti

- R.D.) öz əvvəlki şöhrətinin işığında mövcudiyatını davam etdirirdi...» (247, s. 568-570)

Şah Hüseynin hakimiyyətə gəldiyi şəraitlə bağlı İran tarixinin Kembriç versiyasında belə deyilir: «Hərəmxanadakı intriqaqlar, bütün siyasi məsələlərdə olduğu kimi, Süleymanın vəliəhd seçimində də həlledici rol oynadı. Belə ki, o, şəxsən varis seçimini edə bilmir, əvəzinə, ölüm yatağı ətrafına toplaşmış şəxslərə məsləhət edir ki, əgər onlar sülh və əmin-amanlıq istəyində bulunurlarsa, onun 26 yaşlı böyük oğlu Sultan Hüseyn Mirzəni, yox əgər şah hakimiyyətinin güclənməsinin, imperiya sərhədlərinin genişləndirilməsi qayğısına qalırlarsa, 23 yaşlı oğlu Abbas Mirzəni şah seçsinlər. Təəccüb (əslində təəssüf - R.D.) doğuracaq haldır ki, şah (Süleyman - R.D.) keçinərkən onun yaxınlığında kimsə olmur. Şahın keçindiyini ilk olaraq aşkarlayan Məryəm bəyim - bu möhkəm iradəli və müstəqil fikirli qadın - hüsn-rəğbəti sevimli qardaş nəvəsi şahzadə Hüseynə olduğundan, nüfuzlu saray xacələrinin çətinlik çəkmədən, öz sevimlisinin (Hüseynin - R.D.) xeyrinə seçim etməyə razı sala bilir» (271, s. 310-311). Qeyd etmək lazımdır ki, bu hadisə cüzi dəyişikliklərlə müxtəlif mənbələrdə təkrarlanır (43, s. 155; 247 s. 594).

Məlumat üçün bildirək ki, Şah Süleymanın 7 oğlu var idi. Seçim 2 böyük oğullar arasında aparılır: Hər ikisi hərəmxana mühitində, gələcək monarxa lazım ola biləcək hər hansı təhsil, təlim və ya hazırlıqsız böyümüşdü. Həlim, yumşaq xasiyyətli, ürəyiyumşaq, sadəlvəh insan olan Sultan Hüseynə gənc yaşlarından, hədsiz möminliyinə görə hətta «molla Hüseyn» ləqəbi verilmişdi. Xacələr də öz növbəsində, daha vüqarlı olub özbaşına hərəkət etməyi sevən Abbas Mirzənin əvəzinə zəif və həlim Sultan Hüseyni taxta oturtmağın onlar üçün daha əlverişli olduğunu anlayırdılar. R.Seyvori bu barədə belə yazır: «Mülayim, üzüyumşaq şah üzərində öz hökmranlıqlarını daha rahat bərqərar etmək eşqi ilə vəzir və hərəmxana Hüseynin seçimində ısrar edirlər. Onların ümidləri tezliklə doğrulur. Şahı öz iradələrinə tabe etdirməkdən ötrü onu şərab içməyə aludə edirlər. Dövlət işlərinə maraq göstərməyən, saray xadimlərinin diktəsi ilə hərəkət edən şah, sürətlə artan rüşvətxorluq və korrupsiyanın qarşısını almaq iqtidarında deyildi» (264, s. 240). Nəticə etibarilə 1694-cü ilin 6 avqustunda Sultan Hüseyn Mirzə taxta əyləşir. Tacqoyma mərasimi Zayəndərud çayının cənub sahilində, Səadətabad sarayının yaxınlığında Çihil Sütun stilində inşa edilmiş Aynaxanada keçirilir. O zaman İsfahanda olmuş fransız missioneri Martin Qauderavın sözlərinə görə, «tacqoyma mərasimi əhali tərəfindən sevinc, fərəh hissi, böyük təntənə ilə qeyd edilirdi. Meydani-Şahda, küçə və bazarlarda gecədən xeyli

keçmişə qədər illü minasiya, işıq köhkəşanı davam edir, meydandan şir, bəbir, fil və başqa heyvanlar parad şəklində, təbil və zurna sədaları altında keçirdilər. Bütün bu təntənədən belə nəticəyə gəlmək olardı ki, onlar (xalq - R.D.) bu şəxsdən (Şah Sultan Hüseyin - R.D.) çox şey gözləyir, umurlar» (246, s. 37). Dövlət işlərinə münasibətə gəlincə isə «o da (Hüseyin - R.D.) atası kimi biganəlik, diqqətsizlik nümayiş etdirir, idarəetmə ilə bağlı hər hansı təklif müzakirə olunarkən daima «yaxşıdır» deyib razılaşardı» (271, s. 311; 246, s. 42).

İtalyan səyyahı Covanni Cemelli Kareri məhz 1694-cü ildə tacqoymadan sonra İsfahanda olarkən, Şah Sultan Hüseyinə saray bağlarından birində at sürmək öyrədildiyinin şahidi olmuşdu (44, s. 144).

L.Lokhart göstərir ki: «Xacələr Şah Sultan Hüseyini mömin, sakit həyat tərzindən əl çəkməyə, şərab içməyə, eyş-işrətlə məşğul olmağa dəvət edirdilər. Onlar çalışırdılar ki, sələfləri kimi Hüseyin də bu növ həyat tərzinin qurbanına çevrilsin, çünki xacələrin fikrincə, ayıq başlı şah taxta otursasa, onu idarə etmək, iradəsini qırmaq çətin olar» (246, s. 37). Eyni fikir naməlum müəllifin fransızca əsərində də əksini tapmışdır: «yaxşı hökmranlıq etmək üçün lazım olan qabiliyyəti təməmilə olmayan - təbiətən sülhsevər, kövrək...tənbəl, sakit həyat...sevən, dövlət işlərindən qaçan Hüseyin (şah Hüseyin - R.D.) bütün işlərdə, bir qayda olaraq özünə yaxın olan, inandığı adamların məsləhətlərini qəbul edirdi. Şah cənablarna yaxın olan xacələr, ilk olaraq, onun zəifliyini duyur və getdikcə bundan öz xeyirlərinə istifadə etməyə başlayır, əllərindən gələni edirlər ki, şahda əyləncə və cah-cələlə həvəs oyatsınlar...bu istəklərini maneəsiz həyata keçirirlər. Hüseyinin mömin təbiəti əvvəlcə buna müqavimət göstərsə də... qısa müddət ərzində güclü təsirə məruz qalır, 10 il ərzində təməmilə dəyişir ...dövlət işləri barədə eşitmək belə istəmir...dövlətin idarə olunması, lənətə gəlmiş xacələrin əlinə keçir və onlar...öz bildikləri kimi hərəkət edirlər» (12, s. 12-13)

C. Kerzon Səfəvi monarxları ilə bağlı araşdırma apararkən belə bir qənaətə gəlir ki: «İranda (Səfəvi dövlətində - R.D.) hakimiyyət başında duran şəxs (burada şah - R.D.) getdikcə pillə-pillə geriləyərək, mütəlak monarx səviyyəsindən...kiçik bir kənd başçısından az fərqlənən səviyyəyədək enir» (219, s. 391)

Qeyd etmək lazımdır ki, Sultan Hüseyin hələ hərəmxanada olarkən, yəni sahlıq taxtına əyləşməmişdən əvvəl, böyük şiə teoloqu, Şeyxülislam Məhəmməd Bağır əl-Məclisinin güclü təsiri altında idi. Deyilənlərə görə, tacqoyma mərasimi zamanı adətən sufilər tərəfindən həyata keçirilən ənənəvi ritual-qılınclı kəmərin taxılmasını Şeyxülislamın həyata keçirməsində təkid edir. Mərasim başa

çatandan sonra şah Məhəmməd Bağırdan bu xidməti müqabilində nə dilədiyini soruşduqda, sonuncu, şərab içməyin, əlbəyaxa vuruşun və ilk baxışdan çox günahsız görünən göyərçin uçurtmaq adətinin qadağan olunmasını xahiş edir. Şah məmnuniyyətlə bu xahişi qəbul edir və elə o an müvafiq qərar verir (246, s. 38). Sultan Hüseyin həmçinin sufilərin şəhərdən qovulması barədə qərar qəbul edir. Maraqlıdır ki, şahın 200 nəfər şəxsi cangüdənlərinin hamısı məhz sufi idi. Lakin həmin qərarın bu mühafizəçilərə şamil edilib-edilməməsi barədə qərarda heç nə deyilmirdi (246, s. 39).

Şərabın qadağan edilməsi bir çoxları, xüsusilə saray əhli tərəfindən məzəmmət, hətta qəzəb hissi ilə qarşılanır, çünki xacələrin şahı sərxoşluğa qurşandımaq və onu asanlıqla «idarə etməyə» bağladıkları ümid boş a çıxa bilərdi. Odur ki, onlar şahın böyük xalası Məryəm bəyimdən bu problemin çözlüməsində istifadə etməyi qərara alırlar. Belə ki, Məryəm bəyim özü də şərab içməyi xoşlayırdı, həmçinin xacələr varis seçimi zamanı onun sözlünə «qulaq asdıqlarının» əvəzində «minnətdarlıq» gözləyirdilər. Məryəm bəyim, xacələrlə gizli surətdə sövdələşərək, özünü xəstəliyə vurur və hər şey elə təşkil olunur ki, şah, sevimli xalasının xəstə olduğundan xəbər tutur və ona bildirilir ki, həkimlər Məryəm bəyimin xəstəliyinin əlacını yalnız şərabda görürlər (246, s. 39; 62, s. 55-64).

Beləliklə, Sultan Hüseyin sentimentallığından istifadə edən xacələr, şübhəsiz, qələbə əldə edirlər. Lakin bu, hələ tam zəfər deyildi, belə ki, Məhəmməd Bağır və digər şiə teoloqları sarayda hələ də böyük nüfuz və təsir gücünə malik idilər.

Şah Sultan Hüseyin şəraba qurşandıqdan sonra tüfeyli həyat tərzinin digər «komponentləri» ilə də barışır. Atası kimi o da bütün dövlətin ərazisində ən gözəl qadın və qızları tutdurub öz hərəmxanasına gətizdirirdi (62, s. 72-73).

Rus tarixşünaslığında göstərilir ki, «Səfəvilərin şiə ruhaniliyi ilə sıx əlaqəsinə baxmayaraq, XVII əsrdə sonuncular, dövlət orqanlarında idarəetmə hüququna malik deyildilər; heç bir ruhani, ali məclisə üzv deyildi. Lakin hədsiz fanatik şiə olan...müctəhid Məhəmməd Bağır Məclisinin təsiri altına düşmüş şah Hüseyinin dövründə dövlət idarəçiliyi şiə ruhaniliyi və onu dəstəkləyən bir qrup saray intriqanlarının və xacələrin əlinə keçir. Şah Hüseyinin dövründə ruhani zümrəsinə aidiyyət, istənilən dövlət vəzifəsi tutmaq üçün kifayət edəcək qədər əsas idi. Bu da, köçəri əyanları və vətəndaş bürokratiyasının əksəriyyətini qıçıqlandırır» (123, s. 308-309)

Şahın dövlət işlərinə biganəliyini təsvir edərək Aleksandr Hamilton yazır ki, özbəklərin Xorasana hücum xəbəri saraya yetişdikdə «Şah, əlində ipdən asılmış quş lələyi ilə pişiyi oynatmaqla məşğul idi, qasid çox tələsik halda əlində

məktublarla, şah çadırının astanasında dayanmış vəzirin yanına yetişir və əlahəzrətin bu məsələ ilə bağlı nə əmr edəcəyini bilmək istədiyini anladır. Lakin şah pişiklə oynamağa məşğul olduğu üçün vəzir və nazirləri çağırır, məsələnin həllini onların ixtiyarına buraxır...» (60, s. 104-105).

Şahın xarakterini, xüsusilə də hədsiz möminliyini təcəssüm etdirən daha bir hadisə 1706-cı ildə baş vermişdi. İsfahandakı Çehelsütun sarayında nahar edərkən, taxta sütunlardan biri yanmağa başlayır və alov tavana da keçir. Çox qərībədir ki, şah odu söndürməyə heç kimə icazə vermir və deyir: «Əgər Allah istəyirsə ki, bu saray yanıb kül olsun, mən buna müqavimət göstərməyəcəm». Nəticədə binaya xeyli zərər dəymişdi (246, s. 42).

Daha bir misal: Şah Sultan Hüseyn heyvan və quşların qanını axıtmağı belə rəva bilmirdi. O, öz sarayının bağçasında üzən ördəkləri havaya qalxmağa məcbur etmək üçün hədəfdən kənara atmağı xoşlayırmış. Bir dəfə o, təsadüfən, belə əylənərkən, quşlardan birini yara layır. T. Kruşinski yazır ki, «o (şah - R.D.), ...«qanlı oldum» deyə, özünü günahkar sayır və həyəcan keçirirdi, ...dərhal əmr edir ki, 200 tükən pul kasıblara paylansın; bununla o, vicdanını, günah saydığı əməldən təmizləmək istəyir» (62, s. 77).

Şah Sultan Hüseyni A.Volinski öz jurnalında belə xarakterizə etmişdir: «Hökmdar söhbəti sevəndir (slovooxoten), mərhəmətlidir və həm özününkülərə, həm də əcnəbilərə meyllidir. Ancaq utancaqdır, belə ki, kiminləsə danışarkən üzü qızarır. Həmçinin hüsurunda dayanan xacələrə tərəf tez-tez nəzər yetirir, bəzən isə həтта soruşur ki, beləmi danışmaq gərəkdir» (32, s. 309 ob). Xacələrin və ruhanilərin sarayda geniş səlahiyyətlərə malik olmasından bəhs edən A. Volinski yazır: «Şahın yanında böyük hörmətə çəbadarbaşı - xacə İsmayıl ağa mälikdir. Nüfuzlu xacələrdən - yüzbaşılar İbrahim ağa və Mehmet ağanın da adları qeyd olunur. Şah ruhanilərə böyük mərhəmət və hörmət bəsləyir. Həm də dünyəvilərdən daha çox onlarla ünsiyyətdə olur... Beləcə, dünyəvi işlərə də çox az qarışmağa üstünlük verir» (32, s. 310 ob).

İsağasının söhbət zamanı A.Volinskiyə dediklərindən məlum olur ki, «əlahəzrət şah, heç bir məsələyə qulaq asmağı ne izvolit və onun həzrətlərinə heç nə barədə hesabat vermirlər» (102, s. 101).

Şahın davranışı, xüsusiyyətləri barədə rus konsulu Semyon Avramovun qeydlərində, ingilisdilli tarixşünaslıqda (L.Lokhart, R.Seyvori və b.) verilən xarakteristikaya zidd olaraq, Sultan Hüseynin zalımlığı, qəddarlığı vurğulanır. Belə ki, Avramovun dediklərinə görə, «mömin şahın təsadüfən hərəmxanaya daxil olmuş bir əsgəri öldürməyə ürəyi gəlir, səhəri gün şah həmin əsgərin qarnını

yurtmağı əmr edir» (102, s. 204; 32, s.387). Lakin əslində bu hal heç də şah Hüseynin qəddarlığına dəlilət etmir sadəcə hərəmxana qaydalarından irəli gəlir.

S.Avramovun daha bir qeydində Sultan Hüseynin I Pyotrun XVII əsrin sonunda Rusiyada həyata keçirdiyi tədbirlərə bənzər işlər gördüyündən də bəhs edilir. Məsələn, şah Kaşanda ikən, «hamının saqqallarını qırqıb, uzun biğ saxlaması barədə fərman verir və özü də bunu edir...». Şah öz ətrafındakılara qızıl və gümüş saplarla işlənmiş parçaların əvəzinə mahuddan (sukonnie kaftanı) tikilmiş arxalıqlar geyinməyi, «üst paltar xeyli qısa, qolları isə dirsəyədək olsun» (şanki I Pyotrun buna bənzər ideyaları az olmuşdu-R.D.) deyərək əmr edir (102, s. 204; 32, s. 388).

S. Avramov şahın az qala səfəhliyinə işarə edərək bildirir ki. «Kaşana yetişərkən, şah burada İsfahanda olduğu kimi, həm divarları, həm də tavanı güzgüylə işlənmiş otaq hazırlatmaq fikrinə düşür». Qorqubaşı və digərləri onu zorla bu fikirdən daşıdırırlar ki, qoşuna məvacib üçün pul çatmır (102, s. 205; 32. s. 388 ob).

Şah Süleyman və Şah Sultan Hüseynin dövründə xüsusi mövqeyə malik institut rolunu hərəmxana oynayırdı. Hərəmxananın fəvqəladə siyasi qüvvəyə malik olmasını J.Şarden belə qiymətləndirmişdi: «Hərəmxana, səlahiyyətli şura olaraq, adətən hər bir şey üzərində hökmranlıq edir və bütün məsələlərdə qanunları istədiyi zaman tapdalayır» (45.5, s. 26).

«Fəvqəladə Şura»ya şahın anası, baş xacələr və şahın ən sevimli hərəmləri daxil olurdu. Şahzadələr vəzirlərin «nəzarəti» ucbatından dövlət işləri ilə bağlı məsələlərdən, hərəmxana divarları xaricində nələ baş verdiyindən tamamilə bixəbər vəziyyətdə «hifz» olunurdular. J.Şarden göstərir ki, şahın böyük oğluna nəinki onun şah taxt-tacının varisi olduğunu, hətta şahın oğlu olduğunu belə bildirmirdilər. O, yalnız şah nəslinə mənsubluğundan xəbərdar olurdu. Nəticədə öz qismətindən bixəbər şahzadə əlinə şahlıq skipetri verilərkən məsələdən agah olurdu» (45.5, s.30).

Təəccüblü deyil ki, belə şəraitdə «bəslənmiş» şahzadələr zəif iradəli və hərəmxana tərəfindən asanlıqla manipulyasiya edilə bilən şahlara çevrilirdilər. R.Seyvorinin sözləri ilə desək, «Belə sistemin zəif iradəli, hərəmxana və vəzirlər tərəfindən asanlıqla idarə olunan bir şəxs istehsal etməsi az təəccüblüdür» (264, s. 239).

R.Seyvori, ümumiyyətlə, hərəmxananı «Süleyman və Sultan I Hüseynin hakimiyyətləri dövründə ««böyük qüvvə» olmaq iddiasında bulunan siyasi qüvvə» kimi xarakterizə edir (264, s. 239). Qeyd etmək lazımdır ki, Şah Sultan

Hüseyn hakimiyyətə gələndə ölkədə nisbi sakitlik hökm sürürdü. Saray daxilində zəif monarx, atası kimi dövlət işlərinə qətiyyətlə maraqlı göstərməyən, həlim, insanpərvər xasiyyətə malik yeni şah üzərində daha çox nüfuza malik olmaq uğrunda mübarizə gedirdi. Saray intriqalarının başında isə Mollabaşı Məhəmməd Bağır əl-Məclisi dururdu.

«Şah Sultan Hüseyn, şah Süleymanın 1688-ci ildə Kartli hakimi və Gürcüstan taxt-tacının vəliəhdi (Viceroy) vəzifəsindən uzaqlaşdırıb, 1691-ci ildə yenidən bərpa etdiyi, 4 ildən sonra saraydaxili intriqalar nəticəsində bir daha taxtdan salınmış XI Georgini (müsəlman adı III Nəvəzخان - farslar onu Gürgün xan adlandırırdılar) ürəyiymışaqlıq göstərərək, 1697-ci ildə öz sarayına dəvət edir, hakimiyyətini bərpa etməsə də, xoş münasibət göstərir. Baqratidlər nəslindən olan, ambisiyalı xarakterə malik mərd, döyüşkən XI Georgi sərt hərəkət etməyi, hərbi nizam-intizamı sevirdi». L.Lokhartın sözləri ilə desək, Georgi «saraydakı...digər əyanlarla müqayisədə daha bacarıqlı, cəsarətli görünür, hər halda qalxa biləcək hər hansı fırtınanın, həyəcanın qarşısını almaq iqtidarında olan bir şəxs təsəvvürü yaradır» (246, s. 46).

XVII əsrin sonuna doğru xaraktercə dəyişmiş, mömin həyat tərzindən uzaqlaşmış, liberallaşmış, hətta ayıq başlı olarkən, dövlət işlərinə bivec münasibət bəsləyən şah indi kefli, sərxoş həyat tərzinə üstünlük verməyə başlamışdı. O, yalnız öz hərəmxanasını genişləndirmək qayğısına qalırdı. Bu məqsədlə «xacələr Culfanın küçələrini dolaşır, gözəl görünüşlü qız və ya qadın görərkən, onu şah üçün (hərəmxana üçün - R.D.) tutub gətirirdilər. (246, s. 47).

1703-cü ildə İsfahanda olmuş hollandiyalı Korneli de Bryun şah barəsində bunları yazırdı: «Bu şah (Sultan Hüseyn - R.D.) qadınlara o qədər aludə olmuşdu ki, bir başa ona aid olan işlərə heç qarışmır, dövlətin rifahı məsələlərinə qayğı göstərmirdi, nəticədə onun mənfi nümunəsi bütün imperiya üzrə idarəetmənin ədalətsiz formaya düşməsinə, kütləvi cəzasızlığın baş alıb getməsinə yol açdı... O, özünün bütün sahələrdə iflasa uğradığını o qədər bariz şəkildə, açıq-aydın nümayiş etdirir ki, təbəələri tərəfindən nifrətlə qarşılanır; onlar deyirlər ki, bu şahın yalnız quruca adı var» (47, c 1, s. 211-212; 246, s. 48). «Bu hökmdarın (şah Hüseyn - R.D) biabırçı həyatı və nazirlərin tiranlığı ölkənin bütün yerlərində ümumi narazılıq yaradır» (12, s. 14).

L.Lokhart göstərir ki, orduda da vəziyyət ürəkəçən deyildi. O, mənəvi aşınmaya məruz qalmış, uzun müddət istifadə olunmaması səbəbindən hərbi sərəştə zəifləmişdi. Ölkənin hərbi cəhətdən nə dərəcədə gücdən düşdüyünü o fakt sübut edirdi ki, 1698/99-cu illərdə Bəluc tayfasından olan dəstənin Kirmana soxulduğu,

Yəzd və Bəndər Abbasa doğru irəlilədiyi bir zaman, Şah Sultan Hüseyn sarayında qonaq qismində bulunan gürcü şahzadəsi XI Georgiyə müraciət edərək bəlucluları sakitləşdirməyi ona tapşırır; Georgi Kirman hakimi təyin edilir və buraya soxulmuş qüvvələri geri oturdur. Bəlxilər böyük itkilər verirlər. Georgi məğlub edilmiş bəluclu üsyan başçılarının kəsilmiş başlarını hərbi qənimət şəklində qardaşı Levanla birlikdə İsfahana yollayır. Şah Sultan Hüseyn Levanı səxavətlə mükafatlandırır və onu İsfahanın divanbəyisi təyin edir. XI Georgi özü isə geri oturulduğuna baxmayaraq daima təhlükə mənbəyi ola biləcək bəlucluları cilov-lamaq məqsədilə Kirmanda uzun müddət qalmalı olur (246, s. 46).

Daha bir üsyan Kürdüstanda baş verir. Üsyana səbəb Ərdəlan hakimi Həsənəli xanın zülmkar davranışı olur. Fanatik şiə olan bu hakim sünni kürd əhaliyə qarşı insafsızcasına soyğunçuluqla məşğul olurdu. Bu həyəcanlar şah qüvvələri tərəfindən asanlıqla yatırılı bilər. Pyer Qavderan öz qeydlərində yazır ki, «bu xəbər (üsyanın yatırılması - R.D.) İsfahana yetişəndə böyük xalq şənlikləri təşkil olunmuşdu. 500-600 üsyançının kəlləsi yol boyunca dirəklərə sancılmışdı» (57, s. 38; 246, s. 47).

1706-cı ildə turbulent ləzgilərin Gürcüstana ağır nəticələr vermiş soyğunçu yürüşləri baş verir. İmperiyanın şimal-qərbində baş verən bu insidentin səbəbi, Səfəvi hökuməti tərəfindən müntəzəm olaraq, sülh şəraitinin saxlanılması məqsədi ilə ləzgilərə ödənilən müavinətin uzun müddətdən bəri verilməməsi idi. L.Lokhart göstərir ki, «yubandırılmanın səbəbi, bu işə cavabdeh olan dövlət xadimlərinin öz işlərinə yarıtmaz yanaşmaları» olmuşdu (246, s. 50).

R. Seyvori göstərir ki, «1706-cı ildə yaxınlaşan təhlükələrə məhəl qoymadan şah paytaxtı tərk edərək bir ilə yaxın müddət ərzində şiə ziyarətgahlarını - Qum şəhərində VII imamın qızı Fatimənin və Məşhəddə VIII imam Rzanın məqbərələrini ziyarətə gedir. Onunla birlikdə səfərdə bütün hərəmxanası, saray əhli və özünə yaxın saydığı adamlar - cəmi 60.000 şəxs iştirak edir. Bu səfərin xərcləri hədsiz dərəcədə yüksək idi və ərazilərindən keçilən əyalətlərin camaatının üzərinə dözülməz vergilərin tətbiqi hesabına ödənilirdi» (264, s. 243). Şah Sultan Hüseyn 60.000-nə yaxın müşayiət edən adamlarla birlikdə bir ilə yaxın Məşhəddə qalarkən, 1707-ci ilin iyununda İsfahanda həyəcanların baş verməsi xəbəri gəlir. Bu həyəcanlara səbəb paytaxtda yaranmış aclıq olmuşdu. Camaatın böyük qismi Meydani-Şahda toplaşmış. Ali Qapıya daş ataraq, şahın qardaşı Abbas Mirzənin taxta çıxarılması tələbi ilə çıxış edirdi. Belə olan halda, Şah Sultan Hüseyn gürcü Levanın oğlu (XI Georginin qardaşı oğlu) Key Xosrovu Məşhəddən paytaxta

göndərərək vəziyyəti yoluna qoymağı ona tapşırır. Key Xosrov üzərinə qoyulan vəzifənin öhdəsindən gəlir. Xidmətinə görə şah onu İsfahanın darğası təyin edir.

L.Lokhart göstərir ki, Abbas Mirzənin şahlıq iddiası ilk dəfə məhz bu üsyanda təcəssümünü tapır. Lakin bu sonuncu cəhd olmur. L.Lokhartın fikrincə, hər halda «Sultan Hüseynin insanpərvərliyindən irəli gəlirdi ki, öz sələflərindən fərqli olaraq qardaşını hakimiyyət üçün yararsız etmək məqsədi ilə kor etdirmək kimi sərt tədbirə əl atmadı» (246, s.49).

1709-cu ilin əvvəllərində isə Səfəvi komandanı Lütfuli xanın başçılığı ilə Şirvanda üsyan qalxır (8, s. 248-249). «1709-cu ildə Təbrizdə şəhər əhalisinin ..., 1715-ci ildə kürdlərin..., 1717-ci ildə Muğanda şahsevənlərin..., 1720-ci illər, 1721-ci ildə bəlucların.... 1722-ci ildə Sünikdə ermənilərin, həmin ildə VI Vaxtanqın başçılığı altında Şərqi Gürcüstanda gürcülərin ...» üsyanları baş verir (123. s. 310).

3.1.1. Dövlət quruluşu. Səfəvi dövləti, ilk olaraq teokratik təməl üzərində qurulmasına baxmayaraq, getdikcə inkişaf edərək ənənəvi şərq modelinə uyğun mütləq monarxiyaya çevrildi. Nəzəri cəhətdən şah qeyri-məhdud hakimiyyətə malik olmalı idi, lakin o, xarakter zəifliyi nümayiş etdirər və ya dövlət işlərinə şəxsən maraq göstərməzdisə, ətrafının iradəsi ilə idarə olunan şəxsə çevrilirdi. Səfəvi dövləti kimi monarxiyalarda hökmdarın xarakteri, əlbəttə ki, yüksək əhəmiyyətə malik məsələdir. L.Lokhartın fikrincə: «Əgər şah (burada Sultan Hüseyn - R.D.), I Abbas kimi bacarıqlı və cəsarətli olardısı, çox güman ki, böhran zamanında (taleyüklü anlarda - R.D.) hər şey qaydasına qoyulardı» (246, s. 12).

«Məşvərətçi hüquqa malik ali məclisə ...I Abbasın dövründə 7 «dövlət dayağı» (ərkanı-dövlət): baş vəzir, məclisi-nəvis, divanbəyi, qorçubaşı, qullarağası, tufəngçibaşı və eşikağasıbəyi daxil idi. Bütün İran (Səfəvi - R.D.) qoşunlarının ali baş komandanı (sipahsaları külli İran) yalnız orduyla bağlı məsələlərin müzakirəsi zamanı ali məclisə dəvət olunurdu. XVII əsrin sonunda daha 3 məmur ali məclisin tərkibinə daxil edilir: mustoufi əl- məməlik, naziri buyutat, mirşikarbaşı» (123, s. 292)

İran tarixinin Kembric versiyasında göstərilir ki, XVII əsrin əvvəllərində «Səfəvi inzibati məşını, özünün kompleks nəzarət-balans sistemi sayəsində (mərkəzdən effektiv idarəetmə olmadığı hallar istisna olmaqla) təəccüb doğuracaq effektiv işləyirdi. İnsan həyatının, mülkiyyətin, səyahətin təhlükəsizliyi təmin olunurdu: istehsal və ticarət çiçəklənirdi; milli azlıqlara münasibətdə tolerantlıq nümayiş etdirilir, onların hüquqları təmin olunurdu;

güclü xarici düşmənlərin qarşısına sipər çəkilmişdi; Osmanlı imperiyası kimi, dövrünün ən güclü, əhəmiyyətli hərbi maşınına malik bir dövlətə qarşı Orta Şərqdə yalnız İran (Səfəvi dövləti -R.D.) müqavimət göstərirdi» (271, s. 372).

«Dövlət ardıcıl qaydada düzülmiş işlək hissəciklərdən ibarət mexanizm olmalıdır» deyən L.Lokhart Səfəvi dövlətinin son dövründə dövlət idarəçiliyi sistemini araşdırarkən göstərir ki: «Bu mənada, Səfəvi dövlətində XVII əsrin son illərində əhəmiyyətli çətinliklər mövcud idi. Məsələn, eyni bir sahəyə müxtəlif şəxslərin nəzarət etməsi, yəni nəzarət sistemində bölgünün qeyri-düzgünlüyü. İkincisi, bürokratik idarəetmə; nazirlər və dövlət rəsmiləri arasında hakimiyyətin bölüşdürülməsi mexanizmi elə idi ki, onlardan hər hansı biri digərinin güclənməsinin, effektiv işləməsinin qarşısını alırdı. Hətta hərfi mənası «dövlətin dayağı» olan Etimadül-Dövlə, yəni Baş vəzir belə digər dövlət rəsmiləri ilə birgə fəaliyyət göstərməyi hakimiyyətin azaldılması kimi qiymətləndirirdi» (246, s. 12-13).

Şah yanında Baş nazir və baş məsləhətçi funksiyalarını daşıyan Etimadül-Dövlə, birincinin fərmanlarının icrasına nəzarət edən rəsmi şəxs idi. O, dini, dünyəvi və hərbi xadimlərdən ibarət Dövlət Şurasından yuxarıda duran bir şəxs idi. Etimadül-Dövlə dövlətin xarici siyasətini müəyyənləşdirir, bütün rəsmi dövlət təyinatlarını təsbit edirdi. O, əraziləri mülk (məmalik) dövlət torpağı sayılan vilayətlərə inzibati vəzifələrə təyinatlar edir, həmin vilayətlərin xəzinədarı - mustaufi əl-məmalik (mustaufi al-mamalik) ilə birgə bölgənin maliyyə məsələlərinə nəzarəti həyata keçirirdi.

«...Böyük şah möhürünün qoruyucusu olan...büdcəyə nəzarət edən, xarici əlaqələri həyata keçirən...baş vəzir Türkiyədəkindən (Osmanlı dövlətindən - R.D.) fərqli olaraq.. mülki vəzifə idi. (123, s. 292).

Etimadül-Dövlədən sonra iyerarxiya nərdivanında dörd hərbi xadim - əmirlər dayanırdı; Qorçubaşı, Qullar-ağası, Tüfəngçi-başı, Topçu-başı.

Dini sferada isə Şah Sultan Hüseynin hökmdarlığının erkən illəri də daxil olmaqla, əsas şəxs Şeyxülislam idi. Məhz Sultan Hüseynin şahlıq dövründə Mollabaşı institutu yaradılır. Məlum olduğu kimi «ilk Səfəvilər dövründə rəhbər vəzifələr bunlar idi: vəkil, əmir əl-üməra, Qorçubaşı, vəzir və sədr» (110, s. 225) Qanunların icrasına nəzarəti Divanbəyi həyata keçirirdi. Bəzi hallarda o, özündən yüksəkdə duran rəsmilərlə fəaliyyət göstərirdi. Daha sonra mülk vilayətlərin birgə xəzinədarı - mustaufi əl-məmaluk, şah yanında iş bölgüsünə nəzarət edən nazir-əl-buyutat («naziri-buyutat şah və onun ailəsinin, həmçinin çoxsaylı saray əyanlarının yeməyə, paltara, bəzək əşyalarına və s. olan

tələbatının ödənilməsinə xidmət edirdi» (110, s. 235), xassə torpaqlarının xəzinədarı mustaufi-xassə və eşik-ağasıbaşı da dövlət iyerarxiyasında yer alırdı.

Mehmandar-başı xarici ölkə səfir və elçiliklərini paytaxtda qarşılayır, onların qulluğunda durur və şaha təqdim edirdi.

Şah sarayı ştatında miraxırbaşı, quşçu-ağası, süfrəçi-başı, halvaçıbaşı, şərabçıbaşı, münəccim-başı, ambardarbaşı, xaceyi saray və s. vəzifələr vardı. «Mərkəzi dövlət aparatının xeyli dərəcədə şişməsi İran və Şərqi bir çox dövlətlərinin feodalizminin ümumi xüsusiyyəti idi» (123, s. 291).

Dövlət vilayətlərinin başçısı qismində çıxış edən Etimadül-Dövlənin bilavasitə rəhbərliyi altında daha bir vacib rəsmilər kateqoriyası fəaliyyət göstərirdi. Bunlar - valilər, bəylərbəylilər (general qubernator),... xanlar və sultanlar idilər.

Valilər əmirlər olub, əvvəlki zamanlarda mərzbanların həyata keçirdikləri funksiyaları daşıyırdılar. «Şah hökuməti özünün güclü vassallarını, Səfəvi dövlətinin ucqarlarında yerləşən, irsi hökmdarlar tərəfindən idarə olunan ölkə və vilayətlərinin başçılarını valilər adlandırır» (123, s. 295). Nüfuz cəhətcə valilər aşağıdakı ardıcılıqla sıralanırdılar: «Ərəbistan valisi, Luristan valisi, Gürcüstan valisi (rus tarixşünaslığında Kartli və Kaxetiya valiləri ayrı-ayrılıqda sadalanır - 123, s. 295), Kürdüstan (Ərdəlan) valisi Güclü Bəxtiyari tayfasının başçısına vali titulu verilməməsinə baxmayaraq, o, Kürdüstan valisindən sonra ilk yerdə dayanırdı» (246, s. 14). Məlum olduğu kimi «valilərin öz idarəetmə orqanları, öz vassalları, büdcələri, qanunvericilikləri, xüsusi vergi sistemləri, silahlı qüvvələri olurdu. Şah hökuməti onların daxili işlərinə az müdaxilə edirdi. Onların (valilərin - R.D.) şah şükumətindən asılılıqları əsasən, bac əvəzinə məcburi qaydada, bəxşislərlə dolu «şah karvanı göndərmək...və müharibə zamanı mərkəzi hökumətin hərbi qoşununa müəyyən edilmiş sayda qüvvə qatmaqda ifadə olunurdu» (123, s. 295)

XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətində iyerarxiya nərdivanını A.Volnski belə təqdim edir: «Etimadül-Dövlə, Qorçubaşı, generalissimus - spəselyar Vaxtanq (Hüseyn xan), qullarağası (Rosti Mirzə), nazir (dvoretskiy), eşikağası (tseremoniymeyster), tufəngçiağası başı, divanbəyi Səfiqulu xan. darğa, miqşikarbaşı (baş ovçu), miraxırbaşı (baş mehtər), çabatağbaşı (artilleriya başçısı), mustaufeyiməlik (şah xəzinəsinə nəzarət edən), vaqəənovis (dövlətin I katibi), muşixl məməlük («kitabə yazan II katib»), mustafi xassə («kabinet katibi»), topçubaşı (top generalı), xəzinədarbaşı («böyük xəzinədar») və s. (102, s. 182).

Orduyla bağlı, habelə hərbi çinlər barədə də Volinski məlumat verir: «leşkər piyadəri - piyadalar, sihahi - atlı dəstə, sərdar - general, minbaşy - polkovnik, yüzbaşy - kapitan, aləmdir - proporsyik, yasovul - serjant, corcibaşy - qlaşatay, «erçy» (elçy) - elçy, səfir, «çopir» (çapar) - kuryer, şatır - skoro xod (çapar)». (yenə orada)

A.Volinski, dörd əyalətin - İrəvan, Şirvan, Qəndəhar, Kuhğulu qubernatorlarının bəylərbəyilər, digər əyalətlərin qubernatorlarının isə xanlar, vitse-qubernatorların isə sultanlar olduğunu göstərir. İnzibati vəzifələrdən A.Volinski, vəzir - komandan, naib və ya canişin, sali - şahzadə (gürcü və Havize (Bəsrə yaxınlığında)), samol - upravitel, kəntxuda, koxa, məhsuldar (vergi toplayan - sborşyik), ehtasbaşy - slobotçyik adlarını çəkir. (102, s. 182).

V.N.Leviatov öz növbəsində göstərir ki, Azərbaycanda «iri xanlar - Şamaxı, Gəncə, Təbriz bəylərbəyiləri idi. Nisbətən az əhəmiyyətli şəhərlərdə onlardan (xanlardan - R.D.) asılı sultanlar əyləşirdi; məhalları bəylərbəyi və sultanlara tabe naiblər idarə edirdi. Bunların hamısı iri torpaq sahibləri olub, əsasən yerli əyan nəsilərindən idilər» (138, s. 26-27). İran tarixinin rus versiyasında XVII əsrin sonunda bəylərbəyilər tərəfindən idarə olunan 13 vilayət olduğu göstərilir: Şirvan, Qarabağ və Gəncə, Cənubi Azərbaycan, Çuxur-Səd, Qəzvin, Həmədan, Kuhğulu (Fars), Kirman, Gürgan və Astarabad, Məşhəd, Herat, Mərvi-ŞahCan, Qəndəhar» (123, s. 294).

A. Volinski missiyası İsfahanda qaldığı altı ay ərzində rus elçisi, Səfəvi sarayında vacib mövqelər tutan şəxsləri, saray xadimlərini bilavasitə, tədqiq etmək, tanımaq imkanı əldə edir. Məsələn, o zamankı Etimadül-Dövlə Fətəli xan A. Volinskinin təsvirinə görə çox ağılsız adam olmasına baxmayaraq, şah onun hər bir fikrinə, sözünə böyük qiymət verirdi (191, c.18, s. 29). A.Volinski öz jurnalında 1 sentyabr 1717-ci ildə etdiyi qeyddə Fətəli xan haqda belə yazmışdır ki, (şahdan sonra) birinci şəxs - Ehtime-devletdir. «Onu həm də vəzir Əzəm adlandırırlar, ən çox isə xan deyirlər. Əslən şemkallardandır (dağıstanlı olduğuna işarədir - R.D.)... Yaş və sifət cəhətdən nüfuzludur (izryadnoy), ancaq ağıl cəhətdən kəmdir... İranda (Səf. d. - R.D.) yüz il bundan əvvəl də belə favorit olmamışdır. Yaşı isə 34-dür» (32, s. 306. ob). Fətəli xanın külli-ixtiyar olması barədə işağası Nəcəfqulu bəyin A.Bolinskiyə dediklərindən də məlum olur: «(Səfəvi dövlətində) hər şey ona (Fətəli xana - R.D.) tabedir və o nə istəyirsə, onu da edir... Əgər səfir (burada A.Volinski - R.D.) özünə qarşı yaxşı hörmət və izzət istəyirsə, Etimadül-Dövlə ilə məmnunluq və məhəbbətə davransın... Əgər

onunla dostlaşa bilsə, (səfir) istədiyinə nail olacaq, çünki burada (Səfəvi d-də - R.D.) bütün hakimiyyət onun əlindədir...» (32, s. 126. ob.-127. ob.).

Məlum olduğu kimi «dövlətin bütün ərazisi divan vilayətləri və xassə vilayətlərinə bölünmüşdü» (123, s. 294). XVII əsrin sonuna yaxın mülk torpaqları dövlət ərazisinin yalnız bir hissəsində qalmışdı, qalan hissə xassə torpaqlarına çevrilmişdi. Xassənin yayılma arealı mülk torpaq forması üçün ciddi təhlükəyə çevrilmişdi. Ümumilikdə, xassə torpaqlar sərhədyanı ərazilərdə yerləşən vilayətlər idi və onların xassə olması həmin torpaqların təhlükəsizliyinin təmin olunması baxımından atılmış addım idi. Xassə torpaqlarında inzibati idarəetmə nazir və mustaufiyi - xassə tərəfindən həyata keçirilirdi.

3.1.2. Ordu. Artıq yuxanda qeyd olunduğu kimi, 1639-cu Zuhab müqaviləsindən sonra davam edən uzunmüddətli sülh şəraitində Səfəvi ordusu kəskin şəkildə geriləmiş, keyfiyyət dəyişikliyinə uğramış, praktikasızlıq ucubətindən səriştəsizləşmiş, mənəvi cəhətdən aşınmaya məruz qalmışdı. Bu barədə Şeyx Əli Həzin yazır ki: «Vecsiz şah (Şah Sultan Hüseyn - R.D.) və şahzadələr, habelə ordu istirahətdən (əyləncədən - R.D.) başqa heç nə axtarmırdı (maraqlanmırdı - R.D.). Və yüz ilə yaxın müddət ərzində (əsgərlər - R.D.) öz qılınclarını qınlarımdan çıxarmamışdılar...» (75, s. 116)

Şah Sultan Hüseynin dövründə ordudakı qeyri-qənaətbəxş hətta acınacaqlı vəziyyət daha da böhranlı mərhələyə daxil olur. Belə bir vəziyyətin yaranmasına səbəb o idi ki, C.Hanveyin göstərdiyi kimi: «İran bu əsrin (XVIII əsr - R.D.) əvvəlindəki qədər mükəmməl əmin-amanlıq şəraitində olmamışdı. Qonşular ilə bağladığı müqavilələr .. onu hər hansı xarici müdaxilədən sığortalamışdı; nə qədər ki əhali, uzunsürən sülh şəraitinin labüd nəticəsi olaraq cırlaşmış və təmtərağa alışmışdı, (şahlığın - R.D.) öz təbəələrinin iddiaları cəhətdən hər hansı təhlükə gözləməyin yeri yox idi. Elə görünürdü ki, əvvəlki zamanlarda çox sayda üsyanlarla üzləşmiş bu monarxiya davamlı özlü üzərində bərqərar olunub, odur ki, bu versiyanın təməmilə əksi aşkarlananda bütün dünya üçün gözlənilməz olur. Bu təəccüblü katastrofanın (əfqan yürüşlər - R.D.) müəllifləri... (Səfəvilərin - R.D.) himayələri altına aldıkları xalq - əfqanlar olur...» (61, c. 1, s. 22) C.Malkolm yaranmış əlverişli şəraitdən Səfəvi hakimiyyətinin yararlanmadığı ilə bağlı yazır: «Fövqəladə əmin-amanlıq belə, İrana (Səfəvi dövlətinə R.D.) heç bir üstünlük bəxş etmədi. Bu bir həqiqətdir ki, şahlığın şahzadələri, əsil-nəcəbətilləri və yüksək səviyyəli məmurlar: xaricdən və daxildən müharibə təhlükəsindən azad olunmuş vəziyyətdə... günü-gündən döyüşkənlik qabiliyyətlərini yadırğayırdılar. Dövlət əmniyyət içərisində, xoş gündə olarkən

topladıqlarını hiفز edə bilmək qabiliyyətinə qadir olmadıqda, hər şey öz qiymətini təmamilə itirdi» (247, s. 568).

Səfəvi dövlətində orduda intizamın aşağı səviyyəyə enməsi, mərkəzi hakimiyyətin sərəncamlarının yerli feodallar tərəfindən nəzərə alınmaması A. Volnskinin qeydlərində xüsusi pafosla ifadə olunmuşdur. Belə ki, A. Volnskinin fikrincə, «məhz bu qüsurlar, 1718-ci ildə qiyama qalxmış əfqanlara qarşı şahın nəzərdə tutulan yürüşünün reallaşmasına imkan vermir. Çünki Qəzvin dağmasının 27 fevral 1718-ci il tarixli məktubunda, şahın 10 marta gələcəyi nəzərdə tutulduğu, lakin yürüşə çıxma bilməyəcəyi bildirilirdi. Çünki «ora (Qəzvinə - R.D.) hazır olması əmr edilmiş qoşunlardan heç biri hələ gəlməyib və çoxları heç olmayacaq. Belə ki, İrəvan xanı yazıb ki, onun gəlməsi və ya qoşun göndərməsi mümkün deyil, çünki sərhəddindəki vəziyyətlə əlaqədar qorxur. Beləcə, Gəncədən gözlənilən qoşun da gələ bilməyəcəkdir, çünki onların başı ləzgilərlə vuruşmağa qarışıb... Şamaxı xanına da dəfələrlə yazılıb, lakin indiyədək heç bir qüvvə gəlib çıxmayıb, heç qoşun toplanmayıb da. Xosrov xan hətta onu bu yürüşdən azad etməsini şahdan xahiş edir. Lakin çıxış etmək barədə yeni əmr veriləcəyi təqdirdə belə, A. Volnskinin fikrincə, o, hərəkətə gəlməyəcəkdə, çünki «bilirdi ki, getməsə belə, cəriməsi olmayacaq (cəzalandırılmayacaq - R.D.), artıq bu, bir növ qayda halını almışdı...» (102, s. 201; 32, s. 381-383). «Gürcülər də gəlmirdilər, çünki onların da kəndlərinə... ləzgilər hücum çəkib qarət edir və adamlarını əsir götürürülər» (102, s. 210-211).

1718-ci ildə Şamaxıda ikən A. Volnskinin yanına təşrif buyurmuş gürcü VI Vaxtanqın elçisi Farsedan bəy şahın təkidli tələblərinə baxmayaraq, VI Vaxtanqın şah hökumətinin qoşunlara müzd ödəmədiyini bəhanə edərək Qəzvinə getmədiyini bildirir. O, göstərir ki, şah müzdün qoşunlara Qəzvinə veriləcəyini vəd edirdi, çünki gürcülərin pulu götürüb əvəzində isə ona xidmət göstərməyəcəklərindən ehtiyatlanırdı (102, s. 222).

S. Avramovun Qəzvinə şah qoşunlarına baxış zamanı gördüklərinə əsasən yazdıqlarından məlum olur ki, Kirmanşahdan 700, İrəvan və Kəskərdən, hərəsindən 200 adam olmaqla, cəmi 1100 adam toplanmışdı. Təbrizdən bir adam belə gəlməmişdi (102, s. 226-227).

Səfəvi dövlətinin şimal sərhədlərində yaşayan tayfalara illik müavinət ödənilməsi işində yaranmış fasilələrlə bağlı A. Volnskinin verdiyi məlumatlar xüsusilə diqqəti çəkir. Belə ki, həmin məlumatlardan aydın olur ki, 1718-ci ilin 8 mayında A. Volnski Şamaxıda Adil Gireyin qohumu İbrahim bəyi qəbul edərkən, sonuncu bildirir ki, Gireyin son bir neçə il ərzində ödənilməmiş

müavinətini almaqdan ötrü şah sarayına gedir. İbrahim bəy əlavə edir ki, şah onun qardaşına hər il bir neçə min tümən məvacib ödəyirdi. Lakin Adil Girey rus çarına sədaqət andı içdikdən sonra şah onu bundan məhrum edib. İbrahim bəy təkliddə, sirr olaraq A.Volninskiyə bildirir ki, qardaşı şahın xidmətindən tamamilə imtina edib... çarın xidmətinə keçmək fikrindədir... və o özü (İbrahim bəy - R.D.) digər dağistanlı hakimləri də buna təhrik edəcək» (102, s. 219). İbrahim bəy A.Volninskiyə hətta provakasion sual da verir ki, «şahın yanına gedim ya yox; əgər yox desəniz, dərhal Tərkiyə qayıdacağam!». O, A.Volninskiyə Adil Gireyin iki məktubunu - fars və rus dillərində təqdim edir (yenə orada).

A.Volninski bu məsələ ilə bağlı səlahiyyətlə təmin olunmadığından heç bir cavab vermir. A.Volninskinin qeydlərində ləzgilərin soyğunçu yürüşləri barədə də xeyli məlumat vardır. Məsələn, bildirilir ki, 1718-ci ilin 24 aprelində ləzgilər Ağdaşı talan edib, xeyli sayda əhalini əsir aparıblar. 6 may (1718) tarixində A.Volninski, Gəncə hakiminin, torpaqlarının qarət olunmaması şərtilə ləzgilərə hər il iki min rubl ödəmək barədə razılaşma əldə etdiyini qeyd edir. Həmin tarixli daha bir qeyddə Şamaxının əlli verstliyində iri qəsəbənin ləzgilər tərəfindən növbəti qarətçi yürüşə məruz qaldığı, əhalinin əsir aparıldığı bildirilir (102, s. 215-216).

1718-ci ilin mayında xəbər gəlir ki, 17 minlik ləzgi qüvvəsi Şamaxıya hücum etməyə hazırlaşır. 9 mayda Şamaxının 20 verstliyində iki kəndin ləzgilər tərəfindən qarət olunması xəbəri gəlir. A.Volninski özü də Şamaxıdan Nizovoy limanına qədər olan yolda ləzgilərin hücumlarından ehtiyat edirdi (102, s. 229).

A.Müller Səfəvi dövlətinin süqutunda böyük rol oynamış əfqanlarla bağlı belə yazır: «...Səfəvilərin hakimiyyətini məhv etmək üçün bir güclü zərbə kifayət idi. Bu zərbə kənardan (burada əfqanlardan - R.D.) dəydi və bu andan başlayaraq İran (Səfəvi -R.D.) şahlığı üçün həmişəlik təhlükə mənbəyinə çevrildi. Hüseynin (şah Hüseyn - R.D.) dövründə şəhəri (Qəndəhar - R.D.) şahın adından yaxşı hökmdar (XI Georgi - R.D.) idarə edirdi, lakin 1709-cu ildə səriştəsiz İsfahan sarayını incə şəkildə aldada bilmiş gilzay əfqan tayfasının ikiüzlü, yaltaq başçısı Mir Vaiz (Veys -R.D.) nüfuzlu mənsəbə yetişdi və bu, ona, İran (Səfəvilərin - R.D.) hakimi ilə guya ki dostluq münasibətində bulunmağa və sonda, ziyafətlərdən birində onu (gürcünü) və ətrafını döyüb öldürməyə imkan yaratdı. Zavallı şahın qüvvə toplayıb qudurğan qiyamçıya (Mir Vesə - R.D.) qarşı qoşun göndərməsinə qədər xeyli vaxt keçdi: Mir Veysin ölümünədək (1715) İran qoşunları bir neçə dəfə məğlubiyətə uğradılar» (165, s. 410) Burada A.Müller qeyri-dəqiqliyə yol verərək yazır ki, guya Mir Veysin oğlu 1717-ci ildə öz əmisi oğlu Mahmud tərəfindən qovulur (165, s. 410).

Lakin məlum olduğu kimi, Mir Veysdən sonra hakimiyyətə gələn qardaşı Əbdüləziz, Mir Veysin oğlu Mahmud tərəfindən hakimiyyətdən salınır.

Mahmud 1717-ci ildə Qəndəharda hakimiyyətini bərqərar etdikdən cəmi iki il sonra onunla Səfəvi dövləti arasında ilk toqquşma baş verir. Qısa dövr ərzində Mahmud nəinki öz tayfası üzərində mütləq hakimiyyətini bərqərar etmiş, həmçinin xəzərləri özünə təslim etmişdi. Başları öz daxili çəkişmələrinə qarışmış abdaliləri isə Mahmud təhlükəli rəqib hesab etmirdi.

Məhəmmədqulu xanın Etimadül-Dövlə seçilməsi ilə əfqanlar əleyhinə silahlı qüvvə göndərmək məsələsi yenə də gündəlikdən çıxarılır. Belə ki, «...gilzayları (artıq bir dəfə - R.D.) məğlub etmiş şah sərkindəsi Lütfəli xan Qəndəhara yürüş etmək üçün qoşun hazırlayırdı. Bu məsuliyyətli məqamda şahın xeyirsiz müşavirləri Lütfəli xanın qoşununu buraxmaq kimi axmaq bir addım atır və onun özünü, saray intriqanları tərəfindən ...böhtanlanmış Etimadül-dövlə Fətəli xanla qohumluğu ucbatından vəzifəsindən uzaqlaşdırırlar» (123, s. 312). Sevimli iqamətgahı Fərəhabadı genişləndirmək, rəsmi paytaxtını yeni şəhərə köçürmək barədə düşünən Şah Sultan Hüseyn isə ölkəni bürümüş böhranlı vəziyyət, təhlükələr barədə qətiyyətlə fikirləşmirdi. Məhəmməd Möhsünün təbircə: «Düşünmək olardı ki, nə Qəndəhar, nə Herat, nə də əfqanlar mövcud belə deyildi» (246, s.126).

Həyəcanlı siqnalların məhz sərhəddə yaxın ərazilərdən daha çox gəlməsi ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki: «Səfəvi dövlətinin ucqar vilayətlərində vergilərin ağırlığı, şah məmurlarının özbaşnalığı və dini zülm xüsusilə güclü hiss olunurdu.. Məhz bu vilayətlərdə birbaşa təqibə məruz qalan sünnilər (Dağıstan, Şirvan, kürdlər, əfqanlar, türkmənlər) və ya qeyri-bərabər hüquqi vəziyyətdə olan və daha ağır vergilərə məruz qalan xristianlar (ermənilər və gürcülər) yaşadıklarından, hərəkət... dini qılafa girirdi» (123, s. 309).

İmperiyanın şimalından yeni, həyəcanlı xəbərlər gəlirdi. Belə ki, L.Lokhart Şamaxı hadisələri ilə bağlı belə yazır: «Ləzgilər öz həmyerliləri Fətəli xan Dağıstaniyə qarşı qəddar münasibətdən qəzəblənərək, üsyana qalxmışdılar. Artıq VI Vaxtanq başda olmaq la gürcülər tərəfdən təhlükə sövsəduqdan sonra əl-qolları daha da açılmış ləzgilər Şirvanın təqib olunan sünni əhalisi ilə birləşmişdilər. Hacı Davudun rəhbərlik etdiyi Şirvanın sünni əhalisi şü müctəhidlərinin əlindən çox əziyyət çəkirdi, onların məscidləri lənətlənir, tövləyə çevrilir..., dini ədəbiyyatları yandırılırdı. Qadağa və təqiblərdən cana gəlmiş əhali Türkiyəyə kömək üçün çağırışlar göndərirdi. Bu hərəkətdə Qaytaq və Qaraqaytaq tayfalarının usmisi («Usmi» tituluna aydınlıq gətirən V.V.Bartold,

bu sözün ərəb mənşəli «ism»-ad kökündən olması və «adlı-sanlı» mənasını verdiyini qeyd edir - 92, s. 755) Əhməd xan, qüvvətli Qazıqumuk tayfasının («müsəlmanlığı qəbul etmiş qumukları qazıqumuk adlandırırlar. Qazı...-- ərəb sözü olub «iman uğrunda mübariz» mənasını verdiyindən, onlar (qazıqumuklar) kafirlərə qarşı islam mücahidləri sayılırdılar» - 92, s. 740) ambisiyalı və davakar lideri Çolaq Surxay xan və daha bir ləzgi lideri İbrahim Sultan da iştirak edirdi. Bu liderlər görüşərək, 15.000-lik qüvvə ilə 1721-ci ilin 15 avqustunda Şamaxını mühasirəyə alırlar. 25 günlük mühasirədən sonra, 9 sentyabrda Şamaxının sayca şiə əhalidən xeyli çox olan sünni əhalisi şəhərin qapılarını ləzgilərin üzünə açır. Tayfa başçıları şəhərə soxularaq silahlarını biçarə əhalinin üstünə tuşlayaraq onların qışqırıqlarını ərşə qaldırırlar. Dəhşətli qırğın nəticəsində beş minə yaxın şiə əhali qılıncdan keçirilir. Şirvan hakimi Hüseyn xan və onun oğlu tutulub dəhşətli işgəncələrlə sınağa çəkilirlər. Ləzgilərin məqsədi onların gizli xəzinələrini ələ keçirmək idi. Sonra isə hər ikisini öldürür və cəsədlərini itlərə atırlar» (246, s. 127).

L.Lokhart üsyançıların Şamaxıda olan avropalılar və ruslara münasibətini belə təsvir edir: «Üsyançıların liderlərinin şəhərdəki (Şamaxıda - R.D.) rus və Avropa rezidentlərinə heç bir xətər toxundurmayacaqları barədə vəd verdiklərinə baxmayaraq, onların adamları (üsyançılar - R.D.) çox tez nəzarətdən çıxırlar. Onlar yezuit kilsəsinə soxularaq, adətən, altar üzərinə qoyulan qızıl əşyaları axtırırlar, lakin missionerlər bərayi-ehtiyat, bu əşyaları yaxşıca gizlətməmişdilər. Ləzgilər yezuitlərin evlərinə, həmçinin rus tacirlərinin dükanlarına soxulurlar. Onlara bədən xəsarəti yetirməsələr də, hamısının əmlaklarını talan edirlər. Təkcə Matvey Qriqoriyeviç Yevrenyev 170.000 rublluq malını itirərək, tamamilə müflisləşir. Ümumilikdə, rusların itkiləri yarım milyon rubl həcmində hesablanmışdır» (246, s. 127-128).

Qeyd etmək lazımdır ki, L.Lokhart, əsasən, 1721-ci ildə Şamaxıda olmuş yezuit missioneri Pyer Luis Başadın həmin hadisələr barədə verdiyi məlumatların həqiqətə daha yaxın olduğunu vurğulayır.

Müqayisə üçün bildirmək ki, Pyotrun Həştərxandan göndərdiyi manifestdə bu itkilərin miqdarı 4 milyon rubl miqdarında göstərilmişdir. Bəzi mənbələrdə Şamaxı hadisələri zamanı 300 rus tacirinin öldürüldüyü barədə məlumat verilir. Lakin artıq yuxarıda deyildiyi kimi, Pyer Başad bunu təkzib edir. Maraqlıdır ki, rus tarixçisi S.Solovyov da hər hansı rusa xətər toxunduğunu inkar edir (191, c 18, s. 37). Ümumiyyətlə, tacirlərin hər hansı ölkə ərazisində bu və ya digər dərəcədə əziyyət çəkməsi çox tez-tez baş verən hal idi. Məsələn «1712-ci ildə

İran (Səfəvi -R.D.) hökuməti Fəzlulla bəyin başçılığı altında Moskvaya böyük səfərət göndərdiyi zaman, səfir Rusiyanın dövlət kansleri qraf M.Qolovkinə İran təbəələrindən 22 tacirin şikayətini təqdim etmişdi. Tacirlər Rusiya şəhərlərində yerli hakimlər tərəfindən sıxışdırılmalarından şikayətlənirdilər» (113, s. 58)

A. Bakıxanov (2.1. s. 248), P.Butkov (100, c I, s. 4) həmin insidentin baş verdiyi ilin 1721-ci il olduğu halda, səhvən 1712-ci ili göstərirlər. Lakin bu çox güman ki, çap səhvidir. Britanika ensiklopediyasında (53.3, s. 794) da yeni səhv gedib. Həmin səhv İran tarixinin rus versiyasında da gedib (123, s. 310) . Lakin L.Lokhart, P.Sayks (269, s. 224) və digər ingilisdilli tarixşünaslıq nümayəndələri Şamaxının ləzgilər tərəfindən mühasirəsinin 1721-ci ildə olduğunu göstərirlər.

Adətən olduğu kimi «...Şirvan əhalisi şiə İranına qarşı ...mübarizədə kömək üçün Türkiyəyə müraciət edirdi» (92, s. 678). Ter-Qriqoryan isə erməni millətçiliyi mövqeyindən çıxış edərək, ləzgilərin 1721-ci ilin avqustunda Şamaxının tutulmasında Türkiyənin az rol oynamadığını göstərərək yazır: «İrannın zəifliyindən istifadə edən və Rusiyanın iddialarının qarşısını almağa çalışan Türkiyə öz casuslarının köməyiylə, İran hakimiyyətinin dayağı olan şiələrə nifrəti alovlandırır. Odur ki, ləzgilərin İran (Səfəvi - R.D.) dövlətinə qarşı çıxışları antişiə hərəkatı ilə çulğalaşırdı» (198, s. 8) Türkiyə himayə üçün ona müraciət edən üsyançıların liderlərini öz vassalları kimi qəbul edir və Şamaxıya öz elçisini göndərir ki, Hacı Davudu Şirvan hakimi təyin etsin. Bu zamandan Hacı Davud - Davud bəy kimi tanınır.

Məlum olduğu kimi, dağınıqlıq, siyasi böhran keçirən Səfəvi hökuməti ləzgi yürüşlərindən əziyyət çəkən Azərbaycana köməklik göstərə bilmirdi. Odur ki, ləzgilər tərəfindən mühasirəyə alınmış Gəncə, kömək üçün gürcü çarı VI Vaxtanqa müraciət edir. H.Y. Cəlalyan göstərir ki: «Həqiqətən də, Gəncədən elçilər bir-birinin ardınca onun (Vaxtanqın) yanına gəldikdə, o, 40.000-lik qoşunla ləzgilərə qarşı hərəkat etdi...» (6, s.31) H.Cəlalyan, VI Vaxtanqın gəlişinə görə ona külli miqdarda pul vəd edildiyi, ləzgiləri döyüşsüz qaçmağa məcbur etdikdən sonra, şəhər əhalisinin, haqqında danışılan məbləği ona vermədiyini, əvəzində gürcülərin, ləzgilərlə həmfikir və eyni məzhəbdən olan tərəkmələrin üzərinə yönəldilməsi barədə məlumat verir (6, s. 32). H.Cəlalyan həmçinin göstərir ki: «Vaxtanqın öz qoşununa xristianları öldürməmək, əsir götürməmək barədə əmr etdiyinə baxmayaraq, onlar (Vaxtanqın əsgərləri - R.D.) iberlərə xas olan kobudluq və tərslikləri səbəbindən öz başçılarının əmrinə tabe olmur». H.Cəlalyan şikayətlənərək yazır: «Onun (Vaxtanqın - R.D.) gəlişi bizə (ermənilərə - R.D.) yalnız onu verdi ki, həyasız ləzgi

tayfasının əlindən nə isə qalmışdısa, indi sonuncunu da acgöz, həris və mərhəmətsiz iberlər əlimizdən aldı». (6, s. 33)

A.Volnski öz raportlarında uzaqgörənliklə nəzərə çatdırırdı ki, «əgər yaxın vaxtlarda zəif və bacanqsız şah, üstün rəhbərlik xüsusiyyətlərinə malik başqa birisi ilə əvəz olunmaza, Səfəvi monarxiyası ləbüd olaraq süqut edəcək və Xəzər boyunca yerləşən ərazilərin Rusiya tərəfindən tutulacağı da istisna edilmir» (100, c I, s. 4).

Maraqlıdır ki, üç il sonra Türkiyənin İsfahanda olmuş elçisi Dürrü Əfəndi də öz ölkəsinə buna bənzər məlumatlar göndərirdi. A.Volnski göstərirdi ki, İranda ümumi vəziyyət o dərəcədə böhranlıdır, ordu o qədər mənəvi və güc cəhətdən tənəzzülə uğrayıb ki, ölkə hətta azsaylı rus ordusu tərəfindən işğal edilə bilər.

Şah üsul-idarəsinin əhəmiyyətsiz, nazirlərin isə külli-ixtiyar olmaları haqda Con Bell öz gündəliklərində belə yazırdı: «Şahın dünyada baş verənlərdən çox az xəbəri vardı, imperiyanın idarə olunması bütövlükdə onun nazirlərinin əlində idi. Şah onlara təmamilə etibar edirdi. Nazirlər də öz növbəsində şahı tələq edirdilər ki, camaatın hər hansı problemləri ilə məşğul olmaq onun (şahın - R.D.) əsil-nəcəbətində, şərafətində xələf gətirə bilər, yaraşmaz. Lakin məhz elə bu zamanlarda, Hindistanla sərhəddə yerləşən Qəndəharda bacarıqlı və qüvvətli başçı, hal-hazırkı gücsüz və qorxaq idarəetmə strukturları üzərində üstünlük qazanmaq iqtidarında olan (Əfqan) Mir Mahmud tərəfindən hədsiz diqqətə layiq olmalı üsyan başlamışdı» (42, s. 91-92).

«Şah hökumətini baş verən üsyanlar, ucqarlarda feodalların özbaşnalığı və maliyyə böhranı laxladır» (102, s. 140). Şimal qonşu olan Rusiya tərəfdən təhlükə (Bekoviç-Çerkasski ekspedisiyası), özbəklərin Məşhəd üçün yaratdığı təhlükə, Gilzay əfqanların Qəndəharı tutub, Herat üçün təhlükə törətməsi, bəlucluların İran körfəzi sahillərini, məsqətlərin Bəhreyn adalarını ələ keçirməsi və s. şah sarayını lərzəyə salırdı. Sonuncu, yəni 1727-ci ilin 24 iyununda məsqətlərin Bəhreyni zəbt etmək xəbəri şah sarayını daha çox təsirləndirir... Çünki Səfəvi dövlətini yaranmış izolyasiya vəziyyətində yalnız İran körfəzi xilas edirdi, indi isə məsqətlər körfəzdə ağılıq edəcəkdə. Ümumiyyətlə, A. Müllərin qeyd etdiyi kimi «o zaman özünün dəniz donanması olmayan İran (Səfəvi -R.D.) dövləti üçün İran körfəzində yaxşı donanmaya malik olan ərəb dövlətləri, o cümlədən Məsqət sultanlığı daima əhəmiyyətli təhlükə mənbəyi idilər» (165, s. 399). Bəhreynin itiriləcəyi təqdirdə Səfəvi dövləti nəinki İran körfəzi üzərində nəzarətdən məhrum olurdu, həmçinin körfəzdə əsas liman olan Bəndər-Abbasın zəbt olunma təhlükəsi ilə üz-üzə qalırdı. Bunun iqtisadi və siyasi nəticələrini təsəvvür etmək isə o qədər də çətin deyildi: Hörmüz boğazının bağlanması

Səfəvi dövlətinin dəniz blokadası demək idi. Bu, İran eksportunun, ilk növbədə ipəyin Avropaya dəniz yolu ilə ixrac olunmasının qarşısının alınması olub, Səfəvi dövlətinin tacirlərini düşmən Osmanlı imperiyasının ərazisindən keçən daha çox məsrəfli kontinental yoldan istifadə etməyə məcbur edərdi. Odur ki, şah sarayı, Məşqət sultanına qarşı mübarizədə yardımçı olmaları üçün ingilis, Hollandiya Şərqi-Hind kompaniyalarına, hətta düşmən münasibətdə olduğu, mənzil qərarı Qoada olan (Hind okeanı hövzəsində) Portuqaliya müstəmləkəsinin hakimləri-nə belə müraciət edir.

Səfəvi dövlətində bəhs etdiyimiz dövrdə idarəetmənin effektivliyini sübuta yetirən faktlara A.Volnskinin qeydlərində xeyli sayda rast gəlirik. Məsələn, o yazır ki, şahın fərmanları «heç də həmişə yerlərdə yerinə yetirilmir... Xüsusilə də bu fərmanlar hansı xanın (yerli hakimin - R.D.) dövründə verilibsə, ancaq o zaman qüvvədə olur, həmin xan dəyişərkən isə fərman qüvvədən düşür» (32, s. 213).

A.Volniski, artıq Həştərxan general-qubernatoru qismində Şamaxı hadisələri haqda vaxt itirmədən Pyotra məlumat verirdi. O, çarın nəzər-diqqətinə çatdırır ki, Səfəvi dövləti 1717-ci il müqaviləsinə görə üzərinə götürdüyü öhdəliyi - rus millətindən olan şəxslərin ölkə ərazisində təhlükəsizliyini təmin etmək təəhhüdünün öhdəsindən gələ bilmir. Odur ki, A.Volniski təkid edir ki, Rusiya bunu bəhanə edərək, öz vətəndaşlarını (rusları) qorumaq adı ilə məhz indi İran ərazisinə müdaxilə etməlidir. Onun hesablamalarına görə 10 piyada alayı, 4 atlı alayı və 3.000 xüsusi seçilmiş Don kazakı bu məqsəd üçün kifayət edərdi, belə ki, onlara gürcülər və Qafqazın digər xalqlarının nümayəndələrinin də qoşulacağına nəzərdə tuturdu (191, c 18, s. 38).

1719-cü ildə Səfəvi imperiyasının digər bölgələrinin siyasi vəziyyəti barədə L.Lokhart bunları yazır: «İran körfəzi və ona yaxın ərazilərdə Sanqan dəniz quldurları xeyli aktivləşmişdilər. Quruda isə Cavaşmi ərəbləri və Bəluc tayfalarının soyğunçuluq əməlləri nəzarətdən çıxmışdı (bəluclular 1720-ci ilin dekabrında Qombrun-Bəndər Abbasdakı ingilis və Hollandiya müəssisələrinə hücumlar etmişdilər). Hətta İsfahan bölgəsində də təhlükəli vəziyyət yaranmışdı, belə ki, bəxlilər və əfqanlar bura da soyğunçu yürüşlər edirdilər... yalnız Omanda 1719-cü ildə Sultan ibn Seyfin ölümündən sonra rəqib... icmalar arasında gedən mübarizə fonunda məşqət ərəblərin hücumları nisbətən səngimışdi» (246, s. 129). Qombrundakı İngilis Şərqi-Hind Kompaniyası tacirinin verdiyi məlumatda Səfəvi dövlətində tacirlərin və onların mallarının

təhlükəsizliyinə zəmanət verilmədiyi və ümumiyyətlə, ticarətin güclü böhranlı vəziyyətdə olduğu vurğulanır (68.1).

Mahmudun Qəndəharı II yürüş məqsədilə nə zaman tərək etdiyi dəqiq məlum deyil, lakin gilzayların birləşmiş qoşununun Kirmana yetişdiyi zaman, «Zübdətül-Təvarixə» görə, 1721-ci ilin 22 oktyabrıdır. Bir şey dəqiq məlumdur ki, yalnız: «Lütfəli xanın hücum qorxusu gilzayları qorxudurdu; odur ki, onun (Lütfəli xanın - R.D.) devrilməsini eşitdikdə onlar öz cəsarətlərini toplayıb ikinci dəfə İrana hücum etməyi qərarlaşdırırlar» (269, s. 224). Mahmudun qüvvələrinin sayı barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Belə ki, rəqəmlər 5.000-dən başlayaraq inanılmaz həddə - 100.000-ə qədər böyük interval arasında dəyişir. L.Lokharta görə, bunu onunla izah etmək olar ki, «bəzi mənbələr yalnız surf gilzayların özlərinin, digərləri isə onlara qoşulan qüvvələrlə birgə... miqdarını göstərmişlər». L.Lokhart özü isə «gilzay döyüşçülərinin sayının 10.000 nəfərdən bir qədər artıq olduğunu, bir neçə min xəzərin və yol boyunca müəyyən sayda bəxlilərin qoşulduğunu qeyd edir» (246, s.130). Lakin sayca o qədər də böyük olmamasına baxmayaraq gilzay ordusu bir çox yüksək keyfiyyət göstəricilərinə - mərdlik, cəsarət, döyüş təcrübəsi, dini entuziazma (əlbəttə, bu, şəi xəzərlərə aid deyildi - R.D.) malik idi. Əlbəttə, bütün bu cəhətləri bərhad vəziyyətdə olan Səfəvi ordusuna şamil etmək olmazdı.

Gilzay qüvvələri Kirman şəhərini çətinlik çəkmədən zəbt edilərsə də (Kirmanda zərdüştlərin əfqanlara qoşulub iranlılara qarşı vuruşması ilə bağlı E. Braun yazır ki zərdüştlərin «əcnəbi müsəlmanlara (burada əfqanlara - R.D.) qoşulub, onların öz həmvətənləri olan müsəlmanlara qarşı vuruşmasının anlamaq çətindir, lakin şəi ilahiyatçıların fanatizmi (burada zərdüştlərə qarşı - R.D.) onları bu qeyri-adi yolu tutmağa vadar etmişdi» -215, s. 126), Rüstəm Məhəmməd Sadlu tərəfindən güclü müdafiə olunan qalanı ələ keçirə bilmir, 1500 canlı qüvvə itkisi verərək, qala qarnizonu tərəfindən geri oturdulurlar (246, s.131). Bu, məhdud sayılı gilzay qoşunu üçün əhəmiyyətli itki idi. Belə olan halda, zənburaklardan (xüsusi təlim görmüş dövələrin üzərində qoyulan kiçik çaplı toplar - R.D.) savayı odlu silahı olmayan Mahmud, qalanı mühasirədə saxlamağı qərara alır. Mühasirə heç bir nəticə vermir, belə ki, qarnizonun təchizatı yaxşı olduğundan və cəsarətli, təcibli Rüstəm Məhəmməd tərəfindən müdafiəsi yüksək səviyyədə təşkil olduğundan qalanı almaq mümkün olmurdu. Lakin Rüstəm Məhəmmədin qəfil ölümü və onun xələfinin gilzaylara mühasirəni boşlayıb çıxıb getmək üçün böyük miqdarda pul təklif etməsi Mahmud üçün göydəndüşmə olur, «onu (Mahmudu - R.D.) biabırılıqdan xilas

edir». Belə ki, Mahmudun qüvvələri arasında «mühasirə taktikasının nəticə verəcəyinə inamsızlıq yaranmışdı..., əsgərlərin bəziləri fərarilik edir və geri, Qəndəhara qayıdırdılar» (63, c I, s. 218 - 246, s.131). Yeri gəlmişkən, Mahmuda təklif olunmuş pulun miqdarı Klayraka görə 2.500 tümən (63, c I. s. 218), Frayar Aleksandra görə isə 10.000 tümən (56, s. 646; 246, s. 131) olmuşdu.

Bu müvəffəqiyyətin ardınca Mahmud, Yəzddə uğursuzluğa düşər olur. Belə ki, 1722-ci ilin fevralında Yəzdə yetişən gilzaylar yəzdilərin güclü müqaviməti ilə rastlaşır, itki verərək, geri oturdulurlar. Lakin qüvvələri qorumağın daha vacib olduğunu yəqin edən Mahmud birbaşa İsfahan üzərinə yeriyir. Beləliklə, Səfəvi imperiyası üçün fətal nəticələr verəcək yürüş başlanır.

L.Lokhart şah hökumətinin bu yürüşdən narahat olduğunu Cozef Apisalaymiyana istinadən, belə bir faktla nəzərə çatdırır ki, İsfahana gedən yol üstündə «Zəyəndərud çayının şimal hissəsində yerləşən Varzana kəndində... şahın qasidi ona (Mahmuda - R.D.) irəliləməkdən imtina etmək müqabilində 600 kisə gümüş pul təklif edir (246, s. 132). Lakin Mahmud bu və sonrakı daha bir təklifi rədd edir. Əlbəttə, şah hökumətinin bu addımı atması, öz növbəsində, qorxaqlıq, zəiflikdən xəbər verirdi. Ümumiyyətlə, Mahmudun Kirmana yenidən hücumu xəbəri sarayda təlaşla qarşılanmışdı. Məhəmməd Möhsünün qeyd etdiyi kimi, yalnız bundan sonra «vecsiz, lənətə gəlmiş nazirlər» vəziyyətdən çıxış, müdafiə yolları aramağa başlayırlar (246, s. 133). Təbii ki, Mahmudun Yəzddə yubanmadan birbaşa İsfahana doğru hərəkət etməsi xəbəri təşvişi daha da artırır. Şah təcili şura çağırır, nə etmək lazım olduğunu araşdırmağa başlayır, rəylər müxtəlif olur. Etimadül-Dövlə Məhəmmədqulu xan şah qüvvələrinin sayca Mahmudun qüvvəsindən çox olduğunu, lakin az təlim görmüş və müharibə üçün demək olar ki, yararsızlığını nəzərə alaraq, hələlik, əhəmiyyətli, effektiv qüvvə toplamayınca döyüşə girməməyi və müdafiə olunmağı təklif edir (123, s. 312). L.Lokharta görə, bu təklif «şübhəsiz konstruktiv məsləhət» idi (246, s. 138). Lakin şah, Məhəmmədqulu xanın siyasi opponentlərinin təklif etdiyi - yubanmadan hücumu keçmək taktikasını bəyənilir. Etimadül-Dövləyə müxalif olan, eyni zamanda zəif şah üzərində böyük təsir qüvvəsinə malik olan Ərəbistan valisi Seyyid Abdulla da səfərdə olduğu Qumişadan (İsfahan yaxınlığında yerləşir, sonralar Şehreza adlandırılır) göndərdiyi məktubda şahın radikal seçimini dəstəkləyir, şahı düşmənə qarşı mümkün qədər tez çıxış etməyə təhrik edir, özünün də ərəb atlı qüvvələri ilə orduya birləşəcəyini vəd edir (246, s. 133-134).

Şah hökuməti dərhal yürüşə hazırlaşmağa başlayır. Paytaxt ətrafında yerləşən bütün kəndlərə çağırış-müraciətlər göndərilir, orduya qoşulanlara 6 ay vergidən azad

olunma vəd edilir, bu yolla xeyli adam toplanır, lakin onların əksəriyyəti kəndlilər və sənətkarlar idi, döyüşmək və əldə silah tutmaq vərdişləri yox idi (70, s. 8; 246, s. 135; 48. 1). L.Lokhart, toplanmış qüvvələr arasında gürcü şahzadəsi Rüstəmin başçılığı altında yaxşı silahlanmış korpusun və Luristan valisi Əlimərdan xanın rəhbərliyi altında yüksək döyüş qabiliyyətinə malik döyüşçülərin istisna təşkil etdiyini göstərir (246, s. 135). Sonuncu haqqında həm qərb, həm də şərq tarixşünaslıqlarında müsbət rəy mövcuddur. Belə ki, T.Kruşinski Əlimərdan xanı «o zamankı İranın görkəmli komandanı» (62, s. 75), Şeyx Məhəmməd Əl-Həzin isə «həqiqətən, yaşına görə çox mərd və bacarıqlı şəxs» (75, s. 126) kimi səciyələndirmişdir.

L.Lokhart göstərir ki: «Mahmud Yəzd İsfahan yolu üstə yerləşən Məhəmmədabad kəndinə yetişərkən, şah ordusunun İsfahandan çıxıb ona qarşı hərəkət etdiyi barədə xəbər alır. Odur ki, irəliləməyi dayandırıb, şah qoşununun yaxınlaşmağını gözləməyi qərarlaşdırır. Bu müddət ərzində ətraf məkanı hərbi mövqe cəhətdən nəzərdən keçirmək üçün imkan əldə edən Mahmud, Gülnabad kəndinin döyüş üçün daha əlverişli yer olduğunu müəyyənləşdirir. Buranın əlverişliyini həm də Burzun (Burzun) kanalına yaxınlığı şərtləndirirdi ki, bu da su ilə təchizat işini asanlaşdırırdı» (246, s. 132-133).

Etimadül-Dövlə 30.000-lik yığma qoşunla İsfahanı 3 martda tərk edir; ordunu 24 topdan ibarət artilleriya korpusu müşayət edir. L.Lokhart göstərir ki, «topçubaşı Əhməd xanın bu korpusa başçılığı formal xarakter daşıyırdı, əslində (korpus) fransız silahqayıranı Filipp Kolomb tərəfindən idarə olunurdu» (246, s. 135). Bu şəxs əslən parisli olub, bir neçə il rus ordusunda xidmət etmiş, sonralar İrana gəlmiş və artilleriya sahəsindəki biliklərinə görə şah ordusunda xidmətə daxil olmuşdu. Ərəbistan valisi, söz verdiyi kimi, bir neçə gündən sonra 12.000-lik ərəb kavaleriyası ilə İsfahandan bir neçə mil aralı şah ordusu ilə birləşir. Beləliklə, Səfəvi ordusunun ümumi sayı 42.000-ə çatır (246, s. 135).

Ümumiyyətlə, şah ordusu və əfqanların qüvvə nisbəti barədə müxtəlif mənbələrin verdiyi məlumatlar müxtəlifdir. L.Lokhart müxtəlif mənbələrin məlumatlarını müqayisə etmək məqsədilə, özünün «Səfəvi sülaləsinin süqutu və İranın əfqanlar tərəfindən işğal» əsərində cədvəl vermişdir. Həmin cədvəli müəyyən ixtisarlara nəzərə çatdırırıq.

Mənbələr	İranlıların sayı	Əfqanların sayı
«Tarixi-Nad ir»	məlumat yoxdur	8.000

«Zübtədül-Təvarix»	80.000 yaxın	9.000
«Məcmə ül-Təvarix»	80.000	40.000
Anje Jarden	45.000-50.000	10.000
Cozef Apisalay miyan	52.000	14.000
Daqregister (3 mart)	50.000	12.000
T.Kruşinski	50.000	40.000
Gilanents	30.000	12.000
Etyen Paderi	30.000	10.000

(246, s. 136)

Anonim fransız müəllifin əsərində Mahmudun 60.000 qoşunla Qəndəhardan çıxdığı bildirilir (12, s. 18).

Şah ordusuna rəhbərliyi Etimədül-Dövlə və Ərəbistan valisi həyata keçirirdi. Bölünmüş komandanlıq özü-özlüyündə pis taktika idi, bu halda isə söhbət həm də bir-birinə zidd, müxalif, hətta düşmən olan şəxslərdən gedirdi ki, bu da son nəticədə fatal sonluqla sonuclanır. P.Sayks bunu belə izah edir ki: «Getdikcə artan qısqanclığı (sərkərdələr arasında - R.D.) dəf etmək üçün qoşunlar üzərində komandanlıq iki yerə bölünür və 24 .. topla silahlanmış 50.000-lik İran ordusu Gülnabad çölünə irəliləyir» (269, s. 225; 246, s. 137).

L.Lokhart göstərir ki, Gülnabadda şah qoşunu sağdan sola bu ardıcılıqla düzlənmişdi: «sağ cinahda Ərəbistan valisi öz ərəb süvariləri ilə, ondan sonra sağ tərəfdə qullardan ibarət böyük bir dəstənin, habelə 400 nəfər mərd, yaxşı təlim görmüş gürcülərdən ibarət şah qvardiyasının başında qullar-ağası gürcü Rüstəm xan, ondan solda, daha doğrusu, sol mərkəzdə 15.000 qüvvə ilə Etimədül-Dövlə Məhəmmədqulu xan, sol cinahda Luristan valisi Əlimərdan xan və Əlirza xan Kuhqulunun başçılığı altında iki süvari kontingent. Şah ordusu say çoxluğu sayəsində hücum mövqeyində cənuba doğru uzun xətt boyunca düzülmüşdü ki, bu da ideyaca, döyüş başlanan zaman düşməni cinahlardan mühasirəyə almağı təmin etməli idi» (246, s. 138).

Əfqan ordusu üç bölümdən ibarət idi. Qüvvələrə sağ cinahda təcrübəli və bacarıqlı hərbiçi Amanullah Sultan, mərkəzdə Mahmud, sağ cinahda isə Nəsrullah başçılıq edirdi (Nəsrullah əslən Sistandan olub, etiqadca atəşpərəst idi. Əfqanların dini ayrı-seçkilik mövqeyinə baxmayaraq, Nəsrullah özünün yüksək

hərbi keyfiyyətləri sayəsində əfqan ordusunda komandan rəqinə yetişə bilmişdi. T.Kruşinski Nəsruallah haqqında yazır ki, «o, ermənilərin böyük dostu və məlum himayəçisi idi. Bir gözünü bağlı saxladığından ona Kor-Sultan deyirdilər. O, hər b sənətinə soyğunçuluqla məşğul olarkən yiyələnmişdi» (62, s. 274).

Döyüşqabağı vəziyyəti L.Lokhart belə təsvir edir: «Həlledici 8 mart günü günəş çıxan kimi, üz-üzə durmuş iki ordu bir-birini diqqətlə nəzərdən keçirməyə başladı. Onların arasında həqiqətən də qeyri-adi təzad (ziddiyyət) vardı. Say cəhətdən əfqanları xeyli üstələyən iranlılar qüvvələrinin əksəriyyətinin hərbi geyimi və sursatı cəhətdən də daha möhtəşəm idilər (xüsusilə gürcülərin hərbi geyimləri daha yaraşlıq, cah-calallı idi); onların qarşısında duranlar (əfqanlar R.D.) isə yol boyunca çirklənmiş, ləkəli, cındır geyimlərdə idilər» (246, s. 137).

E.Braun isə Gülnabad döyüşü ilə sasanilərlə ərəblər arasında 635-ci ildə baş vermiş Qadisyyə döyüşü və Abbasid xəlifəsi Mötəsim ilə monqollar arasında 1258-ci ildə Bağdad ətrafında baş vermiş döyüşlər arasında oxşarlıq, paralellər apararaq göstərir ki, hər üç halda «müdafiə olunanların (Səfəvi şahının qoşunu; sasanilər; ərəblər - R.D.) əzəməti və əhəmiyyətli qüvvə üstünlüyü, xainlərin (asilərin) isə misginliyi və nəzərə çarpan zəifliyi» müşahidə olunurdu (215, s. 127). Hər üç döyüşdə hərbi təcürə, mərdlik, cəsərət və qətiyyət say, silah-sursat cəhətdən üstünlükdən daha əhəmiyyətli, daha həlledici rol oynadı.

Döyüş gününün məhz 8 mart tarixi seçilməsilə bağlı L.Lokhart belə izah verir ki, «şahın münəccimləri ona ulduzların düzülüşünün 8 martadək əlverişli olmadığını söyləmişdilər» (246, s. 137). Qeyd olunmalıdır ki, ingilisdilli tarixşünaslıqda Gülnabad döyüşü ilə əlaqədar ən müfəssəl məlumatlara L.Lokhartın tədqiqatında yer verilmişdir.

L.Lokhart göstərir ki, döyüşün əvvəlində Səfəvi qüvvələri üstünlük əldə edirlər. Belə ki, «Rüstəm xan əfqanların sol cinahına hücum çəkib, onları iflic vəziyyətə salır. Elə həmin vaxt Ərəbistan valisi də öz atlıları ilə... əfqanları tac şəklində əhatəyə alır. Lakin əvvəlcədən planlaşdırıldığı kimi... düşmənin sol cinahını məhv etmək əvəzinə, vali öz qüvvələri ilə düşmənin düşərgəsini ələ keçirir və onlar yavaş-yavaş qarətlə məşğul olurlar» (246, s.139) Seyyid Abdulla da Mahmud kimi sünni idi və şahın yüksək etimad göstərərək onu vali təyin etməsinə baxmayaraq, o, özünü Səfəvi dövlətinin mənafeyinə xidmət etməyə borclu saymırdı. Bu, həm də o zaman idi ki, valinin həmvətənləri İran körfəzində üsyana qalxmışdılar. Beləliklə, vacib manevr baş tutmur. T.Kruşinski yazır ki, Mahmud, Rüstəm xanın hücumunun təzyiqi altında sol cinahının təslim olmaq üzrə olduğunu gördükdə, döyüşü uduzacağını zənn edərək, geri

çəkilmək barədə düşünməyə başlayır (62, s. 203). Onu bu addımı atmaqdan çəkindirən əfqan sərkərdə Amanullah, Mahmuda nəinki möhkəm dayanmağı, hətta çətin vəziyyətdə olan Nəsrullahın qüvvələrinə yardım etməyi tövsiyə edir (246, s. 140). Lakin Səfəvi qüvvələrində bu birlik yox idi. Belə ki, Məhəmmədqulu xan öz mövqeyində passiv qalmaq əvəzinə qüvvələri ilə Rüstəm xanın köməyinə getsəydi və ya ərəb valisi düşərgənin qarəti ilə məşğul olmaqdan, arxadan əfqanlara zərbə vursaydı, əfqanlar, çox güman ki, uduzacaqdılar. Əfqanlar, öz növbələrində, Səfəvi qoşununun taktiki səhvindən yararlına bilirlər: «Mahmudun Nəsrullahın qüvvələrinə yardımı sayəsində Rüstəmin alayı əsas qoşun qüvvələrindən ayrı salınır. Sonradan Rüstəm xan özü şah qoşunu ilə birləşməyə uğursuz cəhd edir, çünki şah qüvvələri artıq geri çəkilmək üzrə olurlar. Belə olan halda Rüstəm xan gürcülərlə birgə Burzun kanalına çıxmaq üçün vuruşaraq yol açmağa çalışır. Lakin atının burxulması səbəbindən buna nail olmur və gilzaylar tərəfindən dəhşətli surətdə öldürülür. Onu qılıncla doğrayırlar. 11 il əvvəl Rüstəmin atabir qardaşı Key Xosrov da gilzayların əlində belə faciəli surətdə məhv edilmişdi» (246, s. 140-141).

Daha sonra L.Lokhart göstərir ki, «Əlimərdan xanın tayfadaşları Kuhqulu kontingentinin dəstəyi ilə əfqanların sağ cinahı üzərinə yeriyərkən gilzaylar sağa-sola qaçışib dağılır, bununla da zənburakların atəş açması üçün ərazini boşaldırlar. Atışma zamanı Əlimərdan xanın qardaşı öldürülür, o özü isə yaralanır. Atışmanın şiddətləndiyini görən tayfadaşları öz yaralı rəhbərlərini götürüb, meydanı tərk etməyə başlayırlar» (246, s.141).

Ətimədül-Dövləyə gəlincə isə o, Rüstəm xanın düşdüyü çətin vəziyyəti görən kimi öz qüvvələrinə geri çəkilmək barədə əmr edir. T.Kruşinskiyin qeyd etdiyi kimi: «O, (Məhəmmədqulu xan) düşmənlə döyüşmədən geri çəkməyə başladı» (62, s. 204). Bu fikri Hollandiya Şərqi-Hind kompaniyasının gündəliyində olan məlumatlar da təsdiq edir ki, ilk olaraq Məhəmmədqulu xan geri çəkilmişdir və bu da şah ordusunun içərisinə qarışıqlıq salmışdı (48.1; 246, s. 141).

Nəticədə, «əfqanlar hücumlarını gücləndirir, Səfəvi qoşununun geri çəkilməsini tezliklə nizamsız, pərəkəndə qaçışa çevirə bilirlər» (246, s. 142). A. Müllerin sözləri ilə desək «güclü iradəli şəxs tərəfindən idarə olunmayan xanlar, qoşunları ilə birlikdə öz vilayətlərinə səpələnənilər» (165, s. 410) Başsız qalmış Səfəvi ordusu nəinki öz artilleriya toplarını özü ilə aparmağa macal tapmur, hətta qorxu və həyəcan üzündən əsgərlər İsfahana daxil olarkən, şəhər darvazasını öz arxalarınınca bağlamağı belə unudurlar.

L.Lokhart, belə bir vəziyyətdə, yəni İsfahan daxilində xaos vəziyyəti hökm sürdüyü bir zaman şəhərə daxil olacağı təqdirdə Mahmudun qələbə qazanacağına şübhə etmədiyini qeyd edir (246. s. 142).

Tərəflərin Gülnabadda itkiləri ilə bağlı L.Lokhartın apardığı müqayisədən görünür ki, bu dəfə də müxtəlif mənbələrin məlumatları müxtəlifdir:

MƏNBƏLƏR	ŞAH ORDUSU	ƏFQANLAR
Cosef Apisalaymiyan	5000	500
Mami-Kleyrak	6000	700
Daqrecister (3 March 1722)	4000 - 5000	Məlumat yoxdur
Kruşinski	2000	2000
Gilanents	1700	130

(246,s. 142)

Məhəmməd Möhsün isə heç bir konkret rəqəm göstərmədən, sadəcə, şah ordusunun böyük itkilər verdiyini bildirir (yenə orada).

L.Lokhartın şəxsi mülahizəsinə gəlincə, o, C.Apisalaymiyanın versiyasını həqiqətə daha uyğun hesab edir və əfqanların şah ordusuna nisbətən on dəfə az itki verməsi fikri ilə razılaşıır (246, s. 142).

Şah ordusunun məğlub olma səbəbləri sırasında L.Lokhart «bölünmüş komandanlıq (Məhəmmədqulu xanın hərbi bacarığını nəzərə alıqda onun təkbaşına komandanlığının da hər hansı əhəmiyyətli nəticə verəcəyi şübhə doğurur - R.D), qoşunun yaxşı təlim görməməsi və ən əsası, Etimadül-Dövlə və Ərəbistan valisinin qəribə, təəccüb (daha çox təssüf - R.D.) doğuran davranışını» xüsusi qeyd edir (246, s. 143).

Səfəvi qoşununun komandanlarının mərdlik göstərərək qullarağası Rüstəm xana dayaq göstərəcəkləri halda qələbə çalacağına əmin olan Məhəmməd Möhsünün ifadəsi ilə desək: «...taleyin yazısına uyğun olaraq ...Səfəvi ordusu məhz burada (Gülnabadda - R.D.) ən böyük məğlubiyyətə uğradı (düşər oldu)» (246, s. 143).

Şeyx Məhəmməd Əli Həzin isə şah qoşununun məğlubiyyətə uğramasının əsas səbəbinin «ordu üzərində çox sayda adamın komandanlıq etməsi..., onların düşüncələrinin (niyyətlərinin -R.D.) qeyri-səmimi» olması fikrini irəli sürür (75, s. 116-117).

Gülnabad çölündə uğursuzluq haqqında xəbər paytaxtda xaos və dəhşətli həyəcan atmosferi yaradır. Paytaxtdakı hollandiyalılar vəziyyəti belə səciyyələndirirlər: əhalidə artıq elə təsəvvür formalaşır ki, heç bir şey Mahmuda şəhərə daxil olub, taxt-tacı ələ keçirməyə mane ola bilməz (48.2).

Şah yalnız 9 martda (artıq əfqanların şəhərə daxil olmadıqlarını gördükdən sonra - R.D.) nazirləri ilə paytaxtın müdafiəsi üçün tədbirləri müzakirə edir. Şəhər divarları boyunca, həmçinin istehkamlara əsgərlər düzülür, (A.Jardenin Parisə göndərdiyi raportda deyilir ki, şəhərin müdafiəsi üçün yalnız 500 nəfərlik nizami qüvvə toplamaq mümkün olur; baxmayaraq ki, şəhərdə silah tutmaq iqtidarında olan xeyli sayda adam var idi (76.2). «Zəyəndərüd çayı üzərindəki körpülərin qorunmasına xüsusi əhəmiyyət verilir... yaz olduğundan mövsümi yağışlar və Zaqros dağının ərimiş qarları hesabına Zəyəndərüd çayının səviyyəsi xeyli qalxmışdı və belə olan halda, yəni onu üzüb keçmək çox çətin olduğundan körpülərin strateji əhəmiyyəti daha da artmışdı. Şəhərdəki panika öz işini görür:... çərəyin qiyməti kəskin surətdə artır» (246, s. 144). Diqqətəlayiq hadisələrdən biri də Ərəbistan valisinin öz dəstəsi və əfqan düşərgəsindən qarət etdiyi qənimətlə yüklənmiş heyvanlarla birlikdə İsfahana daxil olması olur. Frayar Aleksandrın fikrincə, valinin bu addımı atmaqda məqsədi Mahmudla gizli əlaqədə olmadığına şahı əmin etmək idi (56, s. 647). Belə ki, döyüşdən sonrakı gecə Seyyid Abdullanın Mahmudla görüşüb hər hansı razılaşma əldə etmə ehtimalı böyük idi. Lakin Şah Sultan Hüseyn valiyə İsfahanın baş komandanı postunu həvalə etməklə, ona inam bəslədiyini, daha doğrusu, bəsləməkdə davam etdiyini nümayiş etdirir. Bu təyinatın uğursuz olması ilə bağlı Hollandiya Şərqi-Hind Kompaniyasının qeydlərində göstərilir ki, Mahmud, qorçubaşı Şeyx Əli xana, İsfahanın müdafiəsi üçün ərəblərin köməyə çağırılmasının iranlıların sadəlövhliyiündən xəbər verdiyi barədə yazır. Ərəbistan valisi Seyid Abdullaya yazdığı məktubda isə Mahmud «onun (valinin - R.D.) «molla» (şahı hədsiz möminliyinə görə belə adlandırdılar -R.D.) Hüseynə nəyə görə xidmət göstərməsini» anladığını qeyd edir və əlavə edir ki, «axı o (vali - R.D.) özü də sünnidir və dini baxımdan öz məzhəbindən olan şəxsni taxtda əyləşməsi» ilə razı olmalıdır (48. 9). Bunun ardınca «şah öz qasidini Gürcüstan valisi VI Vaxtanq, Luristan valisi Əlimərdan xan (o, Gülnabad döyüşündə yaralandıqdan sonra

dəstəsinin üzvləri tərəfindən öz diyarına aparılmışdı - R.D.), Bəxtiyari tayfasının rəhbəri Qasım xan və digər əyalət liderlərinin yanına göndərərək, onlara qüvvələri səfərbər edərək, mümkün qədər tez müddətdə gəlib İsfahan qarnizonuna qoşulmaq barədə sərəncam verir» (246, s. 145-146).

Lakin bu müraciət heç bir nəticə vermir; belə ki, VI Vaxtanq, ləzgilərlə bağlı insident zamanı, bundan sonra bir daha qılıncını şahın yolunda qınından çıxarmayacağı ilə əlaqədar verdiyi sözlə sadıq qalır. Əslində bu, VI Vaxtanqın başiböyüklüyünə dəlalət edən bir hal idi. Çünki Şirvandakı vəziyyətlə bağlı Şah Sultan Hüseynin 1721-ci il avqust ayında verdiyi fərmanda deyilirdi ki, şah, Kartli Gürcüstanın valisi Hüseynəli xanın (VI Vaxtanqın müsəlman adı - R.D.) «...8 min nəfərlə Kaxetə hərəkət etməsi və Tiflisin 2 ağacılığına getməsi, bəlkə də onun həmin gedişinin şöhrəti sayəsində ləzgi quldurların Kaxetə və Qarabağa gəlməyə cəsarət etməmələri haqqında» xəbərdən məmnun olmuş, «tədbiri çox bəyənmişdir. Fərmandan «ali divan vəzirinin qardaşı ...Məhəmməd xan Bəydili-Şamlunun zəfər nişanlı ordunun baş fərmandehliyi vəzifəsinə təyin olunub...əsgərlərlə birlikdə təcili surətdə o hüduda yola düşərək həmin yaramazları (ləzgiləri - R.D.) dəf etmək» tapşırığı alması məlum olur. VI Vaxtanqdan «...bu məktubun (fərmanını - R.D.) məzmunundan xəbərdar olduqdan sonra yubanmaya və təxirə yol vermədən tezliklə, dərhal Kaxetə yola düşüb...Kaxet və Qarabağı qorumaq...lazımı səy göstərərək səhlənkarlıq etməmək...fədakarlığı, səmimiyyəti və qul (tabe - R.D.) olduğunu daha çox zahirə çıxarmaq və bu yolla özünün şahın həqiqi nəvəzifəsinə və ...lütfkarlığına layiq olduğunu biruzə vermək» tələb olunurdu. (1,1 s. 212-213) Deməli, bu, adi şah fərmanı idi və ona əməl etməmək asilik demək idi. Rus tarixşünaslığında doğru olaraq göstərilir ki, əslində «VI Vaxtanq, ittifaq bağladığı I Pyotr-un qoşununun Zaqafqaziyaya gəlişini gözlədiyindən ...şaha köməkdən imtina edir» (123, s. 312).

«Əli Mərdan xan şaha xəbər göndərir ki, yarası sağalınca öz diyarında qalacaq və yalnız bundan sonra köməyə gələcək» (48.4). Digər vilayət hakimləri isə yardım edəcəklərinə söz versələr də, heç bir əməli iş görmürlər.

Mühasirədə olan İsfahanda baş verənlərlə bağlı Səfəvi dövlətində olan əcnəbilərin öz ölkələrinə göndərdikləri məlumatlar o zamankı vəziyyət barədə müfəssəl təsəvvür yaratmağa imkan verir. Lakin bu məlumatlarla işləyərkən, onların müəlliflərinin subyektivliyini, müxtəlif rəqəblərdən yanaşmalarını nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Məsələn, Şirzdakı fransız konsulu Etyen Paderi özünün Parisə göndərdiyi raportunda Etimadül-Dövləyə əfqanlarla danışıqlara getməyi məsləhət gördüyü barədə məlumat verir. Paderi, həmçinin Məhəmmədqulu xanın

bu fikri bəyəndiyini və şahın bu ideya ilə razılaşacağı təqdirdə məhz onun (Paderinin) vasitəçi kimi çıxış edə biləcəyini təklif etdiyi barədə məlumat verir. L.Lokhart E.Paderinin məlumatlarına ehtiyatla yanaşmağı məsləhət görür, belə ki, onun fikrincə, «Paderi İsfahandakı fransız konsulu Anje de Jardenlə rəqəbətdə bulunduğundan, daima özünün Səfəvi hökuməti ilə əlaqələrini qəsdən şişirdilmiş şəkildə əks etdirməyə meyilli idi» (51.3 - 246, s.147,qeyd 1). Paderinin gələcək aqibəti ilə bağlı L.Lokhart bildirir ki, İsfahan mühasirəsinin ən qızğın vaxtında, 8 avqustda (1722) «Etyen Paderi iki yezuit, iki yunan, iki hind banıyansı (dindarı - R.D.) və İran eskortu ilə birlikdə İsfahandan qaçmağa cəhd edir... şəhərdən uzaqlaşdıqda əfqan patrulları tərəfindən yaxalanırlar... İran eskortu Paderini və onun yoldaşlarını müdafiə üçün heç bir cəhd etmədən qaçır. Nəticədə Paderidən başqa hamı öldürülür. O isə qılınc yarası alır. Yaralı olmasına baxmayaraq, sərgüzəştlərlə də olsa, Paderi 21 sentyabrda Şiraza yetişməyə müvəffəq olur» (51. 3).

İsfahanı tərk etməyəcəyini qət edən Şah Hüseyn, oğullarından birini əyalətlərdən hərbi qüvvə toplamaq məqsədilə göndərmək fikrinə düşür. Məhəmməd Möhsün göstərir ki, şahın bu fikrə gəlməsində arqument ondan ibarət olur ki, məhz şahzadənin komandanlığını görüb daha çox adam orduya qoşulmaq arzusunda olacaq. Bu versiyanı hollandiyalıların gündəliyi də təsdiq edir (48.3). L.Lokhart bu missiyanı həyata keçirəcək şahzadənin seçimi ilə bağlı maraqlı məlumatlar verir (246, s. 147). İlk olaraq seçim şahın böyük oğlu 25 yaşlı Mahmud Mirzənin üzərində düşür; onun gəncliyini nəzərə alaraq, şah, Ərəbistan valisini ona müşavir təyin edir. Bir qədər sonra şahzadənin yenidən hərəmxanaya qaytarılmasının rəsmi izahı belə olur ki, daima qapalı həyat tərzini keçirmiş şahzadə Çaharbağda toplanmış məclisdə həddindən artıq həyəcanlanmış və özü hərəmxanaya qayıtmaq niyyətini izhar etmişdir. Lakin L.Lokhart bu versiyanı qəbul etmir və səbəbin «həqiqətdə ...şahzadənin mollabaşı və həkimbaşı ilə sərt şəkildə davranması və atasına, bu şəxsləri dövlət idarəçiliyindən uzaqlaşdırmağı təklif etməsi... habelə Gülnabadda özünü layiqincə nümayiş etdirə bilməmiş şəxslərə münasibətdə hədələyici mövqe tutması» olduğunu qeyd edir (246, s.147). Təbii ki, şahzadənin sərt münasibətinə tuş gəlmiş şəxslər ona qarşı birləşir və «Mahmud Mirzənin ambisiyalı şəxs olub, ordu başında duracağı halda, uzurpatorluğa can atacağı» arqumentinə şahı inandırmağa müvəffəq olurlar (51. 2; 48.5). Nəticə etibarilə Mahmud Mirzənin namizədliyinə xitam verilir. Seçim 23 yaşlı Səfi Mirzənin üzərində dayanır (Bu

hadisə şah Süleymanın /1666-1694/ vaxtilə iki oğlu - Hüseyin və Abbas arasında seçim etməsini xatırladır - R.D.).

18 martda Səfi Mirzə İsfahandakı Çaharbağ iqamətgahında paytaxtda olan avropalılardan da dəvət olunduqları məclis toplayır (246, s. 153). Lakin hollandiyalıların qeydlərindəki məlumata görə, ona ordu üzərində nəzarət hüququ etibar edilmir; bu səlahiyyət Ərəbistan valisinə verilir (48. 6).

Gilzay Mahmudun nə üçün məhz martın 11-də (1722) İsfahan istiqamətində hərəkətə başlaması ilə bağlı dəqiq fikir söyləmək çətinidir (Mahmudun yanında vəqieyi-nəvis, yəni hadisələri qələmə alan tarixçi olmamışdı - R.D.). Ümumiyyətlə, Mahmudun Gülnabad çölündə ələ keçirdiyi xəzinə ilə kifayətlənərək Qəndəhara qayıtması maraqlıdır. Mahmudun kifayət qədər ağıllı, düşüncəli şəxs olduğunu nəzərə alsaq, az sayda canlı qüvvə ilə, həm də vətəndən - Qəndəhardan xeyli uzaq olmaq şərtilə İsfahan üzərinə yeriməyə qərar verməsi bir qədər müəmmal görünür. Üstəlik imperiyanın müxtəlif hissələrindən şahı dəstəkləmək üçün qüvvələrin gələcəyi də istisna edilmirdi. T.Kruşinski Mahmudun belə ürəklənməsinin səbəbinin guya Şah Sultan Hüseyinin Gülnabad döyüşündən sonra aprel ayının əvvəllərində ona sülh təklifi etməsi olduğunu vurğulayır (62, s.207). Lakin başqa mənbələrdə biz bu fakta rast gəlmirik. L.Lokhart T.Kruşinskiyə versiyasının mümkünliyini təsdiqləyir və əlavə edir ki, «Mahmud biabırçı məğlubiyyətdən sonra iranlıların (şah ordusunun - R.D.) necə bədbinliyə düşdüyünü bilsəydi, vaxt itirmədən döyüşün (Gülnabad - R.D.) ələ səhəri günü irəliləməyə (İsfahan üzərinə - R.D.) başladılar. O, bunu etsəydi, ya kiçik, ya da heç bir müqavimətlə rastlaşmazdı. Belə olan halda İsfahan camaatı mühasirə dövrü ərzində tələyinə düşən dəhşətli məşəqqətlərdən, aclıq və xəstəlik üzündən saysız-hesabsız ölümlərdən qurtulmuş olardı»(246, s. 149). L.Lokhart, hollandiyalıları istinadən, Mahmud tərəfindən daha bir sülh təklifinin 6 avqustda edildiyini (rusların versiyasına görə, Yeni Culfa zəbt olunduqdan və yalnız «Zəyəndərül çayı üzərindəki möhkəmləndirilmiş Allahverdi xan korpusunu almaq üçün bütün cəhdlər boşa çıxdıqdan sonra» bu təklif edilmişdi - 123, s. 312) göstərir (246, s.164). Belə ki, onun verdiyi məlumata görə, Mahmud öz nümayəndəsini Şəhristan körpüsü yaxınlığındakı Səfəvi istehkamlarına bəzi bayraqla göndərir. «Bu xəbər şah və Etimadül-Dövləyə çatdırılanda, onlar yeni təyin olunmuş qorçubaşı Mustafaqulu xanı və ermənilərin himayədarı Mirzə Zəkini təkliflərin (əfqanların - R.D.) nədən ibarət olduğunu öyrənmək üçün göndərilir. Bir neçə gün davam edən danışıqlar Mahmudun şərtlərinin qəbulunun qeyri-mümkünlüyü səbəbindən dayandırılır» (246, s. 164). Belə ki,

Mahmud şahın qızlarından biri ilə evlənməyə, Qəndəhar, Sistan, Kirman və Xorasanın böyük hissəsinə iddiasını bildirir. M. Klayrak göstərir ki, guya Mahmud, şahın öz qızlarından birini 50.000 tümən miqdarında cehizlə ona əvə verəcəyi və Mahmudu Qəndəhar, Kirman və Xorasan hakimi kimi tanıyacağı təqdirdə İsfahanın mühasirəsindən əl çəkib, Qəndəhara dönəcəyi təklifi ilə öz nümayəndələrini danışıq üçün Səfəvi paytaxtına göndərir. Lakin şah bu təklifi rədd edir. E. Braun göstərir ki Culfanı zəbt etdikdən sonra əfqanlar İsfahanı tutmaq üçün 2 müvəffəqiyyətsiz cəhd edir və yalnız bundan sonra Bəhəri mühasirədə saxlamağı qətdirlər (215, s. 128-129)

Qərb tarixşünaslığında Culfanın zəbt olunması ilə bağlı göstərilir ki, 12 martda Şəhristan körpüsü yaxınlığında şəhər müdafiəçiləri tərəfindən, səhəri gün isə 200 nəfər təcrübəli döyüşçüsü olan yeni qullarağası xacə Əhməd ağa tərəfindən geri oturdulan Mahmud öz qüvvələrini Culfaya yönəldir. Belə ki, kəşfiyyatçı onu məlumatlandırır ki, Culfa və Fərəhabad tam müdafiəsizdir.

Diqqətə layiq cəhət ondan ibarətdir ki, Səfəvi hökuməti «ermənilərin (Culfadakı - R.D.) ...əfqanlarla birləşəcəyindən ehtiyat edərək, onların əksər silah və sursatını yığıdırmışdı... Gülnabad döyüşündən əvvəl nizami ordu (şəhərdə) olmayacağı vaxt İsfahandakı şah sarayını qorumaq məqsədilə iranlıların xahişi ilə göndərilmiş 300 nəfər seçmə gəncə ...silahlarını təhvil verib Culfaya qayıtmaq» əmr edilmişdi» (246, s. 151; 63, c I. s. 272).

Bu, ermənilərə inamsızlıq mövqeyindən irəli gələn bir hal idi. Ermənilərin kömək üçün paytaxta etdikləri çağırış da cavabsız qalır. Yalnız şahzadə Səfi Mirzə atlı dəstə ilə Culfa istiqamətində hərəkət edir. Lakin Ərəbistan valisinin «vəliəhdin özünü bu növ təhlükəyə atması düzgün deyil» arqumenti ilə geri qaytarılır (246, s. 151). Nəticə etibarilə Culfa əfqanların əlinə keçir.

Fərəhabadın Mahmudun əlinə keçməsi ilə bağlı L.Lokhart «xəyanətdən başqa heç bir şeylə bunu izah etmək olmazdı ki, niyə şah ordusunun ali komandanlığı Mahmudun irəliləməsi barədə xəbərdar olduğu halda Fərəhabadı tərk etmişdi» yazır (246, s. 151). T.Kruşinski də mübaligəli şəkildə qeyd etmişdir ki, «əfqanlar Fərəhabada yiyələnməsəydilər, heç vaxt İsfahanı mühasirədə saxlamaq avantürasına cürət etməzdilər» (62, s. 98).

İsfahan əhalisinin ərzaq təchizatında əngəllər 21 mart - Novruz bayramı günü əfqanların paytaxt ətrafı kəndlərə hücum çəkib, onları viranə qoymağa başlamasından sonra daha da artır; belə ki, həmin kəndlərin sağ qalmış əhalisi canını qurtarmaq üçün İsfahana üz tuturdu. M.Klayrak əhalinin ərzaq təminatından bəhs edərkən yazır ki, «hökumətin heç kimin şəhəri (İsfahanı - R.D.) tərk etməməsi

barədə sərəncam verməsi ilə aclıq problemi daha da ağırlaşın» (63, c I, s. 263-246, s. 154). «Şəhəri mühasirədə saxlamaq bacarığına malik olmayan əfqanlar, onu aclıqla sınağa çəkməkdən savayı heç bir şeyə ümid bəsləyə bilməzdilər: odur ki, şəhəri hər tərəfdən əhatəyə elə aldılar ki, kənarla rabitə üçün heç bir imkan qalmasın, öz düşərgələrini isə lazım olan hər bir şeylə ...təmin etdilər. Mühasirənin ilk ayları şəhər daxilində çox sakit keçdi...lakin artıq iyulun sonunda aclıq düşür, oktyabrın əvvəlində çörək çatışmamazlığı hiss olunur...» (12, s. 18)

İsfahanın mühasirədə olduğu zamanda əhalinin döyüş əhval-ruhiyyəsi ilə bağlı fakta hollandiyalıların qeydlərində rast gəlinir. Belə ki, mənbənin məlumatına görə martın 21-dən 22-nə keçən gecə bir neçə nəfər iranlı 9 araba ilə İsfahanı tərk edib, patrulların diqqətindən yayınaraq Gülnabada - döyüş meydanına yığışır, burada qoyub qaçdıqları 24 topdan 18-ni götürüb, qalan 6-nı isə qazıb yerə basdırır və heç bir insident baş vermədən onları paytaxta gətirməyə müvəffəq olurlar (48.7 - 246. s. 154).

Ərəbistan valisinin xəyanətkarlığı, Mahmudla əlaqədə olması ehtimalını T. Kruşinski (62, s. 230) də təsdiqləyir. Belə ki, İsfahan yaxınlığındakı Puli-Mərnan körpüsündə məğlub olduqdan sonra Mahmud martın 23-də seçilmiş qüvvələrlə Şəhristan körpüsünə hücum etdiyi zaman kurlıyandıyalı Yakobun (bu şəxs döyüşdə öldürülmüş Filipp Kolombun yerinə təyinat almışdı) mövqeyində olan toplardan açılan atəşlərdən özünü itirir və əfqanlar qaçmağa başlayırlar. Əhməd ağa (qorçıbaşı) onları təqib edir, lakin Ərəbistan valisi təqib prosesinə qoşulmur ki, bu onun Mahmudla əlbir olduğuna işarədir. L.Lokhart göstərir ki, əgər o da öz ərəbləri ilə Əhməd ağaya qoşulsa idi, çox güman ki, əfqanlar darmadağın edilərdi. T.Kruşinski valinin hərəkətləri ilə bağlı yazır ki, «bu şəxsə baş komandan kimi hər gün 50 tükən ödənirdi, lakin o, müharibənin qısalması (burada başa çatması - R.D.) üçün heç bir şey etmirdi» (62, s. 230).

L.Lokhart göstərir ki, məhz bu hadisədən (yəni Şəhristan körpüsünün əldən getməsindən) sonra şahzadə Səfi Mirzə də böyük qardaşı kimi Ərəbistan valisi, mollabaşı, həkimbaşıya münasibətdə sərtlik nümayiş etdirməyə başlayır. Şahzadə bildirir ki, ona real səlahiyyət, tam hakimiyyət verilməsə, o, dövlətdə əsas fiqura çevrilməsə, hərəmxanaya qayıdacaqdır. Nəticə özünü gözlətmir. Ətrafındakıların (xüsusilə, şahzadənin konfrantasiyada olduğu saray adamlarının - R.D.) təsiri altında Şah Hüseyn oğlunu guya xəstə olduğuna görə geri, hərəmxanaya qaytarır (246, s. 155; 48.8).

Aprel ayında isfahanlıların döyüş əhval-ruhiyyəsinə mənfi təsir göstərən hadisələrin baş verdiyindən bəhs edərkən L.Lokhart göstərir ki, Mahmudu,

paytaxta ətraf yerlərdən yeni qüvvələrin axışı bərk narahat edirdi və o, bunu «kompensasiya» etmək məqsədilə hiyləyə əl atır: guya Qəndəhardan da yeni qüvvələrin gəlməsini səhnələşdirir. Mahmudun qüvvələrindən 200-300 nəfər adam gizləncə Gülnabada ezam edilir və səhəri gün elə həmin adamlar təbil və zurna sədələri altında Fərəhabada «yeni qüvvə» qismində nümayişkarənə şəkildə daxil olurlar (48.9). Depressiyaya səbəb olan daha bir hadisə, aprelin 6-da mühafizəsi gürcü qüvvələrinə həvalə olunmuş Puli-Məman körpüsünün əfqanlar tərəfindən ələ keçirilməsi olur (gürcülər əfqan hücumu baş verən gecə bərk sərəxş idilər). Nəticə etibarilə əfqanlar xeyli irəliləməyə müvəffəq olurlar. Onlar şəhərin «ətraf perimetri boyunca müəyyən intervallarla möhkəm postlar qurur, postlararası məkanda isə atlı patrullar yerləşdirirlər» (75, s. 121). Bu, İsfahanın ərzaq təchizatını demək olar ki, qeyri-mümkün edir. Çörəyin qiyməti xeyli artır. L.Lokharta görə, paytaxtda aclıq 1722-ci ilin aprelin sonundan qeydə alınmağa başlayır (246, s. 158).

Çox maraqlıdır ki, bu dövr ərzində mühasirəçilərə - əfqanlara qarşı real çıxış halları qeydə alınmayıb. A. Müllərin sözləri ilə desək, «İsfahanda mühasirədə qalmaqdan savayı daha ağıllı bir yol tapmayan şah...paytaxt əhalisinin cəmərdliyindən, heç olmazsa, şəhərin layiqli müdafiəsinin təşkili üçün istifadə edə bilmədi» (165, s. 411) Yalnız ətraf kəndlərdən qaçıb İsfahanda sığınacaq tapmış əhalinin 27 apreldə Meydani-Şahda törətdikləri həyəcanlar (qaçqınlar şah hökumətini fəaliyyətsizlikdə suçlandırıb, özlərinin əfqanlara qarşı çıxış edəcəkləri ilə hədələyirlər. Qorxuya düşmüş şah, hətta sarayın qapılarını bağlatdırır. Bu, şahı düşməyə qarşı hücum etmək əmri verməyə vadar edir (246, s. 158).

30 apreldə Əhməd ağanın başçılığı altında əfqan postlarını məhv etməyə yollanan şah qoşununu bu dəfə də ərəb qüvvələri pis vəziyyətdə qoyur, döyüş meydanını tərk edirlər. İsfahandakı hollandiyalılar da bunu təsdiq edir və əlavə edirlər ki, xain ərəblər şahın hüzurunda nəinki öz fərariliklərinə bəraət qazandıрмаğa, hətta Ərəb valisinə münasibətdə «şəxsi-qərəzlik» mövqeyinə görə Əhməd ağanı suçlandıрмаğa nail olurlar (48. 10).

Şahzadə Təhmasib Mirzənin İsfahanı tərk etməsi ilə bağlı hollandiyalıların qeydlərində məlumat verilir ki, Luristan valisinin şahə məktubla müraciət edib, ondan özünün ən bacarıqlı oğlunu yanına (Əlimərdan xanın - R.D.) göndərməyi xahiş etməsinə cavab olaraq Təhmasib iyulun 7-dən 8-nə keçən gecə (1722) İsfahanı tərk edir (48.12 - 246, s. 160). Belə ki, Luristan valisi məhz şahzadənin

toplanmış qüvvələrin başçısı qismində çıxış etməsi fikrini dəstəkləyirdi. L.Lokhart da bu versiya ilə razılaşıır (246, s. 160). Lakin Təhmasibin İsfahanı nə vaxt tərk etməsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Anonim fransız müəllin əsərində göstərilir ki: «.. nazirlər onun (Təhmasib - R.D.) şəhərdən qurtulması üçün bütün vasitələrə əl atırlar. Ətraf əyalətlərdən qoşun toplamaq zəruri idi, lakin başa düşülürdü ki, onların (əhalinin - R.D.) ehtiram göstərüb, sözünə baxacaqları sərkində göndərilməzsə, bunu etmək (qoşun toplamaq - R.D.) çətin olacaq. Odur ki, şahzadə Təhmasibi yollamaq lazımdır ...şah təntənəli şəkildə onu taxt-tacın varisi və bütün İran qoşunları üzərində generalissimus elan etdi. İndi yeganə çətinlik onu...şəhərdən (İsfahandan - R.D) çıxarmaq idi. Xoşbəxtlikdən o, 500 atlı ilə oradan çıxıb bildi, baxmayaraq ki, düşmənlər (əfqanlar - R.D) ermənilərin vasitəsilə (onların satqın təbiətləri özünü burada da büruzə verir- R.D.) bu barədə məlumatlandırılmışdılar». (12, s. 23-24)

Hadisələrin sonrakı gedişatı göstərdi ki, şahzadənin (bilavasitə Təhmasib şəxsiyyətinin deyil, ümumiyyətlə şahzadə amilinin) toplanmış hərbi qüvvələrin mənəvi cəhətdən ruhlanmasında böyük rolu olur. Təhmasibin bir lider kimi o qədər də ürəkaçan səviyyəsi yox idisə də, onun Luristan valisi ilə yan-yana komandanlıqda təmsil olunması əhəmiyyətli hal idi.

L.Lokhart, Təhmasibin də atası kimi düzgün seçim etməkdə çətinlik çəkdiyini vurğulayır (246, s. 161). Belə ki, o, «sağlam düşüncəyə malik olsaydı..., şahın daha sadıq və güclü tərəfdaşlarının qüvvələri ilə birləşmək üçün təcili addımlar atardı... (İran tarixinin rus versiyasında göstərilir ki: «hətta şahsevənlər belə şahə kömək etməkdən imtina etdilər» - 123, s. 312) Lakin o, Əlimərdan xanla birləşməyə tələsmək əvəzinə, öz adamları ilə birgə... Qəzvinə yollanır. Bura yetişən Təhmasib qoşun toplamağa yarımkönüllü cəhd edirsə də, tezliklə əyləncələrlə məşğul olmağa üstünlük verir» (246, s. 161).

Bu isə o demək idi ki, Səfəvi paytaxtının qurtulması yönündə daha bir şans əldən gedir: şahzadəyə bəslənən ümidlər puça çıxır.

Hollandiyalıların 1722-ci ilin yayında İsfahanda mövcud vəziyyət barədə qeydləri maraqlıdır. Belə ki, iyun-iyul aylarında paytaxtda çörək və digər ərzaq məhsullarının qıtlığı kulminasiya həddinə çatır, mövcud ərzağın qiymətləri hədsiz bahalaşır, kasıb əhali arasında ölüm halları artır. Əlacsızlıqdan ərzaq gətirmək məqsədilə şəhəri tərk edənlər əfqanlar tərəfindən ya öldürülür, ya da əsir götürülürdü (48. 14 - 246, s. 161). Digər tərəfdən, Mahmudun əmrilə ətraf regionlarda bəhər vermiş əkin sahələri yandırılırdı ki, yerli əhalinin əlinə heç nə

keçməsin. İsfahanın üzərini yanan əkin sahələrindən havaya qalxan tüstü alır (48. 13 -246, s. 161).

Şahzadə Təhmasib İsfahan mühasirəsinin taleyini həll edə biləcək daha bir şansı iyul ayında əldən verir. Belə ki, məhz bu ayda (qeyd olunmalıdır ki, iyunun ortasından iyulun ortasınadək Ramazan ayı idi; L.Lokhart bu ayda döyüş əməliyyatlarının dayandırıldığını qeyd edir (246, s. 161), əslində elə bir hərbi əməliyyat heç aparılmırdı da - R.D.) 8.000 bəxtiyari qüvvəsinin Qasım xanın başçılığı altında Nəcəfabaddan, 10.000-lik qüvvənin Tun və Tabas hökmdarı Məlik Mahmudun rəhbərliyi altında şimaldan İsfahan müdafiəçilərinin köməyinə gəlməsi xəbəri paytaxta yetişir (48. 15; 48. 16 - 246, s. 162). Bu, həqiqətən də əhəmiyyətli qüvvələr idi və L.Lokhart düzgün olaraq qeyd edir ki, «Təhmasib bu zaman Əlimərdan xanla birgə olsaydı və vali öz lurları ilə birgə bəxtiyarilərlə, həmçinin Məlik Mahmudla əməkdaşlıq edə bilsəydi... (İsfahanın) mühasirəsinə son qoyulardı. Lakin belə olmur. Heç kəs heç kimlə əməkdaşlıq etmir. Əlimərdan xan çalışır, lakin çifayda. Digərləri qısqanclıqdan ona və özlərinə yardım göstərmirlər, nəticədə hamısı məğlub olurlar» (246, s. 162; 75, s. 126).

L.Lokhartın Məlik Mahmudla bağlı mülahizələri də maraqlıdır. Belə ki, Kembriç professoru Məlik Mahmudun şaha loyallığını şübhə altına alaraq yazır: «...ambisiyalı və tərəddüdsüz olan bu şəxs dövlətin (Səfəvi imperiyasının - R.D.) düşdüyü ağır məqamdan öz mənafeyi üçün istifadə etmək niyyətindəydi... cəmi iki il əvvəl o, üsyana (şah hökumətinə qarşı - R.D.) rəhbərlik edirdi. İndiki məqamda da öz hökmdarına (şaha - R.D.) yardımcı olmaq fikrində deyildi; yəqin ona görə ki, Şah Sultan Hüseynin, yoxsa Mahmudun qalib gələcəyinə əminliyi yox idi » (246, s. 162). Məlik Mahmud çox güman ki, gözləmə, hadisələrin gedişatını müşahidə etmək mövqeyinə üstünlük verirdi.

1722-ci ilin oktyabrının əvvəlində İsfahanda hər cəhətdən çıxılmaz vəziyyət bərqərar olur. Aclıq, xəstəliklərin tüğyan etdiyi, əhalinin ümitsizliyə qapıldığı bir şəraitdə Şah Hüseyn təslim olmaq haqqında qərar qəbul edir. Lakin «qələbəsinə əmin olan əfqan (Mahmud - R.D.), əhalini bir qədər də nigaran vəziyyətdə saxlamaq niyyətilə, danışıqlara getməyə tələsmirdi» (246, s. 168). O zaman Səfəvi paytaxtında mövcud olan vəziyyət İngilis Şərqi-Hind Kompaniyası nümayəndəsinin məktubunda maraqlı təsvir olunmuşdur: «Bu acınacaqlı səhnə (vəziyyət - R.D.) ayın (oktyabr (1722) - R.D.) əvvəllərinə qədər davam edir; bərişiq müqaviləsi o vaxta kimi mümkün olmur ki, şəhər əhalisinin böyük hissəsi ölsün və ya fərarilik edin». Şah Hüseyni düşmən əfqan düşərgəsinə şəxsən getməyə vadar edən səbəblərdən bəhs edərkən, həmin əcnəbi yazır ki,

müqavilənin maddələrinin o qədər də qənaətbəxş olmaması və s. ilə bağlı yaranan fikir ixtilafı şahı sonda «düşmən düşərgəsinə gedərək öz həyatı və tacının müqəddəratını, onun (Mahmudun) iradəsi və kefinin öhdəsinə buraxmağa və ağır şərtlərlə razılaşmağa məcbur edir. 23 oktyabr səhəri əzəmətli İrən (Səfəvi - R.D.) monarxi hər hansı təntənə və təmtəraqsız şəkildə,.. tərək olunmuş, alçaldılmış şəxs kimi geyinmiş halda saray darvazaları qarşısında, öz şahlıq taxtacı və qüdrəti ilə vidalaşan kimi durmuşdu» (68.3 -246, s. 168). E.Braun da, öz növbəsində göstərir ki, Şah Hüseyn 1722-ci il sentyabrın sonunda əfqanlara təslim olmaq istəyir, lakin Mahmud mühasirədəkiləri cismən və ruhən bir qədər də öldürməkdən ötrü danışıqları uzadır və yalnız 21 oktyabrda şah Hüseyn Fərəhabada yollanıb, tacını təslim edir (215, s. 129). İrən tarixinin rus versiyasında göstərilir ki, şah Hüseyn sonda, Mahmuda öz qızını ərə verməyi, 10 min tümən ödəməyi, Mahmudun əvvəl tələb etdiyi vilayətlərdən başqa Kirmanı da təklif edib, rədd cavabı aldıqdan və paytaxtdan qaçmağa müvəffəqiyyətsiz cəhd etdikdən sonra Mahmudun düşərgəsinə gedir (123, s.312).

L.Lokhart Şah Hüseyni «zavallı» adlandıraraq, onun öz sarayını tərək edib, qalib rəqibinin - Mahmudun yanına atını sürüb gedən zaman saray ətrafına barmaqla sayılacaq qədər az adamın toplaşması barədə məlumat verir: bura toplanmış şəxslər arasında İngilis Şərqi-Hind Kompaniyasının nümayəndəsi Con Frost, Hollandiya Şərqi-Hind Kompaniyasının mühasibi Metius van Leypsiqin də olduğu göstərilir (246, s. 169).

Məhəmməd Möhsünə görə, İsfahanın 6 aylıq blokadası ərzində 20.000 adam əfqanların əlindən, bundan 4 dəfə çox adam isə xəstəlik və aclıqdan məhv olur (246, s. 169). «Biçarə şah Hüseyn ...təbələlərinin iniltisini eşidəndə etiraf edir ki, xalqın bu miskin vəziyyətinin səbəbkarı odur və bu vəziyyətdən qurtarmaq üçün özlüyündə qərara gəlir ki, əfqanların düşərgəsinə gedib, tacını və dövləti Mahmuda təhvil versin..." (12, s. 18-19)

İsfahandakı vəziyyətin nə dərəcədə acınacaqlı olduğunu belə bir fakt sübuta yetirir ki, şah Fərəhabada (Mazandarandadır), tövləsində at qalmadığından, belə ki, onların hamısı aclıq zamanı kəsilmişdi, Mahmudun onun üçün göndərdiyi atla getməli olur. Bura yetişən zaman şah, özü üçün vaxtilə böyük qayğı, həvəslə və külli miqdarda vəsait hesabına tikdirdiyi sevimli şəhərində təhqiramiz münasibətlə qarşılaşmalı olur. Belə ki, M.Klayrak yazır ki, əfqanlar Şah Hüseyni və onu müşayət edən şəxsləri, Mahmudun yatmış

olduğunu səbəb göstərərək yarım saat gün altında gözlədirlər (63, c I, s. 342 - 246, s. 171).

Şah Hüseynin Mahmudla görüşünü şəxsən müşahidə etmiş fransız konsulu Anje de Jardenin tərcüməçisi Cozef Apisalaymiyan göstərir ki: «Mahmud qızılı örtüklü balışa dirsəklənərək oturmuşdu, Şah Hüseynə isə üzbəüz, aşağı başda yer göstərilmişdi. Şah, Mahmuda müraciət edərək: «Oğlum, Uca Yaradan mənim hakimiyyətdə olmağımı artıq istəmədiyindən və səni taxt-taca layiq bildiyi dövr yetişdiyindən (bu, Hüseynin möminliyindən irəli gələn hal idi - R.D.) mən sidq-ürəklə öz imperiyamı sənə güzəştə gedirəm və istəyirəm ki, onu fırvanlıqla idarə edəsən» deyir. Bundan sonra şahlıq nişanəsi - cığanı öz türbanından çıxararaq, Amanullah vasitəsilə Mahmuda ötürür. Mahmudun buna o qədər də əhəmiyyət vermədiyini görəndə şah, cığanı Amanullahdan geri alıb, özü gedib öz əlləri ilə, oturmuş vəziyyətdə olan Mahmudun başına sancır və qayıdıb öz yerində əyləşir. Beləliklə, Şah Hüseynin hakimiyyəti sona yetir. Beləcə, rahatlıqla hakimiyyətə yiyələnən Mahmudun cavabı da maraqlıdır: «Qəmi ürəyinə salma. İnsan taleyi beləcə dəyişkəndir. Allah istədiyi imperiyaları yer üzündən silir, onların üzərində hakimiyyəti əldən-ələ, bir millətdən o biri millətin ixtiyarına, istədiyinə verir. Hər halda mən söz verirəm ki, sənə həmişə öz atam kimi münasibət bəsləyəcək, gələcəkdə sənənlə məsləhətləşmədən heç bir iş (yəqin ki, dövlət idarəçiliyi məsələlərini nəzərdə tuturdu - R.D.) görməyəcəyəm» (40, s. 489; 63, c I, s. 344-345; 246, s. 172). P. Sayks bu barədə yazır: «Möhtəşəm

Səfəvi sülaləsi beləcə şəərəfsizcəsinə süqut etdi» (269, s. 229)

Elə həmin axşam Mahmudun əmri ilə Amanullah 3000-lik qüvvə ilə İsfahana daxil olur. «Şah sarayının qapıları möhürlənir... və mühafizəçilər öz adamları (əfqanlar - R.D.) ilə əvəzlənir» . Şahın hərəmxanasındakı qadın və uşaqlar çıxarılır, onların qışqıraq və harayı bütün şəhərdə eşidilir (246, s. 173; 56, s. 650).

Əfqan Mahmudun İsfahana təntənəli daxilolma mərasiminə tamaşa etmək imkanına malik olmuş Cozef Apisalaymiyana istinadən C.Hanvey həmin prosessiyanı belə təsvir edir: «Prosessiya 10 zabit və aralarında İran saray xadimləri də olan 2000 süvari ilə açılır (başlanır). Arxasınca 15 yaraşlıq, cah-calalla bəzədilmiş atlarla əfqan şahzadəsinin baş mehtəri, müəyyən sayda müşkətlə silahlanmış və 1000 nəfər sırayı piyadalar. Ardınca 300 al qırmızı geyimli zəncilərin mərkəzində mərasimin baş təşkilatçısı..., 40 addım aralıda Mahmud, hakimiyyətə yiyələndiyi gün ona Ərəbistan valisi tərəfindən hədiyyə

edilmiş atın belində gəlirdi (əlbəttə ki, bu, sadəcə yaltaqlıq jesti kimi deyil, müəyyən müddət davam edən əməkdaşlığın məntiqi nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir - R.D.). Bədbəxt Hüseyn (eks şah - R.D.) onun sol tərəfində gedirdi. Onların ardınca 300 nəfər mühafizəçi at üstündə gəlirdi». Daha sonra Mahmudun təyinatları barədə məlumat verilir: «Müfti və Mahmudun böyük vəzir təyin etdiyi A manullah, baş xəzinədar Molla Səfran və generallardan biri - Nəsrullah, baş xəzinədar Molla Musa, eşikağası Məhəmməd ağa gəlirdi. Onların ardınca, taxtdan salınmış şahın (Hüseynin - R.D.) Etimadül-Dövləsi, böyük dəstə əfqan zabitləri ilə qarışmış şəkildə öz zabitləri ilə gəlirdi. Yüklər 100 dəvənin belinə yüklənmişdi. arxasınca 600 musiqiçi və 6000 at gəlirdi... (İsfahanda - R.D.) Şah Hüseyn (artıq eks şah - R.D.)... həbsdə saxlanacağı yerə gətirilir» (61, c III, s.148-149). Bəziləri (C.Apisaleymiyan, T.Kruşinski, Frayar Aleksandr) Hüseynin öz sarayındaca həbsdə saxlanıldığını, Məhəmməd Möhsünün isə Aynaxanada saxlandığını qeyd edirlər (246, s. 174, qeyd 4).

Məhəmməd Möhsün həmçinin göstərir ki, dəvələrin belində yerləşdirilmiş silahlardan tez-tez atəş açılırdı (yenə orada). Mahmud şah sarayına yetişdikdə isə onun qüvvələri ucadan «Allah» deyərək səslənirlər. Həmin müəllif əfqan şahzadəsinin şəhərə zəfərlə daxil olması barədə belə yazır ki, o, İsfahana «firon əzəməti, təntənəsi və Şəddad (Məhəmməd peyğəmbərin açıq opponentlərindən olmuşdur) ədalətsizliyi ilə» daxil olmuşdu (246, s. 175).

Con Malkolm Səfəvi dövlətində o zamankı vəziyyəti belə xarakterizə edir: «...bir neçə əfqan tayfasının müdaxiləsi ...işğalları, ölkəni o dərəcədə biabırçı, silinməz şərəfsizliyə təhkim etmişdi ki, biz, onların (Səfəvi - R.D.) tarixçilərinin ağırlı və bədbin narrativlərdən səksənmlərinə təəccüblənə bilmərik» (247. s. 570)

Əfqan Mahmudun taxtda əyləşməsi münasibətilə ona ehtiram bildirməyə gələnlər üçün ziyafət verilir (63, c. II, s. 17 -246. s. 175). Mahmudun hakim kimi tanılma mərasimini, xüsusi olaraq gətirilmiş eks-şah Hüseyn də seyr etməli olur. Daha sonra onun nazirləri, əyanlar, əsl-nəcabətlilər Mahmuda sədaqət andı içirlər.

Beləliklə, əfqan uzurpatoru ölkə ərazisində öz hakimiyyətini bərqərar edir və R. Seyvorinin sözləri ilə desək: «14 il ərzində Səfəvi ailəsinin (sülaləsinin - R.D.) üzvləri şimali İrannın müxtəlif hissələrində öz mövcudluqlarını kölgə şəklində (Shadowy existence) davam etdirirlər » (264, s. 250).

«Öz sələfindən (burada Hüseyn - R.D.) xarakter və həyat tərzi etibarilə xeyli fərqlənən» Mahmud, hakimiyyətinin ilk aylarında geri qalmış tayfa

başçısına xas olmayan «təəccüb doğuracaq səviyyədə müasirlik və effektiv idarəçilik» (246, s. 190-191) nümayiş etdirə bilər. L.Lokhart bunu onunla izah edir ki, Mahmud «sağlam düşüncəyə malik olub, anlayırdı ki, onun gilzay liderləri hakimiyyət sənətində heç bir təcrübəyə malik deyillər və Səfəvi dövlətinin inzibati idarəçilik məşinını hərəkətə gətirmək iqtidarında deyillər. Odur ki, sələfinin (Şah Hüseynin - R.D.) nazirlərini və yüksək vəzifələrdə işləmiş şəxsləri öz vəzifələrinə qaytarır, lakin hər birinin üzərinə, birgə fəaliyyət göstərmək (iş təcrübəsi toplamaq - R.D.) məqsədilə öz adamlarını təhkim edir. Bu minvalla əfqanlar idarəçilik işini əxz edir və eyni zamanda İranlı həmkarları üzərində əhəmiyyətli nəzarət funksiyası həyata keçirirdilər ki, bu da, sonuncuların öz korrupsiya fəaliyyətlərini davam etdirməsinə imkan vermirdi» (246, s. 191). Əlbəttə, bu, cavan əfqan liderin sərəştəliliyindən xəbər verir. V.Minorski bununla bağlı yazır ki, əfqanların bu növ «təcrübə keçməsi» Əsrəf hakimiyyətinin (1725-1729) əvvəllərində davam edir (250 a, s. 10).

Mahmudun hakimiyyətdə olduğu dövrdə həyata keçirdiyi diqqətəlayiq əməllərdən biri də İsfahanın mühasirəsi zamanı «öz dövlətinə xəyanət etmiş şəxsləri tutdurub, edam etdirməsi» olur (246, s.191). T.Kruşinskiyə görə, Mahmud bu addımı atarkən, belə bir nöqtəyi-nəzərdən çıxış edir ki, «...öz hökmdarına xəyanət etmiş adamlardan yaxşı bir şey gözləmək olmaz. Onlar, şərait yaranarsa, öz mənafələri naminə bir daha xəyanət etməkdən çəkinməzlər» (62, s.258-259). L.Lokhart belə bir ağıllı məntiq nümayiş etdirən, Şah Hüseynin qızlarından biri ilə evlənmiş (62, s. 297-298) Mahmudun Səfəvi şahzadələrini (Təhmasib istisna olmaqla - R.D.) «(öz) təhlükəsizliyinin təmin olunması baxımından» həbs etdirməsini təbii sayır (246, s. 191).

Həqiqətən də hakimiyyətinin ilk dövrlərində Mahmud özünü çox qeyri-ərxayın hiss edirdi. Əyalətlərdə Səfəvi sülaləsinə xeyli sayda sadıq olanlar var idi: «Əlimərdan xanın başçılığı altında lurlar, bəxtiyari və Kuhqulu tayfaları, Fars əyalətinin böyük hissə əhalisi; şahın sadıq ardıcılları həmçinin şimal və şimali-qərbdə də var idi». L.Lokhart düzgün olaraq qeyd edir ki, «şaha sadıq olan heterogen (müxtəlif mənsubiyyətli - R.D.) qüvvələri, xırda narazılıq və qısqançlıqlara rəğmən bir yerə toplaya bilən və əfqanlara qarşı yönəldə bilən bacarıqlı və təcrübəli lider» olacağı təqdirdə əfqanların məğlubiyəti qaçılmaz fakt olardı. «Bu rola ən münasib namizəd Təhmasib ola bilərdi, lakin əfsuslar olsun ki, onun nə qətiyyəti və bacarığı, nə də təcrübəsi yox idi» (246, s. 193). Şeyx Həzrinə görə o, «bədbinliyə qapılıraq, gününü şərab içmək və müxtəlif əyləncələrlə keçirirdi» (75, s. 132).

L.Lokhartın sözləri ilə desək, «bədbəxtçilikdən Təhmasibin nazirləri və saray adamları (ətrafı - R.D.) heç də ondan yaxşı olmayıb, aralarında onu (Təhmasibi - R.D.) bədbəxtlik girdabından xilas edə biləcək şəxs yox idi: Təhmasibi əyləncələrdən imtina edib, bütün diqqətini əfqanların qovulmasına, öz atası və ailəsinin digər üzvlərinə yardım etməyə rühlandırmaqdaysa, onun qəminə şərik olaraq, qüssəsini dağıtmaqda yoldaşlıq edirdilər» (246, s. 194).

Mahmudun vəziyyətinin təhlükəliliyini şərtləndirən cəhət - Rusiya və Türkiyə ilə perspektivdə müharibə ehtimalı idi. Belə ki, I Pyotrın məlum manifestində açıqca bəyan olunurdu ki, o, (imperator - R.D.) Şah Hüseyni dəstəkləmək məqsədilə Səfəvi ərazilərinə müdaxiləyə hazırlaşır. Səfəvi torpaqlarına iddialı olan Osmanlı Türkiyəsinin də tezliklə müdaxilə edəcəyinə şübhə yox idi. Lakin L.Lokhart sonuncu ilə bağlı Mahmudun tərəddüd keçirdiyini qeyd edərək yazır ki, «...Türkiyənin İrana (Səfəvi dövlətinə - R.D.) müdaxilə edəcəyi təqdirdə kimi dəstəkləyəcəyi Mahmud üçün qaranlıq idi. Görəsən o (Osmanlı dövləti - R.D.), sünni qardaşlarını (əfqanları - R.D.) dəstəkləyəcək, yoxsa, bidətçi (heretical) Təhmasib (Təhmasib İsfahanda atasının şahlıqdan imtina etməsini eşidib (10 noyabr 1722), özünü Qəzvinə şah elan etmişdi - 70, s.10) və onun rus havadarlarının xeyrinə, nəfinə hərəkət edəcək?» (246, s. 193).

L.Lokhart göstərir ki, Təhmasibin, ölkənin müxtəlif bölgələrinə özünü şah elan etməsi barədə rəqəm (fərman - R.D.) göndərməsi, habelə şah qismində öz adının həkk olunduğu pullar kəsdirməsi Mahmudu narahat etməyə bilməzdi. Onun, Amanullahın başçılığı altında 3000 gilzay və 1000 qızılbaşdan ibarət qüvvəni Qəzvinə göndərməsi bu narahatlıqdan irəli gəlirdi. Lakin əfqanlar Qəzvinə yaxınlaşdıqda Təhmasib öz tərəfdarları ilə əvvəl Zəncana, sonra isə Təbrizə qaça bilir (246, s. 195). R.Seyvori yazır ki, II Təhmasib Qəzvinə, əfqan təhlükəsi səbəbindən tərk etməli olur, lakin əfqanlar özləri də qətiyyətli, loyallı və bacarıqlı sərkərdənin başçılığı altında şəhər camaatı tərəfindən şəhərdən qovulurlar. Mahmud İsfahan camaatı arasında da oxşar qalxışmanın olacağından qorxuya düşüb, yüksək rütbəli zabıtları, əyanları və 3000 qızılbaş döyüşçüsünü qətlə yetirir (264, s. 250). Anonim fransız müəllif Təhmasibin guya gürcülərin yanına getməyə məcbur olduğu, məqsədinin isə «həmin vilayəti və Ermənistanı itaətdə saxlamaq və eyni zamanda, türklərin, o taydan hər hansı əməliyyat aparmasına imkan verməmək» olduğu barədə absurd məlumat verir (12, s.26)

Əslində Qəzvin camaatı əfqanlara döyüşsüz təslim olursa da, sonradan şəhərdə acgözcəsinə talanlar və hədsiz qəddarlıqlar törədən Amanullaha qarşı (Amanulla «Qəzvin camaatından 20.000 tükən təminat ödəməyi və gözəl

qızları əfqanlara verməyi tələb etmişdi» - 123, s. 313) 8 yanvar 1723-cü ildə mübarizəyə qalxır, qəfil hücumla düşməni qaçmağa məcbur edir. Əfqanların Qəzvindəki itkiləri ilə bağlı 1200 (20, bölüm LIV), 4000 (62, s. 261) rəqəmləri göstərilir. L.Lokhart sonuncu rəqəmi çox şişirdilmiş məlumat hesab edərək yazır ki, məhz Qəzviyədən biabırçılıqla (əfqanlar tələsdiklərindən silah-sursatlarını və ələ keçirdikləri qanımətləri (30.000 tümənlik - 20, bölüm LIV) qoyub gedirlər - R.D.) qovulub İsfahana qayıdarkən yolda Əşrəf öz dəstəsi ilə aralanıb, Qəndəhara üz tutur (246, s. 197).

Amanullahın Qəzviyədə məğlubiyyəti xəbərinin Mahmudu nə dərəcədə qorxuya saldığı, İsfahan camaatının qəzvinlilərin qələbəsiəndən ruhlanacağından necə ehtiyat etdiyini bu fakt göstərir ki, Mahmud, Amanullahın qələbə çaldığı barədə yalan informasiya yayaraq, Təhmasibi həbs etdiyini elan edir, bununla bağlı İsfahanda xalq şənlikləri keçirilməsi barədə əmr verir (63, c II, s.57; 246, s. 197). L.Lokharta görə, məhz yalanı faş olduqdan sonra Mahmud İsfahan camaatının gözünü terrorla qorxutmaq fikrinə düşür. Amanullahın məğlub, rəzil və ziyyətdə nümayişkarənə surətdə İsfahana daxil olduğu 24 yanvar (1723) gününün gecəsi o, bəzi müəlliflərin qənaətinə görə, nazirləri və əsl-nəcabətliləri öz yanına, guya Təhmasiblə sülh danışıqlarına başlamaqla bağlı müzakirə keçirmək bəhanəsi ilə çağırtdırır (20, bölüm LVII; 63, c. II, s. 60 - 246, s. 197). Mahmudun, sadalanan şəxsləri ziyafət adı ilə dəvət etdiyi barədə fikri (62, s. 263; 123. s. 313) isə L.Lokhart həqiqətə uyğun hesab etmir (246. s. 197).

Həmin gecə saray ərazisinə yaxın məkanda yerləşən hollandiyalıların müəssisəsində olmuş Frayar Aleksandr baş vermiş qanlı hadisələr barədə yazır: «...tükürpədicə hayqurtı və ürəkəğrıdicə qışqırıqları eşidərkən mən, hollandlarla birgə onların faktoriyasının bağında idim; biz donub qaldıq, bunun nə olduğunu başa düşmədik, baxmayaraq ki, gecələr əfqanlar camaatın (isfahanlıların - R.D.) evlərinə soxulub, onları öldürərkən də buna bənzər səslər eşidilirdi. Səhəri gün öldürülmüş əyanlar və şahın qulları (təbələri - R.D.) lüt, böyrü üstə yıxılmış şəkildə elə uzadılmışdı ki, hər kəs tiran Mahmudun necə qanlı qisas törətdiyini görə bilsin» (56, s. 651; 246, s. 198).

L.Lokhart daha bir mənbədə - İngilis Şərqi-Hind Kompaniyası nümayəndəsinin 20 iyun (1723) tarixli məktubunda qanlı hadisə ilə bağlı yazılanlardan iqtibas gətirmişdir: «Gecə Amanullah Qəzviyədən qayıtdı. Əlahəzrət (Mahmud - R.D.) bütün İran ümərələrini və digər tanınmış adamları çağırtdırıb başlarını kəsirdi, mülklərini müsadirə etdi, ailə üzvlərini qullara çevirdi» (246, s. 198). Həmin faciəli gecədə T.Kruşinski (62, s. 263) 300, P.Gilenents isə (20,

bölüm LVII) 148 adamın öldürüldüyünü göstərir. T.Kruşinski, həmçinin bir qədər sonra öldürülənlərin oğlanlarının və 3000 nəfər qızılbaş qvardiyaçısının da qətlə yetirildiyini qeyd edir (62, s. 264). Rus tarixşünaslığında göstərilir ki, həmin qırğından sonra «şəhər əhalisinin qətləri...baş alıb gedir. İsfahan üzərinə ağır təzminat qoyulur...».(123, s. 313)

L.Lokhart göstərir ki, 1723-cü ilin 27 yanvarında Bağdad hakimi Həsən paşanın, özünün xüsusi nümayəndəsi Osman ağanı İsfahana elçi sifətilə göndərməsi, əslində Mahmudun hərbi qüvvəsi, xarakteri barədə məlumat əldə etmək məqsədi daşıyırdı. Belə ki, Bağdad paşası «öz ərazisinin maraqlarını güdüdü» (246, s. 198). Daha doğrusu, onu, öz torpaqlarının əfqan təcavüzünə məruz qalma ehtimalı qayğılandırır. Lakin L.Lokhartın sözləri ilə desək, «hiyləgərlikdən məhrum olmayan Mahmud, elçinin kiminləsə kontaktda olmasının qarşısını almaq məqsədilə (daha doğrusu, elçinin real vəziyyəti öyrənməsinə imkan verməmək üçün -R.D.) ona 200 nəfərlik (bu çox böyük rəqəmdir - R.D.) mühafizə dəstəsi qoşur» (246, s. 199). C.Apisalaymiyana görə, Osman ağa gilzayların hərbi qüvvəsindən o qədər də təəssüratlanmış və hətta onunla görüş zamanı söyləyir ki, «İstanbuldan qayıdan kimi Sultandan İsfahana gəlib onları buradan ta Qəndəharadək qovmaq üçün 16.000 adam istəyəcəyəm (o, bu sayda qüvvəni kifayət hesab edirdi - R.D.). Əfqanlar o qədər də əhəmiyyətli adamlar deyillər (burada yəqin həm insani, həm də hərbi qüvvə cəhətdən səciyyə verilir - R.D.)» (246, s. 199-200).

Osman ağaya təkbətək deyil, əfqanların iştirakı ilə də olsa, keçmiş şahla - Hüseyinlə görüşməyə icazə verilir. Həmin görüşdə nə barədə söhbət getdiyi barədə məlumat yoxdur. L.Lokhart fransız mənbəsinə istinadən həmin görüş zamanı Hüseyinin, Təhmasibin onun oğlu olduğunu guya təkzib etdiyi fikrini bildirir (246, s. 200). Amanullahın Qəzvinədəki uğursuzluğundan sonra daha bir əfqan komandanı Zəbərdəst xan 1723-cü ilin iyulnadək İsfahan ətrafı Qəz (Gəz), Bəni İsfahan (Ben İsfahan) və Qumişa (Qumisha) kəndlərini ələ keçirməyə müvəffəq olur. Nəticədə «Mahmud paytaxt ətrafı ərazi üzərində tam nəzarət əldə edir» (246, s. 202).

Mahmudun İsfahanda öz mövqelərini möhkəmlətmək üçün atdığı addımlar sırasında zabitlərinin ailələrinin Qəndəhardan köçürdülüb İsfahana gətirilməsi xüsusilə diqqətəlayiqdir. Belə ki, L.Lokhartın fikrincə, əfqan hakim bu addımı «paytaxtda özünə loyallıq elementləri yerləşdirmək, lakin daha çox adamlarının fərariliyinin, qaçıb Qəndəhardakı qüvvələrlə birləşmə ehtimalının qarşısını almaq məqsədilə atır» (246, s. 202). Bundan öncə Mahmud xüsusi

sərəncam verərək, İsfahanı tərək etmək istəyənlərə bunu etmək üçün icazə verir və nəticədə, xeyli sayda isfahanlı şəhəri tərək edir. Bu aksiya da, Mahmudun, paytaxtı, inam bəsləmədiyi yerli əhalidən mümkün qədər boşaltmaq istəyindən irəli gəlirdi (246, s. 202). Həmədandan sünni dərğəzin tayfasından olan 4000 ailə, əfqan generalı Nəsrullah tərəfindən İsfahana köçürdülüb yerləşdirilir (yenə orada). Mahmud mövqelərini daha da gücləndirmək məqsədilə Fars əyalətini özünə tabe etmək qərarına gəlir və 1723-cü ilin yayında generalı Nəsrullahı birləşmiş əfqan-dərğəzin qüvvələrinin başında həmin əyalətə göndərir. Şiraz üzərinə hücum zamanı Nəsrullah öldürülür. T. Kruşinski Nəsrullahın zərdüşt olub, Səfəvi dövlətindəki zərdüştləri, erməniləri himayə etdiyini və odur ki, generalın ölümündən məhz onların bərk məyus olduqlarını göstərir (62, s. 273-274; 264. s. 203). Ölmüş general, Zəbərdest xanla əvəzlənir və şirazlıların dəyanətlə müdafiə olunması səbəbindən şəhər yalnız üç aylıq mühasirədən, «şəhər əhalisinin qəhrəmancasına müqavimətindən sonra 1724-cü ildə» (123, s. 313) təslim olur. Fars mənbələrində mühasirə zamanı 100.000 adamın məhv olduğu göstərilir, lakin L. Lokhart bu rəqəmi şişirdilmiş hesab edir (246, s. 203)

Zəbərdest xan az sayda qüvvəsini Bəndər Abbasa yollayır, L. Lokhart göstərir ki, «burada ...yaşayan iranlıların hamısı Hörmüz adasına çəkiliblər, ingilis və hollandiyalılar isə öz müəssisələrinin qapılarını əfqanların üzünə bağlayırlar» (246, sl 204). Odur ki, əfqanlar hücumla cəhd belə etmədən geri qayıdırlar.

Mahmud özü isə Gülpayqan, Xvansar şəhərlərini ələ keçirir, Kaşan üzərində hakimiyyətini bir daha təsdiq edir (belə ki, Kaşan Amanullahın Qəzvinəki uğursuzluğundan sonra əfqanlara qarşı üsyan etmişdi.) 1724-cü ilin iyununda isə Mahmud 30.000-lik qoşunla Kuhqulu tayfasını tabe etməyə məqsədilə yürüşə çıxır. Lakin dağlıq məkan olan bu diyarda Mahmud irimiqyaslı əməliyyat keçirə bilmir. Nəticədə müvəffəqiyyətsizliyə düşərək qüvvələrinin yarısını itirərək (62, s. 284; 93, s. 162) İsfahana dönür. Mahmudun 1724-cü ilin sonunda Yəzd hücumu da 1722-ci ilin fevralındakı hücumu kimi uğursuzluqla nəticələnir. II hücum üçün səbəb isə «yəzdlilərin İsfahana yollanan 2000 əfqan rekrutuna hücum çəkib, onları darmadağın etməsi olur» (246, s. 206). Soyuq qış havası və ərzaq çatışmazlığı əfqanların məğlubiyyətini şərtləndirir. Yəzddə Mahmud böyük itkilərə məruz qalır, silah- sursatının demək olar ki, hamısı yəzdlilər tərəfindən ələ keçirilir, Mahmudun özü isə az qala əsir düşmək təhlükəsi ilə üzləşir. İngilis Şərqi-Hind Kompaniyasının üzvü əfqanların Yəzddən qaçışını belə təsvir edir: «...biabırıcısına əzilmiş əfqanlar zorla qaçıb... canlarını qurtarırlar.

Sonra o, (Mahmud - R.D.) iki böyük qüvvə ilə Kirmana (Carmania) doğru gedir, buradan isə Qəndəhara (Candahar) gedərək, 50 günə 50.000 adamla qayıtmaq niyyətində düşür. Lakin zabitləri onun getməsinə etiraz edirlər...» (71).

Qeyd etmək lazımdır ki, Mahmudun öz generalı Amanullah ilə toqquşması onun üçün ciddi böhran olur. Belə ki, Qəndəhara tərk etməmişdən əvvəl Mahmudun Amanullah ilə sövdələşdiyinə görə, ələ keçirəcəkləri onların arasında tən yarı bölünməliydi. L.Lokhart bununla bağlı belə bir izah verir ki: «İsfahanda hakimiyyət bölüşdürülə bilmədiyindən, Mahmud Amanullahın Qəzvin və onun ətraf ərazisi üzərində hakimiyyətini tanıyacağına söz vermirdi» (246, s. 204-205). Lakin artıq yuxarıda göstəriləyi kimi, Amanullahın Qəzvin üzərinə yeriməsi heç bir nəticə vermir. 1723-cü ilin sonlarına yaxın Mahmudun sövdələşmə ilə bağlı qayğılanmadığını, verdiyi sözə əməl etmək niyyətində olmadığını hiss edən Amanullah radikal addım ataraq şahlıq tacını götürüb Qəndəhara getmək adı ilə İsfahana tərk edir. Lakin «tezliklə yolunu, yəqin ki, Təhmasiblə birləşmək niyyəti ilə şimala döndərir» (62, s. 283). T.Kruşinski Amanullahın belə hərəkət etməsində Şah Hüseynin qızı olan arvadının böyük rolu olduğunu bildirir; yəni Amanullahın arvadı öz qardaşı Təhmasibin nəfinə təbliğət aparırdı. Təəssüf ki, bu xəbərdən əgah olan Mahmud Amanullahı yolda yaxalayıb müxtəlif arqumentlərlə İsfahana dönməyə razı sala bilir. L.Lokhart bununla bağlı qeyd edir ki, «onlar yenidən birləşirlərsə də, aralarındakı kin bir daha aradan qalxmır və bundan sonra onlardan heç biri digərinə etibar etmir» (264, s. 205). Əlbəttə, bu, Mahmud üçün böyük itki, mənfi nəticələr verən bir hal olur.

C.Malkolm primitiv həyat tərzini sürməyə öyrəşmiş əfqanlar arasında iranlıların adət-kərdə olduğu dəbdəbəli həyat tərzinə aludəçiliyin yaranmasını və hətta gizləncə şübhəni qəbul etmə meyllərinin olduğunu qeyd edir (247 a, s. 14; 246, s. 207).

Mahmudun psixikasında dəyişikliklərdən, melonxoliya halları, hədsiz şübhəlilikdən bəhs edərkən, L.Lokhart bunun, əfqan liderin «ətrafındakılara, xüsusilə Əşrəfə (Əşrəf əfqanların təkid və təzyiqləri səbəbindən Qəndəhardan geri çağırılmışdı - R.D.) qara hədsiz inamsızlığından» qaynaqlandığını vurğulayır (246, s. 207). Belə ki, indi onun iki güclü rəqib-düşməni olur - Amanullah və Əşrəf. C.Malkolm vəziyyəti əhəmiyyətli dərəcədə mürəkkəbləşmiş Mahmudun hər hansı ilahi qüvvənin köməyi ilə düşdüyü vəziyyətdən çıxacağına ümid bəsləməsini, «Tapassaya (asketik cərəyan) pənah gətirməsini» qeyd edir (247 a, s. 16; 246, s. 207).

L.Lokhart, Mahmudun eks şah istisna olmaqla həbsdə olan Səfəvi şahzadələrinin qətlinə fərman verməsini məhz onun qeyri-normal psixi vəziyyətdə olması ilə izah edir. Belə ki, Mahmudu bu qanlı aksiyanı həyata keçirməyə yoxlanılmamış bir şeyiə - keçmiş şahın II oğlu Səfi Mirzə mühafizəçilərin diqqətindən yaymaraq Bəxtiyari diyarına qaçmağa müvəffəq olduğu barədə xəbər «ruhlandırır». Rus tarixşünaslığında da bu versiya əksini tapıb (123, s. 315). «Bu üzdənirəq qərar 1725-ci ilin 7 və ya 8 fevralında yerinə yetirilir. Şahzadələr sarayın həyətinə əlləri arxasından bağlı vəziyyətdə gətirilir. O (Mahmud - R.D.) iki nəfər adamı ilə qılıncı onları (şahzadələri - R.D.) qətlə yetirirlər. Qışqırıqları eşidən Sultan Hüseyn qaçıb özünü sarayın həyətinə yetirir. Hələ keçinməmiş iki oğlu atalarının ağışuna atılıb, sığınmağa çalışırlar. Mahmud irəli gəlib qılıncını qaldırır vurmaq istəyəndə, keçmiş şah əllərini qaldırır öz uşaqlarını himf etməyə çalışır və yaranılır. Mahmud... (bunu) görəndə qanlı cinayətini dayandırır» (62, s. 291; 246, s. 207-208).

L.Lokhart şah ailəsinin neçə üzvünün öldürüldüyü ilə bağlı müxtəlif mənbələrin verdiyi məlumatları tutuşduraraq göstərir ki, rəqəmlər 18-dən 180-a qədər intervalda dəyişir. Məsələn, İngilis Şərqi-Hind Kompaniyası nümayəndəsinin məlumatına görə şahın 24 oğlu, 3 qardaşı və onların uşaqları - cəmi 54 nəfər (68.4); T.Kruşinskiyə görə 105 və ya 180 nəfər (62, s. 291); Məhəmməd Möhsünə görə, 12 oğlu, 6 qardaşı və 10 qardaşı oğlanları; Məhəmməd əl-Həzinə görə isə cəmi 39 nəfər (75, s. 139) öldürülmüşdür. L.Lokhart məhz sonuncunu - Məhəmməd əl-Həzinin versiyasını həqiqətə daha yaxın hesab edir (246, s. 208; qeyd 2). E. Braun göstərir ki, 1725-ci il 7 fevralda Mahmud şah ailəsinin bütün sağ qalmış üzvlərini, Şah Hüseyn və 2 azyaşlı oğlu istisna olmaqla, öldürtdürür (215, s. 131) Maraqlısı budur ki, cəsədlər bir neçə ay sarayın həyətinə qalır və yalnız Əşrəf hakimiyyətə keçdikdən və eks şah Hüseynin qızı ilə evləndikdən sonra tabutlara qoyularaq şah ailəsinə layiq mərasimlə Qum şəhərinə aparılaraq şahlara məxsus məqbərədə basdırılır (246, s. 276).

T.Kruşinski Əşrəfin (Mahmudun həbsxanaya saldırdığı əmisi oğlu - R.D.) Təhmasiblə əlaqələri barədə maraqlı məlumatlar verir. Belə ki, T.Kruşinskiyə görə, həbsdə saxlanıldığına baxmayaraq, Əşrəf bir neçə nüfuzlu İrən rəsmisinin (adları göstərilmir - R.D.) vasitəsilə Təhmasiblə gizli əlaqəyə girməyə müvəffəq olur; sonuncunu Mahmudun xəstəliyi (yəqin ki psixi xəstəlik - R.D.) səbəbindən yaranmış hakimiyyət zəifliyindən istifadə edərək, paytaxta hərəkət etməyə təhrik edir və bunun baş tutacağı halda tərəfdaşları ilə birgə Təhmasiblə birləşməyinə və Mahmudu hakimiyyətdən salmaqda ona yardımçı olacağına Səfəvi şahzadəsini əmin

edir. Bütün bunların müqabilində Əsrəf özü və tərəfdaşları üçün yalnız həyatlarının qorunmasını, torpaq və mülklərinin toxunulmazlığını (yəqin ki, vətənləri Qəndəharda -R.D.) u murdu (62, s. 306-307). Əlbəttə, o zaman mövcud olan şəraitdə bu təklif (əgər o, həqiqətən də edilmişdisə - R.D.) çox cəlbədedici görünə bilərdi və maraqlısı budur ki, Səfəvi dövlətinin xadimləri Təhmasiblə yazışmalarında onu Əsrəfin məsləhətinə əməl etməyə çağırırmışlar. L.Lokharta görə, «Təhmasib bu məktublara cavabında əməkdaşlığa şad olduğunu bildirirsə də hərəkətə gələndək, hər şey Mahmudun vəziyyətinin dəyişməsi səbəbindən alt-üst olur...» (246, s. 210). Hakimiyyətə gəldikdən sonra isə Əsrəf «Təhmasibi öz əalıtısına çevirmək niyyətinə düşür. Onun (Təhmasibin - R.D.) yanına elçi ilə xəbər göndərərək, Tehran - Qum arasında görüşmək istədiyini bildirir. O, Təhmasibə bir neçə nəfər ardıcılı ilə gəlməyi təklif edir və özünün də az sayda adamlarla gələcəyini - R.D.) vəd edir» (246, s. 277). Anonim fransız müəllif isə yazır ki: «şah Təhmasibi - şah qanının (nəslinin -R.D.) son qalığı (nümayəndəsi - R.D) tapıb ələ keçirməyi qarşısına ciddi-cəhdlə məqsəd qoymuş ...Əsrəf ...birgə danışıq aparmaq və ona (Təhmasibə -R.D.) təslim olmaq bəhanəsi, əslində isə yaxalayıb öldürmək istəyi ilə .. görüş təyin etdi. Bu niyyət barədə əvvəlcədən xəbərdar edilmiş, lakin bu sayda düşməne qarşı çıxmaq iqtidarında olmayan şah Təhmasib geri... Mazandarana çəkilməyə məcbur olur» (12, s. 27) Əvvəllər Əsrəflə Təhmasib arasında gizli rəhbəri təmin edən 25 nəfər iranlı əyan əfqan liderin əsl niyyətindən xəbərdar olan kimi, məktub vasitəsilə şahzadəni məsələdən agah etməyə cəhd edirlərsə də, məktub ünvana yetmişir (namə yolda ikən İsfahana qayıdan Məhəmməd Saydal xanın əlinə keçir). Xoşbəxtlikdən görüş təyin olunmuş məkana yaxınlaşarkən, Təhmasibin müşayiətçilərindən biri Əsrəfin böyük qüvvə ilə yaxınlaşdığını görüb məsələni anlayır və onlar qaçıb aradan çıxmağa müvəffəq olurlar (246. s. 278). Beləliklə «II Təhmasib Əsrəfin onu tələyə salma niyyətindən vaxtında agah olur» (123, s. 316). Bununla da Əsrəfin Təhmasiblə dinc əməkdaşlığı, hansı ki, elə əvvəldən az inanılası görünürdü, bitir və açıq konfrantasiya mərhələsi başlayır ki, bu da silahlı toqquşma ilə müşayiət olunur.

Əfqanların, sağalmasına heç bir ümid olmayan cüzam (leprosy) xəstəliyindən (62, s. 293) əziyyət çəkən başçılarını Əsrəflə əvəz etmək barədə qəti fikrə gəlmələri, «Təhmasibin qüvvələrinin Qum yaxınlığında Məhəmməd Saydal xanın başçılığı altında əfqan kontingentini məğlub etməsi» xəbərinin İsfahana yetməsi ilə bir vaxta düşür (63, c II. s. 217; 246. s. 210). L.Lokhartın fərziyyəsinə görə, Təhmasibin bu aksiyasının, Əsrəflə onun arasında mövcudluğu ehtimal olunan razılaşmaya heç bir dəxli yox idi (246, s. 210, qeyd 3).

Çox güman ki, əfqanlar Mahmudu başqa birisi ilə əvəz etmək barədə düşünərkən, ilk növbədə onun qardaşı Hüseynin namizədliyini nəzərdən keçirməmiş olmazdılar. Lakin L.Lokhartın görə «Hüseynin Qəndəhardan gətirilməsinin uzun müddət çəkəcəyini düşünərək, Əşrəfi (Mahmudun əmisi oğlu - R.D.) türmədən azad edir, 700-800 nəfərlik qüvvənin başında Meydani-Şaha doğru hərəkət edir, sarayı atəşə tuturlar... Əşrəf tezliklə binaya (saraya - R.D.) sahib olur» (246, s. 210).

Mahmud isə 3 gün sonra ölür. Onun xəstəlikdən öldüyü və ya qəsdən öldürüldüyü dəqiq məlum deyil. Belə ki, müxtəlif mənbələr müxtəlif versiyalar irəli sürürlər. Məsələn, İngilis Şərqi-Hind Kompaniyasının nümayəndəsi Mahmudun Əşrəf tərəfindən öldürüldüyü versiyasını irəli sürür ki, T.Kruşinski də bununla razıdır (68. 4; 62, s. 296 - 246, s. 210). Rus tarixşünaslığında göstərilir ki: «Əfqan əyan qruplaşmaları arasında başlamış mübarizə nəticəsində Mahmud şah hakimiyyətindən salınır və məhv edilir» (123, s. 315)

Şeyx Məhəmməd əl-Həzin isə Mahmudun öz əcəli ilə öldüyünü bildirir (75, s.139). Hər iki versiya bu və ya digər dərəcədə həqiqətə bənzər görünür. Hər halda «26 yaşlı əfqan uzurpatorunun qısa, qanlı hakimiyyəti sona yetir. Onun ölümünün səhəri günü Əşrəf şah elan olunur» (246, s. 210-211).

1725-ci ilin 26 fevralında taxta oturan Əşrəfin şərafinə «Kaşanda qızıl, İsfahan, Məşhəd, Astarabad, Qəzvin, Təbriz, Şamaxı və Rəştə isə gümüş sikkə pullar kəsilir» (258, s. 47-48). Sadalanan şəhərlərin böyük qisminin əfqanların nəzarəti altında olmamasından belə bir qənaətə gəlmək olar ki, sadəcə, məsələn, İsfahanda kəsilən pulun üzərində yuxarıda adı çəkilən şəhərlərin adları həkk olunmuşdu.

L.Lokhart, Mahmudla müqayisədə əsgərlərinin rəğbətini qazana bilmiş Əşrəfin vəziyyətini hakimiyyətə gəldiyi vaxt xeyli mürəkkəb kimi səciyələndirir. Qəndəhardan heç bir köməyə ümid bəsləməyən (belə ki, Qəndəharda Mahmudun qardaşı Hüseyn oturmuşdu və onun Mahmudun ölümü və ya qətlə ilə bağlı öz mövqeyi vardı) Əşrəfi bir tərəfdən Türkiyə ilə toqquşma ehtimalı, digər tərəfdən Rusiya, habelə Təhmasib tərəfdən təhlükə narahat edirdi (246, s. 274). Anonim fransız müəllif, Təhmasibin guya gizli şəkildə Hindistana gedib, böyük Moğolla ittifaq bağlayıb, ondan əfqanlara qarşı kömək istədiyi barədə, başqa heç bir mənbə ilə təsdiqlənməyən məlumat verməklə yanaşı Qəndəharlı Hüseynin Təhmasibin tərəfini saxlaması ilə əlaqədar göstərir ki: «Qəndəharlı Hüseyn xan öz qardaşının İran taxtında bərqərar olduğunu görüb...Qəndəhar knyazlığının hamısını özü üçün xahiş etmişdi: lakin qardaşının ölümündən sonra...Təhmasiblə barışmaq üçün imkan

arayırdı, belə ki, şahlıq tacını Əşrəfin deyil, qanuni hökmdarın (Təhmasibin - R.D.) başında görməyi arzulayırdı, baxmayaraq ki, Əşrəf onun qohumu idi... o, (Hüseyn - R.D.) şah Təhmasibə sədaqət andı içib ... onun bütün düşmənlərinə qarşı mübarizədə xidmət göstərəcəyinə söz verdi» (12, s. 32). Həmin müəllif, Hüseynin Təhmasibə pul və hərbi qüvvə ilə köməklik göstərdiyi barədə də məlumat verir. Lakin bu, heç bir başqa mənbə ilə təsdiqlənmir.

İsfahan üzərində tam, İraqı-Əcəm, Fars, Kirman, Sistan, Qumiş və Xorasən üzərində qismən hakimiyyətə malik olan Əşrəf ucqarlar və digər vilayətlərdə özünü təhlükəsiz hesab edə bilmirdi və bu vəziyyət Səfəvi taxt-tacına yiyələnmək uğrunda namizədlərin qaldırdıqları silahlı üsyanlar səbəbindən daha da mürəkkəbləşirdi, Şeyx Məhəmməd əl-Həzin bu namizədlərin sayının 18-dən az olmadığını göstərir (75, s. 135-136). L.Lokhart məlumat verir ki, Əşrəf hökmdar qismində, ilk olaraq, Mahmudun qvardiyasının bütün əsgərlərini öldürdü (246, s. 274-275). Bu, əlbəttə ki, Əşrəfin özünü sığortalamaq istəyindən irəli gəlirdi və onun, Mahmudun ölümündə həqiqətən əli olduğunu dolayısı ilə təsdiq edirdi. Əşrəf, ümumiyyətlə, özünü sığortalamaq istəyindən çıxış edərək, ifrata varıb, bir növ repressiya həyata keçirərək, Mahmudu taxtdan uzaqlaşdırmaq və onun özünü (Əşrəfi) hakimiyyətə gətirmək üçün təşkil edilmiş qəsdin iştirakçıları olmuş əfqanları qətlə yetirir; özünə potensial rəqib saydığı Amanullahı aradan götürür, öldürülənlərin əmlakını müsadirə edir, Səfəvilərin təcrübəsindən «yararlanaraq», cavan qardaşını kor etdirib, hərəmxanaya göndərtirir; Mahmudun azyaşlı oğlunu da məhv edir (62, s. 298, 305; 246, s. 275-277).

T.Kruşinski, Əşrəfin eks şahla görüşərək, Mahmudun ona (şaha) qarşı münasibətindən heyfsləndiyini bildirməsi, habelə taxt-tacı ona təklif etməsi barədə məlumat verir. (62, s. 300; 246, s. 275). Məhəmməd Möhsün də bu təklifin mövcudluğunu təsdiq edir. Adətən, sadəlvəh olan Hüseyn bu təklifi qəbul etmir: «...dincliyi, əmin-amanlığı tacın bərqindən üstün tutur... Allahın hökmünə qarşı çıxmaq barədə düşünmür (belə ki, bütün baş verənləri şah Hüseyn Allahın hökmü kimi itaətkarcasına qəbul edirdi -R.D.)»(62, s. 300). Eks şah, Mahmudun onun oğulları, şahzadələrə qarşı qəddarlığından, habelə özünə qarşı biganəliyindən şikayət edir; sonra isə qızlarından birini Əşrəfə evlənmək üçün təklif edir (62, s. 300). Əşrəf, öz növbəsində təklifi qəbul edir, Hüseynə rəğbətlə yanaşdığını nümayiş etdirərək, onu saray məkanında yerləşdirərək, tikinti-inşa məsələlərinə rəhbərliyi ona həvalə edir (62, s. 302). Yəqin ki, əfqan hökmdarı şahın bu işlərə həvəsindən xəbərdar olmamış deyildi. L.Lokhart yuxarıda qeyd olunduğu kimi, münasibətləri açıq kofrantasiya müstəvisinə keçmiş Təhmasiblə Əşrəf arasında silahlı toqquşmanın

1725-ci ilin dekabrında Şah Əbdül Əzim yaxınlığında baş verdiyini bildirir (246, s. 278). Bu toqquşma zamanı Təhmasibin adamları xeyli itki verir və komandanları əsir düşür. Şahzadə özü isə bir neçə nəfərlə Mazandarana qaça bilir (75, s. 172). 1723-cü il Peterburq müqaviləsinə görə Rusiyanın Mazandaran və Astrabada iddialı olduğu, habelə türklər və rusların ölkənin böyük hissəsini işğal etdiyi bir şəraitdə Təhmasibin vəziyyətinin mürəkkəbliyindən bəhs edən Şeyx əl-Həzin Mazandaranda tüğyan edən epidemiyə zamanı şahzadənin ardıcılardan çoxunu itirdiyi faktını da qeyd edir (75, s. 172). Digər tərəfdən, hələ 1723-cü ildə İsfahan mühasirədə ikən, gilzaylarla gizli sövdələşməyə uyğun olaraq Məshədi, sonradan isə Nişapuru ələ keçirmiş və Xorasanın qərb hissəsində hökmranlıq edən Məlik Mahmud Sistani Təhmasibin hərəkət marşrutundan xəbər tutan kimi, Məhəmməd Möhsünün sözləri ilə desək, «hakimiyyətinin (müstəqil - R.D.) binasını inşa etmək ...» üçün Məshəddə Kayani tacını başına qoyub, öz adının həkk olunduğu pullar kəsdirir (246, s. 279). L.Lokhart Nadirqulu bəyin adını özünün «Səfəvi sülaləsinin süqutu və İrənin əfqanlar tərəfindən işğal olunması» monoqrafiyasında ilk dəfə məhz bu əsnada çəkir (246, s. 279). Belə ki, Məlik Mahmudu Məshəddən qovub çıxarmaq üçün 1724-cü ilin martında Təhmasibin generalı Rzaqulu xan Qulamın cəhdi uğursuzluğa düşər olduqdan sonra, sonuncunun xələfi Məhəmməd xan Türkmən məhz Nadirqulu bəylə birlikdə Məlik Mahmud üzərində qələbə çalmağa müvəffəq olur, hərçənd ki, bu uğur uzun çəkmir və Məlik Mahmud hələ xeyli müddət qərbi Xorasan hakimi kimi bərqərar ola bilmir.

Osmanlıların Səfəvi dövləti ərazilərinə müdaxiləsi ilə bağlı L.Lokhart xeyli əhatəli məlumat verir. Belə ki, 1723-cü ilin hərbi əməliyyatları gedirdə, iyunda Ərzurum hakimi İbrahim paşanın Kostantinlə VI Vaxtanq arasında ziddiyyətlərdən istifadə edərək döyüşsüz Tiflisə (Osmanlı qüvvələrinin Kartliyə 50.000-lik qoşun yeritmək və Tiflisi tutmaq niyyətində olduqları barədə İstanbuldakı rus səfiri İ.Neplyuyev öz hökumətini hələ 1722-ci ilin payızında məlumatlandırmışdı - R.D.) daxil olması, burada bir müddət qaldıqdan sonra qarşılıqlı Mustafə paşa və çıldırılı İshaq paşa ilə birləşərək Gəncə üzərinə yeriməsi (Hacı Davudun öz qüvvələri ilə Gəncəni almaq istəyən türklərə yardımı gəlməsi barədə heç bir şey deyilmir - R.D.) geniş təsvir olunur (246, s. 255, 258). Gəncəyə hücumun uğursuzluğa uğrama detallarını təhlil edərkən, L.Lokhart Konstantinin Tiflisdəki türk qərargahına basqın edib, onu ələ keçirməsi barədə şayiənin Gəncə müdafiəçilərinin müqavimətini zorla dəf edərək irəliləyən osmanlıları çaşqın vəziyyətə saldığını göstərir. Nəticədə şəhərin müdafiəçiləri türkləri geri oturdur və onların bütün artilleriya və sursatlarını ələ keçirirlər. «Səhəri gün türklər yenidən hücum

keçib öz cəbbəxanalarını geri qaytarmağa müvəffəq olurlarsa da, Gəncənin mühasirəsini, adətləri üzrə olduğu kimi, vüqarla başa çatdırma bilmirlər. Mustafa paşanın İran (Azərbaycan - R.D.) komandanlığı və yerli ermənilərlə danışıqları da bir nəticə vermir» (246, s. 258). Məlumdur ki, türklər şəhəri almaq üçün 7 dəfə hücum cəhdi edirlər. İbrahim paşanın Tiflisdəki fəaliyyətini qeyri-qənaətbəxş hesab edən Türkiyə hökuməti onu geri çağırır, Arif Əhməd paşanı onun yerinə təyin edir. Konstantinlə bağlı daha bir şeyiə (onun guya yeni sərəskər tərəfindən Gəncə hakimi təyin olunması) Mustafa paşanın da Gəncə mühasirəsini boşlayıb, Tiflisə qayıtmasına səbəb olur (246, s. 258).

Osmanlıların 1723-cü il hərbi kompaniyası gedişində 1704-cü ildən Bağdad hakimi olan Həsən paşa Kirmanşahi tutub, Həmədanı ələ keçirməyə hazırlaşır. Lakin Kirmanşah hakimi Hüseyin Əli bəyi və Ərdəlan hakimi Əliqulu xanı özünə tabe edə bilməmiş Həsən paşanın ölümü (1723-cü ilin qışı), onun planını yarımcıq qoyur. Bağdad hakimliyi ilə birləşərək hərbi komandanlıq da onun bacarıqlı oğlu Əhmədin əlinə keçir (246, s. 268). Əhməd paşa qalalar (ən böyükləri Muşalla və Qaleyi-Kuhna) və qüllələrlə əhatələnmiş Həmədana 1724-cü ilin 29 iyununda yaxınlaşıb mühasirəyə alır. T.Kruşinskiyin verdiyi məlumata görə, Təhmasib Həmədandakı hadisələrdən xəbər tutanda generallarından birini (Fərəculla xan - Faragella khan) müəyyən qədər qüvvə ilə köməyə göndərir. Lakin onlar heç nə edə bilmirlər (62, s. 286). Türklər qüllələrin qarşısında xüsusi hücum quşuları hazırlamaq, şəhərin ikiqat divarlarında minalar vasitəsilə (alman mütəxəssisin köməyiylə) dəliklər açmaq yolu ilə şəhərə daxil ola bilirlər. Şəhər küçələrində türklərlə həmədanlılar arasında əlbəyaxa döyüş başlanır, xüsusilə Muşalla (Musalla) təpəsi yaxınlığında qanlı vuruşma gedir: hər qarış torpaq üçün həmədanlılar böyük itki verirlər. L.Lokhart, Əhməd paşanın sonda mərhəmət nümayiş etdirərək, darvazalardan birini açıb, şəhəri tərk etmək istəyənlərə izn verdiyini qeyd edir (246, s. 270). Beləliklə, Həmədanın təqribən 2 ay davam edən mühasirəsi 1 sentyabr 1724-cü ildə şəhərin təslim olması ilə başa çatır.

Karmelitlərin qeydlərində Jan Cozef adlı missionerlərinin Həmədan təslim olduqdan sonra türklər tərəfindən əsir götürülməsi, bir nəfər katolikin öz atını verməklə onu əsirlikdən xilas etməsi, lakin Əhməd paşa məsələdən ağah olduqdan sonra Cozefin bütün əmlakının qaytarılması, evi və kilsə üzərində mülkiyyət hüququnun bərpa olunması barədə məlumat verilir (246, s. 579). Əhməd paşanın Luristana yiyələnmək (bu ərazi 1724-cü il müqaviləsi ilə Türkiyənin payına düşürdü) cəhdlərindən bəhs edərkən, L.Lokhart «mərd və vətənpərvər» Əlimərdan xanın vəziyyəti realistsinə qiymətləndirməsi, yəni «ixtiyarında olan 15.000

adamlarla güclü düşmən (burada osmanlılar - R.D.) qarşısında tab gətirə bilməyəcəyini» dərk edib, geri çəkildiyini vurğulayır (246, s. 272).

1724-cü ilin hərbi əməliyyatları zamanı osmanlılar, güclü qarnizona malik Təbriz və İrəvanı ələ keçirməyi qarşılarına məqsəd qoyurlar (246, s. 258). 35.000-lik qüvvə (F.Əliyevə görə 30.000 (80, s. 70)) və müvafiq artilleriya ilə İrəvan üzərinə yeriyən Arif Əhməd paşanın şəhərin mühasirəsini divar və qüllələrin möhkəm atəşə tutulması ilə başladığından bəhs edərək, L.Lokhart, A.Stanyanın (49.2) məlumatına istinadən, partlayış əməliyyatlarının ispan mühəndisi Kardozonun (Cardozo) rəhbərliyi ilə həyata keçirildiyini qeyd edir (246, s. 261).

L.Lokhart, osmanlıların güclü hücumlarının cəmərdlik nümayiş etdirən İrəvan müdafiəçilərinin müqaviməti ilə rastlaşdığı, onların böyük sayda itki verdiyi və bununla əlaqədar «ölüləri dəfn etmək üçün Arif Əhməd paşanın müvəqqəti atəşkəs təklifi» barədə məlumat verir (246, s. 261). Kutahya paşasının başçılığı altında yeni qüvvələrin gəlişi belə türklərin vəziyyətini dəyişdirmir. Lakin mühasirə müddəti uzandıqca, İrəvanda ərzaq, sursat çatışmazlığı getdikcə daha çox hiss olunmağa başlayır. Şəhərə köməyə heç bir qüvvə gəlmədiyindən İrəvan komandanlığı türklərlə danışıqlara getməli olur və 1724-cü ilin 28 sentyabrında şəhər təslim edilir. Y.Hammer maraqlı bir faktı - İrəvan qarnizonunun sağ qalmış müdafiəçilərinə şəhəri qalıblar kimi tərک etməyə icazə verildiyini işıqlandırır (235, c. XIV, s. 128 - 246, s. 261).

İrəvanın alınması osmanlılar üçün böyük əhəmiyyətə malik müvəffəqiyyət olduğu qədər də baha başa gəlir (təqr. 20.000 itki verilir). Lakin Təbrizin alınması bundan da çətin olur. Məlumdur ki, Van hakimi Abdulla paşa Köprülünün başçılığı altında türk qoşunu əvvəlcə Xoy şəhərini mühasirəyə almışdı. Bir müddət müqavimətdən sonra (F.Əliyev Xoy qalasının 40 gündən sonra (80, s. 71), Y.Hammer isə 21 günlük mübarizədən sonra təslim olduğunu göstərir (235, c. VII, s. 305)), 1724-cü ilin 12 mayında təslim olmuş şəhərin mərd komandanı Şahbaz bəy də daxil olmaqla 3000 nəfər müdafiəçisi qılınclardan keçirilir (49.1). F.Əliyev türk komandanlığının Xoyda 28 gün qaldıqdan sonra qarnizonu burada qoyub, yol üstündə Mərəndi də işğal etdiyi barədə məlumat verir (80, s. 71).

L.Lokharta görə, Abdulla Köprülünün Təbriz üzərinə getməkdənsə, Naxçıvan bölgəsini özünə tabe etmək üçün şimala doğru hərəkət etməsinin səbəbi onun Təbrizi ələ keçirmək üçün qüvvələrinin kifayət etməyəcəyi qənaətində olması və yeni qüvvələrin gəlişini gözləməsi olur. M.Klayrak Cozef Apisalaymiyana istinadən absurd bir fikir irəli sürür ki, guya Abdulla Köprülü, əvvəla Naxçıvanda yaşayan ermənilərin bu bölgənin türklər tərəfindən işğal edilməsini xahiş edən nümayəndəsini

qəbul etdikdən, ikincisi isə Naxçıvan və Ordubad ermənilərinin türk-kürd birləşmiş qüvvələrinə Naxçıvanın ələ keçirilməsində yardım vəd etdikdən sonra bu addımı atmışdır. Lakin L.Lokhart ermənilərin türklərə qarşı düşmən münasibətini nəzərə alaraq, bu mülahizənin doğruluğunu şübhə altına alır. Zənnimizcə, bu mülahizə tamamilə, birmənalı şəkildə yanlışdır. Naxçıvan və Ordubadın zəbtindən sonra Mərəndə üz tutan Abdulla Köprülünün qüvvələri ilə onların irəliləməsinin qarşısını almaq üçün Təbrizdən göndərilmiş dəstə arasında toqquşma sayca üstün olan türklərin qələbəsi ilə başa çatır. A.Yerevansinin təsvirində təbrizlilərlə türklər arasında Şorsu adlanan məkanda baş vermiş bu ilk döyüşdə şəhər müdafiəçilərinə Alay qoçununun başçılıq etdiyi 25.000-lik türk qoşununa qarşı vuruşda 10.000 təbrizlinin məhv olduğu və doğma şəhərə geri çəkilməyə məcbur olduğu barədə məlumat verilir (108, s. 31). Mərəndi zəbt etmək üçün (artıq 1725-ci ilin yazında Mərənd və Şəbüstər alınır) bir alayını göndərən Köprülü Təbrizin şimalında, L.Lokhartın qeyd etdiyi kimi, «210 il bundan əvvəl Sultan Səlimin düşərgə saldığı məkanda yerləşir» (246, s. 263). 1721-ci il zəlzələsi zamanı divar və qalalarına böyük zərər dəymiş Təbrizi təsvir edərkən C. Hanvey yazır: «...Şərqi ən gözəl şəhərlərindən biri olaraq (Təbriz) nə divarlara, nə artilleriyaya malik deyildi; qədim Sparta misalı, onun da yeganə dayağı sakinlərinin sayı və qüvvəsi idi» (61, s. 213). P.Butkov da Təbrizin «...hər tərəfdən açıq olub, müdafiəsi üçün heç bir qəsri, heç bir istehkam» olmadığını qeyd edir (100, s. 84). L.Lokhart göstərir ki, Təbriz şəhərinin müdafiəçiləri Mustafa xan başda olmaqla Qazan xanın (Elxani, Hülakü) məvzoleyi ətrafında xüsusi müdafiə istinadgahı yaradılır. Təbrizlilərin qəhrəmancasına müdafiəsindən bəhs edən L.Lokhart göstərir ki, osmanlılar «müdafiəçilərin sıralarını dəlib şəhərin məhəllələrindən birinə soxulduqda əks-hücumla üzləşirlər; 4000 adam qılıncdan keçirilib öldürülür, sağ qalanları isə zorla qaçıb canlarını qurtarırlar» (246, s. 263, 61, s. 72). Sonradan təbrizlilər osmanlılara arxadan kömək üçün gələn qüvvələrin qarşısını almağa müvəffəqiyyətsiz cəhd edirlər. Bununla belə, yeni hücum üçün özündə kifayət qədər qüvvə hiss etməyən Abdulla Köprülü Təbriz yaxınlığında, Şahı gölünün şimal sahilində yerləşən Tasuca qışlağa çəkilir (61, s. 214). Bəzi müəlliflər məlumat verirlər ki, türklərin burada əhaliyə qarşı qəddar münasibət bəsləməsi səbəbindən (belə ki, Təbrizdəki məğlubiyyətin hayfını çıxmaq üçün türk paşası Tasucu yerlə yeksan etmək barədə əmr verir - 61, s. 214), təbrizlilər hətta öz şəhərlərini tərk edib, düşməni (osmanlıları) burada qəfil haqlayır və onları Xoyadək qovmağa müvəffəq olurlar (63, c II, s. 164; 247 a, s. 23 - 246, s. 264). C.Hanvey isə bu məlumatı bir qədər başqa formada ifadə edərək yazır ki, Tasucu talan edə bilmədikdə Köprülü «bütün kişiləri öldürüb,

qadın və uşaqları qul kimi özü ilə aparmağı əmr edir». Bundan xəbər tutan təbrizlilər düşməni təqib edib, hayıflarını çıxmaq qərarına gəlirlər. 8 minlik qoşunla təbrizlilərin dəstələri ilə döyüşə girən paşa məğlub olub, canını güclə qaçıb qurtara bilmiş əsgərləri ilə Xoya qayıtmağa məcbur olur (61, s. 214). F.Əliyev də bu versiyanı dəstəkləyir (80, s. 73). L.Lokhart isə bu məlumatı həqiqətə uyğun saymır (246, s. 264). Görünür L.Lokhart Çələbizadənin versiyasına istinad etməyə üstünlük verir. Belə ki, II hücumla bağlı Çələbizadə yazır ki, Abdulla Köprülü iyulun (1725) ortasında ümumilikdə 70.000-lik qüvvə ilə (onların içində 11.000 sayda yeni qüvvə şəkilində qoşulmuş Krım tatarları da vardı) Tasucu tərk edib 12 gündən sonra (28 iyulda) Təbrizə yetişir. (246, s. 265) Lakin nəzərə alsaq ki, Çələbizadə türk sarayında rəsmi tarixşünas idi, onun tam obyektivliyinə inanmaq və türk qüvvələrinə o qədər də baş ucalığı gətirməyən bu məğlubiyyət faktının üstündən sükutla keçmə ehtimalını nəzərə almamaq olmaz.

Bir neçə gün uzanan döyüşlərdə hər iki tərəf böyük itkilər verdikdən sonra (belə ki, A.Yerevantsinin təsvirincə, Təbriz uğrunda 7 gün çəkən döyüş zamanı 85.000 adam (hər iki tərəfdən birlikdə - R.D.) həlak olur (108, s. 31); C. Hanvey də Təbrizin uzun sürən, qanlı döyüşlərdən sonra alındığı barədə məlumat verir: «tək-tək hücumlar bu qədər qan axıdılması ilə müşayiət olunmuşdu» (61, s. 237)) Abdulla paşanın geri çəkilməkləri təqdirdə xətrə yetirilməyəcəyi barədə Təbriz qamizonuna elan etdiyi bəyannamədən sonra döyüş dayanır. İ.Petruşevski də türklər üstünlük əldə etdikdən sonra «Təbriz müdafiəçilərinin özləri üçün silah və aialəri ilə birgə şəhərdən azad çıxışa nail olduqlarını» qeyd edir (178, s. 315). Türk mənbələrinin verdiyi məlumata görə Təbrizi 20.000 adam tərk edir. Şeyx Məhəmməd əl-Həzin şəhəri tərk edənlərin sayının 5000 olduğunu göstərərək, «dünya qurulandan bəri, tək-tək şəhərin sadə əhalisinin belə qəhrəmanlıq, inanılmaz mərdlik nümayiş etdirməsini» vurğulayır (75, s. 166-167).

Təbrizin təqribən bir il (30 sentyabr 1724 - 1 avqust 1725) davam edən mühasirəsi, L.Lokhartın sözləri ilə desək, «Azərbaycanın əsas müdafiə bastionunun süqutu» ilə başa çatır. Yalnız bundan sonra «iki il əvvəl (1723) İbrahim paşa və Mustafa paşanın hücumlarına sinə gərmiş Gəncə avqustun (1725) sonunda iki günlük mühasirədən sonra təslim olur» (246, s. 265-266). Ümumilikdə, 1724-cü il rus-türk müqaviləsi ilə Türkiyənin «ixtiyarına» verilmiş ərazi tutulur, lakin L.Lokharta görə, «I Pyotrun ölümündən sonra (1725) Rusiyanın İrani işğal etmək entuziazmı bir qədər sönür, türklər isə Təhmasibin rezervində olan torpaqlara göz dikir, Ərdəbil şəhərini zəbt edirlər...(baxmayaraq ki, Ərdəbil Səfəvilərin irsi domeni kimi traktata (1724-cü il rus-türk) görə şah II Təhmasibə çatırdı)» (123, s.

315)). Türklər öz hərəkətlərinə bəraət qazandırmaq üçün Ərdəbilin yalnız üsyankarların (burada əfqanlar - R.D.) əlinə keçməməsi üçün işğal edildiyini bildirirlər». (246, s. 266) «Ərdəbilin fəthi ilə Azərbaycanın Türkiyə tərəfindən işğalı formal olaraq başa çatır... ölkənin (bütöv Azərbaycan - R.D.) yarından çoxu türk feodallarının hakimiyyəti altına düşür» (80, s. 78).

Mosul hakiminin başçılığı altında türk qoşununun Bəxtiyari diyarına yürüşündən bəhs edərkən, L.Lokhart bu yürüşün yarımçıq qalma səbəbini belə izah edir ki, türklər yolda «gilzay əfqanlarla üz-üzə gələrkən, sonuncular xəbər verirlər ki, lurlar (türklərin ələ keçirdikləri Luristanda - R.D.) türklərin orada olmamasından istifadə edərək üsyan qaldırıb, dissident ərəblərlə birləşərək, Mesopotamiyaya hücumu hazırlayırlar. Odur ki, türklər... Həmədana qayıtmalı və yol boyunca bəxtiyarilərin qəfil hücum taktikası ilə üzləşməli olurlar» (246, s. 272). Mesopotamiyadakı vəziyyətin ciddiliyi, Əhməd paşanı İrani tərk edib, vəziyyəti yoluna qoymaq üçün geri qayıtmağa məcbur edir.

Məlum olduğu kimi, Rusiya Türkiyəni Xəzər dənizinə buraxmaq istəmir, osmanlıların irəliləməsindən narahat olursa da, özünün imkan və qüvvələrinin real nisbətini qiymətləndirərək Türkiyə ilə sülh bağlamalı olur: Matyuşkinə Türkiyə ilə danışıqlara başlamaq göstərişi verilir. «Sülh bağlanmasına İngiltərə və Fransa maneçilik törədir, hər vəchlə sultana təzyiq göstərir, danışıqları uzadırdılar. Yalnız 1724-cü ilin 12 iyununda İstanbulda sülh müqaviləsini bağlamaq mümkün olur. Rus imperiyası Peterburq müqaviləsinin (12 sentyabr 1723-cü il) şərtlərinin bir daha təsdiqlənməsinə nail olur» (119, s. 308). «Müqavilənin şərtlərinə görə Türkiyə hökuməti 1722-23-cü illərdə Rusiyanın zəbt etdiyi Xəzərsahili vilayətlərin onun ixtiyarında qalmasına etiraz etmədiyini bildirirdi. Rusiya da öz növbəsində Cənubi Qafqazın qalan hissəsinin və Cənubi Azərbaycanın Türkiyə tərəfindən işğal olunmasına mane olmayacağına söz verdi» (90, s. 178).

Ölkənin şimali-şərqində Təhmasib tərəfdarlarına qarşı kompaniyanın gedişində ilk toqquşma türklərlə onların zəbt etdikləri Ərdəbilin qəzəblənmiş əhalisi arasında baş verir. Ərdəbilin işğalına etiraz əlaməti olaraq Şaqağı (Shaqaqi) və Şahsevən (Shah-Sevan) tayfaları qiyama qalxaraq, türkləri şəhərdən qovurlar (63, c 2, s. 322; 246, s. 286). Belə ki, Abdulla Köprülünün oğlu Əbdülrəhman paşa 20.000-lik qoşunu ilə Ərdəbili tərk edir. 8 mayda onunla tayfa adamları arasında döyüş baş verir. Vəziyyətin ciddiliyini belə bir fakt sübuta yetirir ki, Türkiyə və Rusiya arasında bağlanmış İstanbul müqaviləsi üzrə delimitasiya komissiyası tərkibində türk komissiyasının rəhbəri kimi fəaliyyət

göstərən Dərviş Məhəmməd ağa geri - İstanbula çağırılır və Şahsevən, Şaqağı tayfalarına qarşı hərbi əməliyyata göndərilir (246, s. 254). Lakin son nəticədə osmanlılar üstünlük əldə edə bilirlər; üsyançı tayfalar Muğan çölünə üz tutur və sonradan parçalanırlar.

Osmanlıların Əsrəflə münasibətlərinə gəlincə, əfqan elçisinin İstanbulda cürətli danışmaları Müftinin fətva verərək Əsrəfə rəsmi müharibə elan etməsi ilə nəticələnir. Türklərlə əfqanlar arasında toqquşma 1726-cı ilin mayında baş verdikdən sonra Əhməd paşa yayın sonuna, yəni istilər qurtaranadək hərəkəti dayandırmaq əmri alır. L.Lokhart göstərir ki bu faciəli bir qərar, taktiki səhv olur. Belə ki, yaranmış fasilədən Əsrəf öz qüvvələrini komplektləşdirmək, İsfahanın müdafiəsini gücləndirmək məqsədilə istifadə edə bilər. Şəhərin vacib məntəqələrinin müdafiəsi üçün daxildə möhkəm hasarlar hördürür, müəyyən intervallarla qüllələr inşa etdirir (246, s. 288). 1726-cı ilin payızında Əhməd paşanın Həmədanı tərk edib, İsfahana doğru hərəkət etməsindən xəbər tutduqda əfqanlar dərgəzinlər və az sayda iranlılardan ibarət 17.000-lik qüvvə ilə (235, c 14, s. 152 - 246, s. 288) İsfahanı tərk edirlər. Əhməd paşanın komandanlığı altında isə 70.000-80.000 arası türk və kürdlərdən ibarət kontingent cəmlənmişdi (yenə orada). Silah sandan da əfqanlar türklərdən xeyli geri qalırdılar. Onların bir neçə zəburakdan (dəvələr üzərində qoyulan kiçik çaplı toplar) başqa heç bir artilleriyası yox idi. Hələ yolda ikən, Əhməd paşa Əsrəfə təhqiredici mesaj göndərir. Bu mesajda bildirilirdi ki, əfqanlar dəyərsiz, kiçik xislətli irq olub, dövlətin qanuni hakimini (Şah Hüseyni-R.D.) ədalətsizlik edərək deviriblər və o (Əhməd paşa), haqsızlığı aradan qaldırmaq və devrilmiş monarxi yenidən taxta oturtmaq üçün gəlir (70, s. 12). L.Lokharta görə bu bəyanat şah Hüseynin faciəli qətl üçün bəhanə, vəsilə olur. Belə ki, qəzəblənmiş, daha doğrusu, qorxuya düşmüş Əsrəf təcili olaraq öz adamlarını İsfahana, eksi şahı öldürmək üçün göndərir. Tapşırıq yerinə yetirilir və Əsrəf biçarə Hüseynin kəsilmiş başını Əhməd paşaya göndərər, məsələni qılıncıla həll etdiyini bildirir (70, s. 13). İran tarixinin rus versiyasına görə isə «Əsrəf 1720-cu ilin 29 noyabrında Murçaxurda Nadir tərəfindən məğlub edildikdən sonra, İsfahanı.. tərk edərkən şah Hüseyni öldürtdürür» (123. s. 317) Səfəvi şahı Hüseynin taxta qaytarılmasına olan son ümid də (daha doğrusu, ehtimal) boş çıxır. Türk və əfqan qüvvələri arasında məsafə 12 mil olduqda, hər ikisi döyüş mövqeyində düzlənib bir neçə gün orada qalırlar. L.Lokhart göstərir ki, əfqanlar həmin müddətdən istifadə edərək «öz casuslarını türk qoşunu tərkibindəki kürd dəstələri içərisinə göndərir, onların komandanlarına rüşvət verir və əfqanların

tərəfinə keçəcəkləri təqdirdə xan titulu ilə mükafatlandırılacaqlarına söz verirlər» (246, s. 289).

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ əfqan elçisi Abdal Əziz İstanbulda ikən, Əşrəfin təbliğatçıları türk əsgərləri arasında öz sünni qardaşları ilə müharibə etməyin absurdluğunu isbat etməklə məşğul olurlar. Əşrəfin göndərdiyi dörd əfqan üləması Əhməd paşanın düşərgəsinə gələrək, türkləri öz din, məzhəb qardaşları olan əfqanlara qarşı vuruşmaq əvəzinə, bidətçi iranlılara qarşı cihad üçün birləşməyə çağırırlar. Türklərlə birgə qılınmış namazdan sonra əfqan üləmaları təbliğatları nəticəsində «onlara qoşulmuş fərarli türklərlə birlikdə öz düşərgələrinə qayıdırlar» (63, c II, s. 333-335 - 246, s. 290). Lakin bu hələ işin başlanğıcı idi. Belə ki, Əhməd paşa, L.Lokhartın sözləri ilə desək, «Əşrəf taktikasının zəfərinin şahidi» o zaman olur ki, 1726-cı ilin 20 noyabrında hücum əmri verdikdə, «türk ordusunun xeyli hissəsi hücumu keçməkdən imtina edir, 20.000-lik kürd atlı dəstəsi Bebek Süleyman oğlunun başçılığı ilə düşmən tərəfinə keçir» (246, s. 290). Yalnız sağ cinah qüvvələri ilə hücumu keçmiş, 12.000 canlı itki vermiş Əhməd paşa müvəffəqiyyətsizliyə düçar olur (türk düşərgəsində qalmış kürdlər də əfqanlara qoşulmuş həmvətənləri ilə birləşmək niyyətində olduqlarını ərz edirlər). Həmədana, oradan da Bağdada çəkilən Əhməd paşanın bütün artilleriya, silah sursatı əfqan və kürdlərin əlinə keçir (63, c II, s. 338-340; 235, c XIV, s. 153; 246, s. 291). Öz itirilmiş nüfuzunu bərpa etmək istəyən Əhməd paşa müharibəni davam etdirmək üçün türk hökumətindən vaxt istəyir və Türkiyə Avropa əyalətlərindən yeni rekrutlar toplamağa başlayır; nəzərə alınır ki, bu qüvvələrin Əşrəf təbliğatına uyma ehtimalı az olar. Nəticə etibarilə 1727-ci ilin payızında Kirmanşahda Əhməd paşanın ixtiyarında 60.000-lik qüvvə cəmlənir. Lakin Əşrəf bu dəfə də düşüncəli hərəkət edərək, üz-üzə gəlməyə tələsmir. Əvəzində 2 oktyabrda (1727) öz elçisi İsmayıl bəyi sərəskər Əhməd paşanın yanına sülh təklifi ilə göndərir. «Əşrəf, uğuruna çox da aludə olmayaraq Türkiyə ilə sülh bağlayır». (123, s. 316) L.Lokhart göstərir ki, bu zaman «Türkiyə hökuməti də müharibənin ölkə miqyasında getdikcə artan qeyri-populyarlığını və davam etdiriləcəyi təqdirdə böyük məsrəfə başa gələcəyini nəzərə alaraq, müharibəyə son qoymaq qərarına gəlir» (246, s. 292). E. Braun, bununla bağlı yazır ki, bu müharibə «türk əsgərləri və camaatı arasında qeyri-populyar idi, o baxımdan ki, nə üçün bidətçi şiiənin sülaləsini bərpa etməkdən ötrü sünni qardaşları (əfqanlar - R.D.) ilə vuruşmalıdırlar» (215, s. 132) Bağlanmış sülhə əsasən, türklərin zəbt etdikləri ərazilər Türkiyənin ixtiyarında qalır. İstanbula göndərilmiş müraciətdə Əşrəfin rusların da işğal etdikləri torpaqlara iddialı olmasının səslənməsi ruslarla əfqanlar arasında müharibənin başlanmasına səbəb olur.

Qəribədir ki, İran tarixinin rus versiyasında bu barədə heç nə deyilmir. Xırda toqquşmalardan başqa Ləngərud yaxınlığında baş vermiş əsas vuruşda əfqanların başında Məhəmməd Saydal xan dururdu. Döyüşdə Saydal xan yaralanır, onun qüvvələri meydanı tərk edirlər. Bir neçə gündən sonra general Levaşov Qəzvinə gələrək, məğlub olmuşlarla atəşkəs elan edir və 1729-cu ilin fevralında Rəştə V.Levaşovla Məhəmməd Saydal arasında sülh bağlanır (246, s. 296). Sülhün şərtlərinə əsasən, hər iki tərəfdən səfirlər təyin olunur, münaqişələrə son qoyulur, qaçqınlara öz vətənlərinə qayıtmaq icazəsi verilir, rus tacirlərinin İran ərazisində qalmaq, ticarət etmək, Hindistana gedən karvanların tərkibində tranzit həyata keçirmək kimi hüquqları təsbit olunur (246, s. 296-297).

Şah II Təhmasibə gəlcə isə, L.Lokharta görə o, yalnız ardıcıl məğlubiyyətlərindən (Əşrəf, Fətəli xan Qacar tərəfindən) sonra anlayır ki, hərbi cəhətdən üstünlük əldə etməzsə, siyasi səhnəni tərk etmək məcburiyyətində qalacaqdır. Təhmasib qullarağası Məhəmməd Əli xanı və digər hərbi xadimlərini Astarabada türk tayfalarından hərbi dəstək almaq üçün göndərir və həmin tayfa adamlarını cəlb etmək məqsədilə, paylamaq üçün ona 40.000 rubl məbləğində vəsait verir (159, s. 91). S.Avrarov, Fətəli xanın məhz bu zaman öz taktikasında dəyişiklik edib, əlində Quran, qılıncı boynunda asılı vəziyyətdə Təhmasibin hüzuruna gəlib onunla sülh əldə etdiyini vurğulayır (159, s. 91).

Ümumi vəziyyətin təhlilindən və Astarabadda müəyyən qədər rekrut topladıqdan sonra Təhmasib və Fətəli xan Xorasana, şahzadənin düşməni Məlik Mahmuda qarşı yürüş etməyi qərar edir və bu məqsədlə 1726-cı ilin iyununda Astarabadi tərk edirlər. Şahzadə qoşununun irəliləməsi, yürüş boyunca Təhmasibin təklifi ilə Nadirin onlara qoşulması (anonim fransız müəlif göstərir ki: «...ixtiyarında cəsur, yaxşı silahlanmış, döyüşlərdə möhkəm təcrübə toplamış adamlardan ibarət 5 minlik hərbi qüvvəsi olan Nadirqulu...öz qoşun və xidmətini şahə təklif etdi» (12, s. 34-35)) Məlik Mahmudun baş komandanı Pir Məhəmmədin öz hakiminə xəyanəti sayəsində Nadirin Məşhədə daxil olması ilə bağlı detallar müxtəlif, o cümlədən azərbaycanlı müəlliflərin əsərlərində ətraflı əksini tapdığından, araşdırdığımız tarixşünaslıq nümunələrində də yer almış müvafiq materialların (əhəmiyyətsiz fərqlərlə olsa belə) təkrarına varmağa ehtiyac duymadığımızdan, şah hakimiyyətinin bərpası ilə bağlı vacib məqamlara keçməyi məqsəduyğun sayırıq.

Məlumdur ki, 1725-ci ildə Təhmasibi aradan götürməyə müvəffəqiyyətsiz cəhdədən sonra türklərlə müharibəyə başı qarışan Əşrəf, şahzadə ilə ciddi maraqlana bilməmişdi. Təbii ki, Məşhədin tutulması (1726), Təhmasibin qüvvəsinin artması, gilzaylara qarşı hücumə keçmək niyyətində olması barədə xəbərlər Əşrəfə gəlib

çatırdı. «1729-cu ilin mayında İran şahzadəsinin (Təhmasib -R.D.) şahlığı (onun qaytarılması - R.D.) üçün əks zərbə hazırlamaq məqsədilə Məşhəd və Heratda böyük qüvvə toplanması barədə müxtəlif raportlar yayılmışdı» (246, s. 329). Əsrəf ilk əvvəl, A.Jardenin qeydlərindən məlum olduğu kimi (63, c. III, s. 33-34), özünü sındırmayaraq Təhmasibin ilk addım ataraq hücumla keçəcəyi təqdirdə şad olacağını, yəni dağlara qalxaraq şahzadəni arayıb axtarmaq əziyyətindən azad olacağı barədə bəyan edirdisə də, əslində Təhmasib və onun müzəffər sərkərdəsinin (Nadirin) qüvvəsinin artmasından bərk narahatlıq keçirirdi. Bu barədə Məhəmməd Rəşid Əfəndinin (Əsrəfin yanında olmuş türk elçisinin) raportlarından da məlum olur. Belə ki, türk elçisi, Əsrəfin müvəffəqiyyətə ümitsizliyi və buna görə də şəhərin müdafiəsini təşkil etməyə möhkəm məşğul olduğu, həmçinin adamlarını ruhlandırmaq üçün şəxsən özünün də bu işdə iştirak etdiyini, kənardan «İran taxt-tacı və xəzinəsinin fatehindən daha çox adı nökrər» bənzədiyi barədə məlumat verir (246, s. 328). Əsrəfi qıcıqlandıran daha bir məsələ, Mahmudun qardaşı Hüseyinin Qəndəhardan ona qarşı irəliləməsi haqqında yayılmış şayiə idi (58.1 - 245, s. 35). Təşvişə düşmüş Əsrəfin Qəzvindəki əfqan qamizonunun möhkəmləndirilməsi üçün qüvvələr göndərdikdən sonra İsfahanı tərk etməsi barədə İngilis Şərqi-Hind Kompaniyası rezidenti V.Kokkell və onun assistenti C.Kikkinin raportlarında məlumat verilir: Şah (burada Əsrəf – R.D.) özünün artilleriya cəbhəxanası və toplaya bildiyi qüvvələrilə 2 avqustda İsfahanı (Spahanue) tərk etdi və böyük yubanmalarla Tehrana (Tyroon) gəldi, ətraf əyalətlərin hakimləri öz əsgərləri ilə onunla birləşənədək ləngidi və... sonra Xorasana (Corrosoon) ... doğru hərəkətini davam etdirdi» (58.1; 245, s. 36). C.Freyzer Əsrəfin ordusunun 30.000 adamdan ibarət olmasını vurğulayır (54, s. 95; 246, s. 329). Əsrəfin İsfahanı tərk etmə xəbərini Məşhədə, Təhmasib və Nadirin Herat yünüşünün başa çatmasından iki ay sonra gəlib çatdığını göstərən L.Lokhart doğru olaraq qeyd edir ki, «əgər o (Əsrəf - R.D.), Herat kompaniyasının gedişi zamanı Məşhədə yetişsəydi, düşmənlərini (burada Təhmasib və Nadiri -R.D.) çox acınacaqlı vəziyyətə salmış olardı» (246, s. 330).

1729-cü ilin 12 sentyabrında Məşhədi tərk edib, Əsrəfin mühasirəyə aldığı Səmnana doğru irəliləyən Təhmasib və Nadirlə, qüvvələrinin bir hissəsini Səmnanın mühasirəsini davam etdirmək üçün qoyub, şah ordusunu qarşılamaq üçün şərqə doğru hərəkət edən Əsrəf arasında Mehmandost yaxınlığında 1729-cu ilin 29 sentyabrında baş verən vuruşda xeyli əfqan məhv olur (nə Mirzə Mehdi, nə də Məhəmməd Möhsün əfqanların canlı qüvvəsi və itkisi barədə məlumat vermədikləri halda, J.Otter əfqanların ümumi sayını çox şişirdək 50.000 (246, s. 331), C.Hanvey isə iranlıların 25.000 qüvvəsi olduğunu bildirir (61, c IV, s. 27).

İtkilərə gəlincə, C. Freyzer V.Kokkelə istinadən, əfqanların 12.000, iranlıların isə 4000 nəfər itirdiyi barədə məlumat verir (54, s. 96). «İran artilleriyası əfqan zəburatlarının böyük əksəriyyətini sıradan çıxarır» (70, s. 61-62 - 246, s. 331). Gilzayların qaçmağa üz qoyduğunu gören iranlılar həvəslənib, əfqanları təqib etmək istəsələr də, Nadir onların kifayət qədər təcrübəyə malik olmadıqlarını nəzərə alaraq buna imkan vermir ki, bu da onun bacarıqlı sərkərdə olmasına dəlalət edir.

Mehmandost döyüşünün nəticəsini təhlil edən L.Lokhart yazır: «Şübhəsiz, Nadir böyük uğur qazandı... Nümayiş etdirdi ki, yaxşı rəhbərlik, düzgün təlim və möhkəm intizam sayəsində iranlılar mükəmməl əsgər ola bilirlər və olurlar». (245, s. 33). Başqa bir məqamda Nadiri O.Kromvellə bir sıraya qoyan L.Lokhart göstərir ki, o da, digər görkəmli sərkərdələr kimi «...özünə hədsiz inamlı olmaqla yanaşı, özünün rəhbərliyi ilə ətrafına güclü təsir göstərmək qabiliyyətinə malik idi» (245, s. 37).

Məlumdur ki, Varamin yaxınlığında da Nadirin yeritdiyi mükəmməl hərbi taktika sayəsində əfqanlar çəsqin vəziyyətdə, silah-sursatlarını belə götürməyə məcal tapmadan İsfahan istiqamətində qaçmağa üz qoyurlar (70, s. 64). Nadirin əfqanlar üzərinə yürüşdən əvvəl Təhmasibə əfqanların boşaltdığı Tehrana gedərək «orada şahlığın vacib əhəmiyyətli işlərini yoluna qoymaq» (70, s. 64) təklif etməsini, L.Lokhart, Nadirin «şahzadəni öz yolu üstündən götürmək...» (245, s. 38), «qarşdakı gərgin mübarizədə (Əşrəfə qarşı - R.D.) əl-qolunun tamamilə azad olması üçün» atdığı addım kimi qiymətləndirir (246, s. 332).

L.Lokhart həmçinin məlumat verir ki: «onun (Əşrəfin -R.D.) adamları bazarları qarət edib, od vurmaqla məşğul ikən, Əşrəf ardıcıl məğlubiyyətlərindən sonra İsfahanda həyəcanların baş verəcəyindən ehtiyatlanaraq, 3000-ə yaxın üləmə və yerli əhalinin üzdə olan nümayəndələrini qətlə yetirir (əlbəttə ki, əhalinin gözünü qorxutmaq üçün - R.D.). İngilis və Hollandiya Şərqi-Hind kompaniyaları işçilərinin qaçıb Nadirə qoşulmaq istəyəcəklərini güman edən Əşrəf onların əmlaklarını əllərindən qopardıb, özlərini həbsxanaya saldırır və onlar 17 gün burada qalmalı olurlar» (246, s. 332). Qombrun əməkdaşı Con Hornun Londona məktubundan məlum olduğu kimi, həmin şəxslər 17 gün həbsdə qaldıqdan sonra mühafizəçilərin köməyi ilə qaçmağa müvəffəq olurlar (68.5; 58.2).

Toplamağa müvəffəq olduğu qüvvələrlə (qeyd etmək lazımdır ki, Bağdad hakimi Əhməd paşa da Əşrəfin yardım üçün etdiyi çağırışına cavab olaraq canlı qüvvə və artilleriya köməyi göndərmişdi, belə ki, rəsmi olaraq Əşrəf Türkiyə ilə sülh bağlamışdı (75, s. 107; 70, s. 65) L.Lokhart Lonqriqin, guya Həmədan hakiminin

başçılığı altında türklərdən ibarət əhəmiyyətli qüvvənin əfqanlarla birgə olduğu barədə fikrini rədd edərək, çox güman ki, söhbətin az sayda türk kontingentindən getdiyini zənn edir (245, s. 38) İran tarixinin rus versiyasında göstərilir ki, Türkiyə Əşrəfə «artilleriya göndərməklə yardım edin» (123. s. 317). İsfahanı tərk edərək Murçaxura hərəkət edən Əşrəf, əsgərlərini cinahlarda artilleriya olmaq şərtilə, bir böyük qüvvə şəklində döyüş mövqeyinə düzür. Lakin Nadir əfqanlara hücum etmək əvəzinə, birbaşa İsfahan istiqamətində hərəkət etdikdə, Əşrəfin qoşunu dağılır. Gözlənilməzlik effekti sayəsində əfqanların xeyli topunu ələ keçirən iranlılar döyüşdə də qalib çıxır, xeyli sayda əsir götürürlər. Uduzduğunu anladıqdan sonra tələsik İsfahana çəkilən Əşrəfin yubanmadan qaçmaq üçün hazırlığa başlaması barədə Qombrun gündəliyində məlumat verilir: «Qadın, uşaqları (yəqin ki, özününküləri - R.D.) və xəzinəni, nəqliyyat üçün az-çox yararlı olan heyvanları səfərbər edərək, Əşrəf və onun ətrafı 13 noyabrda Şiraza doğru hərəkətə başlayır» (58.3 - 246, s. 333). Mirzə Mehdi Əşrəfin İsfahanı Murçaxur döyüşünün baş verdiyi gün, gecə ikən tərk etdiyi barədə məlumat verir - 70, s. 67).

Əşrəfin İsfahanı tərk etməsindən dərhal sonra ətraf kəndlərin camaatının şəhərə axışaraq boşalmış evləri qarətində, digər özbaşınalıq və biabırçılıqlara yalnız 16 noyabrda (1729), Nadirin paytaxta daxil olmasından sonra son qoyulur (246. s. 333). Əşrəfin özü ilə apara bilmədiyi qənimətləri Nadir öz əsgərlərinə xidmətləri müqabilində mükafat olaraq paylayır. Paytaxtın alınması xəbərini və taxt-taca sahib durmaq üçün dəvəti alan Təhmasibin Tehranı tərk edib 9 dekabr 1729-cu ildə İsfahan yaxınlığındakı Qəz kəndinə (Gaz) yetişməsi faktı araşdırdığımız mənbələrlə təsdiqlənir (246, s. 334; 63, c. III, s. 53; 58. 3; 38, s. 582). Nadirin Qəzə gəlib Təhmasibə ehtiram nümayiş etdirərək, onun şərəfinə istiqbal mərasimi təşkil etdirməsi, habelə Təhmasibin də, öz növbəsində, Nadiri Əşrəf üzərində qazandığı qələbə və paytaxtın geri alınması münasibətilə təbrik etməsi, onların birlikdə qoşunun başında İsfahana daxil olmaları barədə, bütün bunların canlı şahidi olmuş Fransua de Jardenə istinadən M.Klayrak məlumat verir (63, c. III, s.. 53-55 - 246, s. 334).

A.Müllerin sözləri ilə desək: «Bu parlaq qələbə, Nadir haqqında Teymurləngdən sonra nəinki Şərqdə, həm də Qərbdə heyrətlə danışmağa təkan vermiş hərbi rəşadətlərin yalnız əvvəli idi..» (165,s.412)

7 il yarımından sonra paytaxta daxil olan Təhmasibin öz anasını tapması barədə məlumat verən C.Hanvey göstərir ki, «...qoca qadın (şahzadənin anası - R.D.) böyük fərəhlə onun (Təhmasibin - R.D.) boynuna sarılır. (Təhmasib - R.D.) Əşrəfin onun bacıları və digər qohumlarını məhv etdiyini bildiyindən, anasını

tanıdığıda hədsiz təəccüblənir. Bu qadın əfqanların işğalı dövründə özünü qul kimi aparmış, ...bütün təhqir və alçaltmalara dözmüşdü» (61, c. IV, s. 35; 12, s. 67).

Təhmasibin təkidlərinə baxmayaraq, Nadirin Xorasandan başlanmış uzun sürən və yorucu kompaniyadan sonra öz qüvvələrinə istirahət vermək, habelə qış mövsümü (bu, hərbi kompaniya üçün təbii ki, əlverişli dövr deyildi) olması arqumentlərini irəli sürərək, Əşrəfi təqib etməyə tələsməməsinin əsl səbəbini L.Lokhart belə izah edir: «...ləngimənin əsl səbəbi yəqin ki, Nadirin özünün şübhəsiz, böyük xidmətləri müqabilində şəxsi maraqlarının tam ödənilməsi istəyində bulunması idi. İlk növbədə o (Nadir - R.D.), Təhmasibin onlar Məşhədi tərک etməmişdən əvvəl... verdiyi sözü yerinə yetirməsini gözləyirdi» (245, s. 333-336). Məlum olduğu kimi, Məhəmməd Möhsünə görə, hələ Məşhədi tərک etməmişdən əvvəl şahzadə ilə Nadir arasında İsfahan geri alınacağı və gilzaylar İrandan qovulacağı təqdirdə Təhmasibin, xidmətləri müqabilində Xorasan, Kirman və Mazandaran əyalətlərini Nadirə peşkəş edəcəyi barədə razılıq olmuşdu. Maraqlıdır ki, Mirzə Mehdi bu razılışma ilə bağlı məlumat vermir. L.Lokhartın fikrincə, «...bu, heç də Məhəmməd Möhsünün versiyasını (daha doğrusu, versiyanın mövcud olmaması - R.D.) şübhə altına almağa imkan vermir» (245, s. 36). K.Bosvort səhvən göstərir ki: «1727-ci ildə məqsədinə (ölkənin əfqanlardan təmizlənməsinə - R.D.) nail olduqdan sonra Təhmasib mükafat şəklində Xorasan, Kirman, Sistan və Mazandaran əyalətlərinin valiliyini ona (Nadirə - R.D.) bəxş etdi» (97, s. 231) Razılışmaya əməl olunduqdan (Nadirə, adı çəkilən 3 vilayətin tamhüquqlu hökmdarı olduğunu təsdiq edən cığanı (jiga) başında gözdirməyə icazə verilir) sonra daha bir şah prerogativası almağa nail olan Nadir (Nadir əsgərlərinə paylamaq üçün vəsaitin yığılması hüququnun ona verilməsində israr edir - 54, s. 100) 24 dekabrda (1729) İsfahanı tərک edir. Zəncan yaxınlığında Əşrəf 20.000-lik qoşunla Nadir tərəfindən məğlub edilir və Şiraza çəkilir. Əşrəf, Məhəmməd Saydal xanı bir neçə əfqan alayı ilə birlikdə məğlubçülüyünün səhəri günü Nadirin düşərgəsinə aman diləmək üçün göndərdikdə, Nadir aman əvəzinə ilk növbədə Şah Sultən Hüseynin ailəsinin hələ də əfqanlar tərəfindən həbsdə saxlanılan bir neçə üzvünün (onların hamısı qadın idi - R.D.) azad edilməsini tələb edir». Bu şəxslər azad edilir, lakin Əşrəf, Saydalın məsləhəti ilə az sayda qüvvəylə Qəndəhara qaçmaq ümidi ilə Şirazi tərک edir» (245, s. 73).

Hadisələrin sonrakı gedışı (gilzayların qaçmağa üz qoyması - R.D.) ilə bağlı ingilisdilli tarixşünaslıqda, əsasən, şərq mənbələrinin (Mirzə Mehdi, Məhəmməd Möhsün, Şeyx Həzən və s.) verdiyi məlumatlar təkrarlanır. Yalnız Əşrəfin öz sonunu necə qarşılaması barədə müxtəlif fikirlər vardır. «Tarixi-Nadiri»də göstərilir ki,

Əşrəfi, Qəndəharlı Hüseynin (Əşrəfin əmisi oğlu, Mahmudun qardaşı - R.D.) onu təqib etmək üçün göndərdiyi qüvvələr öldür-müşdür (70, s. 78). İngilis Şərqi-Hind Kompaniyasının Bəsrədəki nümayəndəsinin Londona göndərdiyi raportda da bu versiya təsdiqlənir (68.6). Şeyx Həzin isə Əşrəfin Bəlxədə Brahoynun tayfa başçısı Abdulla xan tərəfindən öldürüldüyünü bildirir (75. s. 203). İran tarixinin rus versiyasında Əşrəfin qaçarkən bəlc tayfalarından birinin başçısı tərəfindən öldürüldüyü göstərilir. (123, s. 317)

Mirzə Mehdinin versiyasını daha çox həqiqətə uyğun sayan L.Lokhart yazır: «İrənin (Səfəvi dövlətinin - R.D.) böyük hissəsində 4 il yarım hərbi qüvvə gücünə hakimlik etmiş, qüdrətli osmanlı türklərindən müdafiə olunmuş və onları məğlub etməyə nail olmuş» Əşrəf təqribən 30 yaşında qətlə yetirilir (246, s. 338-339).

Səfəvi paytaxtının geri alınması ilə bağlı L.Lokhart yazır. «İsfahanın qaytarılması və Təhmasibin atasının taxt-tacına yiyələnməsi böyük əhəmiyyətə malik hadisə idi. Baxmayaraq ki, İran ərazisindən bütün qəsbkarların qovulub çıxarılması üçün görüləsi hələ çox iş qalmışdı. Hər halda bu hadisələr ...milli qürur hissənin dirçəldilməsi, iranlıların özünə inamının bərpasına kömək baxımından xüsusilə dəyərli idi. Bütün bunlar, əlbəttə ki «Təhmasibin deyil, Nadirin qüvvə və nüfuzunun artmasına səbəb olurdu və tezliklə o (Nadir - R.D.), bu faktdan yararlanmağa başlayır» (245, s. 40). Şevəlye de Jarden, Nadirin şah Təhmasibi bir müddət nazir və ya digər mənsəbə təyinatlar etmək hüququndan belə məhrum etdiyi və səbəb kimi, həmin şəxslərə veriləcək məvəciblərin, ordunun muzdunun ödənilməsinə sərf edilməsinin daha məqsədəuyğunluğu ilə izah etdiyi barədə məlumat verir (245, s. 42). Bu fakt Nadirin ordu quruculuğuna verdiyi önəmdən xəbər verir. Nadirin şahın (Təhmasibin) razılığını əldə etmədən eks-şah Sultan Hüseynin qızı Rədiyyə bəyimlə evlənməsi faktını (58.7) L.Lokhart: «Nadirin öz iddialarında bir qədər də irəliləməsi» kimi qiymətləndirir (245, s. 42).

Məlum olduğu kimi, Təhmasib İsfahanın geri alınmasından sonra öz elçisi Rzaqulu xan Şamlını İstanbula ezam edib türklərin zəbt etdikləri ərazilərin qaytarılmasını tələb etmişdi. Rzaqulu xan işğal olunmuş ərazilərin qaytarılması və İrənin Türkiyədən çəkdiyi xərclər müqabilində illik ödənc verməsi barədə müqavilə bağlanmasına nail olur. Lakin Nadir müqavilənin imzalanmasını gözləmədən Şirazi tərək edərək Türkiyənin zəbt etdiyi məntəqələrə hücum edərək, türkləri qaçmağa məcbur edir. Nadirin qüvvələri Həmədan, Ərdəlan və Kirmanşahı zəbt edəndən sonra «Azərbaycanı türklərdən təmizləmək üçün» hərəkət edirlər (70, s. 78). Yol boyunca Dimdim, Saucublaq, Mükri və Marağa yenidən İran hakimiyyətinə qaytarılır. 12 avqustda (1730) Nadir Təbrizə daxil olur. Onun sonrakı irəliləməsinin

qarşısını Xorasandan aldığı həyəcanlı xəbərlər alır. L.Lokhart göstərir ki, «Abdali üsyanının təşkilatçısı Qəndəharlı Hüseyn idi» (245, s. 51). Belə ki, Nadirin onun üzərinə hücumu keçmək niyyətində olduğundan ehtiyatlanmağa əsas olan Hüseyn 1730-cu ilin əvvəllərində Nadirin diqqətini özündən yayındırmaq üçün abdaliləri üsyana qaldırmaq ümidi ilə emissarlarını Herata göndərir (70, s.82). Herat hakimi Allahyar xan Səfəvi şahına loyallıq nümayiş etdirərək Hüseynin təklifini rədd edirsə də, abdalilərin əksəriyyəti üsyana qalxıb, Zülfüqarı (Allahyar xanın köhnə düşməni) çağırır, Allahyar xanı qovur və Məşhədə doğru hərəkət edirlər (Allahyar xan isə İbrahim xanın köməyinə gəlmək üçün Məşhədə yollanır - 245, s. 51). İbrahim xanın qardaşının ona heç bir ciddi əməliyyata girişməmək haqqında tapşırığına rəğmən, abdalilərə qarşı müqavimət göstərməyə uğursuz cəhdindən sonra bir aya yaxın Məşhəd yaxınlığında qalan abdalilər, Nadir bura yetişəndək artıq Herata qayıdırlar. 11 noyabrda (1730) Məşhədə yetişən Nadir yalnız 1731-ci il Novruz şənliklərindən sonra Herata hərəkət edir. L.Lokhart və digər ingilis dilli müəlliflər bu kampaniya ilə bağlı «Tarix-Nadiri»də əksini tapmış detallara istinad etmişlər. Abdalilərin ram edilməsi ilə nəticələnən Herat kompaniyası zamanı 60.000 abdalinin Məşhəd, Nişapur və Dəmğana köçürülməsi ilə bağlı məlumata öz münasibətini bildirən L.Lokhart yazır ki, «abdalliləri Xorasana köçürməklə o (Nadir - R.D.), burda yaxşı döyüş bacarığına malik əhəlinin konsentrasiyasının artmasına nail oldu» (245, s.54).

L.Lokhart «Nadirin bir qayda olaraq, hər bir şəraitdə istinad edə biləcəyi qeyri-İran (non-persian - eyni zamanda qeyri-şiə) ordunun yaradılması ideyasını nəzərdən keçirdiyini» vurğulayaraq, bunun səbəbini belə izah edir: «O (Nadir - R.D.), şübhəsiz, hiss edirdi ki, ... Təhmasiblə son ölüm-dirim mübarizəsində iranlı (burada şiə-R.D.) qüvvələrin tam loyallığına ümid bəsləyə bilməz. Odur ki, bir qayda olaraq öz qüvvələrinin sıralarına müəyyən sayda türkmənləri (turkomans - sünni olduqlarına görə - R.D.) cəlb edir, abdalilər kimi əla döyüşçülərdən ibarət çoxsaylı qüvvələri əlavə edirdi...» (245, s. 54). Məhz, Nadirin abdallara qarşı cəza ekspedisiyasına çıxmaq məqsədilə türklərə qarşı hərbi əməliyyatları dayandırıb, Xorasana döndüyü barədə xəbər aldıqdan sonra şah II Təhmasib, Y.Hammerin sözləri ilə desək, «...öz nazir və əyanlarını təhrik edir ki, onu türklərə qarşı çıxış etmək üçün ordu qüvvələri üzərində başçı kimi bərqərar etsinlər ki, o (şah II Təhmasib - R.D.), hələdə türklərin (osmanlıların - R.D.) əlində olan şimal-qərbi İran topaqlarından onları qovub çıxarsın» (235, c XIV, s. 254 - 245, s. 55). L.Lokhartın fikrincə, şah II Təhmasib bu addımı özünü «Nadirə bənzətmək üçün» (70, s. 105)

atırsa da, «şübhəsiz ki, o, Nadir tərəfindən belə uğurla başlanmış əməliyyatları müvəffəqiyyətlə başa çatdırmağa qadir olduğuna əmin idi» (245, s. 55).

Həqiqətən də II Təhmasibin türklərə qarşı kompaniyası ilk əvvəl uğurlu olursa da, İrəvanın hücumla alınmasına cəhd müvəffəqiyyətsizliyə uğradıqdan sonra Təbrizə geri çəkilməli olan şah qüvvələri bir tərəfdən İrəvanda ki türk qüvvələrinin komandanı Əli paşa, digər tərəfdən Bağdad hakimi Əhməd paşa tərəfindən təqib olunmağa başlayır. Nəticədə Təhmasib Təbrizdə də qala bilməyib Həmədana doğru hərəkət edir (245, s. 55). Kurican kəndində baş verən döyüşlə bağlı L.Lokhart yazır ki, «İran süvariləri türk atlılarının sıralarını 3 dəfə yarırlar, elə təsəvvür yaranır ki, Təhmasib çox asanlıqla qələbə əldə edəcək. Lakin yeniçərilər iranlıların piyadalarını, hansılar ki, hərbi cəhətdən daha səriştəsiz idilər, məğlub edərək, sonradan atlıları dəf edirlər. Təhmasib 3000 adamı ilə az qala təslim olmaq üzrə olur, lakin çətinliklə qaçıb aradan çıxmağa bilir. Onun minlərlə əsgəri öz həyatını itirir, sağ qalanlar isə o qədər ruhdan düşür ki, məyus halda evlərinə dağılışırlar. Türklər Təhmasibin silah-sursatını, o cümlədən artilleriyasını ələ keçirirlər» (245, s. 56; 68.7). Qombrundaki ingilis nümayəndəsi Con Hornun fikrincə, əgər Əhməd paşa bu qələbəsindən sonra birbaşa İsfahan üzərinə yerləşirdi, çox asanlıqla şəhəri alardı. Lakin o, Həmədanla kifayətləndi (68.7). Beləliklə, «Təhmasib Nadirin onun üçün əldə etdiyi ərazilərin böyük hissəsini itirir» (245, s. 57). E. Braun, Təhmasibin, türklərlə 1732-ci ildə müqaviləni, Gürcüstan və Ermənistanı güzəştə gedərək, guya türklərin ona rusları Gilan, Şirvan və Dərbənddən çıxarmaqda yardım göstərəcəyi şərtlə bağladığını göstərir (215, s.134)

«Tarixi-Nadiri»də bütöv mətni verilmiş (TN, pp. 108-110), ölkə camaatı, tayfa başçıları və əyanlara müraciətlə etdiyi manifestində ilahi yardım sahəsində şəhər və vilayətlər fəth etdiyini, İran ordusunu müzəffər orduya çevirməsini, abdalı və gilzay əfqanlarını ram etməsini hamının nəzərinə çatdıran Nadir, qeyd olunan sülh müqaviləsi ilə bağlı məsələyə toxunarkən göstərir ki, «...iranlı əsirlərin qaytarılması kimi vacib məsələ sülhün şərtlərində öz əksini tapmamışdır». Yaranmış vəziyyəti «...şərəfdən uzaq, qürurlu təbiət (insan təbiəti - R.D.) üçün qeyri-məqbul» hesab edən Nadir «nə qədər ki, sərhədlər (müqaviləyə əsasən müəyyən olunmuş sərhədlər) İlahinin (Divine Being) istəyinə uyğun deyil... biz onu imzalamayacağıq (qəbul etməyəcəyik)...» deyər bəyan edir. Eydül Fitriyə (Orcluq bayramı) sonra (1732-ci ilin martın sonu) dərhal müharibəyə başlayacağını, torpaqları mərhələ-mərhələ geri qaytaracağını elan edən Nadir siyasi iradə nümayiş etdirərək, bu işdə onunla əməkdaşlıq etmək niyyətində bulunmayanları «...izzət... atributlarından məhrum edəcəyi...», müsəlman icmasından

dəf ediləcəkləri» ilə hədələməkdən belə çəkinmir (245, s. 60). Nadir manifestdə izhar etdiyi məramını Fars bəylərbəyi Məhəmmədəli xana (Nadir Təhmasibi vəzifədən uzaqlandırdıqdan sonra Məhəmmədəli xanı səfir təyin edir - R.D.) göndərdiyi məktubunda açıqlayır. İngilis dilinə C. Malkolm tərəfindən tərcümə olunmuş bu məktubda Nadir osmanlılarla bağlanmış müqaviləni tanımadığını bildirərək, Eydülfitrdən dərhal sonra Türkiyə ilə müharibəni bərpa etmək fikrində olduğunu bir daha vurğulayır. Məktubda diqqət çəkən önəmli məqam ondan ibarətdir ki, Nadir Fars hakimiindən İsfahana gedərək Təhmasibə bu müqavilənin nəyə görə qeyri-məqbul olduğunu izah etməsini xahiş edir. Laurens Lokhart bu məktub və manifestin eyni şəxs - Mirzə Mehdi tərəfindən tərtib olunduğunu güman edir (245, s. 60). L.Lokhart həmçinin, Nadirin kəskin tənqid atəşinə tutduğu müqavilənin «o zamankı mövcud şəraitdə İran üçün o qədər də xoşagəlməz (qeyri-qənaətbəxş - R.D.) olmadığını» qeyd edərək, bu müqavilənin «Türkiyədə birmənalı şəkildə, bu ölkə (Osmanlı dövləti - R.D.) üçün təhqiredici hal kimi qiymətləndirildiyini» bildirir (245, s. 60). Beləliklə, «Nadir Heratdan Məşhədə qayıtdıqdan sonra Həsənəli bəyi İsfahana, müqavilənin qəbul edilməsinin hansı səbəblər üzündən mümkün olmadığını Təhmasibə daha geniş şəkildə izah etmək üçün ezam edir və şaha, Qum və ya Tehranda onunla (Nadirlə) görüşüb qüvvələri birləşdirib türklərə qarşı birgə yürüşə çıxmağı təklif edir (70, s. III). Türk kompaniyasına hazırlıq çərçivəsində Nadir vilayət hakimlərinin çoxunu vəzifədən kənarlaşdırıb, özünə sərf edən şəxsləri həmin vəzifələrə təyin edir, Əbdülqəni Əli Kuzeyini Abdalilərə hakim təyin edib, ona hərbi qüvvələri ilə birlikdə İran İraqı üzərinə hücum üçün hazır olmağı əmr edir, Məşhəddə İmam Rza məqbərəsinin təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün müvafiq tədbirlər görür və s. Əməliyyatqabağı Nadirin öz tərəfdaşlarına ordunun təchizatını təmin etmək, hərbi geyimləri yeniləşdirmək üçün böyük məbləğdə - 50.000 tümən (110.000 funt sterlinq) vəsait ayırmasına münasibət bildirən L.Lokhart yazır ki, «...bu növ mükafatlar, bir növ, əsgərlərə rüsvət verilməsi xarakteri daşıyırdı» (245, s. 61).

Nadir-Təhmasib münasibətlərinin sonrakı inkişafına gəlincə isə bu, nəticə etibarilə, Təhmasibin vəzifədən kənarlaşdırılması və kiçik yaşlı Abbasın taxta çıxarılması ilə nəticələnir. Nadir «tamamilə cılızlaşmış Təhmasibin» (165, s. 412) «Türkiyə və Rusiya ilə İranın maraqlarına zidd olan müqavilə bağlamasından, onun devrilməsi üçün bəhanə kimi istifadə etdi» (97, s. 231). O, xanlar və əyanlardan ibarət məclis çağıraraq, II Təhmasibin vəzifədən kənarlaşdırılmasına nail olur.

Nadirin özünün dərhal taxta çıxması ilə bağlı L.Lokhart bildirir ki, o, «...ölkədə Səfəvi sülaləsinə loyallıq hissini hələ də güclü olması faktını görməyəcək

qədər kor deyildi, odur ki, müdriklik göstərərək, ...orduda qeyri-İran elementlərinin sayını əhəmiyyətli səviyyəyə qaldıranadək gözləmək qərarına gəlir» (245, s. 62-63).

Təhmasib devrildikdən sonra dövlətin bütün işlərinin ixtiyarı Nadirin əlinə keçirsə də, o, türklərə qarşı müharibəni Bəxtiyari diyarında baş verən qiyam səbəbindən dərhal başlaya bilmir. 1732-ci il 19 oktyabrda Bəxtiyari diyarına yürüşə çıxan Nadir yalnız 10 dekabrda qısa mühasirə nəticəsində türklərin tərk etdikləri Kirmansəhadan türk səhəddinə hərəkət edir. Samirə, Xilə, Kərbəla, Nəcəf və digər yerlər zəbt olunduqdan sonra Bağdadın blokadası gedişində Nadirin Bəsrəni tutmağa müvəffəqiyyətsiz cəhdilə bağlı Qombrun gündəliyində məlumat verilir. Nadirin Məsqətə də xüsusi ekspedisiya göndərməsi ilə bağlı göstərilir ki, Nadir Qombrun nümayəndəsinə məktub göndərərək, Məsqətə hərbi qüvvə göndərilməsi üçün gəmi tədarükü görmələrini xahiş etmişdi (58.11).

Laylan düzündə baş verən döyüşdə (24 oktyabr, 1733) Nadir taktiki fəndlər sayəsində qələbə çalır, Topal Osmanın başı kəsilir, nizəyə keçirilərək Nadirin hüzuruna gətirilir (Topal Osmanın yaralandıqdan sonra at belinə qalxıb, guya aradan çıxmaq istəməsi ilə bağlı Mirzə Mehdiinin fikri ilə razılaşmayan L.Lokhart «...bu, sərəskərin (Topal Osmanın - R.D.) xarakterinə uyğun gəlmir» deyərək etiraz edir (245. s. 74, qeyd 2).

Beləliklə, Bağdadın mühasirədən çıxmasına kömək etmək iqtidarında olan şəxsin ölümü ilə qurtuluşa ümid işığı sönmür. Artıq Əhməd paşanın heç bir şey edə bilməyəcəyini güman edən Nadir Təbrizi yenidən ələ keçirmək üçün şimala doğru hərəkət edərsə də, tezliklə xəbər alır ki, türklər (Teymur paşa) Ağ Dərbənddəki məğlubiyyət xəbərini eşidib, Təbrizi tərk ediblər (70, s. 136). Yenidən Bağdad ətrafı cəbhəyə qayıdan Nadir Əhməd paşa tərəfindən gizli göndərilmiş elçini qəbul edir. Sülh müqaviləsi bağlamaq səlahiyyəti ilə təmin olunmuş elçi zəbt olunmuş İran torpaqlarını qaytarmağı təklif edir. 13 dekabr, 1733-cü ildə bağlanmış sülh müqaviləsinə görə Osmanlı tərəfi son on il ərzində işğal etdiyi Səfəvi torpaqlarını qaytarmağa və səhədləri 1639-cu il Zuhab müqaviləsinə əsasən (34, s. 9; 2.1, s. 113; 80, s.106) müəyyən etməyə, hər iki tərəfdən əsirlərin və ələ keçirilmiş silahların qaytarılmasına razılıq verir (245, s. 75).

Mesopotamiya kompaniyasından sonra Nadirin İsfahanda təntənə ilə qarşılınması barədə Şərqi-Hind Kompaniyasının buradakı nümayəndəsi C.Gikki öz raportunda məlumat vermişdir: «Onun (Nadirin - R.D.) təntənəli qəbulu üçün, şahlar üçün nəzərdə tutulan qaydada küçələr döşənmişdi: bu münasibətlə illüminasiya və atəş fəşanlıq bir neçə gün davam etdi» (58.15).

Əhməd paşa ilə bağladığı (19 dekabr, 1733) müqavilənin ratifikasiya olunmadığını və zəbt olunmuş ərazilərin geri qaytarılmadığını görəndə Nadir 14 iyun 1734-cü ildə türk səhəddinə doğru hərəkətə başlayır (rus elçisi Qolitsin də onu bu səfərdə müşayiət edirdi - R.D.). Nadirin öz marşrutunu dəyişib, Şirvana doğru irəliləməsinin «əsas, bəlkə də yeganə» səbəbi kimi, L.Lokhart, gürcü tarixçisi Vaxuşt Baqrationiyə istinadən «yola düşməzdən əvvəl (Həmədanda – R.D.) Rusiyadakı İran casusundan rus hökumətinin Gürcüstanın eks hakimi Vaxtanq və onun oğlu Bakara Dərbəndə hərəkət etmək, buradan da Şamaxıya hərəkət edib, oranı zəbt və Kartlini Rusiya üçün işğal etmək əmri verdiyi barədə xəbər almasın» göstərir (245, s. 82). F.Əliyev isə yazır ki, «Şirvanda Surxayın və ümumiyyətlə, Zaqafqaziyada türklərin hökmranlığına son qoymaq üçün Nadirqulu xan 14 iyun, 1734 tarixdə Əfqanıstandan Azərbaycana doğru yeni yürüşə başladı» (80. s. 107). İran tarixinin rus versiyasında deyildiyi kimi: «1735-ci ildə Nadir İrana düşmən xanlara (Surxay və s. - R.D.) və Dağıstanın azad ...icmalarına qarşı özünün...ilk yürüşünü etdi». (123, s. 317)

Nadirin Kür çayını keçdiyini eşidən Surxay xan Dağıstana qaçır; Nadir Şamaxını zəbt edir və öz hakiminin təyini edir. Bir müddət təqiblərdən sonra Surxay Qumuk yaxınlığında məğlub olur. Nadir Qumuku darmadağın edib, Surxayın xəzinəsini ələ keçirir. Bu kompaniyanın gedişində maraqlı məqam Tarxu şamxalının dirçəldilməsi olur. (Məlum olduğu kimi, Adil Girey 1725-ci ildə Rusiya əleyhinə üsyana qalxmışdı, lakin rus hökuməti üsyanı yatırırdıqdan sonra Adil Gireyi Kolaya sürgün etmiş, şamxalata ləğv etmişdi). Nadirin Şamxal postunu yenidən təsis edib, ona tabeçilik göstərmiş Xasbulat xanı (Adil Gireyin oğlu -R.D.) həmin vəzifəyə qoyması (70, s. 148) faktını şərh edərkən, L.Lokhart göstərir ki, «görünür, Nadir şamxalata ona görə dirçəldir ki, o, əvvəllər olduğu kimi, dağlı qazıqumuklarla Tarxudakı qazıqumukları ayırın (təcrid etsin)» (245, s. 84, qeyd 5).

Gəncənin mühasirəsi zamanı iranlıların artilleriyadan zəif istifadə etməsi və qış fəslə olduğundan kompaniyanın uzanacağını hiss edən və bunun rusların maraqlarına xələf gətirəcəyindən narahat olan Qolitsinin Nadirə kömək təklif etməsi faktına gəlincə, L.Lokhart da bunu təsdiq edir. Noyabr ayında (1734) Levaşov mühəndis-zabit və 4 bombardmançının müəyyən sayda ağır artilleriya silahı ilə İran düşərgəsinə yollayır (191, c XX, s. 1333; 245, s. 85). Qeyd etmək lazımdır ki, müasir İran tarixçiləri də rus mütəxəssislərinin Gəncə mühasirəsində təşkilati kömək göstərmələri faktını işıqlandırır (80, s. 114). İran tarixinin rus versiyasında göstərilir ki, Gəncənin mühasirəsi zamanı «Nadir rus mühəndisləri və artilleriyasının köməyindən istifadə edirdi. Lakin bu vəziyyət Nadirin Rusiyadan Xəzərsahili

ərəziləri (Bakı və Dərbənd) təmizlənməsini tələb etməsinə mane olmadı» (123, s. 317).

Məlum olduğu kimi, Gəncə mühasirəsi davam edərkən, Nadir öz qüvvələrinin bir hissəsini Qarsa doğru, «Abdulla paşanın başını çəşqinliq xaltasına salmaq üçün» (70, s. 155) göndərir, həmçinin davakar Car və Tala ləzgilərini nəzarətdə saxlamaq üçün hərbi qüvvə ezam edir. L.Lokhart səhvən göstərir ki, «Nadir məhz bu zaman Şamaxının dağıdılması və şəhər əhalisinin 15 mil cənubi-qərbdə yerləşən Ağsu deyilən məkana köçürülməsi barədə əmr verir» (245, s. 87). Lakin «demək olar ki, bütün mənbələr, o cümlədən feodal salnaməçiləri qeyd edirlər ki, Şamaxı İran qoşunları tərəfindən zəbt olunduqdan sonra Nadirqulu xanın əmrilə yerlə-yeksan edilmişdir» (80, s. 109). Bu xüsusda A.Yerevanski yazır: «Nadirqulu xan 1734-cü ilin yayında öz qoşunlarını Şamaxıya tərəf hərəkət etdirir, 1734-cü ilin avqustun sonunda buranı zəbt edir... və onu (Şamaxını - R.D.) əsasınadək darmadağın etməyi əmr edir» (108, s. 74). A. Bakıxanova görə, Nadirin Şamaxını köçürmə üçün gətirdiyi arqument ondan ibarət olur ki, şəhərin yerləşdiyi məkan hücumlar üçün açıqdır (2.1, s. 116), yəni müdafiə nöqtəyi-nəzərindən qeyri-məqbuldur. C.Hanveyin fikrincə, Nadirin şəhəri yerlə-yeksan etməsi və əhalisinin böyük əksəriyyətini qətlə yetirməsinə səbəb şəhərin asanlıqla «ləzgilərə təhvil verilməsi (təslim olması - R.D.)» idi (61, c 1, s. 115). L.Lokhart bu versiyanı daha ağılabatan hesab edir (245, s. 87). V.Leviatovun fikrincə, «bu tədbir ...itəat göstərməyən şamaxılıların ram edilməsi məqsədini daşıyırdı» (138, s. 101). M.Arunova və K.Aşrafyan ilkin mənbələrə istinadən, şəhərin dağıdılmasını «Nadirin qoşununa davamlı müqavimətə görə cəza» kimi qiymətləndirirlər (83, s. 187).

L.Lokhart göstərir ki, Nadir Bağavard (19 iyun 1735) döyüşündə əldə etdiyi qələbədən sonra Qolitsinə məktubunda «müharibə etməyə başladığı vaxtdan indiyədək belə bəxtim gətirməmişdi» yazırdı (245, s. 88). Döyüşdə türk sultanının kürəkəni sərəskər Sarı Mustafa paşa və bir neçə öndər türk zabiti də daxil olmaqla xeyli sayda türk əsir alınır (70, s.159). Döyüşdən sonra Nadir, Abdulla paşa Köprülünün cəsədini (cəsədin hissələrini bir yerə toplayaraq) türklərə göndərir. Qələbə barədə özünüküləri məlumatlandırmaq üçün Nadir bir neçə türk əsirini Gəncə, İrəvan və Tiflisə yollayır (70, s. 159). Effəkt özünü çox gözəltmir: Gəncə hakimi Əli paşa Bağavard döyüşünün nəticəsi barədə məlumatlandırıldıqda, o, möhlət istəyir və 1735-ci ilin 9 iyulunda qalanı təhvil verir. 8 ay yarımliq güclü müdafiədən sonra Tiflis hakimi İshaq paşa da Əli paşadan nümunə götürərək, 12 avqustda şəhəri təslim edir (70, s. 160; 245, s. 89).

Daha sonra Nadir Qarsa hərəkət edir (artıq II dəfə), bir ay buranı mühasirədə saxlayır, su kəmərinə kəsir, Arpa caydan Ərzuruma qədər vilayəti talan edir (70, s. 160). «Nadirin Anadoluya olan iddialarından, habelə Rusiyanın hərəkətlərindən (1735-ci ilin yayında Kırım xanı Qaplan Gireyin türk hökumətinin əmrilə rus ərazilərinə yürüşləri müqabilində rus hökuməti general Leontovun başçılığında 20.000-lik nizami və kazak qüvvələrinin Kırımı talançı yürüşlərinə rəvac verir - R.D.) narahat olan Osmanlılar Səfəvilərə sülh şərtlərini təklif edir. Nadir nəinki bütün İran vilayətləri və şəhərlərini... qaytarır, hətta müharibənin Türkiyə ərazisinə keçməsinə nail olur» (245, s. 90).

Bu əsnada F. Əliyev düzgün olaraq yazır ki: «1735-ci ilin sonuna doğru türk qoşunlarının Zaqafqaziya hüduqlarından qovulub çıxarılması Nadirqulu xanın böyük qələbəsi idi. Lakin yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, Nadirin taxta oturmamasıdan əvvəl, İranın gələcək hökmdarının və onu dəstəkləyən hərbi-feodal əyanlarının fəaliyyəti İranda əfqanlara, sonra isə Zaqafqaziya xalqlarının türk işğalçılarına qarşı mübarizəsi ilə bağlı idisə də, feodal sinfinin nümayəndələri üçün bu mübarizənin əsas məqsədi digər feodal qruplaşmalar üzərində qələbə əldə etmək və hakimiyyəti özəllərinə keçirmək idi» (80, s. 118).

İranla danışıq aparmaq səlahiyyəti almış Əhməd paşa (Bağavarddakı məğlubiyət səbəbindən baş vəzir Əli paşa Hakimoğlunun vəzifədən götürülməsindən sonra Əhməd paşa sərəskər, bir qədər sonra isə Bağdad hakimi təyin olunur - R.D.). Nadirin yanına elçi göndərərək İrəvanı təslim etməklə, sülh bağlamağı təklif edir. Lord Kinnoul öz raportunda məlumat verirdi ki, «Nadir Qarsı mühasirədə saxladığından bu qalanın da təhvil verilməsini, İran ərazilərinin Türkiyə tərəfindən işğal edildiyi vaxtdan indiyədək vurulan zərərlərə görə təzminat ödənilməsinə tələb edir» (50, 8). Lakin o, tezliklə Qarsa olan iddiasından əl çəkir, Əhməd paşa İrəvanı təslim edir və şəhərin qapıları 3 oktyabrda iranlıların üzünə açılır (70, s. 161). Məlum olduğu kimi, Rusiya Xəzərboyunu «İran, Rusiya ilə ittifaqda Türkiyəyə qarşı mübarizəni davam etdirəcəyi və onunla separat sülh bağlamayacağı şərt ilə razılığa gəlmişdi (Gəncə müqaviləsi, 1735). Lakin bu şərt Nadir tərəfindən ...pozulur; 1736-cı ildə Ərzurumda Türkiyə ilə sülh bağlanır...» (123, s. 317-318).

Gürcüstandakı vəziyyətlə məşğul olmaq istəyən Nadir 6 oktyabr 1735-ci ildə Tiflisə yola düşür. Tiflisə yaxınlaşarkən, gürcü tayfa başçılarını yanına çağırır, onların arasından «müsəlman olduğu üçün Əli Mirzəni (Aleksandr, İmamqulu xanın (III David) oğlu) Kartli və Kaxetiya hökmdarı təyin edir... Əli Mirzə vəzifəsini formal olaraq həyata keçirirdi, belə ki, Nadir Səfi xanı ona nəzarətçi qoymuşdu» (245, s. 91).

Tiflisdə təntənə ilə qarşılanan Nadirin burada 3 həftə qaldıqdan sonra Dərbəndə doğru hərəkət edən Krım xanına hücumu keçməyi qərarlaşdırması ilə bağlı L.Lokhart göstərir ki, K...Əli paşanın ..səhədlərin əvvəlki (1639-cu il müqaviləsinə əsasən) qaydada təyin edilməsi ilə bağlı prosedur məsələlərin həlli üçün onun (Nadirin - R.D.) yanına gəlmək üzrə olduğuna və Sultanın Qaplan Gireyə Krıma qayıtmaq barədə təlimat verdiyindən xəbərdar olduğuna baxmayaraq» o, bu qərara gəlir. L.Lokhartın fikrincə, «bu addım, çox güman ki, Rusiyanı məmnun etmək niyyətilə atılır» (245, s. 92). Car, Tala vilayətlərindən keçib, yol boyu xeyli ləzgini qətlə yetirib, bir neçə kəndə od vurub, daha sonra Krım xanını təqib üçün Şəkiddən Şamaxıya hərəkət edən Nadir Qaplan Gireyin artıq Krıma doğru - geriyyə qayıtması xəbərini alır. Dağıstanı tərk etməmişdən Qaplan Girey Eldarı (Adil Gireyin qardaşı - R.D.) Şamaxı, Surxay Şirvan hakimi, Qaraqaytaq Usmisi Əhməd xanı isə Dərbənd hakimi təyin edir (70, s. 164). Dərbəndə doğru hərəkət edərkən Nadir Eldar, Surxay və Usmi Əhməd xanın Qazanş yaxınlığında qüvvələrini birləşdirərək, Xasbulata hücumu keçməyə hazırlaşdıqlarını eşidib, Məcəlisə gedərək Əhməd xanın oğlu xan Məhəmmədi məğlub edir (70, s. 165). Nadirin Surxayla Göysu (Qoisu) vadisində toqquşması, Surxayın geri çəkilməsi (sonradan Avaristana qaçır) onunla birgə vuruşan Eldarın məğlubluğu ilə başa çatır. Yalnız Usmi Əhməd xan öz qızını (Bakıxanov yazır ki, Nadir həmin qızı qubalı Hüseynəli xana verir - 2.1, s. 238) və yaxın adamlarını Nadirin hüzuruna göndərərək, üzrxahlıq istəyir. L.Lokhart yazır ki, «Nadir Usminin üzrünü o şərtlə qəbul edir ki, Doquzpara (Doquz-Para) ləzgiləri ona 1000 at verib, ən mötəbər ailələrini girov olaraq göndərsinlər» (245, s. 95).

Xasbulatı və digər Dağıstan liderlərini mükəfatlandıran və ləzgi girovları Dərbəndə göndərən Nadir Muğan çölünə yollanır.

Nadir ölkənin şimalında kompaniya (1734-1736-cı illər kompaniyası) ilə məşğul ikən, imperiyanın cənubunda Bəsrənin tutulmasına edilən cəhdə bəhs etməyə lüzum var. Belə ki, L.Lokhart göstərir ki: «1735-ci ilin aprelində Lətif xan (Nadir onu körfəzdə yaranmaqda olan donanmanın admiralı təyin etmişdi -R.D.) 3 gəmi, 50 böyük və bir neçə kiçik qayıqdan ibarət donanma ilə Bəsrəni tutmaq məqsədilə Şəttül-Ərəbə daxil olur. 8000 iranlı qüvvəyə ona hücum zamanı köməyə getmək əmri verilir» də, Lətif xanın quru qüvvələrinin gəlişini gözləməyə hövsələsi çatmır: Əvəzində, türklərə qarşı üsyan vəziyyətində olan ərəblərlə birləşərək, üzüyuxarı üzür» (245, s. 93). Bəsrə paşası İran donanmasının yaxınlaşdığını eşitdikdə, Bəsrə limanında lövbər salmış iki ingilis gəmisinin («Royal George», «Deon») ona verilməsi xəbəri ilə Ş.H.Kompaniyasının nümayəndəsinə müraciət edir. Martin Frenç (nümayəndə) kompaniyalarının Bişurdakı nümayəndələrinin maraqları baxımından

(iranlılarla münasibətləri korlamaq məqsədilə) xahişi rədd edirsə də, həmin gəmilərin «zorla ələ keçirilməsinə» etiraz etmədiyinə şərə vurur. Paşa dərhal gəmiləri ələ keçirir. Bəsrə paşası və Lətif xanın qüvvələri arasında baş verən 3 günlük vuruş iranlıların geri oturdulması ilə başa çatır. İngilislərin gəmilərinə xeyli xətər toxunur. Martin Frençin narahatlığı Londona göndərdiyi məktubda sezilir: «Paşa (Bashaw - Bəsrə paşası - R.D.) bu əməliyyatların nəticəsi barədə ...Portaya (Osmanlı hökumətinə - R.D.) məlumat ötürmüşdür, habelə Örl Kinnoula (Türkiyədəki ingilis səfiri - R.D.) yazmışdır: Şübhəsiz ki, bu hiyləgər hərəkətdir... mən ümid edirəm ki, onlar (iranlılar) bizə qarşı ədalətlə yanaşaraq, yalnız məcburiyyət qarşısında qalıb, onlara qarşı əməliyyatda iştirak etməli olduğumuzu düşünəcəklər» (58. 21-245, s. 94).

İngilislərin bu məsələyə reaksiyası barədə L.Lokhart yazır: «...Qombrun Şurası (Council) məsələyə ciddi yanaşır; belə ki, onlar, kompaniyaları ilə Nadir arasında mövcud olan onsuz da pis münasibətlərin daha da kəskinləşəcəyindən ehtiyatlanırdılar. Nadirin onları necə cəzalandıra biləcəyini təsəvvür etdikdə, əvvəlcə hətta Qombrundakı müəssisəni boşaldıb, gəmilərinə çəkmək fikrinə düşürlər. Kompaniyanın Kirmandakı nümayəndəsi Uitvelə (Whittwell) təcili xəbər göndərilir ki, oradakı işlərinə xitam verib, Qombruna gəlsin» (245, s. 94).

Donanmanın məğlubiyətindən hədsiz qəzəblənən Nadir quru qüvvələrinin gəlib çıxmasını gözləmədən türklərə hücum keçdiyinə görə Lətif xanı vəzifədən kənarlaşdırır; kompaniyaya gəlincə, Nadirin «daha çox gəmiyə sahib olmaq istəyi, istər kompaniyadan, istərsə də kompaniyanın vasitəçiliyi ilə gəmi almaq marağı» ingilis kompaniyasının vəziyyətini normallaşdırır. Nadirin naval planlarına gəlincə isə, o hətta «Bəhreyni Huvəla ərəblərindən geri almaq üçün hazırlayırdı» (245, s. 94).

«Artıq uzun müddətdən bəri hakimiyyəti zəbt edib, İran dövlətinin şahlıq taxtına oturmaq barədə şöhrətpərəstlik arzuları olan» (80, s. 122) Nadir «...özünü de yure və de fakto şah elan etmək vaxtının yetişdiyini qət edir» (245, s. 96). İ.P.Petruşevskinin sözləri ilə desək, «Nadir öz hərbi uğurları və şöhrətindən şahlıq taxt-tacını ələ keçirmək üçün istifadə etməyi qərara alır» (178, s. 319). L.Lokhartın mülahizəsinə görə, «Hamısının sünni olduğu əfqan və türkmən (turkomans) mənşəli adamlardan ibarət güclü ordusu olan Nadirin Təhmasibin (şişlərdən ibarət - R.D.) partizan dəstəsindən heç bir qorxusu yox idi. A.Müllərin sözləri ilə desək «...bir zaman öz vətəninə əfqan və özbəklərdən azad edən Nadir, sonralar əfqan və özbəklərin köməyi ilə iranlıları (həmvətənlərini-R.D.) qorxu altında saxlayırdı...» (165, s. 414) Öz hərəkətlərinə qanuni don geyindirməkdən ötrü o, tacqoymanı imperiyanın qabaqcıl hərbi, ictimai, ruhani şəxsiyyətlərinin onun (Nadirin -R.D.) taxt-taca yiyələnməsini istədiklərini bəyan etmələri fonunda həyata keçirməyi

qərarlaşdırır (245, s. 96). Bu məqsədlə Nadirqulu xan «öz qoşunları ilə qışlaq yerinə - qabaqcadan hazırlanmış plana görə təntənəli tacqoyma mərasiminin keçiriləcəyi Muğan düzünə getməyi qərara alır» (80, s. 122).

Məlum olduğu kimi, Nadir bu məqsədlə imperiyanın müxtəlif bölgələrinə xüsusi əmrlər göndərərək (bu fərmanların mətni Mirzə Mehdi tərəfindən hazırlanmışdı) ordu sərkərdələri, vilayət və şəhər hakimləri, əyan və üləmaları Muğan düzündə («Cavada yaxın ərazidə» - 245, s. 96) keçiriləcək qurultaya dəvət edir və burada İran taxt-tacına daha çox layiq şəxsin şah seçiləcəyini elan edir. Qombrun gündəliklərində, artıq 1735-ci ilin iyulunda, Nadirin, öz məqsədinə çatmaq naminə «müqəddimə xarakterli vacib addım ataraq, imperiyanın bütün bölgələrinə rəqəmlər (raqams - sərəncamlar) göndərüb, indiyədək bütün səylərini itirilmiş torpaqların geri qaytarılmasına yönəltdiyindən, dövlət idarəçiliyində mütləq hakimiyyət formalaşdırma bilmədiyini bəyan etdiyi göstərilir (58.22 - 245, s. 96). Daha sonra belə «rəqəm»lərdən birinin də sentyabrın əvvəlində Qombruna gəlib çatdığı və burada Nadirin İrəvanı aldıqdan sonra Təbrizə və ya Qəzvinə gedəcəyi, vilayət hakimləri, kələntərlər, kəndxudalar, digər rəsmilərin (İ.Petruşevski bununla bağlı belə yazır: ««İranın xilaskarı» missiyasına iddialı olan Nadir feodalların dəstəyi və əhalinin geniş təbəqələrinin rəğbətini qazanmağa cəhd edərək, Muğan qurultayına təkcə hərbə, ictimai, ruhani feodal təbəqənin nümayəndələrini deyil, həmçinin şəhər hakimlərini və bəzi kəndlərin kəndxudalarını da dəvət edir; o, gözəl başa düşürdü ki, dövlət işlərində iştirak etməyə öyrəşməmiş və qorxudulmuş sonuncular məhz Nadirin tərəfdarları tərəfindən sırıdılan qərarı qəbul edəcəklər» -- 178, s. 313) əvvəlcədən müəyyən edilmiş məkanda onun qəbulu üçün hazır olacaqları, burada Nadirin bütün dövlət üzərində hakimiyyət həyata keçirəcək hökuməti yaradacağı və sonradan Nadirin Xorasana (Chorazoon) qayıdacağı barədə məlumat verildiyi göstərilir (245, s. 96). Mirzə Mehdi isə bu barədə məlumat vermir.

Qurultaya hazırlıq işlərinə gəlincə, şərq mənbələrindən məlum olduğu kimi, Nadirin əmrilə bu yerdə 12.000 taxta və qamış binalar, məscidlər, istirahət evləri, bazarlar və hamamlar inşa edilir, Nadirin özü, hərəmxanası və ətrafı üçün xüsusi təmtəraqlı evlər tikilir (70, s. 167). Həmçinin çox nəfis məntiya və quşaqlar da hazırlanır (70, s. 9).

Nadirin xüsusi dəvət etdiyi Eçmiədzin katalikosu Abrəham Kretatsi salınmış düşərgənin mühafizəsi üçün böyük hazırlıq işləri görüldüyü, təkcə Nadirin iqamətgahının qorunması üçün 6.000-lik xüsusi qvardiya ayrıldığı, nizam-intizamın, asayişin keşiyində dayanıldığı, habelə Nadirin şəxsi cəngüdənlərinin həm də hərbə polis funksiyası yerinə yetirdiyi barədə məlumat verməklə yanaşı, mühafizəçilərin

canfəşanlıq və bacarığıma valeh olduğunu bildirir (17, s. 286) F.Əliyevin fikrincə, «katalikos A.Kretatsi Muğan qurultayına obyektiv qiymət vermişdir» (80, s. 123). Bu sayda mühafizə dəstələrinin toplanması ilə bağlı H.Abdullayev «bu ehtiyat tədbirləri kimə qarşı yönəlmişdi? Bir halda ki, Nadir türkləri məğlub etmişdi və onların hücumlarından həmin vaxt sığortalanmışdı, Gəncə müqaviləsindən sonra isə Rusiya tərəfdən də təhlükə mövcud deyildi» deyərək məntiqi sual qoyur və buna belə cavab verir ki, «Nadir böyük bədbəxtliklər (əslində bu bədbəxtliklərin böyük qismini müharibələr törətmişdi - R.D.) gətirdiyi xalqdan ehtiyatlanırdı və bunu tacqoyma mərasimi zamanı etiraf edir: «Mən bilirəm ki, çoxları məndən narazıdırlar və onlar haqlıdırlar...» (77).

Muğan qurultayında iştirak edən şəxslərin sayına gəlincə, Zəbdətül-Təvarixdə 20.000 rəqəmi verilir; rəsmi qeydlərdə isə nümayəndələrin sayı 100.000 göstərilir. L.Lokhart bu rəqəmin çox şişirdilmiş olub, çox güman ki, qoşun qüvvələri, xidmətçi və müşayiətçilərin də sayını özündə əks etdirdiyini bildirir (245, s. 97).

Muğan düzündə baş verənlərlə bağlı L.Lokhart göstərir ki, toplanmış nümayəndələrin psixoloji cəhətdən hazırlanması üçün (qonaqların sayı çox olduğundan onları qruplara ayırır və hər bir qrup üçün divanxanada ayrıca audiensiya təşkil olunurdu) Nadirin təyin etdiyi Təhmasib xan Cəlayir və daha 6 nəfər şəxsdən ibarət şura təbliğat işi qurur. Belə ki, nümayəndələrlə 15 fevralda (Nadir Muğana 22 yanvarda gəlmişdi, nümayəndələrin hamısı isə yalnız 3 fevralda toplaşır - R.D.) keçirilən növbəti görüşdə şura üzvləri bəyan edirlər ki, Nadir iti qılıncı ilə İrənin düşmənlərini məğlub etmiş, dövlətin hərbi qüdrətini, sərhədləri daxilində sülhü bərpa etmişdir. İndi o, yaşlanmış, hərbi əməliyyatlarda yorulub əldən düşmüşdür və istədiyi yalnız istefaya gedib, Qələt qalasına çəkilməkdir. Məhəmməd Kazıma görə, Nadirin ismarıcı bu sözlərlə bitirdi: «Cəngdən və ordu qüvvələrinin rəhbərliyindən əl çəkirəm... Təhmasibi öz şahını seçin; yox əgər seçiminiz onun üzərində dayanırsa, hər hansı başqa Səfəvini öz hökmdarınız seçin». L.Lokhart bununla bağlı yazır ki, «bu sözlərin qeyri-səmimiyyəti və əlbəttə ki, absurdluğunu məclisdə iştirak edənlərin böyük əksəriyyəti anlayırdı, lakin Nadir qabaqcadan ehtiyatla zəmin hazırlamışdı və nümayəndələr ondan nə gözləməli olduqlarını bildirdilər» (245, s. 98). Odu ki, «Kitabi-Nadiri»dən məlum olduğu kimi, qurultay nümayəndələri yerlərindən «bizim üçün Nadirdən başqa şah yoxdur...» deyirlər. Həmin şəxslərin əsl düşüncələri barədə C.Hanvey belə yazır: «Məclisdəkilər... (irəli sürülən) təkliflərin arxasında nə gizləndiyini sezirdilər; əksəriyyəti buna nifrətlə, qəzəblə yanaşırdı, lakin öz həqiqi hissələrini ifadə etməyə cürətləri çatmırdı» (61, c IV, s. 124).

Nadirin ömrünə əsasən 12 dirək üstündə çadır qurulur, hər dirəyin üstünə qızıl günbəz başlıq taxılır, çadırın üstünə 7 rəngli ipək salınır, yerinə xalça, palazlar döşənir, daş-qaşla bəzənmiş qızıl taxt mərkəzdə yerləşdirilir. Nadirin bu çadırdə dörd gün dalbadal nümayəndələrlə görüşüb, şərab paylanıb, hamı sərxoş olduqdan sonra onlarla monarxiyanın taleyi məsələsini müzakirə etməsini şərh edən Məhəmməd Kazım bunun, iştirakçıların sərxoş vəziyyətdə Səfəvilərə böyüllük bildirib bildirməyəcəyini aşkarlamaq məqsədilə edildiyini göstərir (245, s. 99).

Nəhayət, «taxt-taca olan iddialarını heç nədən ehtiyatlanmayaraq irəli sürməyin vaxtı gəlib çatdığını hiss edən Nadir növbəti məclisdə Təhmasib xan Cəlayirin vasitəçiliyi ilə özünün şah olmaq istəyini dəvət olunanların nəzərinə çatdırır və aşağıdakı şərtləri irəli sürür:

I) Heç kim Nadiri tərək edib, eks şahın oğlunu dəstəkləməməlidir.

II) Şiəlik əvəzinə sünni məzhəbi qəbul edilməlidir...

III) Nadir və ya onun oğullarına qarşı heç bir xəyanətçilik edilməməli, hamı onlara itaətçilik olmalıdır» (245, s. 99).

Nadirin irəli sürdüğü şərtlər arasında ən çox diqqəti çəkən əlbəttə ki, dini məsələdir. L.Lokhartın fikrincə, Nadir bu addımı siyasi məqsədlər naminə atmışdı: «...Nadir siyasi qazanc naminə dindən istifadə etməkdə tərəddüd etməirdi» (245, s. 100). Kembriç professorunun mülahizəsinə görə, bu dini doktrinanın «birbaşa məqsədi Türkiyə ilə ...razılaşma əldə edilməsini asanlaşdırmaq idi. Tamamilə mümkündür ki, onun (Nadirin - R.D.) ...daha uzaq hədəfli məqsədləri vardı. İnkar etmək olmaz ki, o, əslində müsəlman dünyasını birləşdirmək və özü onun başında durmaq istəyirdi. Onun ambisiyalarının həddi-hüdudu yox idi; məlum olduğu kimi, Konstantinopola yürüş etmək barədə götür-qoy edən Nadir, yəqin ki, növbəti addımla xilafəti sultanın əlindən almağın çətin olmayacağını düşünürdü». Fikrini inkişaf etdirən L.Lokhart yazır ki, «bu dəyişiklik (sünni məsələsinin irəli sürülməsi - R.D.) üçün daha bir səbəb şiəlik doktrinasının Səfəvi sülaləsi ilə ..., identifikasiya edilməsi idi... Çox güman ki, Nadir şiə üləmalarını rahat buraxıb, onları zəiflətməyəcəyi halda sonuncuların istənilən vaxt Təhmasib və ya onun oğlu Abbasın hakimiyyətini bərpa etmək üçün xalq arasında olan əhəmiyyətli təsir qüvvələrindən istifadə edə biləcəyindən ehtiyatlıydı» (245, s. 100). Beləliklə, Nadir Səfəvi dövlətinin ideoloji əsasına zərbə hazırlamaqla hakimiyyətinin sütunlarını sıçortalamaq məqsədi güdürdü. Bu tədbirlərin doğurduğu əks-sədaya gəlinə, təbii ki, «onun (Nadirin - R.D.) ordusundakı çox sayda sünnilərə bu xoş gəlirdi, digər tərəfdən o (Nadir - R.D.), belə nəhəng, köklü dəyişiklik etməyə, xidmətində sünni məzhəbinə mənsub çox sayda adamlar olmadan cürət də edə bilməzdi» (245, s. 100). A. Müller göstərir

ki: «Nadir...ölkənin nüfuz sahiblərini məcbur etdi ki, bir ay müddətində onu dilə gətirsinlər ki, o tacı özü qəbul etsin və israrlı xahişlərdən sonra o, bunu yalnız bir şərtlə - şəhərdən imtina edib, onunla birlikdə sünniliyə qayıtmağa razı olacaqları təqdirdə qəbul edəcəyini bildirir» (165, s. 412). A. Müllerin fikrincə: «Bu çox böyük tələb idi, lakin ölkəni yadelli işğaldan azad edən şah (Nadir - R.D.) bu gedişi etdi. O, bunu Əli tərəfdarları olan Səfəvilərdən qopardığı hakimiyyətini qeyri-qanunilik ləkəsindən təmizləmək, şah Hüseynin dövründə ruhanilərin həddindən ziyadə güclənmiş qüdrətini qırmaq və öz şahlığını qonşu sünni əfqan və özbəklərin birləşdirilməsi yolu ilə böyütmək yolunda əsas məqsədi (məzhəb ayrılığı - R.D.) dəf etmək üçün edirdi» (165, s. 412)

Əlbəttə ki, müxaliflik nümayiş etdirən mollabaşının faciəli sonluğu məclisdə iştirak edənləri hər hansı müxalif fikrin, bəyənəmənin yolverilməzliyinə inandırır və nəticə etibarilə, hamı bu şərtlərlə qeyd-şərtsiz razılaşıb və imzalayır. Beləliklə, əsilzadələrin, hərbi liderlərin və digərlərinin razılığını əldə etdikdən sonra Nadir fətvə hazırladır (bu barədə ətraflı 5-ci fəslin 2-ci paragrafında).

Nadirin taxta çıxması üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına baxmayaraq, onun tacqoyma mərasimi yeni şah möhürü və yeni sikkələrin hazır olmaması səbəbindən bir qədər uzanır və münəccimlərin astroloji cəhətdən münasib hesab etdikləri gündə -8 mart 1736-cı il tarixində keçirilir (70, s. 169; 17, s. 311). İran tarixinin rus versiyasında Nadirin qurultay nümayəndələrinə müraciətini hələ Novruz bayramı - 21 martda etdiyi göstərilir. (123, s. 319) C.Hanveyin guya tacqoyma mərasiminin 11 martda keçirilməsi və Eçmiədzin patriarxının da burada iştirak etməsi (61, c 4, s. 127) barədə versiyası səhvdir. Belə ki, Abraam Kretasi Muğanı 5 martda tərk etmişdi.

Mirzə Mehdinin sözləri ilə desək, özünün «Firidun təntənəsi və Süleyman (Solomon) təntərəği ilə» keçmiş tacqoyma mərasimindən sonra Nadir Vəkilüddövlə, Nəbi-üs-səltənət və ya Vali-nemət adlandırılmasını qadağan edir, Şah titulu götürür (75, s. 270). Mərasimdən sonra 3 gün, 3 gecə dayanmadan musiqi çalınır (17, s. 313). L.Lokhart müqayisə apararaq göstərir ki, azyaşlı şah III Abbasın şah seçilməsi münasibətilə təbillər bütün həftə boyu çalınmışdı (245, s. 63). A.Bakıxanov Nadirin taxta çıxmasını belə şərh edir: «...əyanlar arasında bir aydan çox çəkən güclü mübahisədən sonra Nadir 1148-ci (1736-cı il) ilin 26 fevralında İran taxtına əyləşdi» (2.1. s. 119). Mənşəcə köhnə feodal nəslindən olub, Səfəvi sülaləsinin tərəfdarı olan Şeyx Məhəmməd Həzin Nadirin İran taxtına çıxmasını hakimiyyətin qeyri-qanuni zəbti kimi qiymətləndirir (75, s. 270-271). F.Əliyev də bu fikirlə həmrəydir (80, s. 123). Nadiri «İrənin xilaskarı» kimi dəyərləndirən fars

salnaməçiləri isə Muğandakı hadisələrdən bəhs edərək ən adətən «Nadirin İran şahı seçilməsi» ifadəsini işlədirlər.

III Abbasa gəlincə, Nadir onu Xorasana, atası Təhmasibin yanına göndərir (75, s. 272). 1740-cı ildə isə Abbas atası və kiçik qardaşı İsmayıl-Mirzə ilə birlikdə Rzaqulu tərəfindən ölümə məhkum olunur. C.Hanvey səhvən, Abbasın 1736-cı ilin əvvəlində öldüyü barədə məlumat verir (61, c. IV, s. 123). Nadir 14 apreldə (1736) Muğanı tərk edir və Qəzvinə yollanır (70, s.172).

C.Freyzer, V.Kokkelə istinadən, Nadir üçün Qəzvinə daha bir inaqurasiya mərasiminin düzənləndiyi barədə məlumat verərək göstərir ki, burada o «imperiya tacını başına qoyub, şahlıq skipetrini əlinə götürüb, təntənəli and içir» (54, s. 127) J.Otter də həmçinin bu tacqoyma mərasimi barədə məlumat verir. Bu vəsiyə ilə razılaşmayan L.Lokhartın fikrincə, J.Otter bunu C.Freyzərdən götürüb və fikrini belə bir arqumentlə əsaslandırır ki: «...Nadirin, Səfəvi sələflərinin ənənəsinə uyğun olaraq Qəzvinə tacqoyma mərasimi keçirməsi inandırıcı deyil» (245, s. 107).

Beləliklə, Səfəvi sülaləsini hakimiyyətdə bəpə etmiş böyük türk oğlu Nadir Səfəvi dövlətinin süqutunu yalnız rəsmiləşdirdi, belə ki, bu dövlət artıq öz ömrünü başa vurmuşdu.

§ 2. Sosial vəziyyət və siyasi mübarizə

3.2.1. Əhalinin etnik tərkibi. Fikrimizcə, Səfəvi dövlətinin əhalisi barədə ingilisdilli tarixşünaslıqda ən müfəssəl və dolğun məlumatı L.Lokhart, özünün «Səfəvi dövlətinin süqutu və İranın əfqanlar tərəfindən işğal» əsərində verir. «Burada müxtəlif irqli, müxtəlif dillərdə danışan və müxtəlif həyat tərzini keçirən adamlar yaşayırdılar. Bir tərəfdən şəhər və kəndlərdə məskunlaşmış əhali, digər tərəfdən isə tayfa quruluşunda yaşayan camaat. Ən geniş yayılmış elementlər tacik və ya ari mənşəlilərdirlər ki, kürdləri də bura aid etmək lazımdır. Burada həmçinin əhəmiyyətli sayda türklər, türkmənlər, ərəb, bəlx, brahoy, əfqan, gürcü, erməni elementlər, az sayda yəhudi və səbayenlər yaşayırlar. Türk və türkmənlərin çoxu Səfəvi dövlətinin yaradıcısı I Şah İsmayılı dəstəkləmək üçün çoxlu sayda Osmanlı imperiyasından gəlmiş tayfaların törəmələridir. Türk irqinə mənsub olanların digərləri isə, əfşarlar, qaşqaylar kimi bu ərazidə Səfəvi erasından çox əvvəllər məskunlaşmışlar. Qafqazlarda Dağıstanın dağlıq ərazilərinin əhalisi olan vəhşi ləzgilər və çox sayda digər tayfalardan başqa gürcülər və ermənilər yaşayırlar» (246, s. 8).

L.Lokhart «Fars nameyi-nasiri»yə istinadən göstərir ki: «Şah Sultan Hüseynin dövründə Səfəvi dövlətinin sərhədləri Amu-Dəryadan (Oxus) və

Qəndəhardan, Kürdüstanda Süleymaniyyəyədək, Dağıstan sərhədlərindən və Gürcüstandan Oman dənizinə və Bəhreyn adalarına qədər uzanırdı... XII əsrin sonunda Səfəvi dövlətinin ərazisi təqribən 1 milyon kvadrat mil idi» (246, s. 1).

L.Lokhart Azərbaycanla bağlı bunları yazır: «...Səfəvi dövlətinin böyük vilayəti Azərbaycan idi. O zaman Azərbaycan indikindən çox-çox böyük idi... Təbriz bu gün olduğu kimi Azərbaycanın paytaxtı və əyalət bəylərbəyliyinə iqamətgahı olmuşdur. Azərbaycanın digər mərkəzi şəhərləri İrəvan, Gəncə və Ərdəbil olmuşdur. İrəvan Çuxur-Sədin paytaxtı, İran Ermənistanı bəylərbəyinin və şəhər hakiminin oturduğu məkan olmuşdur. Nizaminin vətəni Gəncədə, hakimiyyəti Qarabağ vilayətinə də şamil edilən Bəylərbəyi əyləşirdi. Ərdəbil Səfəvi nəslinin yaxından əlaqədə olduğu, Şeyx Səfi və digər sələflərinin uyuduğu bir şəhərdir... Gilanın şirhal sərhədlərindən Talış və Muğan düzləri ilə ayrılan Azərbaycanın daha bir bölgəsini Şirvan əyaləti təşkil edir, buranın bəylərbəyi Şamaxıda oturur. Bu əyalətə Dağıstanın kiçik bir hissəsi daxildir. Bu bölgədə möhkəm qala-şəhər olan Dərbənd yerləşir, buranı öz hakimi idarə edir» (246, s. 4-5, 8).

«Gürcülər əsasən Kartli və Kaxetiyada yaşayırlar, lakin İran (Səfəvi - R.D.) ordusuna səfərbər olunduqlarından bütün ölkə ərazisinə səpələnməyə başlayıblar. Gürcüstandan daim qul, əsir (İran tarixinin rus versiyasında göstərilir ki, Kartli və Kaxetiya çarları, vassalı olduqları Səfəvi şahlarına bac əvəzinə hər iki cins qullar və şərab göndərirdilər (123, s. 295)) aparıldığından şah ailəsinin və hakim siniflərin nümayəndələrinin qanına gürcü qanı (gürcü kənzilər nəzərdə tutulur - R.D.) da qarşılıq. Gürcülər, böyük əksəriyyəti ortodoks olmaqla, xristiandırlar. Onların hakim sinif nümayəndələri tez-tez maraqları xatirinə və ya şah yanında hər hansı qulluq sahibliyi təklif olunarkən çox düşünmədən islamı qəbul etməyə həvəs göstərirlər... Ermənilər Kalxedon Şurasının qərarı ilə ortodokslardan ayrılmış qriqorryan kilsəsinə mənsubdurlar. Ermənilər Çuxur-Səd əyalətinin əksər hissəsində yaşayırlar, lakin onların əsas koloniyası İsfahan yaxınlığındakı Yeni Culfadadır, Həmədan və digər şəhərlərdə də kiçik icmalar şəklində məskunlaşmışlar. Ləzgilər və Dağıstanda yaşayan digər tayfaların müqayisəcə az hissəsi (hənsilər ki, istisnasız olaraq sünnilərdir) Usminin hakimiyyəti altında olan qaytaq və qaraqaytaqlar və Şamaxının hakimiyyəti altında olan qumuklar İranın (Səfəvi dövlətinin - R.D.) tabeliyindədir.. Əvvəllər Qumuk, daha güclü olan... qismən dağlıq və qismən düzən ərazini zəbt etmiş Qazı Qumuk tayfası ilə bütöv bir tam idi. ...1578-ci ildə tayfa iki müstəqil hissəyə bölünür, Qazıqumuk adlanan hissə daxili dağlıq ərazini, Qumuq adlanan hissə isə

Xəzər sahilləri ilə məhdudlaşan arın ərazini əhatə edir... Arın ərazidə yaşayan tayfaya Şamxal başçılıq edir və onun paytaxtı Tarxudur» (246, s. 8-9).

L.Lokhart göstərir ki: «Qaytaq və qaraqaytaq tayfaları ölkənin (Səfəvi dövlətinin - R.D.) şimal hissəsindəki Tabasaran bölgəsində məskunlaşmışlar; onların qərb qonşuları qazıqumuklar, şimal qonşuları isə qumuklardır. Bu tayfanın başçısı Böyük Usmi adı ilə tanınır (Qax və Qanıx bölgələrində ləzgilərin başçısı Kiçik Usmi adlanır. Avarların başçısı da həmçinin Usmidir» (246, s. 10, qeyd 1).

Y.H.Cəlalyan ləzgiləri «həddən ziyadə hiyləgər, bəd əməllərə öyrəşmiş, xarici görünüşləri qorxunc olan, adamyeyən vəhşilər, təkə adları və hənirtləri ilə bütün yaxınlıqda olanları rıqqətə gətirənlər...», başqa bir məqamda isə «zalım, vəhşi, gözü doymayan acgöz, heyvan xislətli, zəliyə bənzər...» xalq kimi səciyyələndirir (6, s. 29, 31). Anonim fransız müəllif ləzgiləri «...heç kimə tabe olmayan, itaət göstərməyən, qarət və soyğunçuluqla yaşayan xalq» adlandırır. (12, s. 6) Göründüyü kimi, müxtəlif mənbələrin xarakteristikaları üst-üstə düşür.

«Kürdlər bir qayda olaraq», deyərək L.Lokhart yazır: «əsasən, Kürdüstanda yaşayırlar, lakin onların koloniyaları Azərbaycanda, həmçinin Xorasan və digər yerlərdə yaşayırdılar. Böyük Şah Abbasın bu tayfaları pərakəndə salmaq, parçalamaq, onlara münasibətdə ucqarlara səpələmək siyasəti yeritməkdə məqsədi əvvəla, onların böyüyərək əhəmiyyətli qüvvəyə çevrilməsinin qarşısını almaq, digər tərəfdən isə türkmənlər və digər tayfaların hücumlarının tez-tez təhlükə törətdikləri səhəd əraziləri onların (burada kürdlərin - R.D.) əli ilə qorumaq idi». (246, s. 10)

Daha sonra L.Lokhart göstərir: «Ölkənin cənubunda Ərəbistan düzləri, İran körfəzi sahillərində və ...adalarda ərəb tayfaları yaşayırdılar. Onların demək olar ki, hamısı sünnilər idi.

İranın (Səfəvi dövlətinin - R.D.) şərqində ən güclü tayfalar gilzaylar və abdalilər idi. Birincilər Qəndəhar ətrafı ərazilərdə, sonuncular isə Herat vilayətində yaşayırdılar. Hər iki tayfanın əhalisi sünnilər idi; Helmond və Tarnak vadilərinin şimal və qərbindəki dağlıq ərazidə yaşayan monqol mənşəli xəzərlər (Hazaras) isə şiə idilər. Xəzərlər farsca, onların qərb qonşuları olan Çahar Aymaqlar (Chahar Aimaq) isə türkcə danışırdılar və ...sünni idilər» (246, s. 10).

Atəşpərəstlər və yəhudilərlə bağlı L.Lokhart yazır: «Atəşpərəstlər əsasən Yəzd və Kirmanda cəmləşmişdilər, lakin onların icmaları digər şəhərlərdə də mövcud idi. İsfahanda, Zəyəndəud çayının cənub tərəfində ...onlar üçün xüsusi ərazi ayrılmışdı. Yəhudilər sayca əhəmiyyətli dərəcədə az idilər; onlar əsasən iri şəhərlərdə, məsələn, İsfahanda yaşayırdı və atəşpərəstlər kimi onların da xüsusi

məhəllələri- jubaralar (Jubara) var idi. Yəhudi icmaları həmçinin Həmədan və Kaşanda da var idi» (246, s. 10-11).

«Səbayenlər (Sabaens)... Ərəbistanda yaşayırdılar... Fars dilindən əlbəttə ki, geniş istifadə edilirdi. Lakin türk dilinin müxtəlif dialektlərində də danışılırdı. Digər dillərdən kürd, ərəb, gürcü, erməni və puştu dilləri də danışılırdı (246, s. 11).

«Şah I İsmayılın qanunla şiiəliyin Əşəriyyə formasını dövlət dini elan etməsinə baxmayaraq... etiqad sahəsində böyük müxtəliflik» mövcud olduğunu göstərən L.Lokhart yazır: «Əhalinin böyük hissəsi şiiəliyin İsnə Əşəriyyə qoluna mənsub olduğuna baxmayaraq, yuxarıda deyilənlərdən də məlum olduğu kimi, kürdlər, əfqanlar (xəzərlər istisna olmaqla), ərəblərin əksəriyyəti və Qafqaz, Transqafqazdakı qeyri-xristian elementlər sünnilər idi. Əlbəttə, ümumölkə miqyasında sünnilər azlıq təşkil edirdisə də, bilavasitə bölgələrdə onlar çoxluqda idi; digər tərəfdən onlar, demək olar ki, istisnasız çox cəmərd və hərəbsevər adamlar idilər, xüsusilə gilzay, abdali ...və ləzgi tayfaları. ...XVII əsrin sonuna yaxın ...İran (Səfəvi dövləti - R.D.) əhalisinin sayı... 8-10 milyon arasına gətürülür, lakin bu mübahisəli rəqəmdir» (246, s. 11).

Səfəvi dövlətinin şimal sərhədlərində məskunlaşmış dağlı tayfalar, onların məşğuliyyətləri barədə Marşall fon Biberşteyn belə məlumat verir: «Bu xalqların döyüşkən, daha doğrusu qarətkar ruhunun onları minik atları ilə təmin olunmaqda maraqlı etməsinə baxmayaraq, onlarda atçılıq təsərrüfatı təməmilə yox idi. (Belə ki) hərbi özlərinə sənət etmiş, qarətlə yaşayanlar (burada dağlılar) atları...Qafqazın digər bölgələrində və İranın (Səfəvi d.-nin - R.D.) daxilində ələ keçirirdilər» (3, s. 41) Dağlı tayfalarının şəxsi keyfiyyətləri barədə fikir yürüdən fon Biberşteyn belə yazır: «Bu xalqların əxlaqı onların xarici görünüşündən heç də yaxşı deyildi. Qarətçi ruhları tənəbbəlik, lovgəlik və əcnəbi olan hər bir şeyə nifrətlə birləşirdi; bu nifrət gizli olduğu qədər də alçaq idi...; hakimiyət ilə qüvvənin hiyləgərlik, gücsüzlük və zəifliklə əbədi toqquşması - budur onların milli xüsusiyyətlərinin cizgiləri; vəhşilik və əlahiddə ehtiyac məhz bu xüsusiyyətlərin acınacaqlı nəticələri idi» (3, s. 45).

H.Haas, kürdlər haqqında belə yazır: «Dinc əkinçilik və maldarlığı, daha şəərəfli saydıqları döyüşçülük və oğruluqla kombinə edən kürdlər «boyuk yolun yolçusu» reputasiyasını saxlamaqda davam edirlər... Onların döyüşçü xüsusiyyətləri dünyada məşhurdur. Şah II Abbas müdafiəsi nisbətən zəif olan şimal-şərq sərhədlərinin qorunması üçün Xorasanda hərbi koloniya şəkilində məskunlaşdırdığı minlərlə kürdə xərac ödəyirdi» (234, s. 53).

Digər tayfalar haqqında H.Haas bunları yazır: «Lurlar nisbətən ...dinc, etalətli və itaətkar reputasiyası qazanmışlar... Lurlar islamın şiə qanadının ardıcılıqları sayılırlar ... Qaşqaylar təmiz türk mənşəlidirlər» (234, s. 54, 58).

Səfəvi dövləti ərazisində köçəri tayfalardan bəhs edərkən, H.Haas burada klassik anlamda köçəriliyin (nomadizm) mövcud olmaması səbəblərini belə izah edir: «Əvvəla, horizontal köçərilikdən fərqli olaraq dağlı tayfaların köçəriliyi vertikal xarakter daşıyırdı; belə ki, onlar fəsilədən asılı olaraq, öz mal-qara sürüləri üçün daha yaxşı otlaq məkanı seçmək məqsədilə dağlardan düzənliyə və əksinə hərəkət edirdilər». İkinci səbəb kimi H.Haas «...İranda Sahara, Ərəbistan və Suriya səhraları kimi böyük səhraların olmaması»nı göstərir (234, s. 51). H.Haasa görə, klassik nomadizm anlayışına nisbətən daha yaxın tərzdə həyat sürənlərə Xəzər dənizinin cənub-şərq və şərq hissəsindəki çöllərdə hərəkət edən türkmənlər və bir qədər az dərəcədə bəlxilər aiddir (234, s. 51).

Səfəvi dövlətindəki «türkmənlərin vətəni Xəzər dənizinin şərqində, Qorqan (Gorgan) çayının mənbəyində olan çöllərdir, lakin onlar Xorasanın şimal-şərqindəki dağ və təpələrdən tutmuş cənubda Türbəti-Heydərə, Sistanadək bütün yüksəklik platosunda məskunlaşmışlar... İrənlilər ta qədimdən Turan adlandırdıqları Türkünstanın İran tərkibində olan hissəsinə irsən düşmənçilik münasibəti bəslənmişlər... əgər İranın dini dualizmi irənlilər və turənlilər arasında dərin antoqonizmin kökü deyildisə də, hər halda başlıca məhək daşı idi... (belə ki) türkmənlər islamın sünni qanadına aid idilər» (234, s. 60-61). «Türk tayfası olan qacqlar... Türkünstandan İrana Çingiz xanın nəvəsi (Hülakü - R.D.) tərəfindən köçürülmüşdülər (234, s. 62).

Ərəblərə gəlincə, İran ərəblər tərəfindən işğal olunduqdan sonrakı dövrdə «xəlifələr xeyli sayda ərəbi səhədlərin müdafiəsi məqsədilə Xorasanda yerləşdirmişdilər... Təmiz və nisbətən qarışıq ərəb mənşəli tayfalara İranın cənub-qərbində, Şuştər və Dizful düzənliklərində, çöllərində, Dəclə çayının İraq və İranın birləşən yerində olan bataqlığa yaxın ərazilərdə rast gəlinir.» Bunu çox təbii sayan H. Haas: «burada onlar öz ərəb torpaqlarına və İraqdakı qardaşlarına yaxındırlar» deyir. «Onların ən məhsuldar torpaqları əvvəllər Ərəbistanın olmuş Xuzistandır» (234, s. 60).

Bəxtiyarilərə gəlincə «Səfəvi şahlarının avropalı müşahidəçilər tərəfindən yüksək qiymətləndirilən atlı dəstələri məhz bəxtiyari və kürdlərdən təşkil olunurdu». H. Haasın fikrincə: «bir çox bəxtiyari ailələri Tehran yaxınlığındakı kəndlərdə girov qismində yerləşdirilmişdi» (234, s. 58).

«Xeyli sayda oturaq əhali Rusiya sərhəddindən (İranla -R.D.) türkmən çöllərində Xəzərboyu vilayətlərdə yaşayır. Cənuba doğru onlar Xuzistanda məskunlaşmışlar. Onlar həmçinin İran körfəzinin yaşamaq üçün o qədər də yararlı olmayan sahilboyu regionlarında yaşayırlar» (234, s. 64).

H.Haas türklər haqqında belə yazır: «onlar əsrlər boyu böyük və kiçik kompakt qruplar şəklində şəhərlərdə, daha çox Urmiya gölündən başlayan, Həmədan, Qəzvin şəhərləri ..., Elbrus dağlarından rus-əfqan sərhəddində keçən xəttədən şimalda ...məskunlaşmışlar. Bəzi qolları - əfşarlar, qacarlar, şahsevən və qaragözlülər İran tarixində mühüm rol oynamışlar» (234, s. 68).

H.Haas Səfəvi dövləti ərazisində yaşayan tayfaları ümumən belə səciyyələndirir: «İran həyatında ...tayfalar çox vacib element rolu oynamışlar. Antropoloji və etnik cəhətdən əhalinin maraqlı və qiymətli hissəsini təşkil edən tayfalar İranın siyasi həyatında çox fəal surətdə iştirak etmişlər... Mərkəzi hökumətə qarşı olmağı üstün tutmadıqda onlar zaman-zaman dövləti xarici düşmənlərdən müdafiə etmiş və ya bir sülalə olaraq hakimiyyəti zəbt etmişlər... İran tayfalarının əksəriyyəti periferiyalarda məskunlaşmışlar. Bu, İranın fərqli, səciyyəvi xüsusiyyətidir... Periferiyalarda məqsədli yerləşmiş tayfalar zənciri daima ölkənin inteqral hissəsi kimi qəbul edilmişdir» (234, s. 49-50).

Ümumiyyətlə, tayfaların İran ərazisində məskunlaşma areallarını tədqiq edən H.Haas belə bir qənaətə gəlmişdir ki «tayfa elementləri bütün İrana səpələnmişlər. Çox vaxt dil və fiziki xüsusiyyətlərinə görə onları asanlıqla tanımaq olur, lakin ...ümumən onlar əhali arasında elə qaynayıb qarışmışlar ki, fərqlər silinib getmişdir» (234, s. 63).

Tayfaların ölkənin iqtisadi həyatındakı rolunu H.Haas belə qiymətləndirir: «tayfalar iqtisadi cəhətdən daim əhəmiyyət kəsb etmişlər... Mal-qara saxlamaqla geniş məşğul olaraq, onlar şəhərləri heyvani məhsullarla - ...ət, süd, yağ və pendirlə təchiz edirdilər» (234, s. 63)

Tayfaların müxtəlif məram və məqsədlərlə imperiyanın müxtəlif bölgələrinə köçürülmə hallarına toxunarkən H. Haas yazır: «Ölkənin ərəblər tərəfindən işğalından sonra belə transplantasiya halları ...çox tez-tez baş verirdi. Şahlar müxtəlif səbəblər üzündən əhali qruplarının köçürülməsi praktikasından istifadə etmişlər. Sərhədlərin, xüsusilə şimal-şərq sərhədlərinin müdafiəsini yüksək döyüş qabiliyyətinə malik qüvvələrlə möhkəmləndirmək lazım gələrkən, məhz bu üsula əl atılırdı. Ərəb və kürd tayfaları Xorasanda yerləşdirilmişdi. Şah II Abbas qacar tayfalarını köçürmüşdü. Bəzi köçürmələr idarəolunmaz tayfaların qüvvəsini sənəgitmədə tutarlı tədbir kimi özünü doğruldurdu. I Abbasın erməni əhalini

İsfahana köçürməsinə səbəb isə iqtisadi motiv idi; o, yeni seçdiyi paytaxtın tərəqqisinə ticarəti genişləndirməklə nail olmaq istəyirdi» (234, s. 63, 190).

Yüksək döyüş qabiliyyətinə malik tayfaların reproduktiv göstəricilərini H.Haas belə ümumiləşdirmişdir: «Tayfa adamları şah ordusunun böyük və keyfiyyətə ən yaxşı tərkib hissəsinə çevrildiyi zamandan etibarən, (onların arasında) ölüm səviyyəsi hiss olunacaq dərəcədə artmışdı, digər tərəfdən tayfada xili çəkişmələr, qan davaları da sonda bu nəticəyə gətirib çıxarırdı... Poliqamiya tayfa daxilində heç də ümumi qəbul edilmiş qayda deyildi... Onlar həmçinin hissə-hissə ucqar vilayətlərə köçürülmədən və nəticədə, öz tayfaları ilə heç vaxt birləşə bilməmək perspektivindən əziyyət çəkirdilər» (234, s. 62-63).

Bir qədər də Səfəvi imperiyasının süqutunda böyük «xidmətləri» olmuş gilzay tayfalarının mənşəyi məsələsinə nəzər yetirək.

Gilzayların («gil»-oğlu, «zay» isə oğlu deməkdir: eposa görə, gilzayların ulu babası gizli izdivacdan doğulduğu üçün ona bu ad verilmişdi - bax: 246, s. 81) türk və ya əfqan mənşəli olduqları uzun müddət mübahisə obyektinə olmuşdur. Gilzaylar özləri köklərinin Nuhdan başlayaraq İran uzurpatoru Zahakdan keçərək uzun yol gəldiyini iddia edirlər (246, s. 80). Türk mənşə versiyasını irəli sürənlər gilzayların türk tayfası olan xələclərin törəmələri olduğunu bildirirlər. Lakin bu versiya bəzi tarixçilər tərəfindən təkzib edilib. Maraqlıdır ki, V.Minorski və V.Bartold da «xələc versiyasını» rədd etmişlər. Anonim fransız müəllif isə «...davakar, ...çadırlarda yaşayan, döyüşlərdə bərkimiş, aclıq, susuzluğa dözümlü, soyuq və istiyə davamlı, ömrünü bitib-tükənməyən soyğunçuluqda keçirən, öz aralarında ciddi nizam-intizama əməl edən" xalq kimi səciyyələndirdiyi əfqanların əslən Şirvandan (!) olması, guya vaxtilə Teymurləngin onları «...ram edərək, öz doğma torpaqlarından 600 mil aralı, Qəndəharda yerləşdirdiyi» barədə məlumat verir. Bu məsələnin tədqiq etdiyimiz mövzuya bilavasitə aidiyyəti olmadığına görə biz bunun üzərində dayanmayacağıq.

Gilzayların tarix səhnəsində fəallaşması Şah I Abbasın hakimiyyəti dövrünə təsadüf edir. Belə ki, bu vaxt «onların davamlı hücumları nəticəsində Abdal əfqanları Qəndəhəri tərk edərək, qonşu Herat əyalətinə çəkilirlər. Nəticədə gilzaylar Zəmindavar və Qəndəharda ən güclü tayfaya çevrilirlər. Qəndəhəri gah moğolların, gah da Səfəvilərin əlinə keçməsindən gilzaylar öz mənafeələrinə uyğun şəkildə istifadə etmək fürsətini fəvta vermirdilər (I Təhmasib Qəndəhəri moğollardan 1556-cı ildə almışdı; 1594-cü ildə moğol hökmdarı Əkbər onu geri qaytarmışdı; I Abbas yenidən Qəndəhəri moğol Cahangirin dövründə - 1622-ci ildə ələ keçirmişdi; Cahangir 16 ildən sonra Qəndəhəri yenidən geri almışdı; II Abbas 1648-ci ildə

yenidən Qəndəhəri Səfəvi imperiyasının tərkibinə qatmışdı. O zamandan etibarən moğollar bu vilayəti geri qaytara bilməmişdilər. Lakin gilzaylar özlərinin sünni olduqlarına baxmayaraq, ümumilikdə, üstünlüyü şüə Səfəvi şahına verirdilər». L.Lokhart bunun əsas səbəbini «Şah I Abbasın (onlara) tolerant və liberal münasibəti» olduğunu göstərir (246, s. 83). Odur ki, 1653-cü ildə moğol hökmdarı Dara Şüküh Qəndəhəri Səfəvilərdən geri almaq məqsədilə hücum edərək, gilzaylar Səfəviləri dəstəkləyir və moğolları qovmaqda onlara kömək göstərirdilər.

Lakin «XVII əsrin sonunda Şah Sultan Hüseyn qeyri-müdrilik nümayiş etdirərək, Böyük Şah Abbasın tolerant dini siyasətindən geri çəkilməyə başladı və İsfahandan olan hakimlərin (yəni Qəndəhərə təyin olunmuş hakimlər - R.D.) hakimiyyətləri altında olan bədbəxt camaatın (burada Qəndəhər əhalisi - R.D.) üzərində vergiləri artırmaq hesabına öz var-dövlətlərini çoxaltmaq hərisliyini, acgözlüyünü cilovlamaq, qarşısını almaq üçün heç bir əməli addım atmadı» (246, s. 83).

Gilzalardan fərqli olaraq əsl əfqan mənşəli olub, bu millətin sərbani (sarbani) qoluna aid olan abdallar (bu tayfanın adı Abdal ibn Tarın ibn Şərhbun ibn Sarvan ibn Qeysin adı ilə bağlıdır; o, Çistiyyə təriqətinin başçısının xidmətində abdal olmuşdu - 246, s. 95) Qəndəhərin aborigen əhalisi olmuşlar. Lakin Şah I Abbasın hakimiyyəti dövründə onlar gilzayların təzyiqi altında Herata miqrasiya etmişdilər. «Şah I Abbasın 1597-ci ildə abdalların ən nüfuzlu tayfalarından biri - popolzalardan (popolzai) olan Sadonu (Sado) abdallərin başçısı təyin edib, ona «Miri Afaqına», yəni əfqanların lideri titulu verməsi» ilə sonuncuların gilzalardan azad olması təsdiqlənmişdi (246, s. 96). Buna görə minnətdar olan abdallar sonralar, daha dəqiq, 1622-ci ildə Qəndəhərin moğol-lardan alınmasında şaha yardım göstərmiş, əvəzində Şah I Abbas Sadoya Sultan titulu bəxş etmişdi. Abdallar da gilzaylar kimi, «ortadoks moğoldansa, bidətçi (sünni abdalların nöqtəyi-nəzərincə - R.D.) də olsa tolerant İran (Səfəvi - R.D.) hökmdarına» üstünlük verirdilər (246, s. 96).

3.2.2. Əfqan işğalı dövründə əhalinin vəziyyəti. İsfahanın əfqanlar tərəfindən mühasirəsi zamanı camaatın vəziyyəti dözülməz həddə gəlib çatmışdı. T.Kruşinskiyin verdiyi məlumata görə, Səfəvi paytaxtında 1722-ci ilin avqustunda qoyun əti yalnız bir neçə dükanda və yalnız varlıların ala biləcəyi qiymətə, qalan dükanlarda isə at və ulaq əti, özü də həddən ziyadə baha qiymətə satılırmış; artıq şəhərdə olan it və pişiklər, hətta siçanların belə etindən istifadə olunmağa başlanmış (62, s. 250-251). Məhəmməd Xəlil isə bu barədə ironiya ilə yazır: «İpək libaslı adamlar ipəkqurdu təkin yarpaq yeyirdilər» (246, s. 165).

L.Lokhart kasıb əhalinin bu dövrdə daha dəhşətli, acınacaqlı vəziyyətindən bəhs edərək yazır ki, onlar «köhnə ayaqqabı, çürümüş dəri (heyvan - R.D.) və ağac qabıqlarını yeyirdilər və nəticədə özlərini çox pis hiss edir və ...ölürdülər ...Ərzaq dükanlarında bəzən insan əti başqa ad altında satılırdı... hətta şah üçün dəvə və at ətindən təamlar hazırlanmağa başlanmışdı...Şah Hüseyn İsfahanı əfqan Mahmudla danışıqlara getmək üçün tərk edərək, özünün sonuncu üç dəvəsini də kəsdirib, ac əhali arasında paylatdırır» (246, s. 165-166). Yeri gəlmişkən, L.Lokhart yazır ki: «Şah Hüseyn danışıqlar üçün şəhəri (İsfahanı - R.D.) Mahmudun ona göndərdiyi atın belində tərk etməli olmuşdu, belə ki, şahın tövləsində bütün atlar artıq kəsilib yeyilmişdi» (246, s. 171) T.Kruşinskiyin qeydlərində göstərilir ki, mühasirə uzandıqca, küçələrdə yan-yana düzülmüş ölümlərin sayı artırdı və onlar basdırılmadıqlarından («meyidlərin çoxu Zəyəndərud çayına atılır və bir neçə aydan sonra şişmiş vəziyyətdə suyun üzərinə qalxırdı» - 246, s. 167) İsfahanın qızmar yay havasında infeksiya xəstəlikləri tüğyan edirdi (62, s. 257). Avqustun (1722) sonundakı vəziyyəti Frayar Aleksandr belə səciyyətləndirir: «...aclıq ucbatından bıçaq sümüyə elə dırənmişdi ki, nəinki ölmüş hər hansı kimsənin hələ soyumamış cəsədi... 2-3 nəfər tərəfindən doğranılıb yeyilirdi, hətta cavan kişi və qızlar aldadılaraq evlərə salınır burada öldürülür, bununla da aclığın qarşısı alınır» (56, s. 648-649). Buna o xşar məlumatlara digər mənbələrdə də rast gəlinir (48.18; 51. 3).

1722-ci ilin yayında İsfahanda hökm sürən acınacaqlı vəziyyətdə ümitsizliyə qapılmış əhali şəhərdən qaçmağa cəhdlər edirdi. L.Lokhartın sözləri ilə desək, «təccüblü deyil ki, iranlıların (İsfahan camaatının - R.D.) çoxu aclıq və xəstəliklər ucbatından üzücü və xeyli əziyyətli olan ölümdənsə, əfqan patrullarının (şəhər divarları boyunca düzülüb - R.D.) əlindən təsadüfi ölümü üstün tuturdular. Bəziləri Paderi (fransız konsulu - R.D.) və Məhəmməd Əli Həzin kimi müvəffəqiyyətlə qaçmağa nail olurlarsa da, bir neçə min adamın öz həyatını xilas etmək... üçün cəhdləri boşa çıxır» (246, s. 167). İsfahanı tərk etmək istəyənlərin qətlə yetirilmələri, a mansızcasına təqib olunmaları barədə İngilis Şərqi-Hind Kom-paniyası nümayəndəsinin məktubundan da məlum olur: «Cəsədlər şəhər ətrafı bağlara barbar trofeyləri şəklində səpələnmişdi» (68.2). Qeyd etmək yerinə düşər ki, İngilis Şərqi-Hind Kom-paniyasının iki nəfər əməkdaşı da İsfahanı tərk etmək istərkən, beləcə qətlə yetirilmişdi (246, s. 411).

İsfahanın 6 aylıq mühasirəsindən cana gəlmiş, olmazın əzab-əziyyətlərinə düşər olmuş şəhər əhalisinin Şah Hüseyn paytaxtı tərk edib, Mahmudla danışıq aparmaq üçün Fərhəbadada yollandığı zamankı əhval-ruhiyyəsini T.Kruşinski ifadəli

şəkildə belə təsvir etmişdir: «...Camaat heç bir söz danışmadan, özünün böyük hüznünü ifadə edirdi... və onların təəcüb dolu, rıqqətli baxışlarında heyrət, təəssüf, anlaşılmazlıq, ümitsizlik və donub qalmış narazılıq, şikayət sezilirdi» (62, s. 255). P.Sayks bu zaman dövlətin durumunu belə təsvir edir: «Bədbəxtlik, faciə, terror, Şahın qorxaqlığı, sarayın qadın xislətliliyi, sərkərdələr və əsgərlərin ölümü - bütün bunlar birlikdə milli mənəviyyəti o dərəcəyədək endirmişdi ki, yəqin heç bir ölkə, İranın həmin böhranlı dövrdə olduğu qədər miskin olmamışdı» (269, s. 224). Əfqan Mahmud İsfahana daxil olduqda isə şəhər əhalisinin əhval-ruhiyyəsidəki dəyişikliyi aşağıdakı sətirlər daha maraqlı təsvir edir: «...Yerli əhali (İsfahanlılar - R.D.) öz kədərinə rəğmən, azca da olsa, bu cür dəyişiklikdən öz varlıqlarını qoruyub saxlamağa ümid yarandığından rahatlıq duyur. Odur ki, yeni hakimlərinə (əfqanlara -R.D.) müəyyən qədər hörmət-izzət əlamətləri nümayiş etdirirlər. Onlar atların (əfqanların atlarının - R.D.) ayaqları altına bahalı materiallar dəşəyir, havanı etir rayihəsi ilə zənginləşdirirlər» (61, cIII,s. 148-149).

Şah Sultan Hüseyn 1722-ci ilin oktyabrın 2-də taxt-tacdan Mahmudun xeyrinə imtina etdikdən sonra yeni hökmdarın İsfahana daxil olması ilə əlaqədar hazırlıq işləri görülməyə başlayır. İlk öncə Mahmud şəhər küçələrindən cəsədlərin təmizlənməsi barədə əmr verir; bu, həm xəstəliklərin baş alıb getməsinin qarşısını almaq, həm də əfqan qoşunlarının İsfahana triumfal daxil olması üçün hazırlıq məqsədilə edilir.

Həmçinin, böyük miqdarda ərzağın şəhərə gətirilib, aclıqdan əziyyət çəkən əhaliyə paylanması təşkil edilir (246, s. 173). Əlbəttə, bu addımı «Mahmudun dövlət başçısı qismində ilk humanist addımı» (246, s. 191) kimi qiymətləndirmək bir qədər bayağı səslənsə də (belə ki, Mahmud bunu öz məqsədinə çatdıqdan sonra etmişdi), hər halda İsfahanın aclıq çəkən əhalisinin vəziyyəti xeyli yüngülləşir. Lakin şah xəzinəsini ələ keçirdikdən sonra onun boş olduğunu aşkar edən əfqanlar «İsfahan küçələrinə çıxaraq ölmüş və ya itkin düşmüş əhalinin evlərini, əmlakını qarət etməyə başlayırlar; əldə edilmiş qənimət Mahmud və onun adamları arasında bölüşdürülür» (56, s. 650-651).

Mahmud Yeni Culfa ermənilərindən xeyli miqdarda pul qoparıb; L.Lokhart İsfahan əhalisi üzərinə böyük təminat qoyulduğunu vurğulayır (246, s. 132).

Əfqanların nəzarəti altında olan ərazilərdə (İsfahan, Kirman və Sistanın bir hissəsi) «iranlılar (yerli əhali - R.D.) onlara nifrət bəsləyir, əfqanlara, şahlarını devirmiş bir dəstə (qaragüruh) kimi baxırdılar...» (246, s. 192). Odur ki, əfqanlar

yerli əhalinin qəzəbindən ehtiyat edirdilər, baxmayaraq ki, məsələn, İsfahanda onların sayı şəhər camaatının sayından xeyli çox idi.

Qəzvin camaatının əfqanlara qarşı mübarizədə mərdliyi, cəsəətindən bəhs edilərkən, göstərilir ki, Təhmasib Qəzvinini tərək etdikdən (Amanullanın şəhərə yaxınlaşması ilə əlaqədar) sonra buranın camaatı əvvəlcə əfqanlara təslim olur. Lakin Amanullanın, acgözlüyü ucbatından, qəzvinlilərdən böyük miqdarda pul qoparması, əhali ilə hədsiz qəddarlıqla davranması qəzvinliləri 8 yanvarda (1723) gecə ikən, təcavüzkarlara qarşı mübarizəyə qalxmağa məcbur edir (246, s. 195). Əfqanlar gözlənilmədən yaxalanır, qəzvinlilərin sayının çoxluğu, cəmərədlilərdən qorxuya düşüb qaçmağa başlayırlar, Amanulla çiyindən yaralanır. Qəzvindəki şah sarayında sığınaq tapmış əfqanlar 3 günlük mühasirə vəziyyətindən sonra döyüş-döyüş özlərinə yolaçmaqla mühasirədən çıxaraq İsfahana üz tuturlar.

L.Lokhart əfqanların biabırçılığına qovulmasından bəhs edərkən, qəzvinlilərin iradəliliyini, cəsəətini xüsusi vurğulayır. Belə ki, müəllif, əfqanların sığındıqları yerdən qaçmağa müvəffəq olmalarının əsasən, Qəzvin üzərinə yerimiş əfqan qüvvələrinin tərkibindəki qızılbaş kontingenti liderlərindən biri, Etimadül-Dövlənin qardaşının köməyi ilə baş tutduğunu qeyd edir (246, s. 196). Məhz qardaşının bu xidmətinə görə, Etimadül-Dövlə Məhəmmədqulu xan Mahmudun «qanlı yığıncağına» dəvət olunmur, nəticədə o qətdən qurtulur və ona hətta öz vəzifəsinə bəpə olunmaq təklif olunur (246, s. 197-198). Əfqanlar o dərəcədə tələsir, başlarını itirirlər ki, bütün silah-sursatlarını, həmçinin yığıdıkları 30.000 tükənlik qənimətlərini qoyub gedirlər. Məhz Amanullanın Qəzvindəki məğlubiyyətindən qəzəblənmiş, bu xəbərin İsfahan əhalisinə təsir effektindən ehtiyat edən Mahmud şəhər camaatının gözünü terrorla qorxutmaq istəyi ilə 24 yanvar 1723-cü ildə qanlı qırğın törədir. Bu faciəli aksiya əhaliyə öz təsirini göstərir. «Bir müddət heç kim küçələrdə görünməyə cürət etmir. (Şəhərin) darvazaları bağlandığından və möhkəm qorunduğundan şəhərə heç kim daxil ola və tərək edə bilmir; hətta ərzaq təchizatı gətirənlər belə. Nəticədə aclıq yenidən özünü biruzə verir» (246, s. 198). İsfahan əhalisi bir daha aclıq sınağına məruz qalır. Paytaxtda ərzaq qıtlığı əhəmiyyətli dərəcədə hiss olunanda, 1723-cü ilin yazında «kər sultan» ləqəbli general Nəsnullah 3000-lik qüvvə ilə İsfahanın şimali-qərbinə ərzaq ehtiyatı toplamaq məqsədilə göndərilir. O, Həmədanın şərqində xeyli ərzaq sursatı ələ keçirməyə nail olur (246, s. 202).

Səfəvi dövləti ərəzində gedən müharibələr əhalinin vəziyyətini acımacaqlı hala salmışdı. Müharibə və üsyanlarda öldürülmüş, habelə aclıq və xəstəliklər üzündən vəfat etmiş şəxslərin qadın və uşaqları qul kimi satılır, əmlakları qarət

olunurdu. J.Hammer göstərir ki, Türkiyənin işğal etdiyi ərazilərdə qadın və uşaqları, türk əsgərlərinə, 1725-ci il 5 dekabr tarixli fərmanı ilə bu qəddar praktika dayandırılana qədər qul kimi satmağa icazə verilir (235, c 14, s. 137).

İşğal olunmuş ərazilərdə azadlıq hərəkatının baş qaldırmasından bəhs edərkən, L.Lokhart əfqanların zəbt etdikləri ərazilərdə əhalinin işğalçılara «...həm irqi (?), dini zəmində, həm də onların (əfqanların - R.D.) qəddarlığı, ədalətsizliyi zəminində nifrət» bəslədiyini vurğulayır (246, s. 298).

Əfqan Əşrəfin hakimiyyəti dövründə əhaliyə münasibətini, zənnimizcə, onun qəbul etdiyi qərar gözəl binuzə verir. Belə ki, T.Kruşinskinin verdiyi məlumatdan aydın olduğu kimi, Əşrəf əhalini 7 kateqoriyaya ayırır: gilzaylar təbii ki, I kateqoriya sayılır; onların ardınca ermənilər (L.Lokhart bu halı aztəəccüblü sayır - 246, s. 298); dərgəzinlər (yəqin ki, həm sünni olduqlarına, həm də əfqanlara hərbi dəstək verdiklərinə görə - R.D.); multani hindlilər (əfqanlarla onlar daima sıx əlaqələrdə bulunmuşlar); atəşpərəstlər (həm Mahmud, həm də Əşrəfin dövründə onların azad sitayişlərinə icazə verilir - R.D.); yəhudilər və iranlılar (persians - həm türklər, həm farslar - R.D.) (62, s. 323-325). Beləliklə, əfqan uzurpatorunun siyahısında əhalinin böyük əksəriyyətini təşkil edən iranlılar (yənə də həm türklər, həm də farslar) ən son yerdə olmaqla alçaq, həqir sayılırdı.

Səfəvi dövlətində əfqan ağalığı, rus və türklərin müdaxiləsi dövrünün xarakterik cəhətlərindən biri də şahlığa iddialı olan çoxlu sayda yalançı Mirzələrin (özlərini Şah Hüseyinin oğulları və ya qohumu kimi qələmə verənlər - R.D.) imperiyanın müxtəlif yerlərində qaldırdıqları qiyamlar idi ki, bunların da əhalinin məşəqqətlərini nə dərəcədə artırdığını təsəvvür etmək çətin deyil. Bu şəxslərin çox asanlıqla öz ətraflarına böyük xalq kütlələrini toplamağa müvəffəq olması və onların iddialarının tənqid-təhdidsiz qəbul edilməsi, L.Lokhartın düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi, «...məzlum camaatın ...qəsbkarların dözülməz zülmündən azad olmağa ümid yaradan hər hansı fürsəti fəvtə verməmək istəyindən irəli gəlirdi. Ən faciəlisi isə odur ki, xalqın böyük hissəsi (yalançı şahzadələrin - R.D.) nəticəsiz cəhd və mübarizələrinin mənasız qurbanlarına çevrilirdilər» (246, s. 300).

Nadir tərəfindən məğlubiyyətə düşər olunan Əşrəf, məlum olduğu kimi, öz qüvvələri ilə tələsik İsfahana çəkilib, yubanmadan qaçmaq üçün hazırlıq görməyə başlayır. Bu əsnada Əşrəf və onun ətrafı «qadın və uşaqları, həmçinin xəzinəni nəqliyyat üçün az-çox yararlı olan heyvanlara səfərbər» edərək 13 oktyabrda İsfahanı tərk edir (58.3 - 246, s. 334). Bundan dərhal sonra, A.Jardenin verdiyi məlumata istinad edən L.Lokhart göstərir ki, «paytaxt ətrafı kəndlərin camaatı şəhərə axışaraq boşalmış evləri qarət etməyə, onları zəbt etməyə başlayırlar». Bütün

bu özbaşnalıq və biabırçılıqların qarşısının yalnız Nadir və onun ordusunun 16 noyabrda paytaxta daxil olmasından sonra alındığını qeyd edən L.Lokhart, Nadir tərəfindən «ilk növbədə bütün darvazalar və şah sarayının ətrafı boyunca mühafizəçilərin keşik çəkmək üçün» qoyulduğunu, habelə «gizlənmiş əfqanların axtarışının» aparıldığını vurğulayır. «Tapılanlar qətlə yetirildilər; yalnız işğal dövründə insanpərvərcəsinə davranmış (paytaxt əhalisi ilə - R.D.) əfqanlara istisna şəklində mərhəmət göstərilir və onlar azad edilirdilər. Paytaxt camaatının qisas almaq istəyi o qədər böyük idi ki, Nadir onlara Mahmudun məqbərəsini dağıtmağa və onun qəbrini təhqir etməyə icazə verir» (246, s. 334). Lakin şəhər camaatının sevinci uzun sürmür. Belə ki, Qombrun gündəliklərindəki qeydlərdən məlum olduğu kimi, şah qoşunları paytaxta daxil olandan az keçmiş Nadir sərəncam verir ki, «...lüt və ac əsgərlərin pulunun ödənilməsi üçün camaatın bütün təbəqələrindən vəsait toplansın; bunun (pul vəsaitinin - R.D.) toplanması elə bir qəddar, despotik mənərdə aparılır ki, bəziləri çərlədilib öldürülür, digərləri isə tamamilə müflisləşirdi» (58.5 - 246, s. 335).

Bundan əlavə Qombrun gündəliklərində, həmçinin şah qoşununun vətəndaşlara qarşı çox zalımlıq nümayiş etdirdiyi, onların evlərində soyğunçuluqla məşğul olduğu, hətta onları qul kimi satmaqdan çəkinmədikləri barədə məlumat verildikən, əhalinin «lənətə gəlmiş əfqanların» hakimiyyəti dövründə vəziyyətlərinin daha yaxşı olduğu barədə düşünməyə vadar olduqları fikri vurğulanır (58.8).

Əhalinin yerdəyişməsində Nadirin köçürmə siyasəti böyük rol oynayır. Nadirin türklərə qarşı kompaniya gedişində Xorasana getmək məqsədilə 1730-cu ilin 16 avqustunda Təbrizi tərk etməsindən bəhs edərkən L.Lokhart göstərir ki, «Nadir Azərbaycanı tərk etməmişdən əvvəl bu vilayətdən (Azərbaycandan -R.D.), İran İraqı və Farsdan 50.000-60.000 arası ailənin Xorasana köçürülməsi barədə əmr verir; bu ailələrin arasında 12.000 əfşar (o cümlədən 2000 qırxlı qoluna mənsub) ailəsi vardı. Qırxlılar Kübkan ətrafı ərazidə, digər əfşarlar isə Qələtdə yerləşdirilir» (245,s. 52).

Nadir 1732-ci ilin payızında Bəxtiyari ölkəsinə cəza ekspedisiyası gedişində bəxtiyari tayfasının həftəlong qoluna mənsub 3000 ailəni Xorasana köçürür. Kirmanşahda olduğu müddət ərzində isə Nadir Malayir və Qələmrrou Əli Şeker bölgələrində yaşayan Zənd tayfasının əfqan işğalı zamanından davamlı olaraq talançılıqla məşğul olmasına görə qəddarlıqla cəzalandırılması barədə sərəncam verir (245, s. 65).

Nadirin 1735-ci ildə Gəncənin alınmasından sonra Qarsa hərəkət edib, oranı bir ay mühasirədə saxlayıb, Arpa çaydan Ərzuruma qədər vilayəti talan etdiyi barədə «Tarixi-Nadiri»də məlumat verilir. L.Lokhart, Katalikos Abrahamın qeydlərinə istinadən məhz həmin dövrdə 6000 erməni ailəsinin Nadirin əmrilə Qarsdan Xorasana köçürülməsi barədə əmr verildiyini göstərir (245. s. 89, qeyd 4). Tiflisdə təntənəli şəkilə qatılındığına görə (1735, payız) Nadir gürcülərlə yaxşı rəftar edir, lakin müqavimət göstərmiş 6000 gürcü ailəsini Xorasana sürgün edir (245, s. 91).

Beləliklə, tədqiq etdiyimiz dövrdə əhalinin vəziyyəti Səfəvi dövlətinin həmin dövrdə yaşadığı kataklizmlər - şah hökumətinin qeyri - qənaətbəx idarəetməsi, uğursuz daxili siyasəti, əcnəbi işğalları və bunun doğurduğu fəsadlar və s. səbəbindən xeyli ağır idi ki, bu da öz təcəssümünü həm xalqın güzəranında, həm də onun təhlükəsizliyinə zəmanət verib bilməməsində göstərirdi.

3.2.3. Siyasi mübarizə. Məlum olduğu kimi, Şah Sultan Hüseyn taxta əyləşməmişdən əvvəl, hələ hərəmxanada olarkən, böyük şiə teoloqu Şeyxülislam Məhəmməd Bağır əl-Məclisinin güclü təsiri altına düşmüşdü. Məhz sonuncunun təkidlə xahişinə əsasən, Sultan Hüseynin şah qismində verdiyi ilk fərmanlar şərab içməyin, əlbəyaxa vuruşun və göyərçin uçurmağın qadağan edilməsinə və sufilərin şəhərdən qovulmasına aid olur (246, s. 38).

L.Lokhart göstərir ki, «Şərabın qadağan edilməsi haqqında fərmana əsasən şərab dükənləri dağıdılır, bütün dolu şüşə qablar və dolçalar sındırılır. Hətta saray zirzəmilərində saxlanılan yüksək keyfiyyətli Şiraz və gürcü şərabları ilə dolu 6000 şüşə camaatın gözü qabağında məhv edilmişdi. Səhəri gün Meydani-Şahda şərab içən iki nəfər amansızcasına döyülmüşdü» (246, s. 38).

Əlbəyaxa döyüşün qadağan edilməsi isə əhali tərəfindən razılıqla qarşılanır. Belə ki, Daş və çubuqla silahlanmış oyunçuların mübarizəsi nəticəsində bir qayda olaraq, iştirakçıların başları və digər orqanları zədələnir, onlar ya şikəst olur, ya da həyatlarını itirirtilər.

Göyərçin uçurulmasının qarşısının alınması isə, L.Lokharta görə: «puritan təsirindən irəli gələn bir hal idi» (246, s. 39).

Artıq yuxarıda deyildiyi kimi, «Şərabın qadağan edilməsi etiraz və məzəmmətlə qarşılanır. Xacələr şahı şərabla aludə etməklə onu öz nəzarətlərində saxlamağa bəslədikləri ümidlərini reallaşdırmaq məqsədilə, Sultan Hüseynin böyük xalasıdan istifadə etməyi qərarlaşdırırlar. Məryəm bəyim şahzadənin seçim məsələsində onunla həmrəy olduqlarına görə minnətdarlıq uman xacələrin köməyinə gəlir» (246, s. 39). Nəticədə xacələr öz istədiklərinə çatırlar.

Getdikcə sarayda şiə ruhanilər və xacələr arasında rəqabət güclənir. Əsl-nəcabətlilər təsir imkanlarından məhrum olduqlarına görə hiddətlənirdilər, odur ki, şərait yarandıqca, araya daha çox nifaq toxumu səpmək imkanını fövtə vermirdilər. Digər tərəfdən xacələrin özləri arasında da birlik yox idi; belə ki, onlar «qarə» və «ağ»lara bölünürdülər. Hətta adi vaxtlarda belə xacələr bir-birləri ilə sakit davranmır, müxtəlif mövzularda mübahisələrə girişirdilər.

Süqut ərəfəsində Səfəvi dövlətini igtisəşlər dalğası bürüyür, dini ayrı-seçkilik yeridilməsi nəticəsində kürdlərin üsyanı baş verir (246, s. 109). «Üsyançılar Həmədanı tutur, İsfahan istiqamətində ölkənin içərilərinə doğru hərəkət edirlər. İmperiyanın şimali-şərqində isə ləzgilər əvvəlkindən daha çox fəallaşır: buna səbəb, əvvəla dini amil idisə də, digər tərəfdən Səfəvi hökumətinin onlar (ləzgilər) üçün nəzərdə tutulmuş illik müavinəti yubatması olmuşdu. Bu azmış kimi, Şirvan və Dağstanın sıxışdırılan sünni əhali ö zünün qurtuluş istəkli, kömək umacaqlı çağırışlarını Osmanlı Türkiyəsinin dini dairələrinə ünvanlandırırdı. Səfəvi dövlətindəki vəziyyəti yerindəcə araşdırmaq, bilavasitə məlumat əldə etmək məqsədilə Sultan III Əhməd 1720-ci ildə öz elçisi Dürri Əfəndini Tehrana rəsmi missiya ilə göndərir; Şah bu zaman Tehrandakı iqamətgahında qalırdı» (246, s. 109-110).

İran körfəzi rayonunda məsqət ərəblər və onların əlaltıları aktiv şəkildə qarət və soyğunçuluqla məşğul olurdular. İmperiyanın cənubi-şərqində bəluç tayfaları Kirman və Bəlx vilayətlərinə tez-tez müdaxilə edirdilər. Ərəbistanda da vəziyyət həyəcanlı idi: belə ki, əyalət valisi vəzifəsi üstündə yerli Muşasa tayfasının üzvləri ciddi rəqabətə girişmişdilər.

R.Seyvori göstərir ki: «İmperiyanın hər tərəfində həyəcanlı vəziyyət hökm sürdüüyü bir dövrdə, şah dövlət işlərindən daha çox şəxsi əyləncələr, eyş-işrət, sərxoşluqla, onun ətrafı - nazirlər, əyanlar isə öz aralarında didişmə və çəkişmələr, sərvət toplamaqla məşğul olurdular. Ordunun müdafiə qabiliyyəti belə böhranlı şəraitdə getdikcə azalırdı: ordu, az sayda istisnalarla, təcrübəsiz zabitlər və mənəvi cəhətdən aşınmaya məruz qalmış, müharibə üçün yarasız əsgərlərdən ibarət idi. 1706-cı ildə Səfəvi dövləti təhlükələrin astanasında dayandığı bir vaxt Şah Sultan Hüseyn paytaxtı tərk edərək, bir ilə yaxın müddət ərzində şiə ziyarətgahlarını - Qum şəhərində VII imamın qızı Fatimənin və Məşhəddə VIII İmam Rzanın məqbərələrini ziyarət səfərinə çıxır. Bütün hərəmxananın, saray əhlinin (cəmi 60.000 adam) iştirak etdiyi bu səfərin xərcləri hədsiz dərəcədə yüksək olub, səfər məşrutunun keçdiyi ərazilərin camaatının üzərinə dözülməz vergilərin tətbiqi hesabına ödənilirdi» (264, s. 243).

Qəndəharda 1717-ci ildə hakimiyyətini bərqərar etmiş, həmçinin xəzərləri də özünə təslim etmiş Mahmud cəmi iki ildən sonra Səfəvi dövlətinə qarşı silahlı çıxış edir: «1719-cu ilin yayında 11.000 qüvvə ilə qərb istiqamətində yürüşə çıxır. İzi azdırmaq, həqiqi niyyətini mümkün qədər gec biruzə vermək məqsədilə abdalilərə qarşı hücum etmək istədiyini bəyan edir. Lakin Sistana yetişdikdə şimala - Herata yönəlmək əvəzinə, cənubi-qərbə dönür. Dəşti-Lüt səhrasını çətinliklə keçərək, Kirman vilayətinə daxil olur. Kirman hakimi gilzayların yaxınlaşması xəbərini alan kimi, öz qüvvələrini tələsik şəhərdən çıxarır. Şəhəri tərək edənlər arasında İngilis Şərqi-Hind Kompaniyasının təmsilçiləri, habelə burada geyim malları, keçi yunu və digər məhsulların satışı ilə məşğul olan 3 tacir də vardı. Mahmud ...boşaldılmış şəhərə maneəsiz daxil olur. Bu zaman şəhərin şiə mollaları tərəfindən təqib olunan atəşpərəst əhalisi əfqanlara xüsusi şadyanılıqla kömək edirdi. 9 ay Kirmanda qalan Mahmud yerli əhali tərəfindən heç bir müqavimətlə rastlaşmasa da, onlara qarşı amansızlıq göstərir, qoşununu təmin etmək üçün böyük miqdarda pul və təzminat ödəməyə məcbur edirdi» (246, s. 111).

Əfqan Mahmudun Kirmanı tərək edib Qəndəhara dönməsinin səbəbi ilə bağlı müxtəlif versiyalar mövcuddur. Belə ki, L.Lokhartın göstərdiyi kimi, T.Kruşinski də daxil olmaqla Avropa mənbələri bu tələsik geriçəkilmənin səbəbinin Etimadül-Dövlə Fətəli xanın qardaşı oğlu Lütfəli xanın böyük ordu qüvvələri toplayaraq, portuqal donanması ilə birlikdə Omana yola düşməyə hazır olduğu məqamda qəflətən Kirmana, Mahmudun üzərinə yerimək əmri alması olduğunu göstərirlər (246, s. 112). Mirzə Mehdi isə bunu Qəndəharda üsyan qalxması ilə izah edir (70, s. 8). Məhəmməd Xəlilin versiyasına görə, Mahmud Qəndəhara tərək etməmişdən əvvəl mənşəcə ləzgi olan Bican Sultanı qala qarnizonunun komandanı təyin etmişdi, belə ki, Mahmudun qardaşı Hüseyn belə məsuliyyətli vəzifə üçün çox gənc idi. Bican Sultan Mahmud Kirmanda ikən, iranlı əsirləri azad edib, onlara arxalanaraq gilzaylara qarşı çıxır. Lakin sonuncular tərəfindən tutulub öldürülür. L.Lokhart, bu versiyalar içərisində Məhəmməd Xəlilin versiyasını həqiqətə daha yaxın hesab edir. (246, s. 112-113).

Hər halda «Mahmud geri çəkilir. Onun Səfəvi dövlətinin içərilərinə birinci və ikinci yürüşləri arasında iki ilə yaxın zaman intervalı olmuşdu. Bu vaxt ərzində Mahmudun cəzalandırılması, yerinə oturdulması üçün heç bir cəhd edilmir. Beləliklə, millət üçün faciəli, Səfəvi sülaləsi üçün fatal nəticələr vermək iqtidarında olan ikinci və əsas yürüşün qarşısı alınmır.

Etimadül-Dövlə, A.Volnskinin təsvir etdiyi kimi, həqiqətən də çox sadələşməyə göstərərək, həqiqi təhlükənin gilzaylar tərəfindən mövcud olduğu bir vaxtda diqqətini məsqət ərəblərlə münasibətlərin aydınlaşdırılmasına həsr edirdi. Məhəmməd Möhsünün fikrincə, o dövrdə Səfəvi sarayında hər hansı ardıcıl, düşünülmüş, konstruktiv siyasət yeritmək qeyri-mümkün idi. Belə ki, Fətəli xanın hər hansı fikri digər nazirlər tərəfindən veto ilə qarşılanırdı və əksinə, sonuncuların hər hansı təklifinin qarşısı Fətəli xan tərəfindən alınırdı. Şah isə nazirləri arasında mövcud olan fikir ayrılığını, ixtilafı aradan qaldırmaq üçün çox zaman onların hər hansı fikrinə kor-koranə «yaşadın» deyə cavab verirdi. Əlbəttə, belə qeyri-konstruktiv şəraitdə dövlət işləri axsayır, vəziyyətin yaxşılaşdırılması üçün heç bir tutarlı iş görülmürdü.

Artıq ictimai narazılıq da özünü biruzə verməyə başlayırdı. 1715-ci ildə bacarıqsız Şah Sultan Hüseyni daha cəsarətli və zirək qardaşı Abbas Mirzə ilə əvəz etmək məqsədilə uğursuz çevriliş cəhdi edilir» (246, s. 114-115; 60, c 2, s. 105).

1719-cu ilin oktyabrında eyni məramlı daha bir çevriliş cəhdi edilir. Lakin bu cəhd şahın böyük bibisi, yaşı 80-ni ötmüş Məryəm bəyim tərəfindən vaxtında fəş edilir. Məryəm bəyim şahın gözlərini ölkədəki təəssüf doğuracaq vəziyyətə açaraq, onu mümkün qədər tez İsfahana gedərək (Şah bu zaman Qəzvinə idi) camaatı sakitləşdirməyə çağırır (51.1 - 246, s. 115). Lakin Məryəm bəyimin təkid və israrlarına baxmayaraq, şah heç bir hərəkət etmir.

Yalnız 1720-ci ilin yayından sonra Fətəli xan əfqan probleminə xüsusi diqqət ayırmağa və imperiya hakimiyyətini Herat və Qəndəharda bərpa etmək barədə düşünməyə başlayır. «Onun planına görə, öz qüvvələri ilə Xorasana daxil olmalı, Lütəli xanın ordusu ilə birləşməli və üsyankar əfqanlara qarşı çıxış etməli idi. Lakin Fətəli xanın bu planı nazirlər tərəfindən güclü müqavimətlə qarşılanır. Xüsusilə güclü müxaliflər isə Etimadül-Dövlənin şəxsi düşmənləri olan həkimbaşı Rəhim xan və mollabaşı Məhəmməd Hüseyn idi» (246, s. 116). A.Volnskin missiyasının iştirakçısı olmuş həkim Con Bell Rəhim xanla uzun-uzadı söhbətlər aparmışdı. Onun təsvirinə görə, Rəhim xan «çox yaşlı, ağır təbiətli və hər zaman hər hansı həkimi ötmək, kölgədə qoymaq iqtidarında olan şəxs» idi (42, s. 93).

Mollabaşı Məhəmməd Hüseynə gəlincə isə o, L.Lokhartın sözləri ilə desək, «öz babası və sələfi Məhəmməd Bağır Məclisi kimi sünnilərə və başqa dinlərin nümayəndələrinə qarşı amansız olub, dözümsüzlük nümayiş etdirir, əsasən sünni olduğu üçün Fətəli xan Dağıstanını xoşlamırdı. Fətəli xan adlı-sanlı ləzgi ailəsinə

mənsub idi və bu da onun qatı düşmənlərinə, onu öz tayfasının üsyankar üzvləri ilə əlaqədə suçlandırmağa imkan verirdi» (246, s. 117).

Müxalif rolunda, həmçinin Lütfuli xanın Fars əyalətində öz əsgərlərini yerləşdirməsindən qəzəblənmiş yerli əyan və mülkədarlar çıxış edirdilər. Güclü müqavimət ucubtından Etimadül-Dövlə, şahı, Qəzvini tərək etmək fikri ilə razılaşıra bilmir. Yalnız 1720-ci ilin oktyabrında şah Tehrana yerini dəyişir (246, s. 117).

L.Lokhart göstərir ki, həmin dövrün diqqəti çəkən olaylarından biri də «turbulent ləzgilərin cənubi Dağıstandan Şirvan ərazisinə soxulması idi. Həmişə olduğu kimi bu yürüşlər Qanıq vadisində Car və Tala ləzgilərinin qiyamları ilə müşayiət olunurdu. Dağıstan, Car və Tala ləzgilərinin birləşmiş qüvvələri Şirvanın bir sıra kəndlərini yerlə-yeksan, məhv etmiş, qalanlarını isə çapıb talamışdılar. Şirvan hakimi Həsənəli xan ləzgilərə qarşı öz qüvvələri ilə çıxış etsə də, tam məğlub olur və çoxlu canlı qüvvə itirir» (246, s. 117; 70, s. 6; 51.1). Şirvandan sonra ləzgilər öz nəzərlərini Gürcüstana, Gəncəyə, Qarabağa yönəldirlər. Lakin burada onlar VI Vaxtanqla üzleşir və əbəş yerə qüvvə sərf edirlər. «VI Vaxtanq o zaman artıq islamı qəbul etməyə razılıq verdiyi üçün, 1714-cü ildə qardaşı Yesenin xeyrinə uzaqlaşdırıldığı Kartli knyazı və Gürcüstan valisi vəzifəsində bərpa olunmuşdu. Qeyd etmək lazımdır ki, 1716-cı ildən Yeseni bu vəzifədə Vaxtanqın oğlu Bakar əvəzləmişdi». L.Lokhart göstərir ki, ləzgilərin əməllərindən qəzəblənmiş VI Vaxtanq «1720-ci ilin yayında 60.000-lik gürcü qüvvələrini bir yerə toplayıb qış ayları ərzində soyuq hava və qalın qar örtüyündən istifadə edərək, ləzgilərin qışlaq məkanlarına hücumə keçməyi qərarlaşdırır. Belə ki, yay vaxtı dağlarda yaşamağa öyrəşmiş əhali tərəfindən göz bəbəyi kimi qorunan, demək olar ki, keçilməz olan dağlarda ləzgilərə qalib gəlmək fəvqəladə dərəcədə çətin bir vəzifə idi. Bu «taşəbbüs» barədə xəbər saraya çatanda Mollabaşı və Həkimbaşı bərk narahatlıq keçirməyə başlayırlar ki, VI Vaxtanq ləzgiləri öz böyük ordusu ilə əzə bilsə, çox güclənər, digər tərəfdən, birincilərin Etimadül-Dövləni aradan götürmək planının reallaşmasına maneə törəder. Onlar Vaxtanqın atabir qardaşı qullarağası Rüstəm xanın Fətəli xanın kürəkəni olması faktını da nəzərə alırdılar» (246, s. 118). L.Lokhart yazır: «Onlar şahı inandırirdilər ki, əgər o (şah), Vaxtanqa ləzgilərə qarşı çıxış etməyə imkan versə, mövqeyi möhkəmlənər və Rusiyanın hərbi yardımına arxalanaraq Səfəvi dövlətinə istənilən vaxt hücum edə bilər. Odur ki, şahdan ardıcıl surətdə xahiş edirdilər ki, Vaxtanqa öz yığma qoşununu buraxıb Tiflisə qayıtmağı əmr etsin. Şah təkidlərin təsiri altında Vaxtanqa geri çəkilmək barədə sərəncam göndərir. Vaxtanq hücum xəttində ikən, bu qərar yetişir və o, bundan hədsiz qəzəblənir. Lakin əmrə tabe olmamağa cürət etmir, çünki başa düşür ki, əgər şahın qərarına tabe olmazsa,

saraydakı düşmənləri, əleyhdarları tərəfdarlarını da ondan üz döndərməyə nail olar və onu, əmisi Georginin aqibəti kimi sonluq gözləyər. Qasidi yanına çağıraraq VI Vaxtanq ona şahın nəzərinə çatdırmağı buyurur ki, o (Vaxtanq) əmrə tabe olur, lakin and içir ki, qılıncını bir daha onun (şahın) müdafiəsi üçün qınından çıxarmayacaq (246, s. 118-119; 62, s. 180-184).

L.Lokhart şübhəyə yol verərək vurğulayır ki, «bu zaman heç kimin ağına belə gəlməzdi ki, az keçmiş, şah, Vaxtanqa kömək üçün müraciət edəcək və alacağı rədd cavabı monarx (şah Hüseyin - R.D.) və bütövlükdə sülalənin taleyi üçün fətal nəticələrlə sonulanacaqdır» (246, s. 119). H.Y.Cələlyan göstərir ki, VI Vaxtanq Gəncə yaxınlığında I Pyotr-un yolunu gözlərkən məhz «...onunla düşmən münasibətdə olan Gəncə, Kaxetiya, İrəvan, Borçalı və Qazax hakimləri, xüsusilə, nəsilələri ta qədimdən Vaxtanqın nəslinə düşmən olan asi Məhəmmədqulu xan Kaxetiyalı, həmçinin Gəncəli Uğurlu xanın ittifaq bağlayaraq» Təhmasibə Vaxtanq haqqında «o, sənə qarşı üsyan qaldırmağı qərarlaşdırıb, erməni və iber xalqlarını birləşdirib və rus çarının yanına səfirlərini göndərüb ki, o (I Pyotr - R.D.) gəlib sənə ölkəni fəth etsin...» yazırlar (6, s. 37). L.Lokhart yazır ki, «Öz mövqeyində bərkiməmiş və düşüncəsiz olan» Təhmasib isə fərman imzalayır ki: «Kartli və Kaxetiya ölkəsini...Məhəmmədqulu xana verirəm; həmçinin Gəncə, İrəvan və digər qoşunları, onların başçılarını ona (Məhəmmədqulu xana -R.D.) kömək üçün verir və tələb edirəm ki, siz mənə Vaxtanqın ya dirisini, ya da onun başını gətirəsiniz» (6, s. 37). Lakin L.Lokhartın Təhmasibi bu əsnada «düşüncəsiz» adlandırması düzgün deyil, çünki VI Vaxtanq, həqiqətən də, rus çarı ilə separat danışıqlarda bulunurdu.

Səfəvi dövlətinin keçirdiyi kəskin böhran öz kulminasiyasına yaxınlaşdı. Məhəmməd Möhsünün sözləri ilə desək: «Allah bu məmləkətin müqəddəratını həll etmişdi» (246, s. 119). L.Lokhart göstərir ki, dövlətin məsul şəxsləri ölkənin taleyüklü məsələlərini həll etmək əvəzinə, intriqalar, saraydaxili çəkişmələrlə məşğul olurdular. Acınacaqlısı isə budur ki, vacib, əhəmiyyətli məsələlərin həllində ümumi razılıq əldə edə bilməyən nazirlər Fətəli xanın aradan götürülməsi ilə bağlı məsələdə bir araya gələ bilirlər. Onların qorxduqları bu idi ki, Fətəli xan qohumu Lütfəli xanla birlikdə əfqanları rədd etməyə müvəffəq olarsa, onların qüvvələri hədsiz artar. Odur ki, hər ikisini aradan götürmək istəyən qüvvələr ilk zərbəni «sahliğin (imperiyanın - R.D.) ən varlı şəxsi reputasiyasını qazanmış» Fətəli xana endirməyi qərara alırlar. Vəzifədə olduğu 5 il ərzində onun topladığı var-dövlət şahın malik olduğu varidatdan yeddi dəfə çox olmuşdu (246, s. 119; 51.1).

Deməli, Fətəli xanın devrilməsini istəyənlərin məqsədləri arasında onun külli miqdarda sərvətini bölüşdürmək istəyi də yox deyildi.

Qəsd planının müəllifləri mollabaşı Məhəmməd Hüseyn və həkimbaşı Rəhim xan olurlar. Onlar tərəfindən tərtib olunub şahə təqdim edilən, guya Fətəli xanın öz şəxsi möhürü ilə kürd tayfa başçısına ünvanladığı saxta məktubda 3000 kürd atlısının şahə qarşı çevrilişə kömək məqsədilə göndərilməsi xahiş olunurdu. Xəyanətin təşkilatçıları şahı əmin edirdilər ki, Lütfəli xanın da bu işdə əli var və o, öz qüvələri ilə paytaxta daxil olub, şah ailəsi üzvlərini fiziki cəhətdən məhv etməyə hazırlaşır.

Hiylə baş tutur və sadələvh şah taxt-tacının və öz həyatının təhlükədə olduğuna inanır. Nəticədə Fətəli xan həbs edilir və ona qarşı «öz həmyeriləri ləzgilərlə əlbir olaraq dövlət çevrilişinə cəhd və onlara (ləzgilərə - R.D.), habelə imperiyanın digər sünni əhalisinə hədsiz rəğbət bəsləmək... Mir Veysi əsirlikdən azad etmək» (246, s. 120) cinayətlərinə görə ittiham irəli sürülür. P. Sayks isə göstərir ki: «Vəzir Fətəli xan xəyanətdə və kürd dəstəsini Şahı gecə ikən öldürməyə təhrik etməkdə suçlandırılır.» (269, s. 224) Lakin L.Lokhartın göstərdiyi kimi, bu növ «ağır» cinayətlərinə görə Fətəli xanı öldürməyə tələsməməklə, düşmənlər humanistlik deyil, hərisliklərini nümayiş etdirirlər: belə ki, işgəncələr verməklə, gizlədilmiş var-dövlətin də yerini öyrəniş ələ keçirmək niyyətində bulunurdular (246, s. 120-121).

Təbliğət işi ehlə qurulur ki, bu saxta xəyanətin «faş olunması» əhali tərəfindən böyük şadyanahıqla qarşılanır, İsfahanda şahın həyatının təhlükədən qurtulması şərafinə atəşfəşanlıq təşkil edilir və məscidlərdə Sultan Hüseyn üçün dualar edilir (246, s. 121).

Fətəli xanın ardınca Lütfəli xan həbs edilir, əyalət hakimi, habelə ordu generalı vəzifələrindən məhrum edilir, əmlakı müsadirə olunur. L.Lokhart, Lütfəli xanın fiziki məhvinin yubadılma səbəbinin şahın, çevriliş cəhdinin mövcudluğuna şübhə ilə yanaşmağa başlaması olduğunu göstərir (246, s. 121).

Sorğu-sual edilərkən, tutarlı dəlillərlə özünü müdafiə edən Fətəli xan, şahı belə düşünməyə vadar edir. Belə ki, Fətəli xan saxta məktubla bağlı bildirir ki, «əgər o, həqiqətən də məktubun müəllifi olsa idi belə, həmin məktub kürd tayfa başçısına göndərilədiyi halda belə böyük məsəfəni qət edərək, həmin gecə şah sarayında necə «zühur» edə bilərdi?» (62, s. 161; 246, s. 122).

Qeyd etmək lazımdır ki, təcrübəli, bacarıqlı Etimadül-Dövlənin kor edilməsi, qüvvətli ordu komandanı Lütfəli xanın həbs olunması xəbəri Şiraza yetişdikdə, əsgərlərin çoxu fərarilik edərək, öz evlərinə dağılışırlar (246, s. 122).

«Onun (Fətəli xanın -R.D.) qaynı, Qəndəhar vilayəti üzərinə hücum üçün ordu toplayıb təlim keçən Lütfuli xan vəzifəsindən götürülür və ordusu pərən-pərən düşür» (269, s. 224). Lütfuli xanın yerinə ordu komandanı seçilmiş İsmayıl xana Lütfuli xanın qoşununun qalıqlarının başında əfqanlara qarşı yerimək əmr edilir. Şahın nazirləri isə vəzifədən salınmış Fətəli xan və onun qohumu Lütfuli xanın mülkliyətini bölüşdürmək, mənimsəməklə məşğul olurlar. Qorçubaşı Məhəmmədqulu xan Şamlı isə L.Lokhartın ifadəsi ilə desək, «qəsdə (Fətəli xan Dağıstanıya qarşı - R.D.) iştirakının əvəzində Etimədül-Dövlə vəzifəsi ilə mükafatlandırılır» (246, s. 126). Nəticə etibarilə, P. Sayksın sözləri ilə desək: «İran, öz tarixində ən acı böhranını yaşadığı zaman zəif hökmdarının (burada Şah Hüseyn - R.D.) düşüncəsizliyi ucbatından təməmilə müdafiəsiz (daha doğrusu, səriştəli, təcrübəli baş vəzirsiz - R.D.) qalmış oldu» (269, s. 224).

Artıq bir müddət idi ki, Tun vilayətinin hakimi Məlik Mahmud Sistani üsyan qaldırmışdı. İddiada bulunan Məlik Mahmud özünü həm Səffaridlər, həm də Kayanilər nəslinin nümayəndəsi kimi qələmə verirdi. İsmayıl xan Aşağıbaş Qacarlının (məlum olduğu kimi, Şah I Abbas qacar türk tayfalarının hədsiz qüvvətlənməsinin qarşısını almaq üçün onları üç hissəyə bölüb, pərakəndə salmışdı. Əla döyüşçü keyfiyyətlərini nəzərə alaraq, onları ölkə sərhəddinə yaxın müxtəlif bölgələrdə məskunlaşdırmışdı. Belə ki, qacarlının bir qismi Gəncə, İrəvan bölgəsində, bir qismi Mərv vadisində, üçüncü qismi isə Astarabad ətrafında yerləşdirilir: Aşağıbaş və Yuxarıbaş tayfaları məhz Astarabad ətrafında məskun olan qacarlara aid idi - 216, s. 3) başçısı Məşhəd şəhərinin əvvəlki hakimi Fətəli xanı öz (İsmayılın - R.D.) qoşununun da bir hissəsi ilə birlikdə Məlik Mahmud Sistanini rəh etmək məqsədilə göndərir. Qüvvələr arasında toqquşma zamanı Fətəli xan ayağından yaralanır və qoşunun qalıqları ilə birgə geri Məşhədə çəkilir və bundan sonra Məlik Mahmud öz hakimiyyətini bir qədər də genişləndirmək imkanı qazanır və faktiki olaraq müstəqil hökumətlik edir (246, s. 123).

Ləzgilərə illik müavinət ödənilməsi ilə bağlı maraqlı məlumat Dürri Əfəndinin qeydlərində mövcuddur. Belə ki, 1721-ci ilin yanvarında şahla audiensiyalarından biri zamanı Dürri Əfəndinin diqqətini kasıb görünüşlü, 84 nəfərdən ibarət bir qrup çəkir. Ona bildirirlər ki, bunlar dağıstanlı tayfa başçılarıdır. Elçinin marağını gören Şah əlavə edir: «Sizin gördüyünüz bu adamlar mənim təbəələrimdir. Onlar o qədər zavallıdır ki, mənim ulu babam II Abbas bu adamların kasıblığına rəhm edərək, hər tayfaya ayrıca illik ödəniş ayrılmasına icazə vermişdir. O vaxtdan bəri, elə il olmayıb ki, bu adamlar gəlib öz hüsn-rəğbətlerini bildirməsinlər və mən də müavinətlərini verməklə, onları razı salıram» (246, s. 124). Əlbəttə «çox keçmədən

Dürri Əfəndi aşkar edir ki, şah ona həqiqəti söyləməyib və ödəncilər dağstanlılara imperiyanın kənd və qəsəbələrini viran edib, əsirlər tutub aparmaq kimi əməllərindən əl çəkmələri məqsədilə verilmiş. Son zamanlar hökumət rəsmilərinin səhlənkarlıq edərək, müavinətləri uzun müddət yubandırmaları səbəbindən ləzgilər öz soyğunçu yürüşlərini bərpa etmişdilər» (246, s. 124).

Ümumiyyətlə, Dürri Əfəndinin səfərin yekunları ilə bağlı sultana etdiyi məruzədə Səfəvi dövlətindəki mövcud vəziyyətlə bağlı maraqlı müşahidələri yer alır. Məsələn, o, məlumat verir ki, çox az sayda adam kənd təsərrüfatı ilə məşğul olur, əksəriyyət şəhərlərdə, ipək, sətın və digər məhsulların istehsalı ilə məşğul olan manufakturalarda çalışır. Nəticədə taxıl və digər ərzaqların qiyməti Türkiyədəkindən iki dəfə bahadır (246, s. 125). Siyasi rejim barədə elçi bildirir ki, «onun sonuna çox az qalıb. Çox da ki, ölkə zəngindir, əsas odur ki, dövləti idarə etmək iqtidarında olan adamlar yoxdur. Hal-hazırda İranda (Səfəvi dövlətində - R.D.) ağıllı, bacarıqlı şəxslərin qıtlığı hiss olunur, yaranmış çətinliklər, qarışıqlıqlar, bələklərin və bütün sahələrdə geriləmələrin əsas səbəbi məhz budur». Dürri Əfəndi həmçinin aydınlıq gətirir ki, nə üçün iranlılar öz düşmənlərinə qarşı mübarizə edə bilmir və onların qoşunları daim geri çəkilirlər. Səfirin fikrincə, bu ona görə baş verir ki, «məsələn, Mir Veysin oğlu (Mahmud - R.D.) barədə kimsə şahın nazirlərinə nə isə deyirsə, sonuncular, bir qayda olaraq o şəxsin sözünü kəsərək, onun (Mahmudun - R.D.) tezliklə şaha tabe olacağı, boyun əyəcəyini bildirir, müharibənin lazım olmadığını iddia edirdilər. Bu faktlar isə tamamilə səhv idi, belə ki, Mahmud onların (imperiyanın - R.D.) qatı düşməni idi» (246, s. 125).

Ölkədəki daxili çəkişmələr səbəbindən yaranmış böhranlı vəziyyəti yepiskop Barnabas Fideli Roma kardinalına yazdığı 10 yanvar 1722-ci il tarixli məktubunda belə xarakterizə etmişdir: «Bu ölkənin (Səfəvi dövləti - R.D.) işləri, bir qayda olaraq, düşmənlərinin, üsyançıların və xəyanətkarların ucubatından getdikcə həddən artıq pisləşir. Burada hər hansı sürpriz tamamilə gözləniləndir və bu da qorxuludur. Böyük Yaradan bizə (Səfəvi dövlətində fəaliyyət göstərən missionerlərə - R.D.) kömək olsun!» (38, s. 572).

Şah Hüseynin 1698-1699 ildə Qəndəhara hakim təyin etdiyi Abdulla xanın dövründə gilzaylarla Səfəvi hakimiyyəti arasında narazılıq, incikliklər artır. Bunu Abdulla xanın davranışı ilə bağlı Səfəvi sarayına çoxlu sayda göndərilən şikayətnamələr sübut edir.

Gilzayların Səfəvilərdən incikliyindən istifadə edən moğol hökmdarı Auranqzibin II oğlu, Kabil qubernatoru (1707-ci ildə Bahadur şah adı ilə taxta çıxacaq) şah Aləm Qəndəhardakı moğolpərəst qüvvələrə arxalanaraq İsfahana öz

elçilərini göndərüb, Qəndəhar vilayətinə iddiasını bildirir. Şah bu tələbə rədd cavabı verir.

1703-cü ildə Bəluç tayfa başçısı Mir Səməndərin Qəndəhara soxulub oranı talan etməsi Səfəvilərin buradakı general-qubematonunun qüvvələrini darmadağın edərək, onları geri çəkilib Qəndəhar qalasında sığınacaq tapmağa məcbur etməsi xəbəri saraya yetişdikdə, şah əvvəllər Kirmanda bəxlilərə qarşı müvəffəqiyyətlə vuruşmuş XI Georgiyə Qəndəhara yollanmağı əmr edir (246, s. 84). R. Seyvori göstərir ki: «XI Georgi 1688-ci ildə Süleyman tərəfindən taxtdan salınmış, 1691-ci ildə vəzifəsinə bərpa olunmuş, 1695-ci ildə saray intriqları nəticəsində yenidən taxtdan salınmış, Səfəvi sarayında sığınacaq tapmışdı. Onunla birlikdə qardaşı Levən və qohumu Key Xosrov da gəlmişdi. Levən 1700-cü ildə İsfahanın divanbəyisi, Key Xosrov isə İsfahan dağçası təyin olunmuşdu» (264, s. 244). Şah tərəfindən dəfəlik Qəndəharın general-qubernatoru təyin edilmiş XI Georgi 1704-cü ilin mayında öz qüvvələri ilə birlikdə Kirmanı tərk edir, xeyli əziyyət çəkərək Dəşti-Lüt səhrasını keçməyə müvəffəq olur (246, s. 84). Yeddi həftədən sonra Qəndəhara yetişən XI Georgi tezliklə Mir Səməndəri rəhbər edir. Burada olarkən, XI Georgi 50.000 ailədən ibarət olan gilzaylar arasında Qəndəhar kələntəri (mər) Mir Veysin böyük nüfuza malik olduğunu şahidi olur. Hotaki nəslinin başçısı olan bu şəxs Hindistanla ticarətdən varlanmış, özünə böyük sərvət toplamışdı. Qeyd edək ki, gilzaylar tayfası on üç nəsilədən ibarət idi və bu nəsilər arasında liderlik, bir qayda olaraq Hotakilərə məxsus olurdu (246, s. 85, qeyd 2).

Georgi «özünü üzüyola, loyalla aparmasına baxmayaraq, ambisioyalı olduğuna, gilzaylar üzərində böyük təsir gücünə və var-dövlətə sahib olduğuna görə» Mir Veysi təhlükəli şəxs kimi dəyərləndirirdi (246, s. 85). L. Lokhart göstərir ki, Georgi hətta Mir Veysin loyallığını imtahan etmək üçün onu qiyamçı xəzər tayfasına qarşı cəza ekspedisiyasına göndərir. Mir Veys bu sınaqdan «üzüağ» çıxır (246, s. 85).

XI Georgi bir qayda olaraq, hökmranlıqda zor metoduna üstünlük verdiyindən «gürcü qoşunları gilzaylarla çox sərt, qəddarlıqla davranırdılar. Nəticədə gilzaylar üsyana qalxır və Mir Veys, Georginin şübhələrini tam doğruldararaq asilərin başında durur» (yenə orada). Təcrübəli gürcü döyüşçüləri bu üsyanı asanlıqla yatırmağa müvəffəq olurlar. L. Lokhart S. Çexidzeyə istinadən göstərir ki, Georgi həbs olunmuş Mir Veysi mühafizə dəstəsinin müşayiəti ilə İsfahana yola salarkən, Səfəvi sarayına ciddi xəbərdarlıq göndərir ki, Mir Veys «çox təhlükəli bir adamdır və nəzarət altında saxlanılmalıdır, əgər o azad edilərsə, böyük bəlalər baş verə bilər» (246, s. 85). Lakin Vaxušt Baqratoni gilzayların üsyan etdiyini inkar edir. Onun versiyasına görə, Georgi Mir Veysi xəzərlərin qiyamını yatırıqdan sonra, onu

guya bu xəbəri saraya yetirmək üçün, əslində isə bu şəxsin (Mir Veys) təhlükəli olduğu barədə saraydakıları məlumatlandırmaqdan ötrü İsfahana yollamışdı (246, s. 85). T.Kruşinski də bu fikri vermişdir (62, s. 113).

Mir Veys paytaxtdakı məmurları yaltaqlıq, habelə rüsvətə ələ almaq hesabına, «Georgiyə düşmən münasibətdə bulunan şəxslərin köməylə» (264, s. 244) həm azadlığa çıxmağa, həm də şahın audiensiyasına nail olur. Anonim fransız müəllifin qeyd etdiyi kimi: «...şahın zəifliyinin, nazirlərinin axmaq davranışının, həmçinin dövlət işlərinin yerinə yetirilməsindəki ümumi qayda-qanunsuzluğun şəxsən şahidi olduğundan sonra Mir Veys qərarlaşdırır ki, öz yurdunu (Qəndəharı - R.D.) İrən əsarətindən azad etmək çətin olmayacaqdır» (12, s. 16-17) Beləliklə, ağıllı adam olan Mir Veys tezliklə sarayda işlərin gedişatını anlayır, burada Geoginin düşmənlərinin çox olduğunu şahidi olur. Şahın hüzurunda olarkən, Mir Veys məntiqli nitqi sayəsində özünü tam təmizə çıxarmağa nail olur. O, Georginin hərəkətləri və gilzaylara qarşı davranışından acı-acı gileylənir. Georgini xəyanətçilikdə ittiham edən Mir Veys Georginin bir neçə il bundan əvvəl şahə qarşı üsyanın iştirakçısı olduğuna diqqəti çəkir. Sərvəti sayəsində şahın nazirlərini satın almağa nail olan Mir Veys sarayda arzuolunan şəxsə çevrilir. T.Kruşinski yazırdı: «...(Mir Veys) özünü din təəssübkeşi kimi qələmə verirdi. Məkkə ziyarəti bu effekti daha da gücləndirdi və böyük iddiaları (ambisiyaları - R.D.) gizlətməyə imkan verdi» (62, s.116-117; 246, s. 86).

Məkkəni ziyarət etmək üçün izn almağa asanlıqla nail olan Mir Veys müqəddəs şəhərdə ikən gələcək planının, bir növ zəminini hazırlamaq məqsədilə «buradakı baş üləmədən məzhəbcə sünni olan özünün və əzilən camaatının (gilzaylar - R.D.) bidətçi (yeretik) şahə (burada Sultan Hüseyn - R.D.) içdikləri sədaqət andını pozmalarının qanuna uyğun olub-olmamasını dəqiqləşdirir. İstədiyi fətvanı almağa müvəffəq olan Mir Veys 1708-ci ildə İsfahana qayıdır» (246, s. 86).

L.Lokhart göstərir ki, hiyləgər Mir Veys həmin zaman böyük ajiotaja səbəb olmuş İsrail Orinin gəliş xəbərindən də öz xeyri üçün yararlanır: böyük məharət və bacarıqla, onsuz da narahat olan saraydakıların həyəcanlarını daha da artırır ki, «Böyük Pyotr İrana (Səfəvi dövlətinə - R.D.) hücum etmək, Gürcüstan və Ermənistanı ilhaq etmək istəyir və Georgi də öz gürcü qoşunu ilə onunla birləşmək niyyətindədir» (246, s. 87). Mir Veysin hiyləsi baş tutur və o, «nəinki Qəndəhara qayıtmağa icazəyə müvəffəq olur, ona hətta düşməni Georgiyə nəzarət həyata keçirmək həvalə olunur. Georgi, Mir Veysin öz vətəninə hörmət-izzətlə qayıtmasından karıxır, lakin saraydakılar tərəfindən dəstəklənmədiyi üçün onun

Mir Veysə qarşı hər hansı addım atmağa səlahiyyəti yox idi» (246, s. 87). Beləliklə, Səfəvi dövlətinin təməlini sarsıdacaq hadisələrin müqəddiməsi hazırlanır.

Mir Veys ağılla və təmkinlə hərəkət edərək, Georgini düşmənçilik mövqeyindən çıxış etməyə vadar edə biləcək hallara yol vermir, əlverişli məqam gözləyirdi. L.Lokhart göstərir ki, belə bir məqam 1709-cu ilin aprelində yetişir. Georginin qohumu Aleksandrın Kakari tayfasına qarşı cəza ekspedisiyasında olmasından və gürcü qüvvələrinin xeyli hissəsinin Qəndəharda olmasından istifadə edərək Mir Veys və onun silahdaşları Georgini Dehi Şeyx kəndi yaxınlığında qəfil yaxalayır və qətlə yetirirlər. Mir Veys çox tez bir vaxtda özünün əsl simasını açaraq, şah hökumətinə qarşı saymamazlıq siyasəti yeritməyə başlayır. Belə ki, o, Georginin ölüm xəbərini eşitcək, şahın etiraz bildirmək üçün göndərdiyi birinci və daha sonra ikinci emissarını həbs etdirir. Yalnız bundan sonra şahın saraydakılar vəziyyətin nə yerdə olduğunu və Mir Veysin niyyətini dərk etməyə başlayırlar. Mir Veysi cəzalandırmaq üçün göndəriləcək qoşuna komandanlıq XI Georginin qohumu İsfahan dağası Key Xosrova həvalə olunur. Məhəmməd Möhsünə görə, həmin qoşunda 12.000 qızılbaş və güclü gürcü kontingenti vardı (246, s. 88). «Şahın xidmətində bulunmaq üçün müsəlmanlığı qəbul etmiş, lakin daxilən xristian olaraq qalan» (62, s. 144) Key Xosrovu Qəndəhar ekspedisiyasında müşayiət edən şəxslər arasında fransız elçisi Mişelin tərcüməçisi olmuş, fars dilini yaxşı bilən Basil (Basil), iki kapuçin missioneri və Cüzeppe Verones Freskurati adlı italyan cərrahı da vardı (246, s. 88). Key Xosrovun qüvvələrinə Heratda abdali tayfa başçısı Abdulla xan Sadozay (Sadonun V oğlu - «zay» oğlu deməkdir - R.D.) da öz qüvvələri ilə birləşir. Bu xidməti müqabilində Şah Sultan Hüseyn onu abdallara tayfa başçısı təyin edir (246, s. 96). Qeyd etmək lazımdır ki, imperiya üçün taleyüklü missiyanın yerinə yetirilməsində belə, saray əhli öz intriqalarını yeritməkdən çəkinmirdi. Belə ki, T. Kruşinskinin göstərdiyi kimi, Georginin ölümündən sonra saraydaxili düşmənləri indi də onun qohumunu (Key Xosrovu -R.D.) yıxmaq üçün əllərindən gələni edirdilər (62, s. 138-139). R.Seyvorinin sözləri ilə desək, «Şah Sultan Hüseynin gürcü sülaləsi nümayəndələrinə rəğbəti rəsmilərin xoşuna gəlmirdi» (264, s. 243). Onlar Key Xosrovun qüvvələrinə ödənilməli müavinəti bilərəkdən gecikdirir, qızılbaş qüvvələrlə gürcü komandan arasında ixtilaflar üçün zəmin yaradırdılar. R.Seyvori bu ixtilafın, əvvəllər qızılbaş və fars komandanları arasında mövcud olmuş ixtilaflarla eyni qəbildən olduğunu vurğulayır (264, s. 243).

Mir Veysin Qəndəhar qalasını iki aylıq mühasirədən sonra təslim etmək haqqında xahişini Key Xosrov rədd edir ki, hadisələrin sonrakı gedişatı bu addımın qeyri-müdrək olduğunu göstərir. Belə olan halda Mir Veys kömək üçün

bələc tayfasına müraciət edir. L.Lokhartın fikrincə, Mir Veys bəlucların Səfəvi qoşunu ilə birbaşa döyüşə girməyəcəyini anlayırdı, lakin ümidi ona idi ki, «...onlar (bəluclar) soyğunçuluq taktikası tutaraq, Qəndəhar... ətrafı əraziləri talan edəcək, bununla da mühasirəçilərin təchizat məsələsinə zərbə vuracaqlar» (246, s. 90).

Səfəvi qoşunu içərisində tüğyan edən dezinteriya epidemiyası nəticəsində Key Xosrovun qardaşı oğlu Aleksandr vəfat edir. Vəziyyətin pisləşdiyini görən Key Xosrov 26 oktyabrda (1711) geri çəkilmək əmri verir. Belə olan halda Mir Veys Qəndəhar qalasından çıxaraq onları təqib etməyə başlayır. Toqquşma zamanı şah qüvvələri ümumilikdə mərdliklə vuruşsalar da Key Xosrovun atdan yıxılması onun və son nəticədə döyüşün taleyini həll edir. Döyüş vaxtı Abdulla xanın başçılığı altında Abdali qoşunu meydanı tərk edir. Qeyd etmək maraqlıdır ki, fərarilər arasında Key Xosrovun qardaşı Yese də vardı. Nəticə etibarilə, döyüş uduzulur, şah qüvvələri yüzlərlə itki verir, qoşunun bütün sursat və cəbbəxanası üsyançıların əlinə keçir (246, s. 91; 70, s. 4). Karmelit Frayar Basil də bu döyüşdə öz həyatını itirir, lakin Freskurati Veronez sağ qalır (246, s. 90).

L.Lokhartın fikrincə, «bu, şah ordusunun uzun illər əmin-amanlıq şəraitindən sonra verdiyi ilk ciddi imtahan (hərbi - R.D.) idi. Bu məğlubiyyət orduda hökm sürən nizam-intizamsızlığın, mənəvi deqradasiyanın, təcrübəli, yaxşı təlim görmüş zabitlərin yoxluğunun məntiqi nəticəsi idi» (246, s.91).

Key Xosrovun ölümü və onun ordusunun total məğlubiyyəti xəbərləri İsfahanda böyük təşvişə səbəb olur. Uzun müzakirələrdən sonra Mir Veysə qarşı Qorçubaşı Məhəmməd Zaman xanın göndərilməsi qərara alınır. Belə bir əldən düşmüş yaşlı adamın seçimi bir daha onu göstərirdi ki, Səfəvi ordusunda cavan, enerjili hərbcilər sarıdan qıtlıq hökm sürürdü. Bu seçimin qeyri-məqbulluğu tezliklə özünü büruzə verir; belə ki, Məhəmməd Zaman xan Qəndəhar ekspedisiyası gedəndə uzun müddət Məşhəddə xəstə yatır, Herata yetişdikdə isə gözlərini əbədi yumur. Komandansız qalmış ordu isə heç gilzaylara gedib yetişmədən parçalanıb dağılır (246, s. 91). Bu müddət ərzində tənəffüs imkanı əldə etmiş Mir Veys füsətə fəvta verməyərək, öz hakimiyyətini bütün Qəndəhar vilayətində bərqərar edir. Bundan sonra Mir Veys «... 1715-ci ildə vəfat edənə qədər çox rahat hökumətlik edir» (264, s. 244),

L.Lokhart Mir Veysi görkəmli şəxsiyyət, çox cəsur adam kimi xarakterizə edir: «o (Mir Veys-R.D.) hər hansı münaqişəli vəziyyətdə, bir qayda olaraq, gözəl şansın əlinə düşəcəyi məqamı səbrlə gözləyirdi» (246, s. 92). Anonim bir müəllif Mir Veysi «İrənin Kromveli» adlandırır (246, s. 92, qeyd 1).

M.Klayrak, Cozef Apisalaymiyana istinad edərək, Mir Veysin bütün İrana hakim olmaq istəyində bulunduğunu və hətta ölərkən, öz varisinə bununla bağlı

təlimat belə verdiyini bildirir (63, c 1, s. 135-136). Bu versiya ilə razılaşmaq olar, çünki Mir Veys İsfahanda olduğu müddət ərzində mövcud vəziyyəti daxildən öyrənmək imkanına malik olmuşdu. O, Səfəvi imperiyasında mərkəzi hakimiyyətin zəiflədiyini, rüşvətxorluq, korrupsiyanın baş alıb getdiyini, orduda qeyri-qənaətbəxş atmosferin mövcudluğunu çox gözəl bilirdi. Habelə şahın üsuli-idarəsinə də yaxşı bələd idi. L.Lokhartın sözləri ilə desək, «Mir Veys anlayırdı ki, güclü bir həmlə sayəsində intəhasız uğur qazanmaq olar» (246, s. 92). Lakin yaşının keçməsi ona bu işin öhdəsindən gəlməkdə mane olur: 1715-ci ildə o, vəfat edir. Anonim fransız müəllif isə, Mir Veysin «İrən fəth etmək barədə düşünmədən belə» öldüyünü vurğulayaraq göstərir ki: «(onun) məqsədi bu idi ki, uzun müddət əsərəlt altında olmuş vətəninə İrən zülmündən xilas etsin və bu səadətə də nail oldu, bundan sonra, həyatının sonuna kimi o, İrən hakimiyyətinə qarşı münasibətdə ancaq müdafiə xarakterli hərəkət etdi; ona qarşı nə qədər ordu göndərildisə, ya darmadağın edildi, ya da biabırılıqla qovuldu». (12, s. 17) Onun sələfi, «dünyagörüş, xarakter və ideyaları ilə tamamilə ondan fərqlənən qardaşı Əbdüləziz olur (rusların versiyasına görə, Mir Abdulla - 123, s. 315). On səkkiz aylıq hakimiyyəti ərzində Əbdüləziz sülhsevər siyasət həyata keçirərək, camaatı Şah Sultan Hüseynə tabe olmağa çağırırdı. O, bu ideya üzərində təkid etdiyi zaman, digər tayfa başçıları Mir Veysin böyük oğlu 18 yaşlı Mahmudu öz əmisini öldürüb, əfqanların müstəqilliyinin qonunub saxlanması naminə hökmdarlıq etməyə təhrik edirdilər. Nəticədə ... Mahmud tərəddüd etmədən onların arzusunu həyata keçirir» (246, s. 93).

Əlbəttə, L.Lokhart göstərir ki, Mahmud, əmisindən fərqli olaraq çox vüqarlı və hərəbsevər, atasından fərqli olaraq isə az müdrək və təcrübəsiz idi. Əgər Səfəvi sarayındakılar bu faktdan istifadə edərək, gilzayları yerinə oturtmağa cəhd edib, nail olsaydılar, gələcək acı aqibətdən boyun qaçıra bilərdilər. Lakin hələ Əbdüləzizin dövründə başlanmış abdalların üsyanı Səfəvi dövlətinin nəzər-diqqətini Qəndəhardan uzaqlaşdırmışdı (246, s. 93).

R.Seyvori Mahmudun elə ilk vaxtlardan «Şah Sultan Hüseyni devirmək barədə ambisiyalarının mövcud olması»nı həqiqət hesab edir və bu məqsədlə Mahmudun üsyan qaldırmış abdalilərə maddi kömək etdiyini, onları maliyyələşdirdiyini vurğulayır. (264, s. 245).

Araşdırdığımız dövrdə gilzaylardan sayca daha çox olan (60.000 ailə - 70. s. 4) abdallar gilzayların Qəndəhardakı müvəffəqiyyətlərindən ruhlanmışdılar. Artıq yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Key Xosrovun gilzaylara qarşı ekspedisiyasında Səfəvi qoşununa kömək göstərdiyinə görə şah tərəfindən tayfa başçısı təyin olunmuş

Abdulla xan Sadozay və oğlu Əsədulla Səfəvi hakimiyyətinə qarşı çıxmağa başlayırlar. Heratda vəfat etmiş Məhəmməd Zaman xan Şamlının yerinə təyin olunmuş Abbasqulu xan Şamlı onların bu niyyətlərindən xəbər tutanda asi ata və oğulu həbs etdirir. Lakin Abdulla və Əsədulla Heratdakı qızılbaş qarnizonunda baş vermiş qiyamdan istifadə edərək, həbsdən qaçmağa nail olmuşdular. Bundan sonra «qiyamçılar Abbasqulu xanı tutub..., İsfahana göndərir və onun başqa birisi ilə əvəz olunmasını tələb edirlər». Yeni təyin olunmuş hakim - Cəfər xan Ustaclı Herata yetişərkən Abdulla və Əsədullanın başçılığında üsyana qalxmış abdallar onun qüvvələrini məğlub edib, özünü əsir götürürlər (246, s. 96-97; 70, s. 5).

L.Lokhart, Məhəmməd Möhsünə istinadən göstərir ki, Məşhəd general-qubernatoru Mənsur xan Şahsevənin abdalların qiyamını yatırmaq cəhdi də nəticəsiz olur. Bu məğlubiyətinə görə Mənsur xan geri çağırılıb, Fətəli xan Türkmən ilə əvəz olunur. 1716-cı ilin sentyabrında Məşhədə yetişən Fətəli xan Türkmən öz qoşunlarının xərcini ödəmək üçün İmam Rza məqbərəsinin qızıl ornamentlərindən keylisini qopartdırır, əritdirib pul kəsdirir. Lakin bu Səfəvi sərkərdəsi də abdallara məğlub olur (Küsüyə kəndi yaxınlığında). Şah qoşununun silah-sursatı qiyamçıların əlinə keçir. Səfəvi qüvvələrinin geri çəkilməsindən ruhlanan Əsədulla hücumə keçir, Məşhədi mühasirəyə alır; iki aydan sonra nəticəsiz mühasirədən əl çəkib, Herata geri çəkilərkən, yolu üstündə olan Qədəmgah qalasını dağıdır. Vəziyyətlə əlaqədar şah sarayı tərəfindən Xorasana göndərilən növbəti sərkərdə İsfahan dərğası Səfiqulu xan Türküstanoglu olur. Lakin hələ yolda ikən, Ürgəncli Şir Qazi xanın Xorasana soxulub, Təkə və Yamut türkmənləri ilə birləşdiyini eşidən Səfiqulu xan ona qarşı vuruşmalı olur. Bari-Meydan (Nişanpur yaxınlığında) döyüşündə minlərlə özbək öldürülür, 1500-ü əsir alınır. Zəfərlə Məşhədə qayıdan Səfiqulu xan abdallara qarşı kompaniyaya hazırlaşır. Lakin məsələdən agah olan Əsədulla tərəfindən Məşhəd-Herat yolundakı Kafir qala ətrafında qoyulmuş pusquya düşən şah qüvvələri məğlub olur, Səfiqulu xan isə intihar edir (246, s. 97-98). L.Lokharta görə, bu döyüşdə əvvəlcə təşəbbüsü ələ almış şah qüvvələrinin sonda uduzmasına səbəb «...artilleriyaçıların səhvən atəşi öz tayfalarına tərəf açması və onları ças-baş salmaları» olmuşdu (246, s. 99).

Beləliklə, abdalların qiyamı cəzalandırılmamış qalır. Şah hökuməti tərəfdən heç bir qorxu olmadığını görənlər gənc və abdal tayfaları öz aralarındakı münasibətləri ayırd etmək üçün müharibəyə başlayırlar. L.Lokhart göstərir ki, Abdulla xanın öz oğlu Əsədullanı Fərəhə qubernator təyin etməsi «onun Qəndəhara olan iddialarından xəbər verirdi» (246, s. 100). Artıq gənc tayfaların tamhüquqlu hakimi kimi bərqərar olmuş Mahmud bu niyyətdən hali olan kimi abdallara qarşı hərəkət

edir. Dilaramda baş verən toqquşmada abdallar məğlub olur və Əsədulla əsir tutulur. L.Lokhartın fikrincə: «Hiyləgərlikdə atasından geri qalmayan Mahmud vəziyyətdən öz xeyrinə istifadə edərək, özünün guya «şaha sədaqətini» nümayiş etdirmək məqsədilə qiyamçı Əsədulla və onun ardıcılarının bir qisminin başlarını kəsdirib saraya göndərir (şah sarayı bu zaman Qəzvinə köçürülmüşdü - R.D.). Şah Sultan Hüseyin bu hiyləni anlamayacaq qədər sadələvhlik nümayiş etdirərək, Mahmudu «sadiqliyinə» görə mükafatlandırır, onu Qəndəharn general-qubematonu təyin edib Hüseyinqulu xan titulu verir» (246, s. 100-101).

Əfqan abdallara gəlincə, onların daxilində uzun sürən qarşıdurmalar, intriqalar dövrü başlanır. Abdulla xan Sadozay Məhəmməd Zaman xan Sadozay tərəfindən, sonuncu isə öz növbəsində Məhəmməd xan Əfqan tərəfindən öldürülür. Yeni başçının tiranlığa meyli olduğuna görə tayfa üzvləri onu əvvəlcə Zülfüqarla, sonuncunu isə Rəhman xanla (Abdullanın oğlu -R.D.) əvəz edirlər. Tayfanın zəifləməsindən istifadə edərək, Məhəmməd Əfqanın qardaşı Allahyar xan başçılığını ələ keçirir. Lakin yenidən hakimliyini qaytarmaq istəyən Zülfüqarla maraqlar toqquşur. Nəticə etibarilə hakimiyyət uğrunda mübarizə Allahyarın Maruçaqda, Zülfüqarın isə Fərəhdə bərqərar olması ilə bitir (246, s. 101). Lakin əfqanlar arasında çarpışmalar hələ daha 30 il davam edəcək, əfqanları vahid millət şəklində birləşdirmək missiyasını Zülfüqarın qardaşı Əhməd xan Dürrani həyata keçirəcək (246, s. 102). Mövcud vəziyyətdə isə ən maraqlısı o olur ki, «ətalətli şah hökuməti abdallar arasında daxili çəkişmələrin mövcudluğundan yararlanıb... onları əzmək məqsədilə heç bir addım atmır» (246, s. 101).

Paytaxt İsfahandakı abı-havaya gəlincə, A.Volnskinin İsfahan əhalisi barədə dedikləri maraqlıdır: «İsfahanın sadə (kasıb - R.D.) camaatının əcnəbilərə münasibəti başqa (Səfəvi imperiyasının - R.D.) yerlərdəkindən xeyli xoşdur... - Nüfuzlu saray adamları isə çox kobuddurlar və özlərindən razılıq hissələri o qədər çoxdur ki, artıq bunun həddi-hüdudu görünmür. Bütün başqa işlərdə də sadə camaatı tərifiyəyə daha çox dəyər, nəinki saray adamlarının» (32, s. 565). A.Volnski, İsfahan əhlinin öz şahına olan münasibətini gizlətmədiyini vurğulayaraq yazır: «(İsfahanda) öz hökmdarına ehtiramə gəlincə, (vəziyyət) başqa şəhərdəkilərdən heç də yaxşı deyil, belə ki, (şahı) təkcə gizləndə deyil, həm də camaat arasında məzəmmət edirlər (söyürlər); əsilzadələr bunu eşidirlərsə də, qulaqlarına almırlar... Bir də ki, indiki şah, adamları edam etdirməyi böyük günah sayır, odur ki, edam etmirlər, hətta şah özü belə, özü haqda deyilənləri eşitmiş olsa belə» (32, s. 566). Yeri gəlmişkən, A. Volnskidən bu iqtibası gətirən P.Buşev «Volnskinin monarxiya təfəkkürlü adam olduğuna baxmayaraq, İsfahanın sadə

camaatının öz hökmdarına belə cəsərətli münasibət bəsləməsindən xoşlandığını» xüsusi qeyd edir (102, s. 183).

L.Lokhart, İsfahan mühasirədə ikən, 1722-ci ilin 26 martında Səfi Mirzənin (ondan əvvəl isə Mahmud Mirzənin) saraydan uzaqlaşdırılıb (ona Ərəbistan valisinin himayəsi altında orduya rəhbərlik tapşırılmışdı) yenidən hərəmxanaya qaytarılması ilə əlaqədar yaranmış anlaşılmazlıqdan qəzəblənən xalq kütlələrinin aprelin 2-də Şah Sultan Hüseyn hakimiyyətinə qarşı çıxış edib, onun «daha bacarıqlı, vüqarlı qardaşı Abbas Mirzə ilə əvəz olunmasını» tələb etdiyini göstərir. (246, s. 156). Anonim fransız müəllif öz növbəsində, Şah Hüseynin böyük oğlu Səfi Mirzəni «ürəkdən sevdiyini və hərəmxanadan gətirdərək vəliəhd elan etdiyini», lakin «gənc hökmdarın hökmdarlığa təzəcə başlayan kimi şahidi olduğu yalanları aradan qaldırmağa» cəhd edərkən, «öz mövqeləri üçün əsən xacələrin» gənc şahzadəni şahın gözündən salmaq üçün cidd-cəhdlə çalışmaları, nəticə etibarilə «sədələvh insan olan Hüseynin, məsələni araşdırmadan, oğlunun ... hərəmxanaya qaytarılması..., həmçinin gözlərinin çıxarılması ilə bağlı fərman verməsi» barədə məlumat verir (12, s. 22)

Bu çıxışla eyni vaxtda daha bir etiraz çıxışı Məhəmməd Hüseyn və Rəhim xanın mülkləri qarşısında baş verir. Burada «düşmən (əfqanların - R.D.) əlinə keçmiş kəndlərin əhalisi qapıları sındıraraq, məhz onların (Məhəmməd Hüseyn və Rəhim xanın -R.D.) İrənin (Səfəvi dövlətinin - R.D.) düçar olduğu bəlalərin günahkarları olduğunu bərkədən qışqırırlar» (48.9). Lakin şah qüvvələri əhalinin çıxışlarının qarşısını almağa müvəffəq olurlar.

L.Lokhart, əfqanlarla mübarizədə Səfəvi qoşununun məğlubiyyətə uğramasında «böyük xidmətləri» olmuş Ərəbistan valisi Seyid Abdullaya «dözümlü» münasibətin maraqlı kəsb etdiyini yazır. Belə ki, 13 mayda (1722) Luristan valisi Əlimərdan xan öz qüvvələri ilə İsfahandan bir qədər aralı Gülpayqana yetişdikdən sonra şaha göndərdiyi məktubda Ərəbistan valisinin «aldığı böyük məbləğlər (məvacib - R.D.) müqabilində heç bir şey» etmədiyindən şikayətlənərək, özünün baş komandan təyin edilməsini xahiş edir (48.11 - 246, s. 159). Şah məsləhət üçün həkimbaşı Rəhim xana müraciət edir: sonuncu, Seyid Abdullanın yaxın dostu və tərəfdarı olduğundan, təbii ki, onun nəfinə məsləhət verir. Nəticə etibarilə, Əlimərdan xanın xahişi rədd edilir. L.Lokhartın sözləri ilə desək, «valiyə özünün xəyanətkar fəaliyyətini davam etdirmək üçün şərait yaradılır» (246, s. 159).

Qeyd etmək lazımdır ki, Əlimərdan xan öz iddialarında ardıcıl olur. Belə ki, çox az müddət keçmiş o, şaha daha bir məktub yollayır. Bu dəfə Luristan

valisi ilk olaraq «şahı öz qardaşının (Abbas Mirzə - R.D.) xeyrinə taxt-tacdan əl çəkməyə dəvət edir. Belə ki, çətinliklər və təhlükələr içərisində olan ölkəni idarə etmək üçün onun (Abbas Mirzə - R.D.) daha yararlı olduğu qənaətinə gəlir. Daha sonra Əlimərdan xan şahdan, özünün ən bacarıqlı oğlunu, onun yanına toplanmış qüvvələr üzərində başçı olmaqdan ötrü göndərməyi xahiş edir. Əlimərdan xan məktubunun sonunda şikayətlənərək, şahı öz nüfuz və mövqelərindən istifadə edərək, günahsız adamların taleləri ilə oynayan həkimbaşı və mollabaşı kimi şəxslərin məsləhətlərinə qulaq asmamağa çağırır» (48.12 - 246, s. 160).

L.Lokhart göstərir ki, Şah Hüseyn təcürbəli sərkərdəsinin birinci və sonuncu məsləhətlərinə məhəl qoymursa da, oğlu Təhmasib Mirzəni (belə ki, şahzadələr arasında seçim son olaraq məhz onun üzərində dayanır - R.D.) iyunun 7-dən 8-nə keçən gecə yola salır. Təhmasib onu müşayiət edən şəxslərlə əfqan patullarının müqavimətini dəf edib, sağ-salamat Kaşana yetişə bilir. Maraqlıdır ki, həmin patrul dəstəsinə Mahmudun əmisi oğlu, sonradan uzurpator Mahmudun xələfi olacaq Əşrəf başçılıq edirdi və o, başsoyuluğuna görə həтта həbs olunur (246, s. 160).

İyul ayının 15-də Ramazan ayının başa çatmasından sonra paytaxt əhalisinin həlledici döyüşə çağırışlarının əvvəlkinə nisbətən daha da güclənməsi şəraitində Seyid Abdullanın əfqanlara qarşı çıxış etmək cəhdi təqdir olunur. Lakin L.Lokhartın göstərdiyi kimi, valinin xəyanətkar xisləti bu dəfə də özünü biruzə verir. Belə ki, o, «öz qüvvələri ilə şəhəri tərək edir, lakin düşmənlə üz-üzə gəlməmiş, müxtəlif bəhanələrlə yenidən geri qayıdır. Daha bir çıxış cəhdi Əhməd ağa (qorçubaşı - R.D.) tərəfindən edilir, lakin həlledici məqamda valinin dəstəyini almaması səbəbindən müvəffəqiyyətsizliyə uğrayır» (246, s. 164). Hollandiyalıların jurnalında qeyd olunmuşdur ki, zavallı Əhməd ağa bu hadisədən və valinin davamlı xəyanətkar əməllərindən o qədər ruh düşkünlüyünə məruz qalır ki, möhkəm mərəzə mübtəla olub, 30 avqustda (1722) vəfat edir (48. 19 - 246, s. 164). L.Lokhartın fikrincə, Əhməd ağa «mühasirə dövrü ərzində fərqlənmiş (müsbət mənada - R.D.) yeganə iranlı (Səfəvi - R.D.) lider olmuşdu» (246, s. 164).

Seyid Abdullanın xəyanətkar siyasət yeritməsi ilə bağlı karmelit Frayar Aleksandr da qeydlər etmişdir: «Bu zalım Abdulla (Ərəbistan valisi - R.D.) ona nail olur ki, camaat Mahmudun qılıncından daha çox aclıqdan məhv olur. Qiyamçı (Seyid Abdulla - R.D.) bütün növ ərzağın şəhərə daxil olmasının qarşısını istər pulla, istərsə də, qılınc gücünə kəsir». Hollandiyalıların qeydləri də bunun həqiqət olduğunu təsdiqləyir. Belə ki, onların məlumatlarında göstərilir ki, paytaxtda aclıq və bahalıq tüğyan etdiyi bir vaxtda İsfahandan bir qədər aralı yerləşən və

həmçinin əfqanlar tərəfindən zəbt edilmiş Culfada ərzaq məhsulları kifayət qədər və ucuz idi (48.17; 246, s. 163). Bu isə onu göstərir ki, vali həqiqətən də düşünülmüş sabotaj həyata keçirmiş. Fikrini bir qədər də inkişaf etdirib əsaslandırın karmelit müəllif yazır: «Mahmud şah olacağı təqdirdə valini yüksək mükafatlandıracağına söz vermişdi» (246, s. 164; 56, s. 648).

Həqiqətən də, paytaxtı ələ keçirdikdən sonra «İsfahanın mühasirəsi zamanı öz dövlətinə xəyanət etmiş şəxsləri tutdurub edam etdirən» (246, s. 191) Mahmud, istisna olaraq, Seyid Abdullaya bir müddət güzəştə gedir. L.Lokhart bunun Ərəbistan valisinin «yaşının çoxluğu səbəbindən, ən əsas isə sünniliyinə (Mahmud özü də sünni idi - R.D.) görə» edildiyini bildirirsə də, hər halda bir müddətdən sonra Seyid Abdulla həbs edilir, əmlakı müsadirə olunur; o, yalnız 1727-ci ildə Əşrəf tərəfindən azad olunub, Kirman general-qubernatoru təyin edilir (246, s. 191).

Həkimbaşı Rəhim xanın əyri yollarla - korrupsiya, rüşvətxorluq sayəsində Şah Hüseyn dövründə böyük sərvət toplamasını sübuta yetirən fakt o olur ki, Mahmudun qəzəbinə tuş gəldikdə, onun müsadirə olunmuş var-dövlətinin dəyəri 20.000 tümən olur: bu isə o dövr üçün böyük məbləğ idi (246, s. 192). Həkimbaşı Rəhim xanın sonrakı müqəddəratına gəlicə, İngilis Şərqi-Hind Kompaniyası nümayəndəsinin məlumatına görə, Rəhim xan, 1725-ci ilin 7 və ya 8 fevralında Mahmudun əmrinə əsasən qətlə yetirilən Səfəvi şahzadələri və şah ailəsinin digər üzvləri ilə bir vaxtda öldürülmüşdü (68.4).

L.Lokhartın fikrincə, Məlik Mahmudun şaha sədaqətini, Səfəvi dövlətinə bəylik dərəcəsinə belə bir hadisə təyin edir: 1722-ci ilin «sentyabrın sonu-oktyabrın əvvəlində Məlik Mahmudun paytaxt İsfahana döndüyü xəbərini alan Mahmud (gilzay - R.D.) hər hansı gözlənilməz təsadüfün baş verməməsi üçün» radikal addım atır və «Məlik Mahmud kimi Sistanlı olan generalı Nəsrullanı, onunla danışığa göndərir». Görüş Gülnabadda baş tutur. «Ona (Məlik Mahmud - R.D.) bahalı hədiyyələr təqdim etdikdən sonra o (Nəsrullah - R.D.) deyir ki, İsfahan təslim olmaq, Səfəvi sülaləsi isə süqut etmək üzrədir. Odu ki, Məlik Mahmudu şəhərə (İsfahana - R.D.) köməyə getmək əvəzinə gilzaylara sədaqət andı içməyə, onların köməyi ilə Xorasanın müstəqil hakimi olmağa təhrik edir. Məlik Mahmud Nəsrullahın arqumentlərindən o qədər təsirlənir ki, İsfahan və sülalənin (Səfəvi - R.D.) taleyini başına buraxıb Xorasana dönür» (246, s. 167; 63, c. I, s. 327-331). Məlik Mahmud Məşhəddəki Səfəvi baş komandanı İsmayıl xanı asanlıqla məğlub edib, 1723-cü ilin 14 martında Məşhədə zəfərlə daxil olur. Nişapur da ələ keçirdikdən sonra «Məlik Mahmud Məşhəddə Kayani (Kayani) tacını başına qoyub, taxta əyləşir, öz adından pullar kəsdirir» (246, s. .279). 1724-cü ilin martında Təhmasibin generalı Rzaqulu

xan Qulam, sonralar isə Məhəmməd xan Türkmən (Nadirqulu bəylə birlikdə) Məlik Mahmudu Məşhəddən qovub çıxarmağa cəhdlər edirlərsə də, bir şey əldə edə bilmirlər və nəticə etibarilə o, hələ bir müddət Xorasanın qərbində hakimliyini davam etdirə bilir.

Şah Əbdüləzimdəki (yer adıdır - R.D.) məğlubiyyətdən (dekabr, 1725) sonra Təhmasib Səmnan hakimi təyin etdiyi Fətəli xan Qacara Tehrana kömək məqsədilə hərəkət etmək barədə təcili xəbər göndərir (70, s. 12). Lakin Qacar başçısı əfqanlarla Varamin yaxınlığındakı nəticəsiz döyüşdən sonra «Tehrani tələyin ümidinə buraxıb» Mazandarana - Təhmasibin yanına getməyi qərara alır, lakin o, gözənilmədən Damğana hərəkət edərək, Təhmasibin sərkərdələrindən biri, Qumiş bölgəsində Təhmasib üçün rekrut toplamaqla məşğul olan Zülfüqarı mühasirəyə alır (246, s. 281). Zülfüqar tezliklə mühasirəni yarıb qaça bilir. Fətəli xanın Elbrus dağlarını aşaraq Mazandarana daxil olub, 1726-cı ilin mayın sonunda Təhmasib və onun ardıcılarını Əşrəfdə (yer adı - R.D.) məğlub etməsi barədə, o zaman və daha 2,5 il ondan sonra Təhmasiblə Rusiya tərəfinin nümayəndəsi qismində daim kontaktda olmuş S. Avramov da məlumat verir .

Qacar tayfasının Aşağıbaş qolunun başçısı, o zaman yaşı 40 ətrafında olan Fətəli xanın şəxsiyyəti barədə müxtəlif mənbələrdə müxtəlif fikirlərə rast gəlinir. Məsələn, L.Lokhart onu «bacarıqlı və ambisiyalı, eyni zamanda intəhasız adam» kimi qiymətləndirir (246, s. 280). Qacar dövrünün tədqiqatçıları Fətəli xan barədə ümumən xoş sözlər dedikləri halda (məsələn, Məhəmməd Tağı Kaşani, Əbdəl Rəzzaq), yerlisi Astrabadlı Mirzə Mehdi onun haqqında o qədər də yaxşı fikirdə deyildi. Məhəmməd Tağı Kaşani belə bir mülahizə irəli sürmüşdü ki, İsfahan mühasirədə ikən, Fətəli xan özünün tayfadaşları ilə birgə paytaxtın müdafiəsinə yardım üçün ora yollanmış. Lakin guya saray intriqanları şahın beynini onun əleyhinə o qədər zəhərləyirlər ki, Fətəli xan öz adamları ilə birgə kor-peşman paytaxtı tərk edib, Astarabada qayıdır. (246, s. 280). Lakin o dövrün mənbələrində bu faktın işıqlandırılmamasını və mühasirə zamanı güclü əfqan mühasirəsini yararaq, paytaxta adı çəkilən qüvvənin daxil olması və oranı tərk etməsinin demək olar ki, mümkünsüzlüyünü vurğulayan L.Lokhart bu versiyanı həqiqətə uyğun saymır (246, s. 280).

VI Vaxtanqa gəlincə, L.Lokhart, B. Vaxuş və s. Çxeidzeyə istinadən göstərir ki, o, I Pyotra bağladığı ümidlər boşa çıxandan sonra yeni növ çətinlik və uğursuzluqlarla üzləşir. Belə ki, Kaxetiyalı III Konstantin (müsəlman adı - Məhəmmədqulu xan) Təhmasibi VI Vaxtanqın I Pyotrla yazışmada bulunduğu ilə bağlı tutarlı faktlarla tanış etdikdən sonra, Təhmasib VI Vaxtanqı vəzifədən

kənarlaşdıraraq, onun yerinə rəqibi Konstantini təyin edir. L.Lokhart, Vaxtanqın Kartli çarı və Gürcüstan valisi qismində Təbrizi tərk edib, Tiflisə yollanan Konstantini Tiflisdən 55 mil cənubi-şərqdə yerləşən Ağstafa çayı üzərində Qazax şəhərində qarşılamaı barədə məlumat verir (246, s. 254). Heç bir nəticə əldə etməyən VI Vaxtanq paytaxta çəkilir, lakin Tiflisdəki qızılbaş qarnizonunun ona qarşı xəyanətindən istifadə edərək, Konstantin şəhəri ələ keçirməyə müvəffəq olur. L.Lokhart VI Vaxtanqın ələcsizliqdan türklərə müraciət etməsini və bunun İstanbulda rəğbətə qarşılannmasını vurğulayır (246, s. 254). Təbii ki, Vaxtanq kömək üçün Təhmasibə müraciət edə bilməzdi; I Pyotr isə Vaxtanqa 16 fevral 1723-cü il tarixli məktubunda açıqca anlatmışdı ki, Xəzər sahilində möhkəmlənməyincə, xüsusilə Bakını ələ keçirmədən ona heç bir yardım göstərə bilməyəcəkdir.

Osmanlı dövlətinin baş vəziri, bir il əvvəl Davud bəyi dəstəkləmək üçün Şamaxıya göndərilmiş Dərviş Məhəmməd ağaya Vaxtanqa təcili yardım göstərilməsi ilə bağlı müraciət edir. Tiflisin ləzgilər tərəfindən talanına səbəb isə məhz Vaxtanq-Konstantin ziddiyyətləri olur. Belə ki, L.Lokhartın yazdığına görə, «Vaxtanq türklərin onun çağırışına müsbət cavabından ruhlanaraq, 1723-cü ilin aprelində Tiflisə hücum çəkib, Konstantini qovmağa müvəffəq olur. Konstantin də Vaxtanqla ləzgilər arasında ziddiyyətlərdən agah olduğundan, kömək üçün sonunculara müraciət edir. Köhnə düşmənləri ilə haqq-hesab çürütmək imkanından şad olan 7000 ləzgi Konstantinlə birləşib, Tiflis üzərinə yeriyir və 8 mayda buranı zəbt edir. VI Vaxtanq və onun ətrafı qaçıb canlarını qurtarırlar, lakin şəhər, vəhşi ləzgilər tərəfindən talan olunur, böyük insan tələfatı olur. Vaxtanq bir daha türklərə müraciət edir və türk qoşunlarının Qarsdan çıxıb İran sərhədlərinə doğru hərəkət etdiyindən xəbər tutanda, oğlu Bakar və qardaşı Yese ilə birlikdə onları qarşılamağa çıxır» (246, s. 254-255). Lakin Vaxtanqın türklərin köməyi ilə öz hakimiyyətini qaytarmağa ümidi tezliklə puça çıxır; belə ki, o, Dərviş Məhəmməd ağanın Konstantinlə əlbir olduğunu ayırd edir (246, s. 255). 10 iyunda (1723) türk ordusu Tiflisə yaxınlaşarkən, Konstantin şəhərin açarlarını şəxsən, Gürcüstanda əməliyyat üçün ayrılmış türk qüvvələrinə rəhbərlik edən Ərzurum hakimi İbrahim paşaya təqdim edir, türklərin rəğbətini qazanmaq üçün böyük məbləğdə pul təklif edir, üstəlik Gəncə və İrəvan qalalarının da türklərə təslim edilməsi üçün əlindən gələni edəcəyinə söz verir. L.Lokhart Y. Hammerə istinadən, Vaxtanqın da öz növbəsində İbrahim paşanın hərisliyini nəzərə alaraq, ona Konstantinin təklif etdiyi məbləğdən daha çox pul təklif etdiyini göstərir (246, s. 255; 235, c. XIV, s. 96) və bu rüşvət faktının heç bir gürcü mənbəsində xatırlanmadığını təbii sayır. Təklif qəbul olunur və

İbrahim paşa Konstantini həbs edir, lakin Vaxtanqın yalnız islamı (təbii ki, bu dəfə sünni məzhəbini) qəbul edəcəyi təqdirdə vəzifəsində bərpa olunacağını bildirir. Vaxtanq şərtlə razılaşmadıqda İbrahim paşa Kartli taxt-tacını Bakara təklif edir; o, müsəlmanlığı qəbul edir (müsəlman adı İbrahim olur - R.D.). Yese də həmçinin sünni məzhəbini Mustafa paşa adı ilə qəbul edir. L.Lokhart İbrahim paşanın Gürcüstanda yeritdiyi zülmkar siyasət səbəbindən yerli camaatın İran (Səfəvi -R.D.) rejiminin xiffətini çəkdiyini qeyd edir (246. s. 256). Bakar da real hakimiyyətin əslində İbrahim paşanın əlində cəmləşdiyini görüb, Konstantinə həbsxanadan qaçmaqda köməklik edir. Gürcü əsil-nəcabətlilərinin aqibəti belə olur: Bakar Kostantinlə birlikdə türklərə qarşı bir müddət mübarizə apardıqdan sonra məyus olub, Rusiyaya qaçır; Konstantin məğlub olmasına baxmayaraq, qaçıb canını qutara bilir və daha bir neçə il (1729-cu ildə mühasirəyə alınıb qətlə yetirilənədək) türklərə qarşı mübarizə aparır. Yese ölənədək (1727) sünni məzhəbinə sadıq qalır və türklərlə əlbir olur. VI Vaxtanq isə mübarizə aparmağın mənasız olduğunu görüb, 1724-cü ilin avqustunda I Pyotrın dəvəti ilə 1400 nəfər ardıcılı ilə birlikdə Rusiyaya köçür, bu dövlətin himayəsində sığınacaq tapır və ölənədək (1737) Rusiyada qalır. Nadirqulu bəyin Gürcüstanı türklərdən azad etməsindən sonra belə, Vaxtanqın yaxınları geri - vətənə dönmürlər.

Türk işğalına məruz qalmış əhalinin türklərə münasibəti barədə A.Stenyan Londona belə yazırdı: «...Mir Veysin qoşununa və ya moskovitlərə (ruslara) çox az müqavimət göstərə bilən iranlılar, türklərə qarşı, demək olar ki, dəlicəsinə, vəhşiliklə vuruşur, özlərini müdafiə edirdilər; bu, onların Məhəmmədi (burada Şiə İrani - R.D.) dövlətini parçalamaq üçün xristian şahzadəsi (I Pyotr - R.D.) ilə sazişə girənlərə (türklərə) qarşı nifrət və qəzəbindən irəli gəlirdi» (49. 3). Lakin bu nifrət həm də məzhəb ayrılığından mayalanırdı.

L.Lokhartın fikrincə isə, yerli əhalinin türklərə münasibətini şərtləndirən cəhətlər «sadəcə dini dözümsüzlük deyil, hələ Şah İsmayılın dövründən formalaşmış antipatiya deyil, türklərin keçdikləri yerlərdə əhali ilə amansızcasına davranmaları ... və s.» idi (246, s. 264).

Təbriz müdafiəçilərinin mətanətini Şeyx Məhəmməd əl-Həzin belə ifadə etmişdir: «Dünya qurulandan bəri hər hansı bir şəhərin sadəcə camaatının belə inanılmaz mərdlik, cəsəret göstərməsinin tək-tək şahidi olmaq olard» (75, s. 166-167).

Türklərin Ərdəbili işğal etməsinə etiraz əlaməti olaraq, Şaqağı və Şahsevən (V.Minorskiyə görə, şahsevənlərin adında «şah» sözü iki mənə daşıyır: yəni təkəcə hakim, padşah deyil, müqəddəs şah (The Shah of Holiness) - Həzrəti Əli

nəzərdə tutulur -250, s. 258, qeyd 29) tayfaları üsyan qaldıraraq, türkləri şəhərdən qovmağa nail olurlar. Sonradan türklər üstünlük əldə edərə, qiyama qalxmış tayfa üzvlərini pə-rən-pə-rən sala bilirlər; onların çoxu Muğan çölünə üz tutur (235, c. XIV, s. 149 - 246, s. 286).

Kembridc universitetinin professoru, «erməni lideri» adlandırdığı Qafan bölgəsindən olan David (David Beg) bəyin və Qarabağ vilayətində Şuşanın cənubi-qərbindəki dağlıq ərazidə Avan Yüzbaşının guya türklərə qarşı vuruşan Kaxetiyalı Konstantinin nümunəsindən yararlanaraq, «qəfil hücumlar taktikasından» istifadə etmələri barədə məlumat verir (246. s. 260); əslində bu, onların türklərə qarşı açıqca mübarizə aparmaq üçün kifayət qədər qüvvəyə malik olmamaları ilə şərtlənirdi. L.Lokhart David bəylə bağlı Brosse tərəfindən fransızcaya tərcümə olunmuş Stepan Şaumyanın əsərindən qaynaqlandığını, Avan Yüzbaşı barədə məlumata görə isə K.Minosyana minnətdar olduğunu vurğulayır (246, s. 259-260). Ərazini yaxşı tanıyan qafanlı David bəy dəfələrlə ələ keçmək təhlükəsi ilə üzləşdiyinə baxmayaraq, 1727-ci ilin sentyabrında Halitzorda bədbəxt hadisə zamanı ölənədək türklərə qarşı mübarizə aparır. 1727-ci ildə David bəy döyüşdə öldürüldüyü bir neçə türkün kəsilmiş başını Təhmasibə göndərir, bununla Səfəvilərə sadiq qalmaqda davam etdiyini göstərmək istəyir (246, s. 287). Sığnaq (sidhnakhs - türk mənşəli söz olub, «qaçqın məskəni, məkan») mənasını verir, sığınmaq sözündən əmələ gəlib) adı ilə tanınan möhkəm, keçilməz dağlıq ərazidə yuva, məskən salmaq praktikasının banilərindən biri kimi təqdim olunan Avanın türklərə müqavimət hərəkətində iştirakına görə, Təhmasib tərəfindən xan tituluna layiq görüldüyünü qeyd edən L.Lokhart, haqlı olaraq göstərir ki, «digər ermənilər kimi o (Avan - R.D.) da (bu mübarizəni) İrana yardım üçün deyil, əsrin əvvəllərində Rusiya ilə birləşmək üçün Ermənistanda başlanmış hərəkətin müvəffəqiyyəti naminə aparırdı» (246, s.260). Qazıkumuklu Surxay xan da öz növbəsində Avan Yüzbaşının başçılığı altında olan ermənilərə ara-sıra hücumlar edirdi. Surxayın türklərlə birləşərək erməni sığnaqlarını yerlə-yeksan edəcəklərindən ehtiyatlanan Avan hərbi yardım üçün ruslara - həmin vaxt Dağıstan və Şirvanda türk-rus sərhəddinin delimitasiyası ilə məşğul olan Rummyantsevə müraciət edir. Lakin L.Lokhartın qeyd etdiyi kimi, Avanı aşağı səviyyəli (limited intelligence) şəxs sayan Rummyantsev onun dalbadal etdiyi çağırış-müraciətlərdən möhkəm bezir. Surxayı təhlükəli düşmən hesab edən knyaz Dolqoruki və digər rus hərbi xadimləri bu məsələni ciddi qəbul edirdilərsə də, 1724-cü il bölgü müqaviləsinin şərtlərinə görə, Avan və onun ermənilərinə heç bir kömək göstərmək iqtidarında deyildilər. «Onlar Surxaya qarşı ancaq onun Rusiya

ərazisinə daxil olacağı təqdirdə müqavimət göstərə bilirdilər (246. s. 357). Əslində Avan Yüzbaşı və digər erməni liderləri türklərə qarşı mübarizədə elə də müvəffəqiyyət qazana bilmirlər, «çoxları tabe olur, bəziləri isə qaraçorlu kürdlər və Ərdəbilli şahsevərlərlə birləşərək, 1726-cı ilin sentyabrında türklərə qarşı yenidən mübarizəyə qalxır, lakin Hacı Mustafa paşa tərəfindən məğlub edirlər» (246, s. 287-288).

Dağıstan tayfalarının Rusiyaya münasibətindən bəhs edərkən, L.Lokhart göstərir ki, rus çarına sədaqət andı içməsinə baxmayaraq «Rusiyaya loyallığı heç zaman dərin xarakter daşmamış» (246, s. 355) Tarxu Şamxalı Adil Girey, Svyatoy Krest qalasının tikintisindən və burada güclü rus qarnizonunun yerləşməsindən «incik» düşüb, narahat olaraq Dağıstanın digər tayfa başçıları ilə birləşərək üsyana qalxır. «Rus generalları Şeremetyev və Kropotovun başçılığı altında 15.000-lik qüvvələr 26 sentyabr (7 oktyabr) 1725-ci ildə üsyançılar üzərində tam qələbə əldə edirlər. Adil Gireyin silahdaşlarından biri və minlərlə tayfadaşı döyüş zamanı öldürülür. O, özü isə qaçaraq, keçilməz Dağıstan dağlarında sığınacaq tapır. Sonralar Adil Girey ruslar tərəfindən əsir alınaraq Laplandiyadakı Kolaya sürgün edilir, bir neçə il sonra burada vəfat edir» (246, s. 356).

Qiyamı yatırdan ruslar Tarxu və qonşuluqdakı kəndlərə od vurub yandırır. Şamxallıq bir qurum kimi aradan qaldırılır. Yalnız 1734-cü ildə Nədir şamxallığı yenidən dirçəldir.

Qazıqumuk tayfasının başçısına gəlincə, məlumdur ki, türk hökuməti Şirvana Davud bəyi hakim qoyduqdan sonra (1721) bu təyinatdan bərk qəzəblənmiş Çolaq Surxay xan türklərə qarşı üsyan qaldırıb 500-ə yaxın türkü öldürür; nəticə etibarilə Osmanlı hökuməti vəziyyətlə hesablaşmalı olur, onu Kabardanın hakimi təyin edir, hər il 3000 rubl ödəməyi öhdələrinə götürürlər (100. c I, s. 88). Buna baxmayaraq, Surxayla Davud arasında ziddiyyətlər 1728-ci ilin mayınadək - türklər Davud bəyi vəzifəsindən götürüb, əvəzinə Surxayı təyin edənədək davam edir. Türklərlə münasibətlərini ayırd etdikdən sonra Surxay xan nəzər-diqqətini ruslara yönəldir, rusların işğalı altında olan ərazilərə dəfələrlə hücumlar edərək, böyük qənimət əldə edir. Belə qarətçi yürüşlərdən biri zamanı 60.000 qoyun sürüb gətirən (235, c. XIV, s. 201) Surxay, təqib etdiyi Şahsevən tayfasının üzvlərinə, ruslar, özlərinin Salyandakı qalalarında sığınacaq verdikdə bərk qəzəblənir. L.Lokhart qazıqumuklu tayfa başçısının ruslarla düşmənçiliyinin daha bir səbəbi kimi, onun (Surxayın - R.D.) Samur çayı mənbəyinə yaxın ərazidə yerləşən Kurali (Kurali) məntəqəsinə olan iddiasını göstərir. Belə ki, Surxay öz tərəfdarları ilə birgə bu əraziyə daxil olanda ruslar hərbi qüvvə gücünə onları buradan qovub çıxarırlar (235, c. XIV,

s. 214 - 246, s. 357). Surxayın ruslara düşmən münasibətinin motivlərini araşdırarkən, L.Lokhart düzgün olaraq, onun türklər tərəfindən qızıxdırılması versiyasını şübhə altına alır və göstərir ki, «Surxay özü turbulent şəxs olduğu üçün onun rus işğalı altında olan torpaqlara yürüşlər etməsi üçün heç də türklərin təkid, təsiri tələb olunmurdu» (246, s. 357). Knyaz Dolqoruki və digər rus hərbi xadimləri Surxayı ciddi, təhlükəli düşmən hesab edirdilər. Surxayın Rusiyanın işğalı altında olan ərazilərə yürüşləri rus-türk münasibətlərinə xələl gətirən səbəblərdən biri idi. Surxay, həmçinin Avan Yüzbaşının başçılığı altında olan ermənilərə də ara-sıra hücumlar edirdi.

Əfqanlar tərəfindən işğaldan sonra siyasi mübarizənin ağırlıq mərkəzi Təhmasibin ətrafındakı areala tranfer edir. Şahzadə olaraq üzünə düşən missiyanı həyata keçirə bilməyən Təhmasib yalnız Əşrəf və Fətəli xan Qacar tərəfindən məğlub edildikdən sonra anlayır ki, hərbi üstünlük əldə edə bilməzsə, siyasi səhnədən tamamilə gedəsi olacaqdır. Bu zaman Təhmasib, Səfəvi dövlətinin yaranış zamanında olduğu kimi, türk tayfalarının yardımına arxalanmaq, onlardan hərbi dəstək almaq üçün Qullarağası Məhəmməd Əli xanı və digər hərbi xadimlərini Astarabada ezam edir, onlara paylamaq üçün 40.000 rubl (mənbə rus mənbəsi olduğu üçün pulun miqdarı rus rublu ilə verilmişdir -R.D.) məbləğində vəsait verir (159, s. 81). Fətəli xan bu aksiyadan xəbər tutanda narahat olur və məhz bu vaxt öz taktikasında dəyişiklik etməyi qərarlaşdırır; əlində Quran, itaət əlaməti olaraq, qılıncı (sabə) boynundan asılı vəziyyətdə Təhmasibin hüzuruna Mazandaranın o zamankı paytaxtı Sarı şəhərinə gəlir, Fətəli xan öz əvvəlki davranışına görə üzr istəyərek, özünün və tayfadaşlarının xidmətini şahzadəyə təklif edir, onunla sülh əldə edir. L.Lokhart «ağıllı, uzaqgörən» Fətəli xanın Təhmasiblə birləşməsini şərtləndirən cəhətin «sülaləyə sadıqlıq və vətənpərvərlik hissələrinin» deyil, şübhəsiz ki, onun «iddiaları, şəxsi marağı» olduğunu, keçmiş şahın oğlu ilə ittifaqın yaxın gələcəkdə «Səfəvi sülaləsinə bu və ya digər dərəcədə loyallıq bəsləyən həmvətənlərini səfərbər etmək hesabına... əhəmiyyətli hərbi güc toplamaq» şansı verməsi imkanını fəvta verməmək istəyinin olduğunu vurğulayır (246, s. 305). L.Lokhart Fətəli xanın, özünün möhkəm iradəsi və nüfuzu sayəsində tezliklə Təhmasib üzərində nəzarət əldə edəcəyinə, habelə bütün işlərin fəvqündə dura biləcəyinə əmin olduğunu göstərir.

Təhmasibin vəziyyətindəki müsbət dəyişikliklərin də Fətəli xanın seçiminə təsir göstərdiyini vurğulayan L.Lokhart göstərir ki, əfqanlarla Türkiyə arasında 1726-cı ilin martından başlanan müharibə səbəbindən nə osmanlılar, nə də əfqanlar Təhmasibə əhəmiyyətli diqqət yetirmirdilər; Əşrəf Mahmudu öldürdüyünə (hər

halda Qəndəharlı Hüseyn belə hesab edirdi) görə, sonuncunun qardaşı - Qəndəharda hakimiyyəti ələ keçirmiş Hüseynlə münasibətləri gərgin olduğundan vətənidən heç bir yardıma ümid bəsləmirdi. I Pyotrun ölümündən sonra Rusiya daha az aqressivlik nümayiş etdirirdi; daxili düşmənlərdən ən önəmlisi Məlik Mahmuda gəlinəcə isə, Fətəli xanın fikrincə, o, «Səfəvi sülaləsinin hakimiyyətdə bərpa edilməsi lehinə qalxan böyük, kütləvi hərəkat qarşısında müqavimət göstərmək iqtidarında olmayacaqdı» (246, s. 305-306). Güclü şəxsiyyət olan Fətəli xanın zəif, iradəsiz şahzadə üzərində nəzarəti ələ keçirməsinə dair məlumatlara S.Avramovun qeydlərində rast gəlinir; belə ki, 1726-cı ilin 29 mayında Təhmasiblə görüşən S.Avramov onun çox təəssüfdoğuracaq halda, məhbus vəziyyətində olduğunu vurğulayır (159, s. 91). Artıq şahzadənin nisbətən zəif düşməni Məlik Mahmud üzərinə yürüş zamanı (Astarabadda müəyyən qədər rekrut toplandıqdan sonra bu yürüş 1726-cı ilin iyununda başlanır - R.D.) da Fətəli xan Təhmasib üzərində böyük səlahiyyətə, təsir gücünə malik olduğunu nümayiş etdirərək, 3 iyulda özünün şahzadə tərəfindən Vəkil əl-Dövlə, digər qacar liderlərinin isə nisbətən az əhəmiyyətli vəzifələrə təyin olunmasına nail olur (159, s. 92). Şərqi mənbələrindən məlum olduğu kimi, 1726-cı ilin əvvəlində Təhmasibin Nadirin uğurları, bacarığı və zirəkliyi barədə, Müəyyürl-Məmlük Həsənəli bəyin raportlarına əsasən məlumatı var idi. Məhəmməd Möhsün göstərir ki, Nadir haqqında yüksək fikir və təəssürata malik Həsənəli bəy Təhmasibi Nadiri Abivard hakimi təyin etməyə razı salır. Mirzə Mehdi isə Nadirin Həsənəli bəydən Təhmasibi Xorasana gəlməyə razı salmağı xəbər etdiyini bildirir (70, s. 33). Mərvdə yerli qacarla türkmənlər arasında baş vermiş həyəcanları yatırıdıqdan sonra Nadir Məlik Mahmuda qarşı mübarizəsini davam etdirməyi qərarlaşdırır. «Zübdətül-Təvarix» dən məlumdur ki, Təhmasibin qarşısına çıxmaq üçün Məşhədi tərək etmiş Məlik Mahmud məhz Nadirin Məşhəd üzərinə yeriməyi planlaşdırdığından narahat olub, paytaxta geri çəkilir. Lakin Məşhəd yaxınlığında olarkən, Həsənəli bəy Təhmasibdən xəbər gətirir ki, şahzadə ona əməkdaşlıq təklif edir, «yoldadır və onu görmək arzusundadır» (70, s. 35).

L.Lokhartın fikrincə, Təhmasib «Nadirin timsalında Fətəli xana qarşı müqavimət göstərə biləcək, onun qüvvəsini tarazlaşdıracaq bir şəxs qazanmaq istəyirdi» (246, s. 307). Təklifi alıb, Məşhədə irəliləmək ideyasından əl çəkən Nadir 8 sentyabr 1726-cı ildə Xabusana yetişir (159, s. 93). Bu zaman Nadirin əfşar və kürdlərdən ibarət yaxşı təlim görmüş 5000-lik seçmə qoşunu var idi (159, s. 93; 12, s. 35) ki, bu da Fətəli xanın qüvvələrindən sayca çox idi. Şahzadə tərəfindən hörmətlə qəbul edilən Nadirə Təhmasibqulu xan titulu verilir (159, s. 93). L.Lokhartın sözləri ilə desək, ağıllı, təcrübəli adam kimi Fətəli xan «öz ambisiyalarının reallaşması

yolunda Nadirin çox təhlükəli maneəyə çevrilməsini tez anlayır» (246, s. 308). Belə ki, Fətəli xanla Nadir arasında Məşhəd üzərinə ilk hücumu başlayacaq qüvvələrin komandanı olmaq üstündə (Nadir özünün komandan təyin olunmasına nail olur), hücum cəhdi uğursuz olduğdan sonra şəhərin mühasirəsi zamanı da liderlik uğrunda ölüm-dirim mübarizəsi gediirdi. Mübahisənin həlli Təhmasibin kimə üstünlük verəcəyindən asılı idi: şahzadə isə daha çox Nadirə üstünlük verirdi. Fətəli xanın Təhmasib üzərindəki böyük nüfuzuna qısqanclıqla, habelə qorxu ilə yanaşan şahzadənin ətrafı da (Təhmasibin nazirləri) «öz nüfuzlarının təhlükə altına alınma bilməməsi... Nadir və Fətəli xan kimi güclü şəxsiyyətlərin zəif şahzadə üzərində «hökmran» olmasına yol verməməkdən ötrü birləşmək, qüvvələrini səfərbər etməyə həmişə hazır idilər» (245, s. 25) Təhmasibin Nadiri dəstəkləməyi qərara aldığı qeyd edən L.Lokhart, Fətəli xanın məhz bu səbəbdən «Nadirlə mübarizə aparmağın onun üçün (təklildə - R.D.) çətin olacağını nəzərə alaraq... Təhmasibi tərک edib, Məlik Mahmudla birləşməyi düşündüyünə» şübhə etmədiyini bildirir (246, s. 309). Fətəli xanın karyerasına son qoyan akkord isə Nadirin «Fətəli xanın Məlik Mahmuda göndərdiyi məktubu aparan şəxs» ələ keçirməsi olur (159, s. 94). Xəyanətdə suçlandırılan Fətəli xan həbs edilir; Nadir Təhmasib Fətəli xanı dərhal edam etdirmək fikrindən daşındırırsa da (L.Lokhart Nadirin bu addımın ordudakı qacarlara reaksiyasından ehtiyat etdiyini bildirir - 246, s. 309), Təhmasib, Nadir düşərgədə olmadığı vaxt Fətəli xanın əlindən cana gəlmiş iki nəfər qacarın əli ilə onun başını kəsdirir (11 oktyabr, 1726) (70, s. 37; 246, s.309).

Məlumdur ki, Fətəli xanın ölümü ilə bağlı Nadir və Qacar dövrünün tarixşünasları arasında mübahisə mövcuddur. Belə ki, Qacar dövrü tarixçiləri (Rzaqulu xan, Əbdül Rəzzaq və s.) Nadirin Fətəli xanı böhtanladığını və Fətəli xanın şəhid olduğu ideyasını irəli sürdükləri halda (Ser Bridjs də Nadirin bu işdə əli olduğu fikri ilə razıdır - (216, s.5)) Nadir dövrünün tarixçiləri sübuta yetirməyə çalışırlar ki, Fətəli xan Nadir səhnəyə çıxmamışdan xeyli əvvəl Təhmasibə qarşı intriqa yeridirdi; şahzadə onu öldürmək istədikdə Nadir buna qarşı çıxıb. S.Avramovun gündəliyində (159, s. 94) və Məhəmməd Möhsünün narrativində Fətəli xanın öldürülməsi səbəbi kimi, onun Məlik Mahmuda göndərdiyi məktubun ələ keçməsi və onun xəyanətkar məqsədlərinin fəş olması göstərilir. C.Hanveyə görə isə bu insident zamanı «Nadirin davranışı günaha bərabərdir» (61, c IV, s. 17). L.Lokhart isə Fətəli xanın şahzadə üzərində Nadirdən daha çox nüfuz və təsir qüvvəsinə malik olmuş olduğu təqdirdə «ölüm deyil, cəzalandırmaya» layiq görülcəyini ehtimal edir (245, s. 26). Hər halda Fətəli xanın öldürülməsi xəbəri Qacarların düşərgəsinə müəyyən qarışıqlıq salır; Fətəli

xanın oğlu Məhəmməd Həsən qaçaraq yamut türkmənlərinə qoşulur. Təhlükəsizlik tədbiri kimi, Fətəli xanın bir sıra qacar silahdaşları da həbs olunur, lakin bu güclü tayfa ilə qarşıdurma ehtimalının aradan qaldırılması məqsədilə onlar əfv olunurlar (159, s. 94).

Rəqibi aradan götürüldükdən sonra Nadir üçün bütün işlər üzərində nəzarəti ələ almaq o qədər də çətinlik törətmir. Təhmasib özü də təkəbbürlü Fətəli xanın aradan götürülməsindən sonra «Nadirə böyük inam və etimad nümayiş etdirərək ona hərbi qüvvələr üzərində, demək olar ki, tam nəzarəti həvalə edir və Qorçubaşı təyin edir» (246, s. 311). Məhz bu zaman Nadir bir sıra vəzifələrə öz istədiyi şəxsləri təyin edir (məsələn, qayını Qəlbəli bəyi eşikağası qoyur). Nadir bütün diqqətini Məshədin alınmasına yönəldirsə də, müvəffəqiyyət qazana bilmir. Yalnız Məlik Mahmudun baş komandanı Pir Məhəmmədin xəyanəti sayəsində (o, 10 noyabr, 1726-cı ildə Nadirə gizli xəbər göndərərək, gecə ikən, şəhər darvazalarından birini şah qoşunlarının daxil olması üçün açıq qoyacağını vəd edir) 11 noyabrda şəhər Nadirin əlinə keçir (70, s. 38; 159, s. 35; 246, s. 311). Məlik Mahmud Nadirin qüvvələrini qovub çıxarmağa müvəffəqiyyətsiz cəhd etdikdən sonra itətkarlıq nümayiş etdirərək, Nadirin hüzuruna gəlir, üç il bundan əvvəl başına qoyduğu Kayani tacını yerə qoyub, İmam Rza məqbərəsinin hücrələrindən birində qələndar (dərviş) kimi sığınacaq tapır.

1726-cı ilin noyabrında Məshədin alınmasından sonra içdiyi anda sadıq qalan Nadir İmam Rza məqbərəsinin təmiri, damının təzələnməsi, günbəzin yenidən qızıl tutulması, ikinci minarənin inşa edilməsi barədə əmr verir (70, s. 39). L.Lokhart Nadirin bu addımı «bir tərəfdən şiə olduğu üçün, digər tərəfdən böyük təsir qüvvəsinə malik molla və müctəhidlərin rəğbətini qazanmaq üçün» atdığını vurğulayır (245, s. 27). İlk minarəni şah I Təhmasibin tikdirdiyini nəzərə alsaq, bu jestin motivində Nadirqulu bəyin gələcək şahlıq ambisiyasının rüşeymi və ya şahlara layiq hərəkət nümayiş etdirmək iddiası sezilir.

Nadiri, «qəddarlığı, zalımlığı, tiranlığına, külli miqdarda insanın həyatına son qoymasına» baxmayaraq, hər halda böyük şəxsiyyət sayan Lourens Lokhart, bu şəxsiyyətə həsr etdiyi «Nadir Şah» monoqrafiyasında onun adını Çingiz xan, Teymurləng kimi böyük fəthlərlə bir sırada çəkərək, Nadir şahın «öz karyerasında Teymurun dəst-xəttinə sadıqlığı» fikrində israr edir (245, s. 1). Türk qanı ilə daima fəxr edən, özünü çox zaman «qılınc oğlu» (the son of the sword) adlandıran Nadir Teymur nəslinin törəməsi olduğunu iddia edirdi (79, s. 16). Əlbəttə, bir fakt danılmazdır ki, «Asiyanın sonuncu böyük fəthi» adlandırılan (273, s. 339) Nadirin «çobanlıqdan şahlığa qədər yüksəlməsi, Səfəvi dövlətinin ərazisini güclü

düşmənlərin işğalçı pəncəsindən azad etməsi, eyni zamanda ən aşağı təbəqədən yüksələrək Asiyanın qabaqcıl siyasi, hərbi xadiminə çevrilə bilməsi Nadirin (1688 - 1947 - R.D.) fəvqəl qabiliyyətindən xəbər verirdi» (245, s. 1).

C.Freyzerin, guya Nadirin atasının əfşar tayfasının başçısı, eyni zamanda Qələt qalasının komandanı olması, həmçinin onun (Nadirin - R.D.) guya öz əmisinin var-dövlətinə varisliyi barədə fikirləri (54, s. 72) əlbəttə ki, absurddur. L.Lokhartın sözləri ilə desək, «əgər Nadirin qohum və ya yaxınlarından hər hansı birisi müəyyən vəzifə və ya mövqeyə malik olsaydı, sözsüz ki, Mirzə Mehdi bu barədə məlumat verərdi» (245, s. 20.)

Nadirin guya sünni olması ilə bağlı mülahizələri rədd edən L.Lokhart öz fikrini onunla əsaslandırır ki, Nadir öz övladlarına İmamqulu, Rzaqulu kimi tipik şiə adları qoymuşdu (245, s. 21). 1723-cü ildə Nadirin qaynatasının vəfat edərəkən, özünün bütün əmlakını, varidatını Nadirə qoyub getməsi mənbələrdən məlum olduğu halda, C. Malkolmun guya Nadirin öz qaynatasını öldürməsi barədə iddiasını (247 a, s. 47) «əsassız» adlandıran L.Lokhart Babaəli bəyin üç oğlunun, atalarının ölümündən sonra Nadirin yanında xidmət göstərməsinin, Nadirin onların atasının ölümündə günahkar olduğu təqdirdə qeyri-mümkünlüyünə diqqəti çəkir (245, s. 21).

Nadirin əməllərini şövqlə təsvir edən Mirzə Mehdiinin onun (Nadirin - R.D.) İran əhlinin çətinliklərindən qayğılanaraq, sanki ilahi bir çağırış eşidərək, bu problemlərin həlli üçün üzərinə missiya qoyulduğu fikri (70, s. 18) ilə də razılaşmayan L.Lokhart göstərir ki, Nadir «karyerasının erkən dövründə heç də vətənpərvərlik hissələrinin təsiri ilə meydana atılmamışdı. Sadəcə Abivard bölgəsində yerli əyanların qısqanclığı və müxaliflərin (ona qarşı - R.D.) təzyiqi səbəbindən öz iddia və maraqlarını (L.Lokhart bu maraqları istisna etmir - R.D.) reallaşdırma bilməyən, irəli getmək imkanından məhrum olduğu üçün yüksəlməyə yeni sfera, fəaliyyət meydanı axtaran, özünü reallaşdırmağa səy edən Nadir böyük siyasətə can atırdı» (245, s. 22).

Təbii ki, Təhmasibə də məhz atasının taxt-tacını ələ keçirmək kimi çətin, mürəkkəb vəzifəni həyata keçirmək üçün Nadir kimi müttəfiq və silahdaş lazım idi (246, s. 313). L.Lokhartın fikrincə, «I Şah Abbas nəslinin degenerat nümayəndəsi» (burada Təhmasib - R.D.) ilə Nadir arasında böyük uçurum vardı. «Nadir, şahzadədə olmayan cəhətlərin mücəssiməsi idi. O, öz bacarığına əmin idi və möhkəm iradəyə malik idi. Nadir də əylənməyi xoşlayırdı, lakin (Təhmasiblə müqayisədə - R.D.) məqsəd-məramlarının reallaşması yolunda onun (əyləncənin - R.D.) maneəyə çevrilməsinə heç zaman imkan vermirdi. Onun iddiaları hüdudsuz, imkan və enerjisi isə həqiqətən qibtəolunacaq qədər idi» (246, s. 316). Lakin tezliklə

Nadir özü üçün aşkar edir ki, tutduğu mövqe möhkəm, təhlükəsiz deyildir. Belə ki, o, əvvəllər Nadiri ciddi qəbul etməyən, indi isə onun Təhmasibin rəğbətini qazandığını görən nazirlərin düşmənçiliyinin artdığını şahidi olur: onlar (nazirlər - R.D.) şahzadənin beynini Nadirin əleyhinə zəhərləmək üçün hər hansı imkanı fəvta vermirdilər. Təhmasib «cavanlığı səbəbindən və onlara (nazirlərə - R.D.) inandığından, əsassız iddialarını qəbul edirdi» (246, s. 313). Təhmasib nazirlərinin əks təbliğatı öz işini görür: Təhmasiblə Nadir arasındakı münasibətlər çat verir. Məlum olduğu kimi, 1727-ci ilin fevralında şahzadə və onun ətrafı Məşhədi tərک edib, Xabuşana, oradakı kürdləri və digər radikal tayfaları Nadirə qarşı qızışdırmaq məqsədilə gedirlər; Təhmasib nazirlərinin təkidi ilə Astarabad, Mazandaran, Giraylı bölgələrinə xüsusi manifest göndərib, oradakıları «xəyanətkar» Nadirə qarşı mübarizəm üçün onun (Təhmasibin) köməyinə gəlməyə çağırır. Bu manifestdə Məlik Mahmud üzərində qələbənin Təhmasib tərəfindən qazanıldığı vurğulanırdı (159, s. 38; 70, s. 40). Təhmasib tərəfindən ayağa qalxmağa sövq edilən Şimali Xorasana tayfaları, digər tərəfdən Məlik Mahmud tərəfindən Mərv tayfalarının üsyana qaldırılmasına cəhd, yalnız öz tayfası - əfşarların müəyyən hissəsinə və sadıq tərəfdarı Təhmasib xan Cəlayirə arxalana bilən Nadirin vəziyyətini ağırlaşdırmışdı. Lakin L.Lokhartın qeyd etdiyi kimi, «təhlükəli məqamlarda tərəddüd etmək Nadirin təbiətinə yad idi» (246, s. 316). O, vaxt itirmədən Təhmasibin xəzinəsini və Məşhəddə qoyub getdiyi bütün əmlakı, şahzadənin at və dəvələrini ələ keçirir, şahzadənin Məşhəddəki tərəfdarları nəzarət altına alınır, hökumət idarələri, Etimədül-Dövlə və Qullarağasının iqamətgahları möhürlənir (159, s. 98). Qardaşı İbrahim xanı Məşhədə komandan qoyub, yol boyunca üsyankar kürdləri geri oturdan Nadirin Təhmasibin olduğu Xabuşana yetişməsi, təbii ki, şahzadə üçün gözlənilməz olur. S.Avrəmovun qeydlərindən məlum olduğu kimi, Təhmasibin barışıq danışıqları üçün göndərdiyi Mollabaşı ilə mükəliməsində Nadirin Təhmasibə olan münasibəti öz əksini tapır; belə ki, Nadirin Təhmasibin onu öldürəcəyindən ehtiyat etdiyi barədə fikrinə etiraz edən Mollabaşı Məhəmməd Hüseyn şahzadənin ona heç bir xətər yetirməyəcəyinə Allaha and içdiyini bildirdikdə, Nadir istehza ilə deyir ki, «Mən şahı çox yaxşı tanıyıram. O, çox inamlı, etibarlı adamdır. Səhər Fətəli xana dəyməyəcəyinə söz verib, axşam onun başının kəsilməsi barədə əmr vermişdi» (159, s. 99; 246, s. 317).

Nadirin şahzadəyə inanmadığı halda onunla barışığa gəlməsi faktını L.Lokhart belə səciyyələndirir ki, Nadirə «...öz planlarını gerçəkləşdirmək üçün ən azı şahzadənin nominal olaraq onun tərəfində olması vacib idi» (246, s. 317). Onun

planlarına gəlincə, Kembriç universitetinin professoru Lourens Lokhartın «Nadir şah» monoqrafiyasında Nadirin şahlıq ambisiyaları ilə bağlı əksini tapmış mülahizələrə toxunmaq maraqlı olar. Belə ki, L.Lokhart Nadirlə Teymur arasında müqayisəli səciyyələndirmə apararaq, onların tərcümeyi-hallarında ilk baxışdan o qədər də diqqətçəkən olmayan, ikinci dərəcəli detallara önəm verərək «Nadirin, özünü Teymura (Əmir Teymur - R.D.) bənzətmək istəməsini» qabartmağa çalışmışdır. Müəllif, Nadirin, oğlu Rzaqulunun övladına (bu uşaq Şah Hüseyinin qızı Fatimə Sultan bəyimdən idi - R.D.) Şahrux adı qoymasını, onun Teymura bənzətmək istəyinin «ilk indikatoru» kimi dəyərləndirir. (245, s. 80). «Əlbəttə», deyərək L.Lokhart fikrini inkişaf etdirərək yazır: «Teymurun oğluna verdiyi adı Nadir öz nəvəsinə qoyurdu, lakin onun öz oğulları doğulan zaman o hələ adı şəxs idi və öz gələcək taleyindən, boynuna düşən missiyadan xəbərsiz idi. O zaman Nadir daha çox öz işğalçılıq karyerası, nüfuzunun gücləndirilməsi barədə düşünürdü» (245, s. 80) L.Lokhart, Nadirlə Teymur arasında paralellər apararkən, onların hər ikisinin türk olmalarını, Qələt qalasında yüksəlmələrini (Teymur bu qalanı 1382-ci ildə tutmuşdu - R.D.), təsadüfi bir faktı - Nadirin ikinci arvadının adının, Teymurun gəlini - Şahruxun arvadının adı ilə eyni olmasını (hər ikisinin adı Gövhərşad idi - R.D.), habelə hər ikisinin praktiki olaraq təməmilə savadsızlıqlarını, lakin qibtəolunacaq hafizəyə malik olmalarını, böyük iddialı və məcraaxtaran olub, real hərbi düha olmaları və nəhayət, hər iki şəxsiyyət üçün rəhmsizlik, zalımlıq, qəddarlığın səciyyəvi cəhət olduğunu önə çəkir. İki görkəmli şəxsiyyət arasında vacib fərqli cəhətlərdən bəhs edərkən L.Lokhart göstərir ki: «Teymur ticarət və sənətin inkişafına böyük diqqət yetirirdi; o, fəth etdiyi ərazilərdə yeni ticarət yolları bərqərar etməklə məşğul olduğu halda, Nadir ticarətin ... yaxşılaşmasına çox cüzi diqqət göstərirdi... Teymur, islamın təəssübkeşi kimi, müsəlmanlığı daha geniş yaymağın qayğısına qalırdı; Nadir isə bu yöndə heç bir iş görmür... dindən yalnız öz siyasi məqsədləri üçün istifadə edirdi» (245, s. 81).

Hər halda, Məşhəddə Təhmasibin Novruz bayramı ərəfəsində qəbulu üçün Nadirin böyük hazırlıqlar görməsi, təntənəli mərasimlər hazırlatması elə təəvvür yaradırdı ki, sanki Nadirlə Təhmasib arasında münasibətlər bərpə olunub. L.Lokhart düzgün olaraq qeyd edir ki, Nadirin əfqanlara qarşı həlledici çıxışını yubadan əsas səbəb silsilə üsyan və həyəcanlar idi: o, «...bir bölgədə qiyam yandır-yatırmaq, haradasa yeni birisi baş verirdi... Əsas maneə yarananlar isə türkmənlər və camaşqazak, Şədılli və Qaraçorlu kürdləri idi» (Nadir bu tayfaların konfederasiyasının dağılmasına nail olur - R.D.) (246, s. 318; 245, s. 28). Digər tərəfdən Məlik Mahmud tərəfindən qızışdırılan Mərv tatarları üsyana qalxırlar (Nadir

üsyani yatırıqdan sonra Məlik Mahmud və onun yaxınları 1727-ci ilin fevralında qətlə yetirirlər - R.D.). Türkmən, kürd və digər tayfaların üsyanlarının yatırılması Nadiri əsas niyyətlərinin reallaşdırılmasından zaman etibarilə uzaqlaşdırsa da, «bacarıqsız Səfəvi generallarının rəhbərliyi altında uzun müddət ardıcıl məğlubiyətlər seriyası» səbəbindən mənəvi cəhətdən xeyli aşınmış Səfəvi ortusunda hərbi təlim və intizamın bərqərar olması», «orduda liderə və öz döyüş bacarığına inamın» bərpə olunması yolunda müsbət nəticələr verdi (246, s. 321-322).

Nadirlə Təhmasib arasında hökm sürən ziddiyyətli, qəliz münasibətlər barədə S. Avramovun qeydlərinə, habelə Mirzə Mehdi, Məhəmməd Möhsün kimi müəlliflərin verdikləri məlumatlara istinad edən L.Lokhart Nadirin həyata keçirdiyi fəvqəladə tədbirlərin, məsələn, Təhmasibin möhürünü ələ keçirib, şahın adından əmr və sərəncamlar verməsi və s., «...əfqanlara ...qarşı dəfələrlə arxa plana keçirməli olduğu hərbi əməliyyatları reallaşdırmaq üçün öz düşərgəsində birliyə nail olmaq məqsədinə xidmət etdiyini» (246, s. 319) vurğulayaraq, bir növ ona bəraət qazandırır. Belə ki, Təhmasibin başına gələnlərdə Təhmasibin özünün günahkar olduğuna diqqəti çəkən L.Lokhart bu əziyyətlərin, şahzadənin «Nadirə qarşı intriqalar yeritməsi» səbəbindən törədiyini vurğulayır (yenə orada). Nadirin həyata keçirdiyi ehtiyat tədbirlərinə baxmayaraq, Təhmasib İran İraqdakı sərkərdəsi Məhəmmədəli xanı üsyana qaldırmağa müvəffəq olduqda, kürd tayfalarının da qoşulması səbəbindən üsyan ciddi xarakter aldıqda, habelə 1728-ci ilin oktyabrında Zülfüqar xanın 8000-lik qacar və türkmənlərdən ibarət qüvvə ilə Astrabadı ələ keçirib, Təhmasibi Nadirdən müdafiə məqsədilə Məşhədə doğru irəliləməsi barədə xəbər aldıqda Nadirin buna reaksiyasını təsəvvür etmək çətin deyil. Hər halda Təhmasib Nadirə qarşı intriqalarının heç bir nəticə verməyəcəyini anladıqdan sonra L.Lokhartın sözləri ilə desək, «onların arasında qeyri-bərabər, mürəkkəb əməkdaşlıq formalaşır» (246, s. 320).

Nadirin Səfəvi monarxiyasının bərpası yolunda ilk addım kimi gilzay əfqanlarından əvvəl Abdali əfqanlarına hücum etməsinin səbəblərini araşdıran L.Lokhart bunu «dərin strategiya» adlandırır. O, göstərir ki, «Abdalilər... daxili çəkişmələr nəticəsində zəifləmişdilsə də, (1718-ci ildə Abdulla xan Sadozay düşmən klanın üzvü Məhəmməd Zaman xan tərəfindən öldürülür, sonuncu isə öz növbəsində Məhəmməd xan Əfqan tərəfindən sıxışdırılır. Məşhədin uğursuz mühasirəsindən sonra Herata qayıdan Məhəmməd xan Əfqan Məhəmməd Zaman xanın oğlu Zülfüqarın xeyrinə vəzifədən uzaqlaşdırılır. 1725-ci ildə qətlə yetirilmiş Abdulla Sadozayın oğlu Rəhman atasının qisasını almaq məqsədilə Zülfüqarla mübarizəyə qalxır. Bu ara müharibəsinə, abdalilər Zülfüqarı Baxarza, Rəhmanı isə Qəndəhara

sıxışdırdıqdan sonra son qoyulur. Məhəmməd xan Əfqanın qardaşı Allahyar xan başçı seçilir (245, s. 31), güclü və davakar tayfa olaraq qalırdılar. Bu bir həqiqətdir ki, onlar... gilzayları dəstəkləmək yolunda addım atmaq istəyindən uzaq idilər, lakin hər halda Nadir və Təhmasibin ...qərbi Xorasanda olmayacaqları təqdirdə abdalilərin bundan istifadə edərək hücum edib, Məşhədi ələ keçirmək və bununla da İrənin azad edilməsi prosesinə fatal zərbə vura bilmək ehtimalı böyük idi» (246, s. 321). L. Lokhart Heratı ələ keçirmək planının Nadirin «...vəziyyəti dəqiq bilib, dərindən təhlil etməsindən» irəli gəldiyini vurğulayaraq göstərir ki, «şahzadənin istinadgahı üçün (Məşhəd nəzərdə tutulur - R.D.) ...abdallilər daima potensial təhlükə mənbəyi olaraq qalırdılar» (245, s. 31). Nadirin Herat kompaniyasına verdiyi əhəmiyyət onun Avramova söylədiklərindən də məlum olur. Belə ki, Nadir S. Avramova yalnız abdalilərə qarşı mübarizənin müsbət nəticələnməyəyi təqdirdə Rusiyaya qayıtmağa icazə veriləcəyini bildirir: «...əgər biz məğlub olsaq, bilməlisən ki, bu, İrən dövlətinin sonu ola bilər və öz başına özün çarə qılmalısan...» deyir. (159, s. 101).

«Tarixi-Nadir»dən məlum olduğu kimi, Təhmasib Nadiri dəfələrlə İsfahan üzərinə yeriməyə təhrik edirdisə də, Nadir hər dəfə etiraz edir və nə qədər ki, yaxınlıqda yerləşən Herat abdaliləri diz üstə qoyulmayıb, bu addımı atmağın qeyri-məqbul olduğunu bildirirdi (70, s. 49).

Herat üzərinə yerimək ərəfəsində Nadirlə Təhmasib arasında «əməkdaşlıq» münasibətlərinə yeni bir zərbə Səbzəvar insidenti ilə dəyir. Belə ki, məlum olduğu kimi, Təhmasib, nazirlərinin məsləhəti ilə, Nadirlə birgə Herata yürüşə çıxmaqdan boyun qaçıraraq, özünün Mazandarana getmək fikrində olduğunu, qüvvələrini isə abdalilərə qarşı əlbəttə ki, Nadirin komandanlığı altında göndərməyə razılığını bildirir. Lakin Nadir ona qarşı düşmən münasibətdə olan nazir və digər rəsmilərin ordu içərisində ona (Nadirə) tabe olmaq fikirlərini yaydıqlarından xəbər tutduqda, Herata irəliləmək fikrindən daşınaraq, Məşhədə qayıdır. Təhmasibin Nadirə dost münasibətdə olan buğayrı türklərinə hücumu keçdiyindən təəssüflənən Nadir abdalilərin Biyarumand bölgəsinə hücumunun qarşısının alınması məqsədilə yürüşündən Təhmasibə xəbər göndərir ki, bu əməldən əl çəksin və ona (Nadirə) əfqanlara qarşı mübarizədə yardımçı olsun. Cavab olaraq Səbzəvara geri çağırılan Nadir, yol boyunca, Təhmasibin Xorasanın bütün yerlərinə xəbər göndərən Nadirin əmr və sərəncamlarına əməl edilməməsini tələq etdiyinin şahidi olur. Bu da azmış kimi, Səbzəvar darvazalarının üzünə bağlandığını görəndə Nadir radikal mövqə tutaraq şəhəri atəşə tutur. Şəhər təslim olduqdan sonra Nadir-Təhmasib

münasibətləri yeni xarakter kəsb edir. İki gündən sonra Nadir şahzadəni artıq həbsdə olanlar kimi, xüsusi dəstənin müşayəti ilə Məşhədə göndərir.

Nadir Təhmasiblə birgə Məşhədi 1729-cu ilin mayında tərk edir (70, s. 56). Abdalilər də Nadirin hücum niyyətindən xəbərdar olduğdan sonra aralarındakı narazılıq və ziddiyyətləri kənara qoyub, qüvvələrini səfərbər edirlər: Allahyar xan Heratın, Zülfüqar isə Fərəhin hakimi olur.

«Tarixi-Nadir»dən məlum olduğu kimi, abdalılarla Kafir qala yaxın lıqında baş verən döyüşdə Nadir şəxsən əfqan liderlərindən birinin başını kəsir; abdalilər Küsüyə yaxınlıqında böyük itki verərək, bütün sursatlarını atıb, Herata üz tuturlar. Ribati-Paryandakı məğlubiyyətdən sonra Allahyar xan Nadirin düşərgəsinə qasid göndərərək sülh təklif edir; lakin Nadir, Allahyar xan və onun sərkərdələrinin onun hüzuruna şəxsən gəlmələrində israr edir. Allahyar xan Zülfüqarın onun köməyinə gəldiyini eşidib, sülh fikrindən əl çəkir. Nəticə etibarilə Nadir hər iki abdal lideri üzərində qələbə əldə etdikdən sonra Nadirin hüzuruna gəlmiş əfqan sərkərdələri öz hərəkətlərinə görə üzr istəməklə yanaşı, tabe olduqlarını və hətta gilzaylara qarşı mübarizədə iranlılarla əməkdaşlıq edəcəklərini bəyan edirlər. Bu zaman Təhmasib və onun nazirləri abdalilərin təkliflərinin qəbul edilməsi əleyhinə çıxırlarsa da, Nadir sülhlə razılaşıır. Səhəri gün abdalilər liderləri böyük hədiyyələrlə Nadirin çadırına gəlir və əbalarla mükafatlandırılırlar. Bəzi abdalilər sərkərdələri Təhmasibin xidmətinə daxil olur, Allahyar xan isə Herat hakimi vəzifəsində rəsmi təsdiq olunur (70, s. 10).

L.Lokhart abdalılara qarşı kompaniyanın (1729) əhəmiyyətini dəyərləndirərkən, göstərir ki, «...hərçənd ki, abdaliləri tam rəm etmək mümkün olmur və sonralar onlar yenidən üsyana qalxırlar (cəmi bir il sonra Nadir osmanlılarla müharibə edərkən, abdalilər Zülfüqar xanın başçılıqı ilə yenidən üsyana qalxırlar - R.D.), əsas əhəmiyyət ondan ibarət idi ki, əfqanların məğlubedilməzliyi haqqında mif aradan götürülür, orduda özünə inam yaranır» (245, s. 34). Məhz indi gilzaylara qarşı hərəkət etməyin vaxtı yetişir. Artıq 1729-cu ilin iyulunda L.Lokhartın göstərdiyi kimi, «Təhmasib, ...axırbaşı Hüseynqulu xan Zəngənanı xəbərdar edirdi ki, qızılbaş qüvvələrlə hazır olsun, çünki o (Təhmasib), sərdar (Nadir) ilə birlikdə yaxın zamanlarda İsfahana hücum üçün fəal hazırlıq aparır» (246, s. . 327).

Məlum olduğu kimi, Səfəvi dövlətinin 1722-1729-cu illərdə yaşadığı məşəqqətli dövrün xarakterik cəhətlərindən biri, özlərini Şah Hüseynin oğulları və ya qohumu adlandıran şəxslərin silsilə şəklində imperiyanın müxtəlif hissələrində üsyanlar qaldırması idi. Onların dəqiq sayı məlum deyil, lakin bu namizədlərin sayı

çox olmuşdur. Seyid Əhməd istisna olmaqla iddiaçıların hamısını yalançı hesab edən L.Lokhart bu şəxslərin - psevdoşahzadələrin çox asanlıqla öz ətraflarına böyük xalq kütlələrini toplamağa müvəffəq olma səbəblərindən bəhs edərəkən, bunun «...məlum camaatın qəsbkarların (əfqan, türk, rus - R.D.) dözülməz zülmündən azad olmağa ümid yaradan hər hansı fürsəti fəvta verməmək istəyindən irəli gəldiyini» qeyd edir. Fikrini inkişaf etdirərək L.Lokhart yazır ki, «Əgər Təhmasib bütün bu əzmlı insanların söylərini birləşdir, lazımi hərbi və dövlət xadimi keyfiyyətlərinə malik olub, bu kortəbii hərəkətləri koordinasiya edə bilsəydi... məqsədə çatırlardı» (246, s. 300). Lakin təəssüflər olsun ki, sadalanan keyfiyyətlər Təhmasibdə yox idi.

Şahlığa namizədlərdən Seyid Əhməd Səfəvi nəslinin həqiqi nümayəndəsi olub, ana tərəfdən Şah Süleymanın nəticəsi, ata tərəfdən isə İmam Rza məqbərəsinin mütəvəllisi olmuş və Şah Süleymanın böyük qızı Şəhrəbanu ilə evlənmiş Mirzə Davudun nəticəsi idi. O dövrün mənbələrindəki məlumatlara görə, əvvəllər Təhmasibə dəstək verən Seyid Əhməd, şahzadənin əyyaşlığı və onun məsələtlərinə əhəmiyyət verməməsi səbəbindən Təhmasibi tərk edərək, Kirmana getmiş, 1726-cı ilin 8 noyabrında özünü şah elan etmişdi. Həm Təhmasib, həm də Əşrəflə silahlı toqquşmaları olan Seyid Əhməd, nəticə etibarilə, 1728-ci ilin ortalarında Əşrəf tərəfindən əsir götürülüb qətlə yetirilir (246, s. 301).

Səfəvi şahzadələrinin qətlə yetirilməsi üçün bəhanə rolunu oynamış, guya, 1725-ci ilin əvvəllərində Səfi Mirzənin İsfahanda həbsdən qaçması haqqında əsassız, doğru olmayan şayiə Bəxtiyari diyarının Gərayi kəndinin bir sakininin özünü əvvəlcə Məsum Mirzə, sonralar isə Səfi Mirzə adlandıraraq iddiaçılar sırasına qoşulması üçün səbəb olur. Şüştərə gələrək əhali tərəfindən tanınan, dəstək alan, sadələvh ardıcılığının dayağına istinadən 1727-ci ilə qədər əsl hakim qismində fəaliyyət göstərə bilən bu avantürist şəxs, hətta məscidlərdə xütbə oxunarkən, Təhmasibdən sonra öz adının çəkilməsinə nail olur (246, s. 301).

Şüştərdə daha bir yalançı Səfi Mirzə 1729-cu ilin ortalarında peyda olur. Tarixi-Nadirdə deyildiyi kimi xalq: «gözləri Səfi Mirzənin gözlərinə bənzəyir» deyib, Məhəmməd Əli Rəfəncani adlı bu şəxsi şahzadə kimi qəbul edir (70, s. 14). Lakin Şüştər hakimi tərəfindən qəbul edilməyən və zərərən qaçmağa məcbur olan bu şəxs Mesopotamiyaya keçə bilir və buradakı türklər ondan gələcəkdə istifadə etməyin mümkünlüyünü düşünərək «Səfi Mirzə»ni İstanbula göndərirlər (246, s.301).

Daha bir yalançı namizəd özünü eks şahın böyük oğlu (Mahmud Mirzə) adlandıraraq, bir müddət Bəndər-Abbasla Makranın şimal sərhəddi arasındakı ərazidə hakimlik edir (246, s. 301).

Guya əfqan Mahmudun əlindən qaçdığını iddia edən şah Hüseynin digər oğlunun (İsmayıl Mirzə) adı ilə meydana atılan, əslən Lahicandan olan qələndar (dərviş) Zeynal ibn İbrahim sərt, davakar dağlılar - daylamlılarla birləşir. Təhmasib ardıcılıqları ilə toqquşan Zeynal Gilanda rus qüvvələri ilə üz-üzə gəldikdən sonra sonuncuların təzyiqilə öz tərəfdarları ilə birlikdə türk işğalı altında olan əraziyə keçir. Burada türk üsyançı Əbdül Rəzzaq və şahsevən, şahəği tayfaları nümayəndələri ilə birləşən yalançı İsmayıl Mirzə 1728-ci ildə Ərdəbildəki türk qarnizonunu gecə ikən mühasirəyə alır. Lakin türklər üstünlük qazana bilir, Zeynalı tutub qətlə yetirirlər (70, s. 16; 246, s. 302). L.Lokhart İsmayıl Mirzə adı ilə meydana atılan daha iki namizəd haqqında da məlumat verir. Birinci namizəd Bəxtiyari diyarında peyda olub, tezliklə aradan götürülür, II namizəd isə Təhmasibin İsfahanda taxta oturmasından dərhal sonra peyda olub, şahı həqiqəti dediyinə inandıрмаğa nail olursa da, taxt-tacı ələ keçirmək məqsədi güdən qəsdə əli olduğu aşkara çıxan kimi, Təhmasib onu edam etdirir (246, s. 302).

Bəlxədə isə Məhəmməd Mirzə adı ilə meydana atılan (ləqəbi «ulaq üstündə gedən şahzadə» idi) daha bir namizəd Seyid Əhmədlə toqquşmada məğlub olduqdan sonra Əşrəfə tabe olur, sonralar isə Hindistanda sığınacaq tapır (70, s. 15).

Nadirin şahın (Təhmasibin) razılığını əldə etmədən Sultan Hüseynin qızı Rədiyyə bəyimlə evlənməsi faktını (58.7) L.Lokhart «Nadirin öz iddialarında bir qədər də irəli getməsi» kimi qiymətləndirir (245, s. 42). Lakin Nadirin böyük oğlu Rzaqulunun Fətimə Sultan bəyimlə evlənməsi ilə bağlı Təhmasibin xeyir-duası alınır. Əvvəlcədən razılaşdırıldığı kimi, onların evlənməsi ilə bağlı böyük təntənələr Məşhəddə keçirilir. Nikahın şərafinə Qələt və Abivard ətrafında böyük ov mərasimi də keçirilir. Bu nikahın müqaviləsi preambulası ilə birlikdə «Dürreyi-Nadiri»də öz əksini tapmışdır (245, s. 52, qeyd 2).

Şah Təhmasibin Osmanlılara qarşı hərbi əməliyyatdakı məğlubiyyəti məsələsinə toxunarkən L.Lokhart qeyd edir ki, «baxmayaraq ki, Nadir öz qələbələrinin bəhrələrinin Təhmasibin sadəlvhlüyü, bacarıqsızlığı səbəbindən qurban verilməsini başqa cür qəbul edə bilməzdi, əslində onun (Nadirin) həmin qurbanlara görə keçirdiyi peşimançılıq hissənin şahı devirmək üçün yaranmış şəraitə verdiyi əhəmiyyətdən daha çox olmasına inanmaq çətindir» (245, s. 60). Nadirin şah Təhmasibi devirmək prosesinə girişməsi üçün bundan daha münasib zaman isə, əlbəttə ki, ola bilməzdi.

L.Lokhartın fikrincə, Nadirin manifestinin mətnindən məlum olur ki, «...o (Nadir), Türkiyə ilə müharibənin bərpa edilməsinə müqavimət göstəriləcəyini gözləyirdi. Odur ki, hər hansı şəxs tərəfindən hər hansı müdaxiləni istisna etməyi qərarlaşdırmışdı» (245. s. 60).

Con Malkolmun bununla bağlı maraqlı bir qeydi vardır: «...onun (Nadirin - R.D.) sözləri (manifestin mətnindəki - R.D.) türklərdən daha çox Təhmasib və onun tərəfdarlarını hədələmək məqsədi daşıyırdı» (245, s. 60).

Manifest və məktubun mətnlərindən məlum olduğu kimi, «şübhələrin əksəriyyətini təkcə sünni düşməyə (osmanlılara) qarşı mübarizə adı altında deyil, Təhmasibi diskreditə etməklə, öz ətrafına toplayan» Nadir həmin şəxsləri mürəkkəb seçim qarşısında qoyurdu: «Əgər Təhmasibin tərəfdarları Türkiyəyə qarşı müharibədə iştirak etməkdən boyun qaçırırdılarsa, biddətçi (heretic) kimi damğalanardılar; yox əgər Nadirin siyasətini qəbul edərdilərsə, öz hökmdarlarının (Təhmasibin - R.D.) istəkliradəsinə qarşı çıxmış və bununla da şahın nüfuzuna böyük xələl gətirmiş olurdular» (245, s. 60).

«Tarixi-Nadiri»dən məlum olduğu kimi, Təhmasibin Tehran və Qumda görüşmək təklifinə və İsfahanı tərk etməyə etirazından sonra Nadir birbaşa paytaxt üzərinə yeriyib 1732-ci ilin 25 avqustunda şəhərə daxil olur (70, s. 114). Mirzə Mehdimin, Təhmasibin, Bağdad hakimi Əhməd paşa ilə ittifaqda hərəkət etməsi barədə verdiyi məlumatı «şəxirtmə» adlandıran L.Lokhart Ö.Kinnoula istinadən yazır ki, Təhmasibin Əhməd paşaya yazdığı məktubda Türkiyəyə qarşı müharibənin bərpa ediləcəyi haqda hədələrlə bağlı şah üzr istəyir və bildirirdi ki, «müzəffər ordusu olan, istədiyini etmək iqtidarında və niyyətində olan Təhmasibqulu xana (Nadirə - R.D.) qüvvəsi yetmir» (245, s. 60. qeyd 4). İstanbuldakı Britaniya səfiri Lord Kinnoul Londona yazırdı ki, «bu, şah tərəfindən ...son sülh müqaviləsini pozduğuna görə yalnız siyasi üzrxahlıq (bərət) idi» (50. 3 - 245, s. 59).

V.Kokkelin Qombrun gündəliklərində əksini tapmış raportunda da verilən məlumatdan məlum olur ki, «Nadir türklərlə sülhü pozmaq istəyir, hərçənd ki, əlahəzrət (Təhmasib -R.D.) buna meyilli deyil, ...lakin onun (Nadirin - R.D.) özbaşnalıqlarının qarşısını almaq üçün qüvvəsi olmadığından belə edir» (58.8a - 245, s. 61).

«Zübdətül-Təvarix»də Nadirin Həzrətərib bağında Təhmasibin qəbulu zamanı, sonuncunun həddindən artıq şərab içib bihuş olmasından sonra qızılbaşlar və onların liderlərinin iştirak etdiyi müşavirə çağırılıb, Təhmasibin yüksək vəzifə postu üçün yararsız, qeyri-qənaətbəxş olmasının bəyan edilməsi fikri vurğulanır; İsfahan camaatı şahidlik üçün çağırılır. Məhəmməd Möhsünə görə, hamı şahın

vəzifədən götürülməsi və kiçik oğlu Abbasın taxta çıxarılması ilə razılışır. Nadirin rəsmi tarixşünası olan Mirzə Mehdi isə Təhmasibin həddindən artıq sərxoş vəziyyətdə olması ilə bağlı məlumat vermir. L.Lokharta görə, «bu heç də şahın həqiqətən çox içməsi və ya Nadirin bunun üçün (Təhmasibin sərxoş vəziyyətdə düşməsi üçün - R.D.) canfəşanlıq etməsi faktını şübhə altına almağa əsas vermir» (245, s. 62). Çünki Şeyx Həzinin yazdığı kimi, hadisələrin bütün epizodları əvvəlcədən diqqətlə, addımbaaddım düşünülib, planlaşdırılmışdı (75, s. 221).

Nadirin Abbas Mirzəni şah elan etməsi barədə Qombruna raport göndərən V.Kokkell bu dəyişikliyin yaratdığı rezonans barədə belə yazırdı: «...bu, ... əyanlar və əhali arasında elə bir vahimə yaratmışdı ki, heç kim müqavimət göstərməyə özündə cəsarət duymurdu... və bu gözlənilməz inqilab qan tökülmədən ötüb keçdi» (58.9 - 245, s. 62). V.Kokkelin versiyasına görə, Nadir 22 avqustda (1732) Təhmasibi həbsə alıb, səhəri gün Abbası şah elan etmişdi (yənə orada).

9 sentyabr 1732-ci ildə III Abbasın beşiklə birlikdə Talari-Tavila sarayına gətirildikdən (Nadir hökmdarlıq cığasını onun başına taxır, qılınc və qalxanı yanına qoyur - 70, s.116; 54, s.108-109) sonra Nadir, L.Lokhartın sözləri ilə desək «(faktiki olaraq) şah funksiyasını daşıyırdı... Ona yalnız heç bir risk olmadan «de-yure» İran hökmdarı olmaq üçün zamanı gözləmək qalırdı... Yeni şah 8 aylıq olduğundan dövlət işləri təbii ki, regentin öhdəsinə düşürdü. Regentin kim olacağı da təbii ki, məlum idi. Nadir bu postu qəbul etdikdə Təhmasibqulu xan titulundan (1726-cı ildən bu adla tanınırdı - R.D.) imtina edib, Vəkilüd-Dövlə, Nəbiüs-Səltənət titullarını qəbul edir» (245, s. 63).

Nadirin türklərə qarşı dərhal müharibəyə başlamasını ləngidən səbəb - Bəxtiyari diyarında baş verən qiyam olur. «Tarixi-Nadiri»dən məlum olduğu kimi, tayfadaxili qarşıdurma, münaqişə zəminində baş vermiş bu qiyam nəticəsində Nadirin təyin etdiyi hakim öldürülür, cəzalanmadan qorxan tayfa üzvləri İran körfəzi boyunca yerləşən gərmşir adlanan əraziyə köç edirlər (70, s. 116). Bəxtiyarilərin bu əraziyə gəlişi Şeyx Əhməd Madaninin (bu şəxs vaxtilə Əsrəfin qardaşı və digər əfqan qaçqınlara Omana keçməkdə kömək göstərmişdi - R.D. - 245, s. 44) başçılığı altında ərəblərin üsyana qalxması ilə üst-üstə düşmüşdü. Qombrun gündəliyində ərəb üsyançıların Bəndər-Abbas, Konq, Basidu və s. yerlərə hücum-yürüşlər təşkil etmələri barədə məlumat verilir (58.10).

Mesopotamiyada gedən hərbi əməliyyatlar zamanı Nadir Məhəmməd xan Bəlucun qiyam qaldırması barədə xəbər alır. L.Lokhart bununla bağlı qeyd edir ki, «Nadirin sət davranışı onu qeyri-populyar etmişdi və onun Təhmasiblə davranışı bir

çox iranlıların qəzəbinə səbəb olmuşdusa da, bu vaxta qədər öz hisslərini açıqcasına nümayiş etdirməyə cürət etməmişdilər. 1733-cü ilin aprelində İsfahanda xəbər yayılır ki, Nadir Təhmasibi vəzifəsində bərpa etmək üçün geri çağırtdırır, lakin məğlubiyyətindən (Bağdad ətrafında - R.D.) sonra fikrini dəyişir və Təhmasibin Məşhəddə qalması barədə əmr edir; belə ki, əks halda eks şahın hakimiyyəti «qeyri-sərfəli olub, maneəyə çevrilə bilərdi». Əlbəttə, şübhəsiz ki, Nadirin niyyətini dəyişməsinə əsas səbəb Məhəmməd xan Bəlucla birləşmək məsələsində Səfəvilərə loyallıq göstərənlərlə arasında yaranmış ixtilaf olur. Nadir anlayır ki, bu üsyan o dərəcədə əhəmiyyətli miqyaslı deyil ki, türk kampaniyasından əl çəkilsin, odur ki, bu məsələnin həllini türklərlə müharibəni başa çatdırdıqdan sonraya saxlamağı qət edir» (245, s. 72-73). Mesopotamiya əməliyyatları gedişində Məhəmməd xan Bəlucun üsyanı barədə yenidən həyəcanlı xəbərlər alan Nadir bu dəfə də özünün şəxsən məsələyə qarışmasına lüzum görmədiyindən Təhmasib xan Cəlayirə və «qiyamçı» Məhəmməd xan Bəlucun yerinə təyin etdiyi İsmayıl xan Kazima və digər vilayət xadimlərinə sərəncamlar göndərərək, üsyanı yatırmaq üçün səylərini birləşdirməyi əmr edir (245, s. 75).

Türklər üzərində (Topal Osman paşa məhv edildikdən sonra - R.D.) qələbədən sonra Nadir özü də Məhəmməd xan Bəluc üzərinə yeriyən Təhmasib xan Cəlayir və Kuhqulu bəylərbəyliyi (İsmayıl xan) birləşmiş qüvvələri ilə Dü Günbadanda birləşir. C.Hanvey məlumat verir ki, İran mühafizə dəstəsi görünən kimi, Nadirin gəlişindən bixəbər Məhəmməd xan Bəluc azsaylı qüvvə ilə onun üzərinə gəldiyini zənn etdiyindən, hücumu keçməyə tələsir, lakin tezliklə əsas ordunun yaxınlaşdığını görür. Nadirin zəhmli səslə öz adamlarına əmrilər verdiyini eşidir (61, c IV, s. 111). Nəticə etibarilə Məhəmməd xan Bəlucun 15.000-lik qüvvəsi (212, c. I, s. 239) məğlub edilir, qiyamçı lider isə qaça bilir. Nadir əvvəlcə Şiraza, sonra Lura qaçan, sonda isə Gərmişirə sığınan «şikarının» əlindən çıxmasını üçün Qombrundakı ingilis və hollandiyalıları yubanmadan «sahil ətrafının patrulu və Məhəmməd xan və onun tərəfdarlarının qaçmasının qarşısını almaq üçün qayıqlar hazırlanması barədə» də xəbər göndərir (58.12). Sonda Məhəmməd xan Şeyx Əhməd Mədaninin qalasında sığınacaq tapır. Təqibi davam etdirən Təhmasib xan Cəlayir qalanı mühasirəyə alır, Şeyx Əhməd əsir alınır (sonradan qətlə yetirilir), Məhəmməd xan isə öz adamları ilə Qeys adasına qaça bilir (58.14 - 245, s. 78). İngilis və hollandiyalıların hər ikisinin ayırdıqları bir cüt qayıqlar, habelə Basidu və Huvəla hakimi Şeyx Rəşid, Bəhreynli Şeyx Cabbarın təklif etdikləri gəmilərlə başlanan Qeysin mühasirəsi nəticəsində Məhəmməd xan Bəluc əsir alınır İsfahana göndərilir.

L.Lokhartın fikrincə, Nadirin İran körfəzində donanma yaratmaq istəyi məhz «...bəzi gilzayların Oməna və Məhəmməd xan Bəlucun Qeysə qaçmasından» sonra formalaşır. Belə ki, o, körfəzin sahilboyunda «öz gəmiləri olmadan, avropalıların və ya ərəblərin təsadüfi köməklərindən asılı vəziyyətdə qalırdı. İngilislər və hollandiyalılar, demək olar ki, həmişə onlardan gəmi icarəyə istəniləndə ...(verməmək üçün) bəhanələr axtarırdılar; qayıqlara məlik olan ərəblər isə adətən, Səfəvi hökumətinin təqib etdiyi şəxslərə simpatiya ilə yanaşır, özləri də tez-tez üsyan qaldırırdılar» (245, s. 78). L.Lokhart Nadirin körfəzdə öz donanmasını yaratmaq istəməsi üçün «əsaslı səbəblərin» mövcudluğu faktını təsdiq etməklə yanaşı, «Nadirin naval planlarında ambisiya, sahilboyunun təhlükəsizliyini qorumaq istəyindən çox idi» deyər vurğulayır (245, s. 78-79).

Nadirin, Lətif xanı körfəzdə özünün admiralı təyin edib, onu, avropalıların Qombrundakı gəmilərindən satın almaq istəyində (Nadirin - R.D.) bulunması ilə bağlı məktublarla təchiz etməsi faktını L.Lokhart «...Nadirin donanma yaratmaq istəyinin ilk indikatoru» kimi qiymətləndirir (245, s. 78) və əlavə edir ki, «kəndli ailəsində böyümüş, savadsız, dənizdən uzaq yerləşən vilayətdən olan şəxs (Nadir - R.D.) ...belə tezliklə dənizin qüvvəsinin (verdiyi üstünlüyün - R.D.) əhəmiyyətini anlayır» (245, s. 78). Qombrun gündəliyində əksini tapmış qeyddə deyilir ki, «o (Lətif xan - R.D.), ...bizim iki gəmimizi onların (iranlıların - R.D.) istifadəsinə verməklə bağlı xanın (Nadirin - R.D.) istəyinə razılığımızı istədi və bunun haqqının ödəniləcəyini bildirdi» (58.13 - 245, s. 78). Qombrun gündəliyində 1734-cü ilin iyununda edilmiş qeydlərdən məlum olur ki, Lətif xan Nadirin əmrilə Buşirdə (o vaxtadək bura əhəmiyyətsiz baliqçılıq qəsəbəsi olmuşdu) İran donanması üçün baza yaradılması ilə məşğul idi. Müdafiəni gücləndirmək üçün Lətif xan buradakı köhnə portuqal qalasının təmirinə başlayır. Çox keçmədən Buşir Bəndəri-Nadiriyyə adlandırılır (58.16 - 245, s.92). Həmin ilin noyabrında Qombrun gündəliyində C.Gikkinin qeydlərinə əsasən məlum olur ki, Təhmasib xan Cəlayir Nadirin ingilis və Hollandiya Şərqi-Hind kompaniyalarına ünvanlanmış sərəncamlarını (raqams) gətirir. Burada bildirilir: «O (Nadir - R.D.), neçə gəminin yaxşıca silahlandırılmış və təchiz olunmuş şəkildə, hər hansı ekspedisiyaya çıxmaq üçün hazır edilib, tam şəkildə onun ixtiyarında olmasını istəyir. Vurğulanırdı ki, yalnız bu şərtlə (şərtlərin ödəniləcəyi təqdirdə - R.D.) biz (Ş.H.Komp. - R.D.) onun rəğbətini qazana bilərik. Sərdar (burada Nadir - R.D.) əlavə edirdi ki, rədd cavabı Təhmasib xanın qəzəbinə səbəb ola bilər... Rezident (Gikki) heç bir şey təklif edə bilmədi...» (58.17 - 245, s. 93).

C.Gikki, hətta kompaniyanın İsfahandakı müəssisəsini bağlayıb, şəhəri tərk etmək istəyir, lakin Təhmasib xan ona icazə vermir. Dekabrda Qombrunda xəbər alınır ki, «Patna» və «Ruperall» briqlərinin kapitanları Buşirdə Lətif xana öz gəmilərini satıblar. Bu, əlbəttə ki, Lətif xanın gəmi satışı təklifinə mənfi cavab vermiş Qombrun agentini arzuolunmaz vəziyyətə salır. Nümayəndənin qibtəolunmaz vəziyyəti barədə Qombrun gündəliyindəki aşağıdakı qeyd şəhadət verir: «Biz istərdik ki, bu iki ləyaqətşüxsin vəhşi (düşünülməmiş - R.D.) davranışı bizi xan ilə (Lətif xan - R.D.) münasibətdə böyük çətinliklərə salmasın; belə ki, bir qədər əvvəl biz ona rədd cavabı (gəmi satışı məsələsində -R.D.) vermişdik» (58.18 - 245, s. 93).

«1735-ci ilin aprelində Lətif xan üç gəmi (grabs), 50 böyük (trankeys) və bir neçə kiçik qayıqdan (vessel) ibarət donanma ilə Bəsrəni tutmaq məqsədilə Şəttül-Ərəbə daxil olur» (245, s. 93).

Nadirin 1734-1736-cı illərdə türklərə qarşı əməliyyatları gedşində Şirvan üzərinə yeriməsi həm də onun Surxayla haqq-hesab çürütmək istəyindən irəli gəlmişdi. Belə ki, 1733-cü il 19 dekabrda Əhməd paşa ilə əldə olunmuş sülhdən sonra türk sərəskərindən vilayəti boşaltmaq barədə əmr aldığına baxmayaraq, Surxay onu yerinə yetirmək fikrində deyildi. Məlum olduğu kimi, Astarə hakimi Musa xan Nadirin təklifi ilə Surxaya Sultanın «Xətt-şərif»ni göndərərək, onu əmrə tabe olmağa sövq etdikdə, o (Surxay - R.D.), cavab vermişdi ki, «biz ləzgi şirlərinin qılıncları ilə Şirvanı fəth etmişik. Bağdadlı Əhmədin və ya hər hansı başqasının bu işə müdaxilə etməyə nə haqqı var?» (70, s. 145; 2.1, s. 113; 80, s. 108). Lakin Nadirin 1734-cü ilin avqustunda Kür sahilinə yetişməsi xəbərini eşidib təşvişə düşən Surxay Dağıstan dağlarına qaçır (80, s. 109). L.Lokhart göstərir ki, Nadir Kür çayını keçib, heç bir müqavimətə rast gəlmədən Şamaxını tutur (245, s. 83). L.Lokhart Şamaxının iki ay mühasirədə saxlandığı və Surxayın da məhz bu zaman öldürüldüyü barədə P.Butkovun versiyası ilə razılaşmır (yənə orada). Yeri gəlmişkən, rus tarixçisi V.Leviatov da bu məlumatın heç bir başqa mənbə ilə təsdiqlənmədiyini qeyd etmişdir (138, s. 101). Nadir Şamaxıya Məhəmmədqulu xanı yeni hakim təyin edir (2.1, s. 113). F.Əliyev isə 1734-cü ildə Şamaxının mühasirəsinin mövcudluğu fikrini dəstəkləyir (80, s. 109) və öz versiyasının təsdiqi qismində M.Arunova və K.Əşrəfiyanın əsərində «Şamaxı əhalisinin qəddarcasına cəzalandırılmasının və şəhərin dağıdılmasının Nadirin qoşununa davamlı müqavimətinə görə olduğu» (83, s. 187) fikrinə, habelə V.N. Leviatovun «bu tədbirlər (Şamaxının köçürülməsi və s. - R.D.) əhalinin gözünü qorxutmaq və onları fəthə hakimiyyətinə münasibətdə itaətkar etmək kimi

siyasi məqsəd daşıyırdı» (138, s. 101) arqumentinə söykənərək müqavimət faktının real olduğunu irəlilədir (80, s. 112).

Nadirin Muğan qurultayı zamanı dəvət olunmuş nümayəndələrə şərab içirdikdən sonra onlarla monarxiyanın taleyi barədə söhbətlər apardığı və beləliklə sərxoş vəziyyətdə olan qonaqların hansının Səfəvilərə loyallıq bildirəcəyini aşkarlamaq istədiyi faktı məlumdur (245, s. 99). Məclisdəkilərdən heç biri axmaqlıq edib, sülaləyə loyallığını ifadə etmirsə də, Məhəmməd Kazım göstərir ki, Mollabaşı Mirzə Əbdül Həsənin, öz çadırında tək olduğunu zənn edərək, «hər kəs Səfəvi sülaləsini dəstəkləyir» («everyone is for the Safavi dynasty») deməsi, onun ertəsi gün Nadirin hüzurundaca boğulması ilə nəticələnir (yenə orada).

E.Braun göstərir ki, Nadir 1736-cı ilin 21 martında Muğanda toplanmış nümayəndələrə III Abbasın öldüyünü elan edir və onları 3 gün ərzində ya Təhmasibi taxtda bərqərar etməyə və ya yeni şah seçməyə dəvət edir. Yuxarıda göstərdiyi kimi «Nadir tacı 3 şərtlə qəbul edir: tac onun ailə üzvlərinə irsən keçməlidir; Səfəvilərin bərpası barədə heç bir söz olmamalıdır, onların nəslinin hər hansı iddialı üzvünə ...yardım göstərilməməlidir; ibadət zamanı ilk 3 xəlifənin bənətlənməsindən, Hüseyin ölümü ilə bağlı mətəmdən və şiələrə məxsus digər praktikalardan imtina edilməlidir» (215, s. 135).

Məhəmməd Kazım, Nadirin Muğan düzündəki mərasimdə iştirak etməyənlərlə bağlı da ölçü götürdüyünü göstərir. Belə ki, Nadir Xorasan valisi təyin etdiyi oğlu Rzaquluya, vəzifəsini icra etmək üçün Məşhədə yola düşərkən, Muğana gəlməkdən imtina etmiş Bəlx hökmdarı Əbdülhəsən xanı ram edib özünə tabe etdirmək barədə xüsusi tapşırıq verir (245, s. 102).

Beləliklə, «1722-ci ildə Şah Sultan Hüseyin əfqanlar tərəfindən məğlub edilməsi ilə yaranmış anarxiya və əcnəbi (burada əfqanlar - R.D.) idarəetməsindən sonra ölkə Nadirqulu şahın - İranın görkəmli əyanının əlinə keçir» (234, s. 28). Yeri gəlmişkən, Nadir şəxsiyyətini təhlil edən Henri Haas, onu Napaleonla müqayisə etməyin əleyhinə çıxaraq göstərir ki, bu şəxslər müxtəlif dünyalara mənsub olub, xarakter, məram və məqsədlərinə görə bir-birindən hədsiz dərəcədə fərqlənirdilər, belə ki, Napaleonun ideyası bütün Avropanı Fransanın hakimiyyəti altında birləşdirmək olduğu halda, Nadirin məqsədi, fəth etdiyi ölkələri talan etməkdən ibarət idi (Lakin əslində, Nadirin də, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, müsəlman dünyasını birləşdirməklə bağlı düşüncələri vardı - R.D.). Odur ki, bu müqayisəni «ucuz və mənasız» hesab edən H. Haas yazır: «Hər halda Nadir və Napaleon şəxsiyyətlərinin bir ümumi cəhəti vardı: onların şücaətləri yalnız sağlıqlarında maraqlı olub, xalqlarının tarixində heç bir iz qoyub getməmişdir» (234, s. 29)

Beləliklə, bütün bu deyilənlər belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki tədqiq etdiyimiz dövrdə Səfəvi dövlətində gedən siyasi mübarizə üçün rəngarənglik, ziddiyyətlik, çəxəhətlik və hətta çoxqütblülük səciyyəvi olmuşdur. İstər ayrı-ayrı əyanlar, saray xadimləri, sərkərdələr və s. arasında, istərsə də əfqan, daha sonra rus və türk işğalları səbəbindən yaşanan dağınıqlıq, sərbətsizlik dövrü ərzində hakimiyyətə gəlmək uğrunda gedən, daha çox kortəbii hərəkət səciyyəvi mübarizələr, nəticə etibarilə, Səfəvi dövlətinin süqutunu buxovlamaq, onun qarşısını almaq əvəzinə, bu prosesi daha da sürətləndirdi.

Nəticə etibarilə, O.Əfəndiyevin sözləri ilə desək: «Azərbaycanın Osmanlı Türkiyəsi tərəfindən XVII əsrin əvvəlinə qədər davam etmiş işğalı I Şah İsmayıl tərəfindən əsas qoyulmuş Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin varlığına son qoydu» qdan (110, s. 253-254) sonra belə «bu türk (Azərbaycan - R.D.) sülaləsi (Səfəvilər - R.D.) daxili çətinliklərə və xaricdən təzyiqlərə baxmayaraq.. İrana 2 əsr və bir rüblük müddət ərzində sabillik və tərəqqi təmin etmək iqtidarında olan hökmranlıq bəxş edərək» (271, s. 372) tarix səhnəsini tərk etdi.

IV FƏSİL

XARİCİ SİYASƏT VƏ BEYNƏLXALQ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİ

§ 1. Xarici siyasət

Səfəvi dövlətinin xarici siyasətindən bəhsə keçməzdən əvvəl onun beynəlxalq vəziyyətinə nəzər yetirmək lazımdır. Bu mənada, L.Lokhartın düzgün olaraq göstərdiyi kimi, vacib amillərdən biri o idi ki, Şah Sultan Hüseynin hakimiyyətə gəlməsi ərəfəsində Səfəvi dövlətində əmin-amanlıq şəraiti hökm sürürdü. Müxtəlif dövlətlərin, o cümlədən, Avropa ölkələrinin Səfəvi dövlətinə mütəmadi olaraq öz səfir və elçilərini göndərməsi, bu dövlətin beynəlxalq münasibətlər sistemində əhəmiyyətli yer tutmasına dəlalət edirdi. 1699-cu ildə papa, Venesiya respublikası və Böyük Toskana hersoquunun nümayəndəsi - Ankor (Ancyra) arxiyepiskopunun xüsusi missiya ilə İsfahana gəlişi, habelə sarayda «...Konstantinopol (İstanbul - R.D.), Moskva, Moğol, ..., ərəb, tatar,... özbək, siam və həbəş səfirləri»nin (246, s. 51, 57, s. 2-3) olması bunu təsdiq edən faktlardır.

Səfəvi sarayına, həmçinin «...İsveç və Polşadan da səfirlər təşrif buyurmuşdular. İsveç elçisi Lüdviq Fabritsius 1697-1698-ci illərdə İsfahanda olmuşdur... Polşa elçisi isə Zurabəy (Zurabek) adlı Şamaxılı katolik ermənisi idi ki, 1698-ci ilin payızında... İsfahana gəlmişdi» (246, s. 51-52).

İran tarixinin Kembric versiyasında bununla əlaqədar göstərilir: «XVII əsrin sonlarına yaxın İsveç Səfəvi dövləti ilə diplomatik əlaqə qurur. Ölkənin emissarı Lüdviq Fabritsius olur. 1649-cu ildə Hollandiyada doğulmuş bu şəxs 1660-cı ildə ögey atasının müşayiəti ilə Rusiyaya gəlmişdi. Bir qədər sonra rus ordusunda xidmətə girmiş Lüdviq, kazak lideri Stepan Razinə qarşı əməliyyatlarda iştirak etmişdi. 1670-ci ildə Aşağı Volqada kazaklar tərəfindən əsir götürülmüş, lakin sonralar İrana qaça bilməmiş və burada Razin qiyamı yatırılana qalmışdı. Bundan sonra Rusiyaya qayıtmış Lüdviq burada qalmaq əvəzinə, İsveçə yola düşmüşdü. Rus və İran (fars, yoxsa türk? - R.D.) dillərini yaxşı bildiyini nəzərə alaraq, İsveç hökuməti onu 1679-cu ildə Rusiya və Səfəvi dövlətinə səlahiyyətli elçi qismində göndərir. Onun missiyasının əsas məqsədi Şah Süleymanı türklərə qarşı hücumə təhrik etmək idi. Belə ki, türklər Baltik dənizinin cənubunda həm Polşa, həm də İsveçə məxsus ərazilər üçün real təhlükə törədirdilər. Mühəribəyə təhriklər sonda heç bir nəticə vermir; çünki Şah Süleyman dövlət işlərinə maraq göstərmədiyini kimi, mühəribə məsələlərinə də əhəmiyyət vermirdi.

Heç bir şey əldə etməyən Fabritsius 1682-ci ildə İsveçə qayıdır. Bir ildən sonra XI Çarlz (İsveç kralı - R.D.) onu yenidən, iki tapşırıqla: Vyana üçün böyük təhlükə törədən türklərə qarşı Şah Süleymanı hücumu keçməyə təhrik etmək və ticarət müqaviləsi bağlamaq üçün Səfəvi dövlətinə ezam edir. Missiyanın daha bir iştirakçısı katib qismində gənc alman həkim Engelbert Kempfer idi. Fabritsius onu müşayiət edən şəxslərlə birlikdə 1684-cü ilin martında İsfahana yetişir, həmin ayın sonunda audiensiya imkanı əldə edir. Həmin dövrdə İsfahanda Polşadan gəlmiş Suski (Suski) adlı səfir və Siam ölkəsinin elçisi də bulunurdu. Fabritsiusun Şahla danışıqlarında heç bir irəliləyiş əldə edilmir (Süleyman tez-tez uzun müddətə hərəmxanada qapanırdı). Xüsusi uğur qazanmadığına baxmayaraq, Fabritsius İsveçə qayıtdıqdan sonra zadəgan titulu alır. Sonralar, 1697-ci ildə onu yenidən Səfəvi İranına səfir göndərirlər» (271, s. 402).

«Kembric Universitetinin alimi, sonralar Kral Cəmiyyətinin üzvü seçilmiş doktor Con Frayer (John Fryer) Hindistandan qayıdarkən, 1677-ci ilin martından 1678-ci ilin noyabrınadək Səfəvi dövlətində qalmış, bir müddət İsfahanda olmuşdu. Şərq dillərini pis bilməsinə baxmayaraq, çox keçmədən, ölkə (Səfəvi -R.D.) barəsində öz təəssüratlarından ibarət maraqlı, yerli əhalinin dilindən eşitdiyi klassik ifadə və ibarələrlə zəngin olan bir əsər yazır. C.Frayerin Şah Süleyman haqqında verdiyi məlumatlardan məlum olur ki, «o (şah), gözəl görünüşlü, hündür boylu, iri gövdəli bir şəxs olmuşdur. Hakimiyyətinin ilk illərində Süleyman öz ulu sələflərinin layiqli davamçısı olduğunu nümayiş etdirirsə də, sonralar yaltaqların təsiri altına düşəndən, tənbelliyə meyl edəndən sonra dövlət işləri ilə maraqlanmaqdan vaz keçməyə başlayır. Getdikcə şəraba və həddindən artıq yeməyə aludə olur, qəddar insana çevrilir» (271, s. 403).

«L.Fabritsius və onu müşayiət edən şəxslər İsveçə qayıdarkən, E.Kempfer Səfəvi dövlətində qalır. Pyer Rafael dü Manın təklifi ilə o, Hollandiya Şərqi-Hind kompaniyasında həkim kimi xidmətə girir və 1688-ci ildə Yaponiyaya gedənədək İran körfəzi regionunda və Bəndər Abbasda işləyir. Özünün «Ameonitatum Exoticarum» kitabında E.Kempfer Şah Süleyman barədə, hökumət sistemi və saray funksionerlərinin fəaliyyəti haqqında ətraflı məlumat verir. Həmin kitab onun vətəni Lemqo şəhərində, ölümündən dörd il sonra - 1712-ci ildə çap olunmuşdur» (271, s. 403).

«Səfəvi İranında XVII əsrin son iki dekadası ərzində bir neçə xristian ruhanisi olmuşdur. Onlardan biri - fransız Pyer Sanson 1683-1692-ci illərdə burada yaşamışdır. P. Sanson tezliklə Bağdad yepiskopu və İsfahan yepiskopunun köməkçisi Fransuaz Pikut ilə birlikdə saraya gəlmiş və bir müddət burada qalmışdır. Pyer Sanson uzun

müddət Həmədanda yepiskopluğun gəlir vergisindən azad olunması üçün çalışır. Bu müddət ərzində o, sarayda dövlət işlərinin vəziyyəti ilə tanış olmaq imkanı əldə edir. 1695-ci ildə Parisdə çap etdirdiyi səyahətnaməsində Pyer Sanson Şah Süleymanın dövlət işlərinə maraq göstərməməsi səbəbindən saray xacələrinin bu sahədə güclü nəzarət əldə etdikləri faktını təsdiq edirdi (271, s. 403-404).

L.Lokhart Səfəvi dövlətinə Avropa dövlət başçılarının müşayiətçi məktubları ilə təşrif buyurmuş elçilərin heç də hamısının sırf diplomatik missiya ilə gəlmədiklərini vurğulayaraq göstərir ki, «...belə (müşayiətçi - R.D.) məktublar, adətən missionerlərə, həmçinin ...səfərləri zamanı dövlətin (Səfəvi - R.D.) himayəsində olmaq istəyində bulunan səyahətçilərə verilir... Belə ki, İran (Səfəvi - R.D.) sərhəddini təqdimat məktubu ilə keçənlərə şah adından gündəlik müavinət və ...digər imtiyazlar verilir» (246, s. 52). Bu fikri H.Haas da təsdiqləyir (234, s. 28).

1708-ci ilin 16 sentyabrında Səfəvi dövləti ilə Fransa arasında ticarət müqaviləsi bağlandıqdan sonra Səfəvi hökuməti də öz növbəsində, cavab olaraq, Fransaya elçi göndərməyi qərarlaşdırır. Elçi qismində İrəvan kələntəri Məhəmməd Rza bəy seçilir. O, 1714-cü ilin mayında Fransaya yola düşür. Türkiyədən keçərkən qısa müddət həbsə alınan elçi 1714-cü ilin oktyabrında Marselə yetişir. Yenə də müxtəlif səbəblər üzündən yubanan Məhəmməd Rza bəy Parisə 1715-ci ilin fevralında gəlib çatır. Onu Parisdə müşayiət edən fransız rəsmisi - kralın şərq dilləri üzrə katibi P.Qavderan, səfirin həddindən ziyadə ədalətli olduğunu və tez-tez, səbəbsiz olaraq özündən çıxdığına sezir (271, s. 406).

«1715-ci ilin 19 fevralında qocalmış XIV Lüdovik səfiri Versalda formal olaraq qəbul edir. Etimadnaməsini təqdim edən səfir, həmçinin Sultan Hüseynin göndərdiyi hədiyyələr ilə dolu olan mücrünü krala çatdırır. Hədiyyələr o qədər də qiymətli, dəyərlidir deyildi. Bu fakt və həmçinin səfirin özünü çox çilgim aparması fransız rəsmilərinin diqqətindən qaçmır. Bu, onları Məhəmməd Rza bəyin avantürist olduğunu güman etməyə belə vadar edir... Aparılan danışıqlar nəticəsində fransız elçisi Mişelin bağladığı 1708-ci il müqaviləsini yenisi ilə əvəz etmək barədə razılaşma əldə edilir. Yeni müqavilə 1715-ci ilin 13 avqustunda imzalanır və bu, Fransa üçün əvvəlkindən daha əlverişli sənəd olur. Müqavilə imzalanan gün XIV Lüdovikin Məhəmməd Rza bəylə audiensiyası, kralın həyatında keçirdiyi son rəsmi görüş olur» (271, s. 407).

Qeyd etmək lazımdır ki, Məhəmməd Rza bəy də bundan sonra çox yaşamır. Belə ki, yuxarıda adı çəkilən müqaviləni imzalamaqla «öz səlahiyyət çərçivəsini xeyli aşdığını başa düşən Məhəmməd Rza bəy vətənə yetişdikdən bir qədər

sonra özünə sui-qəsd edir. Onun özü ilə gizli olaraq gətirdiyi fransız qadını Madam de Piney isə İslamı qəbul edib, sonralar Rza bəyin qardaşına ərə gedir» (271, s. 407).

Məlum olduğu kimi, «Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə İranın xarici siyasətində Türkiyə uzun zaman dominant, başlıca yer tutmuşdur. Türk-İran antoqonizmi İranı (burada Səfəvi dövlətini - R.D.) Avropa dövlətləri ilə təmasa sövq etmişdir. Sultanların imperiya siyasəti şərqə də, qərbə olduğu kimi təzyiqlə göstərirdi ki, bu da İran (Səfəvi dövləti - R.D.) və Avropanı təbii alyansda birləşdirirdi» (234, s. 27).

P.P.Melqunov həmin fikri Rusiya - İran münasibətlərinə transfer etdirərək yazır: «...türk sultanının düşmən (Səfəvi dövlətinə qarşı - R.D.) münasibəti İran (Səfəvi - R.D.) şahını, tarixi şərait ucbatından istər-istəməz, Türkiyə ilə münasibətlərində onun özü kimi bulunmağa vadar edilmiş (bu mübahisəli fikirdir - R.D.) rus çarı ilə dostluq aramağa məcbur edirdi» (157, s. 224).

XVII əsrin 80-ci illərində də Avropa elçiləri İsfahana gələrək, Şah Süleymana Türkiyəyə qarşı Avropa ölkələri ilə ittifaqa girməyi, əlverişli şəraitdən istifadə edərək, Bağdadı və digər itirilmiş əraziləri bərpa etməyi təklif edirdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu zaman türklər Avropada möhkəm cəngdə məşğul idilər və qərb dövlətlərinə güclü hərbi təzyiqlə göstərilirdilər. Vyana 1683-cü ildə türklər tərəfindən mühasirədə idi. Tarix necə də təkrar olunur: artıq neçənci dəfə idi ki, qərb dövlətləri öz məqsədlərinə yetmək, Avropanın başı üzərini almış «türk təhlükəsindən» qurtulmaq üçün Səfəvi dövlətindən bir vasitə kimi istifadə etməyə - Osmanlı imperiyasının hərbi qüvvələrini iki cəbhəyə parçalamağa cəhd edirdilər. Bu da təsadüfi deyildi, belə ki, «Səfəvi dövləti Osmanlı imperiyasının zərbə qüvvəsini bu dövlətin ən qüdrətli çağında öz üzərinə götürürdü. Türkiyə sultanları Avropa dövlətlərinə qarşı hərbi əməliyyatların ən qızğın çağında belə, öz hərbi qüvvələrinin mühüm bir hissəsini Səfəvi sərhəddində saxlamağa məcbur olur, ya da qərb dövlətləri ilə bir vaxtda Səfəvi şahlarına qarşı da hərbi əməliyyat aparmağa məcbur olurdular. Çox vaxt Osmanlı imperiyası Avropadakı hərbi əməliyyatları yarımçıq qoyub, özünün bütün hərbi qüvvələrini Səfəvi dövlətinə qarşı yönəldirdi. Bununla, antitürkiyə kompaniyasına daxil olan dövlətlər sistemində Osmanlı imperiyasına qarşı mübarizənin əsas ağırlığı Səfəvi dövlətinin üzərinə düşürdü» (150, s. 235). Lakin Şah Süleyman bütün bu arqumentlərə məhəl qoymur, Türkiyə sultanı ilə bağlanmış sülhü və dinc münasibətləri qoruyub saxlamağa üstünlük verdiyini bildirirdi. T.Kruşinski yazır: «Onun (Süleymanın - R.D.) diqqətinə çatdıranda ki, türklər tərəfdən böyük təhlükə ehtimal olunur, əgər Siz özünüzlə onlara qarşı səfərbər olmasanız onlar (türklər - R.D.) xristianlarla sülh bağlayan kimi ən gözəl vilayətlərinizə hücumə keçə bilərlər,

cavabında deyirdi ki, o, bu barədə heç narahat deyil və İsfahanı belə onlar üçün keçə bilər» (62, s. 40).

Nəticə etibarilə, 1639-cu il Zuhab sülhündən sonra Səfəvi dövləti ilə Türkiyə arasında uzunmüddətli sülh davam edirdi. Yalnız Şah Sultan Hüseyin hakimiyyətə gəlməsindən az sonra türk-Səfəvi münasibətlərinə xələl gətirə biləcək insident baş verir. Belə ki, Bəsrədə o zaman türklərin mövqelərinin zəifləməsindən istifadə edən müntafiq tayfasının başçısı Şeyx Mani 1694-cü ildə buranı tutur. Türklər tezliklə şəhəri geri alırlarsa da, 1695-ci ilin yazında Şeyx Mani şəhəri bir daha ələ keçirir və on səkkiz ay ərzində əlində saxlayır. Ərəbistanın nüfuzlu muşşaya tayfasından Seyyid Fərəculla Bağdad hakimi Həsən paşadan və Şah Sultan Hüseyndən Şeyx Manini Bəsrədən sıxışdırıb çıxarmaq barədə izn alıb, onu nəinki Bəsrədən, həmçinin Qumadan qovub çıxarır (246, s. 53).

«İşin öhdəsindən gələn Seyyid Fərəculla şəhərin açarını şaha, o da öz növbəsində qiymətli hədiyyələrlə birlikdə Türkiyə sultanına göndərir. Beləliklə, şəhər üzərində türk hakimiyyəti tanınır, lakin o, hələ uzun müddət Səfəvi qüvvələrinin nəzarəti altında qalır» (246, s. 53-54). 1697-1701-ci illər arasında səfəvilər Bəsrənin hakimi vəzifəsində heç bir səbəb və lüzum olmadan dörd nəfəri dəyişirlər. Lazımı qüvvə toplayan türklər 1701-ci ilin yazında hücumə keçib, Səfəvi hökumətinin təyin etdiyi hakim Davud xanı öldürüb, ciddi müqavimətlə rastlaşmadan şəhərə daxil olurlar. Beləliklə, «Bəsrənin iranlılar (əslində ərəblər - R.D) tərəfindən işğalı Türkiyə ilə hərbi münasibətə səviyyəsinə qalxmadan sona çatır» (246, s. 54).

Türk sultanı Səfəvi dövlətində baş verənlərlə yaxından maraqlanır, lakin bu bölgə ilə bağlı aldığı məlumatlar onu qane edici qədər deyildi. Digər tərəfdən Türkiyə artıq Avstriya və Venesiya ilə Passaroviç (1718) sülh müqaviləsini bağlamışdı. Bundan sonra elə yenə də Passaroviçdə həmin dövlətlər arasında ticarət və nəvqasiya barədə müqavilə imzalanmışdı. «Avstriya səfiri Portadan xahiş edir ki, bu müqavilənin 19-cu bəndinin şərtlərini dəqiqləşdirməkdən ötrü səlahiyyətli türk rəsmisi Dürrü Əfəndini İrana yollasın» (246, s. 123).

Beləliklə, Sultan həm Səfəvi dövləti barədə yerindəcə müfəssəl məlumat toplamaq, həm də adı çəkilən müqavilənin şərtlərini müəyyənləşdirmək məqsədilə Dürrü Əfəndini İrana ezam edir.

Türk elçisinin gəlişi xəbəri Səfəvi sarayında təşvişə səbəb olur. Belə ki, elçinin gəlişinin əsl səbəbindən bixəbər olan nazirlər Türkiyənin sərhəddəki bölgələrə iddia irəli sürəcəyini zənn edirlər. L. Lokhart göstərir ki, «sülhü qoruyub saxlamaq məqsədilə onlar (burada Səfəvi saraydakılar - R.D.) Sultana hətta Çuxuri-Sədin

bir hissəsini və ya cənubda müəyyən ərazini güzəştə getməyə tam hazır idilər» (246, s. 123). Dürri Əfəndi Tehrana 1721-ci ilin yanvarında yetişir. Dürri Əfəndinin xatirələrinə istinadən L.Lokhart yazır ki, Şahla audiensiyası zamanı Dürri Əfəndi Bağdad hakimi Həsən paşanın məktubunu Etimadül-Dövlə (bu zaman Səfəvi dövlətinin Etimadül-Dövləsi artıq Məhəmmədqulu xan idi -R.D.) vasitəsilə şahla təqdim edərkən, sonuncu (şah), paşa haqqında xeyli xoş söz söyləyir, onun şəxsi keyfiyyətlərini tərifləyir, əla qonşu kimi xarakterizə edir, Nəcəfə gedən İran zəvvarlarına yaxşı münasibət bəslədiyini xüsusi qeyd edir (246, s. 124).

Danışıqlar, o cümlədən, Etimadül-Dövlə ilə sərhəd məsələlərinin müzakirəsi başa çatdıqdan sonra Dürri Əfəndi 1721-ci ilin aprelində vətənə yola düşür. Bir il sonra Şah «yüksək təhsil və mədəniyyətə malik Murtaqulu xanı Dürri Əfəndi missiyasına cavab olaraq Türkiyəyə səfir qismində göndərir. Bu səfir Şah Sultan Hüseyinin Türkiyəyə göndərdiyi son elçi olur» (246, s. 125).

Türkiyə sultanı kimi, rus çarı da Səfəvi dövlətində baş verən hadisələrdən bir an da olsa, diqqətini yayındırmırdı. A.Volmskinin təqdim etdiyi məlumatlar əsasında Pyotrın Səfəvi dövlətindəki vəziyyət barədə təsvirini artıq formalaşmışdı. Hadisələrin sonrakı inkişafını izləmək məqsədilə Pyotr Rəştdəki rus konsulu Semyon Avramovu Tehrana ezam edir, ona tənəzzül prosesinin kulminasiya mərhələsinə çatdığı, Səfəvi rejiminin kollaps keçirdiyi barədə ara-sıra gələn xəbərlərin həqiqiliyini öyrənib, bu haqda raport verməyi tapşırır və eyni zamanda çar, kapitan Aleksey Baskakovu gizlicə Kaplana hərbi kəşfiyyat məqsədilə göndərir (100, c I, s. 6).

Şah Sultan Hüseyinin dövründə mollabaşılarn (Məhəmməd Bağır Məclisi, sonralar isə Mir Məhəmməd Hüseyin Xatunabadi) təkidləri nəticəsində həyata keçirilən dini siyasətin Səfəvi dövlətinin xarici ölkələrlə münasibətinə təsiri katastrofik idi. Belə ki, R.Seyvorinin təbircə, «Osmanlı sultanı III Əhməd (1703-1730) sülhsevər dövlət başçısı idi... Onun vəziri Daməd İbrahim də əsasən ədəbiyyat və incəsənət təəssübkeşi idi... və İranın (Səfəvi dövlətinin - R.D.) işlərinə qarşımamaq siyasəti və dostluq nümayiş etdirirdi; lakin həm o, həm də Sultan Şirvan və Dağstanın şiələr tərəfindən təqib olunan sünni əhalisinə yardım göstərmək istəyində bulunurdular» (264). L.Lokhart bununla bağlı yazır ki, «İrana münasibət məsələsində Sultan III Əhməd və onun baş vəziri Daməd İbrahimplə hərbi və dini liderlər arasında böyük fikir ixtilafı mövcud idi» (246, s. 251). 1718-ci ildə Avstriya və Venetsiya ilə bağlanmış Passaroviç sülhü Türkiyənin qərbdə əl-qolunu açdıqdan sonra onun daxilində hələ Sultan Məhəmməd (III Məhəmməd-1595-1603) vaxtında zəbt olunmuş şimal-qərbi İran ərazilərini (bu səhvdir, həmin ərazilər III Muradın dövründə ələ keçirilmişdi-R.D.)

yenidən ələ keçirmək məqsədilə... İrana (Səfəvi dövlətinə - R.D.) qarşı hərbi əməliyyatlar lehinə təbliğat güclənir» (264, s. 251).

1722-ci ildə əfqanların İrana təcavüzündən sonra isə «güclü sünni dövləti (Türkiyə - R.D.), şiə dövlətinin (Səfəvi İrani - R.D.) gücsüzlüyündən öz mənafeyi üçün yararlanmaq qərarına gəlir» (269, s. 237). P. Sayks fikrini davam etdirərək yazır ki, Türkiyə «...Qafqaz və digər İran (Səfəvi - R.D.) ərazilərinə çoxdan göz dikmişdi. Odur ki, Rusiya ilə müharibəyə hazırlaşan Türkiyə Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan sərhədləri ətrafına öz qüvvələrini çəkib gətirir. Dağıstan və Azərbaycanda öz muzdullarını təmin edir, ruslara qarşı mübarizədə, hətta əfqanlardan da istifadə edirdi». (269, s. 237)

«Xəzəryanı vilayətlərin tarixində... Türkiyə və İran vacib əhəmiyyətə malikdir» yazan V.Bartold Dağıstan xalqları ilə bağlı araşdırma apararkən, «üç dövlət - Rusiya, Türkiyə və İran arasında (bu məkanla əlaqədar - R.D.) rəqabətin» mövcudluğu faktını iqrar edir (92, s. 750; 758).

Ruslar Dərbəndi ələ keçirdikdən sonra türk sultanı 1722-ci ilin payızında Türkiyə təbəəliyini qəbul etmiş Davud bəyi Şirvan və Dağıstan hakimi təyin edib, Rusiyadan öz qoşunlarını Xəzər sahilindən çəkməyi tələb edir. «Türkiyə Asiyada yerləşən paşalıqların hakimlərini öz qoşun hissələri ilə Ərzuruma geri çağırır, Krım xanına da müharibəyə hazır olmaq barədə fərman göndərir. I Pyotra verdiyi tələbə rədd cavabı aldıqdan sonra (səadə tələbə əməl olunmur - R.D.) Sultan hərbi əməliyyatlara başlamağı qərara alır» (143, s. 183). Həqiqətən də Səfəvi İrani ilə bağlı işğalçı planlardan bəhs edərkən, bir aspekti nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, «rusların şərqdə torpaqlarını genişləndirməsi İngiltərə və Fransanı bərk narahat edirdi. Xəzərsahili torpaqların Rusiyaya birləşdirilməsi, xüsusilə İngiltərənin narahatlığına səbəb olurdu. Belə ki, öz müstəmləkəsi Hindistanın gələcək taleyi onu bərk narahat edirdi. Bu əsnada V.Bartold, C.Kerzonun aşağıdakı fikrini «səciyyəvi» adlandırır: «Heç bir ingilis naziri rusların Hind okeanında qərarlaşmasına imkan verə bilməz, necə ki, eynilə, heç bir rus çarı ingilislərin Xəzər dənizində bərqərar olmasına izn verməz» (92, s. 763). Həm İngiltərə, həm də Fransa Rusiyaya qarşı çıxma biləcəklə qüvvə kimi Osmanlı Türkiyəsini hesab edirdilər. «İstambulda ingilis, fransız və Avstriya səfirləri Rusiya və Türkiyə arasında müharibəni qızışdırmaq üçün, guya I Pyotrun Türkiyəyə qarşı müharibəyə hazırlaşdığı barədə şayiələr yayır, türk rəsmilərini, Rusiyanın daxilini didib-parçalayan problemlər üzündən zəif düşdüyü və belə məqamda onunla müharibə etmək üçün əlverişli şərait mövcud olduğuna inandırıldılar» (119, s. 306). Qəribədir ki, qərbi dövlətlərinin öz məqsədlərinə nail olmaq üçün bütün vasitələrdən istifadə etdiyi, məsələn Türkiyənin,

diplomatik əlaqələrin pozulacağı ehtimalı, maliyyə təzyiqləri ilə qorxudulduğu və əksinə, Rusiyaya qarşı müharibəyə başlayacağı təqdirdə Böyük Britaniya tərəfindən maliyyə yardımı göstəriləcəyi vədi barədə ingilisdilli tarixşünaslıqda elə bir məlumat verilmir. Bu zaman Səfəvi dövlətində sünni əhaliyə qarşı amansız təqib siyasətinin yeridilməsi, bəhanə olaraq, türk dairələrində gedən polemikanın «müharibə tərəfdarlarının xeyrinə həll olunması ilə nəticələnir» (246, s. 251).

L. Lokhart, Çələbizadəyə istinadən, Türkiyə hökumətinin qarşıdakı müharibəni dini cəhətdən əsaslandırmaq, ona bəraət qazandırmaq məqsədilə müftiyə üç sualla müraciət etdiyini və bu suallara müvafiq cavab - fətva verilməsini xahiş etdiyini göstərir. Həmin suallar və fətvaları bir qədər qısaldılmış formada nəzərə çatdırırıq:

«Birinci sual: Əgər özünü şah elan etmiş biddətçinin (Təhməsis) razılığı ilə bəzi biddətçilər (burada şiələr - R.D.) müsəlmanlara (burada sünnilərə - R.D.) qarşı mübarizə aparırlarsa, müsəlmanların imamı (burada sünnilərin rəhbəri türk sultanı - R.D.), sultanlar sultanın bağladığı sülh bununla pozulurmu?»

Müftinin cavabı: Bəli, xüsusilə də ona görə ki, möminlərin vəzifəsi kafirləri məhv etməkdir və onlarla bağlanmış hər hansı sülh müvəqqəti barışıqdan (atəşkəs) başqa bir şey deyildi. Həqiqi möminlərin (inananların) vəzifəsi kifayət qədər gücə mülk olan kimi bu sülhü pozmaqdır (müharibəyə başlamaqdır - R.D.).

İkinci sual: Biz, Şah İsmayılın xələfləri tərəfindən... idarə olunan..., ilk üç xəlifəni (Əbu-Bəkr, Ömər, Osman - R.D.) ...lənətləyən, Quran ayələrini öz sufi nöqtəyi-nəzərlərindən izah edən, moizələrində sünniləri öldürməyi tələq edən biddətçilərlə məskunlaşmış bir ölkəni öz düşmənimiz kimi qəbul etməliyikmi?»

Müftinin cavabı belə olur: Bu, düşmən ölkədir və onun əhalisinə kafir kimi münasibət bəslənməlidir.

Üçüncü sual: Onda bu ölkənin biddətçi əhalisi və başqa məzhəbli əhalisinə qarşı hansı tədbirlər görülməlidir?»

Son suala müfti cavab verir: Biddətçilərə gəlincə, kişilər qılıncdan keçirilməlidir. Oğlan uşaqları və qadınlar qula çevrilməli və onların əmlakı fəthlərin (burada osmanlı türklərinin - R.D.) qəniməti sayılmalıdır. Onlara qılınc gücünə islam (burada sünni məzhəbi - R.D.) qəbul etdirilməlidir: bunu qəbul etməyən (şiə -R.D.) qadınlarla birgə yaşayış qadağandır. Kafirlərə (burada müsəlman olmayanlara - R. D) gəlincə isə, onların da qadın və oğlan uşaqları qula çevrilməli, əmlakları isə müsadirə edilməlidir...» (246, s. 251-252). Beləliklə, dini sanksiyaları-fətvaları rəhbər tutan türk hökuməti Ali Şura toplayaraq, Səfəvi İrana təcavüz haqqında qərar qəbul edir.

«İki dövlət arasında düşmənçiliyin hökm sürməsinə baxmayaraq, türk hökuməti Təhmasibin elçisi Murtədaqulu bəyin İstanbula gəlməsinə etiraz etmir və o, 1723-cü ilin oktyabrında baş vəzir Daməd İbrahim tərəfindən qəbul olunur. Lakin missiya heç bir nəticə vermir, belə ki, Təhmasibin elçisi əfqanlara qarşı mübarizəyə yardım əvəzində, türklərin tələb etdiyi torpaqları güzəştə getməyə razı ola bilmir» (246, s. 259).

1726-cı ilin əvvəlində isə Təhmasib «Rusiyaya danışıq aparmaq məqsədilə elçi göndərdiyi barədə Osmanlı sarayını məlumatlandırmasını Abdulla Köprülüdən yazılı surətdə xəhiş etmişdi. Türkiyənin işğalçı hərəkətləri ilə bağlı Təhmasib, bu dövlətin: «(onun) namərd təbəələrinin (əfqanların)» üsyan qaldırmasından istifadə edərək, üzərinə hücumə keçməsindən şikayətlənir və bildirdi ki, əgər Sultan onu əfqanlara qarşı mübarizədə dəstəkləsə idi və dostluq münasibətində bulunsa idi, çox asanlıqla onların öhdəsindən gələ bilərdi. Təhmasib türklərin üsyankar əfqanlara qarşı deyil, ona qarşı mübarizə aparmasından məyus olduğunu bildirir və əlavə edirdi ki, ruslar öz hərbi yardımlarını təklif etdikləri halda, o, qeyri-müsəlman millətin köməyindən imtina edib. Təhmasib, Sultana hərbi əməliyyatları üç illik dayandırılması, barışıq bağlanması çağırışı ilə müraciət edir ki, o (Təhmasib), qiyamçıları cəzalandırmaq iqtidarında olsun; bunun müqabilində Təhmasib artıq türklərin əlində olan ərazilərin hamısından türk sultanının xeyrinə əl çəkəcəyini bildirirdi» (246, s. 342,49. 9; 235, c XIV, s. 149; 63, c 2, s. 324-325).

Qərb dövlətlərinin, ilk növbədə İngiltərə və Fransanın narazılığına baxmayaraq, Türkiyə hökuməti Rusiya ilə 1724-cü ilin 12 iyununda İstanbul müqaviləsini bağlayaraq, «1722-1723-cü illərdə Rusiyanın zəbt etdiyi Xəzərsahili vilayətlərin onun ixtiyarında qalmasına etiraz etmədiyini bildirdi. Rusiya da öz növbəsində Cənubi Qafqazın qalan hissəsinin və Cənubi Azərbaycanın Türkiyə tərəfindən işğal olunmasına mane olmayacağına söz verdi» (90, s. 178). Bir sözlə, Səfəvi İranının ərazisi Rusiya və Türkiyə arasında nüfuz dairələri üzrə bölüşdürüldü.

İstanbul müqaviləsindən bəhs edən F.Əliyev onun həm Rusiya, həm də Türkiyə üçün eyni dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu vurğulayaraq göstərir ki, «bu müqavilənin köməyi ilə rus və türk qüvvələrinin Azərbaycan ərazisində qarşıdurma ehtimalı aradan qaldırılır, Rusiya özünün Xəzər dənizindəki mövqeyini möhkəmləndirir və türk qoşunlarının Xəzər sahili boyunca ərazilərə yoluna sədd çəkir. İstanbul müqaviləsi, eyni zamanda Türkiyəyə Səfəvi dövlətinin ucqarlarının, habelə Xəzərsahili əyalətlər və Şirvan istisna olmaqla bütün Azərbaycanın gələcək işğalına şərait yaradır» (80, s. 70).

I Pyotr-un 1724-cü il Rusiya - Türkiyə müqaviləsini imzalamaqla güzəştə getdiyini bildirən V.Bartold göstərir ki, «Böyük Pyotr, maraqlarını əvvəllər müdafiə etdiyi və müsəlman hökumətindən azad etmək istədiyi gürcü çarlığından imtina etdi» (92, s. 762). Gürcülərə gəlinə, hələ Məhəmməd Xudabəndənin (1578-1587) dövründə gürcü knyazı Aleksandr qumuk şaxsına qarşı mübarizədə Rusiyadan yardımçı olmasını xahiş etmişdi. L.Lokhart, Aleksandrın «zəif, kor şah olan Məhəmməd Xudabəndənin kömək gələcəyinə inamsız olduğundan, müsəlman düşməninə qarşı şimaldakı din qardaşlarının (rusların - R.D.) himayəsinə bel bağlamasını təbii» sayır (246, s. 56). Şah I Abbasın hakimiyyəti dövründə gürcülərin 1615-ci ildə Kaxetiyada qaldırdıqları üsyan amansızlıqla yatırılır. Lakin o zaman Rusiyada qarışıqlıq, sərbətsizlik dövrü yaşanırdığından, bu dövlət həmin hadisələrə heç bir reaksiya vermirdi. «Yalnız Romanovlar sülaləsinin əsasını qoyan Mixail Fyodoroviç (1613-1645) hakimiyyətdə bəqərar olduğdan sonra Gürcüstandakı olaylara diqqət yetirməyə başlayır. 1639-cu ildə Kaxeti knyazı Teymuraz çara sədaqət andı içdikdən sonra müəyyən sayda gürcü Moskvanın şimalında koloniya şəklində yerləşdirilir» (246, s. 57). Bu koloniyaların mövcudluğu barədə A.Volnski missiyasının iştirakçısı olmuş şotland mənşəli cərrah Con Bell də öz gündəliklərində məlumat verir (42, s. 9-10).

Məlumdur ki, «Pyotr-un ölümündən sonra Rusiyanın İranla bağlı siyasəti və Türkiyə ilə münasibətində köklü dəyişikliklər baş verir: Rusiyanın işğalçılıq siyasətinin dondurulduğu bir vaxtda türklər işğalçı siyasətlərini intensiv şəkildə davam etdirir və türk ordusunun inamlı qələbələri Türkiyə - Rusiya münasibətlərinə yeni çalar verir» (246, s. 351). L.Lokhart Rusiya amilinin getdikcə az nəzərə alınması faktının özünü, xüsusilə 1724-cü il İstanbul müqaviləsinin «ratifikasiya sənədlərini mübadilə etmək və şimali İran ərazisinin Türkiyə və Rusiya arasında bölüşdürülməsini müəyyən edən sərəhd xəttinin təyin edilməsi məqsədləri ilə Pyotr-un ...Konstantinopola göndərdiyi xüsusi elçi general-mayor Aleksandr Rumyantsevə göstərilən münasibətdə» biruzə verdiyini qeyd edir (246, s. 351). Belə ki, Rumyantsevə hələ 31 avqust (11 sentyabr) 1724-cü ildə delimitasiya işinə nəzarətə bağlı bütün səlahiyyətlər verilmişdi. Piyada qoşunları zabiti Fon Lyuk və bir il əvvəl Bakının ruslar tərəfindən zəbt olunması zamanı artilleriya komandanı Qustav Qarberə də həminin nəzarətçi səlahiyyətləri verilmişdi. Müqavilənin ratifikasiyası ilə bağlı tapşırığı çətinliksiz yerinə yetirməyə nail olmuş Rumyantsev (bu zaman hələ I Pyotr sağ idi) «Dağıstan və Şirvan sərəhdlərinin yubanmadan dəqiqləşdirilməsi məsələsinə çatdıqda» işlər qəlizləşir (246, s. 352). A.Stanyanın raportlarında bu məsələnin yubanması sərbəb kimi, adı çəkilən ərazilərdə vəziyyətin

həyəcanlı olması, nəzarətsizliyi, həmçinin rusların komissiya üzvlərini müşayiət edəcək eskortu göndərməməsi göstərilir (49.4; 246,s.352). Lakin delimitasiya prosesinin Türkiyə tərəfindən yubandırılmasının əsl səbəbi, L.Lokhartın düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi, türk ordusunun «İranda əldə etdiyi fenomenal qələbələr və Rusiyanın burada hərbi əməliyyatlarının müşahidə olunan zəifləməsi (səngiməsi) idi. Bu iki faktor, Türkiyənin nəzərcə, bölgü müqaviləsinə onun xeyrinə yenidən baxılmasını gərəkli etməli idi» (246, s. 352). İngilis səfiri A.Stanyanın məlumatlarından aydın olur ki, 1725-ci ilin sentyabrında İstanbulda baş vəzir, rəis-əfəndi, İ.İ.Neplyuyev (İstanbulda 1721-1734-cü illərdə rus konsulu - R.D.) və fransız səfiri Vikomt de Andrezel arasında olan danışıqlar zamanı «rəis-əfəndi, rus səfirinin komissiyanın işinin yubandırılması ilə bağlı iradlarına cavab olaraq, öz növbəsində ... rusları müqaviləyə görə üzərinə götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirə bilməməkdə (ruslar Gilanı bütövlükdə ələ keçirə bilməmişdilər - R.D.), İrani işğal etməkdə türklərə heç bir kömək göstərməməkdə suçlandıraraq, bağlanmış müqaviləni qanuni qüvvəyə malik olmayan bir sənəd kimi qiyətləndirir. Türkiyə tərəfinin yeni reallıqları, dəyişmiş vəziyyəti nəzərə alaraq, yeni müqavilə bağlamaq fikrində olduğu ərz edilərək, Rummyantsevə, imperiatriça I Yekaterinanın (1725-1727) hakimiyyətə gəlməsi münasibətilə Portanın təbrik məktubu ilə Rusiyaya qayıtmaq təklif edilir. İ. İ. Neplyuyev isə cavab olaraq bildirir ki, hadisələrin inkişafı o qədər gözlənilməz dönəm alıb ki, o, hökmən öz hökumətindən yeni təlimatlar gözləməlidir»(49. 5; 246, s. 352).

Rusiya tərəfindən real müharibə təhlükəsi istisna olunduğu, Təhmasibdən ehtiyatlanmadığı bir şəraitdə Türkiyə öz limitindən artıq ərazilərə yiyələnməyə nail olur. Bu əsnada Ərdəbilin türklər tərəfindən alınması Rusiya və Türkiyə arasında fikir ayrılığını, anlaşılmazlığı bir qədər də artırır. «Rusiya heç də Təhmasibin qayğısına qaldığı üçün deyil, Ərdəbildəki türk qarnizonunun Rusiyanın işğal etdiyi ərazilər üçün real təhlükə törətdiyinə görə narahatlıq keçirirdi. Əslində bu narahatlıqlar heç də əsassız deyildi. (Həqiqətdə) 1726-cı ilin əvvəlində min nəfərlik türk qoşunu Gilana «qeyri-rəsmi» yürüş etmişdi... Türk hökuməti həmin regionda rusların müdafiəsinin səviyyəsini öyrənmək məqsədilə belə yürüşləri təşkil edirdi» (246, s. 358). A.Stanyana görə, türklər 1725-ci ilin sonunda «nəinki bölgü müqaviləsinə tanınmaq, hətta Gilanın Rusiyanın əlindən alınması barədə» də düşünürdülər (49. 5). Fransız de Usson de Alionun məktubuna istinadən M.Klayrak, İ. İ. Neplyuyevin türklərin Gilana yürüşləri ilə bağlı şikayətlərinə, baş vəzirin, belə halları bəyənmədiyini və rusların təcavüzkarları geri oturtmaq üçün qüvvə işlətməli olduqlarını bildirdiyi

barədə məlumat verir (63, c. II, s. 321; 246, s. 358). Əlbəttə türk rəsmisinin cavabının səmimiyyətinə inanmaq çətindir.

İngiltərə Rusiya və Türkiyə arasındakı münasibətləri korlamaq üçün əlindən gələni edirdi. Bu da qismən, imperiatrİça I Yekaterinanın (1725-1727) Şlezviq - Holşteynlə bağlı yürütdüyü siyasət (bu siyasət Hannover müqaviləsi ilə ingilislərin əlinə keçmiş ərazilərə təhlükə törədirdi) və yakovçuları (İngiltərədə Anna Stüartdan (1702-1714) sonra II Yakovun törəmələrini hakimiyyətə gətirməklə katolik Stüartların sülaləsini davam etdirmək tərəfdarları) dəstəkləməsi ilə əlaqədar idi. Odur ki, Nyu-Kastl hersoqu, İstanbuldakı ingilis səfiri A.Stanyana ünvanladığı məktubunda bildirdi ki, o (Stanyan), türkləri İranda Rusiyaya qarşı hər vaxtlə qızışdırmaq yönündə fəaliyyətini davam etdirməlidir»(246, s. 353, qeyd 5; 49.6).

«Mövcud Avstriya - İspaniya alyansına qarşı, habelə Avstriya və Rusiya arasında pakt bağlanacağı barədə şayiələrə əks təsir vasitəsi kimi, 3 sentyabr 1725-ci il Hannoverdə bağlanmış müqavilə Fransa və İngiltərəni müttəfiq etdiyindən, İstanbuldakı fransız səfiri də Rusiya və Türkiyəyə münasibətdə A.Stanyanla bir mövqedən çıxış edirdi.» (246, s. 353, qeyd 6).

Hər halda «Stanyan və de Andrezelin birgə söylərinə baxmayaraq, son nəticədə A.Rumyantsev 1726-cı ilin aprelində türk komissiyasının rəhbəri Dərviş Məhəmməd ilə birlikdə sərhəd bölgəsinə yollanmaq məqsədilə Kostantinopolu (İstanbul - R.D.) tərk etməyə müvəffəq olur» (246, s. 353). Ərzurumda uzun müddət yubandıqdan sonra (belə ki, Dərviş Məhəmməd Şahsevən və Şaqağı tayfalarına qarşı hərbi əməliyyatlarda iştirak edir - R.D.) 1726-cı ilin sentyabrında komissiya üzvləri delimitasiya prosesinə başlamaq üzrə olanda «Şamaxı əhalisi təcili pətisiya ilə türk hökumətinə müraciət edib, türk-rus sərhəddinin bilavasitə onların şəhərinə (Şamaxı - R.D.) yaxın ərazidə fiksə edilməsindən bərk qeyzləndiklərini və buna etiraz etdiklərini bildirirlər. Yerli əhalinin hərəkətlərində qiyam elementləri sezildiyindən (türk hökuməti -R.D.) Gəncə sərəskəri Hacı Mustafa paşaya Şirvana gedərək həyəcanları yatırmaq barədə sərəncam verilir» (246, s. 354). Rus və türk komissiya üzvləri Dağstanda xeyli çətinliklə üzləşirlər; hətta bununla bağlı İstanbula sorğu göndərəsi olurlar. Hacı Mustafa paşanın komissiyanın işini tərk etməsi ilə əlaqədar, habelə sərhəd xəttinin çəkilməsi işində texniki çətinliklər prosesin ləngiməsinə səbəb olur. Demarkasiya prosesi 1727-ci ilin dekabrında tamamlanır; onun nəticələrini əks etdirən 12 (23) dekabr tarixli sənədə mayor Qarber tərəfindən hazırlanmış xəritə əlavə olunur (246, s. 355).

Delimitasiya prosesi həyata keçirilən zaman İran ərazilərinə Türkiyə aqressiyasının davam etməsinə Rusiyanın reaksiyası, müdafiə qabiliyyətini

möhkəmlətmək üçün, məsələn, Astara və digər yerlərdə qalalar inşa etdirməsində özünü biruzə verir. Astara qalası 1727-ci ilin payızında tikilib tamamlanır (100, c I, s. 86). Digər tərəfdən, 1726-cı ilin yayında rus hökuməti VI Vaxtanqı Gilana, guya Təhmasiblə danışıq aparmaq, əslində isə həmin vilayətdə türklərə qarşı təbliğat kompaniyası aparmaq üçün göndərir (191,cXIX,s. 1116).

Delimitasiya prosesi başa çatdıqdan sonra da Türkiyə ilə Rusiya arasında narazılığa səbəb olan bəzi məqamlar olur. Belə ki, Türkiyə Rusiyanın zəbt etdiyi Səfəvi ərazilərində erməni və gürcüləri məskunlaşdırmasından xoşlanmırdı. L.Lokhart göstərir ki, «Gürcüstan və Ermənistanın xristian əhalisini himayə etmək niyyətində olan, lakin silah gücünə onları müsəlmanların əsarətindən azad etmək missiyasını həyata keçirə bilməyən I Pyotr ...onları Türkiyə və türk işğalı altında olan ərazilərdən çıxmağa həvəsləndirib, Gilan və Rusiyanın təsiri altına keçmiş hər hansı digər İran ərazisində yerləşdirmək siyasəti yeridirdi. Bu siyasət onun xələfləri tərəfindən də davam etdirilirdi» (246, s. 359). Əslində «Türkiyə ilə bağlanmış müqavilənin ratifikasiya olunmuş variantının nüsxəsini İstanbula aparmış Aleksandr Rumyantsev I Pyotrun özünün yeni zəbt etdiyi ərazilərdə erməniləri və digər xristianları məskunlaşdırmaq fikrində olması ilə Portanı tanış etmişdi. Belə ki, I Pyotr xristian hökmdar kimi onları himayə etməyi öz borcu, vəzifəsi hesab edirdi» (246, s. 249).

A.Stanyanın raportunda bu barədə deyilirdi: «Türklərin narahatlığına daha bir səbəb rusların Gürcüstan və Ermənistandan böyük sayda xristian əhalini zəbt etdiyi ərazilərə çəkib aparması idi, belə ki, bu səbəbdən türk sərhədləri (ətrafındakı ərazi - R.D.) demək olar ki, (əhali sarıdan) tamamilə boşalmışdı» (49. 14). A.Stanyan başqa bir raportunda məlumat verir ki, delimitasiya prosesi həyata keçirildikdən az sonra Dağıstan nümayəndə heyəti İstanbula gələrək, rusların onlara vurduqları zərərdən şikayətlənərək, «Portanı çara qarşı qızıxdırmaq üçün əllərindən gələni edirdilər» (49.8). Lakin L.Lokhartın sözləri ilə desək: «...Rusiya və Türkiyə arasında qarşıdurma yaradan amillər... İran hakimiyyətinin Nadir tərəfindən mifik surətlə dircəldilməsi səbəbindən öz əhəmiyyətini itirdi» (246, s. 359).

Türklərin İran ərazisində İstanbul müqaviləsinə əsasən müəyyən edilmiş limitdən artıq ərazilər zəbt etmək planlarına (onlar Gilanı da tutmaq niyyətində idilər) əfqanlarla toqquşmaları mane olur. Bu əsnada, türklərin eyni dini məzhəbə mülk olduqları əfqanlarla (hər ikisi sünni idilər - R.D.) münasibətlərinə toxunmağı lazım bilir. «Ruslara və Təhmasibə nisbətən daha çox türklərdən ehtiyat edən Əşrəf hakimiyyətə yiyələndikdən sonra Portanın (Osmanlı sarayı - R.D.) hüzuruna öz səfirini göndərir» (246, s. 282). T. Kruşinski yazır ki: «Abdal Əziz

adlı səfiri Emmanuil Şariman adlı tanınmış Culfa ermənisi müşayiət edirdi» (62, s. 316). Bu səfərət barədə məlumat verən T.Kruşinski özü də şəxsən bu missiya ilə birlikdə Türkiyəyə səfər etmişdi. 1725-ci ilin iyununda İsfahanı tərk edən Abdal Əziz İstanbula üç məktub aparır: «...birinci məktub Əşrəfdən Sultana; ikinci məktub Əşrəfin Etimadül-Dövləsindən Türkiyənin baş vəzirinə; üçüncü məktub ərəbcə olub... Türkiyə müftisi Abdullaya... ünvanlanmışdı... Abdal Əziz Üsküdarə yalnız 1726-cı ilin 20 yanvarında yetişir» (246, s. 282; 63, c. II, s. 296).

Əfqan elçinin Bosfor sahilinə yetişməsi haqqında xəbər türklər tərəfindən birmənalı qarşılanır. «Rusiya ilə 1724-cü il müqaviləsinin şərtlərinə görə, türk hökuməti əfqan elçisini... səfir statusu ilə qəbul etməyin mümkünsüz olduğunu anlayır, lakin digər tərəfdən də Abdal-Əzizi qəbul edib, onun gətirdiyi məktublarla tanış olmağa etiraz edə bilmirdi» (246, s. 283). İstanbuldakı ingilis səfirinin məlumatından görüldüyü kimi, türk hökuməti özünü sığortalamaq üçün müəyyən addımlar atır, belə ki, Daməd İbrahim rus rezidenti İ. İ.Neplyuyevi və fransız səfiri Vikont de Andrezeli yanına çağırırdıraq, onlara anladır ki, türklərlə eyni məzhəbdən olan lideri Əşrəfin məktubunu gətirmiş elçini qəbul etməlidir; lakin Daməd İbrahim səfirləri, həmçinin əmin edir ki, elçini (Abdal Əzizi) qəbul etsə də, 1724-cü il müqaviləsinə zidd ola biləcək heç bir addım atmayacaqdır. Bu görüş zamanı Türkiyənin baş vəziri Rusiyanın İran ərazisində qeyri-aktivliyindən bir daha şikayətlənmək imkanını fövtə vermir. İ. İ. Neplyuyev Rusiyanın Türkiyə kimi eyni əzm və inadla İranda müharibə aparmaq niyyətində deyil, Təhmasiblə bağlanmış müqaviləyə (Peterburq müqaviləsi - 1723) riayət etmək fikrində olduğunu bildirdikdə, Daməd İbrahim Rusiyanın öz mövqeyini aydınlaşdırmalı; ya Təhmasiblə bağladığı müqaviləyə sadıq qalmalı, ya da İranda hərbi əməliyyatlar keçirmək üçün ordunu hərəkətə gətirməli olduğunu bildirir (49. 7; 246, s. 352). Əfqan elçisinin səfir qismində qəbul edilmədiyi ilə bağlı bir sıra məqamlar mövcuddur; belə ki, M. Klayrak göstərir ki, Abdal Əzizin Bosforu üzüb keçmək üçün gəmi ayrılması xahişi (bu xahiş elçinin xəstələnməsi nəzərə alınaraq qəbul olunur - R.D.) müqabilində qayıq ayrılır; elçinin audiensiya zamanı gətirdiyi məktubu şəxsən sultana təqdim etmək iddiası təmin olunmur, məktubun zorla alınacağı ilə hədələnilir (63, c II, s. 301; 235, c. XIV, s. 146 - 246. s. 284). Məktubla tanış olan türk hökuməti Əşrəfin zəbt etdiyi ərazilərdən Türkiyəyə güzəştə getmək fikrindən uzaq olduğunu və bununla bağlı xülyalarının doğru olmadığını anlayır. Əslində Osmanlı hökumətinin əfqan elçisini qəbul etməkdə marağı, məhz bu xülyadan (belə fərz edilirdi ki, guya Əşrəf Sultanın dominantlığını qəbul edir, Qəndəharda (o zaman Qəndəharda

Hüseyn hakim idi) hakim kimi bərqərar edilməsinin təmini müqabilində işğal etdiyi ərazilərdən Türkiyənin xeyrinə əl çəkmək fikrindədir) irəli gəlirdi. Lakin L.Lokhart bununla bağlı bildirir ki, əslində bu xülyanın yaranmasına əl bir əsas da yox idi, çünki Əhməd paşa türk hökumətini Abdal Əzizin gətirdiyi xəbərlərin əsl mahiyyəti barədə qabaqcadan məlumatlandırmışdı (246, s. 282). Abdal Əzizin danışıqlarında sezilən ton türkləri təmin etmir; çünki elçi Əşrəfi Sultandan heç də əskik tutmayaraq, onu (Sultanı) öz təbəələrinin imamı kimi qəbul etməklə yanaşı, Əşrəfi də zəbt etdiyi ərazilərdə yaşayan əhalinin imamı kimi təqdim edirdi. Əşrəfin elçisi bidətçi şiiələrin (bu əfqan elçinin fikridir - R. D) yer üzündən tamamilə silinməsi işində türkləri qeyri-ardıcılıqda qınayırdı. Elçi, həmçinin Əşrəfin İrənin fatehi kimi Türkiyə və Rusiyanın ilhaq etdikləri ərazilərinin də qanuni, mütləq hakimi olmaq hüququnu vurğulayır (49. 7; 246. s. 284). Bu, əlbəttə ki, açıq müharibə hədələri idi. Əhməd paşanın «Əşrəfin Marağada xüsusi manifest hazırladı, ətraflara göndərmiş, əhali tərəfindən hökmdar kimi tanınmasında israr, təkid etməsi, eyni zamanda onun təbliğatçılarının türk əskərləri arasında öz sünni qardaşlarına (burada əfqanlara - R.D.) qarşı müharibə etməyin absurdluğunu isbat etməklə məşğul olması barədə türk hökumətini məlumatlandırması» (246, s. 285) Osmanlı sarayını cavab hərəkətləri ilə bağlı ciddi düşünməyə vadar edir. Türkiyə müftisi, iki müqəddəs ocağın (Məkkə və Mədinə) xadimi Abdullanın və digər öndər din xadimlərinin iştirak etdiyi məclisdə isə iki məsələ ilə bağlı fətva verilməsi müzakirə olunur: əvvəla, möminlərin eyni zamanda iki imamın mövcudluğunun məqbul olub-olmaması; ikincisi isə türk sultanının müsəlmanların imamı kimi qəbul edildiyi təqdirdə İsfahan və onun ətrafındakı əraziləri zorla zəbt etmiş türklərdən bidətçilərin (şiiələrin - R.D.) zülmündən xilas etdiyi torpaqları qaytarmasını tələb etməyə cürət etmiş, özünü «imam» məqamında tutan bir şəxsə (Əşrəfə-R.D) münasibət məsələsi (235, c XIV, s. 147, 246, s. 285). Birinci məsələ ilə bağlı müfti bildirir ki, əraziləri arasında böyük təbii sərhəd olmayan ərazilərdə eyni zamanda iki imam fəaliyyət göstərə bilməz. İkinci məsələ ilə əlaqədar isə müfti bildirir ki, əgər Əşrəf Allahın yer üzündəki kölgəsinin (türk sultanı nəzərdə tutulur - R.D.) öz üzərində hakimiyyətini tanıyarsa, xoş; yox əgər itaət etməmək inadında israr edərsə, onun taleyi Quranda deyildiyi kimi həll olunmalıdır: «Əgər onlardan biri təcavüzkarlıq etsə, təcavüzkarlıq edənə Allahın əmrinə (itaətinə) qayıdana qədər vuruşun...» (Əl-Hücurat surəsi, ayə 9 -19, s. 517). Çıxarılmış hər iki fətvada Əşrəf asi adlandırılır və Türkiyə rəsmi surətdə ona qarşı müharibə elan edir. Lakin türk qoşunlarının böyük yubanma ilə hücumu keçməsinə istifadə edən Əşrəf «həm İsfahanın müdafiəsini gücləndirmək,...

həmçinin də sünni əfqan qardaşlarına qarşı müharibə etməyin absurdluğunu isbat etmək məqsədilə öz təbliğatçılarını türk əsgərləri arasına göndərmək, habelə türk qoşunu tərkibindəki kürd dəstələrinin komandanlarının rüşvət və əfqanların tərəfinə keçəcəkləri təqdirdə xan titulu ilə mükafatlandırılma bilmə perspektivi ilə şimikləndirmək imkanını fəvta vermir» (246. s. 288-289). Əşrəfin təbliğatı öz bəhrəsini verir və türk sərəskəri Əhməd paşa 20 noyabr 1726-cı ildə Həmədan yaxınlığında iflasa uğrayır. Türk qoşununun məğlubiyyət xəbərinin İstanbulda yaratdığı mənfi rezonansdan (daha çox təşvişdən) belə bir fakt xəbər verir ki, türk hökuməti əfqan təbliğatının təsir qüvvəsini azaltmaq məqsədilə, Əşrəfi şəriyyəni dəstəkləməkdə, biddətçilikdə suçlayır. Bu barədə Londona məlumat göndərən A.Stanyan yazırdı: «...öz camaatını ona (Əşrəfə) qarşı qaldırmaq, ona qoşulmasının qarşısını almaqdan ötrü atılan bu addım siyasi kəşfdən başqa bir şey deyildi» (49.10; 246, s. 291).

Türk hökuməti müharibəni davam etdirmək üçün rekrut toplamaq kompaniyası başlayarkən, bu dəfə Avropadakı əyalətlərinə üz tutur ki, bu da «həmin ərazilərdən toplanacaq qüvvələrin Əşrəf təbliğatına uyma ehtimalının az olmasına ümiddən irəli gəlirdi.» (246, s. 292) Lakin toplanaraq Əhməd paşanın ixtiyarına verilmiş 60.000 qüvvənin istifadəsinə ehtiyac qalmır. Belə ki, Əşrəf 1727-ci ilin 2 oktyabrında öz elçisi İsmayıl bəyi türk sərəskərinin yanına sülh təklifi ilə göndərir. Müharibənin Türkiyədə qeyri-populyarlığını, davam etdiriləcəyi təqdirdə böyük xərc aparacağını, habelə müharibəyə fətva vermiş türk üləmalarının getdikcə daha çox Əşrəfə qarşı müharibənin davam etdirilməsinin mənasız olduğu, İ. İ. Nepluyevin ölkəsinə göndərdiyi rapordə deyildiyi kimi «Allahın onu (Əşrəfi) qoruduğu» (191, c. XIX, s. 118) barədə fikirlərin səslənməsi səbəbindən Türkiyə sülhlə razılaşır. Əfqan elçisi İsmayıl bəylə Əhməd paşa və Hələb hakimi Übeydulla Əfəndi arasında bağlanmış 12 bənddən ibarət sülhün şərtlərinə görə, L.Lokhartın Çələbizadəyə istinadən göstərdiyi kimi «Türkiyə Sultanı dünya müsəlmanlarının başçısı kimi tanınır, Kirmanşah, Həmədan, Sinandic, Ardalan, Nəhavənd, Xürrəməbad, Luristan, Mukri, Marağa, Xoy, Təbriz, Gəncə, Qarabağ, İrəvan, Ordubad, Naxçıvan, Tiflis, Şamaxı, bütöv Gürcüstan vilayətləri, Haviza və türklər tərəfindən əvvəlki illərdə zəbt olunmuş Abhar və Tarım kimi məntəqələr Türkiyənin ixtiyarında qalı» (246, s. 292). Beləliklə, əfqan uzurpatorla mənasız müharibənin mənasız sülhü ilə böyük qan hesabına türklərin de-fakto ələ keçirməyə müvəffəq olduqları ərazilərin de-yure Türkiyənin əlində qalması təsdiqlənir. Əslində sülh bağlanması faktının özü Əşrəfin İran hökmdarı kimi qəbul edilməsi demək idi və Peterburq müqaviləsinin (1724) şərtlərinə zidd idi. Əşrəf İran şahı kimi tanınmaqla

yanaşı, xütbədə öz adının çəkilməsi hüququnu qazanır, adından kəsilən pullar tanınır, o, hər il Məkkə ziyarətinə göndərilən karvana əmir əl-Həcc təyin etmək hüququ alır (235, c XIV, s. 156; 246, s. 292-293). Sözsüz ki, Əşrəf üçün bu böyük qələbə idi.

Türkiyə tərəfi sülhü ratifikasiya etmək üçün 1728-ci ilin avqustunda Mehmet Rəşid əfəndini İsfahana, əfqanlar isə öz növbələrində müqaviləni ratifikasiya etmək üçün Şiraz hakimi Məhəmməd xan Bəlxi İstanbula göndərirlər. Bosforu üzüb keçərkən, əfqan səfirin şərafinə xüsusi hərbi gəmilərdən atəşfəşanlıq açılır, o, böyük təntənə ilə qarşılanır. Öz missiyasını başa vuran Məhəmməd xan Bəlxi İsfahana qayıdarkən, yolda Əşrəfin hakimiyyətdən salınması və qaçması barədə xəbər alır, bir qədər tərəddüddən sonra Nadirin yanına gedib, sərəncamındakı məktubları ona təqdim edir. Bunun əvəzində Nadir Məhəmməd xan Bəlxi Kuhğulu hakimi təyin edir (50.1 - 246, s. 342).

1726-cı ildə Təhmasibin xahişi ilə Abdulla Köprülü paşa Portaya məktub göndərüb, əfqanları cəzalandırmaq üçün əl-qolunun açılması məqsədilə artıq türklərin zəbt etdikləri ərazilərin hamısından Türkiyənin xeyrinə vaz keçməsi müqabilində Sultandan hərbi əməliyyatları dayandıraraq onunla (Təhmasiblə) üç il müddətinə barışıq bağlamasını təklif etdiyini türk hökumətinin diqqətinə çatdırır (246, s. 342). Odur ki, Porta «bacarıqlı, təcrübəli şəxs olan Mustafa Əfəndini Təhmasiblə danışıqlara başlamaq üçün göndərir. Rus elçisi İ. İ. Nepliyevə də bu barədə məlumat verən baş vəzir Dəməd İbrahim onun da Mustafa Əfəndi ilə birgə danışıqlara göndərilməsinə etiraz etmədiklərini bildirir» (246, s. 342). Bu, əlbəttə ki, diplomatik jest idi; bununla Türkiyə 1724-cü il İstanbul müqaviləsinə sadıqlığını nümayiş etdirmək və Təhmasibin ruslarla yaxınlaşmasının qarşısını almaq məqsədi güdürdü. Bu jest Türkiyənin həmin danışıqlara o qədər də əhəmiyyət vermədiyinə işarə idi. Hər halda danışıqların baş tutması və ya hər hansı nəticəsi haqqında dəqiq məlumat yoxdur. A.Stanyanın raportundan məlum olduğu kimi, Əşrəfi məğlub etməyə nail ola bilmədikdən sonra türklər Təhmasiblə müqavilə (sülh) bağlamağın heç bir əhəmiyyəti olmadığı barədə düşünürlər (49. 11; 49.12). Bu minvalla, Təhmasibin 1728-ci ildə göndərdiyi elçi Təbrizdən uzağa gedə bilmir. A.Stanyana görə, «onu (elçini - R.D.) yalnız oynadaraq, o vaxtadək yubadırlar ki, görsünlər onun hakimi (Təhmasib - R.D.) nə uğur qazanacağıdır» (49.13; 246, s. 342). İstanbuldakı ingilis səfiri A. Stanyan iki aydan sonra türk hökumətinin öz nümayəndələrini Təbrizə elçi ilə danışıqlara göndərməsi, lakin onlara «...Əşrəflə bağlanmış müqaviləyə zidd ola biləcək hər hansı məsələ ilə bağlı, heç olmasa, onun (Təhmasibin - R.D.)

vəziyyətində müsbət dəyişiklik baş verməyə qədər heç bir razılaşmaya gəlməmək və ya ona hər hansı qərantıya verməmək» əmr olunur (49. 15). A.Stanyan öz hökumətini, həmçinin baş vəzirin İ.İ.Neplyuyevə belə bir açıqlama verdiyi barədə məlumatlandırır ki, Porta İrandakı müharibəyə (həm işğalçı, həm də Əşrəflə olan müharibələrə - R.D.) o qədər vaxt sərf etmişdir ki, «...indi iki rəqib (Təhmasib və Əşrəf) arasındakı düşmənçiliyin nəticəsini gözləməkdən savayı heç nə etməyəçəyik, sonra isə müvəffəqiyyətlərdən asılı olaraq onlara olan münasibətimizi ayırd edərək (aydınlaşdırırıq)» (49. 15; 246, s. 343).

1729-cu ildə Əşrəfin böhranlı vəziyyəti barədə türk paytaxtında kifayət qədər məlumat olmadığından, Təhmasibin həmin ilin oktyabrında İstanbula yetişən elçisinə «baş vəzir hörmətlə şəxsi audiensiya imkanı yaratsa da, Əşrəfi qəzəbləndirmək ehtimalını nəzərə alaraq, xüsusi təntənələrin təşkilindən vaz keçir» (246, s. 343). Lakin A.Stanyana görə, Əşrəfin itirilmiş mövqeyi haqqında məlumat türk rəsmilərinə çatdıqda onlar «...(Təhmasibin elçisinə) əvvəlkindən daha çox izzət-qayğı ilə yanaşmağa başlayırlar» (49. 16; 246, s. 343).

Artıq İsfahan əfqanların əlindən geri alındıqdan sonra İstanbula gəlmiş, özünü Təhmasibin böyük qardaşı Səfi Mirzə kimi qələmə verən Məhəmməd Əli Rəfsəncaninin (o, 1729-cu ildə Şüştərdə peyda olmuşdu. Şüştər hakimi tərəfindən təqib edilib, qaçmağa məcbur olan Rəfsəncani Mesopotamiyaya keçib, buradan isə gələcəkdə ondan istifadə etməyin mümkünlüyünü düşünən türklər tərəfindən İstanbula göndərilmişdi - R.D.) yüksək səviyyədə qəbulundan bəhs edən A.Stanyan öz raportunda yazır: «Elə təəvvür yaranırdı ki, Porta (Osmanlı sarayı - R.D.) onun vasitəsilə (ondan istifadə edərək) İran şahı qismində olacaq şəxslə razılaşmaya gəlmək fikrində idi» (49.17; 246, s. 344). Hərçənd ki Təhmasibin o zaman İsfahanda olan elçisi bu şəxsin yalançı namizəd olduğunu bildirirsə də, II Səfi Mirzə bir neçə il Türkiyədə rahat yaşayır və sonralar ondan türklərin Nadirlə müharibəsi zamanı istifadə olunur.

İsfahanın alınmasından sonra, təbii ki, Təhmasibin Türkiyə ilə münasibətləri yeni, əvvəlkindən fərqli aspekt alır. Artıq «Təhmasibin İstanbula, İsfahanın geri alınması barədə göndərdiyi məktubda, əlbəttə ki, Nadirin təkidi ilə, türk sultanından, qoşunlarının zəbt etdiyi əraziləri qaytarmaq xahiş olunur. Bundan az keçmiş Təhmasibin İstanbula ezam edilmiş səfiri Rzaqulu xan Şamlı ərazilərin geri qaytarılması tələbini bir daha səsləndirir, əks halda müharibə perspektivi ilə hədələyir. Rzaqulu xan işğal olunmuş ərazilərin qaytarılması və İranın Türkiyəyə çəkdiyi xərclərin müqabilində illik ödənc verilməsi barədə müqavilə bağlanmasına

nail olur» (246, s. 344). Lakin A. Styanın sözləri ilə desək, qılıncı qələmdən üstün tutan Nadir müqavilənin imzalanmasını gözləmədən hücumu keçir (49. 18).

Rusiya ilə münasibətlərə gəlincə, Rusiya-Səfəvi əlaqələrinin tarixinə nəzər yetirməyə lüzum var. Qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvi dövlətinin erkən çağlarında Rusiya ilə o qədər də əhəmiyyətli əlaqələri olmamışdı. Bu, belə demək olarsa, qarşılıqlı «biganəlik» şəraitində ara-sıra qarşılıqlı diplomatik missiyalar, kiçik miqyaslı ticarət əlaqələri həyata keçirilirdi. «I Təhmasibin (1524-76) müasiri olmuş IV İvan Qroznının (1547-1584) dövründə iki hökmdar arasında heç bir birbaşa münasibətlər mövcud olmamışdısa da, məhz onun zamanında hadisələrin gələcək gedişatına təsir göstərmək iqtidarında olan olaylar baş verdi. Bunlardan birincisi, 1556-cı ildə Həştərxanın Rusiya tərəfindən ilhaqı idi ki, İranda buna lazımı diqqət verilmədi. Bu vacib məntəqə Rusiyaya Volqa çayı üzərində nəzarət hüququ verir, həmçinin Xəzər dənizi vasitəsilə ticarət etmək imkanı yaradan liman şəhərinin sahibi olmaq kimi əlverişli şərait yaradırdı. Məhz Həştərxana sahib olmaq, Rusiyanın təqribən əsr yarımından sonra gələcək aqressiyaları üçün yol açdı» (246, s. 55). İkinci əhəmiyyətli hadisə «çarın qəzəbinə gəlmələri səbəbindən Ryazan və digər mərkəzi vilayətlərdən kazakların cənub sərhədlərinə yaxın ərazilərə köçürülməsi olur» (246, s. 55). L.Lokhart rus tacirlərinin Şamaxıda yerləşdirilməsinin «İngiltərənin Rusiya vasitəsilə İranla ticarətə can atması və Rusiya (Moskva - R.D.) kompaniyasının, xüsusilə onun nümayəndəsi Entoni Cenkinsonun fəaliyyətindən ruhlanaraq atılmış bir addım olduğunu» iddia edir (246, s. 56).

L.Lokhart II Abbasın dövründə Səfəvi dövlətində rus elçilərinə o qədər də rəğbətlə yanaşılmadığını vurğulayaraq göstərir ki, «1664-cü ildə çar Aleksey Mixayloviçin, bəxş və hədiyyələrlə iki səfir və 800-ə qədər müşayiətçi şəxsdən ibarət, İsfahana yolladığı missiya üzvlərinin etimadnamələrinin olmasına baxmayaraq, Səfəvi imperiyasında «tezliklə anlayırlar ki, onların ölkəsinə təşrif buyurmuşların əsl məqsədi diplomatik statusdan istifadə edərək, satmaq üçün gətirdikləri böyük miqdarda əmtəələrin vergisindən yayınmaqdır» (246, s. 57-58). Məram aydınlaşdırıldıqdan sonra ruslara qarşı qərəzli, qeyri-qonaqpərvər münasibət yaranır, nəticədə qonaqlar ölkəni incik halda tərک etməli olurlar. «Missiyaya belə münasibət bəslənməsindən qəzəblənən çar səfəvilərə müharibə elan etmək fikrindən uzaq olduğu üçün bunun hayıfını başqa bir tərzdə almağı qərarlaşdırır. Onun (çarın - R.D.) iradəsinə uyğun olaraq quldur başçısı kimi məşhur olan Stepan Razin özünün 500 Don kazakı ilə birlikdə Volqa ilə üzən tacir və səyyahlara hücumlar edir, Mazandarana soyğun məqsədilə yürüşlər edir, Xəzər dənizinin cənub-şərq tərəfindəki Aşurada yarımadasında öz dəstəsi ilə məskən salır» (246, s.

58). Hərçənd ki, Razin ilk dəfə Səfəvi ərazisinə 1636-cı ildə soxulmuş, Ənzəli limanına yan almış, Rəştdə soyğunçuluqla məşğul olmuşdu; 1671-ci ildə qukdur Razinin edam olunması mərasimini müşahidə etmək üçün Moskvaya iranlılar da dəvət olunmuşdular (246, s. 58, qeyd 2). P.P.Melqunov isə öz araşdırmasında II Abbas dövrü ilə əlaqədar yazır: «Əgər XVI əsrdə sevincək olmuş rus çarı Rusiyaya qərb məhsulları gətirən ingilislərə qamota və imtiyazlar verirdisə, bu növ güzəştləri XVII yüzillikdə İran şahı II Abbas rus tacirlərinə verir; onlara İran dövlətinin sahilboyu şəhərlərində rüsumsuz ticarət etməyə icazə verir. İran və Rusiya arasında münasibətlər o dərəcədə dostcasına olur ki, səbatsızlıq dövründən sonra (XVII əsrin əvvəllərində) ruslar pul cəhətdən ehtiyac duyaraq qonşu dövlətlərə borc üçün müraciət etdikdə, yalnız İran bu çağırışa səs verir və Rusiyaya məlum miqdarda (miqdar göstərilmir - R.D.) qızıl və gümüş göndərir» (157, s. 224).

Rus elçilərinə Səfəvi dövlətindəki münasibəti təsdiq edən daha bir fakt: «1697-ci ildə İsfahana gəlmiş rus səfiri, Səfəvi dövlətinin proteksiyası altında olan «ləzgi, kirkasiya və digər Qafqaz tayfalarının ruslar Azovu mühasirədə saxladığı bir halda türklərə yardım göstərməsindən narazı qalan çar hökumətinin etiraz notasını gətirir» (57, s. 21-22, 246, s. 61) P.Qavderan göstərir ki, «ruslar Şah Sultan Hüseyni türklərə qarşı müharibəyə cəlb etməyə cəhd edir, eyni zamanda Şah Səfinin dövründən qalmış 300.000 tükman miqdarında borc pulun ödənilməsini tələb edirdilər. Lakin ... rus səfirinin, adətən olduğu kimi etimadnaməsini və notanı Etimadül-Dövlə vasitəsilə şəxsən şahə çatdırmaq niyyətində olduğunu bildirməsini iranlılar çox cürətli addım kimi qiymətləndirir, həmçinin iki dövlət arasında əlaqələrin kəsilməsi məqsədi daşdığına zənn edirlər. Odur ki, ... səfiri həbs etməyi və onu, hərəkəti ilə bağlı Moskvadan izahat alınmayana qədər buraxmamağı qərara alırlar. Səfir 1699-cu ilin yayına qədər həbsdə saxlanılır və yalnız Ankor arxiyepiskopu işə qarışdıqdan sonra azad olunur» (57, s. 21-22; 246, s. 61-62).

«Rusiyanı dəniz dövləti etmək ehtirası «Baltik və Qara dənizlərinə çıxmaq uğrunda mübarizəyə hakimiyyətdə olduğu illərin böyük hissəsini həsr etmiş çarı (I Pyotru - R.D.) Xəzər dənizinə (təbii ki - R.D.) biganə qoya bilməzdi» (246, s. 59). P. P. Melqunovun sözləri ilə desək, «Baltik dənizinin vacibliyini dərk edən Pyotr digər dəniz - Xəzərin də mühüm əhəmiyyətini dərk etməyə bilməzdi» (157, s. 248). Pyotrun 1698-ci ildə İngiltərədən Rusiyaya gətirdiyi hidravlika mühəndisi Con Perri yazırdı: «Çar ...Xəzər dənizinin şərq sahilini boyunca yerləşmiş limanlara gəmilər göndərmək və burada tatarlarla (Great Tartary) ticarəti genişləndirmək üçün yeni dayaq məntəqəsi yaratmaq niyyətindədi». Con Perri 1710-cu ildə «Volqa hövzəsinin Belo-ozero və Oneqa gölü vasitəsilə Baltik dənizi ilə birləşdirilməsi»

layihəsinin müəllifi olmuşdu. Çar, Xəzər dənizinin Rusiyaya verə biləcəyi imkanlara - İran, İran körfəzi, Transxəzər, Mərkəzi Asiya və ən əsası Hindistanla kommunikasiya imkanlarına böyük əhəmiyyət verirdi. L.Lokhart I Pyotrun maraqlarının «ən əvvəl sırf kommersiya maraqları» olduğunu vurğulayır: «Belə ki, o, bir tərəfdən İranın qərblə ipək ticarəti marşrutunun Aleppo, Smiradan deyil, Rusiyadan keçməsinə çalışır, digər tərəfdən Orta Asiyadan pambıq xammalı gətizdirmək niyyətində idi» (246, s. 59).

«I Pyotr Səfəvi dövləti ilə bağlı məlumatları müxtəlif mənbələrdən - Moskva ətrafında yerləşdirilmiş gürcü koloniyasının üzvləri, xüsusilə Pyotrla şəxsən dostluq münasibətlərində olan şahzadə Aleksandr Arçiloviç, Şamaxıdakı konsul və tacirlər, Rusiya şirkətində xidmətdə olan ingilislərdən və b. əldə edirdi.» (246, s. 60)

«Türklər XVI əsrin sonu - XVII əsrin əvvəllərində Xəzər ətrafında bərqərar olduqları zaman... rusların Dağıstana nüfuz etmək üçün bir neçə dəfə - 1594-cü ildə Xvorostininin, 1604-cü ildə isə Buturlin və Pleşeyevin başçılıqları altında - uğursuz cəhdlər etdiyini» qeyd edən V. V. Bartold da «...rusların Xəzər dənizini daxili rus dənizinə çevirmək məqsədlərinin» mövcudluğunu təsdiq edir (92, s. 754-756-763).

«1699-cü ildə M. Q.Qolitsin danimarkalı xəritəşünas Şeltrup Deynə Xəzər sahillərinin xəritəsini çəkməyi, hansı çayların bu dənizə töküldüyünü əks etdirməyi tapşırır. Con Perri Şeltrupa hansı məntəqələrdə dərinliyi ölçməyin lazım olduğu barədə instruksiya verir. Şeltrup Deyn öz işinə başlayır, lakin çox keçmədən iranlılar tərəfindən tutulub, həbsxanaya salınır,... azad olunması xəbəri yetişənə qədər qızdırma xəstəliyindən keçirir» (246, s. 60-61).

L.Lokhart qeyd edir ki: «1700-cü ildə Xivə (Xorəzm) xanının I Pyotra sədaqət andı içməsi, bir neçə ildən sonra isə Amu-Dərya qumlarının tərkibində qızıl mövcud olması barədə xəbər çarın Xəzər dənizi və ona bitişik regionlara olan marağını daha da rəvnəqləndirir. Lakin çar (İsveçlə uzun sürən müharibə səbəbindən-R.D.) yalnız 1716-cı ildə Bekoviç - Çerkasskini Transxəzər kəşfiyyat ekspedisiyasına göndərir» (246, s. 61). P.P. Melqunov bununla bağlı yazır: «Böyük Pyotr daima ...Xivə və Buxara vasitəsilə Hindistandan Rusiyaya mal gətizdirmək barədə düşünürdü; odur ki, Asiyanı diqqətlə müşahidə edir və onun (Asiyanın) sərvətləri barədə məlumat toplamaqdan ötrü heç bir imkanı fəvtdə vermirdi. Məsələn, Dərya (Amu-Dərya - R.D.) çayının mənbəyində yerləşən Erketi adlanan yerdə guya qızıl mədəninə görünər olduğu haqda xəbər aldıqda, Böyük Pyotr yubanmadan... ora - Xivəyə knyaz Bekoviç - Çerkizskinin başçılığı altında qoşun göndərdi ki, həmin məkanın zəbt edib, orada rus şəhəri inşa etsinlər. Lakin məlum

olduğu kimi, həmin yürüş tam uğursuzluqla nəticələndi, belə ki, həm yol boyu qoşun xeyli tələfat verdi, həm də xivəlilər tərəfindən Bekoviç hiyləylə tələyə salındı və onun demək olar ki, bütün qoşunu qılıncdan keçirildi. Beləliklə, Böyük Pyotrun bu cəhdi nəinki təkcə uğursuzluqla nəticələndi, hətta Asiya ilə münasibətlərimizi (bunu rus yazır -R.D.) korladı» (157,s.249).

Artıq «XVII əsrin sonuna yaxın Rusiyanın Xəzər dənizində müəyyən sayda gəmiləri vardı. 1700-ci ildə rus eskadronunun komandiri kapitan E. Meyer, rus gəmilərlə Bakı buxtasına azad giriş hüququnun verilməsini tələb edir. İran (Səfəvi - R.D.) rəsmiləri bu tələbi rədd edir, Bakının müdafiəsiz olduğunu nəzərə alaraq, onu möhkəmləndirməyə başlayırlar (246, s. 62).

Xəzərin şərq sahillərinin tədqiqi Çerkasski ekspedisiyasının 1717-ci ildə məhv olması ilə əlaqədar olaraq yarımqıq qaldıqdan sonra «Xəzər dənizi haqqında tam təsəvvürə malik olmaq istəyən I Pyotr Xəzər dənizinin xəritəsinin çəkilməsi işini davam etdirmək və bu məqsədlə yaxından tanıdığı, təcrübəli və yüksək təhsilli zabitlərin xidmətindən istifadə etmək qərarına gəlir. Bir neçə hərbiçi və donanma zabitləri Xəzər sahillərinə səfərə hazırlıq üçün ciddi iş aparmağa başlayırlar» (264, s. 248).

1719-cu ildə təşkil olunmuş 89 nəfərdən ibarət ekspedisiyaya mənşəcə hollandiyalı, İsveç donanmasının şturmanı olmuş, 1703-cü ildə əsir alınmış, sonradan Rusiya xidmətinə keçmiş kapitan-leytenant Karl Verden komandir təyin olundu. Miçman F.İ.Soymonova böyük etimad göstərilərək komandir köməkçisi təyin olunur, ona növbədənəkar leytenant rütbəsi də verilir. Soymonov Fyodr İvanoviç (1692-1780) Hollandiya naviqasiya məktəbinin məzunu olub, 1716-cı ildə Pyotrun şəxsən iştirak etdiyi miçmanlıq imtahanını müvəffəqiyyətlə vermiş, «İnqermanland» gəmisinə təyinat almış, Şimal müharibəsində Reveldə, Qanqutda döyüşlərdə iştirak etmişdi. O, «Böyük Pyotrun himayədarlıq etdiyi gənclərdən olmuşdur... Əsl-nəcabətli ailədən olan Soymonovun Narişkinlər və Qolovkinlərlə qohumluq əlaqələri vardı» (246, s.177, qeyd 1).

K.Verdenə 1719-cu il 18 yanvarda təqdim edilmiş, səfərin məqsədlərini özündə əks etdirən təlimatda Xəzər dənizinin tədqiqinə ticarət nöqtəyi-nəzərindən yanaşıldığı təkidlə vurğulansa da, «nəzərdə tutulan proqramın hərbi-kəşfiyyat xarakteri də heç bir şübhə yaratmırdı». Naviqasiya xəritələrinin tərtibi kommersiya maraqlarına deyil, daha çox hərbi-dəniz qüvvələrinin şimal müharibəsindən sonra Xəzərboyuna yürüşə çıxacaq qüvvələrin tələbini ödəməyə xidmət edirdi» (134, s. 21). Böyük bot və üç gəmidə - K.Verden «Müqəddəs Aleksandr», F.Soymonov «Müqəddəs Yekaterina», V.Urusov «Həştərən» gəmilərində olmaqla həyata

keçirilmiş səfərin müfəssəl təsviri F.Soymonovun «Xəzər dənizinin təsviri və üzmə jumallarının ekstraktı» adlı əsərində öz əksini tapmışdır.

Artıq «1719-cu ilin oktyabrında ...Volqa çayının mənsəbindən (ustye) Kür çayının mənsəbinədək olan hissədə Xəzər dənizinin...73 x 157 sm ölçülü, 1: 470. 000 (holland mili ilə) miqyaslı xəritəsi hazır idi: Abşeron boğazı və Bakı körfəzinin kiçik xəritələri ayrıca çəkilmişdi» (134, s. 23). Bu xəritəni F. İ. Soymonov 1719-cu ilin dekabrında I Pyotrun diqqətinə təqdim edir. «Pyotr xəritəni nəzərdən keçirir və Soymonovun raportunu maraqla dinləyir. 1720-ci ilin 17 yanvarında Soymonov Admiralteystvo kollegiyasından ekspedisiyanı davam etdirmək haqqında sərəncam alır» (134, s. 24). 1720-ci il mayın sonundan etibarən ekspedisiya Kür çayının mənsəbinə doğru hərəkət edir. Kür, Qızılağac körfəzlərini tədqiq etdikdən sonra Ənzəli körfəzinə doğru istiqamət götürür. Bütün sahil boyu gəmilərin lövbər salması üçün əlverişli yerlər, Xəzər dənizinin eni müəyyən edilir.

1720-ci ilin iyulunda K.Verden və F.İ.Soymonov Həştərxana çatırlar. «Xəritəni tamamlamış və üzdükləri gəmiləri Həştərxan admiralteystvosuna təhvil vermiş ekspedisiya iştirakçıları ...paytaxta (Peterburqa - R.D.) qayıdırlar» (134, s. 26).

L.Lokhartın sözləri ilə desək, «1721-ci ildə həmin ərazilərin (Xəzər sahillərinin - R.D.) indiyədək tərtib olunmuş ən müfəssəl xəritəsi» hazır idi (246, s. 177). Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, «XVIII əsrdə Qərbi Avropa tarixşünaslığında Xəzər dənizinin konfigurasiyası haqda dəqiq məlumat yox idi... Ptolomeydən başlamış M.Bexaym (1492), M.Valdžeymüller (1516), B.Anyeze (1525), Y.Streys (1688), N.Vitsen (1687), G.Delil (1700) kimi alimlərin çox zaman qiyabi təsəvvürlər əsasında tərtib etdikləri xəritələrdə Xəzərin forması oval və ya ellips, bəzən isə kvadratabənzər şəkildə təsvir olunurdu. Rus mənşəli xəritələrdə, məsələn A.Vinius, N.Spafariy, ..., Remezovun çertyojlarında dənizin təsviri reallığa uyğun gəlmirdi» (134, s. 27).

1721-ci ildə I Pyotrun Fransa Elmlər Akademiyasına təqdim etdiyi K.Verden və F. İ. Soymonovun tərtib etdikləri Xəzər dənizinin xəritəsi «1725-ci ildə Nyumberq xəritəşünası və coğrafiyaçısı İ.B.Qamanın nəşr etdirdiyi atlasda daxil edilmişdi» (134, s. 36).

«I Pyotr ...Rusiya və Hindistan arasında ticarət əlaqələrinin bərqərar olması..., habelə regionda ipək ticarəti üzərində nəzarət əldə etmək üçün Xəzər dənizində hegemonluğa nail olmağa çalışır» (246, s. 176), «şimalda müharibə etməsinə baxmayaraq, Qafqazdan da diqqətini yayındırmır, bu yerlərə öz nümayəndələrini göndərməkdə davam edirdi» (143, s. 180).

«1708-ci ildə İsrail Ori adlı Rusiya səfirinin (əslində elçi-R.D.) ...gəlişi xəbəri Səfəvi sarayını təşvişə salır. Belə ki, şayiələrə görə, Ori qədim erməni hökmdarlarının nəslindən olduğunu iddia edir və İsfahana öz «hüquqlarını» tələb etmək üçün gəlirdi» (246, s. 63). L.Lokhart bu səfər ətrafında yaranmış qalmaqla bağlı yazır: «Katolik missionerlər isə öz növbəsində, belə xəbər yayırlar ki, İsrail Ori onları İrandan qovub çıxartdırmaq istəyi ilə gəlir. İsfahandakı Avropa kommertiya qurumları da narahat olmağa başlayırlar ki, bəlkə Ori Rusiyanın buradakı ticarətini genişləndirmək istəyi ilə gəlir ki, bu da onların maraqlarına zidd idi. Odu ki, hiyləgərcəsinə işirdilmiş təhlükə qorxusu ilə şahı inandıрмаğa çalışırlar ki, rus elçisini qəbul etməsin. Fransız elçisi bu dezinformasiyadan yararlanaraq, Səfəvi dövləti ilə Fransa arasında ticarətin genişlənməsi barədə və katolik missiyaların mühafizəsi haqqında müqavilə bağlamağa müvəffəq olur» (246, s. 63). «Şah və nazirlər çar elçisinin qəbulunun rədd edilməsinin təhqiramiz hal kimi qiymətləndiriləcəyindən ehtiyatlanaraq, Şamaxı hakiminə sərəncam göndərərək, Orinin İsfahana gəlişinə etiraz etmədiklərini bildirirlər» (246, s.64). Ermənistanda doğulmuş, bir neçə il Pyotrun xidmətində olub, özünü müxtəlif sahələrdə yararlı şəxs kimi gözə çarpdırıb bilmiş Ori xidmətləri müqabilində İrana səfir göndərilirdi. T.Kruşinski yazır ki, «diplomattan daha çox tacir olan» Orinin bunda öz şəxsi məqsədi vardı, belə ki, səfirlər vergi ödəməkdən azad edilirdi və o (Ori -R.D.), böyük miqdarda əmtəni bu yolla vergisiz Səfəvi dövlətinə keçirmək niyyətində idi (62, s. 128). T.Kruşinskinin versiyası tezliklə təsdiqlənir, belə ki, Ori missiyasının üzvləri diplomatik imtiyazlardan istifadə edərək, vergiləri ödəmədən mallarını sərhəddən keçirdikdən sonra ara-sıra səfirlikdən ayrılırdılar. Nəticədə İsfahana yetişən nümayəndələrin sayı onların ilkin sayından az olmuşdu. Hər halda Ori İsfahana yetişdikdə, onun gəlişi ətrafında yaradılmış hay-küyün əsassız olduğu aydınlaşır. «O (Ori - R.D.), etimadnamədən başqa iki məktub - çarın və papanın məktublarını təqdim edir. Katolik missionerlərin qorxusu əsassız olur, belə ki, Ori katoliklərə hər hansı xəbər yetirmək fikrindən uzaq idi» (246, s.64-65).

Ori missiyası barədə P.P.Buşev bunları yazır: «I Pyotr (V.Kuçukov iflasa uğradıqdan sonra - R.D.) Vatikanın, şahın hüzuruna erməni vətənpərvəri, erməni xalqının türk və İran zülmündən azad edilməsi uğrunda mübarizənin təşkilatçılarından biri olan İsrail Orini (1658-1711) göndərməsindən istifadə edərək, ona (Oriyə - R.D.) polkovnik rütbəsi verərək, Şah Sultan Hüseynə təqdim olunmaq üçün etimadnamə ilə təchiz edir. Oriyə eyni zamanda, İrandakı vəziyyətlə bağlı Peterburqu məlumatlandırmaq həvalə olunur. Lakin ... İsrail Ori ölkənin

müflisləşməsi barədə ümumi sözlərdən əlavə heç bir qiymətli məlumat vermir» (102, s. 8-9).

Ori missiyasının elə bir nəticə vermədiyi fikrində həm rus, həm də ingilis tarixşünasları yekdildirlər (102, s. 9; 8; 246, s. 63).

I Pyotr öz ölkəsinin Osmanlı Türkiyəsinə qarşı mübarizəsində Səfəvi dövlətinin siyasi əhəmiyyətini qəbul edirdi. Burada vəziyyətin hədsiz pisləşdiyi barədə məlumatlar alan çar yerli-yataqlı, səhli informasiya əldə etmək məqsədilə 1697-1698-ci illərdə şah sarayında rezident postu təsis olunmasına çalışır. Bu məqsədlə I Pyotr Vasili Kuçukovu Səfəvi dövlətinə yollayır. Lakin «incə bacarıqlı diplomat və çox güman ki, o qədər də ağıllı olmayan... Kuçukov Şah Sultan Hüseyin çar qramotasını şəxsən onun əlindən qəbul etməsində ısrar etdiyi üçün tapşırığını yerinə yetirə bilmir və İrandan qovulub çıxarılır» (102, s. 8).

Məlum olduğu kimi, Səfəvi monarxiyasındakı vəziyyət haqqında məlumatlar Rusiyaya, bir qayda olaraq, imperiyanın erməni və gürcülərlə məskunlaşmış ərazilərindən gəlirdi. Pyotr məlum idi ki, Səfəvi dövlətini bütüyn siyasi-iqtisadi böhran özünün kulminasiyasına yetmişdir. XVIII əsrin birinci rübündə İranda mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsindən istifadə etmək istəyən Pyotr Osmanlı Türkiyəsinin də öz növbəsində bu şəraitdən bəhrələnməyə ehtimalı daha da tələsməyə vadar edirdi. Şimal müharibəsinin taleyi həll olunmamış Səfəvi imperiyasına qarşı birbaşa hərbi müdaxiləyə keçə bilməyəcəyini anlayan I Pyotr ölkədə baş verən hadisələrin gedişatını izləmək, nəbzini tutmaq üçün 1715-ci ildə ticarət müqaviləsi bağlamaq bəhanəsi ilə İsfahana rəsmi elçi göndərməyi qərarlaşdırır: çarın seçimi Artemi Petroviç Volnski üzərində dayanır. L.Lokhart göstərir ki, mümkün namizədlər arasında Yaqujinski və Menşikovun da adları var idi (246, s. 103). I Pyotr 28 yaşlı Volnskinin qarşısında ticarət müqaviləsi bağlamaqdan əlavə Səfəvi imperiyasının hərbi qüvvələrinin vəziyyəti, kommunikasiyası haqqında geniş və müfəssəl məlumat toplamaq kimi vəzifələr qoymuşdu (191, c XVIII, s. 27-28). P. P. Melqonov göstərir ki, «Volnskiyə, həmçinin tələq olunur ki, İran şahını xam ipək və digər mallarla ticarəti türk xanının (Sultanın - R.D.) ərazisində olan Alleko (Aleppo-Hələb - R.D.) və Smiradan (İzmir - R.D.) deyil, Rusiyadan keçməyə yönəltməyə sövq etmək üçün ciddi çalışsın» (157, s. 249). A. P. Volnski «Xəzər sahilini Astrabada kimi tədqiq etməli, yol boyu dənizə hansı çayların tökülməsini, harada daha əlverişli liman olmasını... öyrənməli idi. (Volnskinin göndərdiyi-R.D.) ekspedisiya müəyyən etdi ki, Xəzərin qərb sahilində ən yaxşı liman Bakıdır» (143, s. 180). Bu, Pyotrın gələcək təcavüz üçün bu yerləri əsaslı surətdə öyrənmək istəyindən xəbər verir. Volnski missiyası üç aydan çox (1716) Şamaxıda qalmalı olur.

Yubanmanın rəsmi səbəbinin, Səfəvi dövləti tərəfindən səfirliyə verilməli olan müavinətin miqdarı ilə bağlı əngəl yaranması olduğu göstərilirsə də, məlumdur ki, I Pyotr missiyaya Azərbaycanda qəsdən yubanmağı, buranın təsərrüfatı və yolları haqqında daha çox məlumat toplamağı tövsiyə etmişdi.

L.Lokhart, «Volinski və onu müşayiət edən şəxslərin iranlılar tərəfindən müvafiq təmtəraqla qarşılanaraq (I Pyotr hökumətinin Volinski missiyasını tələskənlik üzündən, diplomatik rituala riayət etmədən yola salmasının Volnskinin şah sarayı tərəfindən qəbul edilməsinə mənfi təsir göstərdiyini P.P.Buşev təsdiq edir (102, s. 11). Belə ki, 27 yaşlı podpolkovnik səfir deyil, elçi sifətilə və sayca az adamlarla yola salınır. Çünki «böyük səfir» göndərilməsi daha çox vaxt və vəsait tələb edərdi və bu səfərət öz çoxsaylılığı səbəbindən daha long hərəkət edərdi (102, s. 11). O zaman posolski prikazda mövcud qaydaya görə, göndərilən şəxsin çini nə qədər yüksək olarsa, onun ətrafı, yəni müşayiət edən şəxslər də bir o qədər sanballı olurdu (121, s. 305). Bəlkə də bu səbəbdən idi ki, Səfəvi sarayında I Pyotrun arvadının qohumu bildikləri A.Lopuxinə bəzən A.Volnskidən daha çox diqqət və qayğı göstərirdi (102, s. 147-148)). Şah saraylarından birində yerləşdirildiklərini, ilk əvvəl danışıqların çox yaxşı keçdiyini, lakin söhbət knyaz Aleksandr Bekoviç-Çerkasskinin rəhbərliyi altında Xəzər sahilində, Amu-Dəryanın mənbəyində qala tikilməsi ilə bağlı məqamə çatanda Səfəvi dövləti nazirlərinin münasibətinin kökündən dəyişdiyini» vurğulayır (246, s. 105). A.Volnski və missiyanın digər üzvləri onlar üçün ayrılmış iqamətgahda ev dustağı, girov kimi saxlanılırdılar və belə bir vəziyyətdə danışıqların davam etdirilməsi qeyri-mümkün idi. Yalnız «Bekoviçin öldürülməsi və onun qüvvələrinin xivəllilər tərəfindən darmadağın edilməsi xəbəri gəldikdən sonra ... iranlıların münasibətləri dəyişilir» (246, s. 106) və danışıqları bərpa etmək mümkün olur. Altı ay davam edən danışıqlar nəticəsində Rusiya ilə Səfəvi İrən arasında ticarət müqaviləsi bağlanır. On maddədən ibarət müqavilədə təsbit olunur ki, rus tacirləri «...Nizovoy limanına həmişə gələrək, istədikləri kimi öz mallarını satsınlar, orada satmaq istəmədikdə isə... həmin yerdə (Nizovoy limanında - R.D.) yubandırılmasınlar və onlara maneə yaradılmasın...; müxtəlif (istədikləri) yerlərə mallarını aparsınlar...; Nizovoydan Şamaxıyaqədər gedərkən onları oğru və qarətçilərdən qorumaq üçün kifayət qədər müşayiətçi və mühafizəçi ayrılın...; Şamaxıda... onların öz mallarını istədikləri kimi satmalarına qadağa qoyulmasın...; ruslardan kimsə... borca mal alarsa və ...vədə yetişərkən onu ödəməzsə... əlavə günlər üçün cərimə ödəsin; rus tacirlərindən İran (Səfəvi - R.D.) dövlətinin istənilən yerində... köhnə qayda üzrə alınan gömrük

haqqından əlavə rüsum tutulmasın...; Şirvan ölkəsinə və Gilana gəlmiş rus tacirlərinə həmişə... istədikləri qədər və istədikləri növ xam ipək ... almaq və ya başqa malla dəyişməyə və Rus ölkəsinə aparmağa maneçilik törədilməsin; ... bəylərbəyi, hakim və rəislər iranlılarla rus tacirləri arasında dilmənçliq edənləri, rusların maraqlarına, iradəsinə zidd olaraq təyin etməsinlər... (rus xalqından bir kəs bu iş üçün təyin edilsin), ...öz ölkəsinə istədikləri qədər ipək apararı rus tacirlərindən gömrük haqqı alınarkən, onlarla erməni və İran tacirləri arasında heç bir fərq qoyulmasın, ...rus tacirlərindən kimsə öldürülsə, (qatil) axtarılıb tapılsın və cəzalandırılsın; Şirvan ölkəsi, Gilan və Mazandaranda onların gəmisini sahilə çırpılırsa, sahilə vuruş çıxarılmış malları... ələ keçirilməsin, sahiblərinə qaytarılsın» (7). Volinski missiyası İsfahani 1717-ci ilin sentyabrında şah tərəfindən I Pyotr üçün göndərilən hədiyyələrlə tərk edir. «Hədiyyələrin içərisində iki şir və fil vardı. Bu fil Hollandiya Şərqi-Hind kompaniyasının elçisi Jan Coşua Ketler tərəfindən şahə hədiyyə edilmiş altı fildən biri idi» (246, s. 107).

Volinski missiyası vətənə qayıdarkən Gilan marşrutunu seçir. Bu yolu missiya üzvləri çox uzun müddətə qət edirlər. Bunun səbəbini P.Buşev belə izah edir: «Səfirlik Gilandan keçən yolu tələsmədən qət edirdi ki, I Pyotrun qarşıya qoyduğu vəzifənin yerinə yetirilməsinə - İsfahana gedən bu, ən qısa və birbaşa yolun diqqətlə tədqiq olunmasına kifayət qədər vaxtı olsun» (102, s. 180). Həmçinin Astrabada Volnskinin yanına praporşik Nekrasov və İqnati Yudin gəlirlər. «Yudin mühəndis təhsili almışdı və Volnskinin hüsuruna ətraf yerlərin topoqrafik şəklini çəkmək üçün göndərilmişdi» (102, s. 188).

Bunlar I Pyotrun Səfəvi dövlətinə müdaxilə etmək planının mövcudluğunu sübutə yetirən daha bir dəlildir.

Vətənə qayıdarkən Volinski missiyası Şamaxıda daha altı ay qalmalı olur. Burada ikən, A.Volinski gürcü hakimi VI Vaxtanqdan xəbər gətirmiş Forsadan bəy adlı gürcünü qəbul edir. Bu ismarıqında Vaxtanq Rusiyadan kömək diləyir və rusların İrana hücumu təqdirdə öz qüvvələri ilə kömək edəcəyini bildirdi (191, c. XVIII, s. 31, 102, s. 108). Hərçənd ki, Vaxtanq həmin dövrdə real hakimiyyətə məlik deyildi, çünki müsəlmanlığı qəbul etmədiyinə görə, Kartli taxt-tacından qardaşı Yesenin xeyrinə kənarlaşdırılmışdı və yalnız müsəlmanlığı qəbul etdikdən sonra 1719-cu ildə yenidən Kartli hakimi və Gürcüstan valisi təyin olunur «I Pyotr missiyanın xeyli yubandığına görə, əvvəlcə A.Volnskiyə qarşı qəzəblə rəftar edinsə də (264, s. 241; 246, s. 108;) P.P.Buşev öz monoqrafiyasında I Pyotrun belə münasibətini həm də onunla izah etməyə çalışır ki, «1718-ci ilin sonuna yaxın çar həm ailə draması yaşadığına - oğlu Alekseyin edamına görə, həm də A.Bekoviç-

Çerkasskinin Xivəyə hərbi-diplomatik, İ.D.Buxqoltsun Orta Asiyaya «şimal» ekspedisiyalarının uğursuzluğuna görə əsəb gərginliyi keçirirdi» (102, s. 16), sonradan onların hansı çətinliklərlə üzləşdiklərini bildikdən sonra xidmətlərinə görə ona (Volninskiyə - R.p.) öz yaxın qohumu şahzadə Narşkina ilə evlənməyə icazə verir və onu Həştərxana qubernator vəzifəsinə təyin edir» (246, s. 108). A. Volninskiyə buradan «İrandakı vəziyyəti daima nəzarətdə saxlamaq, baş verən olayları təhlil edərək, müntəzəm məlumat vermək» həvalə olunur (264, s. 248). Həmin il (1719) çar «Semyon Avramovu Rəştə konsul göndərir və A. Volnskinin bağladığı müqaviləni ratifikasiya etməyi ona həvalə edir» (246, s. 177).

I Pyotrun Xəzərboyu yürüşə hazırlıq mərhələsində A.Lopuxin ekspedisiyasının məlumatları da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, «Volninski şahın çara hədiyyə olaraq göndərdiyi fili 1718-ci ilin 9 martında Andreyan Lopuxinin müşayiətçi dəstəsi ilə quru yolla yola salır. Dərbənddən Usmi və Şamxalın ərazilərindən Türkiyə, Həştərxana qədər uzanan bu yoldan keçərkən, Lopuxin bu marşrutu (gələcəkdə) qoşunların - atlı dəstələr və artilleriyanın keçməsi baxımından tədqiq edib, təsvir etməli, su, ərzaq və s. imkanlarını öyrənməli idi. A.Lopuxin bu vəzifənin öhdəsindən ...müvəffəqiyyətlə gəlir» (102, s. 206). «Lopuxin ekspedisiyasının üzvləri həm dövlət əmlakının (şahın rus çarına hədiyyələri - R.D.) müşayiətini (təhlükəsizliyinin təmin olunmasını - R.D.), həmçinin topoqrafik işlərin görülməsini təmin edirlər. Sonuncu vəzifəni mühəndis... İqnati Yudin həyata keçirirdi» (102, s. 209). Azərbaycan ərazisindən keçən A.Lopuxin burada cərəyan edən hadisələr barədə öz jurnalında müfəssəl məlumat verir: «...Lopuxin yerli əhali və məkan (burada Azərbaycan - R.D.) barədə olduqca maraqlı məlumatlar toplayır. A.İ.Lopuxin XVIII əsrin 20-ci illərində Şirvan və Cənubi Dağıstanda antiiran hərəkatının rəhbərlərindən biri olmuş Hacı Davud barədə, habelə, yerli əhalinin döyüşkən əhval-ruhiyyəsi və İran (Səfəvi - R.D.) şahının təbəəsi olmaq istəməməsi haqda məlumatları xüsusilə diqqəti cəlb edir» (80, s. 6).

«A.P.Volnskinin Azərbaycan ərazisindən keçərək, 1719-cu ildə qayıtmasından sonra Rusiya dövlətinin diplomatik kuryeri D.Petriçis də təqribən həmin marşrutla hərəkət etmişdi» (80, s. 23). Bu şəxs Volninski elçiliyinin dilmancı olmuşdu. O, 1719-cu ilin iyununda ticarət müqaviləsinin ratifikasiyası ilə bağlı iki qramota - çar və kansler Qolovkin adından qramotalarla İrana səfərə çıxır. Bu sənədlərlə tanış olmuş P.P.Buşev belə bir qənaətə gəldiyini yazır ki, «I Pyotrun ratifikasiyasında Rusiya tərəfinin qarşılıqlı öhdəlikləri barədə heç bir söz deyilmirdi. 1717-ci il ticarət razılaşması birtərəfli qalırdı» (102, s. 242). A.Volnskinin bağladığı müqavilənin ratifikasiyasını sığortalamaq məqsədilə 1719-cu ildə Rəştə

konsul təyin edilmiş Semyon Avramov göndərilir. İsfahandakı fransız konsulu yazır ki, «o, əvvəlcə ləzgilərin törətdikləri həyəcanlar ucbatından, sonra isə İran (Səfəvi - R.D.) hökumətinin onu qəbul etmək istəyində bulunmaması səbəbindən Şamaxıda xeyli yubanır» (76.1; 246, s. 177). 1720-ci ilin oktyabrında Qəzvinə yetişən S. Avramov türk elçisi Dürri Əfəndinin gəlişinə qədər burada qalası olur, bu dövr ərzində Rusiyaya Səfəvi dövlətindəki həyəcanlı vəziyyət haqqında vaxtaşırı informasiyalar ötürür.

1718-ci ildə VI Vaxtanqın əməkdaşlıq təklifi ilə müraciət etməsi, bundan bir il sonra «Tarxu şamaxlı Adil Gireyin ona (çara - R.D.) sədaqət andı içməsi» (100, c I, s.10) ilə Səfəvi dövlətinə hücumu bir qədər də rəvnəqlənən I Pyotrun planını gerçəkləşməsi üçün əlverişli zəmin 1721-ci ildə yetişir: «əvvəla may ayında İsveçlə başlanmış danışıqlar 10 sentyabrda Nitşad sülhünün bağlanması ilə nəticələnir». L.Lokhart göstərir ki, «Pyotr öz nümayəndələrinə, İranla (Səfəvi dövləti - R.D.) bağlı planını, əfqanlar və türklər onu qabaqlamamış həyata keçirmək məqsədilə sülh danışıqlarını sürətləndirmək tapşırıq» vermişdi (246, s.177). Beləliklə, Şimal müharibəsi başa çatır. İkincisi, 1721-ci ilin 15 avqustunda ləzgilər, Hacı Davud, qaytaq və qaraqaytaqların böyük usmisi Əhməd xan və qazıqumukların rəhbəri Çolaq Surxay xan qüvvələri ilə birgə Şamaxını ələ keçirib, onu talan edirlər: bu zaman rus tacirlərinin dükənləri də qarət edilir ki, bu da Pyotr üçün bəhanə rolunu oynayır. «Volinski dərhal Şamaxı insidentlə bağlı I Pyotra məlumat verərək, onu İrana (Səfəvi dövlətinə - R.D.), onun düşmənlərinə (üsyankarlara - R.D.) qarşı mübarizədə yardımçı olmaq, hərbi qüvvə cəhətdən kömək göstərmək adı altında məhz indi hücum» etməyə təhrik edir (246, s. 178). Səfəvi dövlətinə yürüş zamanı I Pyotrun burada yaşayan xristianlara münasibəti A.Volinskiyə cavab məktubundan aydın olur: «...Sizə (Volinskiyə - R.D.) hazırlaşmağı əmr edirəm. O ki qaldı gürcü şahzadəsi (VI Vaxtanq - R.D.) və digər xristianlara, əgər onlardan sizə bu məsələdə yardımçı ola bilənləri varsa, onları ruhlandırın, ümid verin, lakin bu cəmaatın adətən başısoyq (oprometçivi) olduğunu nəzərə alaraq, qüvvələrimiz ora yetişməyincə... heç bir şey etməyin» (191, c. 18, s. 38). Bu cavabdan «Pyotrun Qafqaz xristianlarına çox da inam bəsləmədiyini sezilir». (246, s. 178)

P.Butkov, I Pyotrun 1723-cü ildən tez olmayaraq, yəni İsveçlə yenidən bitmiş müharibədən sonra qüvvələri bərpa etdikdən və yürüşə lazımı hazırlıqdan sonra Səfəvi dövlətinə hücumu başlamaq istədiyini qeyd edir (100, c I, s. 10). Lakin «Türkiyənin İranda (Səfəvi dövləti - R.D.) baş verənlərə artan marağı, həmçinin Mahmudun İrana (Səfəvi dövlətinə - R.D.) ikinci yürüş etməsi haqda xəbər, onu (I Pyotru - R.D.) öz planını 1722-ci ildə işə salmağa sövq etdi» (246,

s. 178). Yürüşə hazırlıq isə Moskvada Nişstad sülhü ilə bağlı təntənələr başa çatan kimi başlanır. «Fin korpusunun Volqa rayonuna köçürülməsi, Moskva çayında üzən yük gəmilərinin qoşun transportirovkası üçün yenidən quraşdırılması, zabıt heyətinin komplektləşdirilməsi, dənizdə üzmək üçün yararlı yeni gəmilərin quraşdırılması, Nijni Novqorod, Kazan və Həştərxanda ərzaq ehtiyatlarının hazırlanması və s. bu kimi tədbirlər 1722-ci ilin qışı ərzində həyata keçirilir. 1722-ci ilin 16 fevralında Admiralteystvo kollegiyası sərəncam verir ki, kapitan fon Verdenlə birgə Həştərxanda olmuş və 1720-ci ildə Sankt-Peterburqa dönmüş donanmanın bütün ober- və unter-zabitləri təcili olaraq Moskvaya göndərilib, general-admiral Apraksinin sərəncamına verilsinlər. «Kapitan fon Verdenlə Həştərxana göndərilən donanma xidmətçilərinin reyestri»nə əvvəllər Xəzər dənizində üzmüş zabitlərdən V.Urusov, F.Soymonov, T.Zolotaryov, Osip Lunin, P.Yuşkov, İvan Lunin... daxil edirlər» (134, s. 38). Pyotr «iyun ayının sonuna yaxın Həştərxana yetişir və dörd həftə ərzində son hazırlıq işlərini tamamlayır» (246, s. 179). «Həştərxanda bütün hərbi... və komməriya... tipli gəmi və qayıqların baxışdan keçirilməsi təşkil edilir. Döyüş gəmilərinə komandan və zabitləri təyin edərkən, I Pyotr heç də rütbəni əsas saymır, yalnız əvvəllər (Xəzər dənizində - R.D.) olmuşlara üstünlük verirdi. Beləliklə, I Pyotr və Həştərxan qubernatoru A.P.Volnskinin üzəcəkləri gəmiyə Q.Zolotoryov, F.M.Apraksinin üzəcəyi «Şahzadə Anna» gəmisinə F.İ.Soymonov, nazir P.Tolstoyun üzəcəyi «Həştərxan» gəmisinə İ.Lunin, D.Kantemirin olduğu «Müqəddəs Aleksandr» gəmisinə isə P.Yuşkov komandan təyin olunurlar» (134, s. 39).

Həştərxanda ikən I Pyotr daha bir vacib hazırlıq işi görür: «Şaha (Sultan Hüseyn - R.D.) və onun təbəələrinə ünvanladığı... manifesti hazırlatdırır və əfqan, ləzgi düşmənlərinə (Səfəvi dövlətinin - R.D.) qarşı mübarizədə yardımçı olmaq üçün gələcəyini bəyan edir» (246, s. 179). Minafəstdə Hacı Davudun və onun müttəfiqi qazıqumuklu Surxay xanın Pyotrun «dostu, qardaşı» İran şahına qarşı qiyam qaldırdıqları üçün ağır cəzaya layiq olduqları göstərilir. Rus imperatoru, həmçinin xalqa sülh və asayiş vəd edirdi (90, s. 174).

L.Lokhart manifestdə «türk əhalinin himayə olunması və onların maraqlarının müdafiə ediləcəyi barədə vəd verilməsini» əhəmiyyətli hal kimi səciyyələndirir» (246, s. 179). Bu sənəd Demetrius Kantəmir tərəfindən «fars, osmanlı türkcəsi və türk (Azərbaycan - R.D.) dillərinə tərcümə edilir» (246, s. 179). «I Pyotrun «manifest»i Azərbaycan dilində mətbəə üsulu ilə nəşr olunmuş ilk sənəd» olur (90, s. 174). Həştərxanı tərk etməmişdən əvvəl I Pyotr knyaz Boris Turkestanovu Gürcüstan valisi VI Vaxtanqın yanına göndərərək, özünün planlaşdırıldığından erkən hücumu

keçdiyi ilə bağlı məlumatlandırır və ona türklərlə münaqişədən çəkinmək barədə xəbərdarlıq edir (100, c. I, s. 15; 246, s. 179).

Pyotr və onun ordusu Həştərxanı 1722-ci ilin 18 (29) iyulunda Həştərxan qalası artilleriyasının atəşfəşanlığının müşayiəti ilə tərk edir. «274 gəmidən ibarət donanmanın başında admiral Apraksin (Fyodr Matveyeviç - R.D.) dururdu» (246, s. 179). F.İ.Soymonov öz xatirələrində yazır ki, kiçik qayıqlar nəzərə alınmaqla 442 gəmi ilə dolmuş Volqa çayının səthi görünməz olmuşdu (134, s. 41).

«Rus qüvvələri 22.000 piyada (əsasən İsveç müharibəsinin iştirakçıları), 20.000 kazak (əsasən Terek vadisindən), 22.000 kalmık, 30.000 tatar və 5.000 dənizçidən ibarət idi. Donanma dənizə çıxmamışdan bir qədər əvvəl 9.000 nəfərlik nizami süvari dəstəsi və general Veteraninin başçılığı ilə müəyyən sayda kazak irəliyə göndərilmişdi» (246, s. 179; 191, c. XVIII, s. 41). Altı gündən sonra donanma Tarxunu - Rusiyanın ixtiyarında olan ən cənub nöqtəni (M. Pereyra yazır ki, Tarxu - 1588-ci ildə IV İvan Qroznı tərəfindən salınmışdır - 255, s. 86 - Bu qala, IV İvan tərəfindən qayını Kabarda knyazı Temryukoviçin xahişi ilə 1567-ci ildə inşa olunmağa başlayıb - 101, s. 42) tərk edir və buradan çarın manifestinin nüsxələri Şamaxı Adil Gireyə, Dərbənd, Bakı, Şamaxı və Gilan hakimlərinə göndərilir. «Manifesti Bakıya pıncıq Lunin (F.Əliyev özünün monoqrafiyasında, Luninin, I Pyotrın, bəkililərin 22 avqustda Pyotra çatmış on üç imzadan ibarət proşenye məktubuna cavab qramotasını aparmaq üçün 25 avqustda Bakıya yola düşməsi fikrini təkzib etmişdir - 80, s. 47-48), Dərbəndə Naumov, Gilana isə Çebotaryov aparır. 1722-ci il hərbi kompaniyasının əsas məqsədi bu şəhərləri öz qüvvələri hesabına ələ keçirmək idi. Yalnız Şamaxının alınmasında ruslar gürcü, azərbaycanlı və lazım gələrsə, ermənilərin də köməyinə bel bağlayırdı. VI Vaxtanq birləşmiş qoşunlarla hərəkət etməli, Hacı Davuda qarşı hərbi əməliyyata başlamalı, Şamaxını almalı, Dərbənd və Bakı arasındakı məkanda rus ordusu ilə birləşməli idi» (119, s. 301). Rus qoşunları Ağraxandan keçərək cənub istiqamətində irəliləməni davam edirlər. Adət etmədikləri isti hava şəraitində hədsiz əziyyət çəkən adamların çoxu günvurmada məhv olurdular (64, s. 316; 246, s. 180). L.Lokhart H.Bryusun məlumatına istinadən bildirir ki, Sulaq çayı ərazisində ikən «Şamaxı Adil Girey Pyotrın hüzuruna gələrək, əməkdaşlıq təklif edir. O, rusların nəqliyyat problemini öküzlər və arabalar verməklə xeyli yüngülləşdirir» (64, s. 317; 246, s. 182). F. İ. Soymonov isə öz növbəsində Pyotrın hüzuruna şamaxı deyil, onun elçisinin gəldiyini bildirir (246, s. 182). Ordu 12 (23) avqustda şamaxı paytaxtına yetişərkən, Adil Girey Pyotru dostcasına qəbul edir, həmin gün axşam imperator və imperatriça ilə birgə şam edir. L.Lokhart, şamaxı Adil Gireyin Rusiyaya loyallığının heç zaman dərin

xarakter daşımadığını vurğulayır (246, s. 355). «Tarxunu tərک etməmişdən əvvəl Pyotr Dərbənd qubernatorundan məktub alır ki, manifest burada böyük sevinclə qarşılıb; o və Dərbənd əhalisi özlərinin Rusiya himayəsinə keçmələrindən məmnun olardılar» (246, s. 183). 28 avqustda «Pyotr Köhnə Buynaq şəhərindən bələdçi ilə üç nəfər kazakı Qaytaq (taq-dağ, qay - qədim fars dilində böyük, hündür deməkdir, "qaytaq" sözü hündür dağ mənasını verir - 2.1, s. 15) və Qaraqaytaq usmisi Əhməd xanın yanına göndərib, onu öz nümayəndələrini danışıq üçün göndərməyə və Dərbənd yürüşü üçün rus ordusunu yük heyvanları ilə təchiz etməyə dəvət edir. Cavab gözləməyən ordu 18 (29) avqustda cənuba doğru hərəkət edərək, Usminin ərazisinə daxil olur. Az sonra «bələdçi, burnu və qulaqları kəsilmiş halda xəbər gətirir ki, kazaklar öldürülmüşdür» (64, s. 328; 246, s. 183). Usmi, həmçinin hədələyici xəbərdarlıq da göndərir ki, imperatorun adamlarından daha kim isə onun əlinə keçsə, onu da belə aqibət gözləyəcək. Rus qüvvələri ilə Usmi və Ütemişli Sultan Mahmudun birləşmiş qüvvələri arasında İnci çayı yaxınlığında baş verən döyüşdə sonuncular «600-700 nəfər canlı qüvvə itirir, xeyli adam əsir düşür. Kazaklar öldürülmüş yoldaşlarının əvəzini çıxmaq üçün... düşməni Ütemişə qədər təqib edir və 3.000 adamı qılıncdan keçirirlər... 20 (31) avqustda ruslar altı kəndi yandırır... Bu «təhlükəli» tayfaları nəzarətdə saxlamaq üçün I Pyotr İnci çayının sahilində qala inşa edilməsi, müəyyən qədər nizami ordu qüvvəsi və kazakların burada qalması haqda əmr verir» (246, s. 183-184).

21 avqustda (1 sentyabr) öz yürüş marşrutunu davam etdirən I Pyotr Dərbəndin şimal bölgəsində ikən Bakıdan gəlmiş elçini qəbul edir. Pyotrun «Jurnal»ından məlum olur ki, bu elçinin gətirdiyi məktubda da Dərbənd naibinin məktubunda olduğu kimi, rus qoşunlarının himayədarlıq missiyasının rəğbətlə qarşılıdığı bildirilirdi (246, s. 184).

«23 avqustda Dərbəndə yetişən I Pyotru şəhərin şimal qapıları ağzında naib İmamqulu bəy şəhərin əsl-nəcəbətli adamları ilə birlikdə təntənəli şəkildə qarşılayır. İmamqulu bəy Pyotrun qarşısında diz üstə çökərək, şəhərin gümüş açarlarını ona təqdim edir və qısa salamlayıcı nitq söyləyir «(42, c. II, s. 332, 246, s. 185). «Dərbənd naibi Dağıstan və Azərbaycan xalqlarının tarixinə dair qiymətli mənbə - XVI əsrin əlyazması olan «Dərbəndnamə»ni rus imperatoruna təqdim edir» (119, s. 301). Təəccüblüdür ki, bu əhəmiyyətli fakt ingilisdilli tarixşünaslıqda işıqlandırılmayıb.

L.Lokhart F. İ.Soymonova istinadən göstərir ki, İmamqulu bəy qonaqpərvərlik göstərərək, I Pyotra, ruslar gəlməmişdən bir müddət əvvəl kömək

toplamaq məqsədilə Dərbəndi tərک etmiş şəhər hakiminin evində qalması təklif edir və rusların ordu qüvvələri üçün də yer tapmaq mümkün olduğunu bildirir və də, imperator buna razılıq vermir (246, s. 185). C. Bellə görə, Bekoviç və onun adamlarının Xivədə başına gələnəri nəzərə alan I Pyotr yerli camaatı rahatsız etmək istəmədiyini bəhanə edərək, təklifi qəbul etmir (42, c. 2, s. 333).

Kapitan fon Verdenin komandanlığı altında Həştərxandan çıxmış on üç təchizat gəmisindən ibarət donanma gəlib çatır, lakin Dərbənddə yararlı liman olmadığından (246, s. 185), bir qədər üzüb Malakənd çayının mənbəyində sahilə yan alır. Lakin gəmilərin yükü boşaldılmamış, qalxan möhkəm fırtına onları dənizə qovur; insan tələfatı olmur, lakin gərəkli olan ərzağın böyük hissəsi itirilir (42, c. 2, s. 334; 64, s. 341). F. Vilboanın başçılığı ilə gələn otuz gəmi proviziya da eyni aqibətə düşər olur (134, s. 43).

I Pyotr Senata yazdığı məktubda bildirir ki, ancaq bir aya çatacaq qədər təchizat qalmışdır (246, s. 186, qeyd 1). I Pyotrün yürüşü davam etdirmək əvəzinə, geri qayıtmaq qərarına gəlmə səbəblərini L. Lokhart belə izah edir: «O (Pyotr - R.D.), lazımı təchizat olmadığını, Həştərxandan gətizdirməyin isə gec başa gələcəyini nəzərə alaraq bunun (yürüşü davam etdirməyin - R.D.) mümkün olmayacağını qət edir. O, könülsüzlüklə də olsa, irəliyə yürüş etmək planından əl çəkir» (246, s. 186). Digər tərəfdən, türk elçisinin Malakəndə gəlməsi çarın tərəddüdlərinə son qoyur. Türkiyənin Baş vəziri Dəməd İbrahim bu elçini Pyotru xəbərdar etmək üçün göndərmişdi ki, Türkiyə ilə və onun yeni subyektləri (vassalları - R.D.) ilə münaqişəyə girmək istəmirsə, Şirvan ərazisinə irəliləməsin.

I Pyotrün Rusiyaya Gürcüstandan keçərək qayıtmaq niyyəti də baş tutmur. Belə ki, o, Gürcüstanda VI Vaxtanq və onun ardıcılıarı ilə birləşmək fikrində idi. Lakin «Türkiyə ilə müharibə ehtimalının gerçəkləşməsi məqsədilə sahilböyü marşrutla geri qayıtması üstün tutur» (246, s. 186).

VI Vaxtanqa gəlincə, o, Pyotrün Səfəvi dövlətinə yürüşə çıxdığını eşitcək, Tiflisdən Gəncəyə gəlir, ləzgilərə qarşı birgə mübarizə aparmaq adı ilə yerli əhali ilə kontakta girir, Tiflisdə müəyyən müddət I Pyotrdan xəbər gözləyir, sonradan çarın yanına vəziyyəti öyrənmək məqsədilə adam göndərir. Pyotrün Dərbənddən cənuba doğru hərəkət etmək fikrində olmadığını özü üçün ayırd etdikdən sonra kor peşman vətənə dönür. Az keçmiş şah onu vəzifəsindən götürür, sonda VI Vaxtanq Rusiyada sığınacaq tapası olur.

Rus çarı Dərbənddə ikən Bakı və Şamaxı camaatından məktub gəlir: bu məktublarda camaat I Pyotrdan Davud bəyə qarşı mübarizədə yardımçı olmağı xahiş edirdi. Eyni zamanda

Qəzində olan Təhmasib Mirzənin də göndərdiyi elçi gəlir və onun (Təhmasibin), əfqanlara qarşı kömək müqabilində Rəşt, Şamaxı və Bakı şəhərlərindən rusların xeyrinə imtina edəcəyini bildirir (246, 1 s. 186). «Lakin mövcud vəziyyətdə Pyotr bu təkliflərə müsbət cavab verə bilmir» (246, s. 186).

Dərbənddə və Malakənddəki yeni qalada güclü qarnizon qoyan I Pyotr 6 (17) sentyabrda öz ordusu ilə şimal istiqamətində hərəkətə başlayır. Qayıdış marşrutu zamanı I Pyotr Sulaq və Ağraxan çaylarının mənbəyinə yaxın əlverişli məkanda qala tikilməsi barədə əmr verir. Henri Bryus bu qalanın tikintisində baş mühəndis olmuşdur. L.Lokhartın sözləri ilə desək: «Krepost Svyatoqo Kresta qalası Dağıstan tayfalarını nəzarətdə saxlamaq məqsədilə tikilir» (246, s. 187). Usmi Əhməd xan, Ütemiş sultanı Mahmud, Tarxu şamaxlı ilə məlum insidentlərdən (belə ki, 1722-ci ilin avqustunda Tarxuda Pyotru böyük qonaqpərvərliklə və dostcasına qəbul etdiyi halda, bir neçə ay sonra Pyotr geri dönərkən, Svyatoy Krest qalasının tikintisindən bərk qəzəblənmiş Adil Girey tamamilə əks, düşmən münasibət nümayiş etdirir) sonra, həm də qış yaxınlaşdığından Pyotr, Svyatoy Krestdə işlərin qurtarmasını gözləmədən, buranı tərk edib Ağraxana, oradan isə Həştərxana üz tutur. H.Bryusun xatirələrində göstərilir ki, I Pyotr general Veteraninin başçılığı altında 18.000 adamı burada qoyub, yarımqıq qalmış tikintini qurtarmağı tapşırır (64, s. 349. 246, s. 188). A.A.Bakıxanov göstərir ki, I Pyotrun tələməsinə baxmayaraq «Svyatoy Krest»in tikintisi ancaq 1734-cü ildə başa çatdırılır (2.1, s. 250)

Beləliklə, Pyotrun Xəzərboyuna yürüşü başa çatır. I Pyotrun bu yürüşü barədə müxtəlif fikir və mülahizələr mövcuddur. Bir məsələ tamamilə şübhə doğurmur ki, ümumilikdə, səfərin nəticələri Pyotrun gözlədikləri ilə müqayisədə elə də nəzərəcarpacaq deyildi. L.Lokhart I Pyotrun yürüşünün nəticələrini belə qiymətləndirir: «Doğrudur, o (I Pyotr - R.D.), Xəzər dənizində naval gücə malik olduğunu əhəmiyyətli şəkildə nümayiş etdirir və ən əsası İrənin (Səfəvi dövlətinin - R.D.) vacib sərhəd şəhəri olan Dərbəndi ..türklər bura gələ bilməmiş ələ keçirir... Digər tərəfdən, Pyotr ...şaha, Vaxtanqa və Transqafqazın digər xristian liderlərinə hər hansı dəstək verməkdə müvəffəqiyyətsizliyə uğrayır. Bundan əlavə, o, Türkiyə ilə münasibətləri az qala korlamaq səviyyəsinə qədər gəlib çıxır. Nəhayət, bu ekspedisiya çox böyük insani itkilər bahasına başa gəlir: ordunun təqribən 1/3-i, yəni 33.000 adam məhv olur (bunlardan böyük qismi xəstəliklərdən məhv olmuşdu - R.D.)» (246, s. 188).

L.Lokhart yazır ki, «...xeyli qüvvə itirməsi və Türkiyə ilə müharibədən ehtiyatlanması səbəbindən cənuba irəliləməsini dayandıran Pyotr İran Gürcüstanı və

Ermənistanını müsəlman dominantlığından azad etmək niyyətindən müvəqqəti əl çəkir» (246, s. 238). Burada Kembric universitetinin professoru açıq-aşkar mübaliğə edir. Belə ki, F.Əliyev arxiv sənədlərinə istinadən göstərir ki, «1722-ci ildə rus ordusu Şamaxı və Bakıya qədər gedib çıxma bilmədisə də, I Pyotr yürüşün ilkin nəticələrindən razı qaldı... İmperatorun dövlətə böyük vəsait və insan itkisi hesabına başa gəlmiş yürüşə belə yanaşması onunla izah olunur ki, I Pyotr (yürüşdən - R.D.) əvvəl «İran sərhəddində heç olmasa bir fut ərazi alınmasının» tam qənaətbəxş hesab edirdi» (80, s. 53).

Yalnız yürüşdən qayıdıandan sonra I Pyotr Xəzərin qərb sahilboyunu tamamilə ələ keçirmək niyyətinə düşür. L.Lokhartın sözləri ilə desək: «...Pyotr üçün Türkiyə ilə müharibə riski olmadan Bakı kimi Xəzər dənizində vacib liman şəhərini ələ keçirmək, İranın Xəzərboyu əyalətlərini - Gilan, Mazandaran və Astrabadı işğal etməyi mümkün hesab edirdi ki, bu da onun niyyətlərinin bir hissəsinin hasil olması demək idi» (246, s.238). Bu müəllif göstərir ki, «imperator qayıtmaq üzrə Həştərxanda olarkən, Gilan hakimi təili xəbər göndərərək, buranın əfqanlar tərəfindən tutulmasının qarşısını almaq məqsədilə rus qarnizonunun əyalətin mərkəzi olan Rəşti zəbt etməsini təklif edirdi» (246. s. 238).

I Pyotr hələ «Dərbənddə olarkən, şəhərlərinə rus qoşunlarının göndərilməsini və özlərinin rus təbəəliyinə qəbul edilməsini xahiş edən Şamaxı, Salyan, Rəst, Tiflis, İrəvan və digər şəhərlərin müxtəlif təbəqə nümayəndələri ilə görüşmüşdü» (136, s. 30). Bakı camaatı isə hələ çar manifestinə cavab olaraq, rusların gəlişini dəstəkləmişdi. Məlumdur ki, «I Pyotrun planlarına təkcə Xəzərsahili vilayətləri ələ keçirmək daxil deyildi. O, Xəzərdən şərqə doğru ... Hindistana yol açmaq istəyirdi... Pyotr Xəzərsahili vilayətlərdə... möhkəmlənməyə xüsusi səy göstərir... Kür çayının mənsəbinə... əhəmiyyət verirdi. O, buraya göndərdiyi ekspedisiyaya Kürün mənsəbini öyrənmək tapşırığı vermişdi. I Pyotr bu yeri limana çevirmək, burada şəhər salmaq fikrində idi» (143, s. 180). L.Lokhart bununla bağlı yazır. «...Həştərxana Gürcüstanda ticarətin vəziyyəti barədə məlumatlı bir şəxs gəlir və Pyotr onunla söhbətlərində Kür çayının Xəzər dənizindən Tiflisə yük daşınması... üçün nəqliyyat yolu kimi istifadə olunması ilə bağlı fikirləri ilə bölüşür. O, həmçinin Kürün mənbəyi üzərində və ya yaxınlığında böyük şəhər saldırmaq niyyətində olduğunu bildirir; onun (Pyotr - R.D.) nəzərinə görə, bu şəhər Gürcüstanın Rusiya ilə... ticarət maraqlarına xidmət etməli idi» (246, s. 239). «Kürün mənbəyində əsas qoyulmalı olan bu ticarət şəhəri Neva çayının mənbəyi üzərində salınmış Peterburq şəhərinə bənzər olmalı idi» (80, s. 54). «Kür çayı bütün şərq tacirlərinin görüş (randevu) yeri olmalıdır» fikrində qərarlı olan I

Pyotr F. İ. Soymonova əlavə tapşırıq verir ki, Kür çayını xüsusi tədqiq etsin (134, s. 45).

«Pyotr Soymonovun başçılığı altında gəmilərdə polkovnik Şipovun başçılığı ilə iki batalyon nizami qoşunu Gilana göndərməyi qərara alır; bu qədər qüvvənin Gilanı ələ keçirmək iqtidarında ola biləcəyi ilə bağlı tərəddüd yaranarkən, Pyotr özünəməxsus ironiya ilə belə cavab verir: «Niyə də yox? Bəs Stenka (Stepan - R.D.) Razin 500 kazakla buranı necə ələ keçirmişdi? Siz isə iki batalyon nizami qoşunla tərəddüd edirsiniz!» (246, s. 239; 119, s. 303).

Çarın şəxsi iştirakı ilə Həştərxandan bu donanma 1722-ci ilin 6 (17) noyabrında yola salınır. «Abşeron yarımadasında dayanacaq etdikdən sonra Soymonov Kür çayının mənbəyinə doğru üzünə başlayır. Məqsəd, ticarət mərkəzi üçün əlverişli məkanın seçilməsi idi. Kürün dənizə töküldüyü yerdə müxtəlif kanallarda dərinliklərdə ölçmələr aparıldıqdan sonra Soymonov Salyandan 30 mil məsafədə yerləşən yerin əlverişli olması qənaətinə gəlir» - 246, s. 239). «...Rus eskadrası 1722-ci ilin dekabrında heç bir atəş açmadan Ənzəli limanına daxil olur, sonradan isə rus qoşunları Rəşt şəhərini zəbt edirlər» (80, s. 54). «Şipov öz zabitlərindən birini, Avramov (Rəştəki rus konsulu -R.D.) və Gilan hakimini gəlişlərindən xəbərdar etmək üçün göndərir... Səhəri gün Rəştdən rus zabiti Gilan qubernatorunun qasidi ilə gəlib, xəbər gətirir ki, rus qoşunları şahın razılığı olmadan quruya çıxma bilməzlər... Əgər tabe olmazlarsa, müqavimət göstəriləcək» (246, s. 239-240). L.Lokhartın fikrincə, «Gilan hakimi rusların indi əfqanlardan daha çox təhlükə mənbəyi olduqları nəticəsinə gəldiyindən, ...Pyotrun Dərbəndi zəbt etməsi barədə xəbər İrana çatdığından belə davranırdı» (246, s.240). F. İ. Soymonov yazır ki, yalnız «Şipov Gilan hakiminə narazılıq və təəccüb hissi izhar olunmuş məktub göndərdikdən, rusların məhz gilanlıların yardım çağırışına uyğun olaraq gəldiklərini bildirdikdən və çarın əmrini yerinə yetirib, sahilə çıxmaq əzmində olduqlarını izhar etdikdən sonra hakim ürəksiz şəkildə buna razılığını verir» (246, s. 240). Məhz bu arada «İran (Səfəvi - R.D.) taxtının varisi - əfqan basqımından sonra... ölkənin şimal rayonlarında sığınacaq tapan II Təhmasib Xəzər dənizinin bütün (Bakı istisna olmaqla - R.D.) qərb sahilinin rus qoşunları tərəfindən tutulmasından xəbəri olmadan özünün yaxın adamlarından biri olan İsmayıl bəyi Rusiya ilə danışıqlar aparmaq üçün Peterburqa göndərir» (90, s. 175). Elçi, ideyaya görə, Səfəvi dövləti adından I Pyotrdan əfqanlarla mübarizə üçün hərbi kömək istəməli, əvəzində Xəzər boyunca yerləşən şəhərləri, o cümlədən Dərbənd və Bakını Rusiyaya verməyi vəd etməli idi (90, s. 175; 80, s. 55).

L.Lokhart bununla bağlı yazır ki, «Petriçi adlı, mənşəcə yunan olan tərcüməçi Rəştdən Şipovun yanına gələrək, Təhmasibin (II Təhmasibin - R.D.) çar ilə müqavilə bağlamaq üçün bütün səlahiyyətlərlə təmin etdiyi elçisi İsmayıl bəyi müşayiət etdiyini bildirir. Onun dediyinə görə, İsmayıl bəy Gilan, Şirvan və Dağıstandan keçən uzun quru yolun təhlükəsindən uzaq olmaq üçün Xəzər vasitəsilə rusların gəmisində səfər etmək niyyətində bulunurdu» (246, s. 239-240; 100, c I, s. 40).

Rəştdəki rus konsulu S.Avramov, Şipov və Soymonova İsmayıl bəyin missiyasının əhəmiyyətini izah edərkən, bildirir ki, «çar özi, mənə bir qədər əvvəl Təhmasiblə Xəzəryanı vilayətlərin güzəştə gedilməsi şərtlə əfqanların ölkədən qovulmasında yardım göstərmək barədə müqavilə bağlamaq niyyətində olduğunu bildirmişdi» (246, s. 240). L.Lokharta görə «Şah Sultan Hüseyn Gülnabad döyüşündən (mart, 1722 - R.D.) dərhal sonra İsmayıl bəyi Rusiyaya kömək çağırışı ilə göndərmək istəyirdi, lakin paytaxtın mühasirədə olması səbəbindən bunu etmək mümkün olmur. İsfahan təslim olduqdan dərhal sonra Avramov Təhmasibi, İsmayıl bəyə müqavilə bağlamaq üçün səlahiyyət verərək, Rusiyaya göndərməyə razı salır» (246, s. 241).

1722-ci ilin dekabrın sonunda Gilan hakiminin Şipovla bağlı verdiyi məlumatlardan sonra Təhmasibin, İsmayıl bəyi geri çağırmaq barədə sərəncamını gətirmiş qasidini Avramov «bilərəkdən yubadır» (100, c I, s. 41, 246, s. 241). «Avramov təcili olaraq Şipov və Soymonova xəbər göndətdirir ki, İsmayıl bəyi ləngitmədən gəmiyə oturdub, qasid gəlib çıxmayınca dənizlə yola salsınlar». Soymonov dərhal İsmayıl bəyi Piri Bazardakı gəmiyə oturdub, dənizə çıxır... Qış olduğundan İsmayıl bəy böyük yubanma ilə yalnız 1723-cü ilin 21 avqustunda Sankt-Peterburqa yetişir» (246, s. 241).

Gilan hakimi, təbii ki, rusların bu hərəkətindən bərk qəzəblənir (100, c I, s. 41). L.Lokhartın düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi, məhz «onun (Gilan hakiminin - R.D.) Təhmasibə etdiyi rapordən sonra şahzadə fevral ayında rus qoşunlarına İran ərazisindən dərhal çıxmağı əmr edir» (246, s. 242). Şipov buna qətiyyətlə etiraz etdikdə, iranlılar hərbi əməliyyata hazırlaşmağa başlayırlar. L.Lokhart bildirir ki, «Gilan qubernatoru Gəskər (Gaskar) və Astara (Astara) hakimləri ilə birgə, əsasən qılıncla silahlanmış, heç bir hərbi təlim görməmiş kəndlilərdən ibarət 20.000 nəfərlik qüvvə toplaya bilir ... 1723-cü ilin 18 (29) martında Gilan hakimi bu qüvvə ilə rusların yerləşdikləri karvansarayı mühasirəyə alırsa da, Şipovun hiyləgər taktikası nəticəsində iranlılar müvəffəqiyyətsizliyə düçar olurlar. Digər tərəfdən, Murdabdakı rus hərbi gəmiləri iranlıların Ənzəlidəki batareyasını bombardman edib, tezliklə onu susdururlar» (246, s. 242).

«Levaşov Rusiyadan daha dörd batalyonla gələrk Şipovun yerinə komandan keçir. (Beləliklə, Gilanda rusların qüvvəsi altı batalyon olur.) Rus qüvvələri qəfil hücum və tələyə salınma ehtimalından sığortalanmaq məqsədilə Rəşt ətrafında salınmış (görünür küləkdən müdafiə üçün - R.D.) meşə zolağını məhv edir, bununla böyük miqdarda yanacaq materialı əldə etmiş olurlar» (246, s. 243).

Şübhəsiz ki, I Pyotr Bakının alınmasına böyük əhəmiyyət verirdi. L.Lokharta görə, bunun səbəbləri aşağıdakılardır: «Birincisi, o (I Pyotr - R.D.) Şamaxıda özünün yeni vassalını bərqərar etməklə bura üçün (Bakı - R.D.) daha da təhlükəli vəziyyət (rusların nöqtəyi-nəzərinə - R.D.) yaratmış türkləri qabaqlamaq istəyirdi. İkincisi, Bakı körfəzi Xəzərin qərb hissəsində həqiqətən əlverişli yeganə liman idi» (246, s. 243-244). Həsi Abdullayevin sözləri ilə desək: «Bakıdan Hindistana uzanan yol Böyük Ümid burundan keçən dəniz yolundan xeyli qısa idi» (78, s. 15). Bakının əhəmiyyəti barədə Korneliy de Brünün dediklərini xatırlatmaq, zənnimizcə yerinə düşər: «Bakı şəhəri çox gözəl liman olub, kapitan Meyerin səhlənkarlığı ucbatından vaxtilə iranlılar tərəfindən möhkəmləndirilmişdir... O (E.Meyer - R.D.), çar həzrətlərinin gəmi və qayıqlarının bura azad daxil olmasını təmin etmək inadı ilə iranlıları o qədər qəzəbləndirmişdi... ki, onlar vaxt itirmədən bu yerləri möhkəmləndirmək qərarına gəliblər. Moskovitlər (ruslar - R.D.) ...limana azad daxil ola bilərdilər, o (E.Meyer - R.D.) isə bu cür səhv addım atmamağı məsləhət görür və məsləhəti onun başına bəla açır. Bu elə vaxt idi ki, az sayda adamlar buranı (Bakını - R.D.) Kür və Araza qədər məkanla birgə ələ keçirmək, möhkəm qalalar inşa etdirməklə (buranı) nəzarətdə saxlamaq olardı..., yerli əhaliyə gəlincə, onların müdafiə olunmaq imkanları məhdud idi və bu, çar həzrətləri üçün çox əlverişli bəhanə ola bilərdi» (47, c I, s. 150). «Bakının neft quyuları Pyotrun... qeyri-adi marağına səbəb olmuşdu. Soymonov və digərlərindən neftin varlığı və keyfiyyəti barədə çox eşitmiş Pyotr şəhər... tutulduqdan sonra neftin... Rusiyaya göndərilməsi barədə əmr vermişdi» (246, s. 244).

Məlumdur ki, «Bakı əhalisi Dərbənd və Rəşt əhalisi kimi ruslara himayə üçün müraciət etmişdi. Lakin yuxarıda göstəriləyi kimi, Dərbənddən I Pyotrun, Bakı əhlinin onun manifestinə cavab olaraq göndərdikləri xahiş məktubunun müqabilində göndərdiyi qramotanı gətirmiş qasidi qəbul edilmir. Belə olan halda I Pyotr Bakını hücumla almağı qət edir. (246, s. 245) Bakının gələcəkdə alınması ilə bağlı I Pyotrun nümayiş etdirdiyi ümid, inam, qətiyyət və əzmi F.Əliyev belə ifadə etmişdir: «Lununin Bakıdan rədd cavabı ilə qayıtmasından sonra hələ Dərbənddə ikən... I Pyotr bakılıların əksəriyyətinin dostcasına münasibətindən

çıxış edərək, Bakının zəbt olunacağına o dərəcədə inamlı idi ki, qabaqcadan Matyuşkinə Bakı qalası alınandan sonra onun müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi ilə bağlı sərəncam belə vermişdi. Xüsusilə, qala divarlarının möhkəmləndirilməsi və artilleriyasının çoxaldılması lazım idi. Bu göstərişlər I Pyotrun 4 noyabr 1722-ci ildə Həştərxandan maraqlı ad - «Allah qoysa Bakını alsaq, nə kimi işlər görməliyik» adı altında göndərdiyi təlimatda yer almışdı» (80, s. 54). Bu məqsədlə, Pyotr Həştərxanı tərk etməmişdən əvvəl gələcək yürüşə hazırlıqla bağlı müvafiq sərəncamlar verir. Əmr edir ki, «Kazan və Nijni Novqorodda 30 böyük gəmi («irili-xırdalı cəmi 100 gəmi» - 80, s. 54) inşa edilsin ki, yazda buzlar əriyən kimi Volqa çayı ilə üzəlaşsın» Bakıya üzsünlər (246, s. 245). Hazırlıq mərhələsi 1723-cü ilin yazını və yayın əvvəlini əhatə edir.

Bakı qalasının alınması həvalə olunmuş general-mayor M. A. Matyuşkinin komandanlığı altında qüvvə toplanır. L.Lokhart bu qüvvənin 3.000 nəfərdən ibarət olduğunu qeyd edir (246. s. 245). L.A.Qoldenberqə görə, M.A.Matyuşkin donanmanı üç hissəyə bölərək, gəmilərə komandanlığı F.Soymonov, V.Urusov, P.Puşkinə, artilleriyanı İ.Qerberə, quru qoşunlarını isə general-mayor Trubetskoya və briqadir Baryatinskiyə tapşırır (134, s. 46; 80 s. 58). 20 iyunda (1 iyul) (1723) Həştərxanı tərk edən donanma on yeddi gündən sonra Bakı körfəzində görünür (246, s. 245; 90 s. 176). L.Lokhart, M.A.Matyuşkinin hələ Həştərxanı tərk etməmişdən əvvəl İsmayıl bəyin bakılıları çarın proteksiyasına keçməyə təhrik edən məktubuna məlik olduğunu bildirir. «Bu məktubu və çarın şifahi məlumatını Matyuşkin öz zabitlərindən biri (mayor Neçayev - R.D.) ilə göndərir. Şifahi məlumatda deyilir ki, Bakı camaatının münasibətinə rəğmən, çar alicənablıqla onların müdafiəsi üçün canlı qüvvə, silah-sursat, habelə...proviziya göndərir, onları İsmayıl bəyin məsləhətinə əməl etməyə çağırır» (246, s. 245). Lakin «Bakı sultanı mayoru şəhərə buraxmır...belə şifahi cavabla yola salır: «Bakı şəhərinin əhalisi şah həzrətlərinin sadıq təbələridirlər, artıq 4 ildir ki, qiyamçı Davuda qarşı dayana biliblər...Səfirin məktubuna gəlinə, bu Rusiyada yazılıb və ... onlar (Bakı əhalisi - R.D.) ... İzməil bəyin məsləhətinə qulaq asmağa borclu deyillər, o ki qalmışdı onun əmrinə əməl etməyə» (88, s. 215) L.Lokhart göstərir ki, Bakı hakimi Məhəmməd Hüseyn və onun ətrafı İsmayıl bəyin məktubuna və Matyuşkinin şifahi bəyanatına etinasızlıqla yanaşır, rusların köməyindən imtina edirlər. «Dinc yolla heç bir şeyin əldə olunmayacağını gören Matyuşkin hücumə hazırlaşmağa başlayır... Mayor Gerberə... iki qaliodan atəş açılması barədə,

digər zabidlərə isə sahilə çıxmaq üçün dörd batalyon hazırlamaq haqda əmr verir» (246, s. 246).

L.Lokhart Bakının təslim olmasını F. İ. Soymonova istinadən belə təsvir edir: «Bombadman fasiləsiz olaraq davam etdirilirdi ki, şəhərin müdafiəçiləri topların dağıtdıqlarını (qala divarlarını - R.D.) bərpa etməyə imkan tapa bilməsinlər. Güclü bombardmana baxmayaraq, iranlılar (bakılılar - R.D.) dörd gün mərdliklə müdafiə olunurlar. Sonda Matyuşkin müdafiəçilərə daha bir xəbər göndərərək, bundan sonra mənasız itki verməkdənsə, təslim olmağı təklif edir. Cavab olaraq, iranlılar (bakılılar - R.D.) ağ bayraq qaldırır və ruslara şəhərə daxil olmağa icazə verirlər» (246, s. 246). M. İsmayıl da göstərir ki: «...Rus generalı Bakını həm dənizdən, həm qurudan dörd gün aramsız top atəşinə tutdu; bu atəş öz işini gördü, şəhər divarlarının bəzi yerləri dağıldı. Bu isə şəhər müdafiəçilərinin ümidini qırdı. Şəhər müdafiəçiləri uçmuş yerlərdən rus qoşunlarının basqımını gözləməkdənsə, əhalini qırğına verməmək üçün təslim olmağı üstün tutdular» (143, s. 181).

L.Lokhart, həmçinin onu da əlavə edir ki, Bakının mühasirəsinin məhz deyilən vaxt bitməsi, «sursatları əhəmiyyətli dərəcədə azalmış ruslar üçün lap göyəndüşmə olur. I Pyotr Bakının alınması xəbərini alarkən hədsiz sevinir və qeyd edir ki, Bakı onun bütün işlərinin (qələbələrinin - R.D.) açarıdır» (246, s. 246). «Bu münasibətlə mükafat olaraq I Pyotr Matyuşkinə general-leytenant rütbəsi verdi» (90, s. 176). Pyotrun tapşırığı ilə Peterburqda Bakının alınması münasibətilə toplardan yaylım atəşi açıldı, şənliklər keçirildi (90, s. 176; 143, s. 182). M. Pereyranın sözləri ilə desək: «İrandakı 1722-ci ildəki qarışıqlıq imkanından Böyük Pyotr Xəzərdə Rusiyanın üstünlüyünü təmin etmək üçün istifadə etdi; Bakı ... dənizdən hücumla alındı (255, s. 86).

26 iyulda rus batalyonları şəhərin iki böyük daş karvansarayında - (hind və erməni) yerləşirlər. «Şəhərin ruslar tərəfindən işğalı dövrü ərzində qarnizonun hər bir zabıt və əsgəri gündəlik olaraq, yerli quyulardan çıxan neftdən müəyyən pay alırdı. Yığılmış neft ehtiyatı Rusiya taxt-tacının nəfinə satılaraq, xəzinəyə 20.000 rubl illik gəlir gətirirdi» (246, s. 246).

Dərgahqulu bəy başda olmaqla 700 nəfərdən ibarət Bakı qarnizonu rus ordusuna xidmətə daxil olur. Bakı sultanı Məhəmməd Hüseyn bəyin Hacı Davudla gizli yazışmada bulduğundan xəbər tutan Matyuşkin onu həbs edib, üç qardaşı və bütün əmlakı ilə birlikdə Həştərxana yollayır (buradan isə I Pyotrun sərəncamına uyğun olaraq onlar Roqaçevska aparılırlar. F.Əliyev yazır ki, «Məhəmməd Hüseyn bəyin ruslara düşmən münasibəti barədə Matyuşkini

Dərgahqulu bəy də məlumatlandırır» (80, s. 62). Bu məsələlərlə bağlı L.Lokhart belə açıqlama verir: «...Bakıda yerli əhalinin bir hissəsi Şirvan hakimi Davud bəylə gizli danışığa girərək, rusları şəhərdən qovub çıxarmaq barədə razılığa gəlirlər. Təyin olunmuş gün Davud bəy özünün böyük sayda seçilmiş qüvvələri ilə Bakıya yaxınlaşmalı, şəhərdəki qızılbaşlar qiyam qaldıraraq onlarla birləşməli və şəhərdəki rus qamizonunu tamamilə məhv etməli idilər. Lakin ruslar xoşbəxtlikdən «xəyanətin» üstünü vaxtında açıb, effektiv əks tədbirlər görə bilirlər» (246, s. 248). Dərgahqulu bəy polkovnik çininə yüksəldilərək, şəhər hakimi təyin olunur. Knyaz Baryatinski isə Bakının komendantı qoyulur (119, c I, s. 304).

V.P.Listsov I Pyotr-un iki bir-birini şərtləndirən tədbirləri həyata keçirdiyini vurğulayır: «...I Pyotr bu yerlərdə məhkəmlənmək üçün... Xəzərsahili vilayətlərdən, xüsusən Bakıdan yerli camaatı - azərbaycanlıları köçürüb, onların torpaqlarında erməniləri, gürcüləri və rusları yerləşdirmək, özünə xaçpərəstlərdən ibarət istinadgah yaratmaq - ... Xəzərboyundan müsəlmanları - Türkiyə ilə dindaş (həmməzhəb) olan sünniləri köçürmək və orada Rusiyanın həmdinləri - xristianları yerləşdirmək istəyirdi» (139, a 150-151). «O, (çar - R.D.) general Matyuşkinə belə göstəriş vermişdi ki, erməni tacirlərini, sənətkarlarını və kəndlilərini o yerlərə cəlb etsin, onlara torpaq versin. I Pyotr Azərbaycanda Qarabağ ermənilərindən özünə dayaq yaratmaq üçün «Alban çarlığı» adı ilə dövlət yaratmaq istəyirdi (qeyd etmək lazımdır ki, 1722-ci ildə bir sıra xristian feodalları Azərbaycan daxilində xristian dövlətinin yaradılması xahişi ilə Pyotra müraciət etmişdilər -R.D.). O, eyni zamanda Qarabağ ermənilərinə Bakıya, Dərbəndə, Salyana, Gilana köçməyi məsləhət görürdü. I Pyotr ermənilərə həmin yerlərdə torpaq, ev-əşik də təklif edirdi» (143, s. 182).

Bakının alınmasından təşvişə düşən «türk sultanının tapşırığı ilə Türkiyənin Şamaxıdakı nümayəndəsi Osman paşa 1723-cü il avqustun 6-da Bakıya, Matyuşkinə məktub göndərdi. Məktubda rus qoşunları tərəfindən Bakının tutulması ilə bağlı türk hökumətinin narazılığı ifadə olunurdu» (90, s. 176). Məhz bu arada, daha doğrusu, 21 avqustda Təhmasibin emissarı İsmayıl bəy Peterburqa yetişir. Dörd gündən sonra çarın audiensiyasına nail olan elçi Təhmasibin məktubunu kansler M.Q. Qolovkinə təqdim edir. «...Pyotr eks-şahın əhvalını xəbər alır. İsmayıl bəy Şah Sultan Hüseynin Mahmud tərəfindən öldürüldüyünə inandığından göz yaşlarına qərq olur, emosiyalarını gizlədə bilmir, nitqi tutulur» (246, s. 247) Əslində bu bir dezinformasiya idi: şahın öldürülməsi barədə yalan məlumatı ruslar özləri bilərəkdən, təbii ki, öz xeyirləri üçün yaymışdılar.

«Xəzərboyu əyalətlərin işğalını «qanuniləşdirmək» və beynəlxalq ictimaiyyət qarşısında öz hərəkətlərinə bəraət qazandırmaq üçün» (90, s. 177) tələsən I Pyotrun istəyi ilə «Rus-İran müqaviləsinin bağlanması ilə bağlı danışıqlara görüşdən dərhal sonra başlanır» (246, s. 247). İmperator öz tələblərini irəli sürür: artıq rus ordusunun işğal etdiyi vilayətlərin (Dərbənd, Bakı, Gilan) Rusiyaya «güzəştə gedilməsi», eləcə də əlavə olaraq, rus qoşununun ayağı dəymədiyi Mazandaran və Astrabadın da verilməsində israr edir (119, s. 305). «Rusiya öz növbəsində, əfqanlara qarşı mübarizədə İrana hərbi yardım göstərməyi öz öhdəsinə götürür. Rusiya və İran Türkiyənin aqressiv niyyətlərinə qarşı birlikdə çıxış etməyi qərara alırlar» (119, s. 305). L.Lokhart müqavilənin bağlandığı şərait haqda bunları yazır: «(müqavilənin hazırlanmasında - R.D.) Rusiya tərəfindən nüfuzlu ... Ostermann (A.İ.) xüsusi rol oynayır. Şah səfəri o qədər zəif, qorxaq vəziyyətdə idi ki, demək olar ki, Rusiyanın bütün tələbləri ilə razılaşmalı olur («tarixdə «Peterburq müqaviləsi» adı ilə məşhur olan bu müqavilənin əsasını Peterburq kabinetinin irəli sürdüyü təkliflər təşkil etdi» (90, s. 177). Nəticədə 12 (23) sentyabr 1723-cü ildə müqavilə imzalanır» (246, s.247). Preambula və beş maddədən ibarət müqavilənin qısa məzmununu L.Lokhart aşağıdakı kimi vermişdir:

I maddə: Çar, Təhmasibə yardım göstərməyə və onun ölkəsindəki üsyankarlara qarşı mübarizədə onunla birgə çıxış edəcəyinə söz verir. O, İrana üsyankarları tamamilə darmadağın edənədək təqib edəcək qoşun göndərməyi boynuna götürür.

II maddə: Əvəzində Təhmasib Dərbənd, Bakı şəhərlərini, ona bitişik əraziləri və həmçinin üç əyaləti - Gilan, Mazandaran və Astrabadı daimi olaraq (Rusiyaya - R.D.) güzəştə gedir.

III maddə: Rusiyanın İrandakı qoşunları üçün təchizat və atlar göndərilməsi mümkün olmadığından bütün lazım olanların burada (İran ərazisində - R.D.) aşağı qiymətlərlə alınması təşkil olunmalıdır.

IV maddə: İki dövlət arasında sabit dostluq və anlaşma hökmü sürməlidir: hər iki ölkənin əhalisi bir-birinin ərazisinə istədiyi vaxt və istədiyi qədər azad surətdə daxil ola və burada qala bilər. İran və Rusiya arasında ticarət azadlığı mövcud olmalıdır.

V maddə: İran və Rusiya bir-birlərinin dostlarına münasibətdə dost, düşmənlərinə isə düşmən olmalıdırlar» (246. s. 247).

Əlbəttə, İsmayıl bəyə Rusiya ilə danışıqlar aparmaq və müqavilə imzalamaq səlahiyyəti verilmişdi. Lakin İsmayıl bəyin bu müqaviləni

ələcsizlikdən, təzyiq altında imzalamasına şübhə etməyən L.Lokhart həmin sənədi belə dəyərləndirir: «Bu müqavilə I Pyotrın Səfəvi imperiyasının şimalında aqressiv işğalçılıq siyasətinə az da olsa, qanuni, leqal don geyindirdi» (246, s. 248). I

«Rus-İran müqaviləsi Rusiya üçün vacib əhəmiyyətə malik idi, belə ki, türklərin Qafqaza, xüsusilə Xəzərboyu vilayətlərə müdaxiləsi onun planlarını müəyyən dərəcədə pozdu. Bu müqavilə «iki dövlət arasında hərbi ittifaqı rəsmiləşdirərək, 1723-cü ilin yayında İran hüdudlarına başlanmış türk müdaxiləsinə bir növ cavab oldu» (119 s. 305). İran tərəfinin reaksiyasına gəlinə, «Şah II Təhmasib Peterburq müqaviləsinin bağlanmasından xəbər tutub, onun təsdiq edilməsindən qəti surətdə boyun qaçırdı həmçinin İsmayıl bəyi xəyanətdə ittiham etdi» (246, s. 248; 100, c I, s. 55). «Bundan sonra İsmayıl bəy vətəninə qayıtmağa cürət etmədi» (90. s. 177). L.Lokhart İran elçisinin sonrakı taleyi ilə bağlı aşağıdakıları yazır: «İsmayıl bəy Gilana dönərkən, aşkar edir ki, nəinki Təhmasib onun imzaladığı müqaviləni qəbul etmir, hətta o (İsmayıl bəy - R.D.), xəyanətdə, qəsddə suçlandırılır. Həyatı üçün ehtiyatlanan İsmayıl bəy Rusiya himayəsinə sığınaraq, dərhal Həştərxana qayıdır. Rusiya hökumətindən aldığı müavinət hesabına ömrünün sonuna qədər, iyirmi ilə yaxın müddət burada yaşamalı olur» (246, s. 248) F.Əliyev də imperatorun İsmayıl bəyə qənaətbəxş müavinət təyin etdiyini, habelə Həştərxanda keçmiş elçi üçün mənzil ayırdığını qeyd edir (80, s. 64).

I Pyotr «Peterburq müqaviləsinin imzalanmasından bir neçə ay sonra onun ratifikasiyasına nail olmaq məqsədilə, Boris Meşerskini Təhmasibin yanına yollayır. Bu missiya tamamilə uğursuz olur və... yol boyunca Meşerskinin həyatına qəsd cəhdləri edilir. Bu arada Pyotr müqavilənin ratifikasiyasını gözləmədən, V.Y. Levaşovu Gilan qubernatoru təyin edir» (246, s. 248). Müqavilənin ratifikasiyasına daha bir cəhd 1724-cü ildə edilir. Belə ki, S.Avramov Ərdəbilə Təhmasibin görüşünə gedib, onu müqaviləni tanımağa inandırmağa çalışır, lakin bu cəhd də uğursuz olur (100, c I, s. 55; 246, s. 248). «İranda... bu zaman iki qruplaşma (rusiyapərəst və Rusiyaya düşmən münasibətdə olanlar - R.D.) arasında mübarizə gedirdi. Nəticədə Rusiyaya düşmən münasibətdə olan qruplaşma üstünlük əldə edir və şah hökuməti Peterburq müqaviləsinə ratifikasiya etməkdən imtina edir» (119, s. 305). M.İsmayıl isə yazır: «...Şahın əleyhdarları müqaviləni təsdiq etməyə qoymadılar» (143, s. 182).

L.Lokhart bu fərqli münasibət nümayiş etdirərək, bu məsələdə Təhmasibin şəxsi iradəsinin əsas olduğunu vurğulamağa çalışır (246, s. 248). Müqavilənin bağlanması ilə əlaqədar Gilanda vəziyyət o qədər gərginləşir ki, Bakının alınmasından sonra general M.A.Matyuşkin yeni qüvvələrlə ora göndərilir. Yol boyunca Astara hakiminin topladığı 20.000-lik qüvvə gizləndikləri meşələrdən çıxaraq ara-sıra ruslara hücumlar edirdilər. Lakin M.A.Matyuşkinin qüvvələri bu hücumların öhdəsindən gələ bilirlər (246,s. 248).

Gilanda mövcud gərgin vəziyyətə baxmayaraq, ruslar Pyotrun təşəbbüsünə uyğun olaraq, erməni və gürcüləri burada məskunlaşdırmağa müvəffəq olurlar (246, s. 249). L.Lokhart burada maraqlı bir faktı da işıqlandırmışdır ki, general Aleksandr Rummyantsev İstanbula Türkiyə ilə bağlanmış müqavilənin ratifikasiya olunmuş variantının nüsxəsini apardığı zaman Portanı (türk hökumətini-R.D.) Pyotrun belə bir vədi ilə tanış edir ki, imperator özünün yeni tutduğu ərazilərdə ermənilərin və digər xristianların məskunlaşmasına icazə verəcəkdir. Belə ki, onları himayə etmək «bir xristian hökmdar kimi onun vəzifəsi, borcudur» (246, s. 249). P.Butkov bu fikri bir qədər də inkişaf etdirərək yazır ki, Pyotr erməniləri Gilanda məskunlaşmağa sövq etmək, həvəsləndirmək üçün söz verir ki, onların əhəmiyyətli dərəcədə çox sayda məskunlaşacaqları halda yerli əhalini başqa yerlərə səpələyəcəkdir (yəni doğma torpaqlarından didərgin salıb, köçürəcəkdir (100, s. 62). L.Lokhart bunun səbəbini belə izah edir: «Pyotr, şübhəsiz ki, İran gürcüləri və ermənilərini (Səfəvi dövləti ərazisində yaşayan - R.D.) müsəlman hökmdarlığından azad etməkdən şərafət duyaraq» bu növ addımlara əl atırdı». I Pyotr eyni niyyətdən çıxış edərək, gürcü və erməniləri (ümumiyyətlə, xristianları - R.D.) Salyanda da yerləşdirmək əzmində idi. L.Lokhart yazır ki, M.A.Matyuşkin Gilanda iranlıları ram etdikdən sonra Salyanda qala tikintisinə başlayır və bu iş Şipov tərəfindən bir-iki il sonra başa çatdırılır» (246, s. 249). «Bakını aldıqdan sonra müəyyən edilmiş plan üzrə qarşıda Kür çayı ağzında möhkəmlənmək» (80, s. 54) vacib məsələlərdən biri idi. Bu əməliyyat rus qoşunları tərəfindən çətinlik çəkilmədən həyata keçirildi» (90, s. 176). «Bakı və Rəştdən toplanmış 5.000 tatar Salyana, burada şəhər salmaq (yeni kommərsiya mərkəzi - R.D.) məqsədilə göndərilir, lakin 1725-ci ildə Böyük Pyotrun ölüm xəbəri gəlir. Qərara alınır ki, işə başlamazdan əvvəl Peterburqdan müvafiq sərəncam gözlənilsin, lakin belə bir əmr gəlmir» (246. s. 249). L.A.Qoldenberq Gilanda da qala tikintisi ilə bağlı oxşar məlumat verir: «1723-cü ilin sonunda general Matyuşkin İranla bağlı irəlində nəzərdə tutulan vəzifələrlə əlaqədar daha yaxşı təlimatlandırılmaq, Soymonov isə Kür çayının mənbəyində

apardığı tədqiqatlar barədə hesabat vermək üçün Həştərxandan Peterburqa çağınırlar. İmperatorla görüş isə Moskvada, 1724-cü ilin 5-12 apreli arası (svyataya nedelye) Matyuşkinin evində baş tutur (imperator bura xəstələnmiş generala baş çəkməyə gəlmişdi). Pyotr ...Soymonovun Kür mənbəyində çəkdiyi xəritəni nəzərdən keçirir və qalanın tikiləcəyi məkanı qeyd edir. Tezliklə Matyuşkin Soymonovla birlikdə Gilana gedərək, qala tikintisinə başlamaq haqqında qərar alır. Lakin onlar I Yekaterinanın tacqoyma mərasimi ilə əlaqədar olaraq yubanmalı olur və yalnız 15 avqust 1724-cü ildə yola düşə bilirlər... Bir aydan sonra Həştərxana yetişirlər və... Soymonov burada dərhal gəmiləri yürüş üçün hazırlamağa başlayır. Matyuşkinin yürüşü yaza qədər təxirə salmaq istəyini Pyotr qətiyyətlə rədd edir. 10 noyabrda gəmilər yola düşür. Dərbənddə beş gün, Bakıda üç gün qaldıqdan sonra Ənzəli boğazına yetişirlər. Matyuşkin Rəştə gedir, Soymonov isə gəmilərlə birlikdə qışlamaq üçün burada qalası olur... 1725-ci ilin baharında Kürün mənbəyinə üzməyə hazırlıq işləri başlanır. Lakin I Pyotrın ölüm xəbəri gəlir, odur ki, planlar dəyişir, qalanın tikintisi dayandırılır» (134. s. 48-50). Bu məsələ ilə bağlı Azərbaycan tarixşünaslığında bildirilir ki, «16 sentyabrda (1723) Həştərxana qayıtmış Matyuşkin müqavilənin imzalandığından xəbər tutan kimi Bakı komendantı Baryatinskiyə əmr edir ki, ...Kür çayına hərbi hissə göndərsin. «General Matyuşkin Kürün dənizə töküldüyü yerləri ələ keçirmək üçün qoşun göndərdi. Rus qoşunları Salyanı da ələ keçirdilər» (143, s. 182). Bakı alınandan sonra rus komandanlığı «sahilboyu topaqların Rusiya himayəsinə keçməsi» çağırışı ilə manifestlər yollayır. Salyan naibi Hüseyn bəy birinci gələrkə (daha sonra talış hakimi Mir Abbas bəy - 80, s. 63), Rusiyaya sədaqət andı içir» (119, s. 305).

L.Lokhart I Pyotrın İranla bağlı siyasətini «kal, qeyri-kamil, əsasən düşünülməmiş, xəstə təxəyyülün məhsulu və qeyri-praktik» kimi qiymətləndirir (246, s. 348). Onun fikrincə, I Pyotr «kommunikasiya xətlərinin vəziyyəti və xüsusilə iqlim səbəbindən yaranmış çətinliklər ucbatından müvəffəqiyyətsizliyə uğradı, əsas məqsədinə - Türkiyənin Xəzər dənizinə çıxışının qarşısını almağa müvəffəq olursa da, bu, dəhşətli insan tələfatı və əzab-əziyyət hesabına başa gəlir» (246, s. 348). L.Lokhart göstərir ki «şimali İranın ruslar tərəfindən on üç illik işğalı dövründə iqlim dəyişikliyinə öyrəşə bilməyən rus qüvvələri, xüsusilə Gilanda «milçək kimi qırıldılar». L.Lokhart itkilərin sayı ilə bağlı 130. 000 rəqəminin üzərində dayanır. (246, s. 348). P. P. Buşev L.Lokhartın bu rəqəmi haradan götürdüyünə təəccübləndiyini bildirir və onun həqiqi rəqəmi 4 dəfədən də çox şişirdiyini qeyd edir (102, s. 265). Lakin L.Lokhart rus tarixçisi P. A. Butkova istinadən bu

məlumatı verir, özü də onun göstərdiyi rəqəmlərin aşağı həddini qeyd edir. Belə ki, P.Butkov həmin illər ərzində 130.000 - 200.000 arası rus qüvvəsinin İranda həyatını itirdiyi barədə məlumat verir. (100, c. I. s. 141)

L.Lokhart Pyotrın yürüşlərinin nəticələrini təhlil edərkən göstərir ki, Pyotrın İranla Avropa arasındakı ticarətin Türkiyə ilə deyil, Rusiya vasitəsilə həyata keçirilmək yönündə cəhdi qismən uğurlu olursa da, İran vasitəsilə Hindistanla ticarət əlaqəsi yaratmaq planları müvəffəqiyyətsizliyə düçar olur... çarın Transqafqazda xristian əhalini himayə etmək kimi tərəfəlayiq söyləri də boşə çıxır» (246, s. 349). P.P.Melqunov I Pyotrın Xəzərboyuna yürüşü və onun nəticələrini belə səciyyələndirir: «İranda qiyam qalxdıqda, Şamaxı və Dərbənddə rus tacirləri qarət olunduqda Pyotr dərhal həmin yerlərə yürüş edir. Bu yürüş Xəzər dənizinin sahillərinin Rusiyaya birləşdirilməsi ilə nəticələnir, hansıları ki, onun (Pyotrın - R.D.) xələfləri əhəmiyyətini anlamadan yenidən İrana qaytardılar» (157, s. 249).

Təhmasibin Rusiya ilə münasibətlərinə gəlincə isə 1723-cü il Peterburq müqaviləsini, Rusiyanın ona sığınacaq vermək təklifini, habelə 1725-ci ilin oktyabrında Ərdəbilə təcavüz etmiş türklərin əleyhinə rusların hərbi yardım göstərmək təklifini qəbul etməyən Təhmasib yalnız Əşrəf tərəfindən məğlub edildikdən (1725,1 dekabr) sonra məcburiyyət qarşısında qalaraq 1726-cı ilin martında danışıq aparmaq məqsədilə Rusiyaya elçi göndərir. Həmin elçi İranda rus qüvvələrinin baş komandanı knyaz Dolqoruki tərəfindən Gilanda yubadılır (eynilə Təhmasibin Türkiyəyə göndərilən elçisinin Təbrizdə yubandırılması kimi -R.D.) M. Klayrakın qeyd etdiyi kimi, «...O, bunu Sankt-Peterburqdan diktə olunan sərəncamə əsasən edirdi» (63, c.II, s. 326-327). Dolqoruki, imperiatrıça I Yekaterinanın Şirvan və Dağıstan üzərində Rusiya hakimiyyətinin Təhmasib tərəfindən tanınması və bir neçə digər tələblərin ödənməsi şərtilə Gilan, Mazandaran və Astrabadın təslim edilməsi sərəncamı ilə bağlı elçini məlumatlandırır. I Yekaterina bu qərara Gilandakı rus qüvvələrinin əziyyətləri və onların ölüm hallarının həddən çox olduğu barədə xəbərlər aldıqdan sonra gəlir. Bir qədər keçmiş imperiatrıça ümumiyyətlə, şimali İranda hərbi əməliyyatların dayandırılması ilə razılışırsa da, bir tərəfdən onun ölümü (1727) və Təhmasibin vəziyyətindəki müsbət dəyişikliklər səbəbindən Rusiya ilə bu məsələdə tam anlaşma əldə olunmur. Təhmasibin yanına Rusiya tərəfinin katibi qismində təyin olunmuş Rəştdəki konsul Semyon Avramov (məlumdur ki, S.Avramov Təhmasiblə ilk dəfə 1724-cü ildə Peterburq müqaviləsini ratifikasiya etmək məqsədilə Ərdəbilə səfər edərkən

görüşmüşdü - R.D.) 1729-cu ilin yanvarınadək bu vəzifədə qalır və xidmətdə olarkən, Nadirin Təhmasib üzərində təsirinin şahidi olur. S.Avramovun «Zapiski»sində son qeydindən məlum olur ki, Rusiyaya qayıtmaq üzrə olan Avramovun Təhmasibin düşmənlərinə qarşı mübarizədə Rusiyaya kömək üçün (Peterburq müqaviləsinin birinci bəndində nəzərdə tutulduğu kimi; hərçənd ki, Təhmasib bu müqaviləni qəbul etmirdi - R.D.) niyə müraciət etmədiyi sualına Etimadül-Dövlənin cavabı belə olur ki, əgər Təhmasib bu addımı atarsa, Nadir onu tərək edər və zəiflətmək üçün əlindən gələni edər (246. s. 347). Təbii ki, L.Lokhartın qeyd etdiyi kimi «Təhmasibin qisməti onun üzünə gülməyə başladıqca, o, Rusiyaya hər hansı ərazi güzəştə gedilməsi fikrindən getdikcə uzaqlaşdı...» (246, s. 346). Lakin ümumilikdə onunla Rusiya arasında münasibətlər dinc xarakter daşıyırdı, baxmayaraq ki, Nadir açıq şəkildə antirus təbliğatı aparırdı.

Nadirin Təhmasiblə əməkdaşlığının erkən dövründən etibarən, onun gələcəkdə yeridəcəyi xarici siyasətin konturları cızılmağa başlayır. Nadirin ruslara münasibəti, daha doğrusu rusların işğalları ilə bağlı konkret, aqressiv yanaşması var idi. Bununla bağlı, S.Avramovun qeydlərində xeyli sayda məlumat rast gəlinir. Belə ki, S.Avramovun 4 (15) yanvar 1727-ci il tarixdə, Təhmasibin ətrafında olan gürcü şahzadəsinə istinadən etdiyi qeyddə bildirilir ki, Rusiya ilə münasibətlər müzakirə edilərkən, Nadir Təhmasibə «bu ruslar kimdirlər ki?» deyir, «əgər mənə izn versəydiniz, onların hamısını öldürərdim» deyir (246, s. 346). Lakin Təhmasib Rusiya ilə münasibətlərin normal saxlanması üçün tərəfdarı idi. 1728-ci ildə Mazandarana gedən Təhmasib Rusiya ilə dostluq münasibətlərini bir daha təsdiq edərək, hədiyyə olaraq general Levaşova izzət əbası göndərir (246. s. 346). «Tarixi-Nadiri»dən məlum olduğu kimi, elə həmin il (1728) Nadir Təhmasibin adından Rusiya sarayına Gilanın boşaldılması tələbi ilə mesaj göndərir (70, s. 55). P.Butkova görə, 1728-ci ilin dekabrında Təhmasib general V. Y. Levaşova yazırdı ki, o, tezliklə S. Avramovla birlikdə Gilana daxil olacaqdır (100, c I, s. 100). S. Avramov Rusiyaya qayıtmağa icazə verilməməsindən şikayətlənərkən, Nadir ona bildirir ki, «mən ...əsli həqiqəti söyləyəcəm. Bax, biz 500.000-ə yaxın əbdali əfqanı üzərinə hücum etməyə gedirik. Əgər qalib gələk, sən bunun şahidi olacaqsan və sənə icazə veriləcək ki, gedib rus qardaşlarına bu barədə danışasan, ... öz gəmilərinə minib, üzüb çıxıb getsinlər. Lakin əgər uduzsaq, bilməlisən ki, bu, İran dövlətinin sonu ola bilər və onda özün öz başına çarə qılmalısan...» (246, s. 347).

A.Styanın raportlarında bununla bağlı deyilir: «İran padşahlığının hakimiyyəti bir şahzadənin əlində cəmləşdikdən sonra, şübhəsiz ki, ilk növbədə

rusların ələ keçirdiyi torpaqların geri qaytarılması barədə düşünüləcəkdir... Belə ki, bu ərazilərin qanuni olaraq müsəlmanların himayəsində olmasına iddialıdır» (49. 13 a).

1730-cu ilin oktyabrında göndərdiyi məktubunda imperatriça Anna İvanovna (1730-1740) Təhmasibi «şahlıq taxt-tacına yiyələnməsi münasibətilə təbrik edir və bildirir ki, Gilan artıq türklərin təhlükəsindən azaddır, odur ki, bu əraziləri türk və əfqanlardan qorumaq üçün göndərilmiş rus qüvvələrini geri çəkir.» (246, s. 348). Danışıqlar aparmaq və müqavilə bağlamaq səlahiyyəti general V. Y. Levaşova verilir. Nəticə etibarilə 1732-ci ilin 1 fevralında bağlanmış Rəşt müqaviləsinə görə, Rusiya Kür çayından cənuba işğal etdiyi torpaqların hamısını İrana qaytarmağa razılığını bildirir. Beləliklə «(Rusiyanın) İrana (Səfəvi dövləti - R.D.) münasibətləri Ryaşda (Rəştdə - R.D.) 1732-ci ildə sülh bağlanması ilə yoluna qoyulur; Rusiya bu sülhə görə Böyük Pyotrın Xəzər dənizinin cənub və qərb sahil boyundakı ələ keçirdiyi bütün torpaqlardan imtina etdi» (98, s. 342). Əslində, Rusiya Bakı, Dərbənd və Sulaqdan cənubdakı əraziləri 1735-ci il 21 may Gəncə müqaviləsinə görə təslim edir.

Əlbəttə, Pyotrın Xəzərboyunu işğalın «müvəqqəti tədbir olduğunu qeyd edən P. P. Buşevin səmimiyyətinə inanmaq olmur. Belə ki o yazır: «Xəzərboyu əyalətlərin İrana qaytarılmasının əsas səbəbi o idi ki, Rusiya, mənimsənilməsi mürəkkəb olan İran torpaqlarına o qədər də tələbat duymurdu, nə qədər ki (özünün cənub-şərq sərhədlərinin təhlükəsizliyi baxımından) Türkiyənin buranı zəbt edib, Xəzər sahillərinə çıxmasından qorxurdu və buna imkan verə bilməzdi... I Pyotr...Xəzərboyu əyalətlərin zəbt olunmasını müvəqqəti tədbit kimi nəzərdən keçirirdi...» (102. s. 265). Müəllif bilərəkdən nəzərdən qaçır ki, Pyotr Səfəvi imperiyasının zəif düşməsindən istifadə edərək bu və imkan olsaydı digər əraziləri işğal etmək niyyətində idi və kim iddia edə bilər ki, Pyotr sağ qalsaydı, həmin əraziləri xoşluqla qaytarardımı və ümumiyyətlə hadisələr hansı məcrada inkişaf edərdi.

Məlum olduğu kimi, Nadir və Təhmasib Dəməşdə ikən (Mehmandost döyüşündən sonra), birinci (Nadir) buradan İstanbula, türklərin işğal etdikləri ərazilərin qaytarılması tələbi ilə xüsusi elçi göndərir, lakin elçi Təbrizdə ikən vəfat edir (70, s. 63). A. Stanyanın Londona göndərdiyi məktubdan məlum olur ki, digər İran elçisi (yəqin ki, yuxarıda adı çəkilən elçidən əvvəl göndərilmiş) 1729-cu il oktyabrın sonunda İstanbula yetişmişdi (49.16).

Bu onu göstərir ki, Nadir gilzaylarla hələdə icə döyüşdən əvvəl göndərilmiş elçiyə verilmiş təlimatla artıq Mehmandost döyüşündən sonra qane

olmadığından, yeni elçi göndərməyi lazım bilir. Təəssüf ki, əvvəlki elçiyə verilmiş təlimat barədə dəqiq məlumat yoxdur.

Nadirin aqressiv aksiyaları barədə xəbərlər İstanbula yetişdikdən sonra Osmanlı sarayı 24 iyul (1730) tarixdə formal olaraq Səfəvi dövlətinə müharibə elan edir. L.Lokhart göstərir ki, «müharibə elan olunmasına və passiv hazırlıqlarına baxmayaraq, təbiətə sakit, sülhsevər adam olan Baş vəzir İbrahim paşa öz elçisini şahın (Təhməsin - R.D.) yanına göndərərək, onunla (Baş vəzir - R.D.) Rzaqulu xanın arasında bağlanmış müqaviləni qəbul etməyi şaha təklif edir» (245, s. 49).

Böyük Britaniyanın İstanbulda səfiri A.Stanyanın xələfi Lord Örl Kinnoul isə Londonu məlumatlandırır ki: «İbrahim paşa Bağdad hakimi Əhməd paşaya sərəncam göndərmiş, İranla münasibətdə anlaşılıq yaranması üçün əlindən gələni əsrgəməməyi tələb edib» (50.2). Lakin sülh əldə olunması üçün atılan addımlar Nadirin təkəbbürlü davranışı sayəsində heç bir nəticə vermir. Daha bir sülh məramlı diplomatik akt barədə məlumat vermək maraqlı olar. Nadir Təbrizə daxil olduğdan sonra (12 avqust, 1730) şəhərin türk qarnizonunun köməyinə gələn, onun artıq məğlub olduğundan xəbəri olmayan Həştərudlu Rüstəm paşanın qüvvələrini də darmadağın edir, xeyli zabiti, o cümlədən Rüstəm paşanı əsir götürür. Lakin Rüstəm paşa ilə yaxşı davranan Nadir onu və digər zabitləri azad edib, vasitəçi qismində sülh təklifləri ilə Baş vəzirin hüzuruna göndərir. Bu barədə məlumat verən Mirzə Mehdi göstərir ki, məhz o vaxt Nadir Sultan III Əhmədin taxtda Mahmud ilə əvəzlənməsi və Baş vəzir İbrahim paşanın öldürülməsi barədə əgah olur. Lakin L.Lokhart bunu mümkün deyil sayaraq göstərir ki, bəhs olunan hadisələr Türkiyədə 1730-cu il sentyabrın sonundan tez baş verməmişdi (245, s. 50, qeyd 1). Müharibələr ucbatından yüksək vergilər, pulların saxtalaşdırılması, ərzaq məhsullarının qiymətinin artması, vəzir İbrahim paşa tərəfindən ərzaq satışından böyük gəlirlərin əldə edilməsi və s. elə bir vəziyyət yaratdı ki, «üsyanın qalxması üçün adi bəhanə kifayət edərmişdi. Belə bir bəhanə rolunu, türk ordusunun İranda məğlubiyət, xüsusilə Təbrizin təslim edilməsi barədə ... xəbər olur...28 sentyabr 1730-cu ildə qalxmış üsyanın təşkilatçılarının başında duran yeniçər Patrona Xəlil.. öz nitqində bəyan edir ki, onun üzərinə...öz vəzirləri ilə birgə guya İran üzərinə yürüşə yollanmaq təsəvvürü yaradaraq, əslində vaxtını əbəs yerə keçirən və qoşunu müflisləşdirən sultanı hakimiyyətdən salmaq missiyası düşüb» (125, s. 593). L.Lokhart da göstərir ki: «1730-cu ilin sentyabrında türklər iranlıların Həmədan, Kirmanşah və Təbrizi geri almaları, habelə qiyamlar (Ərzurum və s.) barədə xəbərlər alırlar. 28 sentyabrda Albaniya patronu Xəlilin üsyanı Sultanın qətiyyətsizliyi və zəifliyi

fonunda təhlükəli həddə yetişir və nəticədə Baş vəzir fiziki cəhətdən məhv edilir, III Əhməd vəzifəsindən götürülür, Mahmud taxta çıxır. Bu dəyişiklikdən çəşqınlıq vəziyyətinə düşən türk hökuməti təbii ki, İranla (Səfəvi dövləti ilə - R.D.) müharibənin davam etdirilməsi barədə hər hansı düşüncələrdən imtina edir» (245, s. 50-51).

«Portaya (Osmanlı sarayına - R.D.) sülh təklifləri göndərdiyinə baxmayaraq, hərbi əməliyyatları genişləndirmək niyyətində» (245, s. 51) olan Nadirə gəlincə isə, onu fikrindən daşındıran, atəşkəsə vadar edən səbəb abdalilərin üsyan qaldırıb, Məşhədə doğru hərəkət etməsi barədə oğlu Rzaqulunun qasidinin gətirdiyi xəbər olur.

Nadirin Xorasana döndüyü barədə xəbər aldıqdan sonra «Nadirin uğurla başladığı əməliyyatları müvəffəqiyyətlə başa çatdırmaq iqtidarında olduğuna şübhə etməyən» (245, s. 55) Şah II Təhmasib «...hələ də türklərin əlində olan şimal-qərbi İran torpaqlarından onları qovub çıxarmaq məqsədilə» (235, c XIV, s. 254) İsfahani tərək edərək, Həmədana gəlir. II Təhmasib məhz buradan «yeni sultanı - Mahmudu taxta çıxması münasibətilə təbrik etmək məqsədilə İstanbulla elçi göndərir, daha bir emissarını isə eyni məqsədlə Şamaxıya, Surxay xanın yanına göndərir» (245, s. 55). Əlbəttə, bu addımlar II Təhmasibin qeyri-ardıcıl siyasi iradəsindən xəbər verirdi, belə ki, müharibə etməyə hazırlaşdığı ölkənin başçısını taxta oturması münasibətilə təbrik etmək nə qədər qeyri-məntiqi idisə, digər tərəfdən sultanın vassalının (Surxay xan) yanına elçi göndərmək daha məntiqsiz olub, keçmiş Səfəvi ərazisinin yeni statusunu tanımaq demək idi. Ən acınacaqlı isə o olur ki, «Surxay özünün Portaya loyallığını nümayiş etdirərək həmin şəxslərin (Təhmasibin nümayəndələrinin - R.D.) başlarını kəsdirib Kostantinopola göndərir» (245, s. 55; 235, c XIV, s. 252).

Türkiyə isə bu zaman sentyabrda (1730) baş vermiş hakimiyət böhranından sonra özünə gəlməyə başlamışdı. «Sultan 26 noyabrda Patron Xəlili və qiyamın digər rəhbərlərini sarayına ... dəvət edir. Burada onlar öldürürlər... Sultan hökuməti üsyanın iştirakçılarını kütləvi edam etdirir, güclü repressiyalar aparılır» (125, s. 594). İstanbuldakı İran səfiri Rzaqulu xan İsfahandan uzun müddət sülh müqaviləsi ilə bağlı sorğusuna heç bir cavab almadığından türk hökuməti İranla sərhəddə olan komandanlarına keşik xidmətini davam etdirməyi əmr edir, «Sülh bağlamaq və ya müharibə aparmaq üçün bütün səlahiyyətləri Bağdad hakimi Əhməd paşanın ixtiyarına verir» (245, s. 55).

Məlum olduğu kimi, Təhmasib türklərə qarşı kompaniyası gedişində türkləri Naxçıvan və Eçmiədzində məğlub edirsə də, İrəvana müvəffəqiyyətsiz

hücum cəhdindən sonra geri çəkilməli olur. Kurican döyüşündə məğlubiyyətdən sonra (Qombrundakı ingilis nümayəndəsi Con Horn məlumat verir ki, Kurican yaxınlığında Əhməd paşa iki dəfə öz elçisini sülh təklifi ilə Təhmasibin yanına göndərir; birinci elçini Təhmasib geri qaytarır, növbəti elçi isə şahın hüzuruna yetişməmiş döyüş başlanır. Beləliklə, sülh məramlı missiya baş tutmur (68. 7) 1732-ci ilin yanvarında imzalanan müqaviləyə görə, türklər Nadirin geri qaytardığı Arazın cənub və şərqindəki torpaqlara Təbrizlə birlikdə yiyələnirlər; Gəncə, Tiflis, İrəvan, Naxçıvan, Kartli, Kaxeti, Şirvan və Dağısta-nın böyük hissəsi türklərin əlində qalmaqda idi (245, s. 56-57).

«Tarixi-Nadiri»dən məlum olduğu kimi, Təhmasibin məğlubiyyəti və Türkiyə ilə bağlamış olduğu müqavilənin şərtləri barədə xəbərdar olan Nadir (Heratdan Fərhə yürüşündən əl çəkərək Herata qayıdaraq buradan) türk sultanına xəbər göndərir ki, «o ya, zəbt etdikləri İran ərazilərini boşaltmalı, ya da müharibəyə hazırlaşmalıdır». Nadir eyni zamanda qasidini Əhməd paşanın yanına göndərərək, tezliklə Bağdada doğru hərəkət edəcəyini bildirərək, onun qəbulu üçün hazırlaşmağı tövsiyə edir (70. s. 108, 245 s. 59). Bunu, İstanbuldakı Britaniya səfiri E.Kinnoulun verdiyi məlumatlar da təsdiq edir: «Kostantinopolda Əhməd paşanın Nadirdən hədələrlə dolu məktub alması barədə xeyli təəccüblü xəbər yazılmışdı» (50.3).

L.Lokhart göstərir ki, «Portanın (Nadirlə) müqavilə bağlamaq qərarına gəlməsinə səbəbkar olan» Topal Osman paşa anlayırdı ki, «...İranla müharibə Türkiyənin həqiqi maraqlarına ziddir...» (245, s. 57). Kembriç professoru iddia edir ki, «Təbrizin (Nadir tərəfindən - R.D.) İrana qaytarılması Türkiyədə narazılıqla qarşılanmışdı, lakin hökumət (Osmanlı sarayı - R.D.) Təbrizin bahasına da olsa, tezliklə sülh bağlanmasının... daha münasibliyi barədə düşünürdü» (245, s. 57).

Türk - İran müqaviləsinin bağlanması ilə demək olar ki, eyni vaxtda (1 fevral, 1732) Rəştdə Rusiya ilə İran arasında müqavilə imzalanır. Məlum olduğu kimi, «imperatriça Anna İvanovna hələ 1730-cu ilin oktyabrında rusların Gilanda iqlim xüsusiyyətləri və xəstəliklər əlindən xeyli itki verməsindən həyəcanlanaraq Təhmasibə məktub göndərərək, hansı şərtlər daxilində Rusiyanın həmin əyaləti tərk etmək fikrində olduğunu ərz etmiş, 1731-ci ilin apreliyində isə səfiri baron P.P. Şafirovu danışıqlar aparmaq məqsədilə general V.Y.Levaşovla birgə Rəştə göndərmişdi. Sadəcə, Təhmasibin türklərə qarşı hərbi kompaniyada olması səbəbindən danışıqlar dayandırılır və müqavilə yalnız 1732-ci ilin 1 fevralında imzalanır. Rusiya beş ay müddətində Kürdən şimaldakı torpaqlar

istisna olmaqla, bütün işğal etdiyi əraziləri qaytarmağı öhdəsinə götürürdü; istisna torpaqlar isə (Bakı və Dərbənd - R.D.) türklər Ermənistan, Gürcüstan və digər İran vilayətlərindən qovulana qədər Rusiyanın əlində qalmalı idi (100, c. I, s.106,110; 245. s. 58).

Sankt-Peterburqda Nadirin Təhmasibi vəzifədən uzaqlaşdırıb, azyaşlı Abbası taxta çıxarması barədə alınan xəbərlər çox maraqla, əhəmiyyətli xəbər kimi qarşılanır. L.Lokhart yazır ki, Rusiya paytaxtında əmin idilər ki, «...Rusiyanın elan olunmuş dostu (Nadir - R.D.) tezliklə əsaslı şəkildə bərqərar olan kimi gənc Sofinin (burada Təhmasib - R.D.) işinə əncam çəkəcəkdir» (245, s. 63).

Bunun əksinə olaraq «Konstantinopolda Təhmasibin vəzifədən kənarlaşdırılması xəbəri gələcək üçün həyəcanlı xəbər kimi qarşılandı» (50.4). «Nadirin mümkün hücum təhlükəsinin qarşısını almaq məqsədilə Porta Dağıstan və Şirvanda öz qüvvələrini hazırlamaqla yanaşı, Krım xanı Qaplan Gireyə də müvafiq sərəncamlar göndərilib, bu vilayətlərdəki türkpərəst elementləri dəstəkləmək barədə təlimat verilir. Sonuncu (Qaplan Girey), Surxay xan və onun oğluna, müvafiq olaraq vəzir və bəylərbəyi titulları verir, 1733-cü ilin əvvəlində isə öz nümayəndəsi Qalğa Fəth Gireyi 20.000 tatarla Dağıstana, oradakı tayfaları İran əleyhinə qaldırmaq və həmin ölkəyə təcavüz etmək üçün göndərir. Rusiya ərazisindən keçərkən (İstanbuldakı rus naziri Nepluyev; bununla bağlı qəzəbli protest bildirir)... Fəth Gireylə ruslar arasında Çeçenistan ərazisində toqquşma baş verdikdən (ruslar bu döyüşdə qələbə çalırlar - R.D.) sonra tatarlar Azərbaycan və Gürcüstandakı türk qüvvələri ilə birləşirlər (100, c I, s. 118-121; 245, s. 63-64).

Həmin dövrdə başı Polşa taxt-tacı uğrunda mübarizəyə qarışmış Rusiya türk-İran cəbhəsində vəziyyəti hədsiz maraqla izləyirdi: «Nadirin Topal Osman tərəfindən məğlub edilməsi xəbəri Rusiya tərəfini ciddi narahat edir, belə ki, ruslar, Nadirin məcbur olub Türkiyə ilə sülh bağlayacağından, 1733-cü ildən Rusiya ilə münasibətləri gərginləşmiş Fransanın (Polşa taxt-tacı uğrunda gedən mübarizədə Rusiya saksoniyalı Avqustun, Fransa isə XV Lüdvikin qaynatası Stanislav Lezjinskinin namizədliyini müdafiə edirdi - R.D.) təhriki ilə Türkiyənin ona (Rusiyaya - R.D.) qarşı mübarizəyə başlayacağından ehtiyatlandı» (245, s. 76). Fransanın bununla bağlı diplomatik sahədə canfəşanlıq göstərməsini İstanbuldakı ingilis səfirinin raportları da təsdiq edir; belə ki, Nadirin türkləri məğlub etməsindən və Topal Osmanın fiziki məhvindən sonra o, yazırdı: «...Fransız səfiri (Markiz de Villeneuv) ümid edirdi ki, İranla

sülh bağlanandan sonra Topal Osman paşa yenidən Baş Vəzir seçilər və bundan sonra o, Türkiyə ilə Rusiya arasında müharibənin başlanmasına nail olar» (50.5; 245, s. 77).

Təbii ki, Nadirin türklər üzərində qələbəsindən sonra Rusiya özünə gəlir, belə ki, L.Lokhartın düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi, «...yalnız İranla müharibənin davam etdirilməsi, Türkiyəni Rusiya ilə sülhü qoruyub saxlamağa təhrik edə bilərdi» (245, s. 76-77)

Əhməd paşanın elçisi ilə Nadir arasında 19 dekabr 1733-cü ildə bağlanmış sülh müqaviləsinə görə, Türkiyə tərəfi son on il ərzində işğal etdiyi İran torpaqlarını qaytarmağa və sərhədləri 1639-cu il Zuhab müqaviləsinə əsasən müəyyən etməyə razılıq verir (245, s. 75). Nadir müqaviləni İstanbula ratifikasiya olunmaq üçün aparən Qazi Əbdül Kərim Əfəndi ilə Baş vəzirə ünvanladığı iki məktubunu göndərir. L.Lokhart Yozef Hammerə istinadən göstərir ki, Nadir bu məktublarında sülh bağlamasının səbəbinin özünün və Osmanlı türklərinin bir kökdən olması ilə əlaqədar olduğuna diqqəti cəkir (245, s. 75). Adı çəkilən müqavilə ilə bağlı Lord Kinnoulun raportunda deyilir ki, «Əhməd paşa Portanın sülh müqaviləsinə ratifikasiya edəcəyini gözləməirdi; müqaviləni imzalamağa məcbur olduğu şəraitlə bağlı açıqlama verərək (Əhməd paşa - R.D.), sülhün şərtləri ilə yalnız zaman əldə etmək üçün razılaşdığını bildirirdi...» (245, s. 76; 50. 6). Məlum olduğu kimi, müqaviləni şərfəsiz sayan türk hökuməti, mövcud mürəkkəb vəziyyətdə Əhməd paşanın davranışının ümumilikdə təqdir edildiyinə baxmayaraq Əhməd paşanı Bağdad hakimliyindən geri çağırır. L.Lokhart bunun «...onun (Əhməd paşanın - R.D.) köhnə düşməni Baş vəzir Əli paşanın məxinasiyaları ucbatından» baş verdiyinə şübhə etmir - 245, s. 76) onun Gəncə, Şirvan, İrəvan və Tiflis paşalarına yerləşdikləri əraziləri evakuasiya etmək barədə göndərdiyi sərəncamları qüvvədən salır və Topal Osmanın sərəskər postunda xələfi Abdulla Köprülünün qüvvələrinin artırılması ilə bağlı tədbirlər görür. «Porta Nadirə müqaviləni tanımadığı barədə məlumat göndərmir, əksinə, elə təsəvvür yaratmağa çalışır ki, guya sülh məsələsi müzakirə olunur, tezliklə razılıq əldə olunacaq» (245, s. 76).

Nadir İsfahanda ikən Qazi Əbdül Kərim Əfəndinin Sultandan onun adına göndərdiyi məktubla tanışlıqdan sonra «...düşməncilik (türklər tərəfindən - R.D.) əhval-ruhiyyəsinə sezib (baxmayaraq ki, elçi, Sultanın sülh məramlı niyyətləri olduğuna Nadiri ciddi-cəhdlə inandırmağa çalışır - R.D.), türklərin vaxt udmaq istəyini anlayır» (70. s. 142). Belə ki, Sultanın məktubunda Abdulla paşa Köprülüyə İranla sülh bağlamaq səlahiyyəti verildiyi bildirilirdi, bu isə o demək

idi ki, «...Porta Nadirlə Əhməd paşa arasında bağlanmış (19 dekabr 1733 - R.D.) müqavilənin ratifikasiyasını deyil, yeni müqavilənin bağlanmasını nəzərdə tuturdu» (245, s. 81, qeyd 2). Nəticədə Nadir Abdulla paşaya ünvanladığı müraciətində türk sərəskərini, işğal altında olan ərazilərin geri qaytarılmayacağı təqdirdə müharibənin bərpa olunacağı ilə hədələyir.

Nadir İsfahanda ikən «təcrübəli diplomat, əvvəllər İspaniya və Prussiyada səfir olmuş» (183, s. 35) knyaz Sergey Dmitriyeviç Qolitsinin başçılığı altında diplomatik missiyanı qəbul edir.

L.Lokharta görə, «Qolitsin missiyasının başlıca məqsədi İrandakı vəziyyət barədə Sankt-Peterburqa müfəssəl məlumat vermək və Nadiri Türkiyə ilə sülh bağlamaqdan çəkindirmək idi» (245, s. 82). Kembriç professoru rus tarixçisi S.Solovyova istinadən yazır ki, «Nadir əvvəlcə Qolitsinin xahişini qəbul edib, Türkiyə Rusiyaya qarşı müharibəyə başlayacağı təqdirdə İranın Türkiyəyə hücumu keçəcəyinə razılıq verirsə də, sonradan bu məsələni sual altına alaraq, başqa məsələlərlə bağlı maraqlanır. Qolitsin bildirdikdə ki, Rusiya İrana kömək etmək fikrindədir, Nadir təşəkkür edərək əlavə edir ki, bu təklifin nə dərəcədə məqbul olduğunu təsəvvür belə etmir, belə ki, ruslar nə Şamaxı, nə də Bağdada daxil ola bilmirlər. (Lazım gələrsə) o (Nadir - R.D.). ümidvardır ki, xaricdən hər hansı kömək olmadan türklərlə münasibətlərini ayırd edər; müvəffəqiyyət əldə edəcəyi təqdirdə Anadoludan keçərək, İstanbula hərəkət etdikdə, Rusiya da digər mövqedən Türkiyəyə qarşı hücumu keçə bilər» (245, s. 82; 191, c XX, s. 1333).

Sülh müqaviləsinin ratifikasiya olunmadığını və zəbt olunmuş ərazilərin qaytarılmadığını görən Nadir 1734-cü ilin iyununda türk sərhəddinə doğru hərəkət edir; Marağada ikən daha bir türk elçisini qəbul edir. Lakin onun elə bir əhəmiyyətli xəbər gətirmədiyini görən Nadir «əmisə Bəktaş xan Qırxlını bir dəstə əsgərlə Təbrizə göndərir, yerli tayfa başçılarına isə Dimdimdə qərarlaşıb, Türkiyə ilə müharibə və ya sülh seçimi məlum olanadək gözləmək barədə əmr verir» (245, s. 83; 70, s. 144). «Ərdəbildə Abdulla paşadan zəbt olunmuş torpaqların qaytarılması üçün iki il möhlət xahiş olunan mesaj alınması» (80, s. 106), Nadiri tam inandırır ki, Türkiyə onunla Əhməd paşa arasında razılaşdırılmış şərtləri nəzərdə tutan sülhü bağlamaq fikrindən uzaqdır. L.Lokhart göstərir ki, «Nadir ilk zərbəni türklərin özlərinə deyil, onların vassalı Şirvan xanı Surxaya endirməyi qərara alır». Kembriç professorunun fikrincə, bu qərarın əsaslı səbəbləri var idi: «Əvvəla, o (Nadir - R.D.), Şamaxını Vaxtanqdan əvvəl ələ keçirmək istəyirdi. İkincisi, İran qoşunlarının Bakı və Dərbəndə bu qədər yaxın məkanda olması Rusiya tərəfinin, barəsində Qolitsinin (bu şəxs

Nadiri yürüş zamanı müşayiət edirdi - R.D.) uzun müddət danışıqlar apardığı sülh müqaviləsini bağlamasına təkan vermiş olardı. Üçüncüsü, Nadirin Surxayla haqq-hesab çürütməyə haqqı (əsas)ı vardı (Əhməd paşadan vilayəti boşaltmaq barədə əmr aldığı halda Surxay ona əməl etməmişdi - R.D.). Sonuncusu isə Şamaxını ələ keçirməklə, o (Nadir), itirilmiş torpaqların bir hissəsini bərpa etmiş olardı» (245, s. 83).

Lord Kinnoulun raportundan məlum olur ki, «Baş vəzir (türk sultanını - R.D.) məhz rusların, Nadiri Şamaxını ələ keçirməyə təhrik etdiyinə əmin idi» (50.7).

Şamaxıda ikən Nadir S.D.Qolitsinin vasitəsilə Rusiyanı, Bakı və Dərbəndi qaytarmayacağı təqdirdə, müharibə ilə hədələyir və arqumenti ondan ibarət olur ki, Rusiya İran ərazilərindən əl çəkməyənədək, Türkiyə də işğal etdiyi vilayətləri geri qaytarmayacaq. Rus hökuməti cavab göndərir ki, Rəşt müqaviləsinə (1732) baxmayaraq, onun qüvvələri İran ərazisini yalnız o şərtlə tərk edəcəklər ki, İran müqaviləni ratifikasiya etsin və Rusiyanın düşmənlərinə qarşı öz düşmənləri kimi münasibət bəsləsin. 1734-cü ilin oktyabrında Rusiyanın Dağıstandakı silahlı qüvvələrin komandanı general Levaşov Dərbənd bölgəsinin cənubundakı bütün əraziləri, o cümlədən Bakını boşaltmaq haqqında, habelə Dərbəndin də təhvil verilməsinə hazırlıq görülməsi barədə əmr alır (100, c I, s. 127; 245, s. 84).

Gəncə mühasirəsi zamanı 1734-cü ilin 27 dekabrında S.D.Qolitsin Sankt-Peterburqdan, imperatriça Annadan aldığı sərəncama əsasən Nadirə məlumat verir ki, «Anna onun (Nadirin) türkləri qovma biləcəyinə əmindir və əlində olan İran ərazilərini İran tərəfinin Türkiyəni həmin torpaqlara heç zaman buraxmayacağını öz öhdəsinə götürəcəyi, Rusiyanın düşmənlərini öz düşməni hesab edəcəyi və Qolitsinə yazılı şəkildə Türkiyəyə qarşı mübarizədə var qüvvəsini əsirgəməyəcəyi barədə öhdəlik verməsi şərtlə qaytarmağa razıdır. Nadir bu xəbərdən çox məmnun qalır və bu təklifləri qəbul etdiyini bildirir (191, c XX, s. 1333; 245. s. 86). Nəticə etibarilə 10 (21) mart 1735-ci ildə Gəncədə müqavilə imzalanır. Rusiya Bakını iki həftəyə, Dərbəndi isə iki ay ərzində boşaltmağı öhdəsinə götürür. İran bunun müqabilində Rusiyaya münasibətdə sədaqət nümayiş etdirməyə və heç zaman Bakı və Dərbəndi hər hansı başqa dövlətə təslim etməməyə söz verir (100,c I, s. 130-131). Hər iki dövlət bir-birinin xəbəri və razılığı olmadan Türkiyə ilə sülh danışıqma getməməyi öhdəsinə götürür (70. s. 154). «Bununla da» - deyər L.Lokhart yazır: «Böyük Pyotrun on üç il bundan əvvəl başladığı şimali İranın Rusiya tərəfindən

işğalına son qoyuldu. Rusiyanın bu işğal prosesində yeganə qazancı -Türkiyənin Xəzər dənizi sahilində bərqərar olmasının qarşısını almaq olur. Bu, sözsüz ki, vacib üstünlük çox baha qiymətə -130.000 rus əskərinin həyatı bahasına başa gəlmişdir» (245, s. 86). «...İranda Nadir şah kimi elə bir güclü şəxsiyyət meydana geldi ki, ona qısa müddət ərzində İranın siyasi qüdrətini və onun Xəzəryanı vilayətlərdə əvvəlki sərhədlərini bərpa etmək nəsib oldu... Rusiya onlardan (Xəzəryanı vilayətlərdən - R.D.) könüllü surətdə imtina etdi, çünki onlardan nəzərdə tutduğu mənfəəti almadı; bu vilayətlərə sahibliyi Rusiyaya olduqca böyük maddi məsrəflər gətirdi və bundan əlavə, o (Rusiya - R.D.), Gilan və digər Xəzəryanı vilayətlərin zərərli iqlimi nəticəsində böyük insan tələfatına məruz qaldı; Türkiyənin fəthləri isə zorla (silah gücünə -R.D.) əlindən alındı» (92, s. 762).

Bağavard döyüşündə (19 iyun 1735) Nadirin qələbəsindən sonra 9 iyulda Gəncə, 12 avqustda Tiflis təslim olur. Bundan sonra Qarsa hərəkət edən Nadir «...müharibə meydanının Türkiyə ərazisinə keçməsinə nail olur» (245, s. 90).

Əhməd paşa Nadirin yanına elçi göndərmiş, İrəvanın qaytarılması şərti ilə sülh bağlamağı təklif edərkən, Nadir «Qarsı mühasirədə saxladığından bu qalanın da təhvil verilməsini, İran ərazilərinin Türkiyə tərəfindən işğal edildiyi vaxtdan indiyədək vurulan zərərlərə görə təminat ödənilməsinə və Rusiyanın müqavilədə iştirakını tələb edir» (50.8). Sonuncu ilə bağlı Qolitsinin xələfi Kaluşkinin raportundan məlum olur ki, regent (Nadir - R.D.) Tiflisdə onunla söhbətində yalnız Rusiyanın da müqaviləyə daxil ediləcəyi təqdirdə türklərlə sülh bağlamaq fikrində olduğunu bildirmişdi. Türklər isə bunun əleyhinə olub, Rusiyanın Polşaya hücum etdiyinə görə ziddiyyətlərinin mövcudluğunu səbəb gətirirdilər. Kaluşkin daha sonra Nadirə Rusiyanın hansı şəraitdə Polşa müharibəsinə daxil olduğu, Fransanın Polşaya və ümumiyyətlə Rusiya - Türkiyə arasında mövcud vəziyyətə münasibəti barədə açıqlamalar verir. Nadir Kaluşkinə «Mən görürəm ki, sən düz deyirsən. Əgər mən türklərlə, rusları müqaviləyə daxil etmədən sülh bağlasam, qoy Allah məni bağışlamasın!» (191, c XX, s. 1337; 245, s91-92). Beləliklə, Kaluşkinin arqumentləri Nadir üçün qənaətbəxş olur.

L.Lokhart, Məhəmməd Kazıma istinadən Ağ Banunun (imperatriça Anna nəzərdə tutulur - R.D.) səfirlərinin 1735-ci ildə gəldikləri, məktub və hədiyyələr (onların arasında mexaniki oyuncaq Nadirin hədsiz xoşuna gəlir) gətirdikləri, həmçinin Nadirin cavab məktubunda Qəndəharı zəbt etdikdən sonra Ağ Banu ilə görüşmək şərafinə nail olacağı, nikah üçün öz əlini təklif edəcəyi və bu zaman

iki padşahlığın (burada Rusiya və İran) bir olacağı barədə yazdığı haqqında məlumat verir (245, s. 91, qeyd 6).

Məlum olduğu kimi, Nadir 1736-cı ilin 22 yanvarında Muğana yetişir (70, s. 167) və elə həmin ayın sonunda Türkiyə nümayəndəsi Mosul hakimi təyin edilmiş Gəncəli paşa Nadirin düşərgəsinə sülh danışıqlarını başa çatdırmaq üçün gəlir. 1735-ci ilin oktyabrında Qarsı tərk etməsindən keçən dövr ərzində o, qasidlərin vasitəsilə Əhməd paşa və Əli paşa ilə əlaqə saxlamışdı. Muğanda cərəyan edən hadisələr fonunda da Nadirin nümayəndələri türk elçisi Əli paşa ilə İran və Türkiyə arasında razılaşmanın detallarını müzakirə edirlər. Kaluşkin bu dövrdə baş verənlərlə bağlı Peterburqa raport edirdi ki, türk səfiri (Əli paşa R.D.) İran sarayındakı nüfuzlu şəxslərə qiymətli hədiyyələr edir (görünür, onları sülhü qəbul etməyə sövq etmək üçün - R.D.) və əhali (iranlılar - R.D.) Türkiyə ilə sülhü arzulayır (191, c XX, s. 1334).

Nadirin tacqoyma mərasimindən əvvəl Sultanın hüzuruna aşağıdakı şərtlərlə sülh danışıqları aparmaq məqsədilə səfirlik göndərməsindən bəhs edən L.Lokhart Mirzə Mehdiyə istinadən, onun aşağıdakı şərtləri irəli sürdüyünü göstərir: öz əvvəlki məzhəblərindən (şiiyə - R.D.) əl çəkib sünni imanını seçmiş iranlılar beşinci təriqət - cəfərilər kimi tanınmalıdırlar: mövcud dörd təriqətin imamlarının Kəbədə öz sütunu (column - rükn) olduğu kimi, imam Cəfəri Sadiqin də şərafinə beşinci sütun qoyulmalıdır; iranlıların əmir-ül-Həccə (həccə yollanan zəvvarlara rəhbərlik edən) Suriya və Misir zəvvarlarının əmirləri ilə bərabər mövqeyə malik olmalı və onun, iranlı zəvvarları Məkkədəki müşayiət etməsinə icazə verilməlidir; əsirlər dəyişdirilməlidir və hər iki ölkənin bir-birlərinin saraylarında öz nümayəndələri olmalıdır (70, s. 168-169. 245. s. 101). Katalikos Abraama görə, Əli paşa tacqoymadan əvvəl 6 martda (1736) Nadirin təkliflərini Portaya yetirmək üçün İstanbula yola düşür və onu Nadirin Türkiyəyə səfir təyin etdiyi Əbdülbağı xan müşayiət edirdi. Mirzə Mehdiyə görə isə (70. s.170) bu səfərət Muğan çölünü Nadirin tacqoyma mərasimindən sonra tərk etmişdir. Əbdülbağı xana Nadirin taxta oturması barədə xəbəri Sultana çatdırmaq həvalə olunur. Belə bir məramla daha bir xüsusi elçi Sankt-Peterburqa imperatriçə Annanı məlumatlandırmaq üçün göndərilir - 70. s. 169. 245, s. 102). Buradan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, əgər katalikosun versiyası düzgündürsə və tacqoymadan əvvəl bu xəbər Türkiyəyə yola göndərilibsə, deməli Nadir özünün taxta oturacağına tam əmin idi; yox əgər Mirzə Mehdiyin mülahizəsi doğrudursa, burada təəccüblü bir şey yoxdur. L.Lokhart katalikosun versiyasını dəstəkləyir (245. s. 102). Sülh bağlamaq səlahiyyəti verilmiş

Əbdülbağı xan ilə birgə, Türkiyənin üləmaları ilə Nadirin irəli sürdüyü müqavilə şərtlərində nəzərdə tutulan dini məsələləri müzakirə etməkdən ötrü Şeyxülislam Əbdülqasım Kaşani və Baş Molla Əli Əkbər (yeni baş molla; belə ki, əvvəlki Mollabaşı Mirzə Əbdül Həsən müxalif fikir bildirdiyinə, Səfəvilərə loyallıq nümayiş etdirdiyinə görə, Nadirin əmrilə qətlə yetirilmişdi) də səfərdə iştirak edirdilər. Cəfəri təriqətinin tanınması, qəbul edilməsinin gərəkliliyini izah edən Nadirin Sultana ünvanladığı məktub da səfərət üzvləri tərəfindən Türkiyəyə aparılır. (245, s. 102). Bundan sonra baş verənlər araşdırdığımız dövrün xronoloji çərçivəsindən kənara çıxdığı üçün bunun üzərində dayanmırıq. Lakin nəticə etibarilə, Nadirin dini sahədə təklifləri türklər tərəfindən, habelə müsəlmanların xəlifəsi - Türkiyə Sultanı tərəfindən qəbul edilmişdir.

Bir qədər də Səfəvi dövlətinin Moğol imperiyası ilə münasibətləri barədə. Şah Sultan Hüseyn hakimiyyətə gələndə Moğol imperiyası ilə qırx ildən çox müddətdən bəri davam edən sülh şəraiti hökm sürürdü. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə Moğol sülaləsi də Səfəvilər kimi öz tənəzzül dövrünü yaşayırdı. «XVI əsrdə Heratı özlərinə tabe etmiş Səfəvilər onilliklər boyu Moğollarla Qəndəhara sahib olmaq üstündə mübarizə aparıblar; dəfələrlə əldən-ələ keçən Qəndəhara XVII əsrin ortalarında İran şahları uzun müddətlik sahib çıxırlar. Səfəvilər və Moğollar arasında Qəndəhar uğrunda mübarizə gedişində gilzay və abdali tayfaları gah bu, gah da digər tərəfi dəstəkləyirdilər» (125, s. 570) Moğol imperiyasının tənəzzül prosesi Auranqzəbin (1658-1707) hakimiyyəti dövründə başlayır. L.Lokhart yazır: «1648-ci ildə Səfəvi dövləti Qəndəhara bir daha ələ keçirəndən sonra moğollar onu geri ala bilməmişdilər: 1649, 1652-ci illərdə Auranqzib və Dara Şüküh buna cəhd göstərsələr də, müvəffəqiyyət əldə edə bilməmişdilər.» (246, s. 65, qeyd 2) Belə ki, məhz Auranqzib, Əkbərin yeritdiyi tolerant siyasətin əsaslarını laxlatmağa başlamışdı. «...Fanatik islam ardıcılı olan Auranqzib Dara Şüküh (Şah Cahanın böyük oğlu, tolerantlıq tərəfdarı) üzərində qələbədən sonra... şiə müsəlmanları təqib etməyə başlayır. İslam ehkamlarına ciddi riayət etməyə çalışan Auranqzib şiə bayramlarına ...qadağa qoyur» (125, s. 556) Auranqzibin ölümündən sonra isə bu proses imperiya taxt-tacı uğrunda iddiaçıların mübarizəsi fonunda daha da güclənir.

Səfəvi-Moğol münasibətlərinə aydınlıq gətirən L.Lokhart göstərir ki, «1682-ci ildə Auranqzəbin dördüncü oğlu Məhəmməd Əkbərin öz ölkəsində üsyanda iştirakından sonra Səfəvi imperiyasında sığınacaq tapması və müəmmalı şəkildə vəfat etməsi iki imperiya arasında münasibətlərdə anlaşılmalılıq

yaradırsa da, düşmənçiliyə səbəb olmur.» (246, s. 65) Şah Sultan Hüseynin hakimiyyətinin erkən vaxtlarında Kabil əyalətinə hakim təyin olunmuş Moğol imperatorunun ikinci oğlu Şah Aləm Qəndəharda-güclü tayfa olan gilzay əfqanları şaha qarşı üsyana qaldırmağa, son nəticədə isə itirilmiş ərazini qaytarmağa uğursuz cəhd edir (246, s. 65-66).

XVII əsrin sonuna yaxın Moğol imperatoru İsfahana səfirlik göndərüb, Qəndəharın qaytarılmasında təkid edir, lakin şah buna rədd cavabı verir.

Məlum olduğu kimi, 1709-cu ildə gilzaylar özləri üsyan qaldırır və müvəffəqiyyət qazanır, Mir Veys, Mahmudun dövründə Səfəvi dövlətinin zəifləməsindən istifadə edərək müstəqillik əldə edirlər. Moğol imperiyasında süquta doğru sürüklənmə Auranqzəbin nəticəsi Ravşan Əxtarın 1719-cu ildə taxta oturulması ilə yeni vüsət alır. Bu imperator öz müasiri Şah Sultan Hüseyn kimi mənsub olduğu sülalənin əvvəlki qüdrətini bərpa etmək iqtidarında olmayan bir şəxs idi və təbii ki, Qəndəharın qaytarılması vəzifəsinin öhdəsindən gəlmək iqtidarında deyildi. Belə ki, «Auranqzəbin xələfləri ... əslində marionetkalar olub, öz aralarında mübarizə aparən feodal qruplaşmalarının əlində gücsüzlük nümayiş etdirirdilər» (246, s. 560). Ümumilikdə, iki imperiya arasında münasibətləri əmin kimi xarakterizə etmək olar.

Səfəvi dövlətində və o cümlədən Qəndəharda baş vermiş məlum hadisələrdən sonra Nadir 1730-cu ilin əvvəllərində, Şirazda ikən Əli Mərdan xan Şamlını Moğol imperatoru Məhəmməd Şahın yanına xüsusi missiya ilə - İsfahanın geri alınması, II Təhmasibin taxta oturması, həmçinin Qəndəharın yenidən fəthinin asanlaşdırılması barədə məlumat vermək məqsədilə göndərir. Mirzə Mehдинin göstərdiyi kimi, Təhmasibin adından göndərilən bu məktubda Qəndəhar kompaniyasının nə vaxt başlanacağı barədə heç nə deyilmirdi, lakin onun özünün (Moğol imperatoru -R.D.) və İrənin maraqları baxımından, hərbi əməliyyatlar başlananda sərhədləri əfqan qaçqınlarının üzünə bağlamaq xahiş olunurdu (70, s. 72). L.Lokhart göstərir ki, Nadirin xahişinə cavab olaraq, hollandlar Əli Mərdan xanı öz gəmilərində Qombrundan keçirirlər, lakin sonradan gəminin kapitanı onu (elçini) Məşqətdən keçirməkdən boyun qaçırır; belə olan halda ingilis kompaniyası bu vəziyyətdən öz xeyrinə istifadə edərək, elçinin Hindistana çatdırılması üçün öz gəmisini göndərməklə (Nadirin qarşısında - R.D.) öz itirilmiş nüfuzunu bərpa etməyə çalışır» (245, s. 47, qeyd 1).

1739-cu ildə Nadirin Dehlini darmadağın etməsi ilə Moğolların hakimiyyəti tamamilə zəifləyir.

Omana gəlincə, məlum olduğu kimi 1650-ci ilin yanvarında İmam Sultan ibn Seyf tərəfindən Məsqət və ətraf körfəzin portuqalların əlindən alınması nəticəsində Omanın yaradılması mümkün olur. (portuqallar Omanın sahil bölgələrini 1507-ci ildə işğal etmişdilər) Onun hakimiyyəti illərində Oman xeyli tərəqqi edir, güclü donanması yaradılır.

İmam Seyf ibn Sultanın (1679-1711) dövründə Omanın məsqət ərəbləri İran körfəzinin Səfəvilərə aid hissələrinə hücumu keçməyə başlayırlar. Burada yaşayan ərəblər Səfəvi dövlətinin təbəələri olsalar da, öz qardaşlarına - məsqətlərə qarşı vuruşmağa elə də həvəs göstərmirdilər. Belə ki, sünni olduqlarından şiə hakimi, yəni Səfəvi şahına rəğbətsiz yanaşırdılar.

«Məsqətlərin sahibi olduqları liman Ərəbistanda mövcud üç ən iri limandan biri idi. 1695-ci ildə portuqal donanmasının burada olmamasından istifadə edən ərəblər Konqu (Konq - Səfəvi dövlətində portuqalların əsas məskəni idi. 1622-ci ildə Şah Abbas portuqalların Hürmüzdən çıxarılmasını kompensasiya etmək məqsədilə onlara Konqda fabrik açmağa, istehsal və ticarətlə məşğul olmağa icazə vermişdi) atəşə tutur, şəhəri talan edir, burada lövbər salmış varlı erməni gəmisini ələ keçirir, ümumi dəyəri 60.000 tümənlik ... əmtəəni qarət edirlər» (245, s. 66). Bu müvəffəqiyyətdən ruhlanan İmam, şaha bəyanat göndərərək tələb edir ki, ona Konqda portuqallara verilmiş hüquqlara bərabər hüquqlar verilsin, əks halda Bəndər Abbası qarət edəcəyi ilə hədələyir. Bu xəbərdən qəzəblənmiş şah, İngilis və Hollandiya Şərqi-hind kompaniyalarından məsqətlərə qarşı mübarizədə hərbi dəniz köməyi göstərmələrini xahiş edir, lakin yuxarıda deyilən səbəb üzündən kömək göstərilir. Yalnız portuqallar, könülsüz olsa da, yardım edirlər. 1711-ci ildə İmamın Rustaqda ölümündən sonra xələfi II Sultan ibn Seyfin dövründə Oman donanması daha da güclənir. Səfəvi hökuməti Oman ərəblərinin hücum və qarətlərindən hələ xeyli əziyyət çəkməli olur (245, s. 66).

«1717-ci ildə Oman imamı Sultan ibn II Seyf Cavaşmi və Qatar ərəblərinin dəstəyi ilə Bəhreyn, Qışm, Larak adalarını zəbt etmiş, Hörmüzü isə tutmaq üzrə idi. Ərəblərin Bəndər Abbası ələ keçirə biləcəyi təqdirdə Səfəvi hökumətinin küllü miqdarda gömrük haqqından məhrum olma, ticarətin paralizə ehtimalı təhlükəsi çox böyük idi. Elə buna görə də, Fətəli xan Dağıstani, qohumu Fars vilayətinin hakimi Lütəfəli xanı İran körfəzinə göndərməyi qərarlaşdırır. Bu yürüş üçün böyük ordu toplanır, portuqalialıların donanmasından istifadə edərək, körfəzin o biri tayına çıxarmağı planlaşdırılır... Naviqasiya xərclərinin ödənilməsi ilə əlaqədar şah hökuməti ilə portuqalialılar

arasında mübahisə yaranır» (246. s. 115). Məhəmməd Xəlilə görə, portuqaliyalılar 50.000 tükən ödənilməsinə, həmçinin Konq şəhərinin gömrükdən əldə etdiyi gəlirlərə iddia edirdilər. A.Vilson bu barədə yazır: «1717-ci il şah Hüseyinin hakimiyyəti dövründə Oman sultanı bin Seyf Bəhreyini iranlıların əlindən alır... bu zaman adanın əhalisi Oman işğalına son qoymaq məqsədilə buranı tərk edir... 1720-ci ildə əfqan müdaxiləsinin başlanmasından istifadə edərək Məsqət ərəbləri Qışm daxil olmaqla İran körfəzi ətrafındakı bütün adaları zəbt edirlər» (277, s. 172-174). Lütfəli xan kompromis əldə etmək istəsə də, saraydakı müxaliflər tərəfindən çətinliklərlə üzləşir. L.Lokhart bu razılaşmanın alınmamasında maraqlı olan tərəfin rolunun az olmadığını vurğulayır; belə ki, məsqət ərəblərə qarşı Fransa ilə Səfəvi dövləti arasında alyans yaranmasına nail olmaq üzrə olan Şirazdakı fransız konsulu Etyen Paderi saraydakıları portuqallarla işbirliyi əleyhinə kökləyirdi (246, s. 116). P.P.Buşev yezuit Moniyerin məktubuna istinadən, şah Hüseyinin məsqətlərə qarşı mübarizədə hərbi-dəniz yardımı üçün Qoadakı portuqal vitse-kralına və Bataviya general-qubernatoruna müraciət etdiyi barədə məlumat verir» (102, s. 214)

Nəticə etibarilə isə nəinki portuqallarla danışıqlar dondurulur, həmçinin Fransa tərəfdən də heç bir naval kömək göstərilmişdir. Lütfəli xan sonralar rüşvət hesabına Bəhreyini məsqətlərin imamından satın alıb imperiyaya qaytarır (246, s. 117).

Bələliklə, tədqiq etdiyimiz dövrdə Səfəvi dövlətinin xarici siyasətini qeyri-qənaətbəxş kimi qiymətləndirmək olar ki, bu imperiyanın süqutunda rol oynamış vacib amillərdən biri oldu. Məlumdur ki, yalnız bacarıqlı və uzaqgörən hökmdarlar, dövlət başçıları uğurlu siyasət, istər daxili, istərsə də xarici siyasət yeritmək iqtidarında olurlar. Səfəvi dövlətinin son dövründə hökmdarların şəxsi keyfiyyətləri və dövlət idarəetmə bacarıqları cəhətdən yuxarıda haqqında söhbət açılan problemlərin mövcudluğu fonunda isə uğursuz, iddiasız, prioritetsiz xarici siyasət təbii idi.

§ 2. Beynəlxalq ticarət əlaqələri.

Məlum olduğu kimi, Avropa kapitalının Səfəvi dövləti hüduqlarında bazara çıxış uğrunda XVI əsrdə başlanmış mübarizəsi XVII əsrin əvvəllərində daha da güclənir. Şərq bazarında hökmdarlıq uğrunda Hollandiya, Venesiya, Portuqaliya və İngiltərə kapitaları arasında mübarizənin gedişində Venesiya kapitalı arxa plana keçir. Bunun əsas səbəbi o idi ki, Venesiya ticarət kapitalı

tacirlərin kapitalından təşkil olunmuşdu və onun inkişafı yerli istehsal məhsullarının digər ölkələrə ixracı ilə deyil, Şərq ölkələri ilə kapitalist Avropası arasında ticarət vasitəçiliyi ilə şərtlənirdi (141, s. 340-341).

Odur ki, XVII əsrin əvvəllərindən etibarən Şərqdəki satış bazarlarında nüfuz dairələri uğrunda mübarizə əsasən 3 ölkə - İngiltərə, Portuqaliya və Hollandiya arasında cərəyan etməyə başlayır.

İngiltərə Şərqi-Hind Kompaniyasının fəaliyyətindən bəhsə keçməmişdən öncə, onun yaranma tarixinə nəzər salaq: Məlum olduğu kimi «... Portuqaliya və İspaniya taxt-tacı II Filippin şəxsinə birləşdikdən sonra Portuqaliya dənizdə super quvvəyə çevrilir...«Məğlubedilməz Armada» 1588-ci ildə dəhşətli məğlubiyətə düşər olduqdan sonra birləşmiş dövlətin dənizdə ... şəxsiz hökmranlığı sarsılır. Bundan sonra Böyük Britaniyanın dəniz əlaqələrini genişləndirmək iddiaları daha da artdı» (220, s. 545). C.Kerzon göstərir ki, artıq «1591-ci ildə London tacirləri şəxsi təşəbbüslə şərqlə dəniz vasitəsilə ticarət etməyə cəhd edirlər, lakin bu, müvəffəqiyyətsizliklə başa çatır. (Ekspedisiya «Penelopa», «Merkant Royal» və «Edvard Bonadvenç» gəmilərində kapitanlar Ceyms Lancaster və Corc Raymond tərəfindən həyata keçirilirdi). Bir il sonra (1592) Portuqaliyanın «Madre di Diaz» (Medre di Dios) adlı gəmisi ingilislər tərəfindən ələ keçirilir, Dortmundda gətirilir. Onun içərisində böyük miqdarda şərqdən gətirilmiş mallardan başqa Portuqaliyanın şərqdəki ticarəti və mülkyyəti barədə qeydiyyat jurnalı aşkarlanır. 1599-cu ildə «Şərqi-Hind Kompaniyası» yaradıcılarının Yelizavetaya (Yelizaveta Tüdor (1558-1603) - R.D.) göndərdikləri məmoranum məhz bu sənədə əsaslanırdı». (220, s. 545-546). C.Kerzonun fikrincə, ingilislərin ambisiyalarını gücləndirən daha bir informasiya olur: belə ki: «1598-ci ildə Lissabonda, borclu olduğuna görə saxlanılmış hollandiyalı tacir Corneli van Houtmanın Portuqaliyanın Hindistanla ticarətinin əsaslarını işləyib hazırladığı haqda məlumat alınır ... Artıq İngiltərə səhnə arxasında qala bilməzdi. 1600-cü ilin 31 dekabrında ... Londonun Şərqi-Hind Kompaniyası Kraliça Yelizavetadan ilk razılıq sənədi - pakt alır və gələn il Ceyms Lanasterin komandanlığı altında dörd gəmi ilk ekspedisiyaya Qreyvsenddən (Gravesend) yola düşür. (İlk razılıq paktının müddəti 1600-1615-ci illəri əhatə edirdi. 1609-cu ildə I Yakov (1603-1625) tərəfindən yeni müddətsiz paktla əvəzlənir). 1600-1612-ci illər ərzində 12 ekspedisiya təşkil olunur...» (220 s 546) 1622-ci ildə ingilislər yaranmış siyasi vəziyyətdən şah hökumətinin rəğbətini qazanmaq üçün istifadə etdilər; belə ki, ingilis donanması Şah I Abbasa, portuqalları, zəbt etdikləri Hörmüzdən və İran

körfəzindəki daha bir neçə adadan qovub çıxarmaqda yardım göstərdi. 1621-ci ildə Şah I Abbas ingilis tacirlərinə xam ipəyi birinci əldən almağa icazə verir. Müqayisə üçün deyək ki, yerli tacirlərə belə bir hüquq 1629-cu ildə onun ölümündən sonra, I Səfi tərəfindən bəxş edilir. (169, s. 98).

C.Kerzon göstərir ki, 1613-cü ildən başlayaraq şərikli əsasda (Joint Stock Voyages) səfərlər edilir. «1635-ci ildə Madaqaskarla ticarət edən tacirlərin saray assosiasiyası yaradılır, lakin o, 1650-ci ildə London Kompaniyası ilə (Şərqi-Hind Kompaniyası) birləşir. Yerdə qalan azad tacirlərə 1655-ci ildə O.Kromvel tərəfindən pakt verilir və onlar 1657-ci ildə London kompaniyası ilə birləşirlər. Sonralar 1661, 1677, 1683, 1693-cü illərdə yeni müddətə lisenziya paktlar imzalanır. 1698-ci ildə London Kompaniyası rəqib «The English Company trading to the East Indies» adlı kompaniya ilə birləşir (sonuncu kompaniya «Yeni İngilis Kompaniyası, əvvəlinci isə «Köhnə və ya London kompaniyası» adlandırılırdı). Bu birləşmiş kompaniyanın 1714-cü ilədək paktı vardı. İki qurum arasında parçalanma, ədavət, qısqanclıq uzun müddət davam edir və nəhayət, 1708-1709-cu illərdə hər ikisi «The United Company of Merchants of England trading to the East Indies» adlı kompaniyada çulğalaşırlar. Rəsmi olaraq bu qurumun adı «The Honourable East Indies Company» idi (220, s. 546-547, note 1). Kompaniya I Abbasın dövründə Riçard Stil və Con Krouseri (Crowther) İsfahana ezam edir. Onlar şahdan müvafiq fərman almağa müvəffəq olurlar. Fərmana görə, ingilislər Səfəvi dövlətinin «...istənilən vaxt Cask və ya hər hansı başqa limanına daxil ola ..., istədikləri yerdə mallarını sata» bilərdilər» (264, s. 113). C.Kerzon 1 sentyabr 1615-ci ildə verilmiş bu fərmanda «İranda bütün liman şəhərləri hakimlərinə ingilis gəmilərini yaxşı qarşılamaq» tövsiyə olunduğunu vurğulayır (220. s. 547).

İngilislər ticarət gəmilərinin yan alması üçün Hörmüzdən şərqdə - Makranda Cask (Jack) limanını bəyənilər. Kompaniya 1616-cı ilin dekabrında Edvard Konnokun başçılığı altında mal yüklənmiş «Ceyms» gəmisini yola salır (264, s. 114). «Artıq 1617-ci ildə İsfahanda həm də Britaniya fabriyası bərqərar olunur. Həmin il ...cənab Konnok Şah Abbasla ticarət müqaviləsi imzalayır. 1619-cu ildə Caskda da fabriya yaradılır» (220, s. 547). İngilis səfəri permanent olaraq İranda qala, öz nümayəndələrini istədiyi zaman fabriyalara təyin edə bilirdi. İngilis mənşəli şəxslərə öz dinlərinə sitayiş azadlığı təmin edilirdi, leqal məsələlərlə bağlı ingilislər öz səfirlərinin yurisdiksiyasında idilər. Bundan əlavə, Şah, Şərqi-Hind Kompaniyasını hər il öz qiymətilə 1.000-3.000 tay ipəklə təmin etməyə söz verir və bu ipəyin Cask limanından gömrük rüsumu ödəmədən

keçirilməsinə icazə verir (264, s. 114). 1619-cı ildə Şah Abbas Şərqi-Hind Kompaniyasına İran körfəzində ipək ticarəti ilə məşğul olmaq üçün müstəsna hüquq verir (220, s. 547, note 4). Bunun əvəzində Şah I Abbas ingilislərdən portuqalları Hörmüzdən sıxışdırıb çıxarmaqda yardımçı olmalarını istəyirdi. Şah İngilis Şərqi-Hind Kompaniyasının döyüş gəmilərinə ümid bəsləyirdi. Öz növbəsində, ingilisləri İran körfəzindən sıxışdırmaq niyyətində bulunan portuqalların 1620-ci ildə İran körfəzinə göndərdikləri eskadron İngilis Şərqi-Hind Kompaniyası gəmiləri ilə iki naval döyüşdə məğlub olur. Nəhayət, 1622-ci ildə Səfəvi və ingilis qüvvələrinin birgə hücumu qarşısında Hörmüzdəki portuqal qarnizonu təslim olur. A.Müller bununla bağlı yazır ki, «o (I Abbas - R.D.), təcrübəli diplomata xas, qarşısında avropalının çətinliklə duruş gətirə biləcəyi hiyləgərliklə, ingilislər və portuqaliyalılar arasında qısqanc rəqabətdən sonuncunu həmin ərazidən qovmaq və Avropanın ticarəti üçün əhəmiyyətli, vacib olan bu zəngin şəhəri dağıtmaq üçün istifadə etdi (1622-ci il)» (165, s. 399). R.Seyvorin in sözləri ilə desək: «...Hörmüzdəki ingilis-İran (burada Səfəvi-R.D.) əməkdaşlığının unikal eksperimentindən sonra» 1627-ci ildə ingilis kralı I Çarlz (I Karl-1625-1649-R.D.) İrana ilk rəsmi səfiri ser Dodmör Kottonu göndərir (264, s. 118). C.Kerzon isə göstərir ki, «Dodmör Kotton və Tomas Herbert 1626-cı ildə Şah Abbasla görüşmək üçün yola düşürlər» (220, s. 546).

Səfəvi dövləti ilə İngiltərə arasında mövcud olmuş əmtəə mübadiləsinə nəzər yetirək. İngilis Şərqi-Hind Kompaniyasının üzvü «Riçard Stil (Steele) İran ərazisində qışın soyuq keçdiyini nəzərə alaraq, burada keyfiyyətli ingilis qalın parçalarının satışı üçün bazarın mövcud olduğunu düşünür» (264, s. 113). Hələ XVII əsrdə, Moskva kompaniyasının mövcudluğu zamanı «İngilislərin İrana (Səfəvi dövlətinə - R.D.) dördüncü səyahətinə dair qeydlər»də deyilirdi ki, İrandan bizim mallarımızın müqabilində istər xəm, istərsə də emal olunmuş halda müxtəlif rəngli ipəklər, habelə istənilən növ ədviyyə, mirvari, qiymətli daşlar, növbədən xalçalar və digər əntiq mallar ala bilərsiniz... Bu yaxınlarda İrandan qayıtmışların dediyinə görə, İranın istənilən şəhərində Londonda istehsal olunan mähuddan çox miqdarda ipək hazırlanır» (59, c. 2, s. 117). Əmtəələrin çeşidinə dair bu məlumat XVI əsrə aid olduğuna baxmayaraq, XVII əsr - XVIII əsrin əvvəllərində, daha doğrusu Səfəvi dövləti süqut edənədək, yəni araşdırdığımız dövrün sonunadək aktuallığını itirməmişdi. Belə ki, alman tədqiqatçısı A. Müllərin sözləri ilə desək, «XVI, XVII, habelə XVIII yüzilliklərdə Asiya Avropa üçün əvvəlki əhəmiyyətini itirməmişdi. Avropa bazarlarında istər emal olunmuş, istərsə də xəm şəkildə olan Asiya malları,

xüsusilə uzaq Hindistandan gətirilən mallar... yenə də əhəmiyyət kəsb edirdi» (165). Bu fikri bir qədər də inkişaf etdirən rus tədqiqatçısı P.P.Melqunov göstərir ki, «(Hindistan mallarının) Rusiyaya gətirilməsi səbəbindən ingilislər, hollandlar... Rusiyaya bu malların tranzit məkanı kimi baxırdılar. XVI əsrdə ingilislər ilk dəfə olaraq Rusiya vasitəsilə Hindistanla əlaqə yaratmağa çalışırlar... Lakin necə ki, rus hökuməti əcnəbilərə onun ərazisindən keçərək, Hindistana getməyi qadağan edir, İranla (Səfəvi dövləti ilə - R.D.) ticarət sahəsində monopoliya hüququnu saxlamaq istəyirdisə, İran (Səfəvi - R.D.) hökuməti də ruslara qarşı eyni siyasət yürüdü» (157, s. 230, 248).

Hörmüz limanının tarixçəsinə diqqət yetirək: belə ki, portuqallar tərəfindən Hindistana dəniz yolu kəşf edildikdən az sonra, 1507-ci ildə portuqal donanması Alfons de Albukerkin komandanlığı altında İran körfəzində Hörmüz adasına yan alır. Onlar adanı zəbt edirlər, 12 yaşlı Hörmüz hakimi Portuqal kralının vassalına çevrilir və illik təzminat ödəməyə razılıq verir (264, s. 106). A.Müller bununla bağlı yazır: «İran körfəzinin girəcəyində, ...hələ Səfəvilərin qüdrətinin erkən çağında... 1507-ci ildə Böyük Alfons de Albukerkin vaxtında portuqallar ilk olaraq... Hörmüz adasını (1301-ci ildə Şah Hörmüz Elxani hökmdarı Qazanın təqibindən buraya qaçmışdı - R.D.) ələ keçirirlər; sonralar ingilislər, fransızlar və hollandiyalılar ada ilə üzbəüz materikdə yerləşən Qombrunda faktoriyalar açırlar. Portuqalların qüdrətinin getdikcə tənəzzül etdiyi vaxtda belə Hörmüz ...öz ilkin əhəmiyyətini saxlayırdı» (165, s. 398-399). Səfəvilərin təzyiqi ilə portuqalialılar 1508-ci ildə Albukerk, elçisi Mişel Ferreyranı Şah I İsmayılın hüzuruna xahiş ilə göndərir. Şah, donanmasının olmaması, ordusunun isə bir il qabaq Çaldıran döyüşündəki ağır məğlubiyətdən sarsıldığı səbəbindən Hörmüzün portuqalların nəzarəti altına keçməsinə razı olur. 1515-ci ildə bağlanmış müqaviləyə görə, Şah I İsmayılın Hörmüz hakimini Portuqal vassalı kimi tanıması əvəzində sonuncu, şaha «Bəhreyn adalarını... qaytarmaqda kömək edəcəyini, osmanlılara qarşı Səfəvilərlə ittifaqa girəcəyini, Makranda bəluç tayfasının üsyanını yatırmaqda yardım göstərəcəyini vəd edirdi» (264, s. 106). Beləliklə, İran körfəzində portuqallar birinci olaraq, dövlətlərinin siyasi və ticarət maraqlarını bərqərar edirlər. Sonralar Bəhreyn adalarını zəbt edən portuqallar onu müqaviləyə uyğun olaraq, Səfəvi İranına qaytarmaq əvəzinə, 80 il öz əllərində saxlayırlar.

1602-ci ildə I Abbas portuqal qarnizonunu Bəhreyn adalarından sıxışdırmaq niyyətini nümayiş etdirir və buna nail olur. Beləliklə, Hörmüzdəki məğlubiyət portuqalların İran körfəzində dominantlığının sonunun başlanğıcı olur. Hörmüz portuqalların buradakı üç əsas strateji məntəqələrindən biri idi. Con

Malkolm yazır ki, «...Hind Kompaniyasının (İngilis Şərqi-Hind Kompaniyası nəzərdə tutulur - R.D.) yaxıngörən xudpəsənliyi, elə onun öz maraqlarına zərər vurdu. Abbas (I Abbas - R.D.) bağlanmış müqavilənin şərtlərinə o qədər bacarıqla istinad etməyə nail oldu ki, sonnda, məhkəmə orqanlarının onlara rəğbətətsiz yanaşması, faktoriyanı möhkəmlətməyə izn verməməsi üzündən, ingilislərə Qombrundakı şəxsi müəssisələrinin məhv olmasını seyr etməkdən savayı heç nə qalmadı» (247, s. 547).

C.Kerzon göstərir ki, britaniyalıların hər yeni şahdan əldə etdikləri fərmanlar əvvəlkiləri təsdiqləyir, bir qədər də mükəmməlləşdirir və indiyədək əldə olunmuş razılaşmaları modifikasiya edirdi ki, bu da «Səfəvi monarxlarının ciddi kommersiya instinktlərinin» formalaşdığından xəbər verirdi. Belə ki, Şah I Səfi öz sələfinin ingilislərə etdiyi güzəşt şərtlərini yenidən bərpa edərkən onların qarşısında hər il 1.500 livres bəxş edilməsini, hər il onun özündən 60.000 livres dəyərində ipək alacaqları və ödənişin 1/3-nin 1 pul, 2/3-nin isə əmtəə şəklində həyata keçirilməsi barədə şərt qoyur»(220, s. 551).

Ümumilikdə, XVII əsrin ortalarında Səfəvi dövlətində ingilislərin fəaliyyətinin o qədər də yaxşı təşkil olunmadığını qeyd edən C.Kerzon ingilis kompaniyalarının özləri arasında rəqabətin körfəzdə də hiss olunacaq səviyyədə olduğunu və bunun da hollandların xeyrinə işlədiyini göstərir (220, s. 551). Məlum olduğu kimi, hollandiyalılar 1645-ci ilin payızında Qişmi ələ keçirərək, onlara ticarət sahəsində müstəsna hüquqlar (Səfəvi dövlətinin istənilən yerində ipək almaq, gömrük rüsumundan azad olmaq) bəxş olunması müqabilində şah hökuməti ilə sülh bağlayırlar. Bu, Henri Bryusa istinadən A. Vilsonun göstərdiyi kimi «İrandakı ingilis ticarətinə böyük zərbə vurdu» (277, s.164, 64, c I, s. 413). «Bu hadisələr fonunda Şərqi-Hind kompaniyasının Bəndər-Abbasdakı müəssisəsinin işləri olduqca əlverişsiz vəziyyətə düşür; (nəzərə alsaq ki, kompaniyanın) nümayəndələri gömrük gəlirlərinin müəyyən hissəsinə hələ də iddialı idilər... nümayəndələr, kompaniyalarının Bəndər-Abbasdakı mülikiyyətlərini buradan çıxarmağı vacib sayır və onu daha təhlükəsiz yer olan Bəsrəyə köçürürlər» (277, s. 164). İngilislərin narahatlığı özünü doğruldur və hadisələrin sonrakı gedişatı göstərir ki, onlar burada da özlərini təhlükəsizlikdə hiss edə bilmirlər. «Qişmədəki müvəffəqiyyətlərdən ruhlanan hollandlar...özlərinin 8 gəmilərini Bəsrə körfəzinə yönəldir, buradakı ingilis faktoriyasını demək olar ki, tamamilə darmadağın edirlər» (277, s. 164)

C.Kerzon eyni zamanda qeyd edir ki: «Farslar bu işlərin başlanğıcından etibarən Hörmüz - Bəndər Abbas müəssisələrinin fəaliyyətini pozurdular və

1679-cu ildə növbəti belə «təcavüz» zamanı müəssisənin direktorlar şurası, hətta Səfəvi dövlətini tərk etmək məsələsini ciddi şəkildə müzakirə edirdi. Bu problem II Çarlzın (II Karl - 1660-1685 - R.D.) Şah Süleymana göndərdiyi məktub vasitəsilə çözlür. Məktubda II Çarlz (II Karl - R.D.) 1670-ci il anlaşma ediktinin şərtlərinin bir daha qüvvədə saxlanması israr edir: ediktə görə, Bəndər Abbasda ingilislərə illik gömrük gəlirinin yarısı (təqribən 45.000 livres = 15.000 şahı) verilir» (220, s. 551). Lakin Səfəvi hökuməti bu razılaşmanın yerinə yetirilməsinə hər vəchlə mane olmağa səy göstərirdi.

Nəticə etibarilə, «1683-cü ildə ser Tomas Qraham britaniyalıların şikayətləri ilə əlaqədar İngiltərədən Səfəvi dövlətinə göndərilir. Belə ki, kompaniya üzvləri ilk əvvəl mövcud olmuş, nəzərdə tutulan güzəştlərdən artıq bir neçə il müddətində məhrum olduqlarından şikayətlənir, bildirirdilər ki, «agent (kompaniyanın - R.D) şah divanında oturub, rəsmi şəxs isə gömrükdə əyləşib, Qombrunun gömrük gəlirinin yarısını götürür». Onlar isə 40.000 түmən əvəzinə ildə 1.000 түmən alırlar. İngilislər beş il ərzində kəsilməş pullarının - 150.000 түməninin ödənilməsinə iddialı idilər. Lakin onlara yığılmış borcun əvəzində 50.000 түmən və gələcəkdə hər il 10.000 түmən ödənilməsi təklif olunurdu» (220, s. 551, note 2, s. 552). Hər halda «hollandiyalıların müqavimətinə baxmayaraq, ingilis agentləri tezliklə yeni və daha əlverişli şah fərmanlarına nail olurlar. 1697-ci ildə Bəndər Abbasda yuxarıda adı çəkilən ödəniş kəsirlərinin bir hissəsi ipəklə ödənilir. Bu vaxtdan etibarən, Britaniya agentləri İsfahanda xüsusi ehtiramla, krallıqlarının akkreditə olunmuş nümayəndəsi kimi qəbul edilirdilər» (220, s. 552).

1699-cu ildə Şah, ingilis müəssisəsini şəxsən ziyarət etməklə onları şəərəfləndirir: bu kompliment ingilislərə 1.200 livres vəsaitə başa gəlir (220, s. 552). R. Seyvori isə göstərir ki, «1699-cu ildə Şah Süleyman (R. Seyvori səhv edir—əslində Şah Hüseyn (1694-1722) -R.D.) hərəmxanası ilə birlikdə kompaniyanın İsfahandakı faktoriyasına təşrif buyurur. Kompaniya nümayəndəsi ali qonaqlarının qəbuluna 12.000 funt sterlinq xərcləyir; əvəzində şah Bəndər Abbasın bir illik gömrük vergisini onlar üçün güzəştə gedir və kompaniyaya şah hüsn-rəğbətini əks etdirən bəzi imtiyazlar bəxş edir» (264, s. 124-125). A. Vilson da öz növbəsində göstərir ki: «Şah Hüseyn ...İsfahandakı ingilis müəssisəsini dövlət səviyyəsində ziyarət etməklə ingilislərə üstünlük verdiyini (rəsmi şəkildə) nümayiş etdirir. Qəbula ... hazırlıq üçün 12.000 funt sterlinqdən çox vəsait xərclənir, lakin nəticə dəyərli olur: Şah minnətdarlıq əlaməti olaraq (kompaniyanın - R.D.) nümayəndəyə izzət əbası, qiymətli xəncər və at bağışlayır, həmçinin onları 1 il müddətinə Bəndər Abbasda ödəniləsi gömrük rüsumlarından

azad edir və digər əlverişli üstünlüklər bəxş edir». A. Vilson daha sonra qeyd edir ki: «hollandlar, şahın onların da müəssisəsinə səfər etməsinə nail olmağa çalışırlarsa da, heç bir şey əldə edə bilmir və üstün mövqə uğrunda mübarizədə çox şey itirirlər: Bəndər-Abbasda öz maraqlarının müdafiəsi baxımından qala inşa etməyə icazə istədikdə rədd cavabı alırlar» (277, s. 173).

H.Haasın sözləri ilə desək: «İran körfəzində hegemonluq uğrunda rəqabət başlandı və Britaniyanın ... qələbəsi ilə başa çatdı; bu vaxtdan etibarən körfəzdə Britaniya üstünlüyü heç vaxt ciddi təhlükəyə məruz qalmadı» (234, s.27).

C.Kerzonun qənaətinə görə, 258 il (1600-1858) ərzində fəaliyyət göstərmiş Şərqi-Hind Kompaniyasının bərqərar olması «nəinki Avropada qüvvələr nisbətində həlledici təsir göstərdi, həmçinin nəticə etibarilə... Hindistan imperiyasının Britaniya taxt-tacına gələcəkdə çulğalaşması üçün körpü yaratdı» (220, s. 545). Belə ki, məhz bu qurumun təşkilati-inzibati yardımını sayəsində Hindistan Böyük Britaniyanın müstəmləkəsinə çevrilir.

1708-ci ildə ingilislərin köhnə və yeni kompaniyalarının birləşməsi uzunsürən çəkişmə, didişmə və düşmənçilik dövrünə son qoyur (220, s. 552). R.Seyvori bunu belə qiymətləndirir: «Hollandiya və Fransa ilə rəqabətə tab gətirmək məqsədilə İngilis Şərqi-Hind Kompaniyası müdrik qərar qəbul edir. 1708-ci ildə ayrı-ayrılıqda ticarətlə məşğul olan və iflas həddinə çatmış xırda kompaniyalar «Şərqi-Hindistanla ticarət edən İngiltərə tacirlərinin birləşmiş kompaniyası» adı altında bir araya gəlir... Səfəvi sülaləsinin sonuna kimi bu dövətdə öz üstün mövqelərini saxlaya bilirlər» (264, s. 124). Birləşmiş kompaniyanın baş agentı cənab Prescott İsfahana göndərilir və o, kraliça Anna Stüartın (1702-1714) Şah Sultan Hüseynə məktubunu gətirir. Sonradan əfqan işğalı, xarici müdaxilələr dövrü yaşanır. İngilislər İsfahanda, bir qədər sonra isə Bəndər Abbasda öz fəaliyyətlərini dayandırır.

Bir qədər də, 1597-ci ildə yaradılmış «Uzaq ölkələrlə ticarət təşkilatı» və onun böyüyərək, 1602-ci ildə Hollandiya Şərqi-Hind Kompaniyasına çevrilməsi haqqında məlumat vermək yerinə düşər.

C.Kerzon göstərir ki, «1580-ci ildə Niderland İspaniya və Portuqaliyadan müstəqilliyini elan edir və dənizçilik, ticarət sahəsində brilyant dövr başlanır. İspaniya Armadasının darmadağın edilməsi, Hautmanın müvəffəqiyyətli səyahətləri, hollandiyalıların Cavada bərqərar olması Hollandiyada böyük ruh yüksəkliyi yaradır... indiyədək portuqallların əsas ticarət : məntəqələrində hökmranlığı hollandların ələ keçirməsi məramı ilə 1602-ci ildə Hollandiya Şərqi-Hind Kompaniyası dekret qəbul edir» (220, s. 550). Beləliklə, Hollandiya ticarət kompaniyaları Şrqdə öz rəqabət qabiliyyətlərini gücləndirmək üçün 1602-ci ildə

bir təşkilatda - Hollandiya Şərqi-Hind kompaniyasında birləşir və 20 il ərzində İran körfəzində ticarət sahəsində demək olar ki, inhisar hüquqa malik olurlar. «Hollandlar Səfəvi dövlətilə ticarətdə ön plana çıxırlar» (106, s. 16). 1623-cü ildə Səfəvi İranı ilə Hollandiya Şərqi-Hind kompaniyası arasında bağlanmış ticarət müqaviləsi isə Avropa kapitalının Yaxın Şərq ölkələrini müstəmləkə əsarətinə alma prosesinin başlanğıcını əks etdirən səciyyəvi sənəd olur. Bu müqaviləyə görə holland tacirlərinə Səfəvi dövləti ərazisində ticarət sahəsində müstəsna hüquqlar verilir: onlar, Səfəvilərə tabe bütün ölkə və vilayətlərdə heç bir rüsum ödəmədən maneəsiz ticarət edə bilərdilər, bundan əlavə həmin ərazilərin hakimləri hollandların əlverişli ticarəti üçün lazımı şəraiti yaratmalı, onları, mallarının daşınması üçün nəqliyyat vasitələri ilə təchiz etməliydilər; nəhayət, hollandlar (Səfəvi dövləti ərazisində) istənilən malları almaq və satmaq hüququna malik idilər. 1631-ci il Hollandiya-İran müqaviləsinə görə Hollandiyada ticarət edən Səfəvi tacirləri üçün də eyni hüquqlar təsbit olunurdu. Lakin bu formallıqdan başqa bir şey deyildi, çünki sonuncular, çox nadir hallarda Hollandiyanı ziyarət edirdilər. Analoji müqavilələr sonrakı Səfəvi şahlarının dövrlərində - 1642, 1694-cü illərdə də bağlanılır (106, s. 16-18) . 1623-cü ildə ilk dəfə Səfəvi dövləti ərazisinə gələn hollandiyalıların Hörmüzdə fabrikanı açmaq üçün icazə əldə etdiyini qeyd edən C.Kerzon göstərir ki, II Abbasın dövründə bu fabrikanı Bəndər Abbasda köçürdülər. Onların İsfahan və Bəsrədə ticarət palataları fəaliyyət göstərirdi. R. Seyvori hollandlarla bağlı yazır: «1635-ci ildə hollandiyalıları Hörmüzü yenidən ələ keçirməyə cəhd edən portuqalları dəf etməkdə ingilislərə yardım edirlər, lakin bundan sonra onlar ingilislərin mövqeyini... sarsıtmağa yönəlmiş fəaliyyətə başlayırlar... Hörmüzdən keçən yolların gömrük haqqının tən yarısı ingilislərə çatmalıydı, lakin hollandlar bunu ödəmirdilər. Şah Abbasın 1629-cu ildə ölümü hollandlara, ipək ticarətində öz paylarını ələ keçirmək şansı verir... onlar Bəndər Abbasda... (yeri gəlmişkən, A. Müller yazır ki: «Qombrunun gələcək xarici dəniz ticarətinin mərkəzinə çevriləcəyini nəzərdə tutan şah buranın adını dəyişərək, Bəndər Abbas - «Abbas limanı» qoyur»; bunun ardınca A. Müller ironiya ilə bildirir ki, «iranlıların dəniz işi və onunla bağlı olan şeylər barədə heç bir təsəvvürə malik olmadıqlarını nəzərə alsaq, Abbas, öz təbəələrinin (bu sahədə) avropalıların yerini tutmaq üçün qüvvəyə qətiyyətə malik olmadıqlarına əmin olmalıydı» (165,1 s. 399) öz müəssisələrini yaradırlar. 1645-ci ildə hollandiyalıları Qışm adasına hücumu keçir və II Abbasdan İrannın istənilən yerində ipək almaq və gömrükdən azad şəkildə onu ixrac etmək icazəsi alırlar ki, bununla da I Abbas tərəfindən ipək ticarəti

sahəsində şah monopoliyasına güclü zərbə endirilir. Hollandiyalıların təzyiqi o qədər güclənir ki, ingilislər Bəndər Abbasdakı faktoriyalarını 1645-ci ildə Bəsrəyə köçürməli olurlar, lakin hollandiyalılar dərhal Bəsrəyə öz gəmilərini göndərüb, yeni faktoriyanı dağıdırlar. XVIII əsrin ortalarında hollandiyalıların İran körfəzində ticarəti 100.000 funt-sterlinq dəyərində qiymətləndirilir» (264, s. 119). 1652-ci ildə Bəndər-Abbasda olmuş Tavernye isə göstərir ki, hollandiyalılar 100.000-120.000 funt-sterlinq məbləğində ticarət edirdilər (277, s. 165). Hollandiyalıların Səfəvi dövləti ərazisində ticarət sahəsində müstəsna hüquqlar əldə etməsi məsələsinə aydınlıq gətirən A. Vilson yazır: «Körfəzə (İran körfəzi - R.D.) böyük donanma gətirmiş hollandiyalılar 1645-ci ilin payızında .. Qışmdəki qalaya hücum təşkil edirlər. Bundan qorxuya düşmüş Şah...hollandlara daha əlverişli ticarət hüquqları bəxş olunması müqabilində sülh bağlamaq təklif edir. (Bu məqsədlə) Kommador Bloka (holland donanmasının komandanı - R.D.) İsfahana getməyə icazə verilir və o, Şah tərəfindən qəbul edilir; sülhün şərtləri razılaşdırılır, iranlılar və hollandiyalılar arasında düşmənçiliyə son qoyulur; sonunculara İranın istənilən hissəsində ipək almaq və onu, gömrük rüsumu ödəmədən ixrac etmək icazəsi verilir» (277, s. 164). Daha sonra A. Vilson göstərir ki, hollandiyalılar «... 1649-cu ildə İran hökumətindən ... daha yeni güzəştlər əldə edirlər ki, bu, sonuncunun (şah hökumətinin - R.D.) onlara olan ehtiramından deyil, qorxusundan irəli gəlirdi. 1650-ci ildə hollandiyalıların üstünlüyü, portuqalların Məşqətdən qovulub çıxarılması ilə daha da güclənir» (277, s. 164) «1652-ci və 1666-cı illərdə Hollandiyalı səfirlər İsfahana gələrək, ticarət əlaqələrini daha da yaxşılaşdırmaq məqsədilə danışıqlar aparırlar. J.Şardenin yazdığı kimi, heç bir millət əsrin ortalarında (XVII əsr - R.D.) İran ticarəti sahəsində hollandiyalılarla müqayisə ediləcək belə səviyyədə deyildi və onlar İranla ticarətin ustaları idilər. İngilislər hollandiyalılarla rəqabətdən çox əziyyət çəkirdilər və bu səbəbdən XVII əsrdə İran körfəzində təəcüb doğuracaq qədər pis vəziyyətdə idilər» (220, s. 550).

Məlum olduğu kimi, iki millət arasında ticarət sahəsində mövcud rəqabət, mənafələrin toqquşması 1652-1654-cü illər və 1665-1667-ci illərdə müharibələrə səbəb olur. Sonralar ingilis - holland münasibətlərində dəyişikliklər baş verir. Belə ki, «Fransalı (Fransa kralı - R.D.) XIV Lüdovikin iddiaları, onun Hollandiya və İspaniya ilə toqquşmasına səbəb olur və müharibə elan olunur (1672-1678-ci illərdə baş vermiş bu müharibə, demək olar ki, bütün Qərbi Avropanı əhatə edir - R.D.). 1676-cı ildə birləşmiş holland-İspan donanması Aralıq dənizində fransızlar tərəfindən məğlubiyyətə uğradılır... İlk vaxt İngiltərə Fransanı dəstəkləyirdi...

Lakin İngiltərədə ictimai rəy Fransaya münasibətdə mənfi səciyyəli idi...(odur ki) müharibənin sonuna yaxın İngiltərə digər Avropa dövlətləri ilə birgə Hollandiyanın tərəfində olur...1688-ci ildə İngiltərə və Hollandiya Avropada Fransanın üstünlüyünə müqavimət göstərmək üçün alyansda idi. Bu zamandan etibarən 1697-ci ilədək Hollandiyanın maraqları İngiltərənininki ilə subordinasiya olunmağa başlayır...» (277, s. 167-168) Yalnız «... XVII əsrin sonuna doğru hollandların körfəzdəki mövqeləri zəifləyərək ingilis rəqiblərinin xeyrinə dəyişir» (277, s. 167).

İran körfəzində İngiltərə və Hollandiyanın yeridikləri siyasətlərin müqayisəli təhlili göstərir ki, həmin siyasətləri bir sıra obyektiv və subyektiv amillər şərtləndirir. A.Vilson, H.Bryusun İran körfəzində Hollandiya siyasətinin müvəffəqiyyət səbəbləri barədə qənaətlərini bəyənir. H.Bryus həmin səbəbləri belə ümumiləşdirir: «Hollandiyalıların Şərqi-Hinddə ticarət müəssisələri və fəthləri portuqal və ingilis təsisatlarının müdafiəsizlikləri, Hollandiya Şərqi-Hind kompaniyasının böyük vəsait və donanma ilə təchizi, ...ingilis hökumətinin siyasətinin dəyişkənliyi səbəbindən daha da genişləndirdi» (277, s. 168). A.Vilson həmçinin V.V.Hanterdən belə bir iqtibas gətirir: «Hollandiyalıların Şərqdə üstünlüklərini, onların öz vətənlərində ... qazandıqları azadlıqları şərtləndirirdi. Əsas məsələ heç də Avropa millətinin böyüklüyündə (say çoxluğu - R.D.) deyil, onun Şərqdə öz mövqeyi uğrunda hansı qurbanlar verməyə hazır olmasındadır... XVIII əsrin I rübündə İngiltərənin gücü Hollandiyanıkindən heç də az deyildi. Lakin ingilis milləti hind ticarəti uğrunda çox az riskə getməyə hazırlaşdı; ingilis hökmdarları isə heç bir riskə getmirdi; holland xalqı və Hollandiya hökuməti isə böyük riskə getməyə hazır idi. Birləşmiş Hollandiya kompaniyası praktiki olaraq milli müəssisə idi; London kompaniyası (isə) şəxsi qurum idi: Asiyada ingilislərin şəxsi cəsarətləri Hollandiyanın birləşmiş gücünə qarşı az müqavimət göstərə bildi. Qüvvələr olduqca qeyri-bərabər idi» (277, s. 168-169)

XVII əsrin 30-cu illərində alman dövləti Holşteyn də xam ipək bazarında yer tutmaq üçün mübarizəyə başlayır və bu məqsədlə Moskvaya və Səfəvi paytaxtına xüsusi səfərət yolları. A. Olearinin katib qismində iştirak etdiyi həmin səfərin məqsədi, xam ipəyi Volqa-Xəzər yolu ilə Moskvaya, oradan isə Baltik dənizi vasitəsilə Holşteynə istiqamətləndirmək idi. Belə ki: «okean ticarətində Hollandiya, ingilis və fransız kompaniyaları kimi güclü rəqiblərlə rəqabət imkanına malik olmayan xeyli zəif alman ticarət burjuaziyası özünün Şərq ölkələri ilə ticarətini Volqa-Xəzər yolu ilə təşkil etmək istəyirdi. Səfirlik rəsmi uğur qazanaraq həm Moskva, həm də Səfəvi sarayları ilə müvafiq razılaşma əldə edərsə də, bir sıra iqtisadi və siyasi

amillər ucbatından Holşteyn ticarət kompaniyası praktiki olaraq öz niyyətlərini reallaşdırma bilmir. Xüsusilə ona görə ki, siyasi pərakəndəliyin hökm sürdüüyü Almaniyada burjuaziya xam ipəyin Rusiyadan daşınmasına görə rus xəzinəsinə verməli olduğu məbləği ödəmək iqtidarında olmur» (133, s.72).

Fransa-Səfəvi əlaqələri barədə geniş məlumat verən C.Kerzon yazır ki, XVII əsrin əvvəllərində «İngilis Şərqi-Hind Kompaniyasına oxşar assosiasiya Fransada da yaradılmışdı. İngilis modeli üzrə fransızlar da 1604, 1611, 1615-ci illərdə müvəffəqiyyətlə səfərlər həyata keçirirlər... ilk dəfə 1626-cı ildə Rişelye öz elçisi Luis Deşayeri Şah I Abbasın yanına siyasi məsələlərlə əlaqədar göndərərək, Livan vasitəsilə Səfəvi dövləti ilə ticarət edən fransız tacirləri üçün əlverişli şərait yaratmağı da şahdan xahiş etməsini tapşırır. Lakin bu elçi Konstantinopolda ikən buradakı fransız səfiri ilə yaranmış qalmaqala görə elçilik baş tutmur» (220, s. 548). 1628-ci ildə göndərilmiş iki fransız elçisi (Pyer Pasifik de Provins və Pyer Qabriel de Şinon) Şah tərəfindən yaxşı qarşılanır və onlar İsfahanda evlə təmin olunurlar.

Fransa Səfəvi dövləti ilə bilavasitə ticarət münasibətlərinə XVII əsrin 40-cü illərindən başlayaraq girir. (C.Hanveyin versiyasına görə isə rəsmi Fransanın Səfəvi sarayı ilə ilk rəsmi kontaktı 1665-ci ildə baş vermiş, ilk Fransa-Səfəvi müqaviləsi isə 1674-cü ildə bağlanmışdır (61, c.II, s. 29) 1664-cü ildə Asiya ilə ticarətdə maraqlı olan Kolbert adlı şəxs hollandların köməyi ilə daha bir cəhd edir: Fransız Şərqi-Hind Kompaniyasının üç nəfər üzvü iki nəfər səyahətçi ilə birlikdə İrana göndərilir və onlar Fransa kralının nümayəndə heyəti qismində qəbul olunurlar. «Avropalılara xüsusi məhəbbət bəsləyən, onların şahzadələri ilə ciddi ittifaq və dostluq əlaqələri yaratmağa meyilli olan Şah II Abbas bu heyəti yaxşı qarşılayır. Şah onlarla bağlı fərman verir. Fərmana görə üç il ərzində Fransa Şərqi-Hind Kompaniyası gömrük və digər vergilərdən azad edirlər». (220, s. 548-549). A. Zonnenştral-Piskorskiy göstərir ki: «1664-cü ildə Səfəvi sarayına təşrif buyurmuş Fransa səfirliyi ölkəsinin Şərqi-Hind ticarət kompaniyasının şah xəzinəsinə hər il 30.000 livr haqq ödəmək şərti ilə, mallarına görə gömrük rüsumu ödəməkdən azad olunmasına» nail olur (208, s. 44). 1671-ci ildə şah hökuməti fransız kompaniyasına Səfəvi dövləti ərazisində bəxş etdiyi imtiyazın bir daha təsdiq edir (208, s. 50). Digər əcnəbilər kimi fransızlara da «kral və ya kompaniya adından əhəmiyyətli dərəcədə qiymətli hədiyyələr təqdim olunacağı təqdirdə formal ticarət müqaviləsi bağlanacağına söz verilir» (220, s. 549).

R.Seyvori Fransa Şərqi-Hind kompaniyası ilə əlaqədar yazır: «1664-cü ildə İran körfəzinin rəqabət meydanında daha bir rəqib peyda olur. Bu, Fransa Şərqi-Hind Kompaniyası idi» (264, s. 120). R.Seyvori də təsdiq edir ki, kompaniya yaranandan dərhal sonra onun üç nümayəndəsi və XIV Lüdovikin iki nəfər elçisi 1665-ci ildə Şahın hüzuruna təşrif buyurur. Onlar Şahdan (II Abbas) üç il müddətinə ödənc və gömrük vergisindən azad olunmaq, ingilislərə və hollandlara verilmiş ticarət imtiyazlarına oxşar privilejiyalar almağa müvəffəq olurlar (264, s. 120). A.Vilsonun sözləri ilə desək, Fransa Şərqi-Hind kompaniyası onsuz da gərgin olan vəziyyəti daha da ağırlaşdırır: «Şərqlə ticarət uğrunda rəqabət meydanına üçüncü avropalı müsabiqəçi (rəqib -R.D.) atılır» (277, s. 166)

XVII əsrin sonuna doğru Fransa Şərqi-Hind Kompaniyası Səfəvi dövləti ərazisində öz fəaliyyətini daha da genişləndirir. «Fransanın İstanbuldakı səfiri Çatenaf (Chateaneuf) 1698-ci ildə bacarıqlı, təhsilli Marsel taciri Jan Bilin de Kansevils (Jean Bilin de Cansevilles) İsfahana, buradakı Kapuçin missiyasına katib qismində göndərir. Bu təyinatdan əsas məqsəd isə Kansevilsin vasitəsilə Fransanın Şərqi-Hind Kompaniyasının xeyrinə Səfəvi dövlətindəki ticarət şəraitini və imkanlarını daxilədən öyrənmək idi. Kansevils 1705-ci ildə Səfəvi dövlətində qalır, sonra isə Fransaya qayıdır, 1707-ci ildə yenidən Səfəvi dövlətinə qısa səfər edir. Onun verdiyi çoxlu sayda məlumatların toplandığı memorandumların xeyli hissəsi Parisdə Xarici İşlər Nazirliyində qorunub saxlanılıb (271, s. 404-405; 264, s. 121).

«XVIII əsrin əvvəlində Fransa hökuməti Səfəvi dövlətinə ticarət müqaviləsi bağlamaq məqsədilə xüsusi missiya yollayır. Elçi sifəti ilə əslən Marselli olan, bir neçə il Livanda yaşamış Jan Batist Fabre (Jean Baptiste Fabre) göndərilir. Lakin bu şəxs maddi cəhətdən təminatlı olmadığından həmin missiya üçün qeyri-məqbul namizəd idi. 1705-ci ilin martında Səfəvi dövlətinə yola düşən missiyaya Fabredən başqa oğlu Cozef, qohumu Dak Fabre, Luis Robin adlı həkim, Jak Russo adlı saatsaz (qeyd edək ki, bu şəxs Jan Jak Russonun yaxın qohumu idi), ev sahibəsi Mariya Petit və daha bir neçə nəfər daxil idilər. Böyük çətinliklə Türkiyədən keçərək (belə ki, yubanmaya səbəb, osmanlıların baş vəzirinin «Fransa ilə Səfəvi dövlətinin ticarət əlaqələrindən öz ölkəsinin (Türkiyənin - R.D.) nə kimi mənfəət əldə etməsi ilə bağlı uzun müddət düşünməsi olur» (264, s.121), 1706-cı ilin yanvarında İrəvana yetişən missiya üzvlərini yerli hakim Məhəmməd xan yaxşı qarşılayır...» (271 s. 405). R.Seyvori Mariya Petitin İrəvan general-qubernatorunun ürəyini fəth etdiyini qeyd edir və bunu faktlarla sübut edir. Məsələn, missiya üzvləri arasında yaranmış ixtilaf zamanı İrəvan hakimi M. Petitin xətrinə dəymiş fransızı həbs etdirir (264, s. 121). Lakin Fabre

elə buradaca kəskin qızdırma xəstəliyinə düşər olub, vəfat edir. R.Seyvoriyə görə isə Fabrenin ölümündə məhz İrəvan general-qubernatorunun əli olmuşdur; o, bu addımı Mariya Petitə olan isti münasibətləri ucbatından etmişdir (264, s. 121). Fabrenin ölümündən sonra çarşınlıq yaranır, əvvəl Cozefi, sonra isə Jakı missiyaya başçı təyin etmək istəyirlər. Sonda Mariya Petit özünü başçı elan edir (bu dəfə də general-qubernatorun köməyi ilə (264, s. 122)) və dekabrın əvvəlində Cozef və Pyer Monsye adlı yezuit ilə birlikdə Fabrenin sənədləri və Şah üçün hədiyyələr ilə yola düşürlər. Lakin missiya tərkibindəki bu dəyişiklik xəbəri Fransanın Türkiyədəki səfiri Komte de Ferrola yetişdikdə, sonuncu «öz katibi Pyer Viktor Mişeli Mariya Petitin irəliləməsinin qarşısını almaq üçün ezam edir. Səfir hədsiz tələsdüyündən Mişel üçün etimadnamə hazırlatmağı belə unudur. Mişel missiya üzvlərini Naxçıvanda haqlayır. Lakin etibamaməsi olmadığından İrəvan hakiminin müşayiətçi məktubu və mühafizəçilərlə təchiz olunmuş Mariya Petiti yolundan saxlaya bilmir» (264, s. 123). Müxtəlif marşrutlarla Təbrizə yollanan Mariya və Mişel müxtəlif tərzdə də qəbul olunurlar: belə ki, Mariyanı layiqli şəkildə, Mişeli isə çox soyuq qarşılayırlar, hətta sonuncunun öz yolunu davam etdirməsinə etiraz edirlər. Mariya isə Tehranın şərqində yerləşən saraya yetişməyə müvəffəq olur. İrəvan və Təbriz hakimlərinin müşayiətçi məktubları sayəsində Mariya Etimadül-Dövlə tərəfindən, daha sonra isə Şah tərəfindən yaxşı qəbul edilir. «...Mariya Petit vəzirin müşayiəti ilə şahın hərəmxanasını da ziyarət edir və burada ən yüksək səviyyədə qarşılanır» (264, s. 122). Əsas məqsədinə nail olmuş Mariya Təbrizə qayıdır. Mişel isə çox çətinliklə saraya yetişdikdə artıq gecikdiyini aşkarlayır. Mariya, öz səlahiyyətlərini aşdığına görə Fransaya qağıdan kimi həbs olunur (271, s. 406).

Nəhayət, Mişel üçün etimadnamə göndərilir və o, İsfahana, şah sarayına gəlir. İngilis və Hollandiya Şərqi-Hind kompaniyalarının kəskin müqavimətinə baxmayaraq, 1708-ci ilin 16 sentyabrında Fransa ilə Səfəvi dövləti arasında ticarət müqaviləsi bağlanır (271, s. 406; 220. s. 549). Bu müqavilə iki ölkə arasında ticarətin inkişafı və Səfəvi dövlətində fəaliyyət göstərən xristian ordenlərinin hiş olunması üçün əlverişli şərait təmin edirdi (271, s. 406). Bu müqavilə Fransa ilə Səfəvi dövləti arasında mövcud olan ilk rəsmi müqavilə idi.

Səfəvi hökuməti də öz növbəsində cavab olaraq, Fransaya səfirlik göndərməyi qərarlaşdırır. Elçi qismində İrəvanın kələntəri Məhəmməd Rza bəy seçilir. Onun Parisdə imzaladığı 1715-ci il 13 avqust Səfəvi - Fransa müqaviləsi ilə 1708-ci il sazişi təzələnilir (271, s. 407). C.Kerzon bununla bağlı yazır: «Versalda 1715-ci ildə Böyük Monarx (XIV Lüdovik - R.D.) iranlı macərabaz

(avantürüst) Məhəmməd Rza bəylə müqaviləni (1708) təsdiq edir» (Curzon, vol II, p. 549). Yeni müqavilə Fransa üçün əvvəlkindən daha əlverişli şərtlər təmin edirdi. «...İdخال və ixrac rüsumlarına yenidən baxılır (əlbəttə, Fransanın xeyrinə - R.D.), İranda (Səfəvi dövlətində - R.D.) fransız ticarətinə qoyulan limitlər ləğv olunur; bütün digər məsələlərin həlli fransız səfirinin (Səfəvi dövlətindəki - R.D.) ixtiyarına verilir» (264, s. 124). Bağlanmış müqavilənin nəticəsi olaraq, 1717-ci ildə Şevalye de Jarden fransız konsulu qismində İsfahana göndərilir. Onu qardaşı Fransuaz müşayiət edirdi (271, s. 407). «Hər iki qardaş Səfəvi paytaxtının mühasirəsi və 1722-ci ildə əfqanlar tərəfindən zəbt olunması zamanı orada olmuşlar» (264, p. 124). Fransızlar 1722-ci il əfqan işğalnadək İsfahanda fəaliyyət göstərir, işğaldan sonra çıxıb getməyə məcbur olurlar. Lakin Bəndər Abbasdakı faktoriyaları mövcudluğunu davam etdirir.

Səfəvi dövlətinə səfər etmiş avropalıların məram, məqsədlərindən bəhs edərəkən, H.Haas yazır ki, «Səfəvi dövlətinə təşrif buyurmuş elçilərə (avropalı - R.D.) gəlincə, onlar Şərqi-Hind Kompaniyasının agentləri kimi siyasi xarakterdən daha çox kommersiya xarakterli missiya həyata keçirirdilər. Müqayisədə daha çox sayda tacir İrana (Səfəvi dövlətinə - R.D.) öz təşəbbüsləri ilə gəlir və burada məskunlaşırdı. Nəticə etibarilə İranın şöhrəti o qədər məcərəsəvəri özünə cəlb edirdi ki, onlar (Səfəvi dövlətinə - R.D.) bu və ya digər dərəcədə qanuni elçi qisminə təşrif buyururdular» (234, s.28).

«Səfəvilərin siyasi hakimiyyəti zəiflədikcə, ölkədəki daxili vəziyyət gərginləşdikcə, xarici ticarət kompaniyalarının vəziyyəti çətinləşirdi. Belə ki, onların təhlükəsizliyinə zəmanət verilmirdi. Məsələn, 1721-ci ildə 4.000 bəxli Bəndər Abbasdakı ingilis və holland faktoriyalarına hücum edir; onlar geri oturdulurlarsa da, hollandların əmlakı dağıdılır, onlara 20.000 funt sterlinlik maddi zərər dəyir» (264, s. 125).

XVIII əsrin əvvəllərindən etibarən İran körfəzində piratlıq halları təhlükəli həddə çatır. Bu hallar xarici kompaniyaların fəaliyyətini sual altına alır. Piratların arasında ərəblər, omanlılar, hətta ingilis və amerikanlar olurdu. Pirat təhlükəsi o dərəcədə ciddi xarakter alır ki, rəqiblər - İngiltərə, Fransa və Hollandiya 1700-cü ildə öz qüvvələrini «ümumi» düşməyə qarşı birləşdirmək qərarına gəlirlər. Bu məsələdə əsas cavabdehliyi Fransa öz üzərinə götürür. A. Wilson da göstərir ki: «İngilislər ... dəniz quldurları (piratlar) qarşısında aciz görünürdülər...bundan çox əziyyət çəkir, ziyan uğrayırdılar» (277, s. 174)

Artıq yuxarıda göstəriləyi kimi, XVIII əsrin əvvəllərində İran körfəzində hollandiyalılar öz mövqelərindən ingilislərin xeyrinə geri çəkilməyə

başlamışdılar. Buna baxmayaraq, Hollandiya Şərqi-Hind Kompaniyası Səfəvi dövlətinin ticarət privilejiyalarından məhnum olmamaq məqsədilə, 1717-ci ildə Jan Coşua Ketlerin başçılığı altında missiyanı İrana göndərir. Missiya Şah üçün altı fil hədiyyə gətirir. «Şah Sultan Hüseyinin vəziri Fətəli xan Dağıstani ilə gərgin danışıqlar nəticəsində Ketler hollandiyalıların ticarət privilejiyalarının xeylisinin qüvvədə qalmasına nail olur». Lakin bunun əvəzində «vəzir... hollandlardan, Bəhreyn adalarını tutmuş və Bəndər Abbas üçün təhlükə törədən məsqət ərəblərinə qarşı donanma yardımını» umur (264, s. 125-126). R.Seyvori göstərir ki, vəzir eyni cür xahişlə ingilislər və fransızlara da müraciət etmiş, lakin rədd cavabı almışdı (264, s. 126).

«J.C.Ketler məcburiyyət qarşısında qalıb, 1718-ci ilin yanvarında gəmilərindən birini Bəndər Abbasa yan aldırır. Lakin yerli Səfəvi hakiminin gəmiyə şəxsən komandanlıq edib, ərəblərə qarşı hərəkət etmək istəyində olmasına Ketler icazə vermir: əvəzində iranlılar holland faktoriyasını mühasirəyə alır və onun təchizatını kəsirlər. Ketler isə buradaca möhkəm xəstələnib ölür» (264, s. 126). A.Vilson «1721-ci ildə Bəndər Abbasdakı britaniyalıların çətin günlər yaşamalı olduqları» barədə məlumat verir. Belə ki: «şəhərə 4.000 Bəluç atlı hücum edir», qarət və soyğunçuluqla məşğul olurlar (277, s. 174).

İngiltərə, Hollandiya, Fransanın Şərqi-Hind Kompaniyalarının əməkdaşları, təbii ki, İsfahanın əfqanlar tərəfindən işğal olunmasından sonra ölkədə yaranmış xaos vəziyyətində bəzən dözülməz əziyyətlərə düşər olurlar. «Onlardan bəziləri İsfahanın altı aylıq mühasirəsi zamanı aclıq və xəstəliklər üzündən və ya əfqanların əlində fiziki cəhətdən məhv olur, bəziləri isə əfqan ixtiyar sahiblərini rüşvətlə ələ alaraq, öz həyatlarını qoruyub saxlamağa müvəffəq olurlar. Necə ki, ingilis agentı Ouven Filips 30 noyabr, 1722-ci ildə Londona yazırdı: «Allaha şükür olsun ki, biz müvəqqəti olaraq məhv olmaq təhlükəsindən qurtulduq, lakin necə böyük məsrəf müqabilində...» (264, s. 127). Hollandiyalılar isə C.Kerzonun göstərdiyinə görə, çətin məqamda belə merkantil (maddi - R.D.) maraqları əsas tutaraq «mühasirədə olanlara həddən artıq baha qiymətə şəkər satmaqla 400.000 şahı əldə edirlər» (220, s. 550).

İsfahanın əfqanlar tərəfindən mühasirədə olduğu vaxt ölkədəki əcnəbi iş adamlarının narahatlığını, zənnimizcə, aşağıdakı sətirlər - İngilis Şərqi-Hind Kompaniyası nümayəndələrinin Londona yazdıqları rapordən bir hissə çox gözəl ifadə edir: «SON məktubumuzun yazılmasından sonra keçən dövr ərzində baş verənlər yalnız bədbəxtliklərimizin çoxalması (problemlərimizin xeyli dərinləşməsi - R.D.), aclığın artması, döyüşlər (əfqanlarla şah qüvvələri arasında toqquşmalar - R.D.) haqqında dəyişkən və inanılmaz məlumatların gəlməsindən

ibarətdir. Həyəcanlı hadisələrin gözlənilmədən davamı ehtimalı bizi çox çətin vəziyyətə salır. Fəciəvi sonluq təqdirində biz pis vəziyyətə düşə biləcəyimizdən, Sizin bu məkanda (Səfəvi dövləti ərazisində - R.D.) mülkləriniz (estate) və ticarətinizin böyük itkilərə uğrayacağından qorxuruq. Bütün növ ərzaqların qıtlığı ağlagəlməz qiymətlərin yaranmasına gətirib çıxarıb. Əvvəllər iki şahıya satılan çörək... indi 50 şahıya, düyü 65, ...taxıl 42, yağ 170 ...şahıya satılır. Odur ki, bizim əlimizdə olan nəğd pullar demək olar ki, tükənib. Düşmənin ilk hücumu (1722-ci ilin mart ayı - R.D.) zamanı əlimizdə üç ay müddətinə bəs edəsi qədər ərzaq ehtiyatı var idi. Artıq bu müddətdən çox vaxt keçib, hər şey tükənib, mühasirə isə davam edir və təkcə biz deyil, bizim buradakı avropalı qonşularımız (hollandiyalılar, fransızlar və s. - R.D.) və bütün şəhər bu vəziyyətdədir... Biz artıq uzun müddətdir ki, nə etməyin vacib və hansı addımların ağlabatan olması barədə məsləhətləşmələr aparırıq (246, s. 162-163; 68.2.). Məktub müəllifləri fikirlərinə davam edərək, yazırdılar ki, Etimadül-Dövlə onların (İngilis Şərqi-Hind Kompaniyası üzvlərinin) paytaxtı tərk edib, Şiraza getmələrinə icazə vermir, yəqin ki, «...təsəvvür edilməsi nə qədər çətin olsa da, şəhər təslim olacağı təqdirdə bizim.. monarxiyaya (Səfəvi - R.D.) ürəyiyananlıq etməyimizə ümid bəsləyir» (246, s. 163; 68. 2.)

İsfahanda olan fransız nümayəndə Anje de Jarden də, həmçinin öz jurnalında ingilislərin fikirləri ilə üst-üstə düşən qeydlər etmiş, ərzaq məhsullarının qiymətlərinin həddən artıq yüksəldiyindən şikayətlənmişdir (246, s. 163). Bu növ məlumatlara hollandiyalıların qeydlərində də rast gəlinir (48. 17). Sonuncuda belə bir fakt da öz əksini tapmışdır ki, paytaxtda aclıq və bahalıq tüğyan etdiyi vaxt İsfahandan bir qədər aralıda yerləşən Culfada ərzaq məhsulları kifayət qədər və ucuz idi (baxmayaraq ki, bura da əfqanlar tərəfindən zəbt olunmuşdu). Lakin «şəhərin əfqanlara təslim olacağı aydın olanda, 1722-ci ilin 20 oktyabrında İsfahandakı fransız konsulu Anje de Jarden öz tərcüməçisi və katibi, mənşəcə erməni Cozef Apisalaymıyanı Fərəhabada, Mahmudun hüzuruna göndərir. Məqsəd İsfahan əfqanlar tərəfindən zəbt olunacağı təqdirdə buradakı fransızların mənafeyinin müdafiə olunması (onların ticarət maraqlarına xələl yetməyəcəyi ilə bağlı danışıqlar aparmaq, qarantıyaya nail olmaq - R.D.) idi. Mahmud fransız konsulunun elçisini ehtiramla qarşılayaraq, Jardenin xahişlərinə müsbət cavab verir» (246, s. 171-172). Əfqanlar İsfahana daxil olduqdan sonra fransız konsulu A.Jarden və fransız icmasının digər üzvləri «Mahmuda öz ehtiramlarını nümayiş etdirmək üçün» şah sarayının qarşısına gəlirlər (246, s. 175).

İngilis Şərqi-Hind Kompaniyasına gəlincə isə, Mahmuddan əvvəl, onun zəfərli yürüşünü hazırlamaq məqsədilə İsfahana daxil olmuş Amanulla 24 oktyabrda (1722) həmin şirkətin nümayəndələrini saraya çağırır. Amanulla böyük lütfkarlıq nümayiş etdirərək, əfqanların onların bütün fəaliyyətlərini dəstəkləyəcəklərinə əmin edir (68. 3; 246, s. 168), hərçənd ki, bu vədlərə sonradan əməl olunmur.

Əfqanlar Bəndər Abbası da ələ keçirməyə cəhd edir, lakin müvəffəqiyyətsizliyə uğrayırlar. Belə ki, əfqan komandanı Zəbərdəst xan Şirazi ələ keçirdikdən sonra az sayda qüvvəni Bəndər Abbasa yollayır. Bu zaman «ingilis və hollandiyalılar öz (buradakı - R.D.) müəssisələrinin qapılarını əfqanların üzünə bağlayırlar. Buradakı iranlılar isə öz növbəsində, Hörmüz adasına sığınırırlar» (246, s. 204). Güman ki, bu səbəbdən əfqanlar hücumla cəhd belə etmədən geri çəkirlər. Beləliklə, Qombrundakı ingilis və Hollandiya müəssisələrin üzərini almış təhlükə sovuşur. A. Vilsən İranın əfqanlar tərəfindən işğalı ərzində Bəndər-Abbasda cərəyan edən hadisələrlə bağlı yazır: «(1722-1729-cu illərdə) Bəndər-Abbasda vəziyyət yenə də pisləşir. Qasimi şeyxi... Qışm adasındakı Basidunu ələ keçirir və Bəndər-Abbasın ticarəti üçün acımacaqlı şərait yaranır; bu vəziyyət 1727-ci ildə Britaniya frəqatı və bir neçə qayıqdan ibarət eskadron gələndək davam edir. 1728-ci ildə (Laurens Lokhart səhvən 1723-cü il göstərir - 246, s. 204) ...Şirazi ələ keçirdikdən sonra əfqan sərkərdəsi Zəbərdəst xan Bəndər-Abbası hücum üçün korpus yollayır... lakin avropalılar ...qətiyyətli müqavimət nümayiş etdirə bilirlər və əfqan komandanı hücumla keçməkdən çəkinir... Bu arada hollandiyalılar müvəqqəti olaraq Hörmüzi ələ keçirirlər, lakin ingilislər buranı qaytarmağa nail olurlar» (277, s. 175)

T. Kruşinski əfqan uzurpator Mahmudun qeyri-sabit psixikasıdan bəhs edərkən, belə bir faktı qeyd edir ki, 1726-cı ildə özünü nisbətən yaxşı əhval-ruhiyyədə hiss edən əfqan hökmdarı ingilis və Hollandiya Şərqi-Hind kompaniyalarından zorla aldığı pulların bir qismini onlara qaytarır (62, s. 306-307; 246, s. 209).

Məlum olduğu kimi, Mehmandostdakı məğlubiyyətindən sonra İsfahana çəkilən Əsrəf «şəhərdəki ingilis və Hollandiya Şərqi-Hind kompaniyaları işçilərinin Nadirin yanına qaçmasının qarşısını almaq məqsədilə onları həbsxanaya saldırır; 17 günlük həbsdən sonra həmin şəxslər mühafizəçilərin köməyi ilə qaçmağa müvəffəq olurlar» (58. 2; 68. 5; 245, s. 38). Nadir paytaxtın əfqanlardan geri alınmasından sonra avropalılar ilə birbaşa kontakta girir. L. Lokhart həmin zaman «İsfahanda avropalılar icmasının fransız konsulu, iki il yarım əvvəl öz qardaşı Anje de Jardeni əvəzləmiş Şevalye de Jarden, İngilis

Şərqi-Hind Kompaniyasının rezidenti Vilyam Kokkell, onun köməkçisi Con Gikki, Hollandiya Şərqi-Hind kompaniyasının nümayəndələri və əsasən fransız missionerlərindən ibarət olduğunu» qeyd edir (245, s.40). «İsfahanda olduğu altı həftə ərzində Nadir bir neçə dəfə V.Kokkell və C.Gikki ilə görüşür və əvvəlcə onlarla çox mədəni rəftar edir. Əfqan uzurpasiyası dövründə kompaniyanın (ingilis -R.D.) məruz qaldığı itkilər üçün (make amends) üzürxahlıq etdikdən sonra Nadir Qombrundakı agent Con Horna ünvanladığı məktubu Kokkellə təqdim edir; burada o (Nadir - R.D.), nümayəndəyə əfqanların qaçmasının (Qombrunu tərk etməsinin -R.D.) qarşısını almaq üçün lazımi tədbirləri görməyi və iranlılar Qombruna hakim və şahbəndər (limana gələn tacirlərdən gömrük rüsumu toplayan dövlət rəsmisi) təyin etmək iqtidarında olanadək həmin vəzifələri yerinə yetirməyi təklif edirdi» (58. 2; 245, s. 40). Bu, əlbəttə böyük etimad idi. Nadir bir qədər sonra, daha doğrusu, əfqanları təqib edərkən, əfqanların körfəz vasitəsilə qaçıb aradan çıxmasının qarşısını almaq üçün gəmi nəqliyyatı təklif etmiş Qombrundakı İngilis Şərqi-Hind Kompaniyasının nümayəndəsinə yazaraq xəbərdarlıq edirdi ki, o, sahilboyunca ərəb şeyxlərinin nəzərinə çatdırsın ki, «onlardan hansı birisi hər hansı əfqana qaçmağa icazə verərsə, arvadları və ailələri ilə birlikdə qul kimi satıla biləcəkdir»(58. 4).

L.Lokhart Con Hornun məktubuna istinadən Təhmasibin də şəxsən V.Kokkell və C.Gikkini böyük hörmətlə qəbul edib, kompaniyaların itirdiklərinin əvəzinin ödəniləcəyini vəd etdiyi barədə məlumat verir (68. 5.; 245. s. 40). «Kokkel bu ümidverici təkliflərdən sonra şah və Nadir üçün qiymətli hədiyyələr göndərir. Hollandiyalılar da geri qalmamaq üçün daha bahalı hədiyyələr edirlər» (245, s. 40).

Qombrun gündəliklərindəki məlumatlardan göründüyü kimi, ingilis və Hollandiya nümayəndələri arasında münasibətlər, ümumən, normal səviyyədə olsa da, arabis mübahisəli vəziyyətlər yaranır, intriqaclar baş verirdi. L.Lokhartın fikrincə, ingilislərin Nadirə bağlılıqları ümidlərinin uzun müddət çəkməməsinin səbəbi də məhz bu intriqaclar olur: belə ki, ingilislərin qeydlərinə görə «hollandiyalılar öz rəqiblərini (ingilisləri) diskreditə etmək məqsədilə Nadiri inandırılar ki, guya ingilislər aktiv surətdə əfqanlara yardım göstərirlər» (245, s. 41). Hərçənd ki, ingilislər də buna bənzər ittihamlarla çıxış edirdilər, hollandiyalılara inanmağa daha çox meyilli olan Nadir bu insidentdən özü üçün yararlanır: «o, vergi toplayan mühəssilləri ingilis faktoriyasına göndərərək, 3.000 tümən ödəncə, özü də 1.000 tümənini yubatmadan qabaqca ödəməyi tələb edir. Hər hansı məbləği ödəməkdən imtina edən V.Kokkell və C.Gikki döyülməklə

hədələndikləri barədə xəbər verirlər. Bir qədər sonra Nadir 300 tükən ödənilməsi ilə razılaşıır: mühəssillər bu pulu və kompaniyaya məxsus atları da götürüb, çıxıb gedirlər» (58. 5; 245, s. 41).

Belə münasibətdən hiddətlənən V.Kokkell və C.Gikki İsfahanı tərk etməyə qərar verirlər. Onlar Nadirlə şəxsən görüşmək niyyətində olsalar da, sonuncu, Şiraza getdiyindən, bu mümkün olmur. Belə olan halda, ingilislər Nadirin onlara qarşı münasibətindən şaha şikayətlənirlər; sonuncu (Şah II Təhmasib - R.D.) onlarla şəxsi audiensiya zamanı zəmanət verir ki, «o, nəinki zorla alınmış məbləği qaytaracaq, hətta əfqanların (Ophgoon) üsyanı ərzində hörmətli kompaniyaya (burada İngilis Şərqi-Hind Kompaniyası - R.D.) dəymiş ziyanı da ödəyəcəkdir. Bu görüşdən sonra Kokkell və Gikki... verilmiş vəd və ümidlərin həyata keçib-keçməyəcəyi dəqiqləşənədək İsfahanda qalmağa qərar verirlər» (58.6; 245. s. 41).

Şah II Təhmasib öz nazirləri ilə birgə ingilis kompaniyasının fabriyasına səfər edib, burada pirotexnik işlərin (Əşrəfin fiqurunun alışıb yanması kimi bir eksponat da olur) nümayişində iştirak etməsi barədə də məlumat verilir (68. 8; 245, s.41). Lakin L.Lokhartın sözləri ilə desək: «əcdadlarının taxt-tacında əyləşmiş Təhmasib getdikcə an layır ki, o, yalnız sözdə şahdır» (245, s. 42).

Nadir Şirazda ikən Moğol imperatorunun hüzuruna öz elçisini göndərərəkən, ingilis kompaniyası həmin elçinin gəmi ilə Hindistana çatdırılması üçün canfəşanlıq edir və bununla da L.Lokhartın qeyd etdiyi kimi: «Nadirin yanında öz itirilmiş nüfuzlarını bərpa etməyə çalışırlar» (245, s. 47, qeyd 1).

Beləliklə, «əfqanlar, türklər, rusların təcavüzləri səbəbindən İran (Səfəvi - R.D.) dövlətinin təhlükəsizliyinin təmin olunmadığı, həm də iqtisadiyyatda tənəzzül yaşandığı dövrdə, bu zamanadək Qombrun, İsfahan, Kirman və Şirazda bərqərar olmuş İngilis Şərqi-Hind Kompaniyası özünün ən mürəkkəb dövrünü yaşayır. Lakin Nadirin hərbi uğurları sayəsində işğalçılar ölkədən qovulduqdan sonra ingilislərin öz kompaniyalarının işini qaydaya salacaqlarına və fəaliyyətlərini genişləndirəcəklərinə ümidləri doğrulmur». Belə ki, iqtisadi problemlərə maraq nümayiş etdirməyən, ticarətin - istər ölkədaxili, istər xarici ticarətin inkişafına səy göstərməyən Nadiri yalnız hərbi qüvvələrinin təchizatı məsələsi, müzəffər ordusunun saxlanması baxımından maliyyə məsələləri maraqlandırır. L.Lokhartın fikrincə: «onun (Nadirin - R.D.) ölkənin dirçəldilməsi ilə bağlı) konsepsiyası yox idi və soyğunçu metodları ölkəni daha da sürətlə dağıdırdı» (245, s. 283).

1729-cu ilin noyabrında ilk dəfə kontaktda olduğu ingilisləri «...möhkəm və işə yararlı adamlar kimi qiymətləndirən» (61, c. I, s. 158) Nadirin İsfahandakı Şərqi-Hind Kompaniyası nümayəndələrinə münasibətinin əvvəlcə dostcasına olmasına baxmayaraq, az keçmiş bu, tamamilə dəyişir (245, s. 44). Digər tərəfdən, İngiltərə və Hollandiya kompaniyaları arasında hökm sürən, düşmənçilik həddinə çatan rəqabət münasibətləri zəminində Nadir üçün onları bir-birinə qarşı qaldırmaq çox asan olur. Böyük kapitalla malik Hollandiya kompaniyası öz maraqlarının təmin olunması naminə, o zaman İran dövlətində adi qayda halını almış, nazirlərə, əyalət hakimlərinə və digər rəsmilərə mütəmadi olaraq hədiyyələr, bəxşilər vermək praktikasında öz rəqibləri olan ingilisləri xeyli geridə qoymuşdu: külli miqdarda rüşvətlər - buna hollandiyalıların maliyyə vəziyyəti imkan verirdi - hesabına Hollandiya kompaniyası, adətən, ingilislərin rədd cavabı aldıkları güzəştlərə nail ola bildilər. İngilis nümayəndəsi isə ümumiyyətlə, bəxşilər etdiyinə görə (hollandiyalılarla müqayisədə xeyli az miqdarda -R.D.) Bombay və Londondan töhmət alırdı. L.Lokhart J.Otterə istinadən «10 ilə yaxın müddətdə ingilislərin kompaniyası ilə hökumət arasında əksəriyyət məsələlərdə vasitəçi rolunu rüşvətxor Fars bəylərbəyi Məhəmməd Tağı xan Şirazinin həyata keçirməsi» faktını kompaniya üçün çox uğursuz, əlverişsiz kimi qiymətləndirir (245, s. 283). Odur ki, ingilislər bir qayda olaraq, rüşvət, bəxş vermədən heç cür nüfuzlu şəxslərin dəstəyini ala bilmirdilər. Kompaniya Qombrunda vergidən azad olunma və burada gömrükdən gələn gəlirlərin yarısının ingilislərə verilməsi (grant) kimi vacib privilejiyalarının (225, s. 312) itirilməsi ilə barışa bilmir və onların qaytarılması üçün hədsiz narahatlıq keçirirdi.

Kompaniyanın həmçinin, Şah Hüseynə verdiyi 3.000 tükən kreditin, habelə itkilərinin əvəzinin ödənilməsi ilə bağlı iddiaları var idi (245, s. 283). Hərçənd ki, Təhmasib kompaniyaya yaxşı münasibətdə bulunurdu və ingilislərə itkilərinin əvəzinin ödənilməsini söz vermişdi, tezliklə Təhmasibin verdiyi sözə əməl etmək iqtidarında olmadığı aydın olur.

Donanma yaratmaq fikrində olan Nadirin naviqasiya məsələləri ilə əlaqədar və ingilis kompaniyalarından istifadə etmək niyyəti vardı. Bu məqsədlə Nadir, onun istəyinə dəstək verilməyəcəyi təqdirdə, onların şikayətlərinə də baxılmayacağı və zərərlərinin ödənilməyəcəyini kompaniya üzvlərinə açıq anladır. Hər iki kompaniya üçün isə L.Lokhartın yazdığı kimi, «öz gəmilərini İran hökumətinə icarəyə vermək kommersiya maraqları baxımından əlverişsiz idi. Digər tərəfdən onlar gəmilərinin iranlılar tərəfindən türklərə qarşı istifadə edilə biləcəyindən ehtiyatlanırdılar. Belə ki, ingilislərin Bəsrədə fabriyası vardı və belə olacağı

təqdirdə, türklərin onların nümayəndələrindən hayif çıxmaq ehtimalı mövcud idi. Eyni səbəbdən, onlar, gəmilərinin məsqət ərəblərinə qarşı və başqa yerlərdə istifadə olunmasına razı deyildilər» (245, s. 284). Ümumiyyətlə, Nadirin körfəzdə güclü donanmaya malik olacağı ehtimalı ingilis kompaniyasını narahat etdiyindən, sonuncu hər vəchlə buna mane olmağa çalışırdı.

İngilis Şərqi-Hind Kompaniyası əvvəlki imtiyazlarının bərpa olunacağı təqdirdə gəmiləri Nadirə satmağı qərara alırsa da, Nadir öz növbəsində, ona naval yardım göstərilməyənədək, heç bir güzəşt olmayacağını bildirir. Ümumiyyətlə, L.Lokhartın sözləri ilə desək, Nadir «...kompaniyanın hər hansı istəklərini yerinə yetirməməsi üçün daima bəhanə tapırdı» (245, s. 284). Hər halda gəmilərin icarəsinin təşkili əvəzində kompaniya müəyyən güzəştlərə, məsələn, Qombrundan əldə olunan gömrük gəlirlərindən onlara hər il 1.000 tükən ödənilməsinə, bir qədər sonra isə ingilis gəmilərinin Qombrunda yüklərə görə ödədikləri gömrük xərclərinin 1/3-i miqdarında güzəştlə hesablanmasına və s. nail olur (58.25; 245, s. 284) (ingilislər nə qədər cəhd etsələr də, Qombrunda gömrük xərclərindən tamamilə azad olunma imtiyazını əldə edə bilmirlər - R.D.).

Məlum olduğu kimi, Bəsrənin mühasirəsi zamanı uğursuz naval əməliyyatlardan sonra Nadirə ingilis kompaniyası arasındakı münasibətlərdə böhran yaranırsa da, Nadir yaratdığı donanmanın tələbatlarını ödəmək xətrinə narazılığını üzə vurmur. Bununla belə, Qombrun gündəliyində Tağı xanın kompaniya üzvlərinə «...qu lağınızda sırga edin ki, qiyamət gününədək biz bunu yaddan çıxarmayacağıq» deyər xəbərdarlıq etməsi öz əksini tapmışdır (58.23; 245, s. 284, qeyd 3).

1735-ci ilin martında İngilis Şərqi-Hind Kompaniyasının İsfahandakı müəssisəsi praktiki olaraq bağlanılır, buradakı rezident C.Gikki geri çağırılır, onun vəzifəsinin icrası müvəqqəti olaraq, tərcüməçi Hermetin ixtiyarına keçir (58.19; 58.20; 245, s. 284). Bunun əsas səbəbi «ticarətin tənəzzülü, kompaniyaya olan borcların əhalinin yoxsullaşması səbəbindən ləğv edilə bilməməsi» idi. Daha bir vacib səbəb isə, kompaniyanın hökumət ilə olan münasibətlərindəki çətinliklər olur; belə ki, Qəndəhar ekspedisiyasının (Nadir tacqoymadan sonra bilavasitə bu yürüşə hazırlaşdı-R.D.) təminatı ilə bağlı təzyiqlər nəticəsində kompaniyanın nəqliyyat vasitələri səfərbər olduğundan, Kirmandan Qombruna yük daşınmasında əhəmiyyətli ləngimələr baş verirdi. (245, s. 284-285)

XVII əsr - XVIII əsrin I rübündə «Səfəvi erasının sonuna doğru, İranın Rusiya ilə ticarət münasibətləri inkişaf istiqamətində gedirdi. XVII əsrdə Rusiya ilə Səfəvi dövləti arasında qarşılıqlı surətdə səfirlər mübadiləsi həyata keçirilirdi.

Təkcə Şah I Abbas üç dəfə - 1618, 1623, 1626-cı illərdə Rusiya səfirlərini qəbul etmişdi. Səfirlər hər dəfə müəyyən sayda tacirlərlə qonşu ölkəyə təşrif buyururdular. Xüsusilə, 1648-ci ildə Səfəvi elçisi Rusiyaya yola düşərkən..., 1654-cü ildə rus səfiri Lobanov-Rostovski öz növbəsində Səfəvi dövlətinə təşrif buyurarkən, çox sayda iş adamı və xeyli miqdarda yük onları müşayiət edirdi. Belə ki, sonuncu, 250-300 nəfər rusiyalı və çoxlu sayda yüklənmiş dəvələrlə qonşu ölkəyə gəlmişdi» (271, s. 472). On il sonra, yəni 1664-cü ildə Rusiya səfiri altı yüzə yaxın şəxslə (bunlardan dörd yüzü tacir idi) ... Səfəvi dövlətinə təşrif buyurmuşdu. Onlar 13 iri şimal atını, xüsusi zövqlə bəzədilmiş iki karetanı, saatlar, müxtəlif maraqlı əşyaları, müxtəlif cins itləri, şahin quşlarını, xəzli heyvanları və s. böyük hörmətlə şaha hədiyyə edirlər. J.Şarden yerli əhalinin bu gediş-gəlişləri yüksək qiymətləndirdiyini bildirir (45.2, s. 171; 271, s. 472).

C.Kerzon eyni hadisə ilə bağlı yazır: «1664-cü ildə Böyük Moskva knyazı adından təşrif buyurmuş iki elçi 800 nəfər müşayiət edən şəxslə birlikdə İsfahana gəlir. Onlar böyük ehtiramla qarşılanır, şah sarayında yerləşdirilir... Çox tezliklə aşkarlanır ki, səfərin məqsədi ticari xarakter daşıyır» və səfirlərlə birgə heyətdə təşrif buyurmaq, Səfəvi dövləti ərazisində vergi ödəməkdən azad olmaq məqsədinə xidmət edirdi (220, s. 549). «Bu cür ikibaşlı fəaliyyətdən hiddətlənən Şah onları rədd edib, qovur». C.Kerzona görə «Mazandarana kazak basqınları məhz Böyük knyazın (çar Aleksey Mixayloviç - R.D.) bu növ münasibətə cavab reaksiyası olur» (220, s. 549-550).

P.P.Melqunov iranlı tacirlərin Rusiya ərazisində fəaliyyətini araşdırarkən yazır: «Həştərxanda xarici qonaqlar üçün karvansaray - qonaq evləri vardı ki, bunlardan da Gilan və ya İran qonaq evi xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi, bu da bizə göstərir ki, rusların iranlılarla ticarəti inkişaf etmiş və geniş idi; iranlı tacirlər hətta Moskvada da olurdular və orada da özlərinin ...həyətləri (dvor) vardı, lakin Gilan malikanəsində Moskvadakından daha çox iranlı toplaşdı. Həştərxanda dənizdə üzmək üçün gəmilər quraşdırılırdı və ildə iki dəfə, yazda və ya payızda Xəzər dənizinə çıxırdılar...» (157, s. 229).

İran tarixinin Kembriç versiyasında göstərilir ki, XVII əsrin ortalarından başlayaraq (1664-1671-ci illəri - Razinin yürüşləri ilə əlaqədar olaraq, çıxmaq şərtilə) rusların himayəsi, ruhlandırması sayəsində Səfəvi dövlətində yaşayan ermənilərin Rusiya ilə ticarəti əsaslı şəkildə inkişaf edir (271, s. 473). Ümumiyyətlə, ermənilər Səfəvi - Rusiya ticarət əlaqələrində əsas vasitəçi rolunu oynayırdılar. «Ermənilərin mövqeləri Səfəvi dövləti ilə Rusiya ticarət maraqlarının üst-üstə düşdüyü məkanda yaşamaları, iki qonşu dövlətin sərhəddinin hər iki tərəfindəki

regionlarda yerli əhali ilə əlaqələrinin mövcudluğu, habelə XV əsrin sonlarından etibarən Moskvanın kommersiya işlərində bu və ya digər dərəcədə iştiraka cəlb olunmaları sayəsində təmin olunurdu»(271, s. 473).

Məlumdur ki, Həştərxanın liman şəhəri kimi üstünlüklərini nəzərə alaraq, XVI əsrin ortalarında Entoni Cenkinson Volqa çayı vasitəsilə Avropa və Səfəvi dövləti arasında ticarət əlaqələrinin qurulmasına xeyli səy etmişdi. Təsadüfi deyil ki, P.Della Valle həmin marşrutun 1622-ci ildə rus səfirliyinin, üzərində israr etdiyi dəniz marşrutundan daha üstün olduğuna diqqəti çəkmişdi: «Əgər moskvalılar öz fikirlərində qətidirlərsə, məsələni həll etmək üçün danışıqlar aparılırsa, planlarını həyata keçirmək üçün maddi imkanları yetərinədirsə, mən şübhəsiz əminəm ki, bu, ingilislər üçün də mümkün variant olardı, yəni onlar Moskva ilə elə məhz həmin marşrut vasitəsilə, müharibə riski yaranmadan ticarət edərdilər» (271, s. 473).

Vaxtilə IV İvanın uzaqgörən siyasəti - 1552-ci ildə Kazan xanlığının, 1556-cı ildə isə Həştərxanın Rusiyaya birləşdirilməsi ilə Mərkəzi Asiya ilə ticarət əlaqələrinin daha da genişləndirilməsi üçün müqəddimə yaranır. Məlum olduğu kimi, «Livoniya müharibəsinə (1558-1583) hazırlaşan IV İvan (1533-1584) İngiltərəni öz tərəfinə çəkmək üçün Moskva kompaniyası tacirlərini gömrükdən azad etmişdi; onlara Rusiya ərazisindən keçərək Şərqi ölkələri ilə ticarət etmək hüququ da verilmişdi. İngilislər Moskva kompaniyası vasitəsilə Rusiyanı iqtisadi cəhətdən asılı hala salmağa və Rusiya ərazisindən keçib Hindistanla birbaşa ticarət əlaqələri yaratmağa çalışırdı... Moskva kompaniyasının Şərqdə ...məhkəmlənməsi çarizmin gələcək planlarına zidd idi. 1570-ci ildə IV İvan Moskva kompaniyasının imtiyazlarını ləğv etdi. XVIII əsrin əvvəlində Polşa-İsveç müdaxiləsi zamanı Moskva kompaniyasının Rusiyanın şimalını və Volqa-Xəzər yolunu ələ keçirmək planı boşa çıxdı. 1649-cu ildə ... kompaniyanın nümayəndələri Rusiyadan qovuldular» (23). Doğrudur, sonralar Rusiya dövləti daxilindəki çətinliklər bu prosesi tormozlandırır, lakin Xəzərin sahili boyunca və Volqa çayı vasitəsilə Səfəvi dövləti və Rusiya arasında ticarət əlaqələri sadalanan marşrutların təhlükəsizliyi baxımından inkişaf etməkdə davam edirdi. «Qərbi Avropanın ticarət-sənaye kapitalına nisbətən zəif olan rus ticarət kapitalı, Rusiyanın Yaxın Şərqi, o cümlədən Səfəvi dövləti ilə ərazi cəhətdən yaxınlığı və rus hökumətinin Volqa-Xəzər yolu vasitəsilə ticarətə münasibətdə sərt siyasət yeritməsi sayəsində ...(göstərilən coğrafi məkanda) daha güclü Qərbi Avropa kapitalı ilə rəqabət ehtimalından qurtulurdu. Bu hal özünün hüquqi əksini 1667-ci ildə qəbul edilmiş Yeni Ticarət Əsasnaməsində tapır; belə

ki, bu əsasnaməyə görə əcnəbilərin Arxangelskdən Moskvaya və buradan da başqa yerlərə gedişinə xüsusi çar qramotası olmadan icazə verilmirdi» (133, s. 72; 207, s. 31)

«1660-cı ildə İsfahandan gəlmiş Xacə Zəkər və onu müşayiət edən doqquz nəfəri çar Aleksey Mixayloviç şəxsən qəbul edir. 1666-cı ildə isə qırx ermənidən ibarət qrup Moskvaya gəlir, uzun danışıqlardan sonra nəticə olaraq, 31 may 1667-ci ildə ticarət müqaviləsi Yuri Dolqoruki və Ordin-Nastçokin tərəfindən imzalanır. Bu müqavilə ermənilərə Asiya mallarını Avropaya, Həştərxan və Arxangelsk yolu vasitəsilə, 5%-lik vergi ödəmək şərtilə, daşımaq imkanı bəxş etdi. Malların sırasına geyim, xəz, ipək və s. daxil idi». (271, s. 474)

«Volqa-Xəzər yolu üzrə tranzit ticarətin perspektivliliyi, hətta İstanbul və Hələbdən keçən xam ipək tranzitini zərbə altına alırdı. 1666-cı ildə rus hökuməti ilə danışıqlarında Səfəvi dövləti tacirlərinin nümayəndələri çarı əmin edirdilər ki, xam ipək və digər malları Rusiya dövlətindən keçirib aparacaq və əvvəllər türk hökumətinə ödədikləri gömrük rüsumlarını rus xəzinəsinə ödəyəcəklər. Təbii ki, rusların bu yöndə hərəkətləri Türkiyənin əks hərəkətləri ilə qarşılaşırdı. Belə ki, Səfəvi tacirlərinin türk hökuməti ilə də eyni qəbildən olan razılaşması mövcud idi» (133, s. 74). XVII əsrin 70-80-ci illərində Səfəvi dövləti və Rusiyada olmuş İsveç səyyahı L. Fabritsiusun qeyd etdiyi kimi «...ruslar müxtəlif bahalı bəxşişlərlə böyük səfirliklər göndərərək iranlıların onlarla ticarət sövdələşməsi bağlamasına nail olurlar: İran təbəələrinə öz malları ilə Rusiyada və Rusiyadan keçməklə ticarət etmək hüququ verilir» (9, s. 145-146) Lakin məlum olduğu kimi «şərq tacirlərinin Volqa-Xəzər yolunu Türkiyə və Suriyadan keçən yollar qədər mənimsəyə bilməməsi, habelə S. Razinin üsyanı səbəbindən ticarət yollarının təhlükəliliyinin artması, karvanların qarətinin adi hala çevrilməsi, çar və şah hökumətləri arasında münasibətlərin gərginləşməsi və nəticə etibarilə, 1672-ci ildə çar hökumətinin Şirvan və Dağıstan tacirlərinin Həştərxanla ticarəti məhdudlaşdırması və s. Volqa-Xəzər yolu ilə ticarətin reallaşması yolunda maneəyə çevrilir» (133, s. 75; 207, s. 49)

XVII əsrin 80-90-cı illərində Səfəvi tacirlərinin Rusiya vasitəsilə Qərbi Avropa ölkələri ilə və Rusiyanın özündə ticarəti fəallaşır. Volqa-Xəzər yolu üzrə əhəmiyyətli ticarət fəaliyyətini hind tacirləri də inkişaf etdirirlər.

«1690-cı ilin əvvəllərində Səfəvi dövlətindəki ingilis müəssisələri Rusiyadan gətirilən geyim malları ilə rəqabətdən şikayətlənirdilər. Rusiya və Səfəvi dövlətləri arasında ticarət münasibətlərinin stimullaşması 1698-ci ildə Böyük Pyotrun Avropadan Rusiyaya qayıtmasından sonra da davam edir. Daha

güclü, modern Rusiya yaratmaq istəyən Pyotr İsvəç, Polşa və Türkiyə ilə müharibələrdə iştirak etməsinə baxmayaraq, Gürcüstan və Ermənistanla dini, etnik və siyasi əlaqələrin müvəffəqiyyətlə inkişaf etməsinə nail olur...1701 və 1708-ci illərdə Səfəvi dövlətinə səfirliklər göndərilir. 1718-ci ildə isə Artemi Volnskinin apardığı danışıqlardan sonra imzalanmış müqavilə rus tacirlərinin ticarət sahəsində hüquq və imtiyazlarını nizamlayır: onlara Səfəvi dövləti ərazisində azad yerdəyişmə və limitsiz ipək ticarəti ilə məşğul olmaq hüququ verilir. Şamaxıda rus konsulluğu bərqərar olur (271 s. 474). L.Lokhartın sözləri ilə desək «rus tacirlərinin fəaliyyəti o qədər əhəmiyyətli idi ki, onların maraqlarının müdafiəsi üçün Şamaxıda XVII əsrin sonunda rus konsulu fəaliyyətə başlayır» (246, s.58). 1707-ci ildə Şamaxıda olmuş Korneli de Brün burada rus tacirləri ilə pis rəftar olunduğunun şahidi olduğu barədə yazmışdır: «...hətta rus tacirlərinin daimi nümayəndəsi çarın ...imperyanın (Səfəvi dövlətinin - R.D.) bu hissəsinə müdaxilə etməsi və haqsızlığın əvəzinin çıxılmasının zəruriliyinə işarə edib göstərirdi ki, onlar öz hökmdarlarının (şahın - R.D.) himayəsində olmaqdan, çar hökumətinin hakimiyyəti altında olmağa üstünlük verirlər. Onlar (yerli əhali - R.D.) özləri heç vaxt bunu göstərməyiblər, lakin Məhəmmədə (peyğəmbər -R.D.) əl açıb dua edirdilər ki, bu (müdaxilə - R.D.) baş versin. Əlbəttə, çar üçün bu işi görmək çətin olma» (47, c 2, s. 163). «Əsasən ipək ticarəti ilə məşğul olan rus tacirləri müxtəlif növ parçalar, düyü, Bakı naftası (nefti - R.D.), istiot və ədviyyələr də ixrac edirdilər... Rusiya və Səfəvi dövləti arasında ticarətin böyük hissəsi ermənilərin əlində idi. Onlar Rusiyaya yuxarıda adları sadalanan mallardan başqa almaz və digər qiymətli daşlar, həmçinin mirvari ixrac edirdilər» (246, s. 58-59).

Məlum olduğu kimi, çar I Pyotr Səfəvi dövlətinə göndərdiyi elçisi A.Volnskiyə aşağıdakı göstərişləri vermişdi: Səfəvi İranı ilə ticarət müqaviləsi bağlamaq; şahı və onun nazirlərini, sonuncuları, lazım gələrsə, rüsvətlə ələ alaraq, Avropa ilə ipək ticarətini Suriya və Türkiyə vasitəsilə deyil, Rusiya vasitəsilə həyata keçirməyin üstünlüyünə inandırmaq, bunun üçün Rusiyanın çay və kanallarının daha uzun yolla müqayisədə əlverişli olmasını xüsusi arqument kimi nəzərə çatdırmaq; İranın resursları, kommunikasiyası (Xəzərə hansı çaylar tökülür, onlar hansı ölkələrin ərazisindən keçir, Hindistandan buraya axıb gələn hər hansı çay varmı və s.) ...haqqında müfəssəl məlumat toplamaq; tranzit yol məsələsi ilə bağlı çar şəxsən qısa bir dərkənar da etmişdi ki, Smirna - Aleppo (İzmir - Hələb - R.D.) ticarət yolunun qarşısını almaq olarmı, olarsa, harada və necə?» (191, s. 27-28; 246, s. 103-104).

Danışıqların nəticəsində, İran tərəfi Rusiya tacirlərinə Səfəvi dövləti ərazisində azad ticarət etməyə icazə verir, ipək xammalı almağa heç bir qadağa tətbiq etməyəcəyini, Rusiya vətəndaşlarını oğurluq və digər xoşagəlməz hallardan qoruyacağını öz üzərinə götürür (246, s. 29-30).

A. Volnski «İran (Səfəvi - R.D.) hökumətinə Dərbənd və Niyazabad limanlarının əlverişsiz olmasını bəhanə edərək, rus gəmilərini və tacirlərini əlverişli şəraitdə yerləşdirmək üçün başqa liman göstərmək, həmin yerdə rus tacirlərinə qonaq evləri tikməyə icazə vermək təklifini verdi. A.P.Volnski Bakıya və Gilana giriş hüququ almaq arzusunda idi və bu yolla rus gəmilərinə yol açmaq istəyirdi. İran hökuməti bu təklifi rədd etdi» (143, s. 180).

Rusiyanın Səfəvi dövlətinə marağı «rus hökumətinin Ön Şərq, ilk növbədə İranla Rusiyanın ticarətini genişləndirmək məsələsinə baxışları» ilə şərtlənirdi. «Artıq XVIII əsrin əvvəlində, I Pyotrun hökuməti dövründə qərbi Xəzəryanı vilayətlərə yürüşə hazırlıq əsnasında Azərbaycan və İranın təsərrüfat, siyasi vəziyyətinin öyrənilməsinə yönəlmiş bir sıra addımlar atılır, Xəzər dənizinin xəritəsi işlənir» (138). I Pyotrun 1722-ci il yürüş kompaniyası nəinki Rusiya - Səfəvi ticarətinin inkişafına yeni impuls verir, hətta Hollandiya və ingilis kompaniyaları Səfəvi sülaləsi süqut etdikdən sonra belə, XVII əsrin ortalarında İranla, məhz Rusiya vasitəsilə ticarət etməyə üstünlük verirlər. Bu da təbii idi. Belə ki, C.Hanveyin qeyd etdiyi kimi, «İranla (Səfəvi dövləti ilə-R.D.) ticarət əlaqələri qurmaq istəyən bütün millətlər arasında ruslar ən əlverişli coğrafi mövqeyə malikdirlər» (271, s. 474). I Pyotr, Xəzərboyu əyalətləri ələ keçirdikdən sonra «Britaniyanın İranla Rusiya vasitəsilə ticarətini yenidən dirçəltmək» layihəsini düşünürdü. «Ölümündən bir neçə ay əvvəl Pyotr İngiltərəyə yola düşmək üzrə olan Riçard Meynverinq adlı ingilis tacirindən xahiş edir ki, Londonda öz həmkarları ilə bu məsələni müzakirə etsin» (246, s. 249; 61, c I, s.13). C.Kerzon göstərir ki, I Pyotr «ingilis tacirini Londona belə bir tapşırıqla yollayır ki, 150 il bundan əvvəl qurulmuş ticarət əlaqəsini (Moskva kompaniyası nəzərdə tutulur) - İngiltərə ilə Səfəvi dövləti arasında Rusiyadan keçməklə olan ticarəti yenidən bərpa etmək fikrindədir» (220, s. 540-541). Lakin I Pyotrun ölümü onun bir çox ideyaları kimi, bu layihənin də reallaşmasına imkan vermir. Yalnız 1734-cü ildə Böyük Britaniya ilə Rusiya arasında ticarət müqaviləsinin bağlanması vacib addım olur. C.Kerzon göstərir ki, «1734-cü ildə Pyotr ideyalarının sadıq davamçısı olan imperatriça Anna («Xarici siyasətdə Anna

hökuməti Böyük Pyotr dövründə bərqərar olmuş münasibətləri dəstəkləməyə çalışırdı» (98, s. 341), lakin əslində bu, formallıqdan başqa bir şey deyildi - R.D.) Britaniya vətəndaşlarına ... Rusiya vasitəsilə Səfəvi dövlətinə və oradan mal aparmaq, ... ticarət etmək hüququ verən güzəşt konsessiyası imzalayır» (220, s. 541). Bu müqavilənin VIII bəndində Britaniya tacirlərinin öz əmtəələrini Rusiya vasitəsilə tranzitlə İrana göndərmək hüququ təsbit olunurdu (61, c I, s. 47-48). Ümumiyyətlə, Rusiyada Anna İvanovnanın hakimiyyəti dövründə «xarici ticarət, yalnız və yalnız dövlət tərəfindən maliyyələşdirilir, xarici ticarət kompaniyaları tərəfindən həyata keçirilir; bunlardan əsasları ispan, ingilis, holland, erməni, çin və hind şirkətləri idi» (98, s. 340) Annanın dövründə rusların İran ərazilərindən imtina etmə səbəblərini araşdırarkən P.P. Buşev yazır: «Bu siyasətin əsasında iqtisadi amil-rus kapitalının İranın şimal vilayətlərinin mənimsənilməsinə hazırsızlığı dururdu» (102, s.266). İngilis - Rusiya kompaniyasının sonrakı fəaliyyəti araşdırdığımız dövrün zaman çərçivəsindən kənara çıxdığı üçün bunun üzərində xüsusi dayanmırıq. Sadəcə onu qeyd edək ki, Con Eltonun fəaliyyəti ucbatından (bu ingilis şəxs Nadirə donanma yaradılmasında yaxından kömək edirdi ki, bu da Rusiya tərəfini qıvcıqlandırır - R.D.) imperatriça Yelizaveta 1746-cı ilin noyabrında dekret imzalayaraq, 1734-cü il müqaviləsi ilə nəzərdə tutulmuş tranzit sahəsindəki güzəştləri ləğv edir, Britaniya səfirini, ingilis tacirlərini bundan sonra İrana əmtəə göndərilməsini dayandırmaq, bu ölkədəki bütün işlərini ləğv etmək, xidmətdə olan işçilərini geri çağırmaq barədə məlumat yaymağa müvəkkil edir (61, c II, s. 74-78).

Səfəvi dövlətinin Orta Şərqi ölkələri ilə ticarətində ilk yer, M. Heydərovun fikrincə, Hindistana məxsus idi. «Tarixi faktlardan məlum olduğu kimi, dünyanın heç bir ölkəsi beynəlxalq ticarət dövrüyyəsinə Hindistan qədər mal ixrac etmirdi. Məhz bu səbəbdən hind ticarət kapitalı bütün Şərqi ölkələrində və o cümlədən Səfəvi dövlətində möhkəm mövqeyə malik idi...Şah I Abbas çox haqlı olaraq, sonralar bir çox varlı Səfəvi tacirlərinin müflisləşməsinə səbəb olmuş hind tacirlərinin rəqabətindən ehtiyatlanır, hətta hindlilərə, Səfəvilərə məxsus ərazilərdə ticarət etməyi qadağan da edirdi, lakin bu addım, hind ticarət kapitalının hücum zərbəsinin qarşısını yalnız bir müddətlik ala bildi. I Abbasın ölümündən sonra hind ticarət kapitalı yenidən Səfəvi dövlətində güclü mövqə tutdu» (133, s. 88).

XVII əsrin son rübündən Səfəvi dövləti ilə ticarət əlaqələri qurmağa daha bir ölkə - İsveç can atmağa başlayır. 70-ci illərin sonunda Səfəvi sarayına İsveç kralının xüsusi qramotası ilə göndərilmiş Lüdviq Fabritsiusun missiyası Səfəvi

xam ipəyini İsveçə istiqamətləndirməkdən ibarət idi. L. Fabritsius bu missiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı xeyli çətinliklə üzləşməli olur. Belə ki, onun təbircə «mənə, (L. Fabritsiusa - R.D.) İsveçin nə kimi krallıq və ticarət baxımından necə əlverişli ölkə olmasını anlatmaq çox çətin oldu... (digər tərəfdən) mənə, iranlıların İsveçlə ticarətinə Polşanın mane olmaq...cəhdlərinin qarşısını nəyin bahasına olursa olsun almaq həvalə olunmuşdu. Bu, böyük pullar bahasına başa gəldi» (9, s. 71-72)

Səfəvi dövlətinin xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi XVII əsrin müxtəlif dövrlərində müxtəlif xarici siyasət və iqtisadi səciyyəli amillərdən asılı olaraq ciddi surətdə dəyişirdi. Ümumiyyətlə, XVII əsrin sonu-XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətinin beynəlxalq ticarət əlaqələrinin səviyyəsi, əsasən, qeyri-qənaətbəxş kimi qiymətləndirilə bilər. Bu isə, imperiyanın ümumi tənəzzülü fonunda təbii hal idi. Əlbəttə, Səfəvi dövləti süqut etməsəydi, ehtimal ki, beynəlxalq ticarət əlaqələri başqa məcrada inkişaf edərdi.

Beləliklə, qərəb dövlətlərinin Şərqdə, o cümlədən Səfəvi dövləti ərazisində rəqabəti genişləndirir. Nəticə etibarilə, zəif dövlət rəqabət meydanına çevrilir. Tədricən bu meydana Rusiya üstünlük qazanır ki, bununla da onun gələcək hərbi-siyasi təcavüzünün əsası qoyulur.

V FƏSİL

MƏDƏNİ HƏYAT

§ 1. Mədəniyyət və poeziya

Araşdırdığımız dövrdə Səfəvi dövlətinin mədəni həyatının təhlilinə keçməmişdən öncə, bu mədəniyyətin dünya mədəni irsində tutduğu mövqeyə dair mülahizələrlə tanış olmaq yerinə düşərdi. Belə ki, amerikalı tədqiqatçı Riçard Frayn fikrincə, (...İran sivilizasiyası müsəlman mədəniyyətinin inkişafında, yunan sivilizasiyasının xristianlıq və onun mədəniyyətinin inkişafında oynadığından heç də az rol oynamamışdır» (227, s. 7).

Müsəlman dünyasını mədəniyyət baxımından Qərbi Avropa ilə müqayisə kontekstində, V.Bartold göstərir ki, «Roma imperiyasında siyasi tənəzzülün ardınca mənəvi və mədəni tənəzzül gəlir, ...şərqdə isə əksinə baş verir; siyasi tənəzzül mədəni tənəzzülün ardınca gəlir» (92, s. 751). Bu ümumiləşdirilmiş nəticə Səfəvi dövlətində də özünü doğruldurdu.

A.Müller isə analoji fikri digər nöqteyi-nəzərdən işıqlandıraraq göstərir ki, Səfəvi dövlətində «...iqtisadi sahədə mövcud olan vəziyyət intellektual sahədə də müşahidə olunurdu» (165, s. 408).

V.Bartold özünün «İran» əsərində göstərir ki, hətta «islamin siyasi dirçəlişi (belə) mədəniyyət durğunluğu və tənəzzülünün qarşısını ala bilmədi». Bunun ardınca rus tədqiqatçısı mübahisəli fikir irəli sürərək göstərir ki, «...qüdrətli şiə İran dövləti nə müsəlman, nə də ümumbəşər mədəniyyətinə, demək olar ki, heç bir yeni dəyər bəxş etməmişdir (əlbəttə, bu fikir ilə razılaşmaq olmaz -R.D.)... Orta əsrlər İranı isə siyasi gücsüzlüyünə və dini çəkişmələrə baxmayaraq, elm (dünya elmi - R.D.) inkişaf etdikcə, ...daha böyük xidmətlər göstərmişdir» (93, s. 255).

Daha sonra, başqa bir məqamda, V.Bartold yuxarıdakı fikrinə müxalif, əks fikir söyləyir: «İran avropalılara, islamin yayıldığı digər məkanlardan daha uzun müddət yüksək mədəniyyətə malik ölkə təsiri bağışlamış, Avropa ilə müəyyən dərəcədə müqayisə olunacaq səviyyədə olmuşdu» (93, s. 256). Fars dilinin mövqeyi ilə bağlı: «...əgər ərəb dili müsəlman dünyası üçün latın dilinin Avropada oynadığı rolu oynamışdırsa, fars dilinin əhəmiyyətini fransız dilinin və ya fransız və italyan dillərinin birləşməsi ilə müqayisə etmək olar» deyən V.Bartold şərq təhsili ilə bağlı öz düşüncələri ilə bölüşərkən göstərir ki, «...müsəlman təhsilini ...müasir Avropa təhsili ilə yaxınlaşdırın cəhət isə

onların, humanitar elmlərə nisbətən dəqiq elmlərə daha çox diqqət ayırmasıdır» (93, s. 256).

5.1.1. Ədəbiyyat və fəlsəfə. Məlum olduğu kimi, «XV-XVI əsrlərdən İran ədəbiyyatı öz tərkib hissələrinə parçalandı; tacik, əfqan ədəbiyyatları müstəqil inkişaf etməyə başladılar. İran ədəbiyyatı ideya-məzmun cəhətdən də xeyli dəyişdi, ədəbiyyatın janr dairəsi intim lirika və mədh qəsidələri ilə məhdudlaşdı. İranda ...türkdilli hökmdarların (o cümlədən Səfəvilərin - R.D.) hakimiyyətə keçməsi ilə türkdilli ədəbiyyatın müstəqil inkişafına şərait yarandı» (11, s. 509).

Bununla belə, Səfəvi dövlətində XVI əsrin son rübündən etibarən ədəbiyyatın tənəzzül etməyə başlaması səbəblərindən bəhs edərək, A.Müllerin aşağıdakı fikirlərini diqqətə çatdırmaq yerinə düşərdi. Belə ki, alman tədqiqatçının fikrincə, Səfəvi dövlətində «...şəliyə dair rəvayətlərin sistemə, qaydaya salınmasından, hər hansı digər elm sahəsində qazanılması mümkün olmayan, hiss olunacaq dərəcədə böyük gəlir əldə etmək olurdu: odur ki, xüsusilə Abbasdan (I Abbas - R.D.) sonra say-seçmə adamların özlərini din təlimi və din hüququnu öyrənməyə həsr etmələri təəccüblü deyildi: poeziya və tarixşünaslığa isə getdikcə biganə münasibət bəslənilməyə başlanırdı...» (165, s. 406). Ülmələrin bu yöndə fəaliyyətini isə A.Müller belə dəyərləndirir: «...Bunlar (şəliyə dair ədəbiyyat - R.D.) həqiqi əhəmiyyətə malik ola və İranın hüdudlarından kənarında hər hansı qiymətə iddia edə bilməzdi, belə ki, bir neçə bütöv nəsillərin dərrakə və ağılı bütünlüklə yalnız Məhəmməd təliminin və Quran mətnlərinin anlaşıqlı mənasını incəliyinə qədər, mümkün olan bütün üsullarla təhrif etmək və ya onu süni alleqorik izahlarla hiss olunmayacaq tərzdə məhv etməyə yönəlmişdi. Bu teoloji-hüquqi ədəbiyyat isə, əlbəttə ki, şair və tarixçilərin... görkəmli əsərlərini əvəz edə bilməzdi...» (165, s. 407). Bu dövr, ümumiyyətlə, ideoloji inkişaf baxımından «mürəkkəb və ziddiyyətli bir dövr idi...hakim mövqe tutan şəi-qızılbaş ideologiya dini-mistik sufi təlimlərini də, ifrat şəiilik meyllərini də tam sıxışdırmağa cəhd edirdi» (104, s. 82)

A.Müllerin başqa bir məqamda söylədiyi «...poeziya silah səsindən susanda tarixşünaslığın klassik dövrü başlayır» (165, s. 403) fikrini məntiqi cəhətdən belə izah etmək olar ki, saray tarixşünasları, həqiqətən də ən çox, hökmdarların hərbi yürüşləri, qələbələrini əks etdirir, müharibə və ayrı-ayrı döyüşlərin xronikasını verməklə kifayətlənirdilər.

E. Braun özünün İran ədəbiyyatı tarixinə həsr etdiyi əsərində «Qisasül-üləma»nın («Tales of the Divines» - «İlahiyyətçi alimlərin hekayətləri») müəllifi

1819-cu il təvəllüdü Tanikabunlu Məhəmməd ibn Süleymanın bu əsərini üç ay beş gün ərzində yazıb, 1873-cü ilin 10 sentyabrında tamamladığını göstərir. Burada X-XIX əsrlər ərzində yaşamış 153 şiə alimi barədə məlumat verilir (215, s. 354-355). E. Braunun fikrincə, «Qisasül-üləma»da «çox sayda ən yaxşı bioqrafik əsərlərdə əldə edilməsi mümkün olmayan külli miqdarda qiymətli məlumat» vardır (215, s. 355). Şiə üləmaları haqqında geniş məlumatlar, əsasən, Şüştərli Seyid Nurullahın 12 fəsillik «Məcəlisül-Muminin»də (Möminlər məclisi-XVI əsr), Məhəmməd Bağır əl-Xvansarinin ərəbcə «Raudətül Cənnət fi Əhvalül-Üləma va as Sadat» (Cənnət bağları: ilahiyatçılar və seyyidlər əhatəsində-XIX əsr), Məhəmməd ibn Sadiqın farsca «Nucümis-Səma» (Səmanın ulduzları-XIX əsr), habelə Seyyid İcaz Hüseyinin ərəbcə «Kəşfül Hücub və əl-Astar ən Asmail-Kutub vaal Asfar» (Kitablar və traktatlardakı adlar sayəsində örtük və pərdələrin aradan qaldırılması) (XIX əsr), şiə şairləri barədə isə Yusif ibn Yəhya əl-Yəməni əl-Sənaninin ərəbcə «Nəsimətüs səhər fiman təşəyyaa ğa şaar»da (Şiə məzhəbinə iman gətirən və şerlər yaradanlar üzərində sübh yeliburada yalnız ərəbcə yazan şairlər barədə söhbət açılır - R.D.) yer almışlar (215, s. 356-358).

E.Braunun sözləri ilə desək, «Səfəvilər dövründə... poeziya və ya teologiya sahəsində... lazımı intellektual keyfiyyətləri olan və ya bu keyfiyyətlərin mövcudluğunu zənn edən cavanların iddiaları, bir qayda olaraq «şairlərin ölümü» (dırnaq işarəsi tərəfimizdən verilib; burada poeziyaya marağın itməsi nəzərdə tutulur - R.D.) və ilahiyatçıların bolluğu ilə nəticələndi. Bu dövr «əmmaməlilər» (turbaned classes) üçün əlverişli, münbit dövr idi; hər bir kasıb, yarıac tələbə... Səfəvi şahlarının mərhəməti ilə mükafatlandırılma və dəstəklənmə sayəsində, son nəticədə, çoxsaylı mədrəsələrdən hər hansı birinin böyük müctəhidi - həyat və ölüm qüvvələrinin sahibi olmaq... barədə arzu edirdi» (215, s. 354).

E.Braun özünün «Müasir dövr İran ədəbiyyatı tarixi» əsərində XVII əsrdə Səfəvi dövlətində yaşayıb-yaratmış şairlər barədə mümkün qədər müfəssəl məlumat vermişdir. Bu məlumatları Ryunun kataloqu (Rieu «Persian catalogue»), habelə farsca mənbələr olan «Atəşgadə», «Həft iqlim», «Raudətül- Cənnət»... «Raudətüs-Səfa», «Məcəmül Füsəha», «Riyadül- Arifin»ə istinadən vermişdir (215, s. 250-251). Bu məlumatlardan bəzilərinə diqqət yetirək.

«1601/02-ci ildə vəfat etmiş Astarabadlı Səhab (Sahabi)... ömrünün qırx ilini Nəcəfdəki müqəddəs ziyarətgaha xidmətdə keçirmişdir. Xeyli qəzəl, o cümlədən 6.000-dən çox rübai... yaratmışdır (215, s. 251).

Nişapurlu Nəziri (Naziri) ömrünün son otuz ilini Hindistanda keçirmiş və orada 1612/13-cü ildə vəfat etmişdir. Məkkə ziyarətində olmuşdur. Braunun fikrincə, Nəziri «dini məqalələrdə fanatik kimi çıxış edərək, «bidətçi» Əbül Fədlə qarşı fikirlər yazmışdır». Onun şerlərində həmçinin tütünün tərifiyə həsr olunmuş sətirlər də vardır (215, s. 252).

Xvansarlı Zülali (Zulali of Khwansar) 1615-ci ildə vəfat etmişdir; ölümündən bir qədər əvvəl tamamladığı iki məsnəvi daha populyar olmuşdur. Ümumilikdə isə Zülali 1592-1615-ci illər ərzində yeddi məsnəvi yaratmışdır («Meyxanə», «Dərrə u Xurşid» və s.) (215, s. 252).

Tuşiqli Zühurinin (1615-ci ildə Dekkanda öldürülmüşdür) İrandan daha çox Hindistanda pərəstişkarları olmuşdur. Zühurinin «Səqinamə»si xüsusilə məşhur olmuşdur, həttdə ki, «Atəşgadə» müəllifinin fikrincə, bu, o qədər də gözəl əsər olmamışdır. (215, s. 253)

Daha çox Şeyx Bəhayn adlandırılan Bəhauddin Amilini (1620-ci ildə vəfat etmişdir) E.Braun «əvvələ, teoloq, müəyyən dərəcədə filosof və riyaziyyatçı» və yalnız bundan sonra «iki qısa məsnəvi poemanın - «Nan u halva» (Çörək və halva), «Şir u şəkər» (Süd və şəkər) müəllifi» kimi, həttdə qəzəllər yazan şair kimi səciyyələndirir (215, s. 253).

B.Amili «riyaziyyat və astronomiyaya aid traktatlardan əlavə, «Kəşkü» («Beggars Bow») adlı məşhur nəsr əsərinin də müəllifidir... Sonuncu ərəbcə olub, xeyli sayda farsca iqtibaslarla zənginləşdirilmişdir... Məşhur müctəhid Məhəmməd Tağı Məclisi (1660-cı ildə vəfat edib) Amilinin tanınmış ardıcıllarından biri olmuşdur» (215, s. 253).

Ömrünün əvvəlində Hindistana mühacirət etmiş Talibi-Amuli (1626/27-ci ildə vəfat etmişdir) özünəməxsus stili olan şair idi. Yüksək qiymətləndirildiyi Hindistanda Moğol hökmdarı Cahangir onu Məliküş-şüəra təyin etmişdi. O, öz şerlərində təvazökarlıqdan uzaq olaraq «iyirmi yaşına çatmamış artıq yeddi elmdən hali olduğunu» vurğulayır. (215, s. 254) Talibi-Amulinin Aqra şəhərində onun görüşünə gəlmiş böyük bacısına həsr etdiyi əsəri yüksək qiymətləndirən E.Braun yazır ki, «fars dilində məhəbbət poeması olduqca çoxdur, lakin bu əsər kimi dərin və səmimi ailə məhəbbətini tərənnüm edən əsər kifayət qədər nadirdir...» (215, s. 256).

Böyük Şah Abbasın sarayında həkim kimi çalışmış və hökmdarı xeyirxah işlərə ruhlandırmış Şərafəddin Həsən «Şifayi» təxəllüsü ilə yazıb yaratmışdır. 1627-ci ildə vəfat etmiş Şifayinin bir çox satiraları, odaları və məsnəvi tipli «Nəməkdani-həqiqət» poeması vardır. Şair və təbib olan Şifayini belə səciyyələndirmişlər:

«Onun həkimliyi elmini üstələyir, şairliyi isə həkimliyini kölgədə qoyur» (215, s. 256).

Astarabadlı Mir Məhəmməd Bağrı Daməd İşraq (İshraq) təxəllüsü ilə şerlər yazmışdır. Daha çox teoloq və filosof olan Mir Daməd barədə «Tarixi aləm arayı Abbasi»də xeyli məlumat verilib. Müxtəlif elm sahələrinə dair mükəmməl elmi biliklərə malik şəxs kimi təsvir edilən Mir Damədin (1630-cu ildə vəfat etmişdir) onadək nəzn əsərinin adı çəkilir (215, s. 257).

«Mir Əbül Qasım Fındariski... də həmçinin şairdən daha çox filosof olmuşdur... Öz xarici görkəminə qətiyyənlə fikir verməyən, dərvişlər kimi geyinən, varlıların məclislərindən uzaq gəzən» (215, s. 257-258) Əbül Qasım daha çox təzkirələr müəllifi kimi tanınmışdır. 1640-cı ildə vəfat etmiş, «şairdən daha çox filosof, filosofdan daha çox dərviş olan Fındariski əslində bu üç kateqoriyadan heç birinə tam şəkildə uyğun gəlmirdi». (215, s. 258)

Həməndə doğulmuş, lakin bir müddət Kaşanda yaşadığı üçün daha çox Kaşani kimi tanınmış Əbu Talib Kalim (1651-ci ildə Kəşmirdə vəfat etmişdir) Hindistanda yaşadığı müddət ərzində Moğol hökmdarı Şah Cahanın himayəsində olmuşdur. «Səmimi xarakterə malik, paxılıqdan xali, şair həmkarları arasında populyar olan Əbu Talib Kalim Saib və Mir Məsümlə xüsusilə yaxın dost idi» (215, s. 259).

Qəzvinli Məhəmməd Tahir Vahid 90.000 beytlik divanın müəllifidir. O, Səfəvi dövlətinin iki baş nazirinin - Mirzə Təqiyuddin Məhəmməd və Xəlifə Sultanın katibi vəzifəsində çalışmışdır. 1645/46-cı ildə Şah II Abbasın sarayına tarixşünas təyin edilmiş Tahir Vahid, 1689-90-cı illərdə nazir olmuşdur. 1708/09-cu ildə vəfat etmiş şairin əsərləri haqqında «Atəşgadə»də yüksək fikirlər söylənilir. Şair Saiblə dostluq münasibətində olan Tahir Vahidin tarixə dair monoqrafiyasının beş əlyazma nüsxəsinin olduğu məlumdur (215, s. 264-265).

Buxaralı Şavkətin (Shawkat) «Məcmül-Füsəha»da adı belə çəkilmir, «Riyadül-Arifin»də isə barəsində qısaca məlumat verilib, şerindən iki bənd öz əksini tapıb. E. Braun göstərir ki, Şavkət «İranda bu gün, demək olar ki, tanınmır» (215, s. 265). Şeyx Həzrinin təsvirinə görə, «əcaib (qəribə) davranış tərzini Şavkət... Türkiyədə nüfuza malik idi və türk poeziyasına təsir göstərmək ... iqtidarında idi» (215, s. 265).

E. Braun Şibliyə istinadən, Saib Təbrizini «orijinallıqda Qəanini ötürən keçən... sonuncu böyük İran şairi» kimi səciyyələndirir (215, s. 265). Rzaqulu xan isə «Məcmül-Füsəha»da Saib Təbrizini «...şairlər yolunda fərqli cığırı olan şair» kimi qiymətləndirir. «Saib o növ söz sənətcilərindən idi ki, Türkiyə və

Hindistanda həddindən artıq qiymətləndirilir, öz ölkəsində isə izzətsiz qalırdı» deyən E. Braun Saibin yaradıcılığını, onun poeziya sahəsində böyük xidmətlərini yüksək qiymətləndirmişdir (215, s. 265). E.Braun, hətta Saib Təbrizin «Xarabat»ından xeyli sayda seçmə misraları özünün qeyd kitabçasında həkk etdirdiyini göstərərək yazır ki, «həmin misralar məni o vaxt, yəni onları seçərkən də məmnun edirdi, indi də məmnun edir və ümidvaram ki, ...mənim oxucularımı da feyziyab edə biləcək» (215, s. 270). Azərbaycan şairi Saib Təbrizini yüksək qiymətləndirən E.Braun, onun yaradıcılığının təhlilinə xeyli yer ayırmışdır.

Saib (əsl adı Mirzə Məhəmməd Əli - 1601-1676) İsfahan yaxınlığındakı Abbasabad kəndində doğulmuşdur. Saibin ailəsi əslən Təbrizdən olduğundan (onun ailəsi Abbas dövründə Təbrizdən köçürülmüşdür - R.D.), şair «Təbrizi» təxəllüsü ilə yazıb yaratmışdır. Erkən yaşlarında Dehliyə və Hindistanın digər şəhərlərinə səfər etmiş Saib, orada Zəfər xan və digər əyanların himayəsində olmuşdur. İsfahana qayıtdıqdan sonra Saib II Abbas sarayının qabaqcıl şairinə çevrilmiş, Məliküş-Şüəra vəzifəsindəki yüksəlmişdir. E.Braun göstərir ki, şair Saib Təbrizinin şah Süleymanla (1666-1694) münasibətləri o qədər ürəkaçan deyildi, belə ki, təsadüfən onun xətrinə dəymişdi. E.Braunun mülahizəsinə görə, «1669/70-ci ildə (əslində 1676-cı ildə - R.D.) Saib, güman ki, xəstəlik üzündən «əcəlini tapır» (215, s. 267).

«Hafizin böyük heyranı olan Saib, öz ustadları Rükna və Şifayiyə də həmçinin (şerlərində - R.D.) öz minnətdarlığını ifadə etmişdir» (215, s. 268). Yeri gəlmişkən, A.Müller yazır ki, 1389-cu ildə Şirazda vəfat edən Hafizin «...ölümü ilə əslində İran poeziyasının parlaq dövrü başa çatdı» (165, s. 402)

Saib Təbrizi qələmini şer sənətinin bütün növlərində sınamışdır. Lakin E.Braunun fikrincə, onun qəzəlləri daha uğurlu alınmışdır (215, s. 269). Saib Təbrizinin önəmli xidmətlərindən biri də «öz sələflərinin, istər uzaq, istərsə də müasir (öz dövrünün müasirləri - R.D.) sələflərinin ən yaxşı əsərlərindən ibarət böyük antologiya hazırlaması» olub (215, s. 269).

S. Təbrizinin fəlsəfi görüşlərinə gəlinə «antik və Şərq fəlsəfəsi ilə dərinədən tanış olan Saib Təbrizi yaradıcılığında geniş ümumfəlsəfi, etik-estetik, sosial-siyasi ideyaları əks etdirmişdir. Sxolatik dini-mistik fəlsəfəyə, sufi asketizminə mənfi münasibət bəsləyən Saib Təbrizi fəlsəfi görüşlərini əsasən lirik qəzəllərində ifadə etmişdir...insan zəkasının, elmin rolunu yüksək qiymətləndirən S.Təbrizin əsərlərində ictimai-siyasi motivlər güclü idi» (104, s. 88-89)

Ünümüylə götürdükdə isə, E.Braun XVIII əsr, ədəbiyyatın inkişafı baxımından «İranda bütün tarixi boyunca ən qeyri-məhsuldar dövr» kimi

səciyyətlidir (215, s. 277). Məlum olduğu kimi, həqiqətən də «İran ədəbiyyatında XVI əsrdən başlayan durğunluq XIX əsrin ortalarına qədər davam etdi. Saray şairlərinin əksəriyyəti hakimlərə mədhnamələr yazırdılar (Hatifi, Zülali, Məcmər, Səhab, Nişat, Səba, Vüsal, Süruş, Qaani, Şeyban və s.)» (11, s. 509).

Şeyx Əli Həzin barədə danışarkən E. Braun göstərir ki, «(Həzin) məhsuldar şair olub, üç və ya dörd divan yaratmışdısa da, fikrimizcə (Brauna görə - R.D.) nəsrinə nəzərdən daha çox maraq kəsb edir» (215, s. 277).

Əsl adı Məhəmməd ibn Əbu Talib olan Şeyx Əli Həzin (1692-1767) İsfahanda anadan olmuşdur və Səfiəddinin ustası olmuş Şeyx Zahidin 18-ci dönmədə törəməsi idi.

Şeyx Əli Həzin «Təzkiratül-Əhval»-ında maraqlı bir məlumat verir ki, atası Əbu Talib (1715-ci ildə vəfat etmişdir-R.D.) ona ölümqabağı nəsihətində «əgər imkanın olsa İsfahanda uzun müddət yubanma (belə ki, Şeyx Həzinin atası iyirmi yaşında ikən Gilandan İsfahana köçmüş, burada evlənib qalmış və dünyasını dəyişmişdi - R.D.), qoy bizim nəsiləndən kimsə sağ qalsın...» deyirmiş. «Mən atamın nəyə görə belə dediyini yalnız bir neçə il sonra İsfahanda həyəcanlar və dağıntılar baş verəndə anladım» deyərək Şeyx açıqlama verir. (215, s. 278).

Şeyx Həzin 1722-ci ildə «Müddətül-ümr» (Ölüm müddəti) adlı məcmuə tərtib etməyə başlayır, lakin bu, İsfahanın mühasirəsi zamanı şeyxin kitabxanası ilə birgə itib. Əfqan işğalları başlamazdan əvvəl Şeyx Həzin «bir sıra fəlsəfi şərhlərindən əlavə «Fərasnamə» kitabını yazmış və özünün ikinci, ardınca isə üçüncü şe'r divanlarını nəşr etdirmişdir» (215, s. 278-279).

İsfahanın mühasirəsi zamanı çətin günlər yaşayan və ədəbi fəaliyyətdən uzaqlaşan Şeyx Əli Həzin bu barədə yazır: «Mühasirənin son günləri ərzində mən amansız xəstəliyə düşər oldum, iki qardaşım, anam və evimizdə yaşayanların, demək olar ki, hamısı vəfat etdilər...» (215, s. 279). E. Braun göstərir ki, Şeyx Həzin məhz tənha qaldığından Səfəvi paytaxtının təslim olmasından bir neçə gün əvvəl İsfahanı tərk edir. Sonrakı on il ərzində İranın müxtəlif hissələrində gəzib dolaşdıqdan sonra İsfahana qayıdırsa da, burada qalmır, Bəndər-Abbasa gedərək, Hicaza yola düşməyi planlaşdırır, lakin Şeyxin bu planı, habelə Bağdad və oradakı müqəddəs ziyarətgahları ziyarət etmək niyyəti baş tutmur və o, 1734-cü ildə Hindistana getməli və ömrünün son qırx beş ilini burada yaşamalı olur. Şeyxin Hindistanı o qədər də sevməməsini aşağıdakı sözləri biruzə verir: «Mənə qalsa, bu ölkədə (Hindistanda-R.D.) yaşadığım zamanı real həyatımın bir hissəsi saymıram və bu imperiyanın

(Moğol-R.D.) sahillərinə yan aldığı ilk günü yaşımın (ömrümün-R.D.) və mövcudluğumun sonu kimi qavrayıram» (215, s. 279-280). Şeyx Həzin öz «Xatirələr»ində Hindistanla bağlı təəssüratlarını bölüşməyə meyl göstərmir, baxmayaraq ki, bu kitabı məhz həmin ölkədə 1742-ci ildə qələmə alır. Əsərdə müəllifin iyirmi il əvvəl vətəninə baş verənlərlə bağlı xatirələri əsas yer tutur. Burada o, əksəriyyəti İsfahan mühasirəsi zamanı məhv olmuş müasirləri - alimlər, qələm əhli barədə də məlumat verir. Lakin 1752-ci ildə qələmə aldığı «Təzkirətül-müasirin» əsərində Şeyx Həzin müasiri olan yüzşair barədə icmal vermişdir (215, s. 281). Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrün şairləri barədə məlumatlara Lütfuli bəy Ədharın məşhur «Atəşgədə»sində də yer verilmişdir. Lütfuli bəy Ədhar (1711-1781) həm müasirləri olan, həm də özündən əvvəlki dövrdə İran, Turan və Hindistanda yaşayıb yaratmış şairlər barədə əlifba sırası ilə məlumat verir. Haqlarında olan məlumatların əhatəliliyi, genişliyi baxımından diqqəti daha çox çəkən Dai təxəllüslü Molla Məhəmməd Mumin (1743-cü ildə vəfat edib), İsfahanlı Molla Hüseyn Rafiq, İsfahanlı Seyyid Məhəmməd Şula, Təfrişli Seyyid Məhəmməd Sadiq, İsfahanlı Mirzə Cəfər Şafi, Süleyman Sabahi, İsfahanlı Mirzə Məhəmməd Əl-Sübh, Qumlu Ağa Tağı Şahba, Seyyid Əbdülbağı Təbib (Nadir şahın saray həkimi olub; atası Mirzə Məhəmməd Rəhim Şah Sultan Hüseynin dövründə Həkimbaşı olmuşdu), Həzrəcaribli Tufan, İsfahanlı Ağa Məhəmməd Aşiq, İshaq bəy Üdri və başqaları haqqında yazılanlardır. «Atəşgədə» əsərinin sonunda Lütfuli bəy öz tərcümeyi-halını da vermişdir. (215, s. 282-283)

E. Braunun fikrincə, Lütfuli bəyin «Atəşgədə»sı «dövrünün 60 şairi... barədə ən rahat, əlverişli çağdaş mənbədir» (215, s. 283).

E. Braun Səfəvi İranda teoloji və fəlsəfi fikir cəbhələrinin hər birində üç əsas qrupu ayırd edir: «teoloqlar arasında əxbarilər (akhbaris), üsulilər (və ya müctəhidlər) və şeyxilər (shaykhis); filosoflar arasında isə mütəkəllimün və ya məktəb adamları, fələsifa və ya hükəma... və sufilər» (215, s. 402-403). Teoloqlar barədə «Dini-mənəvi həyat» bölümündə ayrıca söhbət açıldığından, onların üzərində dayanırıq.

Sonda, ingilisdilli müəlliflər tərəfindən adları ya tamamilə çəkilməyən və ya öləri xatırladılan XVII əsr - XVIII əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Azərbaycan yazıçıları, alimləri, filosof-mütəfəkkirləri (Qövsi Təbrizi, Məsihi, Rəcəbəli Təbrizi, İsgəndər Münşi, Yusif Qarabağı və b) barədə bir neçə kəlmə demək istərdik. «Onların çoxunun əsərlərində sufilik və hürufiliyin, Nəsimi və Füzuli ənənələrinin təsiri hiss edilməkdədir. Lakin onların hamısının dünyagörüşü üçün real həyat gerçəkliyinə sədaqət, həyatı öz ziddiyyətləri ilə birlikdə əks etdirmək, tərki-

dünyalıqdan, asketizmdən uzaqlaşmaq, mövcud ictimai və mənəvi reallıqlara yanaşmaq və i. a. səciyyəvi xüsusiyyətlər idi» (104, s. 88) Azərbaycan dilində şer divanı olan Qövsü Təbrizinin dünyagörüşündə dini motivlər üstün olsa da, azadfikirlik, panteizm meyilləri də olmuşdur. Füzulidən sonra Azərbaycan türkcəsində yazılmış ən böyük poema «Vərqa və Gülaş»nın müəllifi Rüknəddin Məsud Məsihi (1580-1656) ictimai-siyasi və əxlaqi problemlərin təhlilinə geniş yer vermişdir. Eyni zamanda həkim olan Məsihi təbabətə dair «Müalicə qaydaları» adlı əsər də yazmış, Səfəvi sarayında təbiblik etmişdir. 1669-cu ildə vəfat etmiş Rəcəbəli Təbrizi fəlsəfi görüşlərində Aristotel və Nizami ənənələrinə sadıqlıq, işraqlıq və sufiliyin təsiri hiss olunur. «Vacib varlığın isbatı» (İsbat əlvacib) və «Əsil əsas» (əl-Əsil əl- əsil) kimi 2 mühüm fəlsəfi əsərin müəllifi olan Rəcəbəli Təbrizi «Vahid» təxəllüsü ilə lirik şeirlər yazmışdır.

XVII əsrdə daha bir görkəmli Azərbaycan filosofu Yusif Məhəmmədcan oğlu Qarabaği fəlsəfə, məntiqə dair ərəb və fars dillərində əsərlər yazmışdır. «Xanəgah», «Atomun şərhinə haqqında traktat», «Anlaşılmayan məsələləri bərtərəf etmək haqqında tamamlayıcı təfsirlər». «Elmin tərifinə haqqında traktat». «Nur saraylarının şərhinə olan hur mənəzələrinə haşiyə», «Vahid olan haqqında traktat» və s. əsər müəllifi olan Yusif Qarabağının fəlsəfi görüşlərində panteizmlə yanaşı, neoplatonizm və Şərq aristotelizmi əlaqəli şəkildə birləşmişdi (104, s. 88-90).

5.1.2, Memarlıq. Məlum olduğu kimi, Şah I İsmayılın dövründə görkəmli sənətkarlar tərəfindən onun sarayı, bir çox müxtəlif təyinatlı binalar (əksəriyyəti dağılmışdır) inşa edilmişdi. «Nəfis Məscidi-Əli... indiyədək qalmış ən qədim Səfəvi monumentlərindəndir» (257, s. 82).

A.Poup Şah I Təhməsinin uzun müddətli hakimiyyəti dövründə (1524-1576) onun üçün Qəzvinə «yanmayan kərpicdən» inşa edilmiş, lakin təəssüf ki, zəlzələ nəticəsində tamamilə dağılmış sarayın «...şübhəsiz ki, yüksək keyfiyyətli... gözəl mozaik fayans elementlərlə» zəngin olduğunu vurğulayır (257, s. 82). «İrənin ən böyük və ən nüfuzlu məscidi olan Qəzvinədəki Məscidi-Şah da həmçinin zəlzələlərə tab gətirə bilməmişdir» (257, s. 82).

A. Poupun fikrincə «Şah I Abbasın hakimiyyətə gəlməsi ilə Səfəvi memarlığının «böyük dövrü»... başlandı. Bu dövr üçün erkən Səfəvi dövrü üçün xarakterik olan detalların birləşdirilməsi və geniş miqyaslı, əzəmətli, böyük əhəmiyyətə malik ansamblarla çulğalaşdırılması səciyyəvidir» (257, s. 83).

A.Poupun fikrincə, Şah I Abbasın zamanı yaranmış memarlıq nümunələri «İrənin islam memarlığının (Səfəvi türk memarlığının - R.D.) kulminasiyası və son təzahürləri olmuşdur» (257, s. 83). Məhz bu şahın dövründə paytaxt elan olunmuş

və Avropa səyyahları tərəfindən «dünyanın yarısı» kimi qiymətləndirilmiş İsfahanda Meydani-Şah «manevrlər, proessiyalar və oyunlar, xüsusilə polo (çovqan - R.D.) üçün meydan (səhnə)» idi (257, s. 83). Ella Zonis də göstərir ki, İsfahanda Şah Abbasın çovqan (polo) oyunlarını izlədiyi məşhur meydan (Meydani-Şah - R.D.) «...İran ikonoqrafiyasının ən sevimli mövzularındandır» (278, s. 24). «İsfahanın köhnə hissəsində Çaharbağ (hərfi tərcüməsi-Dörd bağ) magistratının şərqində çoxlu memarlıq abidəsi qalmışdır... Səfəvilər dövründə İsfahan (1597/98-ci ildən İsfahan Səfəvi dövlətinin paytaxtı oldu) genişləndirilmiş, şəhərin mərkəzində zəngin bəzəkli binalarla əhatə olunan Şah Meydanı (Meydani-Şah) salınmışdır» (13, s. 586). P. Sayks öz növbəsində göstərir ki: «Səfəvi hökmdarları dövrünə dair İran memarlığı şedevrlərinə ən çox İsfahanda rast gəlinir» (269, s. 198) Donald Vilber XVII əsrin ortalarında İsfahanda «162 məscid, 48 mədrəsə, 1802 karvansaray və 273 ictimai hamam»ın mövcud olduğunu vurğulayır (274, s. 69; 278, s. 24). Bu meydanın şimal hissəsində şah karvansarayı və bazar, qərb hissəsinin mərkəzində hökumət iqamətgahı olan Ali Qapı sarayı, meydanın onunla üzbəüz qarşı tərəfində Şah Abbasın şəxsi iqamətgahı və Şeyx Lütfulah məscidi yerləşir. Həqiqətən də, İsfahandakı möhtəşəm ansambl «Meydani-Şah (P. Sayksın sözləri ilə desək «İsfahanın ürəyi» - 269, s. 198), Çahar-bağ magistratı və onların ətrafındakı saraylar, məscidlər, karvansaray və bazarlar Səfəvilər dövrü memarlığının ən gözəl nümunələrindəndir» (11, s. 511). A.Poup, 1612-1638-ci illərdə tikilmiş (əslində 1612-1630-cu illər; XVIII-XX əsrlərdə yenidən qurulmuşdur - 13, s. 586). özünün möhtəşəmliyi və əzəməti sayəsində dünyanın məşhur tikililəri arasında yer almış Məscidi-Şahı «İranda minillik məscid tikintisinin ən yüksək mərhələsi» kimi səciyyələndirir. «90 (feet) hündürlüyündə, yarım günbəz tağlı iç portalı, cinahlarda 130 (feet) hündürlükdə minarələr, məqbərənin 163 (feet) diametrlı günbəzi...» olan bu məsciddə, başlıca məqsəd olan ibadətlə məşğul olanlar üçün xalça ilə döşənmiş iki meydançanın mövcudluğu göstərilir (257, s. 84).

A.Poup belə bir maraqlı cəhətə diqqəti çəkir ki, özünün «məftunedici mavi rəngi ilə nur saçan» bu tikili (Məscidi-Şah -R.D.) meydanda (Meydani-Şahda - R.D.), demək olar ki, dominantlıq edərək, təvazökar stilli şah sarayı ilə müqayisədə dinin dünyəvi hakimiyyət üzərində ...üstünlüyünü və dinin şəhər (İsfahan - R.D.) həyatında mərkəzi yer tutduğunu təcəssüm etdirir» (257, s. 85). P.Sayks isə C.Kerzona istinadən göstərir ki: «Bu gözəl tikilinin dekorativ tərtibatı... aşınmaya məruz qaldığına baxmayaraq o, Səfəvi şahlarına xas zövqün ən yüksək nümunəsi olaraq qalır» (269, s. 199) Bu tikili üçün «struktur

elementlərin, simmetrik tağların, taraz ivansların ritmik təkrarı..., habelə günbəzin üzərində... tünd mavi (göy) və qızılı sarı rənglərlə işlənmiş qarışıq arabaskalar (ərəbcə yazı, hansılarda ki, peyğəmbər kəlamları bəyan edilir - R.D.)» səciyyəvidir (257, s. 86). «Ornamentlər ənənəvi olub, ...məhsuldarlıq və əmin-amanlığa çağırış İran motivlərinin təkrarıdır... Abstrakt, xəyali nəbati təsvirlərinin zənginliyi, İran poeziyasının çiçəklərə olan ehtirasını vurğulayır... Tikilinin, demək olar ki, bütün səthi şirli kaş (emal) ilə üzlənmişdir» (257, s. 88-92).

A.Poupun fikrincə, «Məscidi-Şah müxtəlif detalları baxımından (xüsusilə fayans mozaika cəhətdən) üç yüz il özündən əvvəl inşa edilmiş sələfi Gövhər Şad (bu məscid Məshəddə 1405-1418-ci illərdə memar Qəvəməddin Şirazi tərəfindən inşa edilmişdir - R.D.) məscidindən geri qalır» (257, s. 92-93). Müəllif bunu, XVII əsrin İran (Səfəvi - R.D.) incəsənətində o qədər də yüksək dövr olmaması ilə izah edir. Əlbəttə, bu fikir mübahisəlidir və onunla razılaşmaq olmaz, heç olmazsa, ona görə ki, bu mülahizəni incəsənətin bütün sahələrinə aid etmək olmaz.

A.Poupun fikrincə, Məscidi-Şahın müasiri olan «nisbətən az iddialı» Şeyx Lutf Allah məscidi (A. Poupa görə tikildiyi illər -1601-1628; əslində isə 1603-1618 - 13, s. 586), həm də nisbətən yığcam ölçüləri və sadələşdirilmiş (istifadə) funksiyaları ilə daha asan anlaşılandır (sadədir)» (257, s. 93).

R.Seyvorinin mülahizəsinə görə, Məscidi-Şah və Şeyx Lutf Allah məscidləri Səfəvi memarlığının «iki ən möhtəşəm sədəvrləridir» (264, s. 96)

Məlum olduğu kimi, bu məscidi Şah I Abbas özünün qaynatasının xətirəsinə inşa etdirmişdi. «...Mavi, ağ arabeskalar... və parlaq stalaktit portal daxili təmtərağa işarə edir» (257, s. 93). Işıqın, işıqlandırmanın vacib element olduğunu vurğulayan A.Poup göstərir ki, bu effekt Şeyx Lutf Allah məscidinin «günbəzinin oturacaq hissəsində müəyyən intervalla yerləşdirilmiş və hərəsi bir cüt çərçivə ilə örtülmüş pəncərələr» hesabına yaradılır» (257, s. 94).

Şiələrin onuncu məsumu və VIII imamı Rzanın (əsl adı Əli ibn Musa (ə)) Məshəddəki məqbərəsi ilə bağlı A.Poup göstərir ki, «...Məkkə ilə rəqabət aparan» Məshəddəki bu məqbərəni biz «Səfəvilərin töhvələri (bəxşisləri) olmadan bu gündü mövcud əzəməti ilə aşkar etməzdik» (257, s. 96). Oksford professoru IX əsrdən etibarən dəfələrlə dağıntılara məruz qalmış və demək olar ki, tamamilə məhv edilmiş bu məqbərədə «bərpa və genişləndirmə işlərinin (başqa müqəddəs ziyarətgahlarla müqayisədə - R.D) daha tez-tez, daha sürətlə aparıldığı» fikrini vurğulayır: «1597-ci ildə Şah I Abbas Məshədə daxil oldu və 1601-ci ildə bərpa

barədə əmr verdi» (257, s. 96). Lakin A. Poup, Nadirin adı çəkilən məqbərəyə himayəsi, qayğısı barədə susur. «Bir-biri ilə rəbitəsi olan dörd böyük həyətdə (courts) otuzadək strukturun - məscid, iqamətgah, mədrəsə, kitabxana, türbələr, karvansaralar» olduğunu qeyd edən A.Poup «XV əsrə aid Gövhərşad məscidinin məqbərədən texniki cəhətdən ayrılması, əslində isə həyətlərin davamı olub, təəssürat doğuran kulminasiya məntəqəsi rolu oynadığını» göstərir (257, s. 96). Yeri gəlmişkən, müəllifin, strukturların sayı ilə bağlı göstərdiyi rəqəm kitabın nəşr olunduğu 1969-cu il üçün etibarlıdır; indi İmam Rza kompleksi həm sahə, həm də struktur cəhətdən xeyli böyümüş, bəzi yeni tikililər əlavə edilmişdir.

A. Poup həmçinin göstərir ki: «İmam Rza məqbərəsinin daxili strukturu İmam Rzanın müqəddəs qəbrinin yerləşdiyi palatanın ətrafında bərqərar olur ki, bu hərəmin də IX əsrdəki orijinal forması dəfələrlə yenidən qurulmuş və bərpa edilmişdir. Üzəri qızıl və polixrom parlaq kaşı ilə örtülmüşdür ki, onların da bəziləri XIII əsrdən qalmışdır. Burada (məqbərədə - R.D.) fayansla işlənmiş stalaktit kaskadlı ziyarət zalından tutmuş XIX əsrə aid ...güzgülü zaladək müxtəlif stilli xüsusi iqamətgahlar vardır (257, s. 97).

Məqbərənin, A.Poupun fikrincə, ən üstün komponenti ...İsfahandakı Şeyx Lütfaallah məscidi ilə müasir olan Allahverdi xan palatasıdır...» (257, s. 97). «Günbəzinin hündürlüyü 70 (feet) və diametri 36 (feet) olan» bu tikili A.Poupun mülahizəsinə görə stil cəhətdən İsfahan memarlıq məktəbinə aiddir (257, s. 98).

A.Poup göstərir ki, Şah I Abbasın 1627-ci ildə (bu səhvdir; əslində 1629 - R.D.) ölmündən sonra həqiqətən də J. Şardenin dediyi kimi, «İrannın tərəqqisinə son qoyuldu». Lakin «siyasi və iqtisadi tənəzzül dövrlərində ... memarlıq üslubları nisbətən az sürətlə geriləyir». Məsələn olaraq, A.Poup göstərir ki, «son Səfəvi hökmdarı Şah Sultan Hüseynin (əslində xronologiyaya görə, son Səfəvi şahı III Abbas sayılmalıdır - R.D.) İsfahanda 1706-1714-cü illərdə tikdirdiyi Madəri-Şah (Şah anası - R.D.) məscidi və mədrəsəsi nəcib, olduqca maraqlı və cazibədar tikili olub, müasiri olan müsəlman tikililərini kölgədə qoyur» (257, s. 99). P. Sayks göstərir ki: «Burada kölgəlik, çar-hovuz və gül-çiçək, tikilinin (mədrəsənin - R.D.) gözəlliyi ilə ahəngdar şəkildə uzlaşır» (269, s. 201) L.Lokhart da göstərir ki, «onun (Şah Hüseynin - R.D. hakimiyyəti illərində tikilmiş ən gözəl bina, sözsüz ki, Mədrəseyi Madəri-Şahdır. Xoşbəxtlikdən bu tikili Çaharbağda hələ də durmaqdadır» (246, s. 48).

Saray bağı olan Çaharbağı A.Poup «məzaika ilə bəzədilmiş monumental portalla bitən... gözəl bulvar kimi» səciyyələndirir. (257, s. 99). P.Sayks göstərir

ki, «Çaharbağ İsfahanın bütün izzət sahiblərinin (əsl-nəcəbətillərin - R.D.) görüş məkanı idi» (269. s. 201).

İsfahanda saraylardan yalnız ikisi qorunub saxlanmışdır. Onlar, A.Poupun fikrincə, «Sasanilərin və ya monqolların hökmdar iqamətgahları ilə müqayisədə xeyli təvəzökardırlar». A.Poup İsfahandakı Çehelsütun sarayı haqqında yazır ki, «Çehelsütun sarayının sütunlu eyvanının bilavasitə saray binasına birləşdiyi yerdə nəhəng girişi olan qəbul zalı mövcuddur ki, bura gur şəkildə ...güzgülü sütun, panel və stalaktidlər, polixrom mozaikalı tavanlar ilə» (257, s. 101) bəzədilmişdir. Sarayın interyeri isə müxtəlif «fiqurativ və abstrakt ornamentlərlə» bəzədilmişdir (yenə orada). P.Sayks T.Kruşinskiyə istinadən göstərir ki, J.Şardenin, vaxtilə haqqında məlumat verdiyi Çehelsütun ilkin, orijinal variant olub, yangın nəticəsində sıradan çıxmışdı; Çehelsütunun yeni binası Şah Sultan Hüseyn tərəfindən inşa etdirilib (269, s. 200). Qeyd etmək lazımdır ki, Qəzvinə də eyni adlı daha bir saray mövcud idi. Qəzvinəki Çehelsütun (farsca qırx sütun) «orta əsrlərə aid Azərbaycan memarlıq abidəsidir (1558). Səfəvi şahı I Təhmasibin (1524-1576) ziyafətlər və rəsmi qəbullar üçün tikdirdiyi saray köşkü olmuşdur. Qəzvin Səfəvilər dövlətinin paytaxtı olan dövrdə (1555-1597/98) salınmış Cəfərbağı saray şəhərciyinin əsas binalarından idi. «Dövlətxana» və «Təhmasib küləfirəngisi» də adlanırdı. Çehelsütun planda küncləri kəsilmiş kvadrat şəkili, ikimərtəbəli binadır. I mərtəbə ortasında hovuz olan səkkizlü salondan və onu dövrələyən eyvandan ibarətdir. Həmin quruluş II mərtəbədə də təkrar olunur. Ancaq I mərtəbədəki eyvanın ağır, sivri tağları II mərtəbədə ağacdən hazırlanmış qırx incə sütunla əvəz edilmişdir ki, Çehelsütun adı da buradandır. Çehelsütunun bayır və iç divarlarının səthləri zəngin ornamentlərlə bəzədilmiş, interyerlərdə yüksək bədii səviyyəli, müxtəlif mövzulu divar rəsmləri çəkilmişdir. Bu rəsmlərin çoxunu XVI əsr Azərbaycan rəssamı Müzəffər Əli, digər qismini isə I Təhmasibin özü işləmişdi. Çehelsütun dövrümüzədək öz ilkin görkəmini dəyişmiş şəkildə çatmış, bəzəkləri isə qalmamışdır» (5, s. 334).

«XVII əsrin əvvəllərində İsfahan meydanında tikilmiş Ali Qapı sarayı Səfəvi hökumətinin iqamətgahı olmuşdur» (257, s. 102) deyən A.Poup burada qeyri-dəqiqliyə yol vermişdir. Belə ki, Ali Qapı sarayı XV əsrdə tikilmiş, XVII əsrdə genişləndirilmişdir (13, s. 586). A.Poup göstərir ki: «Yeddi mərtəbə hündürlüyündə olan, kvadrat planlı» bu sarayın ikinci mərtəbəsində eyvanı, iki yüz və daha çox adam tutan qəbul zalı vardır və interyeri nəcib polixrom üzlüklə işlənmişdir» (257, s. 102). P. Sayks öz növbəsində yazır: «...Şah Novruz, yəni

yeni il münasibətilə bu sarayda qəbul mərasimi keçirirdi... Əlahəzrət, həmçinin, polo (çovqan - R.D.) oyunlarını, at yürüşlərini, vəhşi heyvanların döyüşlərini məhz bu binadan - nəhəng meydana (Meydani-Şaha -R.D.) dolmuş minlərlə təbələlərinin onu görəcəkləri məkandan izləyirdi» (269, s. 200).

L.Lokhart «bina tikintisinə böyük maraq göstərən» Şah Hüseynin XVIII əsrin əvvəllərindən Fərhəbadda nəhəng saray və bağ kompleksinin tikintisinə başladığı barədə məlumat verir (246, s. 48). Müəllif göstərir ki, Yeni Culfanın cənubi-qərbində yerləşən Fərhəbaddakı bu saray kompleksi nəzərdə tutulduğuna görə, «İrənin Versalına çevrilməli idi» (246, s. 48). R.Seyvori göstərir ki, 1611-1612-ci illərdə Şah I Abbas ən çox xoşladığı Mazandaran vilayətində eyniadlı qış sarayı inşa etdirmişdi. Sonradan həmin sarayın ətrafında başqa tikililər, bağlar, hovuzlar, bazarlar, karvansaraylar, məscidlər salınmış, Fərhəbad şəhərə çevrilmişdir. 1618-ci ildə Pyetro de Valle burada olmuşdur (264, s. 96-97). L.Lokhart öz növbəsində göstərir ki, şah «vaxtının əsas hissəsini sevimli iqamətgahı olan Fərhəbadda keçirirdi. O, bu yeri o qədər bəyəniirdi ki, hətta rəsmi paytaxtı bura köçürmək və onu «Şəhrinay», yəni yeni şəhər adlandırmaq barədə düşündü» (246, s. 126). Məhəmməd Möhsün də öz növbəsində, şahın Fərhəbadı genişləndirmək və gözəlləşdirməklə bağlı fəvqəladə dərəcədə çalışdığını vurğulayır (246, s. 126). Şah Hüseyn həmçinin bir sıra yeni məscid binalarının inşa edilməsini, bəzi köhnələrinin isə təmir və bərpasını təmin etmişdi.

Məlum olduğu kimi, əfqan işğalları zamanı Səfəvi şəhərlərinə, o cümlədən Şiraz şəhərinə xeyli ziyan dəymişdi. Nadir, əfqanlar üzərində qələbədən sonra Şirazda qaldığı müddət ərzində şəhərin bərpa olunması barədə əmr vermişdi. L.Lokhart göstərir ki, o, «Şah Çıraq (Shah Chiragh) məscidinin bərpası üçün 1.500 tünmən (3.500 funt-sterlinq) vəsait ayırır, bundan əlavə məscidə qızıl kütləsi töhvə edir» (245, s. 46). Bu barədə Mirzə Məhəmməd Şirazi özünün «Ruznamə»sində məlumat verir.

Ümumiyyətlə, «şərq memarlığında geniş yayılan sütunlu və ya sıratağlı, daxili həyətlə, mərkəzi günbəzli məscidlər, müxtəlif quruluşlu minarələr, günbəzli məqbərələr, bürcvari türbələr, mədrəsə və karvansaray binaları, körpülər, binaların zəngin ornament bəzəkləri hər ölkənin yerli ənənələri ilə bağlı şəkildə inkişaf etmişdir» (22, s. 432). Xüsusilə, «binaların üzərinin kaşılarla işlənilməsi təcrübəsi Səfəvi hökmdarlarının zamanında öz zirvəsinə yetişir» (269, s. 201-202) P. Sayksın fikrincə «şübhəsiz ki, ...Çin incəsənəti, olduqca həssas olan iranlıların ... kaşı istehsalına güclü təsir göstərmişdi; bununla belə,

İran sənətkarlığı heç zaman rəng, forma, bəzək elementləri cəhətdən öz fərdiliyini itirmədi» (269, s. 203)

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvi dövləti ərazisində mövcud memarlıq abidələri də şərq memarlıq məktəbi ənənələrinə sadiqliyi ilə seçilir və dünya mədəniyyət xəzinəsinə dəyərli töhvələri ilə məşhurdur.

5.1.3. Təsviri sənət. İran rəssamlığına da Çin təsviri sənət ənənələrinin güclü təsir etdiyini vurğulayan P.Sayks (269, s. 203), bu sahədə də iranlıların özünəməxsusluğunu xüsusi qeyd edir. Bu spesifikliyi şərtləndirən əsas cəhət İslam ehkamlarına görə, insanın təsvir obyektinə olmasına qoyulan qadağa idi. «İran rəssamlarının mövzu bazası xeyli kəsad olub, əsasən məşhur personajların - Xosrov və Şirin, Məcnun və Leyli arasında görüş səhnələrinin təsviri üzərində qurulur... Dini motivlərə çox nadir hallarda müraciət edilirdi». (269, s. 207) P.Sayks İran təsviri sənətində yalnız Səfəvilər dövründə avropalıların obrazlarının yaradıldığına diqqəti çəkir. İranlı rəsamları eyni zamanda bacarıqlı xəttatlar kimi səciyyələndirən P.Sayks onların «dekorativ məqsədlər üçün əlifbadan, başqalarının bacarmayacaqları tərzdə istifadə etdiklərini» qeyd edir. (269, s. 207). Təbiət mənzərələrinə gəlinə, P.Sayks göstərir ki: «təbiət, onun özünün xətinə deyil, yalnız, rəsmnin mövzusunu izah üçün və ... illüstrativ fon yaratmaq məqsədilə təsvir edilirdi» (269, s. 207). Burada bir neçə kəlmə miniatür sənəti barədə qeyd etmək yerinə düşərdi.

V.Minorskinin fikrincə: «Səfəvilər dövrünün yaradıcı enerjisi... o zamanın ruhuna daha çox uyğun gələn memarlıq və miniatür rəssamlıq sahələrində daha layiqli təcəssümünü tapdı» (250, s.253) Ümumiyyətlə, İranda «miniatür sənətinin yüksəlişi 16-17-ci əsrlərə aiddir. 16 əsrin birinci yarısında Təbriz miniatür məktəbi bu sahədə başlıca rol oynadı. XVI əsrin ikinci yarısında Məşhəd və Qəzvin şəhərləri mühüm rəssamlıq mərkəzlərinə çevrilir. Şiraz miniatür üslubu inkişaf etdirilir... XVII əsrin I yarısında Rza Abbasinin rəhbərlik etdiyi İsfahan miniatür məktəbi məşhurlaşdı» (11, s. 511) E. Zonisin mülahizəsinə görə «...İran miniatür sənətinin böyük (inkişaf) dövrü XIV əsrdən başlamış və XVI-XVII əsrlərdə özünün ən yüksək səviyyəsinə çatmışdır» (278, s. 153).

5.1.4. Musiqi. Kembric professoru Ella Zonniçin fikrincə, İran musiqisini təhlil edərkən, din amilini nəzərə almaq vacibdir, belə ki, «İran musiqisi əsasən dini ruhludur... Ənənəvi bədi (art) musiqinin mətnləri daha çox Rumi (XIII əsr) və Hafizin (XIV əsr) mistik poemalarından qaynaqlanır ki, bunlar da məhəbbət və məy kimi simvolların vasitəsilə əsasən dini hissləri tərənnüm edir» (278, s. 6-7).

E.Zonis belə bir məqama diqqəti çəkir ki, İran musiqisinin əsasən dini səciyyə daşması, İranın rəsmi dini olan İslamın musiqiyə antipatiyalı münasibəti fonunda baş verir. İslamda «yalnız müqəddəs müharibələr üçün, möcüzəli təbiətin təntənəsini qeyd etmək və Quran (ayələrini - R.D.) oxumaq üçün nəzərdə tutulan musiqiyə rəvac verilir. Müəyyən müddət dini məhdudiyət şərtlərinin yumşalmasına və xəlifələrin saraylarında musiqinin... çiçəklənməsinə baxmayaraq, islam mədəniyyətində dominant münasibət anti-musiqi səciyyəli olaraq qalırdı. XVI-XVII əsrlər ərzində şiəlik... dövlət dini ...elan olunduqdan sonra bu (münasibət - R.D.) daha da gücləndi... Musiqi yenidən diskriminasiya obyektinə çevrildi» (278, s. 7-8). E.Zonis Səfəvi dövrünü xarakterizə edərkən, onu Sasanilər dövrü ilə müqayisə edir: «Mənşəcə şimal-qərbi İrandan - Azərbaycandan olan böyük İran sülaləsi (türk mənşəli - R.D.) Səfəvilər... təqribən doqquz əsrlik... ardıcıl əcnəbi işğalından sonra yüksəldilər və eynilə Sasanilər kimi, İran sivilizasiyasını, beş əsrlik ellin dominantlığından (e.ə. IV əsrdə Əhəməni dövlətinin Makedoniyalı İsgəndər tərəfindən süquta uğraması nəzərdə tutulur - R.D.) sonra yenidən bərpa etdilər» (278, s. 24).

E.Zonis belə bir məqama diqqəti çəkir ki, Səfəvilər dövründə «musiqi müsəlman ruhaniləri tərəfindən təqib olunduğu bir zaman islam daxilində xeyli nüfuzlu qrup olan sufilər tərəfindən müdafiə olunurdu» (Zonis, səh 8). Belə ki, bəzi cərəyanları istisna olmaqla sufilərin, demək olar ki, hamısı, «ruhun tarazlıq vəziyyətinə gətirilməsi, təmizlənməsi..., Allaha qovuşmasında musiqini əsas məqamlardan biri kimi» qəbul edir, «müqəddəs rəqslərdə» iştirak edirdilər» (278, s. 8;261,s. 99).

E.Zonis təziyələri «İran dini musiqisinin «daha çox ovsunedici aspektlərindən biri, İran üçün xarakterik dini drama» adlandırır. Onun təsvirinə görə, «ay təqvimilə Məhərrəm ayı ərzində... şiə müsəlmanlarının şəhidləri - III İmam Hüseyn və onun tərəfdarlarının qətli faciəsi bir daha yaşanılır (canlandırılır) ...mərasim zamanı ifaçılar, istər oxuyanlar, istərsə də çalanlar ənənəvi melodiyalardan, ...dəstgahlardan istifadə edirlər... Mərasimlərin əksəriyyətində instrumental interlyudiyalar olur ki, bunlar tipik olaraq zurna... və dahalla ifa olunur» (278, s. 9).

Ella Zonis XVI-XIX əsrləri «İran musiqisinin qaranlıq dövrü» kimi xarakterizə edir (278. s. 37) və göstərir ki, XVIII əsrdə Səfi əl-Dinin «Risalət əş-Şərəfiyyə» traktatı, «Kitab əd Ədvar», «Bahcət əl-ruh» əsərləri, XIV əsrdə Qütb əl-Din əl-Şirazinin «Durat ol Tac», XV əsrdə Əli əl Curganinin, sələfi Səfi əl-Dinin əsərlərinə dair təfsirləri və nəhayət, Əbd Qadir Qayibi əl Marağayinin

bütün Orta Şərqdə məşhur olan «Cami əl-A lhan» əsərindən (bu əsərdə İran və türk (Azərbaycan) musiqiləri arasında əlaqədən bəhs edilmişdir) sonra, ta 1923-cü ildə Vəzirinin əsərindəki musiqiyə dair elmi tədqiqat əsəri yaranmamışdı (278, s. 34-37).

E.Zonis qeyd edir: «Abbasidlərin dövründə «...VIII, IX, X əsrlərdə dinin ona münasibətinə baxmayaraq, musiqi addım-addım irəliləyirdi». Bunu «hökmdar saraylarının (siyasi rejimlərin - R.D.) fərqli münasibəti» ilə izah edən Ella Zonis göstərir ki, «Abbasidlər dini bazis üzərində artıq bərqərar olmuş imperiyada hökmrənlik edirdilər, Səfəvilər isə dindən milli siyasət aləti kimi istifadə etməyə təcili tələbat duyurdular...» (278, s. 36). Belə bir şəraitdə «musiqi özünün sosial dəstəkdən... məhrum oldu... Bir sənət sahəsi kimi öz nüfuzunu itirdi. Səfəvi İranda musiqi savadı olmayan, əyləncə həvəskarlarının maraq sahəsinə çevrildi... (hətta) yuxarı siniflər arasında musiqi istedadı olub, professional olmağa qüvvəsi çatanlar da həvəskar səviyyəsində qalırdılar...» (278, s. 36).

E.Zonis hesab edir ki: «...Səfəvi sülaləsi İran mədəniyyətinin XVI əsrdən başlayaraq XVIII əsrdə davam edən intibahını (əslində bu intibahın əks-sədası, təsiri bizim günlərdəki hiss olunur - R.D.) yaratdı. Lakin Səfəvi memarlığı və incəsənətinin nümunələri xeyli tanınmış olduğu halda, musiqinin inkişafı üçün həmin dövrdə heç bir təkan olmadı. Təəccüblü olsa da Səfəvi dövrü İran musiqisi tarixində ən aşağı göstəricilərlə səciyyələndirilən dövrlərdən biridir...» (278, s. 35).

Kembric tədqiqatçısı Ella Zonis belə bir məqama diqqəti yetirir ki, «Səfəvilərin yeridikləri siyasətə baxmayaraq, İran musiqisi yüksək səviyyədə qalmaqda davam edir, lakin İranda deyil, Hindistanda... Baxmayaraq ki, moğollar özləri türk idilər (Səfəvilər kimi- R.D.), saray mədəniyyəti fars ruhlu idi və fars dili diplomatik və ədəbi dil idi. Mədəni transplantasiyaya ən gözəl nümunələr Hindistanda İran stilli binalar, məsələn, Tac Mahal və Hindistanda yaradılan İran (Səfəvi - R.D.) üslüblü çoxlu sayda miniatur rəssamlıq əsərləri idi. Musiqi sahəsində də... İran təsiri güclü idi... Bu təsir hind musiqisində bu gün də sezilir, xüsusilə termin, ...musiqi alətlərinin, stillərin adlarında analogiya daha çoxdur... Hind və İran musiqilərinin nəzəriyyələri də bir çox məqamlarda üst-üstə düşür» (278, s. 37-38).

E.Zonis, İran musiqisinin Hindistanda inkişaf etməsinin səbəbinə gəlincə, bunun iranlı şairlərin Hindistana meyl etmə səbəbləri ilə eyni qəbildən olduğuna diqqəti çəkir. E.Braunun qeyd etdiyi kimi, iranlı şairləri Dehliyə cəzb edən həmin dövrdə moğolların (şübhəli Səfəvilərə nisbətən sünni türk moğolların -

R.D.) ədəbiyyata daha liberal münasibətləri idi (278. s. 38. 215, s. 28). Eyni hal musiqiyə də aid idi.

Səfəvi dövlətində istifadə olunan musiqi alətləri ilə bağlı tədqiqat apararkən E.Zonis göstərir ki, «İsfahandakı Çehelsütun sarayının bir qrup divar rəsmləri Səfəvilər dövrü ərzində ifa olunan musiqi alətlərinin əlverişli kataloqu kimi istifadə oluna bilər» (278, s. 153).

E.Zonis İranda klassik musiqinin ifası üçün istifadə olunan altı alətin tarixi inkişaf yoluna nəzər yetirmişdir: «...iki simli pandor, tar və şehtar; ...kamança; ...santur; ...ney; ...kiçik təbil tumbak... Folklor musiqi alətləri... ud, qanun..., qayçək... çəng və rübab...»(278. s. 153, 156).

E.Zonis tarla bağlı yazır ki, o, «nə heç bir orta əsr yazıçısı tərəfindən xatırladılmır, nə də XVI-XVII əsrlərə aid miniatürlərdə təsvir olunmayıb..., hətta... Çehel Sütun sarayı divarlarında musiqiçilərin əks olduğu rəsmlərdə belə təsvir edilməyib. İran (musiqi) nəzəriyyəçiləri adətən, tarın İranda meydana çıxmasının Qacar dövrünə təsadüf etdiyini bildirlər» (278, s. 156).

Kembridc professoru E.Zonis tarın Avropa gitarası ilə ehtimal olunan qohumluğu ilə bağlı göstərir ki, «...eyni ümumi forma və adlardakı oşarlıq (tar - gitara - R.D.) istər-istəməz maraq oyadır». E.Zonis iki hipotez irəli sürür; «birincisi, tar XVII-XVIII əsrlər ərzində digər İran musiqi alətləri bazasında yaranmışdır. Belə ki, tarın uzun boynu və pərdə sistemi İranda uzunmüddətli tarixə malik şehtara bənzəyir. Lakin şehtarın tarda olduğu kimi ...dəri membranı və ikili qarnı (korpus) yoxdur. Bu iki xarakteristika digər qədim İran aləti olan qayçəkə də aiddir, lakin sonuncunun boynu qısa və əyridir. İkinci ehtimalla görə, o (tar- R.D.), bilavasitə Qafqazdan gətirilmişdir ...» (278, s. 156).

«Standart tarın uzunluğu 95 sm ...olub, quzu dərisindən olan membranı iki hissəlidir... İranda iqlim isti və xeyli quru olduğundan problem yaranmır və membran xeyli nazik ola bilər. Qafqazda hava şəraiti kəskin olduğundan, daha qalın membran işlədilməli olur. Tarın altı simi metaldan - beşi poladdan, biri isə... misdən hazırlanır... Tarın lədlərinin standart sayı iyirmi altıdır...» (278, s. 157).

E.Zonis kamança ilə bağlı yazır: «Səfəvi dövrünün miniatürlərində, Çehelsütun divar rəsmlərində kamança... əksini tapmışdır. Müzəffərəddin şahın (1898-1907) hakimiyyəti dövründə İrana skripka gətirilənədək, İran musiqisinin əsas alətlərindən biri kamança idi... Skripka kamançanın (üstün) mövqeyini uzurpasiya etdi...»(278,s. 171).

Tədqiq etdiyimiz dövrdə Səfəvi dövlətinin mədəni həyatının ingilisdilli tarixşünaslıqda əksini tapmış məlumatlar əsasında təhlili belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, Səfəvilərin son dövrü, erkən və orta Səfəvi dövrləri kimi maraqlı, özünəməxsus, səciyyəvi mədəniyyəti ilə seçilir. Bu mədəniyyət istər Azərbaycan, istərsə də İran mədəniyyətinin çağdaş durumunun formalaşmasında əhəmiyyətli irs rolu oynamışdır.

§2. Dini-mənəvi həyat

Toronta Universitetinin professoru Rocer Seyvorinin fikrincə, ümumiyyətlə, «zəif və bacarıqsız şahların hakimiyyəti dövründə, bir qayda olaraq, üləmalar siyasi institutlarda öz müstəqil mövqelərini qabartmağa çalışırdılar. Təəccüblü deyil ki, üst-üstə 56 il (1666-1722) hakimiyyətdə olmuş nisbətən zəif Səfəvi hökmdarları olan şah Süleyman və şah Sultan Hüseyn dövründə klerikallar hakimiyyət pilləsində bu vaxta qədər heç zaman qalxa bilmədikləri ən yüksək (apogey) mərtəbəyə yetişmişdilər. Özlərinin... on ikinci imamın nümayəndələri kimi üstünlüklərə (preroqativlərə) malik olmalarını vəchlə vurğulayan müctəhidlər «xüsusi» hüquqlardan məharətlə yararlanırdılar» (264, s. 238). Bir sözlə, «müctəhidlər şahdan asılılıqlarını getdikcə daha çox azaltmaq tendensiyasından, sonda şahı fəal şəkildə nəzarətdə saxlamaq mövqeyinə keçirlər» (264, s. 239). Səfəvi dövlətində daima müstəsna mövqə tutan din xadimlərini, hətta ən iradəli və güclü şah olan I Abbas belə cilovlamaqda çətinlik çəkmişdi. E. Braunun, Tanikabunlu Məhəmməd ibn Süleymanın «Qisas əl-üləma»sından («İlahiyyətçilər barədə hekayətlər» - «Tales of the Divines») gətirdiyi sitatda göstərilir ki, teoloqlardan biri şahı göndərdiyi məktubda hökmdarın qəzəbinə tuş gələcəyindən qətiyyənlə ehtiyatlanmayaraq, «məmləkətin şərikli sahibi olan Abbasa» xitabı ilə müraciət edir. Şah Abbas belə cəsarətli addımı «dözümlə» qarşılayır, həmin məktuba mümkün qədər «mülayim» cavab göndərərək, özünü «Əli qapısının iti» adlandırır (215, s. 369).

Səfəvi dövlətində din xadimlərinin tutduğu mövqə ilə əlaqədar Kaliforniya Universitetinin professoru İ.Lapidus yazır: «İran üləmaları dövləti dəstəkdən asılı olduqlarından hakimiyyətə ehtiramla yanaşır, onunla xalq arasında vasitəçi rolu oynayırdılar. Bütövlükdə dövlətə tabe olan üləmalar tayfa daxilində və dini opponentlərə qarşı, mərkəzi hakimiyyətin qanunlaşması və müdafiəsi məramına xidmət edirdilər. Buna baxmayaraq, Səfəvi sülaləsinin tənəzzül dövründə (onların - R.D.) müstəqilliyə meyil etmələri açıq-aşkar sezilirdi» (244, s. 543).

Teoloqlar dövlət miqyasında müstəqilliyə malik olmaqdan bir qədər də irəli gedərək, şahlara «nəzarət etmək» mövqeyinə qədər yetişirlər. Ə. Bənaninin göstərdiyi kimi, əldə etdikləri üstün mövqe sayəsində, bəzi hallarda, mücdəhidlərin sözü şahın qərarından belə üstün tutulurdu (211, s.6).

Beləliklə, R. Seyvorinin göstərdiyi kimi «vaxtilə hələ şah I İsmayıl tərəfindən Səfəvi dövlətində sabitliyə potensial təhlükə törədə biləcəyi ehtimal olunan amil reallaşmağa başlamışdı. Ülmələr dövlətdə üstün mövqelərə can atdıqca, çox vəciz şəkildə, dövlətin dağılmasına kömək edirdilər» (264, s. 239). A.Müller isə öz növbəsində qeyd edir ki, Səfəvi dövlətinin paytaxtı İsfahan üçün taleyüklü günlərdə - əfqanlar tərəfindən mühasirə zamanı belə «nüfuz sahibi olan mollalar... vicdansız intriqaalarından» əl çəkmirdilər. (165, s. 410)

H.Haas öz mülahizələrində göstərir ki: «Şiələrə görə hökmdarın dünyəvi funksiyaları digər funksiyalarından az əhəmiyyətli və öz mülahizələrini dəyişməz olaraq saxlayırdılar ki, Əli nəslindən olmayan hər hansı hökmdarın hakimiyyəti legitim (qanuni) sayıla bilməz. İrandlıların (şiiələrin - R.D.) Əli əyalına (House of Ali) olan sədaqəti Hüseyinin son Sasani hökmdarı III Yezdəgirdin qızı ilə nikahda olması haqda əfsanə ilə birlikdə xüsusən ədalətli nəzərə çarpırdı. Faktiki olaraq, İranda hakimiyyətdə olmuş sülalələrin hamısı (Səfəvilər istisna olmaqla - R.D.) uzurpator kimi (şiiələrin nəzərinə görə - R.D.) qəbul edilirdi» (234, s. 78). V. Bartold da bu əsnada göstərir ki: «Müsəlmanlıq dövründə ... İrannın qanuni sahibi yalnız müsəlmanlığa qədərki hökmdarlar nəslinin törəmələri hesab olunurdu; uzurpatorları qanuni hökmdara çevirmək üçün fantastik tarixçələr uydurulurdu». (93, s. 280). H.Haas sonrakı mülahizələrində Səfəvilərin İran ərazisində yaratdıqları rejimi «kompromis variant» kimi dəyərləndirir (234, s. 79). İngilis tədqiqatçısı V.Teylor özünün şərq mənbələri əsasında yazdığı «Məhəmmədilik və onun təriqətlərinin tarixi» əsərində səhvən, imam Əlinin İranda Allaha yaxın məqamda qəbul edildiyinə işarə edərək göstərir: «Onun (imam Əlinin - R.D.) bütün portretlərində üzü bağlı təsvir olunur, çünki onların (şiiələrin - R.D.) inamına görə, onun varlığının möhtəşəmliyi, baxanların fani-ölümlü gözləri üçün ilk imamın Peyğəmbərdən də üstün mövqedə olduğuna işarədir: guya Əli, Allah tərəfindən islamı təbliğ etmək üçün seçilmişdir, lakin Mələk Cəbrayıl səhvən vəhyi Məhəmmədə çatdırmışdır. Digərləri iddia edirlər ki, Məhəmmədə, vəhyləri Əlinin adından çatdırmaq əmr olunmuşdu, lakin qürur və ambisiyaları ucbatından o, (burada Məhəmməd; əlbəttə bu absurddur - R.D.) saxtakarlıq edərək özünü Allah tərəfindən seçilmiş apostol (rəsul) kimi qələmə verir» (74, s. 198-199).

O. Olşad Səfəvi dövlətində şüəliyin rəsmiləşdirilməsinin nəticələri ilə bağlı fikirlərini belə ümumiləşdirir: «şah I İsmayılın, qismən, qonşu sünni türk imperiyaları - qərbdə Osmanlılar, şimali-şərqdə Şeybanilər ilə müharibələrdə siyasi vasitə kimi istifadə üçün qəbul etdiyi şüəlik, nəticə etibarilə... bu ölkənin (Səfəvi dövlətinin - R.D.) türklərini türk dünyasından qopardı» (209, s. 5).

Səfəvi dövrünü «İran millətinin» özünü dərk etməsi, özəlləşməsi mənasında böyük dönüş nöqtəsi hesab edən V. Minorski (250, s. 251) Şah İsmayılı islam icması arasında parçalanma yaratmaqda ittiham edənərlə razılaşmadığını bildirir. Bu xüsusda, A. Toynbinin «İran cəmiyyətində istər mənəvi, istərsə də siyasi səhnədə parçalanma əvvəllər İrani sosial cəhətdən bağlayan telləri bir-birindən ayırdı» (272, s. 392) fikrinə cavab olaraq V. Minorski yazır: «Qərbdən osmanlılar, şərqdən özbəklər İrani (coğrafi məkan anlamında; çünki o zaman İran adlı monolit dövlət yox idi - R.D.) hədələdiyi, ölkə daxilinə hücumlar etdikləri bir şəraitdə məhz həmin təcrid olunma (şüəliyin rəsmiləşməsinə nəzərdə tutur - R.D.) iranlıları qoruyub saxladı. İrani Türkiyənin ardıcıl hücumları dalğasında məhvlə olmaq təhlükəsi izləyirdi. Yeni din (daha doğrusu məzhəb - R.D.) bir tərəfdən özünün ekstatik xarakteri ilə mərkəzi qüvvənin möhkəmlənməsi, konsolidasiyasına kömək etdi və digər tərəfdən özü-özlüyündə İran milləti ilə heç bir əlaqəsi olmayan yeni doktrina, İran əhalisi üçün (farslar nəzərdə tutulur - R.D.) abstrakt islam və praktiki türk okeanında absorbsiya olunmamaq üçün hüquqlar təmin edən platforma hazırladı» (250, s. 252). Ella Zonisin sözləri ilə desək, Səfəvi sülaləsi «qərb və şərqdəki sünni dövlətləri arasında məqsədli şəkildə dini ada yaratdı (yəni, imperiya ərazisindəki bütün xalqları vahid ideologiya altında birləşdirdi - R.D.). ...nəticə etibarilə, əsrlər boyu böyük imperiyaların sadəcə seqmenti, bir parçası olmuş İranda daxili həmrəylik bərqərar oldu» (278, s. 24) Bununla bağlı, şah İsmayılın şəxsiyyətinə ehtiramını gizlətməyən A. Müllərin fikirləri maraqlıdır: «Onun (Şah İsmayıl nəzərdə tutulur - R.D.) yaşadığı dövrün vəhşiliyi çox şeyə bəraət qazandırır və İran şahlığının (Səfəvi d.-nin - R.D.) banisinin (I İsmayıl - R.D.) ağıl və enerjisinə söz ola bilməz. Onun əhəmiyyətini dəqiq qiymətləndirmək istəyirsənsə, gərək Ağ və Qaraqoyunluların onadək, elə həmin türkmən («turkoman») hərfi mənada türk adamlar mənasını verir - R.D.) tayfalarından yaradılan bütün qurumlarının davamsızlığını yada salmaq lazımdır: bu yarımköçəri atlı kütlələr, İranın şəhər əhalisi və kəndlilərindən həqiqi dövləti yalnız dahi insan yarada bilərdi» (165, s. 392).

H. Haas şüəliyin İran ərazisində yayılması barədə bunları yazır: «Şüəlik təlimi İranda yaranmamışdır, lakin İran zəminində özünə münbit şərait, doğma

məkan tapmışdır (səbəb yuxarıda açıqlanmışdır - R.D.). Burada onun doktrina və teologiyası inkişaf etmiş, burada Səfəvilər onu dövlət dini səviyyəsinə qaldırmışlar» (234, s. 82).

Səfəvilərə gəlincə, V.Minorski göstərir ki: «Ərdəbil şeyxləri sünni ortodoksluğunun qatı tərəfdarı kimi tanınmış, bununla da türk tayfaları, hətta Suriya və Kiçik Asiyada yaşayan türk tayfaları arasında çox sayda tərəfdar toplaya bilmişdilər. Cüneydin dövründə ailədə dəyişiklik baş verir. Gənc şeyx Cüneyd öz ambisiyalarına görə qovularaq, bir neçə il ailələrinə yaxın tayfalar arasında gəzib-dolanmış, özünün imamlar nəslindən olduğunu iddia etmiş, bununla da ətrafına xeyli kasıb şəhər əhalisini toplaya bilmişdi» (250, s. 251) V.Minorskiyə görə, həmin adamları dini doktrinadan (burada şiəlik - R.D.) daha çox, müqəddəslərə yaxın olan şəxslə kontaktda olmaq həvəsi hərəkət etdirirdi; V.Minorski Səfəvilərin peyğəmbər şəcərəsindən olmasını da «qeyri-dəqiq» adlandırır. O.Əfəndiyev bu məsələ ilə bağlı yazır: «Rəsmi məlumata görə, şeyx Səfiəddin, VII imam Musa Kazımın 21-ci nəslindən olub, Əli və Fatimənin (Peyğəmbərin qızı) 26-cı nəsilə törəməsidir. Əlbəttə ki, bu uydurulmuş şəcərə tarixçəsi, sülaləyə, öz hakimiyyətini xalq kütlələrinin gözündə nurlandırmaq üçün lazım idi... Elmdə birmənalı şəkildə sübut edilmişdir ki, şah I İsmayıl və Səfəvilərin ərəblərlə (və deməli Məhəmməd peyğəmbərlə - R.D.) heç bir əlaqəsi olmayıb» (109 a, s. 16). Oruc bəy Bayat isə iddia edirdi ki: «şeyx Heydər Əli nəslindən olub, VII imam Musa Kazımın törəməsidir» (15, s. 67). Cüneyd, daha sonra isə Heydərini ölümündən bəhs edərkən, V.Minorski göstərir ki: «Müqəddəslərin qanı (Cüneyd, Heydərini ölkütülməsi nəzərdə tutulur - R.D.) Səfəvi partiyasını bir qədər də gücləndirir, təşkilatlandırır və gənc İsmayıl öz əcdadlarının intiqamını almaq ümidləri ilə əhatələnmiş bir şəraitdə böyüyür» (250, s. 252). Fəzlullah ibn Xunji Səfəvi sülaləsinin uzaq sələflərinin islamın sünni qanadına mənsub olmaları haqqında məlumat verir. Qatı sünni və təhsilli möllə olmuş Fəzlullah, şeyx Səfiəddin, Sədrəddin, Xacə Əli və İbrahim Şeyxşah haqqında ehtiramla danışdığı halda, Cüneyd və Heydərli bağlı hadisələrin şəhinə keçərkən, tonu ciddi surətdə dəyişərək, düşmənçilik xarakteri alır. Sonuncuların dövrünü, F.Xunji «Səfəvilərin çaşqınlıq dövrünün başlanğıcı» sayır (10, s. 8-9, 76-95). V.Bartold isə «şiə sülaləsinin (Səfəvilərin - R.D.) əcdadı kimi xatırlanan... türk mənşəli» Səfiəddinin, bəzi müasirləri tərəfindən «safəyi məzhəbinin davamçısı» adlandırıldığını vurğulayır. (92, s. 748)

V.Minorski, şiəliyin İran mühitində özünə yer alması məsələsinə toxunarkən yazır: «xüsusilə, imtiyazsız siniflər əvvəlcə islamaqədərki inamlarla, sonralar isə şiəliklə bağlı qeyri-rəsmi islama daha çox meyl edirdilər... Qeyri-rəsmi

İran islamı daha çox heterodoks, lakin daha populyar və kütlələr üçün daha çox qəbul edilə bilən hala gəlmişdi. Möcüzələr və canlı müqəddəslərin mövcudluğu (inkarnasiya) hakim siniflərdə ədalət arayıb tapa bilməyən əhaliyə xidmət edirdi. Hətta mülayim, rəsmi yarlıqlı şialik, özünün assosiasiyaları və sentimental məqamları ... ilə İslamın sərt qanunlarının soyuq ehkamlarından daha çox yaşam qüvvəsinə malik idi... Səfəvilərin dövründə şialik özünün müqavimət, müxalifət əhval-ruhiyyəsi, əzabkeşliyi, üsyankar ruhuyla İran xarakteri ilə çox uyarlı cütlük təşkil edirdi. Bu xarakter isə uzunmüddətli tarix boyunca formalaşmış bir xarakter idi» (250, s. 256-257). A.Müller iddia edir ki: «bu təlimin (şialiyin - R.D.) əsas mahiyyətini yalnız və yalnız rədd etmə, bilavasitə qeyd-şərtsiz və sükutlu inkar etmə təşkil edir... Şialərin İrani fəth edən Ömərə bəslədikləri güclü nifrət hissənin özündə böyük xalqın yadelli hökmranlığına (ərəb - R.D.) qarşı olan köhnə acığının (narazılığının) əks-sədası indiyədək eşidilir. Eyni zamanda həmin xalqın öz milli himayədarı və qəhrəmanına (Əli - R.D.) münasibətdə alovlanan heyranlıq hissi Əli və onun oğullarına -Həsən və Hüseyinə arzuolunan sətayışdə öz təəssümünü tapmışdır» (165, s. 10). A.Müller bu fikri inkişaf etdirərək əlavə edir ki: «Tus yaxınlığında Əli Rzanın dəfn olunduğu Məşhəddəki məscid ilə yanaşı Əli və Hüseyinin həlak olduqları Nəcəf və Kərbəla, VII imam Musa və onun qızı Fatimənin Midiya torpağı olan Qumdakı məzarları üzərindəki məqbərələr (yəni onların möhtəşəmliyi -R.D.) şialərin... on iki imama bu və ya digər dərəcədə aidiyyəti olan hər bir şeyə yüksək ehtiramından xəbər verir» (165, s. 13). A.Müller şialərin sadalanan məsumların məzarları olan məkanları möhtəşəm ziyarətgahlara çevirmələrinin səbəblərindən biri olaraq göstərir ki: «türklər bir neçə əsr ərzində Ərəbistanə (Məkkə və Mədinəyə - R.D.) gediş-gəlişi (Səfəvi dövlətinin vətəndaşları üçün -R.D.) bağlamışdılar» (165, s. 13). Oduur ki: «1623-cü ildə böyük hökmdarın (I Abbasın - R.D.) tərifəlayiq, qürurlu müvəffəqiyyətləri Bağdadın fəthi ilə tamamlananda xalqın sevincinin həddi-hüdudu yox idi» (165, s. 397). Çünki indi şialər müqəddəs imamların uyuduğu məkanları - Kərbəla, Nəcəf, Kufə, Samirə və s. ziyarət etmək imkanı əldə edirdilər. Lakin Şah Səfi «türk sultanı IV Muradın (1623-1640 - R.D.) 1638-ci ildə Bağdad və müqəddəs torpaqları (şialər üçün - R.D.) yenidən zəbt etməsinin və bununla da həmin ziyarətgahların İran şahlığı üçün həmişəlik itirilməsinin qarşısını ala bilmir. 200 ildən artıq bir müddət ərzində Məkkəni tamamilə ziyarət edə bilməyən şialər Kərbəla və Nəcəfin ziyarəti zamanı da türklər tərəfindən çoxsaylı sıxışdırmalar və incitmələrə məruz qalırlar. Yalnız mərhəmətli Əbdül-Məcidin (1839-1861) dövründən etibarən onlara (Səfəvi dövləti ərazisində yaşayan əhali nəzərdə tutulur - R.D.) Məkkəyə

getməyə icazə verildi. Doğrudur, buna qədərki dövrdə onlar İrənin özündə yerləşən ziyarətgahlarda kifayət qədər ibadətlə məşğul oldular» (165, s. 409). V.Bartold, adını göstərmədiyi ingilis səyyahının: «Əli Rza (İmam Rza - R.D.) hər yerdə, kultlarını yaratmaq üçün öz qohum-əqrəbalarını, qardaş və bacılarını müdrikcəsinə səpələmişdir (əslində onlar siyasi rejim tərəfindən təqib olunduqlarından pərakəndə düşməyə məcbur olmuşdular - R.D.) və bu, şüa ruhaniliyi üçün çox əlverişlidir» dediyini qeyd edir (92, s. 749).

«İmam» anlayışına aydınlıq gətirərkən amerikalı tədqiqatçı H.Haas qeyri-dəqiqliyə yol verərək yazır: «İmam anlayışı pısnamaz mənasında sünnilər tərəfindən də geniş miqyasda işlədilir. Onlara (sünnilər - R.D.) görə imam, islam icmasında dini və mənəvi liderdir. Şiələr isə əksinə, daha çox fəvqəltəbii və mistik xüsusiyyətləri Əli və onun nəslinin (imamların - R.D.) atributları sayırlar. Qeyd etmək maraqlıdır ki, bir çox sünni teoloq və müəllifləri Əlinin şəninə sözlər deyərək, şiələrdən heç də az coşğunluq nümayiş etdirmirdilər. Lakin şiələr Əli və Hüseyn şəxsiyyətini kultlaşdırır, kütlənin şüurunda onları peyğəmbərin özündən belə yüksəkdə tuturlar» (234, s. 78). İmam institutu ilə bağlı V.Bartold göstərir ki: «...müsəlman hüququnda dünyəvi və ruhani hakimiyyət arasında fərq qoyulmur; müsəlman icmasının başçısı - imam, həm də dünyəvi hakimiyyətin nümayəndəsi kimi çıxış edir...» (92, s. 696)

7 imamı qəbul edən zeydilər və ismaililərdən fərqli 12 imamı qəbul edən imamilər - Səfəvi dövlətində şiəliyin məhz bu qolu yayılmışdı - sonuncu imamın 844-cü ildə Bağdad yaxınlığındakı Samirə şəhərində mistik şəkildə qeybə çəkilib, ədalət və həqiqi imanı yenidən bərqərar etmək üçün gələcəyinə inanırlar. E. Braun şiəlikdən bəhs edərkən, on ikilər təriqəti - İsnə-əşəriyyətdən əlavə «Əlinin Fatimədən deyil, başqa arvadından olan oğlu Məhəmməd ibn əl-Hənəfiyyəni imam kimi qəbul edən Keysanilər; Zeyd ibn Həsəni imam kimi qəbul edən Zeydilər; Musa əl-Kazımın əvəzinə onun qardaşı İsmayılı imam kimi qəbul edən İsmaililər; Cəfər əs-Sadiqin digər oğlu Abdulla əl-Əftahı imam kimi qəbul edən Əftahilər və s.» adlarını çəkərək göstərir ki: «Keysanilər, Zeydilər, İsmaililər, Tausilər, Əftahilər və Vaqifilər hamısı şiədirlər, lakin 12 imamilər təriqətinə aid deyillər...» (215, s. 391) «Əli, Hüseyn və digər müqəddəs imamların kultu, şəxsiyyəti şiə dininin əsasını təşkil edir. Bu kult məsumlara sitayişdir. Belə ki, Əli və Hüseyn kimi digər imamlar da sonuncu gizli imam istisna olmaqla, deyilənə görə əzab-əziyyətlə öldürülmüşlər» (234, s. 80), E.Braun onların zəhərləndirildiklərini göstərir (215, s. 392-394).

Çox maraqlıdır ki, H.Haas, imamların məsumluğu ilə bağlı şiələrin qapıldıqları melanxoliyani, dərin emosiya, fanatizmi, xristianlıqla müqayisə edir,

onların, xüsusilə Roma katolik kilsəsinin ənənələri ilə oxşar olduğunu qeyd edir: «Necə ki, katoliklər əzab çəkmiş xilaskara çoxlu sayda müqəddəslərin kultu ilə birlikdə sityayış edirlər, eləcə də şiiələr müqəddəs şəxslər panteonuna sityayış edirlər. Bu panteona imamlar, onların ən yaxın qohumları (imamzadələr - R.D.) aiddir. Həm katoliklər, həm də şiiələr bu müqəddəslərin möcüzə yaratmaq iqtidarına, həmçinin, xilaskarın qayıdışına inanırlar. Daha bir paralel siyasi xarakterlidir, belə ki, hər iki dində dünyəvi və dini hakimiyyət arasında yaxınlıq, qohumluq qəbul edilir. Roma katolikləri bu növ hakimiyyəti 900 ildən artıq bir müddət ərzində həyata keçirmişlər. Yalnız 1870-ci ildə pontifik dövlət ləğv edilmişdir. Şiiələr isə bu əhkam və arzunu yalnız Səfəvilər dövründə reallaşdırma bilməmişlər» (234, s.80). Əlbəttə, H. Haas «İran» əsərini yazarkən, zaman etibarilə sonra, 1979-cu ildə baş vermiş İran İslam inqilabına, təbii ki, münasibət bildirə bilməzdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvi dövlətinin tənəzzül dövründə şiiəliyin yenidən dirçəldilməsi prosesi vüsət alır. Buna əsas səbəb isə Sultan Hüseynin şahlıq taxtına əyləşməzdən əvvəl, hələ hərəmxanada ikən, güclü teoloq olan Məhəmməd Bağır əl-Məclisinin (1627-1699) təsiri altına düşməsi olur. Sultan Hüseyn şah seçildikdən sonra məhz bu şəxs şiiəliyin nəzəri əsaslarının möhkəmləndirilməsi təşəbbüsünə çevrilir. Ümumiyyətlə, şiiə teologiyasının yaradıcılarından və onların əsərlərindən bəhs edərkən E.Braun erkən dövrlərin 3 Məhəmmədinin - Məhəmməd ibn Yaqub əl Kulayni (X əsr), Məhəmməd ibn Əli ibn Musa ibn Babaveyhi (X əsr), Məhəmməd ibn Həsən Tusi (XI əsr) və onların yaratdıqları 4 kitab – «Əl kutubul ərbaa» barədə məlumat verir, habelə sonrakı dövrlərin 3 Məhəmmədi - Məhəmməd ibn Həsən ibn Əli... əl-Hürri əl-Amili, Məhəmməd ibn əl-Mürtəda (molla Mühsini Feyz - XVII əsr) və Məhəmməd Bağır əl-Məclisinin (XVII əsr) adlarını və onların yaratdıqları 3 kitabı qeyd edir (215, s. 359). E.Braun görə, «Şiiə teologiyası, qanunvericiliyi və ənənələrinə dair bu 7 böyük əsər, şübhəsiz ki, Məhəmmədi alim və ilahiyyatçıların ərəb dilində... yaratdıqları ədəbiyyatın böyük kütləsidir» (215. s. 359) Səfəvi dövlətinin mövcudluğu zamanı fəaliyyət göstərmiş şiiə ilahiyyatçılarına gəlincə, E. Braun, I Təhmasibin ehtiram bəslədiyi Nurəddin Əli ibn Əbdüləli, I Abbasın yüksək qiymətləndirdiyi Müqəddəsi-Ərdəbili adlandırılan Əhməd ibn Məhəmməd, Mir Məhəmməd Bağır Daməd, Şeyx Məhəmməd Bəhaud-din əl-Amili, Məhəmməd ibn Mürtəda, Mir Əbül Qasım Fındariski, Sədrəddin Məhəmməd ibn İbrahim, Əbdür-Rəzzaq Lahici, Molla Məhəmməd Tağı Məclisi və Molla Məhəmməd Bağır Məclisinin adlarını xüsusi qeyd edir. (215, s. 406-409). Şah İsmayılın şiiəliyi dövlət dini elan etdiyi zaman şiiəliyə dair yalnız bir neçə kitabın ələ gəldiyinə diqqəti cəkən E. Braun yazır ki: ««Raudətül-Cənnət» və «Qisas ül ulumə»dan ilahiyyatçılar barədə

oxuduqda biz bir qayda olaraq, hər bir teoloqun 40, 50 və ya 60 ... əsəri ilə şərfəfləndiyini aşkar edirik, hansı ki, bu əsərləri indi heç kim oxumur və güman ki, vaxtilə də yalnız onların (müəlliflərin - R.D.) şagirdləri, özü də məcburən oxuyublar» (215, s. 416). Odur ki, həmin əsərləri «mənfəətsiz» adlandıran E. Braun, Məclislərin (ata və oğul - R.D.) şiə doktrinasını təbliğ etmələrini «şiə üləmaların böyük nailiyyəti» kimi dəyərləndirir (215, s. 416). Qeyd etmək lazımdır ki, şiə adət-ənənələrinin qorunub saxlanması üçün böyük işlər görmüş Məhəmməd Tağı əl-Məclisinin (1594-1660) oğlu olan Məhəmməd Bağır, L.Lokhartın sözləri ilə desək: «atasından da bir qədər irəli gedərək, sərt və fanatik formalizmə yuvarlanmışdı. Sünnilərə qarşı qəddar müxalif olan Məhəmməd Bağır onlardan 70.000-ə qədərinə zərər şialiyi qəbul etdirmişdi» (246, s. 71).

E.Braun göstərir ki, dövrünün «görkəmli, güclü və həddindən ziyadə fanatik müctəhidi olan Məhəmməd Bağır Məclisi... atası Molla Məhəmməd Tağı Məclisinin sufilərə tolerant və hətta simpatiyalı münasibətinə görə üzr istəməyi də lazım bilmişdi...» (215, s. 403).

Şah Sultan Hüseyn Məhəmməd Bağır əl-Məclisinin şəxsiyyətini yüksək qiymətləndirdiyini gizlətmirdi. Belə ki, hələ tacqoyma mərasimi zamanı, adətən sufilərin həyata keçirdiyi ənənəvi ritualı məhz Məhəmməd Bağırın yerinə yetirməsində təkid edir. Digər tərəfdən şah, əl-Məclisini Mollabaşı təyin etməklə, ona olan ehtiramını nümayiş etdirmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, «Mollabaş» titulu məhz şah Sultan Hüseynin dövründə təsis olunmuşdu; belə ki, ona qədər Şeyxülislamlıq institutu mövcud idi. Fikrimizcə, Səfəvi dövlətində mövcud olmuş dini institutlarla bağlı qısaca haşiyə çıxmaq yerinə düşər.

Məlumdur ki hələ «şah I İsmayıl dövründə dini işlərə nəzarət etmək üçün sədr vəzifəsi yaradılmışdı və o, ümumən üləmaların, xüsusilə görkəmli şiə müctəhidlərinin hərəkət və davranışlarına görə cavabdehlik daşıyırdı. Səfəvi şahının imam Mehdinin yer üzündəki nümayəndəsi qismində mövqelərinə hər hansı təcavüz olacağı halda, müctəhid və digər ruhanilərin siyasi nəzarəti əhəmiyyətli ola bilərdi, belə ki, nəzarət funksiyası qanuni olaraq müctəhidlərin özlərinə aid idi; lakin bu preroqativlər şah tərəfindən mənimsənilmişdi. Şah Təhmasibin dövründə sədrin mövqeləri zəiflədiyi halda müctəhidlərin bir qismi öz nüfuzlarını qonuyub saxlamağa cəhd göstəridilər. Şah I Abbasın sərt hakimiyyəti dövründə üləmaların şahdan hər hansı hüquq əldə etmək cəhdlərinin qarşısı qətiyyətlə alınır. Lakin şah I Abbasın xələfləri bu işin öhdəsindən getdikcə daha az müvəffəqiyyətlə gəlirdilər. Onlar özləri üləmaların mövqecə güclənməsinə görə məsuliyyət daşıyırdılar. II Abbasın 1642-ci ildə taxta aylanmasından sonra sədr vəzifəsi 18 ay ərzində boş qalmışdı. 1666-cı ildə Şah

Süleyman sədarət qurumunu iki hissəyə - xassə və məmalik qollarına ayırır ki, bu da qurumun şərikli olmasına, zəifləməsinə gətirib çıxarır. Sədr əvvəlki kimi vəqflərin inzibati işlərinə görə məsuliyyət daşımaqda və qanuni (yuridik) funksiyalarını həyata keçirməkdə davam edirdi. Sədrin siyasi rolunu isə Süleymanın dövründə Şeyxülislam, ... Şah Sultan Hüseynin dövründə isə yeni təsis olunmuş Mollabaşı həyata keçirirdi» (264, s. 233-234). Şah Süleymanın dövründə dini zəmində baş verən gərginliklər, bilavasitə, bu vaxt Şeyxülislam seçilmiş, çox hiyləgər, tədbirli müctəhid Məhəmməd Bağır əl-Məclisinin adı ilə bağlıdır. Məhəmməd Bağırın məramı Səfəvi dövlətində şüəliyi yenidən dirçəltmək, ilkin formada bərpa etmək idi. L.Lokhartın fikrincə: «dövlət və sülalənin təhlükəsizliyi, rahatlığı üçün dini azlıqlar və missionerlərin təqib olunmasından daha çox sünnilərə münasibət məsələsi daha önəmli yer tuturdu. Belə ki, əhalinin sünni təbəqəsi daha həssas və problemlidir və onlara dini sahədə hər hansı müdaxilə ağır, ciddi nəticələr verə bilərdi. Hər hakla anti-sünni əhval-ruhiyyəsi Şah Sultan Hüseynin dövrünə qədər özünə yer (münbit şərait - R.D.) tapa bilmədi» (246, s. 33).

Məhəmməd Bağırın şüə ənənələrinin tərənnümünə həsr olunmuş ən böyük əsəri «Bihar əl-Ənvar», yəni «Nur okeanları» («Oceans of Lights») -dir. Bu əsəri yüksək qiymətləndirən E.Braun onu «şüəliyə dair ən mükəmməl əsər» adlandırmışdır (215, s. 366).

Maraqlı faktdır ki, həqiqətən də Səfəvi dövlətinin ideoloji əsası olan şüəliyə dair ən fundamental əsərlər bu dövlətin yaranma və ya tərəqqi etdiyi zamanda deyil (II İsmayılın dövrü istisna olmaqla), məhz tənəzzül keçirdiyi bir vaxt, daha doğrusu süqutu ərəfəsində yaranmağa başlayır. Rocer Seyvori, İsnə-Əşəri şüəliyin rəsmi din olduğu bir ölkədə şüəliyin əsasları və yurispudensiyası sahəsində ciddi işlərin məhz və yalnız Səfəvi rejiminin tənəzzülə doğru getdiyi dövrdə başlanmasını ironiyalı hal kimi qiymətləndirir (264, s. 234). Belə ki, şüə hədisləri sintez edilir, şüəliyin 4 ehkam (canonical) kitabının təfsirləri hazırlanır və s. Təəccüblü də olsa, bu belə idi və yaqin ki, Səfəvi dövlətinin süquta uğrama səbəbləri araşdırılarkən bu məqamı nəzərdən qaçırmamaq lazımdır. Çünki ideoloji baza dövlətin qorunub saxlanılmasında iqtisadi və siyasi bazadan heç də az əhəmiyyətli rol oynamır.

Ümumiyyətlə, Məhəmməd Bağır məhsukdar yazar olmuşdur. Deyilənə görə, o, gün ərzində 1000 beyt yazmağa qadir imiş. O, yalnız ərəb dilində deyil, farsca da şüəliyə dair teoloji əsərlər yaratmış, bununla da həmvətənlərinin onlarla tanış olmaq imkanlarını artırmışdı. Məhəmməd Bağırın əsərlərindən «Aynül-həyat» (Həyat fəvvarəsi), «Mişkətül-Ənvar» (Nurlar çırağı), «Hilyatül Müttəqin» (Möminlərin naxışı), «Həyatül Qulub» (Qəlblərin həyatı), «Töhfətüz Zairin»

(Zəvvarın hədiyyəsi), «Cəlaül Uyun» (Gözlərin açılması), «Rəbiül-Əsabi» (Həftələrin baharı), «Haqqül Yəqin» (Əsl həqiqət), «Zadəl-Məad» (Gələcəyin azuqəsi) və s. adlarını çəkmək olar (215, s. 417). Ölümündən sonra Məhəmməd Bağırın əsərləri ölkədə böyük nüfuz və təsir gücünə malik olmuşdur. Amerikalı tədqiqatçı Riçard Fray Kolumbiya Universitetində oxuduğu mühazirəsində göstərir ki: «Səfəvilər dövründə ən məşhur şeyxlərdən olmuş Məhəmməd Bağır bin Məhəmməd Tağı Məclisinin əsərləri «on ikilər» (Twelver) şiəliyi üçün bu gün də (müəllif mühazirəni 1955-ci ilin mayında oxumuşdur - R.D.) əhəmiyyətli mənbədir, baxmayaraq ki, Səfəvi dövləti aradan qalxdıqdan sonra Şeyxülislam institutu öz əvvəlki səlahiyyətlərinin əksəriyyətini itirdi» (226, s. 6-7).

L.Lokhart göstərir ki: «Məhəmməd Bağırın təşəbbüsü ilə başlanan və onun xələfi Mir Məhəmməd Hüseyn tərəfindən davam etdirilən qeyri-şiələrin hüquqlarını tanımağa, tapdalama prosesləri şiə Səfəvi dövləti ilə sünniliyin dayacağı olan Osmanlı Türkiyəsi arasında uzun müddətdən bəri davam edən sülh şəraitində fonunda baş verirdi ki, bu da öz növbəsində xarici sünni düşmənlərə münasibətdə prosesin geniş miqyas alması, milli («İranda şiə dövlətinin türklər tərəfindən yaradılması» faktını yaddan çıxarma mağı tövsiyə edən V. Bartold, Türkiyə və İran arasında mübarizənin milli səciyyəli olmadığını, «bu mübarizənin milli xüsusiyyətlər daşmadığını və milli prinsipin burada heç bir rol oynamadığını» vurğulayır-92, s. 748) hisslərlə dini təəssüb hisslərinin çulğalaşmasından yarana bilən entuziazmin qarşısını alır» (246, s. 71). Bu fikirləri söyləməklə, L.Lokhart özünün əsl xristian avropalı xislətini biruzə verir. Sanki bu iki müsəlman dövləti arasında az qanlı toqquşmalar olmuşdu, onsuz da «iki dövlət (Səfəvi dövləti və Osmanlı Türkiyəsi - R.D.) arasında hərbi əməliyyatların lap əvvəldən dini xarakter alması Səfəvi-Türkiyə münasibətlərini tarixin ən şiddətli və uzunsürən qanlı toqquşmalarından birinə, daha doğrusu, qardaş qırğınına çevirdi. Qərb dövlətləri öz məqsədlərinə yetmək üçün Səfəvilərlə Osmanlılar arasındakı sünni-şiə qırğınlarından istifadə edir, onu daha da alovlandırırdılar» (150, s. 234-235).

Lakin L.Lokhartın belə bir fikri ilə razılaşmaq olar ki, Məhəmməd Bağır əl-Məclisinin başladığı proses onunla nəticələndi ki, «qarşıya qoyulan məqsədlərə tamamilə əks olan effekt yarandı: şiəlik ideyaları erkən Səfəvi dövründə olduğu kimi millətin birləşməsinə deyil, parçalanmasına, ziddiyyətlərin artmasına səbəb oldu» (246, s. 71). Həqiqətən də zaman etibarilə hətta gecikmiş bu proses bir növ katalizator rolu oynayaraq, ictimai proseslərə mənfi təsir göstərdi və sosial narazılıqları daha da artırdı. L.Lokhartın sözləri ilə desək: «şiə əhali ilə müqayisədə sayca az olmasına baxmayaraq, yüksək döyüşkənlik qabiliyyətinə malik sünni əhali

arasında qəzəb və rahatsızlığı artırdı və milli böhran 1722-ci ildə özünün kulminasiyasına yetişəndə din İran şiələrini həbəi cəhətdən fəallığa, cəmərdliyə ruhlandırma bilmədi» (246, s. 71). Bu məqamda A.Volnskinin öz qeydlərində, Səfəvi dövlətində əhalinin məzhəb məsələsinə toxunarkən şiə farslarla sünni türklər arasında böyük parçalanma, ayrılıq olduğu barədə fikrinə aydınlıq gətirmək yerinə düşərdi. A.Volnski, görünür, sünni və türk anlayışlarını ekvivalent sayaraq yazır: «İran (Səfəvi - R.D.) dövlətində böyük hissə (əhali-R.D.) türklərlə razıdır (Osmanlılara meyl edir - R.D.). Odur ki, iranlılar onlara şübhə ilə yanaşırlar». Sünni əhalinin Səfəvi dövlətində çox olduğunu qeyd edən A.Volnski yazır: «çox az yer tapmaq olar ki, (sünnilər) orada olmasın... Təbrizdə, ...İrəvanda, Şamaxıda, Gilan və Astrabadda, həmçinin digər sərhədyanı ərazilərdə iranlılardan (burada şiələr -R.D.) çox sünnilər yaşayır» (102, s. 250-251). Lakin məlum olduğu kimi, Səfəvi dövlətində yaşayan türklərin böyük qismi şiələr idi.

Daha bir maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, Məhəmməd Bağırın şah üzərində güclü təsir qüvvəsinə malik olmasına, şərab içilməsini qadağan edən fərman verilməyinə nail olmasına rəğmən, heç bir müsbət nəticə əldə edilmir və əvəzində o (Mollabaşı), bununla bağlı şəxsən çox əziyyət çəkir, hücumlara məruz qalır.

Məhəmməd Bağırın ölümündən sonra Mollabaşı vəzifəsində onu Məhəmməd Hüseyn əvəz edir. Bu şəxs sələfinin fanatizmini əxz etmişdi və onun görüşlərini dəstəkləyirdi. Çox keçmədən o da zəif iradəli şah üzərində öz təsirini bərqərar edir. Bu xüsusda belə bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, 1706-cı ildə, imperiyanın o qədər də qayğısız olmayan bir vaxtında «Şah Hüseyn paytaxtı tərk edib, bir ilə yaxın müddət ərzində İran ərazisində olan 2 əsas şiə ziyarətgahına... səfərə çıxmışdı. Bu səfərdə onu bütün hərəmxanası, saray əhli və xidmət edən şəxslər - cəmi 60.000 adam müşayət edirdi. İqtisadi durumun ürəkaçan olmadığı bir şəraitdə bu səfərin xərcləri ... ziyarət marşrutunun keçdiyi əyalətlərdə vergilərin amansızcasına, dözülməz həddədək artması hesabına ödənilirdi» (264, s. 243).

Rus elçisi A.P.Volnski (1716-1718) Səfəvi dövlətində XVIII əsrin əvvəllərində beş əsas ruhani vəzifələrini sadalayır və səciyyələndirir: 1. Sədr-xaseyli sədr ammə - I qanun hakimi; 2. Şeyxülislam - qanunların birinci müəllimi və II qanun hakimi; 3. Qazı - qanunun ikinci müəllimi və III qanun hakimi; 4. Mollabaşı - məktəblər üzərində baş müəllim; 5. Müdarris - mədrəsə müəllimi (102, s. 182).

L.Lokhart, Mollabaşların dövründə yeridilən qeyri-tolerant siyasətdən təkcə sünnilər və sufilər deyil, atəşpərəstlər, yəhudilər və nisbətən az sayda xristianların da əziyyət çəkdiyi barədə məlumat verir. Təqibə məruz qalan ən çox atəşpərəstlər idilər. «Atəşpərəstlərin zorən müsəlmanlaşdırılması haqqında qərar məhz Şah Sultan Hüseyinin hakimiyyəti dövründə verilmişdi. 1699-cu ildə İsfahanda olmuş Ankur arxiyepiskopu paytaxtın atəşpərəstlər yaşayan Həsənaşad məhəlləsində bu qərarın zorən həyata keçirilməsinin şəxsən şahidi olmuşdu» (246, s. 73). Təsadüfi deyil ki, özlərinin müqəddəs odlarını söndürülməkdən və təhqirdən qorumaq məqsədilə Kirmana aparmağa müvəffəq olmuş atəşpərəstlər 1719-cu ildə şəhərə daxil olan gilzay Mahmudu düşmən deyil, xilaskar kimi qarşılayırlar. R. Seyvori də öz növbəsində göstərir ki «Şah Sultan Hüseyin atəşpərəstlər və xeyli sayda yəhudilərin zorla müsəlmanlaşdırılması haqqında fərman imzalayır. Qriqoryan kilsəsinə mənsub olan ermənilərin də daxil olduğu azsaylı xristian qruplar bundan az əziyyət çəkdi, lakin I Abbas tərəfindən qüvvədən salınmış, II Abbas tərəfindən yenidən qüvvəyə minmiş bir qayda zaman-zaman yenidən dirçəldilirdi: bu qayda ondan ibarət idi ki, müsəlmanlığı qəbul etmiş yəhudi və xristianlar öz qohumlarının (islami qəbul etməmiş - R.D.) əmlakına iddiaçı olurdular» (264, s. 251).

R.Seyvorinin fikrincə: «Şah Sultan Hüseyin özü şəxsən xristianlara qarşı düşmən münasibətdə olmamışdı, lakin onun üzərində güclü təsir qüvvəsinə mülk dini liderlər, xüsusilə Mollabaşı Məhəmməd Bağır Məclisi, sonralar isə onun nəvəsi Mir Məhəmməd Hüseyin Xatunabadi tərəfindən ədalətsiz və qeyri-tolerant qərarlar qəbul etməyə təhrik edilirdi» (264, s. 251). Bu dini siyasət Səfəvi dövlətinin həm daxilindəki vəziyyətə, həm də onun xarici ölkələrlə, xüsusilə də Osmanlı Türkiyəsi ilə münasibətlərinə mənfi təsir göstərirdi.

«Sufilərə gəlicə, şiələrin onlara münasibətləri həmişə xüsusilə mürəkkəb və ehtiyatlı olmuşdu. Şiə ruhanilər daima sufiləri şübhə ilə müşahidə etmiş, bəyənəməzliliklə, skeptik və azadfikirli kimi qəbul etmişlərsə də, birbaşa açıq müharibə aparmağa cürət etməmişlər. Hər halda İran sufiləri rəsmi surətdə öz mütləq, müstəqil dini təlimləri ilə seçilmişlər» (234, s. 83). V. Minorskinin sözləri ilə desək: «insan təbiətinin bütün təbii tendensiyalarından ən üstünü olan sufi mistisizmi tendensiyası İranda hələ Qəznəvidlər və Səlcuqların dövründən inkişaf edib yayılmağa başlamışdı... İran sufizmi ərəb asketizmi üzərində qələbə çalmışdı» (250, s. 247, 251).

R.Seyvori Səfəvi dövlətində sufilərə münasibətlə bağlı maraqlı araşdırma aparmış və faktlarla göstərmişdir ki: «Səfəvi dövləti yaranmamışdan əvvəl sufi təriqəti Səfəvi davahı-təbliğatı məramına xidmət edirdi. Həmin təriqətin dini rəhbəri - mürşidi-kamil - permanent olaraq Səfəvi inqilabının hazırlanması üzərində işlədiyi halda, Səfəvi inqilabının müvəffəqiyyətindən sonra ... sufi təriqətləri mövcudluqlarını davam etdirirlərsə də, siyasətlə üzvi əlaqələri olmur» (264, s. 234-235). Real qüvvəyə malik olmayan təriqət başçısı - xəlifət-əl-xülafə əhəmiyyətli prestijini II İsmayılın dövründə qazanır. R.Seyvori, sufi təriqətlərinin öz ilkin məram-məqsədlərinə xidmət etdikdən sonra uzun müddət mövcudluqlarını davam etdirmələrinin səbəbini araşdırarkən belə qənaətə gəlir ki, bu «onların Səfəvi şahlarının legitimliklərini təmin etmələri, sonuncuları, qızılbaş rəhbərlər və digərləri ilə hər hansı toqquşmalarında köməyinə ehtiyac duyduqları rahat, sərfəli mexanizmlə təchiz etmələri ilə bağlı» idi (264, s. 235).

Bu məsələnin geniş təhlilinə həsr etdiyi «Səfəvilər dövründə Xəlifət-əl-xülafə institutu» məqaləsində R.Seyvori yazır ki: «hər hansı sufi müridlə mənəvi rəhbər - pir, şeyx, mürşid arasında əlaqənin əsasını sözsüz itaət..., şəxsi rifahı və xeyri naminə mürşidini tərk etməmək, qəzavü-qədər in bütün naqisliklərinə səbrlə dözmək, mürşidin məramını bütün dünya maraqlarından üstün tutmaq prinsipləri təşkil edirdi» (263, s. 502; 264, s. 235). «Səfəvi şahları mənəvi rəhbərlə mürid arasındakı mistik ruhi əlaqəni siyasi müstəviyə transfer etdikdən sonra ... mürşidi-kamil rolunda həm də mütləq hakim - öz təbəələrinin padşahı çıxış edirdi» (264, s. 235). Belə olan halda sufinin itaətkarlığı, onun öz şahına loyallığı ilə ekvivalent mənəvi kəsb edirdi. Səfəvi şahları qeyd-şərtsiz itaət edən şəxslərin yardımına arxalanmaq istəyi ilə belə adamları özlərinə cəlb edir, ən böhranlı vaxtlarında məhz belə şahsevənlərin köməyinə ehtiyac duyurdular. Lakin A.Müllərin qeyd etdiyi kimi «sülalənin (Səfəvi - R.D.) öz mənşəyi nöqtəyi-nəzərindən sufiliyə bəslədiyi rəğbət (bu mənada, sufiliyin təqibi türklüyün, türk ruhunun öldürülməsinə yönəldilmiş hərəkət kimi də dəyərləndirilə bilər - R.D.) şahların rəsmi şiə məscidinə bağlantısı sayəsində itməyə başladı, belə ki, sonuncu (məscid - R.D.), mistiklərin azad fikirlilik cəhdlərinin qarşısına sədd çəkmək məcburiyyətində idi: Şah Hüseyn ... mömin, əməlisaleh insan kimi... sarayında nüfuz sahibi olan ... mollalar tərəfindən sufi ruhunu küfr kimi təqib etmək istiqamətində yönəldilirdi» (165, s. 409).

XVII əsrin sonlarına yaxın sufilərin statusunun daha güclü tənəzzül etməsi ilə bağlı R. Seyvori yazır: «Sufilik idealları üzərində Səfəvilərin hakimiyyətə gəlməsindən tam 200 il müddət keçməmiş müctəhid Məhəmməd Bağır əl-Məclisi

sufiliyi (müəyyən mənbələrdə «sufiliyin yunanca «sofiya» sözündən əmələ gəlib, «müdrilik» demək olduğu da ehtimal olunur - 104, s. 62) murdar şiş-yara adlandıraraq (215, s. 404), onun fundamental prinsiplərinə qarşı çıxır, bütün sufi təriqətlərini islamın ehkamlarına zidd elan edir, kürk geyərək, xüsusi rəqslər etmələrini qəbul etmir, zikri və sufi inancına görə, Allaha mistik surətdə qovuşma - inkarnasiyanı biddət və küfr adlandırır, tərkidünyalıq və dərviş həyat tərzinin peyğəmbər tərəfindən qadağan edildiyini vurğulayırdı» (263 s.1 502).

L.Lokhart göstərir ki, şiəliyin (yeri gəlmişkən, Riçard Fray şiəlikdən danışarkən «ərəb və İran şiəliklərini ayrı-ayrı mətləblər kimi» səciyyələndirir - 226, s. 5 - burada söhbət İran şiəliyindən gedir) dirçəldilməsi ideyasının daşıyıcıları XVII əsrin sonu - XVIII əsrin əvvəllərində «... yəhudilərə qarşı da düşmənçilik mövqeyindən yanaşır, onların bir çox dini icmalarını zorla islamı qəbul etməyə məcbur edirdilər» (246, s. 73).

C.Şardenin fikrincə, yəhudilərə qarşı belə münasibət onların cadugərliklə məşğul olmaları ilə əlaqədar idi (45.3, s. 133). Digər tərəfdən islamı qəbul etmiş yəhudinin, mövcud qanuna görə, öz qohumlarının mülkiyyəti, əmlakının səəncamçısına çevrilməsi qaydası öz işini görürdü. Yəhudilərin təqibinin geniş miqyas almasını qeyd edən L.Lokhart belə bir iqtibas gətirir: «Yalnız Səfəvi sülaləsinin əfqanların müdaxiləsi nəticəsində süqutu və nisbətən tolerant hakim - Nadir şahın bərqərar olması sayəsində İsfahan yəhudiləri və ümumilikdə İrandakı yəhudilər bütövlükdə məhv olmaq təhlükəsindən (əlbəttə, L.Lokhartın burada şişirtməyə yol verməsi istisna edilmir - R.D.) qurtuldular» (246, s. 74).

Xristianlara gəlincə, L.Lokhartın fikrincə, Səfəvi dövlətində ən böyük xristian icması erməni qriqoryan kilsəsinin üzvlərindən ibarət idi. Onların patriarxı Çuxur-Səd əyalətində - Eçmiədzində otururdu. Səfəvi dövlətində yaşayan erməni əhalisinin yarımbarısı İsfahan yaxınlığındakı Culfa qəsəbəsində cəmləşmişdi. Belə ki, ölkədəki ermənilərin ümumi sayı 70.000 olduğu halda, Culfa əhalisinin sayı 30-35 min arası idi. Bunlardan bir neçə mini katolik ermənilər olub (246, s. 74).

Culfa ermənilərinə imtiyazlar əsasən I Abbas dövründə bəxş edilmişdi. H.Haas göstərir ki: «Şah I Abbasın erməni əhalini İsfahana köçürməsinə səbəb iqtisadi motiv idi: o, yeni seçdiyi paytaxtın tərəqqisinə ticarəti genişləndirməklə nail olmaq istəyirdi» (234, s. 190). Onlara öz dinlərinə azad sitayiş etmək, öz kilsələrini tikmək kimi hüquqlar verilmişdi. «XVIII əsrin başlanğıcında da ermənilər həmin hüquqlardan istifadə etməkdə davam edirdilər. Lakin ara-sıra onlar da ... şiə fanatizmindən və həmçinin öz dinindən dönənlərin (burada yəqin ki, müsəlmanlığı qəbul edənlər nəzərdə tutulur - R.D.) qohumlarının əmlakına

yyəhlənmesi barədə ədalətsiz qanun ucbatından əziyyət çəkirdilər... Belə bir hal culfalı varlı erməni Şarimanlar ailəsinin başına gəlmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu halda dini motivdən daha çox hərislik rol oynamışdı» (246, s. 74, 77). Lakin L.Lokhart atəşpərəstlər və yəhudilərlə müqayisədə ermənilərə münasibətdə şiə müctəhid və mollaları tərəfindən daha az qəddarlıq nümayiş etdirildiyini etiraf edir (yenə orada).

Gürcüstanın - Kartli və Kaxetiyanın əhalisinin əksəriyyəti xristianlar idi. Onların öz kilsələri (provaslav) və Mtsxetidə oturan öz patriarxları vardı. L.Lokhart gürcü hakim dairələri nümayəndələrinin turbulentliyi və sıralarında müsəlmanlığı qəbul edənlərin daha çox olmasını belə izah edir: «Gürcü kilsəsi əvvəllər yunan ortodoks kilsəsi ilə yaxın əlaqədə bulunurdu. Lakin 1453-cü ildə Konstantinopolun süqutundan sonra... yunan ortodoks kilsəsi öz təsir qüvvəsini itirir. Kasıb təbəqələr öz ənənəvi məzhəblərinə sadıq qalsalar da, bəzi knyaz və əyanlar, hətta bəzi ruhanilər özlərini sərbətsiz aparırdılar; bu fakt gürcü hakim dairə nümayəndələrinin İranda (Səfəvi dövlətində - R.D.) sərfəli olduqda məhəmmədi ümmətinə çevrilməyə çox tez-tez hazır olmalarını izah etməyə kömək edir» (246, s. 75). O.Əfəndiyev də göstərir ki: «Gürcü çarları öz məmləkətlərinin bütövlüyünü saxlamaq məqsədilə sultan və şah arasında var-gəl edirdilər. Onlar lazım gəldikdə reneqat olub, mövcud vəziyyətin tələblərinə əsasən gah sünnilik, gah da şiəliyi qəbul edirdilər. Düşmən basqınları zamanı... (gürcü) feodal hakimlər çox zaman bac verərək qurtulur və ya islamı qəbul edərək, (müsəlman-R.D.) işğalçıların xidmətinə daxil olurdular» (109 a, s. 17) Əlbəttə, bu fakt öz yerində, lakin fikrimizcə, mənşəcə gürcü olan hakimiyyət dairə nümayəndələrinin öz ənənəvi dinlərindən üz çevirib müsəlmanlığı qəbul etmələrinin səbəbi daha çox və əsas mənşə, var-dövlət hərisliyi idi. Belə ki, Səfəvi dövlətində şahın xidmətinə daxil olmaq niyyətində bulunanlar islamı qəbul etmək məcburiyyətində qalırdılar. Səfəvi hakim dairələrinə daxilən nifrət edən gürcülərin mənşə xətrinə islam dinini qəbul etmələrini nəzərə alsaq, onların həqiqi müsəlman olmalarını zənn etmək sadəlvhlük olardı. C.Kareri yazırdı ki, «...İran (Səfəvi - R.D.) ordusu tərkibində gürcü kontingentinin istənilən çinə mənsub nümayəndələri reneqat idilər, baxmayaraq ki, gizləndə xristian məzhəblərini qoruyub saxlayırdılar» (44, s. 125; 246, s. 75). Bir sözlə, müsəlmanlığı bu növ qəbuletmə, əksər hallarda, nominal xarakter daşıyırdı.

Xristian missionerlərinə gəlinə, hələ 1627-ci ildə kardinal Rişelye Səfəvi dövlətinə Şah I Abbasdan İsfahan və digər yerlərdə kapuçin missiyasının bərqərar olunması üçün icazə almaq məqsədilə xüsusi eçilik göndərmişdi. Belə ki, o vaxtadək

Səfəvi İranda avqustinçilər (kapuçinlər məhz bu ordenə daxil idi -R.D.) ordenini yalnız portuqaliyalılar təmsil edirdilər. Nəticə etibarilə İsfahan və Bağdadda missiya fəaliyyətlə başlayır (1639-cu il Zuhab sülhünə əsasən Bağdad osmanlıların əlinə keçir - R.D.). Kapuçin missiyasının başçısı Fransa kralının Səfəvi dövlətindəki nümayəndəsi sayılırdı. Pyer Rafael dü Man onlardan biri idi ki, 1644-cü ildən ömrünün sonuna - 1696-cı ilədək Səfəvi dövlətində olmuşdu. Fars dilini yaxşı öyrənməyə müvəffəq olmuş bu şəxsin riyazi bilikləri Şah I Abbas və Süleyman tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdi (264, s. 120). Məhz Rafael dü Manın fransız nazir Kolbert üçün yazdığı «Etat de la Perse en 1660» adlı təlimat xarakterli əsər 1664-cü ildə Fransa Şərqi-Hind Kompaniyasının yaradılması zamanı Səfəvi dövlətinə dair məlumat bazası rolunu oynamışdı.

1653-cü ildə İsfahan yaxınlığındakı Culfada və Şirazda Pyer Fransuaz Riqordinin başçılığı altında yezuit missiyaları yaradılır. «Bununla da İranda (Səfəvi dövlətində - R.D.) fəaliyyət göstərən xarici dini ordenlərin sayı beşə çatır: dominikçilər, fransiskçilər, avqustinlər, karmelitlər və yezuitlər» (264, s. 120).

A.Volmskinin Səfəvi dövləti ərazisində fəaliyyət göstərən xristian kilsələri haqda verdiyi məlumat maraqlıdır. İsfahandakı katolik kilsələr haqda o yazır: «Biri Roma kapuçin (kilsəsi), digəri avqustin, üçüncüsü karmelitan (karmelit - R.D.)». O, Culfada da üç kilsənin - yezuit, karmelit və dominikçi kilsələrinin fəaliyyət göstərdiyini qeyd edir (102, s. 183). Deməli, süqut ərəfəsində Səfəvi dövlətində fəaliyyət göstərən xristian missiyalarının tərkibi dəyişməmişdi.

XVII əsrin son iyirmi ili ərzində bir neçə xristian ruhanisi Səfəvi İranda olmuşdu. Onlardan biri, fransız Pyer Sanson 1683-1692-ci illərdə burada yaşamışdır. O, Bağdad yepiskopu və İsfahan yepiskopunun köməkçisi ilə birlikdə şah sarayına gəlmiş və bir müddət burada qalmışdır. Pyer Sanson Həmədan yepiskopluğunun gəlir vergisindən azad edilməsi üçün uzun müddət səylə çalışır (271, s. 404).

Daha bir fransız missioneri Pyer Martin Qavderan əsrin sonundan bir neçə il əvvəl Səfəvi dövlətinə gəlmişdi. 1698-ci ildə apostol qismində Hindistana səfər edərkən, yolüstü Səfəvi dövlətində olan Ankor (Ancyra) arxiyepiskopu Pyer Qavderanı özünə müavin təyin edir (271, s. 404).

«Missionerlərin məramı Səfəvi dövləti ərazisində katoliklərin itirilmiş imtiyazlarının bərpasına nail olmaq, həmçinin Culfanın qriqoryan məzhəbli ermənilərini katolikleşdirməyə cəhd etmək idi. Ankor arxiyepiskopu güzəştlər sahəsində uğur əldə edə bilər, belə ki, 1694-cü ildən hakimiyyətdə olan Şah Sultan Hüseyn xristianlara yaxşı münasibət bəsləyirdi. Lakin ermənilərlə bağlı məsələdə

müvəffəqiyyət əldə etmək mümkün olmur. P.Qavderan arxiyepiskop ilə birlikdə Hindistana gedir, oradan da Fransaya qayıdır. Bir neçə il sonra onu kralın şərq dilləri üzrə katibi təyin edirlər. P.Qavderan Ankor arxiyepiskopunun Səfəvi dövlətinə səfərinin nəticələrini əks etdirən əsərdən başqa bu ölkəyə həsr olunmuş daha bir neçə kitabın da müəllifidir» (271, s. 404).

L.Lokhart Şah Səfinin ümumən qəddar olduğu halda, xristianlara qarşı xoş rəftar və tolerant olmasını xüsusi vurğulayır (246, s. 27). Belə ki, Səfinin hakimiyyəti dövründə ölkədə fəaliyyət göstərmiş xristian missionerləri şah barəsində hədsiz mübaligəli şəkildə qeydlər etmişlər (38, s. 314-316; 246, s. 28).

Şah II Abbas «adını daşdığı böyük babası kimi bütün dinlərə qarşı xüsusi, müsbət mənada fərqli münasibətdə bulunurdu» (247, s. 583). T.Kruşinski də həmçinin II Abbasın xarakterini və dini məsələlərə münasibətdə tolerantlığını təsdiq və təqdir edir. Bu məsələ ilə əlaqədar J. Şardenin maraqlı qeydi var ki, Böyük şah Abbas və Şah II Abbas yəhudilərə pul verərək, onların Məhəmməd ümməti olmasına çalışırdı. R.Seyvori göstərir ki: «II Abbasın ...vəziri Məhəmməd bəyin ideyasına uyğun olaraq... İsfahandakı yəhudi rezident də müsəlmanlaşdırılır» (264, s. 231). Lakin II Abbasa əyan olanda ki, yəhudilər gizləndə yenə də öz dinlərini qoruyub saxlayır və onun qayda-qanunlarına riayət edirlər, onları (yəhudiləri - R.D.) bu və ya digər üsullarla islama yönəltmək cəhdlərindən əl çəkir (45.4, s. 132-133).

Şah Süleymana (1666-1694) gəlincə isə o, dini sahədə çox sərt qadağalar qoyurdu, xristianların hüquqlarını qorumaq üçün heç bir tədbir görmürdü. Karmelitlərin 1672-ci ilin oktyabrında yazdıqları məktubda bu barədə deyilir: «Bu şah (Süleyman - R.D.) taxta çıxandan bəri dövlətdə xristianlara qarşı tiraniya, qəddarlıq halları çoxalıb, qətlər baş alıb gedir. Bu dəhşətlərə səbəb bizim guya murdar (onlar bizi belə adlandırırlar) olmağımızdır ki, buna görə də onların qəzəbinə tuş gəlmişik. Qətiyyətlə bunun səbəbini aydınlaşdırmırlar ki, axı biz niyə «murdarıq». Culfada erməni arximandritlərinin ayaqları dəmir qandallara salınıb və onlardan hər il 400 tümən ödənilməsi tələb olunmuşdur» (38, s. 406-407).

T.Kruşinski fikrincə «xristianlara qarşı törədilən hadisələrə görə sarayda böyük ixtiyar sahibi olan xacələr də müəyyən dərəcədə məsuliyyət daşıyırdılar» (62, s. 24). 1678-ci ildə qatı müsəlman fəalları yəhudi, erməni və xristianların qadağa qoyulmuş dini təlimlərinə sitayiş davam etdirməklə Məhəmməd dininə xələl gətirmələrini səbəb göstərərək və şahın sərxoş vəziyyətdə olmasından istifadə edərək, ondan həmin dinlərə mənsub bir sıra din

xadimlərinin qətli üçün icazə almağa müvəffəq olurlar. Nəticədə İsfahanda olan bir neçə yəhudi rəvvini qəddarcasına məhv edilir, lakin ölümlərinə fərman verilmiş bir neçə erməni və yəhudi dindarları rüsvət vasitəsilə özlərini xilas edirlər (28, s. 408).

Xristian missionerlərə münasibətə gəlincə isə qeyd etmək lazımdır ki, hər dəfə yeni şah hakimiyyətə gələndə Səfəvi dövlətində fəaliyyət göstərən müxtəlif dini ordenlərin imtiyazlarını təsbit edən rəqəmlər - fərmanlar yenidən təsdiq etdirilməli idi. «1699-cu ildə bu məramla - katolik ordenlərin imtiyazlarının bərpası üçün İsfahana səfər etmiş Ankor arxiyepiskopu Məhəmməd Bağır və digər şiə ruhanilərinin saraydakı nüfuzundan xəbərdar olduğundan, hay-küylə qarşılanaçağından ehtiyat edirdi... Lakin tezliklə aşkar edir ki, Şah Sultan Hüseyn xristianlara çox yaxşı münasibət bəsləyir; nəticə etibarilə o, istədiyi fərmanları və missiyaların təhlükəsizliyinə zəmanət almağa nail olur» (246, s. 75-76).

L.Lokhartın fikrincə: «Şah (Sultan Hüseyn-R.D) təbiətən insanpərvər, sülhsevər və tolerant bir şəxs idi. Yalnız xarakterinin, iradəsinin zəifliyindən Məhəmməd Bağır və ya Məhəmməd Hüseyn kimi şəxslərin istədiklərinin əksinə getmir, etiraz etmirdi. Belə ki, xristian missiyalarına yardım edən, onların imtiyazlarını bərpa edən və səmimi şəkildə onları himayə edəcəyini söz verən şah az keçmiş bütün bunlara tamamilə əks mahiyyətli fərmanlar verə bildirdi» (246, s. 76).

Qeyd etmək lazımdır ki, katolik missionerləri müsəlmanları xristianlaşdırmaq sahəsində heç bir əhəmiyyətli iş apara bilmədiklərinə «vaxt və enerjilərinin əsas hissəsini qriqoryan məzhəbli ermənilərə həsr edirdilər. Onlar bu sahədə nəzərəcərpacaq müvəffəqiyyətə nail olurdular. Odur ki, bu iki məzhəb nümayəndələri arasında münasibətlər kəskinləşirdi... Kədərləndirici olan bu idi ki, (əlbəttə L.Lokhartın fikrincə - R.D.) dövlət məmurları ermənilərin verdikləri rüsvətin əvəzində missionerlər üçün çətinliklər yaradır, hətta qadağalar tətbiq edirdilər» (246, s. 77).

L.Lokhart daha bir maraqlı faktı qeyd edir ki, şiələr xristian missionerləri ilə dini və fəlsəfi mövzularda mübahisələrə, diskussiyalara girməkdən çəkinmir, onların təbliğatlarını dinləyirdilər. Şiələrin sünnilərlə bu növ mükalimələrinin mövcud olmaması fonunda həmin diskussiyalar xeyli tolerant hal, habelə qərbyönlü siyasətin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Şiələrdən çox nadir hallarda kimsə xristianlığı qəbul edirdi. Lakin xəstə uşaqların valideynləri aralarında öz övladlarını müalicə məqsədilə müəyyən tibbi biliklərə malik missionerlərin yanına aparırdılar (73, c. 3, s.13; 246, s. 78, qeyd 1).

Bu hal 1655-1666-cı illərdə Səfəvi dövlətində uşaq ölümünün dəhşətli miqyas alması ilə əlaqədar idi (İsfahanda bir il ərzində 40.000 uşaq məhv olmuşdu). Çarəsizlikdən valideynlər, sağalacağına ümid bəsləyərək uşaqlarının baptistləşdirilməsinə (baptisted) etiraz etmirdilər. Başqa bir mənbə də bunu təsdiq edir, lakin burada göstərilir ki, həmin uşaqlar yalnız ölüm ayağında baptistləşdirilirdilər və heç biri sağ qalmırdı.

Səfəvi dövlətində olan protestantların əksəriyyəti İngiltərə və Hollandiya Şərqi-Hind Kompaniyalarının əməkdaşları idilər. Protestantların baş qərargahları İsfahanda yerləşirdi. Burada həmçinin bir neçə kalvinist (məsələn, cenevrəli Yakob Rouzed), həmçinin şahın xidmətində olan fransız hugenotu (Fransa kalvinistləri belə adlanırdı - R.D.) vardı.

Qeyd olunmalıdır ki, protestant icması Səfəvi dövlətində heç bir missioner fəaliyyətlə məşğul olmur, yalnız ingilis və hollandiyalıların dini tələbatlarının ödənilməsi nəfınə iş görürdü.

Səfəvi dövlətində xristianlara tolerant dini siyasət yeridildiyini qeyd edən A.Volmski yazır ki: «yezuitlər kimi digər ordenlərin... missionerləri və katoliklər burada böyük üstünlüklərdən istifadə edirlər və şah sarayında böyük inam, etimada məlikdirlər; ...bir çox şəhərlərdə kilsələri vardır və açıqcasına, digər xristianları öz kilsələrinə (məzhəblərinə - R.D.) yönəldə bilərlər.. İranlılar buna əngəl törətmirlər» (102, s. 251; 32. s. 580). Lakin A.Volmski Səfəvi dövləti ərazisində pravoslav kilsələrinin tikintisi barədə söz saldıqda Etimadül-Dövlə bunun qadağan olunmadığını desə də, əlavə edir ki: «...kilsə tikilsə, rus tacirlərinin hər biri ildə bir misqal (4,64 qram - R.D.) qızıl, habelə mallarının (satış üçün malları - R.D.) onda bir hissəsini ödəməlidirlər və qoy səfir bu barədə yazsın (yazılı təsdiq etsin -R.D.)» (102, s. 165; 32, s. 274-275.). Baş nazir öz şərtlərini onunla əsaslandırır ki, ölkədəki qayda-qanuna görə, bu yolla toplanan vəsait müqəddəslərin (şiə müqəddəslərinin - R.D.) məzarı olan məscidlərə sərf olunmalıdır. A.Volmski nə qədər etiraz edib, inandırmağa çalışırsa ki, Rusiya təbəələri şaha xərac ödəməməlidirlər, bir halda ki, Rusiyada nə müsəlmanlar, nə ermənilər rus kilsəsinin nəfınə heç bir xərc ödəmirlər, Fətəli xan dediyi fikir üzərində israr edir: Əgər Səfəvi dövləti ərazisində pravoslav kilsəsi tikmək istəyirsinizsə, ödəyin və onda «nəinki bir, istəsəniz lap on kilsə tikdirin» (102, s. 165; 32, s. 275 ob). Uzun diskussiyalar heç bir nəticə vermir.

«The Cambridge History of Iran»-da Səfəvilərin tənəzzül etmə səbəbləri araşdırılarkən səbəb qismində, bir araya gəlməsi mümkün olmayanları birləşdirməyə edilən cəhdlər, o cümlədən «türk və fars elementlərini, ...inqilabçı

sufizm ilə ehkamçı şiəliyi, ...şiə dövlətində qanunlaşmış müctəhid hakimiyyətinin qayda-qanunları ilə çoxmədəniyyətli dövlətin qanunlarını çulğalaşdırmaq cəhdləri» də qeyd olunmuşdur (271, s.371). Mənbə göstərir ki, yuxarıda sadalanan aspektlərin həyata keçirilməsində Səfəvilər öz sələfləri - səlcuqlar, mənqollar, türkmənlərlə (turkmens – burada yəqin qaraqoyunlular və ağqoyunlular nəzərdə tutulur - R.D.) müqayisədə daha çox müvəffəqiyyət əldə etmişlər.

Səfəvi dövlətinin süqutu məsələsinə toxunarkən, V.Minorski bunu «millətin, qayəsi ətrafında artıq bir dəfə möhkəm birləşdiyi dininin, əvvəl elan olunmuş bazasının məğz etibarilə dəyişməsi» ilə əlaqələndirir və göstərir ki: «Qəndəhar əfqanlarının işğalları zamanı şah partiyasının monolit cəbhə kimi müqavimət göstərə bilməməsi»nin səbəblərindən biri də məhz bu idi. (250, s. 253)

«Təzkirat-əl-Mülük» əsərinin ingiliscəyə etdiyi tərcüməsinin girişində professor V.Minorski Səfəvi dövlətinin tənəzzülə uğramasına gətirib çıxaran amilləri səciyyələndirərkən «Şah İsmayılın ideyası üzərində dövlət qurduğu teokratik nüvəli bazisin, hər hansı başqa dinamik ideologiyanın mövcud olmadığı bir şəraitdə getdikcə aradan götürülməsini» səbəb kimi ilk olaraq vurğulayır (250 a, s. 23-24).

Nadirin dini baxışlarına, xüsusilə şah kimi bərqərar olmamışdan əvvəlki baxışlarına aydınlıq gətirmək üçün, zənnimizcə, onun 1732-ci ilin əvvəlində Fars bəylərbəyi Məhəmmədəli xana göndərdiyi məktuba diqqət yetirmək önəmlidir. Belə ki, Təhmasibin türklərlə bağlamış olduğu müqaviləni tanımadığını bildirən və indiyədək qazandığı qələbələri «Heydər (burada Həzrəti Əli nəzərdə tutulur - R.D.) ailəsi və 12 müqəddəs imamın şərəfinə (şəninə)» («the happy auspices of the House of Haidar and the 12 holy imams») ünvanlayan Nadirin həmin məktubunda deyirdi: «Bu gün (burada türklərin məğlub ediləcəyi gün - R.D.) düşmənlərimiz üçün darmadağın olan və şiə təriqəti üçün şad gün, Əli ardıcıllarının taleyinə şər niyyətlə təcavüz edənlərin əzilən günü olmaqla böyük gündür (fikrin, felin indiki zamanında verilməsi Nadirin əminliyindən xəbər verir - R.D.)» (245, s. 60). Nadirin 12 imamı xatırlatması və özünü şiələrin təəssübkeşi kimi qələmə verməsi maraqlıdır, lakin L.Lokhartın görə: «inanmaq çətindir ki, məhz həmin məqamda o, (Nadir - R.D.) həmin sözləri şiəliyə inanaraq (zənnimizcə, Nadirin bu zaman həqiqi şiə ardıcılı olmasına şübhə etməkdə L.Lokhart haqlı deyil. Heç olmazsa, Nadirin İmam Rza məqbərəsinə nə qədər ehtiramla yanaşdığını yada salmaq kifayətdir - R.D.), həqiqi entuziazmdan

ruhlanaraq işlətmişdir; daha inanılası odur ki, o (Nadir - R.D.), öz siyasi məqsədləri naminə şiə fanatizmini riqqətə gətirmək və bundan istifadə etmək üçün həmin sözləri işlədirdi: nə qədər ki, şiə (şielik) nərdivanı onun tərəqqisinə xidmət edirdi, Nadir onu itələyə (özündə uzaqlaşdırma - R.D.) bilməzdi» (245, s. 60). Lakin Nadiri riyakarlıqda günahlandırmaq düzgün olmazdı, belə ki, bütün bu deyilənlər olsa, olsa, onun dözümlülüyünə dəlalət edən faktlardır. Digər tərəfdən, Nadirin İmam Rza məqbərəsinə böyük ehtiram və qayğı ilə yanaşmasına dair faktlar L.Lokhartla razılaşmamağa imkan verir. Belə ki, 1729-cu ilin noyabrında Məşhədin alınmasından sonra Nadir (onda hələ Təhmasibqulu xan adını daşıyırdı - R.D.) İmam Rza məqbərəsinin təmiri, günbəzin yenidən qızıla tutulması və ikinci minarənin inşa edilməsi barədə əmr verir (70, s. 39; 245, s. 27) və yaxud artıq özünü şah elan etdikdən sonra sözdə antişiə siyasət yeritməsinə baxmayaraq, Məşhəddə (Nadir tacqoymadan sonra bu şəhəri paytaxt seçir - R.D.) İmam Rza məqbərəsinin bəzədilməsi üçün xeyli iş görür, «Kitabi-Nadiri»dən məlum olduğu kimi, ora bir neçə ipək xalça və tamamilə qızıldan hazırlanmış 14 çilçıraq hədiyyə edir. (245, s. 27). Nadirin əmrinə əsasən Mesopotamiya hərbi əməliyyatları gedişində (1732-1733) Samirə, Xilə, Kərbəla, Nəcəf və digər yerlər zəbt edilir və bu yerlərə iranlı hakimlər təyin olunur (70, s. 123).

Nadirin Bağdad paşasının elçisi ilə bağladığı sülh müqaviləsində də (19 dekabr 1733; hərçənd ki, bu müqavilə türk hökuməti tərəfindən ratifikasiya olunmur - R.D.) «Türkiyə ərazisində sərhəddə (Səfəvi dövləti ilə - R.D.) yaxın müqəddəs yerləri (şiələr üçün - R.D.) ziyarət edən İran zəvvarlarına müvafiq güzəştlər edilməsi» xüsusi bənd şəklində nəzərdə tutulurdu (245, s. 75).

Bu müqavilənin bağlanmasından sonra Nadir Kazımeyn, Nəcəf, Kərbəlanı ziyarət edir (70, s. 137-138; 245, s. 75). Nəcəf şəhərinə Nadirin daxil olması ilə bağlı ingilis tədqiqatçısı D. Donaldson başqa heç bir mənbədə əksini tapmamış və demək real fakta əsaslanmayan bir hadisəni təsvir etmişdir. Müəllifə Nəcəfdə nəql olunduğuna görə, Nadir şəhərə daxil olmamışdan əvvəl ona məlumat verirlər ki, Nəcəfə heç bir it daxil ola bilmir və buraya gətirilən şərab sirkəyə çevrilir. Guya bunu eşidən Nadir özü ilə it və bir şüşə şərab götürür: it şəhər darvazasından daxil olmamaq üçün müqavimət göstərir, sonda öldürülür; Nəcəfə daxil olduqdan sonra Nadir baxıb görür ki, şərab sirkəyə çevrilmişdir. D.Donaldson deyilənlərə əsasən iddia edir ki, bu və başqa möcüzələrlə rastlaşdıqdan sonra Nadirin şiə imamlarına və onların qüvvəsinə imanı mükəmməlləşir (221, s. 62).

L.Lokhart göstərir ki, Nadir Muğanda ikən, «...taxt-taca olan iddialarını heç nədən ehtiyatlanmayaraq irəli sürmək vaxtı çatdığı» (245, s. 99) qənaətinə gəldikdə, Muğan qunultayma dəvət olunanlara etdiyi müraciətdə «şialik əvəzinə sünni məzhəbinin qəbul edilməsini, şialiyin arzuolunmaz (iyrənc), bidətçi praktikasının qadağan edilməsini» təklif (daha çox əmr - R.D.) edir. Daha sonra isə məsələni radikal şəkildə qoyaraq, onun hakimiyyətə gəlməsini istəyənlərə «...Şah İsmayıl tərəfindən qəbul edilib, İranla Türkiyə arasında çox qan tökülməsinə səbəb olmuş... peyğəmbərimizin ali ailəsinə iman gətirməyə müxalif olan bu doktrinadan (şialik - İsnə-Əşəri - R.D.) əl çəkib sünnilərin dininə (The religion of the sunnis - əslində məzhəbinə - R.D.) iman gətirməyə» çağırır. «Bu çox böyük tələb idi. Lakin ölkəni yadelli işğaldan azad edən şəxs bu gedişi etdi» deyən A.Müller bunu belə izah edir: «O, bunu Əli tərəfdarları olan Səfəvilərdən qopardığı hakimiyyəti üzərindəki qeyri-qanunilik ləkəsini təmizləmək, Şah Hüseynin dövründə ruhanilərin həddindən ziyadə güclənmiş qüdrətini qırmaq və öz şahlığını (dövlətini - R.D.) qonşu sünni əfqan və özbəklərin birləşdirilməsi yolu ilə böyütmək yolunda əsas maneəni dəf etmək üçün edirdi» (165, s. 412-413).

Mollabaşının Səfəvi sülaləsinə loyallıqda suçlandırılaraq Nadirin əmrilə və elə onun öz hüzurundaca qətlə yetirilməsi, L.Lokhartın sözləri ilə desək, «Mollabaşının faciəli aqibəti», A. Müllerə görə isə «...mollaların zəif müqavimətinin amansız şəkildə qırılması» (165, s. 413) qurultay əhlini əmin edir ki, «müxalifət, bəyənməmə yolverilməzdir» (245, s. 99). Nəticə etibarilə bu şərtlər məclis iştirakçıları tərəfindən qeyd-şərtsiz qəbul edilir.

Beləliklə, ilk vaxtlar ardıcıl şiə olmasına (öz övladlarına Rzaqulu, İmamqulu və Mürtədaqulu kimi adlar qoyması - R.D.), şiə məzhəbinə böyük hörmət, sədaqət bəsləməsinə (Məşhəddə imam Rza məqbərəsinə olan qayğısı - R.D.) baxmayaraq, Nadir «siyasi qazanc naminə dini qurban verməkdə tərəddüd etmir» (245, s.100). «Nadir şah» monoqrafiyasında Nadirin şəxsiyyətini təhlil edən L.Lokhart qeyd edir ki, «Nadirin bir çox səhvləri olub, lakin onu dini fanatizmə günahlandırmaq olmaz: onun şiələri təqib etməsi bir həqiqətdir, lakin o, bunu yalnız dünyəvi səbəblərdən edirdi» (245, s. 278). V. Minorskinin sözləri ilə desək «Nadir qəflətən öz dini siyasətini dəyişir və İran taxt-tacına yiyələnmək üçün... Şah İsmayılın qoyduğu xətti belə inkar edir» (250, s. 253).

L.Lokhartın fikrincə, Nadirin ümumiyyətlə, hər hansı dini məzhəbə imanını «dərin köklü, səmimi saymaq olmaz» (245, s. 100). Kembriç professoru Nadirin dini doktrinasının başlıca məqsədlərindən birinin Türkiyə ilə anlaşma əldə edilməsini asanlaşdırmaq olduğunu göstərməklə yanaşı, Nadirin «müsəlman dünyasını

birləşdirib, onun başında durmaq» kimi böyük məqsədi, uzaq hədəfli məramı olduğunu da vurğulayır (245, s. 100, 279).

«Millətçidən (national) daha çox beynəlmiləlçi (international) olan Nadirin fəth arzuları Səfəvi imperiyası hüduklarından xeyli aşır» (245, s. 279). V.Minorski də «mənbələrin əksəriyyətində belə gözlənilməz dəyişikliyin (Nadirin şiəlikdən uzaqlaşmaqla bağlı dini doktrinası nəzərdə tutulur - R.D.) dünyəvi niyyətlərlə və daha çox Osmanlı imperiyası ilə münasibətlər, həmçinin (yeni) topaqların zəbt olunması kontekstindən» izah olunduğunu qeyd etməklə yanaşı, «osmanlılar və sünni din xadimlərinin, çox güman ki, Nadirin əsl məqsədini (qəsbkarlıq niyyətlərini - R.D.) duyaraq, şiələrin reabilitasiya olunmasını qətiyyətlə rədd etdiklərini» vurğulayır (250, s. 253).

L.Lokhart «ambisiyalarının həddi-hüdudu olmayan..., Konstantinopoladək (İstanbul - R.D.) yürüş etmək barədə düşünən» Nadirin, həmçinin ölkənin şiə üləmalarını «rahat buraxacağı təqdirdə, sonuncuların istənilən vaxt Təhmasib və ya onun oğlu Abbasın hakimiyyətini bərpa etmək üçün xalq arasında olan təsir qüvvələrindən istifadə edəcəyindən» (245, s.100) ehtiyatlandığını da səbəb qismində göstərir. Belə ki, şiəlik doktrinası Səfəvi sülaləsi ilə identifikasiya edilirdi və mömin şiələr Səfəvilərin ən sadıq, ardıcıl tərəfdarları idilər. Odur ki, Nadir «sünniləri və şiələri bir bədəndə (into one body) əritməyə (çulğalaşdırmağa) cəhd edirdi» (245, s. 278). V. Minorski yazır ki: «Nadirin maddi üstünlüklərdən məhrum etdiyi şiə din xadimləri özlərini xüsusilə aldadılmış (təhqir edilmiş) hesab etdilər. Şiəliyə həsr edilmiş kitablarda Nadirin hərəkətləri monstora (şər qüvvə -R.D.) xas bir davranış kimi təsvir olunur» (250, s. 253).

Artıq öz dini ideyasının qurultay iştirakçıları tərəfindən «ratifikasiyasına» nail olduqdan sonra Nadirin Sultanın müzakirəsinə göndərdiyi sülh şərtləri arasında dini yönlü tələblər əsas yer tutur. Zənnimizcə, özlərinin bundan sonra Cəfərilər kimi tanınmalarına, habelə Kəbədə imam Cəfəri-Sadiqin (VI imam Cəfəri-Sadiq şiə yurisprudensiyasının görkəmli nümayəndəsi olub, sünniliyin 4 ortodoks qanununa müxəlif məzhəb yaratmışdır) şərəfinə beşinci rükn - sütun (4 rükn - hənəfi, məliki, şafii və hənəbəli cərəyanlarına aid idi - R.D.) qoyulmasına iddialı olan Nadir bununla özünün özəlliyini qabartmağa cəhd edirdi. L.Lokhartın sözləri ilə desək, ola bilsin ki, «Nadir cəfəri mövzusunu İranlı təbəələrinin əksəriyyətinin daha çətinliklə qəbul etdiyi (swallow - uda bildiyi) sünnilik həbini şirin etmək üçün irəli sürmüşdü» (245, s. 279). Lakin «Nadir tərəfindən şiə və sünnilərin uniyasının bəyanı ölü doğulmuş uşaq oldu və yalnız

kağız üzərində qaldı...Cəfərilər məzhəbi nə Özbəkistanda, nə də Türkiyədə möminlər tərəfindən qəbul edilmədi» (123, s. 320)

Vaxtilə Şah İsmayıl şiə doktrinasının əsas məhiyyətini, əhəmiyyətini İrannın müxtəlif xalqlarını millət halına salmaq yolunda birləşdirici amil olmasında görürdü. Nadir isə birləşmiş müsəlman dünyasının başında durmağı düşünürdü. Nadir, V.Minorskinin fikrincə «islamı parçalanmadan qurtarmaq məqsədilə şiələrin beşinci ortodoks rükn (pillar) olaraq, V imam (V. Minorskinin səhvidir və ya çap xətasıdır, əslində VI imam-R.D.) Cəfəri-Sadiqin (Jafar the Truthful) himayəsi altında tanınmasına çalışırdı» (250, s. 253). Bu cəhdlər məlum olduğu kimi, heç bir nəticə vermir, boşa çıxır. Nəticə etibarilə Nadir «türk sultanını islam əhlinin xəlifəsi və türk irqinin (turkman race) şafəqi (lustre)» kimi tanıyır (250, s. 253). K.Bosvortun versiyasında deyilir: «Nadir çox güman ki, İran və Türkiyə arasında uzun illər davam edən şiə-sünni münaqişəsinə son qoymağa cəhd edir, onikiimamilik şiəliyindən dövlət dini kimi imtina edildiyini və şiəliyin çox yumşaldılmış forması olan VI imam Cəfəri-Sadiqin mənəvi rəhbər olacağı yeni imanla bağlı məramını bəyan edir. Təəssüf ki, bu barışıq jesti osmanlılarla münasibətlərdəki gərginliyi səngitmədi» (97, s. 231).

Ülələrin Səfəvi dövlətində mövqeyi ilə bağlı A.Müller belə yazır: «İndi (Səfəvilər dövründə - R.D.) ilk dəfə olaraq, şiə ülələrlər üçün çox sayda yüksək və aşağı səviyyəli dindar vəzifələri və məhkəmə hakimi yerləri mövcud idi və şiəliyə dair rəvayətlərin sistemə, qaydaya salınmasından hər hansı elmi sahədə qazanılması mümkün olmayan, hiss olunacaq dərəcədə böyük gəlir əldə etmək olurdu: odur ki, xüsusilə Abbasdan (I Abbas - R.D.) sonra say-seçmə adamların özlərini din təlimi və din hüququnu öyrənməyə həsr etmələri təəccüblü deyildi (bu tendensiyanın mövcudluğunu E Braun da təsdiqləyir - R.D.), poeziya və tarixşünaslığa isə getdikcə biganə münasibət bəslənməyə başlanırdı...» (165, s. 406). Ülələrin fəaliyyətini, gördükləri işi dəyərləndirən A. Müller fikrini belə davam etdirir: «...bunlar həqiqi əhəmiyyətə malik ola və İrannın hüduqlarından kənarda hər hansı qiymətə iddia edə bilməzdi, belə ki, bir neçə bütöv nəsilin dərrakə və ağılı, bütövlükdə, yalnız, Məhəmməd təlimini və Quran mətnlərinin anlaşılıq mənasını incəliyinə qədər mümkün olan bütün üsullarla təhrif etmək və ya onu süni alleqorik izahlarla, hiss olunmayacaq tərzdə məhv etməyə yönəlmişdi. Bu teoloji-hüquqi ədəbiyyat şair və tarixçilərin... görkəmli əsərlərini əlbəttə ki, əvəz edə bilməzdi...» (165, s. 407).

Şübhəsiz, onun Səfəvi dövlətindəki yeri ilə əlaqədar A.Müller belə yazır: «...Səfəvilərin yüksəlişi ölkənin (burada İran - R.D.) inkişafının orta əsrlər

mərhələsini başa çatdırır və İrənin yeni tarixinin əsasını qoyur. İsmayıl (I İsmayıl - R.D.) şiiəliyi dövlət dini kimi bərqərar etməklə başlayır. Böyük Abbas (I Abbas - R.D.) ardıcıl olaraq iyerarxiya təsis etməklə davam edir və türklərə əks müqabil (protivoves) olaraq şiiəliyin xüsusi mövqeyinin gücləndirilməsinə getdikcə daha böyük fanatizmlə üstünlük verirdi... Sufilikdən inkişaf etmiş yeni sülalənin (Səfəvilər - R.D.) bu xəyalpərvər, dərin mənalı fantazyorluqla ortaq heç bir cəhəti yox idi: o (Səfəvilər - R.D.), praktik nəticələrdə, o cümlədən, hər şeydən əvvəl yeni yaradılan dövlət və məscidin möhkəm dayaqlarının inşa edilməsində maraqlı idi» (165, s. 406).

Hər halda Nadirin xələfləri dövründə (Əliqulu şah şiiə dindarların əllərindən alınmış hüquqlarını bərpa etdiyinə görə, Adil şah titulu alır - R.D.) «şiiəlik tam bərpa olunur, Nadir fiaskoya düşür» (V.Minorskinin təbircə, «Səfəvi qüdrətinin xatirələri ilə assosiasiya edilən və iranlıların sentimental hissələrinə istinad edən islamın bu forması (şiiəlik - R.D.) onu dəyişməyə edilən cəhdlərə qalib gəlir» (250, s. 254).

Nadirin dini dözümlülüyünə dəlalət edən daha bir hal, onun İran ərazisində xarici missionerlərin mövcudluğu faktına etiraz etməməsi idi. «Müəyyən sayda yezuit və karmelitlər İsfahanda, qalanları isə Gilanda bərqərar olmuşdu. Nadirin xidmətində olan şəxslər arasında da əcnəbilərə rast gəlinir; belə ki, Nadir şahın şəxsi həkimləri Pyer Damiyen və Bazin (hər ikisi fransız idi - R.D.) idilər» (245, s. 279-280).

Nadirin ümumən dinlərə qarşı münasibətini xarakterizə edən cəhətlərdən biri də 1740-cı ildə Quran, Tövrat və İncilə fars dilinə tərcümə etdirməsi olur. L.Lokhart Nadirin bu həvəyə, Hindistana yürüş zamanı Quranın əl-Fəth surəsinin 29-cu ayəsində Tövrat və İncilə istinadlar edildiyini aşkarladıqdan sonra düşdüyünü qeyd edir (245, s. 280). Həmin ayədə buyrulur: «Məhəmməd (əleyhissəlam) Allahın Peyğəmbəridir. Onunla birlikdə olanlar (möminlər) kafirlərə qarşı sərt, bir-birinə (öz aralarında) isə mərhəmətliirlər. Sən onları (namaz vaxtı) ruku edən, səcdəyə qapanan, Allahdan riza və lütf diləyən görürsən. Onların əlaməti üzlərində olan səcdə nişanəsidir (qiyamət günü onlar üzlərindəki möminlik nuru, alımlarındakı möhür yeri ilə tanınarlar). Bu, onların Tövratdakı vəsfidir. İncildə isə onlar elə bir əkinə bənzədilir ki, o, artıq cücərtisini üzə çıxartmış, onu bəsləyib cana-qüvvətə gətirmiş, o da möhkəmlənib gövdəsi üstünə qalxaraq əkinçiləri heyran qoymuşdur. (Allahın bu təşbihi) kafirləri qəzəbləndirmək üçündür. Onlardan iman gətirib yaxşı əməllər edənlərə Allah məğfirət (günahlardan bağışlanma) və böyük mükafat (cənnət) vəd

buyurmuşdur!» (Qurani-Kərim, 48 surə, ayə 29-19, s. 516). Nadir Tövrət və İncilin fars variantlarını əldə edə bilmədikdə, Mirzə Mehdiyə hər iki kitabın tərcüməsini tərtib etməyi həvalə edir. Bu tərcümələrin - Əhdi-Cədidin (New Testament) tərcüməsi iki romalı katolik missioneri, iki erməni katoliki, iki ortodoks erməni rahibi və iki mömin tərəfindən, Əhdi-Ətiqin (Old Testament) tərcüməsi isə yəhudi ravvinləri tərəfindən yerinə yetirilir (245, s. 280). Maraqlı fakt ondan ibarətdir ki, Qurani-Kərimdə məhz bu zaman fars dilinə tərcümə edilir.

Yekun olaraq qeyd edək ki, araşdırdığımız dövrdə Səfəvi dövlətinin dini həyatı maraqlı məqamlar, diqqətəlayiq hadisələr, radikal meyllərlə zəngin olmuşdur. Bazası üzərində tədqiqatımızı qurduğumuz ingilisdilli tarixşünaslıqda da bu maraqlı dövr xeyli geniş təhlil olunmuş, olduqca müxtəlif, bəzən hətta bir-birinə tam zidd mülahizələrdə əksini tapmışdır.

VI FƏSİL

SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN SÜQUTU SƏBƏBLƏRİ

İNGİLİS DİLLİ TARİXŞ ÜNASLIQDA

İngilis tədqiqatçısı Herbert Spenserin fikrinə, «sülalələr də insan həyatında olduğu kimi uşaqlıq, gənlik və qocalıq dövrlərini yaşayırlar» (267, s.514-515). Bu mənada Səfəvi sülaləsi Şah I İsmayıl dövründə uşaqlıq, Şah I Abbas dövründə kamillik, yetkinlik, Şah Sultan Hüseyn dövründə isə qocalıq dövrlərini yaşamışdır.

Professor V.Minorski «Təzkirat əl-Mülük» əsərinin ingiliscəyə tərcüməsinin girişində Səfəvi dövlətinin tənəzzülə uğramasına gətirib çıxaran amilləri belə ümumiləşdirmişdir:

«a) Şah İsmayılın ideyası üzərində dövlət qurduğu teokratik nüvəli bazisin hər hansı başqa dinamik ideologiyanın mövcud olmadığı bir şəraitdə getdikcə aradan götürülməsi;

b) İrənin hərbi dairələrində köhnə və yeni elementlər arasında güclü müxalifət;

c) mülk və xəssə torpaq formaları arasında ziddiyyətlərin sonuncunun genişlənməsi ucbatından deyil, xidmət göstərdiyi təbəqələrin bu formanı dəstəkləməyə olan marağının azalması üzündən kəskinləşməsi;

d) Şah anası və xacələrin təmsil olunduğu kölgə hakimiyyətin (shadow government) məsuliyyətsizliyi; nümayəndələri hərəmxana şəraitində, ətraf dünyadan təcrid olunmuş halda təbiyə olunan sülalənin degenerasiyaya (keyfiyyət dəyişikliyinə - R.D.) uğraması» (250 a, s. 23-24). Səfəvi dövrünü İrə tarixində iki mühüm milli dövr - Əhəməni və Sasani dövrləri ilə bir sıraya qoyaraq, onların hər birinin İrənin dini tarixi ilə sıx əlaqədar olduğunu göstərən Amerika tədqiqatçısı H.Haas, Səfəvi sülaləsinin əvvəlkilərdən fərqli olaraq «həm mənşə, həm də xarakter cəhətdən dini səciyyəli» olduğunu vurğulayır (234, s. 25). Bu, V.Minorskinin Səfəvi dövlətinin tənəzzül səbəbləri sırasında sadaladığı ilk bənddəki fikirlə uzlaşır. Həqiqətən də, dini səciyyəli dövlət quruluşuna məlik bir ölkədə sonralar dini ideologiya məsələsinin həm obyektiv, həm də subyektiv səbəblər üzündən arxa plana keçməsi, onun nəinki inkişaf etdirilməməsi, hətta ilkin formada qorunub saxlanması qeydinə qalınmaması, V.Minorskinin qeyd etdiyi kimi, «başqa dinamik ideologiyanın mövcud olmadığı şəraitdə» öz katastrofik nəticəsini verməli idi. L.Lokhart V.Minorskinin bütün bu ümumiləşdirmələrini ayrılıqda təhlil edir (246, s. 18-34). b) bəndinə dair L.Lokhart V.Minorski ilə tam razılaşdığını bildirir. Şah I Abbasın ölümündən sonra ordunun mənəvi cəhətdən məruz qaldığı aşınma getdikcə dərinləşirdi. Demoralizasiya prosesini şərtləndirən cəhətlər - «şahların ordu

məsələlərinə qarşı tam biganə, qayğısız münasibəti,... 1639-cu ildə Türkiyə ilə müharibəyə son qoymuş Zuhab sülhündən sonra uzun illər sülh şəraitinin mövcudluğu» (246, s. 22), orduda süstlük idi. v) bəndinə dair L.Lokhart göstərir ki, Şah Səfi öz böyük vəziri Sarı Tağının israrı ilə «Fars əyalətini mülk formasından xassə formasına transfer edir. Səfinin xələfi II Abbas isə daha irəli gedərək Qəzvinin ətrafını, Gilan, Mazandaran, Yəzd, Kirman, Xorasan vilayətlərini, həmçinin Azərbaycanın böyük hissəsini xassəyə çevirir» (246, s. 23). Bu isə öz növbəsində, ictimai narazılıqla nəticələnir. L.Lokhartın fikrincə, xassə formasının belə genişlənməsi «rejimi qeyri-populyar edir, eyni zamanda ölkəni maliyyə və hərbi cəhətdən zəiflədir». (246, s. 24)

Sonuncu bəndlə əlaqədar L.Lokhart göstərir: «təbii ki, I Abbas kimi möhkəm, qətiyyətli rəhbər taxtda oturarkən, şah anası və xacələrin idarəetmə işlərinə nüfuz etməsi qorxusu yox dərəcəsinə idi. Bu təhlükə yalnız içkiyə qurşanmış Şah Süleyman və iradəsi hərəmxana tərəfindən idarə olunan Sultan Hüseynin dövründə reallaşa bildi» (246, s. 25) Şah Abbasın dövlət qarşısında böyük xidmətləri olduğunu təsdiq edən L.Lokhartın fikrincə, sülalənin tənəzzülü və süquta uğramasında böyük məsuliyyət də məhz onun üzərinə düşür (246, s.25). Taxt-tacını itirmək qorxusundan «öz oğullarını hərəmxana divarları arasında bəsləmək kimi əcaib qayda icad edən şah, vəliəhdin hakimiyyətə gələrkən, tamamilə təcrübəsiz olmasını qabaqcadan şərtləndirirdi. Şah I Abbasdan sonra hakimiyyətdə olan Səfəvi monarxların fəaliyyətlərinin nəzərdən keçirilməsi, bu növ «bəslənən» şahzadələrin idarəetmə fəaliyyətlərinin qeyri-effektiv olduğunu sübuta yetirir»(246, s. 25). Bu isə sülalənin gələcək acı aqibətinin təməlini qoyurdu. L.Lokhartın V.Minorskiyə istinadən Səfəvi dövlətinin süqutuna dair sadaladığı səbəblərə M.Heydərov öz münasibətini belə bildirir: «Əlbəttə, bütövlükdə müəllif (L.Lokhart - R.D.) tərəfindən qeyd olunan amillər... Səfəvi dövlətinin süqutunda heç də az əhəmiyyətli rol oynamamışlar. Lakin bunlar yalnız daha sanballı (dərin) sosial-iqtisadi amillərin nəticəsi idi...» (133, s. 125).

M.Heydərov iranlı tarixçi B.Pərizinin bu məsələyə yanaşmasını da «qeyri-qənaətbəxş» adlandıraraq, «birtərəfli» kimi səciyyələndirir (133, s. 125).

B.Pərizinin nöqteyi-nəzəri bundan ibarətdir ki: «XVII əsrin əvvəllərinin iqtisadi inkişafı Şah I Abbas və onun vəzirlərinin bacarıqlı hökmranlığı, onların şəxsi keyfiyyətləri ilə şərtlənirdi; Şah I Abbasdan sonra hakimiyyətə gəlmiş bütün Səfəvi şahları və onların vəzirlərinin əksəriyyəti məhdud hakimiyyətə malik olmuşlar. Odur ki, Səfəvi dövlətində həmin dövrdə (I Abbasdan sonrakı dövr - R.D.) XVII əsrin 30-cu illərində eyni əldə edilmiş tərəqqi səviyyəsi təmin edilmirdi. Əgər bu

dövlət (Səfəvi - R.D.) II Abbasın hakimiyyəti dövründə tam tənəzzül uğramamışdırsa, buna görə Şeyxəli xan kimi bəzi bacarıqlı vəzirlərə borclu olmalı idi. Şah Süleymanın hökmranlıq dövründən etibarən cəmiyyət və dövlət depressiya vəziyyətinə düşər oldu, belə ki, əvvəlki tək qabiliyyətli şahzadə və hökmdarlar yox idi; ən fəaliyyətsiz və fəsis isə Şah Hüseyn və onun rəsmi ətrafı sayılır» (133, s. 125-126). Beləliklə, B.Pərizi Abbasdan sonrakı bütün dövrü ardıcıl tənəzzül dövrü kimi xarakterizə edir.

M.Heydərov həm L.Lokhartın, həm də B.Pərizinin konsepsiyalarına məntiqi sualla cavab verir: «Əgər Səfəvi dövlətinin XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərində iqtisadi tənəzzülü Səfəvi sülaləsinin son nümayəndələrinin və onları əhatə edən rəsmilərin bacarıqsız hökmranlıqları ilə əlaqədar idisə, bəs Ya xın və Orta Şərqi digər ölkələrində oxşar tənəzzül nədən irəli gəlirdi?». M.Heydərov öz sualını belə bir arqumentlə əsaslandırır ki, «axı belə ola bilməzdi ki, bir neçə onilliklər ərzində bütün bu ölkələrin hökmdarları öz dövlətlərinin idarə edilməsi işlərində öz sələflərinə nisbətən az səriştəli olmağa başlamış olaydılar» (133, s. 126).

R.Seyvori, Şah Süleymanın hakimiyyəti illərində, yəni Böyük Şah Abbasın ölümündən 40 ilədək bir dövr keçdikdən sonra Səfəvi dövlətində olmuş hugenot zərgər J. Şardenin bu fikri ilə razılaşır ki, Şah I Abbasın həyatına son qoyulması ilə «İrənin tərəqqisinə son qoyuldu» (264, s. 226). J.Şardenin fikrincə, I Abbasın hakimiyyət dövrü qızıl dövr olmuşdu və onun ölümü nəinki Səfəvi sülaləsinin, həmçinin İrənin tənəzzülünün başlanğıcını şərtləndirir. Yeri gəlmişkən, alman tədqiqatçısı Hans Robert Romer özünün «İrənin Zalım İsmayılın ölümündən sonra 1577-1581-ci illərdə tənəzzülü» əsərinin girişində Səfəvi dövlətinin tənəzzülünün artıq XVI əsrin son rübündə başladığını iddia edir: «Səfəvi sülaləsindən ilk şah olan İsmayılın .. yaratdığı İrəni milli dövləti xoşagəlməz obyektiv səbəblər və şəxsi səciyyəli çatışmamazlıqların qarşılıqlı təsiri ucbatından məhv olma təhlükəsi ilə üzləşir... Artıq dövlətin banisinin (I İsmayıl - R.D.) oğlu Maarifçi Təhmasib (1524-76) dövləti nəinki silah gücünə genişləndirmək, heç atasının yaratdığını qoruyub saxlamaq üçün də tələb olunan hər hansı hərbi səriştəyə (əlbəttə ki, bu fikir mübahisəlidir - R.D.) malik deyildi. Əgər onun 52 illik hakimiyyəti zamanı dövləti bu və ya digər dərəcədə müəyyən səviyyədə saxlamaq mümkün olmuşdusa da, bu ilk növbədə onun (I Təhmasibin - R.D.) diplomatik bacarığı, ikincisi isə onun ikinci oğlu İsmayılın türklərlə mübarizədə qazandığı və 1555-ci il Amasya sülhü ilə nəticələnmiş hərbi qələbələrini sayəsində mümkün olmuşdu. Buna baxmayaraq, tale bu dövlətin hakimiyyətini durmadan qüruba doğru sürükləyirdi... 1576-cı ildə taxta Zalım II İsmayıl çıxanda tənəzzül təhlükəsi

daha da reallaşdı və o, 2 ildən də az müddətlik hakimiyyəti dövründə dövlətin daxili qüvvələrini tamamilə zəiflətdi... İrən ərazisində mövcud olmuş istənilən gənc dövlət kimi ilk günlərdən Şərq və Qərb arasında təhlükəli münaqişələr sferasına cəlb olunmuş Səfəvi dövləti, II İsmayılın ölümündən sonra hakimiyyət bacarıqsız, habelə kor Məhəmməd Xudabəndənin əlinə keçdikdən sonra iflasa uğramalı idi... Lakin, artıq tarixdə dəfələrlə olduğu kimi, dövlətin ən ağır, təhlükəli zamanında xilaskar yetişdi: Böyük Şah Abbas. O, əcdadlarının (sələflərinin- R.D.) yaratmış olduqlarını (dövləti - R.D.) məhvədən xilas etməli və İrənı yeni əzəmətə yüksəltməli idi» (188, s. 2-3). Yeri gəlmişkən, böyük imperiyaların yeni-yeni işğallar hesabına öz ərazilərini və hərbi qüdrətlərini artırmağa meyl etməli olduqları barədə fikir yürüdən P. Sayks, Səfəvi dövlətinin tənəzzül və süqut səbələrini araşdırarkən, Səfəvilərin öz işğal siyasətlərində ısrarlı olmadıqları ilə bağlı belə yazır: «(Səfəvilər) qərb sərhədlərini... türklərdən qorumuş, lakin Türkiyəyə hücum etməmişlər. Özbəklərə qarşı əməliyyatları da, həmçinin, Xorasanı hücumlardan qorumaq ... məqsədi daşmışdır, Mərkəzi Asiyanı həmişəlik işğal etmək barədə heç bir ideya belə olmamışdır... Səfəvi ordusu heç zaman Konstantinopolu hədələməmişdir... İrənın şərq sərhədləri boyunca şimalda Səmərqənd, cənubda isə Dehli İrən hücumlarından eyni dərəcədə sığortalıydı. Səfəvilər, dünya imperiyaları yarada bilməmiş Əhəməni və ya Sasani sülalələri səviyyəsinə qalxa bilmədilər... hər halda bu sülalə özünün milli və dini səciyyəsi ilə iranlılar arasında xeyli yüksək məqamda tutulur, ... həm də avropalılar tərəfindən parlaq dövr (mərhələ) kimi qəbul edilir» (269, s. 229-230)

R. Seyvori göstərir ki, «Şah I Abbas ölkə və şəxsən öz qarşısında duran, təcili həll edilməsi tələb olunan problemlərin yoluna qoyulması üçün qısa zaman ərzində elə tədbirlər götürür ki, bunlar gələcəkdə acınacaqlı nəticələrə gətirib çıxarır. Məsələn, ««üçüncü qüvvə» elementlərindən təşkil olunmuş nizami ordu təcili problemin çözülməsini təmin edib, qızılbaşların zəifləmiş hakimiyyətini dirçəltsə də, ölkənin hərbi qüvvəsini tamamilə zəiflətdi. Həmçinin, mülk ...torpaqlarının xassə ...torpaqlarına konversə edilməsi, yeni nizami ordunun muzd ödənişi kimi vacib problemini həll etdisə də, uzun müddətə vergi siyasətində, əyalətlərin inzibati idarəetməsində çətinliklər yaratdı. Daha sonra, şahzadələrin hərəmxana divarları arasında təcrid olunması siyasəti, qısa zaman ərzində hökmdarı ona qarşı xəyanət ehtimallarından sığortaladısa da, çox tez bir zamanda sülalənin (Səfəvilərin - R.D.) keyfiyyət dəyişikliyinə uğraması ilə nəticələndi; hərəmxanadakı qadınlar, saray xacələrinin və hərəmxana ilə əlaqədar olan rəsmilərin təsirinin siyasi həyat və dövlət problemlərinin həllinə sirayət etməsinə

səbəb oldu» (264, s. 226-228). Con Malkolm bununla əlaqədar yazırdı: «Həbsxanadan (hərəmxanadan - R.D.) kənara çıxmaq imkanından məhrum olan monarx taxt-taca varis olmaq məqamı çatanda çox fərasətsiz və hakimiyyət üçün yararsız halda olurdu. Onun belə vəziyyətdə hakimiyyət başgicəllənməsinə qarşı müqavimət göstərməsi, demək olar ki, mümkün olmurdu. Eys-ışrətlə məşğul olmaqdan başqa heç nə bacarmadığı üçün monarx əvvəllər olduğu kimi, «böyük təcrübəyə» malik olduğu məhz bu növ həyat tərzini (hərəmxana həyatını - R.D.) davam etdirirdi» (247, s. 576-577).

R.Seyvorinin fikrincə, əgər Şah Abbasın varisləri onun özü kimi bacarıqlı, ona layiq olsaydılar, Səfəvi sülaləsi yəqin ki, tənəzzül etməzdi. Lakin elə Şah I Abbasın məhz özünün «ixtira etdiyi» metodun sayəsində varislər taxt-taca layiq keyfiyyətlərdən məhrum böyüdüüb, tərbiyə olunurdular.

Səfəvi sülaləsinin süqut səbəbləri sırasında, R.Seyvori, həmçinin mülk torpaqlarının xassə torpaqlarına çevirmə prosesini sadalayır. «I Abbasın təşəbbüsü ilə başlanmış «dövlət» əyalətlərinin «xassə» əyalətlərinə konversasiya prosesi Şah Səfinin dövründə daha da genişləndi: Səfinin vəziri Sarı Tağının belə bir arqumenti şah üçün cazibədar göründü ki, Səfəvi dövlətinə xarici düşmənlər tərəfindən hal-hazırda təhlükə ehtimalı nisbətən azdır, odur ki, dövlətin geniş ərazilərinin qızılbaş hakimlərinin əlində qalmasına ehtiyac yoxdur, bir halda ki, onlardan dövlət xəzinəsinə çox az gəlir daxil olur. Şah razılaşırsınız və İrənan (Səfəvi dövlətinin -R.D.) şərq və qərb sərhədlərindən xeyli uzaq yerləşən varlı, zəngin Fars əyaləti... xassə torpağına çevrilir... II Abbasın hakimiyyəti dövründə (1642-1666) bu proses daha təhlükəli həddədək inkişaf edir və nəticədə ölkənin, demək olar ki, hamısı xassə torpaqlarına çevrilir. Onun dövründə Qəzvin, Gilan, Mazandaran, Yəzd, Kirman, Xorasan və Azərbaycan şah inzibati idarəsinin nəzarəti altına keçir; yalnız müharibələr zamanı qızılbaşlar yenidən hakim vəzifələrinə qaytarılırdılar» (264, s. 228). Bu siyasətin əsas mahiyyəti qızılbaş tayfaların zəiflədilməsi, onların sıxışdırılmasından ibarət idi. «...İki sistemin (burada: xassə və mülk - R.D.) inzibati infrastrukturası müxtəlif olduğundan, bir formadan digərinə keçilməsi o qədər də asan proses deyildi. Bundan əlavə, Xorasan, Azərbaycan və Kirman kimi strateji cəhətdən əhəmiyyətli vilayətlərin xassəyə çevrilməsinə qarşı ciddi etiraz baş vermişdi» (264, s. 228). R.Seyvorinin qənaətinə görə, elə məhz bu səbəbdən müdafiəsi zəifləmiş Kirman və Xorasan əfqan uzurpatorunun (Mahmud - R.D.) ilk növbədə soxulduğu ərazilər olmuşdu (yenə orada).

E.Braun da ingilisdilli tarixşünaslığın digər nümayəndələri kimi, Böyük Şah Abbasın «müdrək və uzaqqörən» şəxs olduğunu vurğulamaqla yanaşı, məhz onun

Səfəvi sülaləsinin tənəzzülündə suçlu olması fikrində israrlıdır: «...Bunlar (I Abbasın gördüyü tədbirlər - R.D.) şahlıq taxt-tacının qüvvəsini xeyli möhkəmləndirdisə də, ...nəticə etibarilə millətin zəifləməsinə və onun hökmdarlarının degenerasiyasına gətirib çıxardı. Əvvəlki (I Abbasdan əvvəl - R.D.) şahlar əsasən qohumları, güclü tayfa başçıları və turbulent şəhər əhalisinin ambisiyaları ucbatından əziyyət çəkmişdilər; ...Şah Abbas (sə) özü üçün əlac tapdı. Öz oğullarını yüksək inzibati mövqələrdə yerləşdirmək və onlara müharibələrdə görkəmli rol həvalə etmək əvəzinə onları ya kor etdirir, ya öldürtdürür və ya hərəmxanalarda qapatdırırdı... Böyük əyanlar, tayfa başçılarını pərakəndə salmaq məqsədilə sələflərinin yeddi tayfaya (şamlı, rumlu, təkəli, ustaclı, zülqədər, əfşar, qacar tayfaları nəzərdə tutulur - R.D.) bəxş etdikləri mövqeyə (əslində onlar bu mövqeni qazanmışdılar - R.D.) əks müqabil qismində şahsevənləri bərqərar etməklə işarət edir. Daha qeyri-ordinar misal, bütün böyük şəhərlərdə süni şəkildə antoqonistləşdirilmiş iki partiyanı ... Pələnk və Fələnk qurumlarının düşünülmüş şəkildə yaradılması olur (Bizansda sirk partiyaları misalı - R.D.); onlara... ən qanlı əlbəyaxa döyüş (döyüşlə məşğul olmaq - R.D.) imtiyazı bəxş edilir. T.Kruşinskiyin sözləri ilə desək, onlar «bir-birlərinə o dərəcədə müxalif və o qədər düşmən olurdular ki, hətta müxtəlif ölkələrin əhalisi bir-birinə qarşı silahlı mübarizədə (müharibədə - R.D.) nifrət və düşmənçilik nümayiş etdirməkdə onlardan irəli gedə bilməzdilər» (62.1, s. 91). Daha sonra müəllif (62.1, s. 92) əlavə edir ki, «onların silahsız vuruşmasına baxmayaraq, belə ki, vuruşanların daş və çubuqdan başqa heç bir şeydən istifadə etməsinə icazə verilmirdi, döyüş o qədər qəddarcasına və qanlı keçirdi ki, şah onları (döyüşçüləri - R.D.) qılıncı aralamaq üçün öz mühafizəçilərindən belə istifadə etməyə məcbur olurdu ... 1714-cü ildə İsfahanda vuruşanları ayırmaqdan ötrü onlar (mühafizəçilər - R.D.) ... 300-ə yaxın adamı qılıncdan keçirirlər» (215, s. 119-120).

Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra qərb tarixşünasları şərq aləmində böyük sülalələrin məhv olma prosesində xacələrin oynadığı xüsusi rolu çox geniş şəkildə təhlil edirlər. Məsələn, E.Roulinson Əhəməni dövrünə aid araşdırmasında belə yazmışdır: «(Artıq o zaman - R.D.) Geniş siyasi qüvvəyə malik saray xacələri dövlətdə ən mühüm idarəetmə işlərinə getdikcə daha çox nüfuz etməyə başlayırdılar. Onlar sarayda, hökmdarın ən yaxın məsləhətçiləri, döyüş meydanında isə onun ən müzəffər generalı idilər. Xacələr gənc şahzadələrin təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olur, onları asanlıqla öz əllərində vəsitəyə çevirirdilər. Sonralar annalarda təsvir olunmuş qəsdlər, xəyanətlər, edamlar, taxtdan devirmə hallarının çoxu

xacələrin yaratdıqları intriqaqlar və onların ambisiyaları ucbatından baş verirdi» (259, s. 175-176).

E. Gibbon isə həmin fikri bu cür ifadə etmişdir: «Əgər biz İran, Hindistan və Çinin ümumi tarixini diqqətlə təhlil etsək, görürük ki, xacələrin artan qüvvəsi hakim sülalələrin tənəzzülü və süqutunu şərtləndirmişdir» (231, s. 380). Bütün bu deyilənlər Səfəvi sülaləsinə də aiddir.

«Artıq Böyük Abbasın hakimiyyətinin son illərində sülalənin gələcəyi ilə bağlı kifayət qədər bəd əlamətlər (nişanələr - R.D.)» olduğunu deyən A. Müller göstərir ki, I Abbasın «...öz ətrafına münasibətdə inamsızlığı, qocalmaqda olan hökmdarın qəlbində getdikcə daha xoşagəlməz cizgilər kəsb edirdi;... O, özünün böyük oğlu - həm şəxsi keyfiyyətlərinə, həm də xalqın məhəbbətinə layiq olduğundan böyük ümidlər verən Səfi Mirzənin öldürülməsini, daha iki kiçik oğlunun isə gözlərinin çıxarılmasını əmr edir. Bu tədbirlərin siyasi əhəmiyyətinə özünü çox güman ki, inandırmış Abbas, ömrünün sonunadək bu qara fikirlərdən, bədgümanlıqdan azad ola bilmir: bu fikirlərlə də o, öldürtdüyü oğlunun oğlu (nəvəsi - R.D.) 17 yaşlı Sam Mirzəni öz vəliəhdi elan etməyi qərarlaşdırır» (165, s. 408). Şah Səfinin seçimini o qədər də uğurlu olmayan kimi qiymətləndirən A. Müller, onun «türk sultanı IV Muradın 1638-ci ildə Bağdad və müqəddəs torpaqları (şüələr üçün - R.D.) yenidən (I Abbas bu torpaqları türklərin əlindən almışdı - R.D.) zəbt etməsinin və bununla da həmin ziyarətgahların həmişəlik İran şahlığı üçün itirilməsinin qarşısını ala bilməməsinin» Səfəvi şüələri üçün mənəvi zərbəsindən bəhs edərkən yazır: «200 ildən artıq bir müddət (yalnız türk sultanı Əbdül-Məciddin (1839-1861) dövründən etibarən iranlılara Məkkəyə getməyə icazə verilir - R.D.) ərzində şüələr tamamilə Məkkəni ziyarət edə bilmir, Kərbəla və Nəcəfin ziyarəti zamanı isə türklər tərəfindən çoxsaylı sıxışdırma və incitmələrə məruz qalırlar» (165, s. 408-409).

Səfəvi dövlətinin Şah I Abbasdan sonrakı dövrdə siyasi vəziyyətini səciyyələndirərkən A. Müller yazır: «Abbasın ölümündən sonrakı tarix... yalnız ardıcıl tənəzzül tarixidir və qarşıda hər hansı dirçəliş olacağına işarə edən daxili hərəkətlər, demək olar ki, yox idi... Abbasın ölümündən sonrakı dövrdə onun (I Abbasın - R.D.) ümumən, əhəmiyyətli tədbirlərini davam etdirmək zərurətini başa düşmək tendensiyası mövcud deyildi» (165, s. 407). Məsələyə ümuməsiya tarixi kontekstindən yanaşan A. Müller göstərir ki, «...Asiyada mövcud olmuş despotlardan heç biri o məqama yetişə bilməmişdi ki, yaranışından qoca, hər hansı inkişafa yararsız olan varlığı (burada dövlət nəzərdə tutulur - R.D.) həqiqi həyata qaytarsın (inkişaf yoluna çıxarsın - R.D.). Mövcud şəraitdə isə (Səfəvi dövlətində -

R.D.) bir neçə nəsil layiqli xələflər olacağı təqdirdə belə, çətin ki, bu (inkışaf - R.D.) alınaydı; lakin İrənin (Səfəvi dövlətinin - R.D.) taleyi (qisməti) belə idi ki, Səfəvilərin sonrakı (I Abbasdan sonrakı - R.D.) nümayəndələrinin əksəriyyəti həm hökmdar, həm də insan kimi eyni dərəcədə yaramaz, fərsiz oldu» (165, s. 408).

C.Kerzon özünün «İrən və İrən məsələsi» monoqrafiyasında hələ I Abbas dövründə, ordunun yaxşı vəziyyətdə olduğu bir vaxt hərbi elminin əsasları, incəliklərinin nəzərə alınmadığı, döyüş taktikasının öyrədilməsinə barmaqarası münasibət bəsləndiyi barədə yazır və misal olaraq göstərir ki, «1622-ci ilin Hörmüz kompaniyası zamanı irənlilərlə bəhəm vuruşan ingilislər, birincilərin döyüş sənətinin qayda-qanunlarına riayət etməməsindən təəccüblənmişdilər» (219, s. 574). II Abbas dövründə, 1666-cı ildə hərbi qüvvələrə bəxiş keçirilməsini müşahidə etmiş J.Şarden, meydandan eyni qüvvələrin 10-12 dəfə keçdiyi (çoxluq təəvvürü yaratmaq üçün - R.D.) və yerli şəxsin ona «bizim ordumuz yalnız bəxiş keçidi üçün yaxşıdır, müharibə üçün isə yararlı deyil» deməsi barədə məlumat verir (219, s. 575). «Ordunun hərbi qüdrət və əhəmiyyətinin son Səfəvi dövrünün vəciz şahlarının hakimiyyəti zamanı daha böyük sürətlə tənəzzül etdiyi» fikrində olan C.Kerzona görə, bu ordunun nə dərəcədə yarasız olduğu, xüsusilə, əfqan təcavüzü zamanı «50.000-dən artıq nizami Səfəvi ordusu sayca özündən iki dəfə az olan, pis silahlanmış, uzunsürən davamlı yürüşdə yorulmuş, zəifləmiş əfqan ordusu tərəfindən biabırçasına məğlub edildikdə, ...İrən artilleriyaçıları hər birinin 400 nüvəsi olan 400 topdan cəmi 400 əfqan ökdürə bilmədikdə...» özünü bariz şəkildə biruzə verdi (219, s. 575).

L.Lokhart özünün «Nadir Şah» monoqrafiyasında göstərir ki, Səfəvi sülaləsinin sonunu yaxınlaşdırən, onu böhranlı vəziyyətə salan əsas səbəb monarxların xarakteri idi ki, bu da şah I Abbasın taxt-tacın varislərinə münasibətdə yeritdiyi dağdıçı, mənfi nəticələr verən siyasətlə, yəni xələfləri və onların qardaşlarını hərəmxanada saxlatdırmaq, dünyadan bixəbər etmək, qeyri-məqbul, məhdud təhsillə kifayətlənməklə şərtlənirdi. «Hərəmxana divarları arasında vəliəhdlər müharibə, hərbi sənətini yadırgayı, degenerasiya edərək (mənavi aşınmaya məruz qalaraq - R.D.) xacələrin pozucu təsiri altına düşürdülər. Nəticədə, varisin taxt-taca yiyələnmək vaxtı yetişəndə bu şəxs təbii ki, hökmdarlıq vəzifələrini yerinə yetirmək iqtidarında olmur, xacələrin, əyanların diktəsi ilə hərəkət etmək məcburiyyətində qalırdı. Başqa bir səbəb, ordunun getdikcə, ildən ilə zəifləməsi idi. 1694-cü ildə Sultan Hüseyn şahlığa başlaması ilə Səfəvi sülaləsinin məhvi möhürləndi. Onun (şahın - R.D.) xarakteri sələflərininkindən təzadlı şəkildə fərqlənirdi. Belə ki, həlim xasiyyətli, yumşaq

ürəkli olan bu şəxs hətta hər hansı heyvanın axan qanını gördükdə, böyük təşvişə düşərmiş. Bu şəxs qətiyyənlə öz şəxsi hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi haqqında düşünmürdü və demək olar ki, ambisiyalardan xali idi. Qisası, Sultan Hüseyin taxt-tacdan daha çox rahiblik həyatı üçün yararlı idi» (245, s. 1-2).

Mançester universitetinin professoru K.Bosvort isə II Abbasın ölümündən sonra (1666) Səfəvi sülaləsinin tənəzzülünün açıq-aşkar xarakter aldığı vurğulayır. Səfəvi sülaləsinin süqutunda böyük rol oynamış əfqanlarla bağlı K.Bosvort yazır: «Şərqdə Səfəvilərin hakimiyyəti Əfqanıstanda Qəndəhara qədər uzanırdı... Bu qatı sünni bölgədə uzun müddət ərzində yetişən antişəxsi əhvali-ruhiyyəsinə qabaqcıdan sezmək lazım idi» (97, s. 228). Lakin artıq yuxarıda göstəriləndi kimi, məzhəb müxtəlifliyi əfqanlar məsələsində, ambisiyalı əfqan liderlərinin mübarizəsinin yalnız qılfı kimi çıxış edirdi. Özü də bu aspekt tolerant dini siyasət yeridilən dövrlərdə elə bir rol oynamırdı, əksinə sünni Moğollardansa, şiə Səfəvilərə daha çox meyl edirdilər.

L.Lokhart Səfəvi dövlətinin tənəzzül səbəbləri arasında dövlət idarəçiliyi sahəsində baş alıb gedən bürokratiya və özbaşınalıq hallarını xüsusilə vurğulamaqla yanaşı, Şah Süleymanın (1666-1694) hökmdarlığı dövründə dövlət işlərinə real nəzarətin demək olar ki, tamamilə saray xacələrinin əlinə keçməsi faktını nəzərdən qaçırmamağa diqqəti cəmlənərək yazır: «...XVII əsrin sonuna doğru... dövlətin idarəetmə mexanizmində zəifliyin artması getdikcə daha çox müşahidə olunurdu. Həm İran, həm də Səfəvi sülaləsi üçün çox faciəli olan o oldu ki, ölkənin idarə olunması üçün məsuliyyət daşıyan şəxslər nəinki bu təhlükəni görməyəcək dərəcədə kor oldular, həmçinin onun qarşısını almaq vacib ikən vəziyyətlə bacarmıq iqtidarında olmadıqlarını nümayiş etdirdilər» (246, s. 14-15).

M.Heydərovun qənaətinə görə, XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərində, ümumiyyətlə, şərq ölkələrinin, o cümlədən, Səfəvi dövlətinin iqtisadi tənəzzülünü iki faktor: «daxili faktor - feodal istismarının hədsiz güclənməsi - feodalların, sənətkarların izafi əmək və ticarətdən gələn gəlirinə təcavüz; xarici faktor - Avropada kapitalizmin inkişafı nəticəsində Avropa - Asiya magistral yollarının yerdəyişməsi» müəyyən edir (133, s. 142). Müəllif Səfəvi dövlətinin iqtisadi tənəzzülünü şərtləndirən səbəblər sırasında «...dövlət idarəetmə orqanlarının deqradasiyası; şahın vəzir və məmurları arasında rüşvətخورluğun geniş yayılması, pul nominalının enməsi»ni sadalayırsa da, bunların həlledici rol oynamadığına və daha çox nəticə olduğuna diqqəti cəmlənərək (133, s. 142).

Digər tərəfdən, M.Heydərovun qeyd etdiyi kimi, «XVII-XVIII əsrin hüddudlarında Səfəvi dövlətində gedən ümumi iqtisadi tənəzzül fonunda

sənətkarlıq da tənəzzül edir, habelə Rusiya və Avropa ölkələrində ucuz manufaktura məhsulları istehlakının həcmnin artması şərq mallarına, o cümlədən, Səfəvi dövlətinin sənətkarlıq məhsullarına tələbatın azalması, ixrac üçün nəzərdə tutulan sənətkarlıq məhsulları istehsalının da məhdudlaşması ilə nəticələnir. İqtisadi tənəzzül əsas ixrac məhsulu olan xam ipəyə də mənfi təsir göstərir» (133, s. 97).

Rus tarixşünaslığımıza gəlincə, məsələn, V.Bartold belə mülahizə irəli sürürdü ki, araşdırdığımız dövrdə «bütün müsəlman Asiyasının» iqtisadi, siyasi və mədəni tənəzzülünün əsas səbəbi «çox güman ki, hələ XV əsrdən başlayaraq qərbi avropalıların əllərində olan dəniz ticarət yollarının inkişafı və karvan ticarətinin tənəzzülü uğramasıdır» (91, s. 48).

İ.Petruşevski isə xeyli sayda tarixi dəlilləri ümumiləşdirərək, belə bir qənaətə gəlir ki, «ticarət yollarının yerdəyişməsi təsərrüfat tənəzzülünün yeganə səbəbi deyildi. Şəhərlərin və xarici ticarətin tənəzzülü, işğalların sayı və miqyasının azalması nəticəsində hərbi qənimətlərin həcmnin ixtisarı (hərbi qənimətlər müharibələrin, məsələn, XVI əsrin sonu - XVII əsrin əvvəllərində baş vermiş müharibələrin vurduğu böyük ziyanın yalnız cüzi bir hissəsini ödəyə bilərdi - R.D.) şah xəzinəsi və feodal əyanların gəlirinin azalmasına gətirib çıxardı və bu, XVII əsrin sonunda hiss olunacaq səviyyəyə çatdı. Bununla belə, despotik dövlətin, onun bürokratik aparatı və hərbi-feodal əyanlarının tələbatları azalmırdı. XVII əsr ərzində kənd təsərrüfatında məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə qeyri-bərabər şəkildə kəndlilərin feodallar tərəfindən istismarının durmadan artmasını da məhz bu vəziyyətlə izah etmək olar» (179, s. 296; 178, s. 83-84).

E.Zevakin J. Şardenə istinadən, Səfəvi dövlətinin iqtisadi tənəzzülünün XVII əsrin II yarısından başladığını vurğulayaraq, bunun səbəblərini belə izah edir: «Şübhəsiz ki, tənəzzülün əsas səbəbi İran (Səfəvi - R.D.) feodalizminin sosial böhranı və bununla əlaqədar kəndlilərin istismarı, (nəticədə isə) əzilən aşağıların hakim feodal yuxarılarına qarşı sinfi mübarizəsinin güclənməsi idi. İkinci səbəb isə, Avropa sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar istehsalın və İran sənətkarlıq məhsullarının xaricə ixracının məhdudlaşdırılması olur» (207, s. 54).

Beləliklə, Səfəvi dövlətinin iqtisadi cəhətdən süqutunda xarici səbəbi (dəniz ticarətinin genişlənməsi və s.) əsas götürən V.Bartolddan fərqli, E.Zevakin və İ.Petruşevski daxili xarakterli amilləri də diqqətə çəkirlər.

İ.Petruşevskinin müharibələrin sənətkarlığa bağlı fikrinə gəlincə, qeyd etmək lazımdır ki, XVII əsrin 40-cı illərindən başlayaraq, Səfəvi dövlətində hökm sürən əmin-amanlıq, sülh şəraiti, əslində, iqtisadiyyatın inkişafı üçün münbit

şərait yaradırdı. Bir səbəb kimi sinfi mübarizənin güclənməsi barədə İ.Petruşevskinin mülahizəsi M.Arunova və K.Əşrəfyan tərəfindən dəstəklənir. Bu məsələdə sələm kapitalının rolunu xüsusi qeyd edən müəlliflər yazırlar: «Sələmçilik, ...kapitalın yeni yolunu yaratmadan feodal istismarının ağırlığını xeyli artıraraq, kəndli təsərrüfatının müflisləşməsinə şərtləndirirdi» (83, s. 43-50).

N.D.Miklu xo-Maklay da öz növbəsində yazır: «faktların araşdırılmasından məlum olur ki, Şah Sultan Hüseyn dövründə sələmçi kapitala bağlı olan dairələrin hökumətə gəlmələri, bir tərəfdən zəhmətkeş xalqın istismarına, digər tərəfdən isə dövlət aparatının dağılmasına səbəb oldu» (159, s. 138).

Yuxarıda sadaladığımız müəlliflərin fikirlərindən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, onlar Səfəvi dövlətinin XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərində iqtisadi tənəzzülünün səbəbini bu dövlətin feodal iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən xırda kəndli təsərrüfatlarının müflisləşməsində görürlər. Dünya ticarət yollarının yerdəyişməsinə gəlinə, zənnimizcə, bu vacib amil olsa da, həlledici rol oynamırdı.

M.Heydərov «Yaxın və Orta Şərqi xarici əmtəə dövriyyəsinin məhdudlaşması prosesinin, dünya ticarət yollarının yerdəyişməsinin daha dərin sosial-iqtisadi, beynəlxalq əhəmiyyətli faktorlarla - Avropa ölkələrində istehsalın kapitalist üsulunun inkişafı ilə əlaqədar olduğunu» vurğulayaraq göstərir ki, «məhz bu səbəbdən Yaxın Şərqi nəinki Avropa ölkələri, həm də ...Hindistanla yüzilliklərlə bərqərar olmuş ənənəvi xarici ticarət əlaqələri pozulur» (133, s. 131-132).

XVIII əsrin I rübündə Səfəvi dövlətinin vəziyyətini Y.H.Cəlalyan belə səciyyələndirir: «ölkədə süqut ərəfəsində hər hansı rifah məhv oldu... Onların (hakimlər və məmurların) rəhmsiz və imansız davranışı, ...fəqirləri qarət etmələri, xəyanətkarlıqları və qanunsuzluqları, axmaqlılıqları, aralarındakı ziddiyyətlər, müxtəlifkirlilik və ümumiyyətlə, onların bütün hərəkətləri, ...bütün bunlar onların məhv olmasına səbəb oldu» (6, s. 21).

«The Cambridge history of Iran»-da Səfəvilərin tənəzzül etmə səbəbləri kimi aşağıdakılar göstərilir: «Onlar (Səfəvilər -R.D.) bir araya gəlməsi mümkün olmayanları:

- türkü və farsı (turk and persian);
- tayfa quruluşunu və urbanlaşmanı (tribal organisation and urbanisation);
- kəçəri maldarlıq ənənələri ilə oturaq əkinçilik həyatını;
- inqilabi ruhlu sufizmi və ehkamçı (dogmatic) şiiyyəti;

-teokratiya və imperiyanın genişlənməsi sayəsində yaranmış kompleks bürokratiyanı;

-qılınc əhli («men of the sword») ilə qələm əhlini («men of the pen»);

İsna-əşəri (Ithnaashary) şiə dövlətində hökumətin yeganə legitim forması olan müctəhidlərin hakimiyyəti ilə çox (və ya müxtəlif) mədəniyyətli dövlətin qayda-qanunlarını («imperatives of multi-cultural state») birləşdirməyə cəhd edirdilər» (271, s. 371).

Səfəvi dövlətində baş verənləri 1717-1718-ci illərdə şəxsən müşahidə edə bilmiş A. Volnskinin qeydlərində deyilirdi: «...İndiyədək bizə (burada ruslara - R.D.) təlqin edilənlər ki, guya İran dövlətinin sərvətləri və dövlət xəzinəsinin böyük gəlirləri vardır, lakin yəqin ki, bu sözləri bixəbər (vəziyyətdən xəbəri olmayan - R.D.) adamlar deyiblər, çünki (bu dövlətdə) sərvət əvəzinə ehtiyaçlılıq (skudost) vardır... Bütün dövlətdən... yalnız 6 milyon gəlir toplayırlar, halbuki (əvvəllər) 15 və daha çox milyon toplayırdılar... Bütün bunlar məmurların qeyri-intizamlılığından, onların dövlətin xeyirindən daha çox, öz xeyirlərini güdmələrindən irəli gəlir... Onlar öz hərəkətləri ilə xalqı elə qəzəbləndiriblər ki, üsyan qalxmayan yerlər çox az qalıb... Beləliklə, qısacası budur ki, bütün bunların (sadalananların - R.D.) nəticəsində indi İran artıq tamamilə müflisləşib, süquta yetişib... Nəinki xarici düşmənlər tərəfdən, habelə daxili cəhətdən hədsiz narahət vəziyyətdədir» (102, s. 250; 32, s. 577-578). L.Lokhart göstərir ki, Səfəvi dövlətinin süqutunun çox yaxın olması barədə bu ölkədə 1717-ci ildə olmuş rus elçisi A.Volniski və 1721-ci ildə olmuş türk elçisi Dürri Əfəndinin uzaqgörənliklə dedikləri fikirlər üst-üstə düşür. Hər iki elçi bu vəziyyəti «ağillı, dərrakəli dövlət başçısının olmaması» ilə izah edirdilər (246, s. 125).

Anonim fransız müəllifin mənbə xarakterli əsərində də oxşar fikirlər ifadə olunmuşdur: «Taxta çıxanda Hüseyinin... yaxşı hökmdarlıq etmək üçün lazım olan qabiliyyəti tamamilə yox idi... təbiətən sülhsevər, kövrək, ürəyiyuşaq, ədalətsevər..., tənbel idi, sakit həyat və tənhalığı sevirdi, əməyə nifrət edirdi, odur ki, dövlət işlərindən qaçırdı, bu işlərə yalnız hökmdarlığının ilkin illərində girirdi; o da yalnız ona görə ki, camaat onun işləri (dövlət işləri -R.D.) bacarmadığını zənn etməsin. Bütün işlərdə bir qayda olaraq, özünə yaxın olan, inandığı adamların məsləhətlərini qəbul edirdi. Şah cənablarına yaxın olan xacələr onun zəifliyini ilk olaraq duyur və getdikcə bundan öz xeyirlərini istifadə etməyə başlayır, əllərindən gələni edirlər ki, (şahda) əyləncə və cah-cələlə həvəs oyatsınlar. Əmək sevməyən və öz şöhrəti barədə çox az düşünən bir hökmdarda belə həvəs oymaq istəyi maneəsiz həyata keçir. Hüseyinin mömin

təbiəti əvvəlcə buna müqavimət göstərirdisə də, ...qısa müddət ərzində o, güclü təsir altına düşür, on il ərzində tamamilə dəyişir, hər gün həddindən artıq şərab içmək ucbatından, səngiməyən əyləncələr səbəbindən dövlət işləri barədə eşitmək belə istəmir, şəhliq şöhrəti barədə qətiyyəən narahət olmurdu. Beləliklə, dövlətin idarə olunması lənətə gəlmiş xacələrin əlinə keçir və onlar bədbəxt Hüseynin 27 illik hökmdarlıq dövründə öz bildikləri kimi hərəkət edirlər» (12, s. 12-13).

Dövlət idarəçiliyi sahəsindəki uğursuzluqlar, ilk növbədə, Şah Sultan Hüseynin səriştəsizliyi, qətiyyətsizliyi, həddindən ziyadə mülayim xarakterli olması ilə şərtlənirdi. Bu yerdə H.Haasın Şah I Abbasın metodlarını təqdir etməsini yada salmaq, fikrimizcə, yerinə düşər: «Səfəvi imperiyasının təhlükəsizliyini təmin etmək və hüdudlarını genişləndirmək missiyasını yerinə yetirən Şah Abbasın (I Abbas - R.D.) bəzən nümayiş etdirdiyi qeyri-insani despotizm, heç də birbaşa olaraq... onun qəddarlığı ilə əlaqədar olmamışdır. Əhalinin əsrlər boyu etnik homogenezinin korşılması, birləşmək istəklərinin səngiməsindən sonra ...mərkəzləşmiş qüvvənin bərqərar edilməsi və milli birliyin əsaslarının inşa olunması məqsədilə təsir göstərməyin başqa yolu yox idi. Ölkədə bütün avropalı səyyahların təriflədiyi kimi təhlükəsizlik, ticarət və tərəqqinin bərqərar olunması, xarici ölkələrlə siyasi və kommərsiya əlaqələrinin qısa müddət ərzində geniş müstəvidə bərpa edilməsinə (I Abbas xas - R.D.) əlahiddə ciddi metodlarsız nail olmaq mümkün deyildi» (234, s. 119).

Şah Sultan Hüseynin hakimiyyəti dövründə dövlət qarşısında həlli yuxarıda sadalanan problemlərdən heç də az əhəmiyyətli olmayan məsələlər dururdu. Lakin şah öz ulu babası I Abbas kimi qətiyyət nümayiş etdirmək iqtidarında deyildi.

Məlum olduğu kimi, 1698/99-cu illərdə bəluç tayfasından olan dəstə Kirmana soxulub, Bəndər-Abbası da ələ keçirmək niyyətində olarkən, Şah Sultan Hüseyn o zaman sarayda olan gürcü şahzadəsi XI Georqiyə bu insidentin qarşısını almağı həvalə edir. R.Seyvorinin qənaətinə görə, «...Səfəvi şahının kömək üçün qonağı olan gürcü şahzadəsinə müraciət etməsinin özü kifayət qədər alçaldıcı bir addım idi... Ya Şah Sultan Hüseyn bu həyəcanlı vəziyyəti qaydaya salacaq qoşun qüvvəsini haradan götürəcəyini bilmirdi, ya da onun qüvvəsi var idi, lakin ona etibar etmirdi» (264, s. 241-243).

R.Seyvori Səfəvi dövlətinin tənəzzül səbəblərindən biri kimi, «Səfəvi ordusunda mənəvi aşınmanın güclənməsini, hərbi cəhətdən uzun illər fəaliyyətsizlik mirasını, habelə təcrübəli, bacarıqlı komandanların fiziki cəhətdən məhvini»

göstərir (264, s. 245). Şahın dövlət işlərinə biganəliyini nəzərə aldıqda, orduda baş alıb gedən mənəviyyat aşınmasının təbii olduğunu anlamaq olur.

L.Lokhartın mülahizəsinə görə: «rəhbərlər (dövlət rəsmiləri -R.D.) və dövlətin sütunları öz şəxsi maraqları və bir-birinə qarşı düşmənçilikləri (intriqaları - R.D.) səbəbindən dövləti hansı aqibət gözlədiyinə şahın gözlərini bağlayır, ... hər hansı bir tədbir görülməsinin qarşısını alırdılar» (246, s.99).

Təkcə Mir Veys və onunla bağlı hadisələrin təhlili zamanı Səfəvi dövlətinin istər idarəetmə mexanizmində, istərsə də ordusunda mövcud olan qüsurları, mənfi halları müşahidə etmək asandır. Belə ki, XI Georgi tərəfindən tutulub İsfahana göndərildikdə Mir Veys paytaxtda hökm sürən abı-havanı öyrənmək imkanı əldə edir. O, tezliklə aşkar edir ki, Səfəvi sarayında rüşvətlə hər bir şeyə nail olmaq mümkündür. Belə ki, dövlətə qarşı cinayətdə suçlandırılan Mir Veys rüşvət vermək hesabına nəinki özünə tam bəraət qazanmağa, hətta şahın audiensiyasına və Məkkəni ziyarət etmək üçün izn almağa nail olur.

Daha bir maraqlı məqam saray əhlinin, mənşəcə gürcü olan Qəndəhar general-qubernatoru XI Georgiyə qarşı düşmən münasibət bəsləməsi olur. Hiyləgər Mir Veys bu haldan öz mənfəəti üçün yararlanmaq şansını əldən vermir. Nəticə etibarilə, Qəndəharda şah hakimiyyətinə qarşı üsyanın təşəbbüskarına (Mir Veysə) Səfəvi inzibati məşininin oradakı təmsilçisinə (XI Georgiyə) nəzarət etmək tapşırığı verilir (246. s. 87). Bu «tapşırığın» absurdluğunu, məntiqsizliyini sübut etməyə, fikrimizcə, ehtiyac yoxdur.

Ən maraqlısı budur ki, həmin absurd hərəkətin ardınca cərəyan edən hadisələr göstərir ki, saray xadimləri, şahın nazirləri, heç olmazsa, böhranlı məqamlarda belə intriqalarını, daxili çəkişmələrini bir kənara qoyub, dövlət əhəmiyyətli, dövlətin təhlükəsizliyi baxımından təleyüklü problemlərin həlli ilə məşğul olmaq iqtidarında deyildilər. XI Georgi Mir Veys tərəfindən öldürüldükdən və sonuncunun əsl siması açıldıqdan, Key Xosrovin başçılığı altında cəza ekspedisiyası Qəndəhara yola salındıqdan sonra saray funksionerləri XI Georginin qohumu olduğundan onu (Key Xosrovu) da «yırmaq üçün əllərindən gələni edirdilər» (62, s. 138-139). Belə ki, onlar Key Xosrovun qoşununa ödənilməli olan müavinəti bilərəkdən gecikdirir, bununla da qızılbaş qüvvələrlə gürcü komandan arasında onsuz da gərgin olan münasibətləri daha da alovlandırırdılar. Son nəticədə imperiya maraqlarına ziyan dəyirdi.

Digər tərəfdən, Key Xosrovun taktiki səhvləri səbəbindən Mir Veysin silahlıları ilə həlledici vuruşda Səfəvi qoşununun məğlub olması, şah ordusunda peşəkarlıq səviyyəsinin, mənəvi-psixoloji vəziyyətin qeyri-məqbulluğundan xəbər

verirdi. L.Lokhartın sözləri ilə desək, bu döyüş «şah ordusunun uzun illər əmin-amanlıq şəraitindən sonra verdiyi ilk ciddi (hərbi - R.D.) imtahan» oldu (246, s.91).

Səfəvi ordusundakı acınacaqlı vəziyyət və şah hökumətinin bu strateji əhəmiyyətli məsələyə necə biganə münasibət bəsləməsini fikrimizcə, A. Volinski missiyasının üzvü olmuş Con Bellin aşağıdakı iqtibası gözəl ifadə edir: «Onlar (şahın nazirləri - R.D.) ..üsyancılarla (burada əfqanlara - R.D.) nifrət bəsləyir və eyni zamanda onları veclərinə belə almayaraq, qoşun göndərərək onları tikə-tikə elətdirəcəkləri ilə ədalət şəkildə hədələyirdilər. Zaman bu yüksək sözlərin faydasız, yalnız qünur nümayiş etdirmək üçün deyildiyini aşkarladı. Mən müşahidə edirdim ki, onların nə adam, nə də pul cəhətdən ehtiyacları yox idi; lakin əsgərlər çox intizamsız idilər və ən dəhşətlisi, bu əsgərlərə komandanlıq etmək üçün lazımınca bacarığa malik zabıtləri yox idi» (42, s. 92).

XVIII əsrin əvvəllərindən ölkəni lərzəyə salan qiyam dalğası fonunda təhlükəsizliyin təmin olunması nöqtəyi-nəzərindən paytaxtın 1717/18-ci illərdə İsfahandan yenidən Qəzvinə köçürüldüyü zaman belə, şahın nazirləri vəziyyətin ağırlığını heç cür başa düşmək istəmir, rüsvətə xərcləndirilən əl çəkmir, yaxşı binaları zəbt etmək uğrunda mübarizə aparır, öz keflərindən qalmırdılar. «Kim isə düşməne qarşı çıxış etmək istədikdə qalanları...onu bu işdən çəkindirirdilər. Onları köçürülmələri və rahatlıqla yerləşdirilmələri qayğılandırdı. Qəzvinə qaldıqları üç il ərzində onlar binaları satmaq və rüsvət almaqla məşğul olurlar» (246, s. 99)

Əlbəttə, Səfəvi inzibati məşinində mövcud olan bütün qüsurlarda şahın məsuliyyəti danılmazdır. Bu mənada H. Haasın belə bir fikri maraqlıdır ki, «bütün avtokratiyalarda olduğu kimi, İranda da stabillik və tərəqqi, eksklüziv olaraq (yalnız və yalnız) hökmdardan asılı idi» (234, s.26).

Səfəvi sülaləsinin süqutunda onun qarşısını ala biləcək addımın atılmamasını L.Lokhart vacib əmil kimi dəyərləndirir. Belə ki, o, şah Sultan Hüseynin Gülnabad döyüşündən sonra Mahmud İsfahana daxil olmamışdan əvvəl İsfahanı tərk etməsi üçün real imkan mövcud olduğunu qeyd edir. L.Lokhart göstərir ki, «şahın keçirdiyi şura iclasında... Məhəmmədqulu xan (Etimadül-Dövlət - R.D.) onu (şahı - R.D.) şəhəri tərk edib, istənilən yerə gedib, yeni qüvvələr toplamaq və onlarla birləşərək əfqanları məğlub etmək fikrinə inandırırdı» (246, s. 145). Məhəmməd Əli Həzrin də bu fikirdə idi ki, «...şah (İsfahani) tərk etdikdən sonra düşmənin (əfqanların - R.D.) paytaxtla bağlı hər hansı ideyası və ona qarşı qüvvə işlətmək marağı olmayacaqdı; o, yalnız öz şəxsi təhlükəsizliyi barədə düşünməli olacaqdı... Əfqanlar ya gəldikləri yolla geri qayıtmalı, ya da özlərini güclü Sultanla (Sultan Hüseyn - R.D.) döyüşə hazırlamalı

olacaqdılar. İstənilən halda bu ...plan üstün, sərfəli idi və onun qəbul olunması, əhalini yoxsulluq və aclıqdan hiyf edə bilərdi». Məhəmməd Əli Həzin alın yazısına inandığını gizlətməyərək, fikrini belə davam etdirir: «Lakin bu taleyin qismətində yox idi və dar düşüncəli müəyyən şəxslər bunun (şahın paytaxtı tərkməsinin - R.D.) qarşısını almaq üçün məsələyə təsir göstərildilər» (75, s. 118-119). L.Lokhartın fikrincə, bu dar düşüncəli şəxslər Seyid Abdulla, Həkimbaşı və şah üzərində böyük nüfuza malik digər şəxslər idilər (246, s.145). Sonradan şah, əyalət hakimlərinə yardım etmək çağırışı ilə müraciət edərkən də, valilərin etinasızlığı sülalənin süqutunu şərtləndirir.

Şah Sultan Hüseyn İsfahanın mühasirəsi zamanı öz oğlu Mahmud Mirzəni əyalətlərə hərbi qüvvə toplamaq məqsədilə göndərmək istəyərkən, saray xadimləri şahzadənin reputasiyasına xələl gətirmək üçün əllərindən gələni əsirgəmirlər. Belə ki, şahzadənin, şah üzərində böyük təsir qüvvəsinə malik Həkimbaşı, Mollabaşıya münasibətdə sərt mövqe nümayiş etdirməsi, habelə Gülnabad döyüşündə nümunəvi xidmət göstərməmiş, fərqlənə bilməmiş əyanlarla hədələyici şəkildə davranması, onun ətrafında özünə qarşı koalisiya formalaşdırır. Beləliklə, paytaxt üzərində böyük təhlükə buludu çökdüyü bir zamanda belə, saray xadimləri daha çox öz mənəb və mövqelərinin təəssübünü çəkməklə məşğul olurlar. Nəticədə şahzadənin namizədliyi baş tutmur. L.Lokhartın nöqtəyi-nəzərinə görə, «əgər sadələvh şah (Hüseyn - R.D.) Mollabaşı və digər başa-bəla məsləhətçilərinin yalan dəlillərinə qulaq asmaq əvəzinə öz oğlunu dinləsə idi, vəziyyət nəzarətdən çıxmazdı. Lakin Şah Sultan Hüseyn həmişə səhv seçim etməyə meyilli idi» (246, s. 148).

Eyni vəziyyət, şahın digər oğlu Səfi Mirzə öz prinsipial mövqeyini nümayiş etdirdiyi zaman da yaranır və oxşar sonluqla nəticələnir (246, s. 155-156).

Şah Sultan Hüseynin dövlət idarəçiliyi sahəsində iflasa uğraması dəfələrlə xalq kütlələrinin ayağa qalxmasına səbəb olur. Belə çıxışlardan biri - İsfahanın mühasirəsi zamanı, 1722-ci ilin iki aprelində baş vermişdi: camaat Şah Hüseynin «daha bacarıqlı, vüqarlı qardaşı Abbas Mirzə ilə əvəz olunmasını tələb edirdi» (246, s. 156). Lakin şah qüvvələri bu çıxışı yatıra bilirlər. Əlbəttə, xalqın tələbi yerinə yetiriləcəyi təqdirdə, Səfəvi sülaləsinin, bütövlükdə imperiyanın taleyi tamamilə fərqli ola bilərdi. Eyni sözləri həm də, şah Hüseynin öz oğulları - şahzadələr Mahmud, Səfi və Təhmasib arasında etdiyi seçim barəsində də demək olar. Belə ki, son seçim nə öz qətiyyəti ilə seçilən Mahmud, nə də prinsipial mövqe nümayiş etdirən Səfi üzərində deyil, «atası (Hüseyn - R.D.) kimi qorxaq, qətiyyətsiz olan, asanlıqla təsir altına düşə bilən, əyləncə, eys-ışrətə aludə olan, çox nadir hallarda hər hansı

təşəbbüs göstərəkən, hökmən qeyri-düzgün yol tutan» Təhmasib üzərində dayanır (246, s. 156).

İsfahan mühasirədə ikən, Səfəvi paytaxtında olan avropalı iş adamlarını öz bizneslərinin gələcək taleyinin, aqibətinin maraqlandırması onların öz ölkələrinə yazdıqları məktub və raportlarda ifadəsini tapmışdır. Belə ismarıclardan biri - İngilis Şərqi-Hind Kompaniyası nümayəndələrinin Londona göndərdikləri raportda Səfəvi dövlətinin süqutu irəlicədən proqnozlaşdırılır (baxmayaraq ki, rəsmi olaraq şah hələ taxt-tacdan imtina etməmişdi): «...Heç vaxt təsəvvürə belə gətirmək olmazdı ki, qüdrətli türklərlə (osmanlı türkləri ilə - R.D.) çoxsaylı şanlı müharibələrdən sonra Səfəvi taxt-tacı belə asanlıqla qurban verilə bilər və özünün 5.000 təbəəsinin (Qəndəhar əfqanları - R.D.) əlində süqut edər» (68.2; 246, s. 163).

Səfəvi sülaləsinin süqutunun qarşısının alınması üçün daha bir imkan, mövcudluğu ehtimal olunan Təhmasib - Əşrəf əlaqələri də ola bilərdi. Belə ki, əgər Təhmasib Əşrəfin ona həbsxanadan göndərdiyi xəbəri alan kimi hərəkətə gələydi, bəlkə də vəziyyət başqa məcraya yönələrdi.

L.Lokhartın fikrincə, Təhmasib əfqan təhlükəsi ucbatından Qəzvinə tək etməli olduqda, Təbrizə getmək əvəzinə, onu dəstəkləyən, bacarıqlı hərbi lider Əlimərdan xanın yanına, Luristana üz tutsaydı daha düzgün addım atmış olardı. L.Lokhart xatırladır ki, 1548-ci ildə, türk hücumları təhlükəsi real olduğu bir şəraitdə, II Təhmasibin adını daşdığı babası I Təhmasib paytaxtı Təbrizdən Qəzvinə, məhz birincinin türklərlə sərhədə yaxınlığını nəzərə alaraq köçürmüşdü (246, s. 252-253). Digər tərəfdən, Təhmasib daha bir imkanı fəvqə verir: belə ki, o, ölkənin şimali-qərbində Təbriz, İrəvan və digər iri, əhəmiyyətli şəhərlərin güclü qarnizonlarının bazasında nəinki qoşun komplektləşdirər, hətta özünün etibarlı şəxsi mühafizəsini belə təmin edə bilər.

«Ətrafındakı axmaq, intriqan, səviyyəsiz adamların felinə uyaraq, səhv, mənasız, özü üçün zərərli nəticələr verən addımlar atmağa meyilli olan Təhmasib işğalçılar və asilərin caynağına keçməmiş vilayətlərdə hərbi güc toplamaq, qüvvələri bir araya gətirmək kimi, bilavasitə, bir şahzadə, vəliəhd kimi üzərinə düşən vəzifələri yerinə yetirmir» (246, s.153).

L.Lokhartın fikrincə, Təhmasib nahaq olaraq, «Səfəvi sülaləsini faciədən yayındırmaq iqtidarında olan ağıllı, tədbirli, bacarıqlı bir şəxs» olan VI Vaxtanqdan istifadə etmir, əvəzinə onu vəzifədən kənarlaşdırır (246, s.257). Əslində isə Təhmasib, əvvəla, Vaxtanqın I Pyotrla əlaqələrinə görə bu addımı atır, digər tərəfdən isə VI Vaxtanq özü yardım göstərməkdən imtina etmişdi.

Əfqan işğalları və onun nəticələri ilə bağlı araşdırma aparən A.Müller yazır ki, «...bu katastrafa əfqanların qüdrətindən daha çox, Hüseynin (şah Hüseyn - R.D.) zəifliyi və ağılasığmaz axmaqlığı ilə şərtlənib..., çoxdan bəri idarə etməyi bacarmayan sülalənin sonunun yetişməsi demək idi. Doğrudur, Hüseynin kapitulyasiyası onun öz həyatını xilas etdisə də, övladları və digər qohumlarını ölümdən qurtara bilmədi; kobud əfqan (Mahmud -R.D.) özünü ciddi rəqiblərdən sığortalamaq üçün 1725-ci ildə onların (şahzadələrin - R.D.) öldürülməsini əmr etdi. Hüseynin yalnız İsfahandan xeyli müddət əvvəl qaçmış oğlu Mazandaranda mübarizəni davam etdirməyə cəhd edə bilərdi: o, II Təhmasib adı ilə uzurpator Mahmudla yanaşı şahlar siyahısına daxil olmuşdursa da, (onun hakimiyyəti) heç vaxt müstəqil xarakter daşmamışdır. Dövlət öz xilasına görə, bir vaxtlar - əsası qoyularkən olduğu kimi, türk tayfalarının gücünə minnətdar olmalı idi... Qacarlar Təhmasibin ətrafına toplaşdılar, ...azad dəstələrindən birinin başçısı (Fətəli xan Qacar - R.D.) taxt-tacın qanuni vəliəhdinin xidmətinə daxil oldu... Nadirə gəlincə isə gərəqli məqamda gözlənilməz yardımçı olan bu şəxs o vaxtdək də o qədər də sakit həyat sürməmişdi... Gah qarətçi dəstənin başçısı, gah da hərbiçi qismində çıxış etmiş, əfqanlarla müharibə səbəbindən böyük qarışıqlıq yarananda həqiqi fəaliyyət müstəvisi əldə etmiş Nadir, özünün nəhəng qüvvəsi və hərbi bacarığı ilə böyük məşhurluq qazandı... Onun əfqanlarla (təkcə əfqanlarla deyil - R.D.) apardığı kiçik müharibələrdə qazandığı uğurlar Təhmasibi belə bir enerjili şəxsin köməyindən vaz keçməməyə sövq edir. Nadir özünü çox gözlətmədi. 1727-ci ildə şahın hüzuruna 5.000 nəfərlə gəldi. Qacarların başçısını (Fətəli xanı - R.D.) amansızcasına sıxışdırmaqla, o, «kölgə» hökmdarın sağ əli olmaq hüququnu müstəsna olaraq özü üçün təmin etdi. Şah, Təhmasibqulu xan titulu bəxş etməklə, onu özünə həmişəlik bağlamağa ümid bəsləyirdi, lakin məlumdur ki, (hər bir) qul, yalnız nəyin bahasına olursa-olsun, tezliklə cənab olmaq barədə düşünür» (165, s. 411).

A.Müller əfqanlarla bağlı informasiyalarda bir sıra qeyri-dəqiqliklərə yol vermişdir. Məsələn, o, Mir Veysin oğlunun 1717-ci ildə guya öz əmisi oğlu Mahmud tərəfindən hakimiyyətdən salındığı barədə (165, s. 410) yazır, əslində isə Mir Veysin oğlu Mahmud əmisi Əbdüləzizi hakimiyyətdən uzaqlaşdırmışdır. Başqa bir məqamda A. Müller Əşrəfi Mahmudun oğlu kimi təqdim edir (165, s. 412). Əslində isə Əşrəf Mahmudun əmisi oğlu olub və nəhayət, A.Müller Əşrəfin eks Səfəvi şahı Hüseynin öldürülməsi barədə əmri 1729-cu ildə Dəmğan yaxınlığında Nadir tərəfindən məğlub edildikdən sonra verdiyini göstərir (165, s. 412). Əslində isə eks-şah 1727-ci ildə türk-əfqan müharibəsinin gedışı zamanı ölümə məhkum edilirdi.

«Dalbadal məğlubiyyət və fəlakətlər silsiləsindən iyirmi ildən az bir müddət sonra biz Mərkəzi Asiyayı təlatümə gətirmiş, ölkə və imperiyaları lərzəyə salmış İran fətəhi... ilə üzlaşirik» söyləyən C.Kerzon «Avropanın XIX əsrdə Napoleonu olduğu kimi, Asiyanın da XVIII əsrdə Nadiri olmuşdur» qənaətinə gəlir (219, s. 575). «Nadirin zəfərli karyerasını», C.Kerzona görə, «əsgərlərə münasibətdə xüsusi səxavət nümayiş etdirməsi sayəsində entuziazmlı loyallıq əldə etməsi, Nadirin özünün hərbi cəhətdən dahiliyi, şəxsi fenomeni..., üzərində qələbə çaldığı düşmənlərinin əksəriyyətinin miskin, acımacaqlı, zəif vəziyyətdə olması şərtləndirir... Onun (Nadirin - R.D.) ordusunun əsas hissəsi iranlılardan (türk və farslar - R.D.) deyil, geniş dominion ərazilərin - Kürdüstandan Gürcüstana, Əfqanıstandan Bəlxədək olan torpaqların döyüşkən tayfalarından yığılmış əsgərlərdən ibarət idi... Lakin Bəsrə (bu şəhər donanma hücumuna məruz qalmışdı - R.D.) və Bağdadın uğursuz mühasirəsi isə onu göstərdi ki, Nadirin qüvvələri düşmənlə qeyri-bərabər olduqda, onun atlı dəstəsi üstünlük əldə edə bilmir» (219, s. 575).

Yekun olaraq göstərmək lazımdır ki, Səfəvi dövlətinin süqutu məsələsində, rus və vətən tarixçilərinin demək olar ki, hamısının sosial-iqtisadi faktorları əsas gətirdükləri halda, ingilisdilli tarixşünaslıqda daha çox siyasi və ikinci dərəcəli subyektiv faktorlar önə çəkilir.

NƏTİCƏ

Son orta əsrlər dövrünə aid ingilis dilində olan ilk mənbələr və müəllif əsərlərinin ətraflı təhlili bizi qəti əmin etdi ki, sadalananlarda Səfəvi dövləti, habelə qonşu məmləkətlərin (Türkiyə, Rusiya və s.) tarixinə dair mövcud faktiki materiallar Səfəvi dövləti tarixinin, o cümlədən onun son dövrünün tədqiqində böyük əhəmiyyət kəsb edir və olduqca qiymətlidir.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, ingilisdilli tarixçilərin Səfəvi dövlətinin tarixinə bütövlükdə həsr edilmiş və ya qismən toxunulmuş əsərləri indiyədək Azərbaycan tarixçilərinin tədqiqatlarında elmi dövriyyəyə istənilən səviyyədə cəlb edilməmiş və bu səbəbdən lazımınca araşdırılmamışdır.

Nəticə etibarilə, xarici, o cümlədən ingilisdilli müəlliflərin əsərlərində ayrı-ayrı tarixi hadisələr və şəxsiyyətlər, habelə bütöv tarixi proseslərə münasibətdə çox tez-tez rast gəlinən səhv mülahizələr, qəsdən saxtalaşdırmaların aşkar edilməsi, həmin məsələlərin tənqidi işıqlandırılması sahəsində kifayət qədər ciddi boşluq yaranmışdır.

Bir sıra müəlliflər Səfəvi dövlətinin tarixinə dair məsələləri, digər dövlətlərin, o cümlədən Osmanlı dövləti, İngiltərə, Rusiya, Mərkəzi Asiya ölkələrinin tarixinin tədqiqi kontekstində nəzərdən keçirmişlər ki, burada, təbii ki, diqqət mərkəzində, əsasən, bilavasitə öyrənilən ölkə durduğundan, Səfəvi dövləti tarixinin bir çox aspektləri nəzərdən qaçırılmış, diqqətdən kənar qalmışdır. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, analoji hallara, Rusiya və onunla qonşu dövlətlərin orta əsrlər tarixini araşdıran rus tarixçilərinin tərəfimizdən istifadə olunmuş əsərlərində də az təsadüf olunmur.

Tədqiqat obyektimiz olan Səfəvi dövlətinin son dövr tarixi, ingilisdilli tarixşünaslıqda ayrıca araşdırma mövzusu kimi Kembriç universitetinin professoru L.Lokhart tərəfindən tədqiq edilmiş və onun 2 irihəcmli əsərində öz əksini tapmışdır. Bu dövrdə Səfəvi dövlətinin siyasi, iqtisadi vəziyyəti, dini-mənəvi həyatı, mədəniyyətinə dair məlumatların böyük əksəriyyəti ingilisdilli tədqiqatçıların (R.Seyvori, P.Sayks, C.Malkolm, V.Minorski, H.Haas, C.Kerzon və b.) ümumən İran tarixinin araşdırılmasına həsr olunmuş əsərləri, habelə İran tarixini sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni, mənəvi aspektlərdən araşdırmış müəlliflərin (A.Vilson, E.Zonis, E.Braun, A.Poup, H.Rabino, R.Fray, S.Bencamin və b.) əsərlərinin Səfəvilər dövrünə aid fəsil və paraqraflarında toplanmışdır. Ümumən, ingilisdilli tarixşünaslıqda Səfəvi imperiyasının tarixinə dair məlumat azlığından

şikayətlənmək düzgün olmasa da, hər halda, Səfəvilərin son dövrü bu cəhətdən istisna təşkil edir.

Odur ki, ingilis dilində olan mənbələr və müxtəlif səciyyəli sənədlərdə toplanmış materialları, ingilis, Amerika müəlliflərinin və digər ölkələrin, o cümlədən Azərbaycan, Rusiya alimlərinin tədqiqatlarının nəticələrini müqayisəli şəkildə təhlil edərək aşağıdakı nəticələrə gəldik:

- Səfəvi dövlətinin tarixinə dair məsələlərə bu və ya digər dərəcədə toxunmuş tədqiqatçıların demək olar ki, hamısı Səfəvi imperiyasını Şərqi qüdrətli, böyük imperiyalarından biri, orta əsrlərdə həm Şərqi, həm də Qərbi Avropanın həyatında, Avrasiya kontekstində tələyüklü məsələlərin həllində qabaqcıl, həlledici rol oynamış, bəşəriyyətin mədəniyyət xəzinəsinə qiymətli töhfələr vermiş dövlət kimi səciyələndirmişlər;

- müəlliflərin əksəriyyəti, Səfəvi dövlətinin türk tayfaları tərəfindən yaradıldığı, məhz Azərbaycanın bu dövlətin mərkəzi olduğu və yalnız sonralar müəyyən obyektiv və subyektiv xarakterli səbəblər üzündən özünün qabaqcıl mövqeyini əldən verdiyi fikrində yekdildirlər;

- uzunsürən Səfəvi-Osmanlı müharibələri nəticəsində Səfəvi dövləti, habelə Osmanlı imperiyasının zəifləməsi Avropa üzərindən «türk təhlükəsini» sovuşdurdu, eyni zamanda Qərbin müstəmləkəçilik planları qarşısında ciddi hərbi-siyasi maneələri aradan qaldırmaqla, Avropa dövlətlərinin Yaxın və Orta Şərqdə, habelə Hind okeanı hövzəsində müstəmləkə işğalları üçün əlverişli şərait, münbit zəmin yaratmış oldu;

Səfəvi dövlətinin ictimai-siyasi həyatında yeni mərhələ Şah I Abbasın hakimiyyətə gəlməsi ilə şərtlənir; xarici tarixşünaslıqda Böyük Abbas adlandırılan bu Səfəvi hökmdarının şəxsiyyətinə Səfəvi dövrünə toxunmuş ingilisdilli müəlliflər böyük diqqət ayırmışlar. Lakin ayrı-ayrı müəlliflərin onun şəxsiyyətinə münasibəti müxtəlifdir: ehtiramlı münasibət, hətta pərəstiş, onun bəzi sərt tədbirlərinə bəraət qazandırmaq istəyindən tutmuş, Səfəvi dövlətinin təməlinə gec işə düşən partlayıcı mina qoyan, onun süqutuna bilavasitə baskar şəxs imici yaratmaqadək müxtəlif çalarlı səciyələrdə. Çoxlarının qənaətinə görə, məhz Şah I Abbasın, şahzadələrin təcrid olunması metodunu «ixtira etməsi» səbəbindən, varislər taxt-taca layiq olmaq üçün zəruri keyfiyyətlərdən məhrum, qeyri-qənaətbəxş şəkildə böyüdülməyə tərsinə olunurdular; digər tərəfdən, dövlət əyalətlərinin xassə torpaqlarına konversasiyası prosesinin I Abbasın təşəbbüsü ilə başlanması fikri vurğulanır. Nəzər-diqqətimizi cəlb edən əsas cəhət, bu müəlliflərin demək olar ki hamısının, Şah I Abbas şəxsiyyətini birtərəfli,

tendensiyalı şəkildə qiymətləndirməyə meyilli olub, bu görkəmli Səfəvi hökmdarının müsbət və mənfi tərəflərini, həyata keçirdiyi tədbirlərin əhəmiyyəti və faciəli nəticələrini kompleks şəkildə təhlil etmək niyyətindən uzaq olduqlarını nümayiş etdirmələri oldu. Bu növ yanaşma isə qeyri-məqbuldur;

- ingilisdilli tarixşünaslıqda daha çox siyasi tarix məsələlərin tədqiqinə diqqət verilməsi, Səfəvi dövlətinin tarixinin Səfəvi sülaləsinin tarixi qismində araşdırılması obyektiv nəticələrin hasil olunması işinə əngəl yaratmışdır;

- əksinə feodal iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən xırda kəndli təsərrüfatlarının, Səfəvi dövrünə dair ingilisdilli tarixşünaslıq nümunələri üçün xarakterik hallardan biri Şah I Abbasın hakimiyyət dövrünün Səfəvi dövlətinin qızıl dövrü, onun ölümündən sonrakı dövrün isə ardıcıl tənəzzül dövrü kimi səciyyələndirilməsidir. Bütün avtokratiyalarda stabillik və tərəqqinin eksklüziv olaraq hökmdardan, onun şəxsi keyfiyyətlərindən asılı olduğu qənaətdə israrlı olan ingilis, Amerika tarixçiləri, Şah I Abbasın varislərinin də onun kimi bacarıqlı, qatıyyəti olub, möhkəm əl siyasəti yeridəcəkləri təqdirdə Səfəvi sülaləsinin tənəzzül etməyəcəyi ehtimalında israrlıdılar. Nəzərdən qaçırırlar ki, XVII əsrin sonu - XVIII əsrin əvvəllərində Yaxın və Orta Şərqi bir çox ölkələrində oxşar tənəzzül prosesi, heç də, bir neçə onilliklər ərzində bütün bu ölkələrin hökmdarlarının öz sələflərinə nisbətən az səriştəli olmağa başlamaları ilə şərtləndirilə bilməz. Səfəvi inzibati-dövlət məşinında mövcud olan bütün qüsuralara görə şahların məsuliyyətini inkar etmədən, qeyd etmək lazımdır ki, feodalizmin sosial böhranı, XVII əsrin 40-cı illərindən başlayaraq Səfəvi dövlətində hökm sürən əmin-amanlıq, sülh şəraitindən ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün əlverişli şəkildə istifadə olunmaması, əsasən sələmçi kapitala bağlı olan dairələrin hökumətdə təmsil olunması, habelə vergilərin məhsuldar qüvvələrin inkişafına qeyri-mütənasib şəkildə artırılması səbəbindən müflisləşməsi; avropalıların əllərində olan dəniz ticarət yollarının inkişafı nəticəsində karvan ticarətinin tənəzzülə uğraması, ticarət yollarının yerdəyişməsi; Avropa ölkələrində kapitalist istehsal üsulunun, sənayenin inkişafı ilə əlaqədar Səfəvi dövlətində istehsalın və sənətkarlıq məhsullarının xaricə ixracının məhdudlaşması, habelə Qərbi Avropa məhsullarının idxalının sürətlə artması səbəbindən yaranmış güclü rəqabət və s. fonunda köklü ictimai-iqtisadi dəyişikliklər edilmədən, yalnız möhkəm əl siyasəti ilə Səfəvi dövlətinin mövcudluğunun ancaq müəyyən müddət uzadılmasına nail oluna bilərdi.

- ingilisdilli tarixşünaslıq nümayəndələrinin böyük əksəriyyəti Səfəvi imperiyasının süqutunda siyasi və ikinci dərəcəli subyektiv faktorları önə çəkdiyələri halda, Azərbaycan və rus tarixçilərinin demək olar ki, hamısı sosial-iqtisadi amilləri, habelə Avropa ölkələrində istehsalın kapitalist üsulunun inkişafı və dünya ticarət yollarının yerdəyişməsi kimi beynəlxalq əhəmiyyətli faktorları əsas götürürlər. Hərçənd ki, ingilisdilli tarixşünaslıqda Səfəvi dövlətinin tənəzzül

və süqut səbəbləri qis mində sadalanan amillər, o cümlədən vəliəhd şahzadələrin - gələcək şahların hərəmxana mühitində degenerasiyaya uğraması, uğursuz varis seçimləri; Zuhab sülhündən sonra uzun müddət sülh şəraitində praktikasızlıq səbəbindən ordunun döyüş ruhunun zəifləməsi və mənəvi düşkünlüyə düçar olması; xassə torpaq formasının həddindən artıq genişlənməsi; dövlət məmurlarının korrupsiya və rüşvətxorluğa hədsiz şəkildə qurşanması; dini rəhbərlərin qeyri-tolerant hərəkətləri, onların və saray xacələrinin, xüsusilə, son Səfəvi hökmdarlarının zamanında dövlət idarəsi işində yaxından iştirakları; şahların qətiyyətsizliyi, iradəsizliyi, dövlət idarəetməsi sahəsində təcrübəsizliyi, bacarıqsızlıqları; gürcü və əfqan faktorları; Nadirqulu xan Əfşarın hakimiyyətə can atması və s. bu imperiyanın siyasi səhnədən getməsində heç də az rol oynamamış, əfqanların müdaxiləsi isə bu proses üçün katalizator olmuşsa da, bunlar əsla əsas səbəb kimi səciyyələndirilə bilməz.

Əlbəttə, bütün bu sadalananlar adı çəkilən prosesdə böyük rol oynamış amillərdir. Bizim qənaətimizə görə, Səfəvi dövlətinin süqutunu vətən tarixşünaslığında iqrar edildiyi kimi, sosial-iqtisadi səciyyəli səbəblərlə yanaşı, ingilisdilli tarixşünaslıqda irəli sürülən siyasi, subyektiv səciyyəli amillər də şərtləndirmişdir.

Ümumən, ingilisdilli tarixşünaslıq üçün səbəb və nəticə, zərurət və təsadüf səciyyəli məsələlərin qarşdırılması çox tez-tez müşahidə olunan haldır ki, tədqiq etdiyimiz dövrlə bağlı tarixşünaslıq nümunələri də bu cəhətdən istisna təşkil etmir;

Səfəvi dövlətinin süqutuna gətirib çıxaran amillər sırasında şah sarayının iddiasız, prioritetsiz xarici siyasəti və uğursuz daxili siyasəti də vurğulanmalıdır. Belə ki, Zuhab sülhündən sonra təqribən bir əsrədək müddət ərzində işğalçı müharibələrin aparılmaması Səfəvi şahlarını dövlətin boşalmış xəzinəsini yalnız vergilərin amansızcasına artırılması hesabına doldurmaq yönündə siyasət aparmağa məcbur etdi ki, bu da sosial-siyasi həyatda öz mənfi nəticələrini verdi. Əcnəbi tacirlərə gömrüksüz ticarət və digər imtiyazlar bəxş olunduğu halda, yerli tacirlərə belə şəraitin yaradılmaması; ticarət kapitalının fəaliyyətinin addımbaaddım feodal üsul-idarəsinin yaratdığı maneələrlə rastlaşması; tacirlərin əmlak və şəxsiyyətlərinin dövlət məmurları, vilayət hakimləri və güclü feodalların özbaşmalığa və hərəsiyindən qorunmaması; daxili istehsalın stimullaşdırılmaması və s. Səfəvi dövlətinin qorunub saxlanılmasını təmin edə biləcək iqtisadi bazanın formalaşmaması ilə sonuclandı.

Bütün bunlar, nəticə etibarilə, Səfəvi dövlətinin süqutunu şərtləndirdi və iqtisadi cəhətdən daha yaxşı təşkilatlanmış Qərb ölkələrinin Şərqdə gələcək müstəmləkə işğalları üçün əlverişli, münbit zəmin yaratmış oldu.

SUMMARY

An investigation has been made for researching the late period of Safavi Empire - one of the greatest Turkish empires of Medieval East, which founded and governed by Azerbaijan Safavi dynasty — on the foundation of English-language historiography.

The social, political, economical, cultural, spiritual life, internal situation and foreign politics, international trade relations of this state at the end of XVII and beginning of XVIII centuries are researching on the basis data of number facts, which had been elucidating in the works of known English and American historians, like L. Lockhart, R. Savory, V. Minorsky, G. Curzon, H. Haas, E. Browne J. Malcolm, P. Sykes, A. Wilson, R. Frye, S. V. Benjamin and others.

In the study also have been researching the reasons of decline and fall of Safavi dynasty.

The main goal of the research is the studying of late Safavi period as a single problem on the basis of critical analysis and comparison of the data of number English-language, Azerbaijanian and Russian historiography works, generalization and systematization of separate questions of this problem.

While solving separate questions arising during the process of work the author took into consideration the opinions and conclusions made in fundamental works of prominent Azerbaijanian historians Z.Buniatov, O.Efendiev, Y.Mahmudov, S.Onullahi, S.Ashurbeyli, F.Aliev, M.Haydarov, S.Mamedov, B.Ahmedov and others, also Russian scientists V.V.Bartold, A.E.Krimsky, I.P.Petroushevsky, A.P.Novoseltsev, V.N.Leviatov, P.P.Bushev and others.

The limitation of the chronological frames of this study by the second half of the XVII century-the first three decades of the XVIII century corresponds to the historical realities - the decline and fall of Safavi state. For deeper research and tracking reason-consequence following of events, the facts, which are under the chronological limits of the subject, also have been investigated.

This study, being the first step on the way of complex at integral researching of said problems in Azerbaijan historiography, is at the same time the first attempt to consider the history of late Safavid's epoch on the basis of English-language historiography.

Scientific value of this study is researching pointed problem on the background of number of most important stages and general problems of world history.

At the same time in view of the great complexity and multiplan character of the studied problem, author doesn't considers all the scientific conclusions made to be final and indisputable, because further studying of the primary sources, available and still unavailable, may lead to the appearance of new studies of this problem.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

Mənbələr

1. «Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar». S.S.Əliyarov və Y.Mahmudovun redaktəsi ilə. Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı. Bakı – 1989.
2. Бакиханов А.А. «Гюлистан-и Ирам». Баку – 1926.
- 2.1. Бакиханов А.А. «Гюлистан-и Ирам». Редакция, комментарии, примечания и указатели акад. АН. Азерб. ССР. З.М.Бунятова. Издательство «Элм». Баку – 1991.
3. Биберштейн Маршалл фон Фридрих. «Описание провинций расположенных на левом берегу Каспийского моря между реками Терек и Кура» - Перевод с французского на русский язык Ашурбейли С.Б. НАИИ АН Азербайджана, инв. № 467.
4. Багратиони Вахушти «История царства грузинского» Тбилиси-1976
5. «Şehelsütun» - Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, cild X, səh. 334. Bakı – 1987.
6. Джалалян Есан Хасан. «Краткая история страны Албанской (1702-1722)». Перевод с древнеарм. языка Т.И.Тер-Григоряна. Предисловие и подготовка к изданию академика З.М.Бунятова. Баку, Элм – 1989.
7. Договор «О торговле Российских купцов в Персии», заключенный Российским посланником Волынским с Персидским министром Эхтимат-Девлетом 30 июля 1717 г. - «Полное собрание законов Российской империи с 1649 по 1825 гг.» том V, стр. 500 – 503.
8. Эзов Г.А. «Сношения Петра Великого с армянским народом». Документы, извлеченные из Московского главного и Санкт-Петербургского архивов Министерства иностранных дел и других учреждений. СПб – 1896.
9. Фабрициус Л. «Краткая реляция о трех совершенных мною путешествиях (1679-1682)» в сборнике «Записки иностранцев о восстании С.Разина» под редакцией А.Г.Манькова. Ленинград – 1968.

10. Хунджи Фазлуллах ибн Рузбихан. «Тарих-и алам ара-йи амини». Перевод с персидского на английский В.Ф.Минорского. Перевод с английского на русский Т.А.Минорской. Редакторы: З.Буниятов, О.Эфендиев. Баку – 1987.
11. «İran» - Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, cild IV, səh. 502-512. Bakı – 1980.
12. «История о персидском шахе Тахмас Кулы хане». Перевод с французского С.Решетова. С-Петербург – 1762.
13. «İsfahan» - Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, cild IV, səh. 586-587. Bakı – 1980.
14. «Kempfer Engelbert» - Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, cild V, səh. 318. Bakı – 1981.
15. «Книга Орудж-бека Байата, Дон Жуана Персидского». Перевод с английского, введение и комментарии О.Эфендиева и А.Фарзалиева. Баку – 1988.
16. Корнели де Бруин. «Извлечение из путешествия Корнелия де Бруина» (перевод с франц. Абезгуза). НАИИ АН Азерб., инв. 480.
17. Кретацци Абраам. «История о случившихся с ним событиях и о Надир шахе Персидском». Перевод Т.И.Григорьяна, НАИИ АН Азерб., инв. № 2009.
18. Kruşinski Y.Q. «Xristian səyyahın tarixi». Farsçadan tərcümə. Azərnəşr – 1993.
19. «Qurani-Kərim». Ərəb dilindən tərcümə edənlər Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev. Bakı – 1997.
20. Гиланец П.С. «Дневник осады Исфагани». СП 6, 1870.
21. Лерх И. «Сведения о втором путешествии в Персию, совершенном в 1745 – 1747 гг.» (перевод с немецкого Абезгуза). НАИИ АН Азерб., инв. № 489.
22. «Memarlıq» - Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, cild VI, səh. 430-434. Bakı – 1982.
23. «Moskva kompaniyası» - Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, cild VII, səh. 70-71. Bakı – 1983.
24. Мухаммед Казим. «Намейи алам арайи Надири». Москва-1966

25. Олеарий Адам. «Подробное описание путешествия Голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 гг.». перевод с. немецкого П.Борисова. Москва – 1870.
26. «Oleari Adam» - Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, cild VII, səh. 339. Bakı – 1983.
27. «Ost-Hind şirkəti» (İngiltərə) – ASE, cild VII, səh. 393. Bakı – 1983.
28. «Ost-Hind şirkəti» (Fransa) – ASE, cild VII, səh. 393. Bakı – 1983.
29. «Ost-Hind şirkəti» (Hollandiya) – ASE, cild VII, səh. 393. Bakı – 1983.
30. «Путешественники об Азербайджане». Под редакцией Э.Шахмалиева., том I. Баку – 1961.
31. Путешествия и географические открытия в XV – XIX вв.». Москва – Ленинград – 1965.
32. «Сношения России с Персией». ЦГАДА, фонд 77, оп 1.
33. Стрейс Я.Я. «При путешествиях». Перевод с. немецкого на русский Э.Бородиной. Москва – 1935.
34. Шемахеци Акоп «Походы Тамас-Кули хана (Надир-шаха) и избрание его шахом». Тифлис – 1932.
36. Tiflisi Jozef. «Vaqiəti-Mir Veys və Şah Hüseyn: Mir Veys və Şah Hüseyn arasında baş verən hadisələr». Azərnəşr – 1992.
37. Туманский Ф. «Описание похода государя императора Петра Великого к лежащим при Каспийской море персидским провинциям» - «Российский магазин», часть III, 1793.
- 37a. Выписки из записок миссионеров Маз, Флерна, Башу и др. об Азербайджане. (Перевод с. французского на русский). НАИИ АН Азербайджана, инв. № 333.
38. «A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal mission of the XVII and XVIII centuries», vol. I. London – 1939.
- 38a. «A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal mission of the XVII and XVIII centuries», vol. II. London - 1939

- 38.1. The letter of Bishop Barnabas Fedeli to cardinal Roma, dated 10 January, 1722 (vol. I).
39. A Chronicle of the Early Safawis. Being the Ahsan ut-tawarikh of Hasan-i Rumlu. Vol. I – II. Persian text and English translation by C.N.Seddon. Baroda, 1931 – 1934.
40. Apisalaimian Joseph. «Turkish memorandum», translated by prof. Weir in «Volume of Oriental Studies». (based on L.Lockhart's works: «Nadir Shah» (London, 1938) and «The fall of Safavi dynasty...») (Cambridge, 1958)
41. «A Winter Journey from Constantinople to Tehran with Travels through various Parts of Persia». London – 1838.
42. Bell John. «A journey from St.-Peterburg in Russia to Ispahan in Persia with an Embassy from his Imperial Majesty Peter the First». Vol. I. London – 1764.
43. Busse H. «History of Persia under Qajar rule», Translated Hasan-e Fasai's «Farsnama-ye Naseri». London – 1972.
44. Careri G. G. «Voyage round the world» in J.Churchills «A Collection of Voyages» vol. IV. London – 1704.
45. Chardin John. «Voyages du Chevalier Cherdin en Perse, et autres lieux de l'Orient». Amsterdam – 1711. In translation of R.Savory, vol. I.
- 45.1) vol II
- 45.2) vol III
- 45.3) vol IV
- 45.4) vol V
- 45.5) vol VI
46. Cook J. «Voyages and travels through the Russian Empire, Tartary and Part of the Kingdom of Persia». Edinburgh, 1770.
47. Cornelius de Bruyn. «Travels into Muscovy, Persia and Part of the East Indies». London, 1737.
48. «Dagregister» - Dutch East India Companys representative's a day-to-day records of events from 1 March to 31 August, 1722 (based on L.Lockhart's works: «Nadir Shah» (London, 1938) and «The fall of Safavi dynasty...») (Cambridge, 1958)), dated:
- 48.1.) 3 March, 1722;

- 48.2.) 8 March, 1722;
- 48.3.) 10 March, 1722;
- 48.4.) 11 March, 1722;
- 48.5.) 12 March, 1722;
- 48.6.) 14 March, 1722;
- 48.7.) 22 March, 1722;
- 48.8.) 26 March, 1722;
- 48.9.) 2 April, 1722;
- 48.10.) 30 April, 1722;
- 48.11.) 13 May, 1722;
- 48.12) 7 June, 1722;
- 48.13.) 29 June, 1722;
- 48.14.) 2 July, 1722;
- 48.15.) 6 July, 1722;
- 48.16.) 9 July, 1722;
- 48.17.) 24 July, 1722;
- 48.18.) 24 August, 1722.
- 48.19.) 30 August, 1722

49. Despatches from Abraham Stanyan, ambassador of Great Britain at Constantinople (SP 97, vol. XXV – XXVI; based on L.Lockhart's works: «Nadir Shah» (London, 1938) and «The fall of Safavi dynasty...» (Cambridge, 1958)) dated:

vol. XXV

- 49.1) 29 May (9 June), 1724 (vol. XXV);
- 49.2) 30 August (10 September), 1724;
- 49.3) 14 (25) November, 1724;
- 49.4) 29 September (10 October), 1725;
- 49.5) 3 (14) October, 1725;
- 49.5) 3(14) December, 1725;
- 49.6) The letter of Duke of New Castle to Stanyan of 15 (26) January, 1725;
- 49.7) 28 January (7 February), 1726;
- 49.8) 19 (30) June, 1726;
- 49.9) 5 (16) July, 1726;
- 49.10) 27 December, 1726 (7 January, 1727);
- 49.11) 17 (28) March, 1727;
- 49.12) 28 March (8 April), 1727;
- 49.13) 28 June (8 July), 1728;
- 49.13a) 31 October (11 November), 1728;

- 49.14) 13 (24) May, 1729;
49.15) 20 (31) August, 1729;
49.16) 24 November (5 December), 1729;

vol. XXVI

- 49.17) 6 (17) February, 1730
49.18) 2 (13) July, 1730.

50. Despatches from Earl of Kinnoull, successor of A.Stanyan (SP 97; based on L.Lockhart's works: «Nadir Shah» (London, 1938) and «The fall of Safavi dynasty...» (Cambridge, 1958)) dated:

vol. XXVI

- 50.1) 29 June (10 July), 1730;
50.2) 24 July (4 August), 1730;
50.3) 3 (14) June, 1732;
50.4) 13 (24) December, 1732;
50.5) 1 (12) December, 1733;

vol. XXVII

- 50.6) 18 February (1 March), 1734;
50.7) 12 (23) September, 1734;
50.8) 20 (31) October, 1735 .

51. Despatches from E.Padery, the French consul designate at Shiraz (in AEP, vol. V – VI; based on L.Lockhart's works: «Nadir Shah» (London, 1938) and «The fall of Safavi dynasty...» (Cambridge, 1958))

51.1) From Shamakhi to Paris, dated 5 January, 1720;

51.2) dated 30 March, 1722;

51.3) From Shiraz, dated 9 December 1722.

52. «Don Juan of Persia. A Shiah Catholic. 1560 - 1604». Translated and edited with an Introduction by G.Le Strange. London – 1926.

53. Encyclopedia Britannica.

53.1) Vol. III – Edinburgh – 1875;

53.2) Vol. VII – Edinburgh – 1877;

53.3) Vol. XXI – Edinburgh – 1886.

- 53a) Encyclopedia Iranica. Vol 3. London – 1987

54. Fraser J.B. «The history of Nadir Shah, formerly called Thamas Kuli Khan, the present Emperor of Persia». London – 1742.

55. Fraser J.B. «Travels and adventures in the Persian provinces on the southern banks of the Caspian Sea». London – 1826.
56. Friar Alexander of Malabar. «Story of Sack of Isfahan by Afghans in 1722». RCAF, vol. XXIII, 1936; based on L.Lockhart's works: «Nadir Shah» (London, 1938) and «The fall of Safavi dynasty...» (Cambridge, 1958)
57. Gaudereau P. «Relation d'une Mission faite nouvellement par M. l'Archevesque d'Ancyre a Isfahan en Perse pour la Relinon des Armeniens a l'Eghise cathalique». Paris – 1702; based on L.Lockhart's works: «Nadir Shah» (London, 1938) and «The fall of Safavi dynasty...» (Cambridge, 1958)
58. Gombroon Diary. Records of English East India Company at Gombroon (based on L.Lockhart's works: «Nadir Shah» (London, 1938) and «The fall of Safavi dynasty...» (Cambridge, 1958) dated:
  - 58.1) 13 (24) October, 1729 and 4 (15) July, 1729 – on the authority of letters from W.Cockell and J.Gikki;
  - 58.2) 9 (20) December, 1729;
  - 58.3) 24 December, 1729 (4 January, 1730);
  - 58.4) 1 (12) February, 1730;
  - 58.5) 14 (25) February, 1730;
  - 58.6) 7 (18) March, 1730;
  - 58.7) 30 April (10 May), 1730;
  - 58.8) 5 (16) July, 1730;
  - 58.8a) 4 (15) August, 1732;
  - 58.9) 3 (14) October, 1732;
  - 58.10) 28 November (9 December), 1732;
  - 58.11) 22 April (3 May), 1733
  - 58.12) 3 (14) February, 1734;
  - 58.13) 7 (18) May, 1734;
  - 58.14) 8 (19) May, 1734;
  - 58.15) 15 (26) June, 1734;
  - 58.16) 5 (16) July, 1734;
  - 58.17) 10 (21) November, 1734;
  - 58.18) 2 (13) December, 1734;
  - 58.19) 28 March (8 April), 1735;
  - 58.20) 2 (13) April, 1735;

- 58.21) 18 (29) June, 1735 – on the authority of the letter from Martin French to London, dated 5 (16) June, 1735;
- 58.22) 8 (19) July, 1735;
- 58.23) 16 (27) July, 1735;
- 58.24) 9 (20) February, 1737
- 58.25) 12 (23) March, 1737;
- 58.26) 6 (17) August, 1737
59. Hakluyts voyages. The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation. Vol. 2. London – New York, 1913.
60. Hamilton Alexander. «A new Account of the East Indies». Edinburgh, 1727. Vol. I – II.
61. Hanway Jonas. «An historical account of the British trade over the Caspian Sea: with the authors journal of travels from England through Russia into Persia and back through Russia, Germany and Holland». London – 1754.
62. Krusinski T. «The history of revolution of Persia» (du Cerceans English translation). London – 1728.
- 62.1. Krusinski T. «The history of revolution of Persia taken from memories of the Father Krusinski», vol. I, Dublin – 1729.
63. La Mamyre-Clairac «Histoire de Perse depuis le Commencement de ce Siecle». Paris, 1750. Vol. I – III. (based on L.Lockhart's works: «Nadir Shah» (London, 1938) and «The fall of Safavi dynasty...»(Cambridge, 1958)
64. «Memoirs of Captain P.H.Bruce». London, 1782.
65. Mirza Muhammad Mehdi Khan of Astarabad. «Tarikh-i Nadiri» Bombay, 1849.
66. Morier James «A Second Journey through Persia, Armenia and Asia Minor». London, 1818.
67. Olearius A. and Mendelslo «The voyages and travels of the ambassadors sent by Frederick, the Duke of Holstein to the Great Duke of Moskovy and the king of Persia». London, 1662.
68. «Persia and the Persian Gulf Records». Vol. XIV – XV. (based on L.Lockhart's works: «Nadir Shah» (London, 1938) and «The fall of Safavi dynasty...» (Cambridge, 1958) vol XIV

- 68.1.) Extract from report, from the senior merchant of the Eng. East India Company at Gombroon, dated 15 (26) September, 1721.
- 68.2.) Letter of 6 July 1722.
- 68.3.) Letter of 20 (31) October 1722.
- 68.4.) Letter of agent of the Eng. E. I. Co., dated 28 June (9 July) 1726.
vol XV
- 68.5.) Letter from John Horne, the Agent of Eng. E. I. Co. at Gombroon to London, dated 31 December 1729 (11 January, 1730)
- 68.6.) Report of Martin French, the Basra representative of the Eng. E. I. Co. to London, dated 9 (20) September 1730.
- 68.7.) Letter from John Horne, the Gombroon Agent to London, dated 15 (26) March 1732.
- 68.8.) Letter from Gombroon to London, dated 2 (13) April 1731.
69. «Tadhkirat al-Muluk: A Manual of Safavid Administration». Translated and explained by V. Minorsky. London – 1953.
70. «Tarikhi-Nadir» in William John's «The history the life of Nadir Shah, king of Persia». Vol. V. London – 1799.
71. «The Afghan Conquest of Persia» in the Asiatic Quarterly Review, vol. II. July – October 1886.
72. «The glory of the Shia World». Translated and edited from a Persian manuscript by P. M. Sykes. London – 1910.
73. «The History of the Missions of the Fathers of the Society of Jesus established in Persia by the Reverend Father Alexander of Rhodes» in BSOS, based on L. Lockhart's works: «Nadir Shah» (London, 1938) and «The fall of Safavi dynasty...» (Cambridge, 1958)
74. «The history of Mohammedanism and its sects». Derived chiefly from oriental Sources by W. C. Taylor. London – 1834.
75. «The life of Sheikh Mohammad Ali Hazin» written by himself, edited from two Persian manuscripts and noted with their varicots readings by F. C. Be!pou::: London, 1881.

76. The report and despatches from Ange de Gardane, the French consul at Isfahan (based on L.Lockhart's works: «Nadir Shah» (London, 1938) and «The fall of Safavi dynasty...» (Cambridge, 1958)), dated:
76.1.) 18 February 1720 (AEP, vol. V);
76.2.) 19 March 1722 (AEP, vol. VI).

Ədəbiyyat

77. Абдуллаев Г.В. Редакторские замечания к работе А.А.Абдуррахманова «Азербайджан во взаимоотношениях России, Турции и Ирана». Баку – 1964.
78. Абдуллаев Г.В. «Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией». Баку – 1965.
79. Абдуррахманов А.А. «Азербайджан во взаимоотношениях России, Турции и Ирана в I половине XVIII в.». Баку – 1964.
80. Алиев Ф.М. «Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в Азербайджане в первой половине XVIII века». Баку -1975.
81. Алиев Ф.М. «Миссия посланника русского государства А.П.Волынского в Азербайджане». Баку – 1979.
82. Алиев Ф.М. «Азербайджано-русские отношения (XV – XIX вв.). Баку – 1985.
83. Арунова М.Р., Ашрафян К.З. «Государство Надир шаха Афшара». Москва – 1958.
84. Ашрафян К.З. «Падение державы Сефевидов (1502 – 1722)». Очерки по новой истории стран Среднего Востока. Изд. МГУ. Москва – 1951.
85. Ашурбейли С.Б. «Очерки истории средневекового Баку». Баку – 1964.
86. Ашурбейли С.Б. «Государство Ширваншахов». Баку – 1983.
87. Ашурбейли С.Б. «Экономические и культурные связи Азербайджана с Индией в средние века». Баку – 1990.
88. Ашурбейли С.Б. «История города Баку (период средневековья)». Баку – 1992.

89. Ахмедов Б.А. «Колониальная политика Англии на Востоке в I половине XVII века». Автореферат докторской диссертации. Баку – 1992.
90. Azərbaycan tarixi. (Ən qədim dövrlərdən XX əsrin əvvəllərinə qədər). Bakı, Elm – 1993.
91. Бартольд В.В. «История Туркестана». Ташкент – 1922.
92. Бартольд В.В. «Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира». «Сочинения», том II, часть I. Москва – 1963.
93. Бартольд В.В. «Иран. Исторический обзор». «Сочинения», том VII.
94. Белова Н.К. «Историография Парфяно-Сасанидского Ирана» - Историография стран Востока. Проблемы социально-экономической истории феодализма в странах Востока – Издательство Московского Университета – 1969.
95. Белова Н.К. «Зарождение и формирование феодализма в Иране». Историография стран Востока (проблемы феодализма). Изд. МГУ– 1969.
96. Бондаревский Г.Л. «Историческое значение миссии Артеми Петровича Волынского и его дневника». От редактора – П.П.Бушев «Посольство Артемия Волынского в Иран в 1715 – 1718 гг.». Москва – 1978.
97. Босворт К.Э. «Мусульманские династии: Справочник по хронологии и генеалогии». Перевод с английского языка П.А.Грязневича. Москва – 1971.
98. Брокгауз и Ефрон. Энциклопедический словарь. Биографии, том I. Москва, «Советская энциклопедия» - 1991.
99. Буниятов З.М. От редактора. Предисловие к повторному изданию «Гюлистан-и Ирам» А.А.Бакиханова. Баку – 1991.
100. Бутков П.Г. «Материалы для новой истории Кавказа с. 1722 по 1803 гг.», том I – II. Издан в 1869 г. СПб.
101. Бушев П.П. «История посольств и дипломатических отношений Русского и Иранского государства в 1586 – 1612 гг.». Москва – 1976.
102. Бушев П.П. «Посольство Артемия Волынского в Иран 1715 – 1718 гг.» (по русским архивам). Издательство «Наука». Москва – 1978.

103. Бушев П.П. «История посольств и дипломатических отношений Русского и Иранского государств в 1613 – 1621 гг.». Москва – 1987.
104. Cəlilov M.F. (Maqsud Fərhad oğlu). «Fəlsəfənin əsasları». Bakı – 1996.
105. Черкасов П.П. «Судьба империи. Очерк колониальной экспансии Франции в XVI – XX вв.». Москва – 1983.
106. «Дипломатия на Ближнем и Среднем Востоке». том I. Москва
- 106а. Джидди Г. А. «Средневековый город Шемаха (IX- XVII)» Баку -1981
107. Дубровин Н. «История войн и владычества русских на Кавказе» Петербург-1871
108. Ереванци Абрам. «История войн 1721 – 1736 гг.». Ереван – 1939.
109. Эфендиев О.А. «Образование азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI в.». Баку – 1961.
110. Əfəndiyev O.Ə. «Azərbaycan Səfəvilər dövləti». Bakı – 1993.
111. Əhmədov B. «XVII əsrin I yarısında İngiltərənin Şərq siyasəti». Bakı – 1998.
112. Əliyev F.M. «Şimali Azərbaycan şəhərləri». Bakı – 1960.
113. Əliyev F.M. «XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda ticarət». Bakı – 1964.
114. Фехнер М.В. «Торговля Русского государства со странами Востока в XVI веке». Москва – 1952.
115. Fəlsəfi Nəsrulla. «Zindəqani-i şah Abbas-i əvvəl, cild-i əvvəl, müqəddəmat-i səltənət-i u əz vələdət ta padşahi». Tehran – 1334 (1956).
116. Fərzəliyev Ş.F. «Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə (Həsən bəy Rumlunun «Əhsənüt-Təvərix» əsəri üzrə)» Bakı-1983
117. Hacıyev F.M. «XVII əsr – XIX əsrin birinci otuzilliyində Azərbaycan – Dağıstan əlaqələri». Namizədlik dissertasiyasının avtoferatı. Bakı – 2000.
118. «История арабских стран и Востока». Москва – 1974.
119. «История Азербайджана». В трех томах – том I. Издательства АН. Азерб. ССР, Баку – 1958.
120. «История Азербайджана с древнейших времен до начала XX века». Элм – 1995.

121. «История дипломатии». Том I, Издание 2-е. Москва – 1959.
122. «История древнего мира: Упадок древних обществ». Москва – 1983.
123. «История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века». Авторы: Пигулевская Н.В., Якубовский А.Ю., Петрушевский И.П., Строева Л.В., Беленицкий А.М. Ленинград – 1958.
124. «История Иранского государства и культуры». Москва – 1971.
125. «История стран Зарубежной Азии в средние века». Москва – 1970.
126. Иванов М. С. «Очерк истории Ирана» Москва -1952
127. Камбай-заде Х.А. «Взаимоотношения государства Сефевидов с западноевропейскими странами (конец XVI – первая треть XVII вв.). Автореферат кандидатской диссертации. Баку – 1991.
128. Крымский А.Е. «История Персии, ее литературы и дервишской теософии». Москва – 1915.
129. Гасаналиев З.М. «Социально-экономическое положение Сефевидского государства в 30-е годы XVII века (по материалам немецкого путешественника А.Олеария)». Авт. канд. дис. Баку – 1992.
130. Гасан-заде Д.Г. «Англо-сефевидские отношения в конце XVI – начале XVII вв. (по материалам английских источников)». Авт. канд. дис. Баку – 1992.
131. Гейдаров М.Х. «Города и городское ремесло Азербайджана XIII – XVII вв.». Баку – 1982.
132. Гейдаров М.Х. «Социально-экономические отношения и ремесленные организации в городах Азербайджана XIII – XVII вв.». Баку – 1987.
133. Гейдаров М.Х. «Торговля и торговые связи Азербайджана в позднем средневековье». Баку – 1999.
134. Гольденберг Л.А. «Федор Иванович Соймонов (1692-1780)» Издательство «Наука». Москва – 1966.
135. Грязневич П.А. От переводчика. – Босворт К.Э. «Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии». Москва – 1971.

136. Гулиев А.Н. «Из истории азербайджано-русских отношений XV – XVIII вв.». Баку – 1958.
- 136а. Гусейнов А.Н. «Азербайджано-русские отношения XV-XVII вв.». Баку- 1963
137. Лавров Л.И. «Стихийные бедствия на Кавказе до XIX в.» - «Кавказский этнографический сборник», том VIII. Москва – 1984.
138. Левиатов В.Н. «Очерки из истории Азербайджана в XVIII в.». Издательство АН. Азерб. ССР. Баку – 1948.
139. Лысцов В.П. «Персидский поход Петра I (1722-1723 гг.)». Москва – 1951.
140. Маркова О.П. «Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII в.» Москва – 1966.
141. Маркс Карл. «Капитал». Том III. Госполитиздат – 1951.
142. Магомедов Р.М. «История Дагестана». Махачкала – 1961.
143. Mahmud İsmayıl. «Azərbaycan tarixi». «Azərbaycan ensiklopediyası» nəşriyyatı, Bakı – 1997.
144. Mahmudov Y.M. «Öyrənilməmiş səhifələr». Bakı – 1972.
145. Mahmudov Y.M. «Səyyahlar Azərbaycana gəlir». Bakı – 1977.
146. Mahmudov Y.M. «Odlar yurduna səyahət». Bakı – 1980.
147. Mahmudov Y.M. «Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan». Bakı – 1985.
148. Махмудов Я.М. «Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с западноевропейскими странами (II половина XV – начало XVII вв.)». Авт. докт. дис. Баку – 1989.
149. Махмудов Я.М. «Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с западноевропейскими странами (II половина XV – начало XVII вв.)». Баку – 1991.
150. Mahmudov Y.M. «Azərbaycan diplomatiyası». Bakı – 1996.
151. Мамедов Г.М. «Османская налоговая система в Азербайджане в 20-30-е г. XVIII в.». Авт. канд. дис. Баку – 1985.
152. Мамедов С.А. «Исторические связи азербайджанского и армянского народов (II половина XVII в. и I треть XVIII вв.)». Баку – 1977.
153. Мамедов С.А. «Армянские источники об истории Азербайджана и азербайджано-армянских взаимоотно-

- шениях в XV – первой половине XVIII вв.». Авт. докт. дис. Баку – 1982.
154. Мамедов С.А. «Азербайджан по источникам XV – первой половины XVIII вв.». Баку – 1993.
  155. Мамедова Г. «Русские консулы об Азербайджане (20-60 гг XVIIIв)» Баку - 1989
  156. Məmmədov S.A. «Azərbaycan XV – XVIII əsrin I yarısında». Dərs vəsaiti. Bakı – 1981.
  157. Мельгунов П.П. «Очерки по истории русской торговли IX – XVIII вв.». Москва – 1905.
  158. Миллер А.Ф. «Краткая история Турции». Москва – 1948.
  159. Михлуко-Маклай Н.Д. «Из истории афганского владычества в Иране (20-е годы XVIII вв.). УЗ ЛГУ, 1954, № 179, серия востоковедческих наук, выпуск 4).
  160. Муганлинский Р.А. «Азербайджанские государства XV – XVI вв. в английской историографии». Авт. канд. дис. Баку – 1997.
  - 160а. Муганлинский Р.А. «Азербайджанские государства XV – XVI вв. в английской историографии». Канд. дис. Баку – 1997.
  161. Musəvi Tağı. «Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair fars dilində yazılmış sənədlər». Bakı – 1965.
  162. Musəvi Tağı. «Bakı tarixinə dair orta əsr sənədləri». Bakı – 1967.
  163. Мустафаев Т.Т. «Усиление русской ориентации в Азербайджане». Авт. канд. дис. Баку – 1986.
  164. Мустафаев Т.Т. «Азербайджан в 1722 – 1735 гг. и русско-турецкие отношения в Прикаспийском регионе». Авт. докт. дис. Баку – 1992.
  165. Мюллер А. «История Ислама: с основания до новейших времен» (перевод с немецкого под редакцией Н.А.Медникова). Том III. С-Петербург – 1896.
  166. Некрасов Г.А. «Роль России в европейской международной политике 1725 – 1739 гг.». Москва – 1976.
  167. Никитина Л.А. «Английские хроники как источник по истории англо-русских отношений II половины XVI – 50-х годов XVII вв.». Авт. канд. дис. Москва – 1975.

168. Новичев А.Д. «История Турции. Эпоха феодализма (XI – XVIII вв.). Том I. Ленинград – 1963.
169. Новосельцев А.П. «Города Азербайджана и Восточной Армении в XVII – XVIII вв.». История СССР, 1959.
170. Новосельцев А.П. «Генезис феодализма в странах Закавказья». Москва – 1980.
171. Очерки истории Англии: Средние века и Новое время. Москва – 1959.
172. Очерки социально-экономической истории Англии и Франции XIII – XVII вв.». Москва – 1960.
173. Onullahi S.M. «XIII – XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi». Bakı – 1982.
174. Пахомова Е.А. «Краткий курс истории Азербайджана». Баку – 1923.
175. Raşazadə A.N. «İslamda ümmət və şüubilik». Bakı, «Bilik» - 1992.
176. Петрушевский Д.М. «Очерки из истории средневекового общества и государства». Москва – 1922.
177. Петрушевский И.П. «К вопросу об иммунитете в Азербайджане в XVII – XVIII вв.» - «Исторический сборник», IV. Изд. АН. СССР. Москва – Ленинград – 1935.
178. Петрушевский И.П. «Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв.». Ленинград – 1949.
179. Петрушевский И.П. «Азербайджан в XVI – XVII вв.». Сборник статей по истории Азербайджана. Выпуск 1. Баку – 1949.
180. Петрушевский И.П. «Ислам в Иране в VII – XV вв.». Ленинград – 1966.
181. Петрушевский М.М. «Очерки из истории английского государства и общества в средние века». Москва – 1937.
182. Покровский С.А. «Внешняя политика и внешняя торговая политика России». Москва – 1947.
183. Полизвтков М.А. «Европейские путешественники XIII – XVIII вв. по Кавказу». Тифлис – 1935
184. Полизвтков М.А. «Проект хозяйственной эксплуатации оккупированных в XVIII вв. Россией прикаспийских

- областей Кавказа» - Материалы по истории Грузии и Кавказа», выпуск IV, Тбилиси – 1937.
185. Раджабли А.М. «Монетное дело в Сефевидском государстве (XVI – начале XVIII вв.)». Диссертация канд. ист. Наук. Инс. Истории АН. Азерб. Баку – 1963.
  186. Рахмани А. ««Тарихи алам арайи-Аббаси» как источник по истории Азербайджана». Баку – 1960.
  187. Рахмани А. «Азербайджан в конце XVI и в XVII века (1590 – 1700 гг.)». Элм – 1981.
  188. Ромер Ганс Роберт. «Упадок Ирана после смерти Исмаила Жесткого (1577 – 1581)». Мюнхен – 1939. Перевод с немецкого на русский Л.А.Умаева. Редакторы Ашурбейли С., Алиева М. НАИИ АН Азерб., фонд № 1, опись № 1, инв. № 433.
  189. Смирнов Н.А. «Политика России на Кавказе XVI – XIX вв.». Москва – 1958.
  190. Соболев М.Н. «Очерки из истории всемирной торговли в связи с развитием экономической жизни». Москва – 1902.
  191. Соловьев С.М. «История России с древнейших времен». Том XVIII. Москва – 1869.
  192. Спиридонова Е. В. «Экономическая политика и экономические взгляды Петра I» Москва-1952
  193. Стори Ч.А. «Персидская литература. Библиографический обзор». Перевод с, англ. Ю.Э.Брегем. Москва – 1972.
  194. Сумбат-заде А.С. «Азербайджанцы – этногенез и формирование народа». Баку – 1990.
  195. Шахмалиев Э.М. «Из истории торговой политики европейских держав на Переднем Востоке в XVI веке». Автореферат докт. дис. Баку – 1958.
  196. Штейнберг Е.Л. «История британской агрессии на Среднем Востоке». Москва – 1951.
  197. Штокмер В.В. «Экономическая политика английского абсолютизма в эпоху его расцвета». Ленинград – 1962.
  198. Тер-Григорян Т.И. «Есаи, каталикос Албанский». Предисловие – «Краткая история страны Албанской (1702 – 1722 гг.)». Баку – 1989.

199. Туманович Н.Н. «Европейские державы в Персидском заливе в XVI – XIX вв.». Москва – 1982.
- 199a. Vilayəti Əli Əkbər «Şah İsmayıl Səfəvi dövründə İrənin xarici əlaqələr tarixi» Bakı-1998
200. «Всеобщая история искусств». Том II, книга 2. Москва – 1961.
201. Юнусова Л.И. «Англо-русское соперничество в бассейне Каспийского моря и Азербайджан во II четверти XVIII вв.». Баку – 1982.
202. Юнусова Л. И. «Торговая экспансия Англии в бассейне Каспия в I половине XVIII в» Москва-1988
203. Юнусова Л. И. «Политика Англии в бассейне Каспийского моря в 30-х—40-х гг. XVIII в. в английской историографии» Москва - 1989
204. Заходер Б.Н. «Средиземноморье и Ближний Восток в средние века». Москва – 1940.
205. Заходер Б.Н. «Средиземноморье и Передняя Азия (XI – XVIII вв.). Москва – 1940.
206. Зевакин Е.С. «Азербайджан в начале XVIII века. Журнал посланника Волынского 1715 – 1718 гг.». Баку – 1929.
207. Зевакин Е.С. «Очерки по истории Азербайджана и Ирана XVI – XVIII вв.». Баку – 1938.
208. Зонненштраль-Пискорский А.А. «Международные договоры Персии». Труды Московского Института Востоковедения им. Н.Нариманова. Москва – 1931.
209. Altstadt Audrey «The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule». Stanford, California – 1992.
210. Arnold T.W. «Painting in Islam. A Study of the place of pictorial art in Muslim culture». New York – 1965.
211. Banani Amin. «The Social and Economic Structure of the Safavid Empire in its Heyday». Harward – 1967.
212. Baron de Bode. «Travels in Luristan and Arabistan». London – 1845.
213. Benjamin S.V.W. «Persia». London – 1902.
214. Browne E. «A year amongst the Persians». London – 1893.
215. Browne E. «A history of Persian Literature in modern times (1500 – 1924)» in «A literary History», vol. IV. Cambridge – 1924.

216. Bryges H.J. «The dynasty of the Kajars». New York – 1973.
217. Bullard R. «Britain and the Middle East. From earliest times to 1963». London – 1964.
218. Crone Gerald Roe. «The discovery of the East». London – 1972.
219. Curzon G.N. «Persia and the Persian question». Vol. I. London – 1892.
220. Curzon G.N. «Persia and the Persian question». Vol. II. London – 1892.
221. Donaldson D.M. «The Shiite Religion: A History of Islam in Persia and Irak». London – 1939.
222. Durand M. «Nadir Shah». London – 1908.
223. Fisher M. «Iran from religious dispute to revolution». London – 1980.
224. Fisher S.N. «The Middle East. A. History». New York – 1979.
225. Foster W. «Englands Quest of Eastern Trade». London – 1933.
226. Frye R.N. «Islam in Iran». Hartford Foundation – 1956.
227. Frye R.N. «The heritage of Persia». Cleveland – New York – 1963. Перевод с английского В.А.Лившица и Е.В.Зеймяля. Москва – 1972.
228. Frye R.N. «The Cambridge history of Iran». Cambridge – 1975.
229. Ghirshman, Minorsky, Sanghvi. «Persia – the immortal kingdom». London – 1971.
230. Gibb H.A.R. «Islamic Society and the West». London – 1950.
231. Gibbon E. «Decline and fall of the Roman Empire». Vol. II. London – 1838.
232. Groseclose E. «Introduction to Iran». New York – 1947.
233. Grunebaum G.E. «Medieval Islam». Chicago – 1953.
234. Haas H. «Iran». New York – 1946.
235. von Hammer-Purgstall J. «Geschichte des Osmanischen Reiches», French translation by J.J.Hellert: «Histoire de l'Empire Ottoman», Paris 1835-1843 (based on L.Lokhart's works)
236. Herzfeld E. «The Persian Empire» Wiesbaden, 1968
237. Henry J.D. «Baku – an eventful history». London.
238. Herbert T. «Travels in Persia». Edited by sir William Foster. London – 1928.

239. Horn D.B. «British Diplomatic Representatives 1689 - 1789». London – 1932.
240. Horn D.B. «Great Britain and Europe in XVIII century». Oxford – 1967.
241. Jackson A.V.W. «Persia Past and Present». A book of Travel and Research. New York – 1906.
242. Lambton A. «Landlord and Peasant in Persia». London – 1953.
243. Lane-Pool S. «The Mohammadan Dynasties». New York – 1965.
244. Lapidus I.M. «A history of Islamic societies». Cambridge University Press – 1990.
245. Lockhart L. «Nadir Shah». A critical study based mainly upon contemporary sources. London – 1938.
246. Lockhart L. «The fall of the Safavi dynasty and the Afghan occupation of Persia». Cambridge – 1958.
247. Malcolm J. «The history of Persia, from the most early period to the present time». Vol. I. London – 1815.
- 247a. vol. II
248. Malcolm J. «Sketches of Persia». London – 1861.
249. Marlowe John. «Iran». London – 1963.
250. Minorsky V. «Iranica» (20 articles). Publication of the University of Tehran – 1964 (vol. 775).
- 250a. Minorsky V. Introduction to the translation of «Tadhkirat al-Muluk» London, 1953
251. Muir W. «The Caliphate, its rise, decline and fall». London, 1924.
252. Nicholson R.A. «Studies in Islamic Mysticism». Cambridge – 1921.
253. Nicholson R.A. «The idea of personality in Sufism». Cambridge – 1923.
254. Olmstead A. T. «History of the Persian empire» London-1959
255. Pereira M. «Across the Caucasus». Publishing House «Geoffrey Bless».
256. Pope A. «Masterpieces of Persian Art». New York – 1945.
257. Pope A.U. «Persian Architecture». London – 1969.
- 257a. Powell-Price J. C. «A history of India» London, 1955
258. Rabino H.L. «Coins, Medals and Seals of the Shahs of Iran (1500 – 1941)». Hertford – 1945.

259. Rawlinson E. «The Five Great Monarchies of the Ancient Eastern World». Vol. IV.
260. Reading D.K. «The Anglo-Russian Commercial Treaty of 1734». London – 1938.
261. Rice C. «The Persian Sufis». London – 1964.
262. Rice D.T. «Islamic painting. A survey». Edinburgh – 1971.
263. Savory R.M. «The Office of Khalifat al-Khulafa under the Safavids». Journal of the American Oriental Society, LXXXV (1965).
264. Savory R.M. «Iran under the Safavids». Cambridge – 1980.
265. Savory R.M. «Studies on the history of Safavid Iran». London – 1987.
266. Sewell R. «India before the English», New-Delhi, 1987
267. Spencer H. «Principles of Sociology». Vol. I. London – 1876.
268. Stuart-Poole R. «The Coins of the Shahs of Persia». London – 1887.
- 268a. Sugar P. «Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804» London, 1977
269. Sykes P. «A history of Persia». London – 1921.
270. Sykes P. «Persia». Oxford – 1922.
271. «The Cambridge history of Iran». Vol. 6 – «The Timurid and Safavid periods». Cambridge University Press. Edited by P.Jackson, late by L.Lockhart.
272. Toynbee A. «A Study of History». London – 1934-54.
273. Vambery H. «History of Bokhara». London – 1873.
274. Wilber D. «Iran Past and Present». Princeton – 1958.
275. Wilbur M.E. «The East India Company and the British Empire in the Far East». New York – 1945.
276. Wilson A. «Persian life and Customs». New York – 1900.
277. Wilson A.T. «The Persian Gulf. An historical Sketch from the earliest times to the beginning of the twentieth century». Oxford – 1928.
278. Zonis Ella. «Classical Persian Music. An Introduction». Cambridge – 1973. Harward University Press.

**Müəllif əsərin işıq üzü görməsi üçün öz
köməyini əsirgəməyən xeyirxah insan-
hörmətli bibisi oğlu
RƏFƏİL ALLAHYAR oğlu ƏSGƏROVA
səmimi təşəkkür və dərin minətdarlığını bildirir.**

Rəhimə İltifat qızı Dadaşova

**Səfəvilərin son dövrü
(İngilisdilli tarixşünəşlədə)**

Redaktor: N.Məmmədli

Redaktor müəvini: İ.Zeynalov

Texniki redaktor: R.İsmayilov

Çapçılar: E.Hacıyev, R.Quliyev

Tərtibatçılar: S.İsmaylova, M.Tağıyeva

Kompüter dizayn: V.Nadirov

Yığılmağa verilmiş 19.03.2003.

Çapa imzalanmış 29.06.2003.

Şərti çap vərəqi 27,5. Sifariş № 534.

Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 1000.

*Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

Direktor: N.B.Məmmədli

Tel: 97-16-32; 27-44-61; 850-311-41-89

Ünvan: Bakı, İcəri Şəhər, Maqomayev 3, döngə 8/4.